



Штеркит

ДЕРЖАТВИДАВ

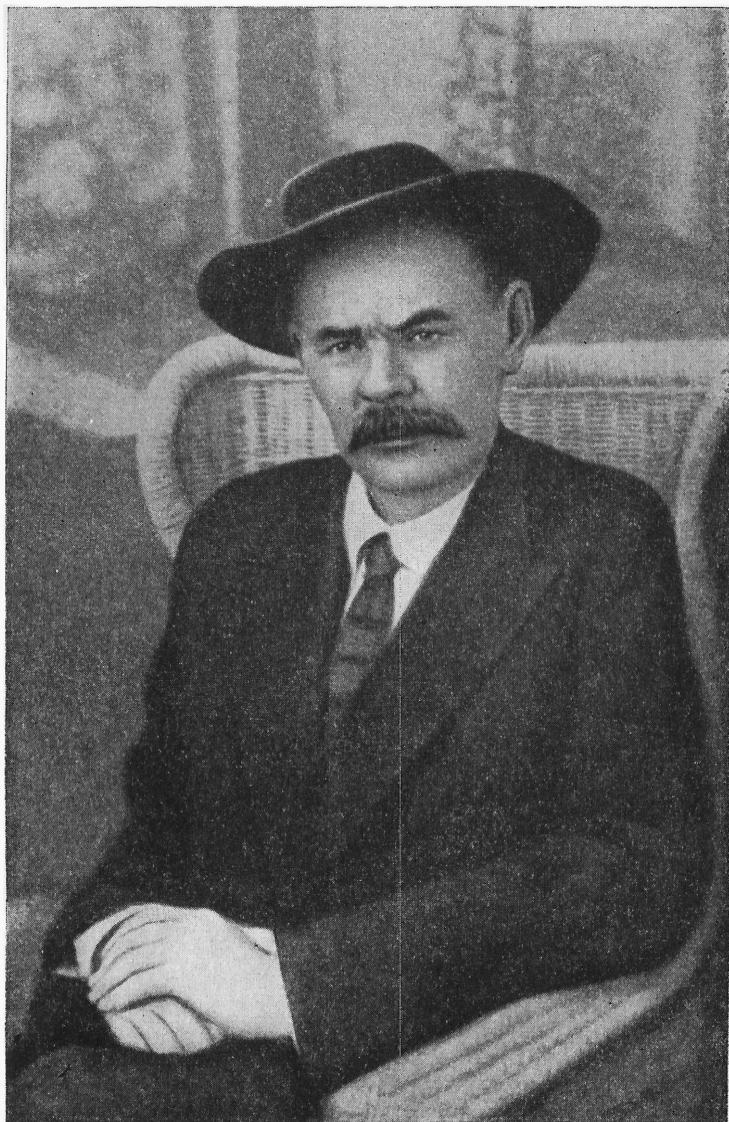
М. ГОРЬКИЙ

Т В О Р И

У ШІСТНАДЦЯТИ
ТОМАХ

ПЕРЕКЛАД З РОСІЙСЬКОЇ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ — 1953



М. ГОРЬКИЙ

1921 г.

Н О В І С Т І

Синови

моему

присвячую

ДИТИНСТВО

У напівтемній тісній кімнаті, на підлозі, під вікном, лежить мій батько, одягнений в біле і незвичайно довгий; пальці його босих ніг дивно розчепірені, пальці ласкавих рук, смирно складених на грудях, теж криві; його веселі очі щільно прикриті чорними кружками мідних монет, добре обличчя темне і лякає мене негарно вискаленими зубами.

Мати, напівгола, в червоній спідниці, стоїть навколішках, зачісуючи довге, м'яке батькове волосся з лоба на потилицю чорним гребінцем, яким я любив перепилювати лушпиння з кавунів; мати невпинно говорить щось густим хрипучим голосом, її сірі очі запухлі і немов тануть, стікаючи великими краплями сліз.

Мене держить за руку бабуся — кругла, головата, з величезними очима й смішним рихлим носом; вона вся чорна, м'яка і надзвичайно цікава; вона теж плаче, якось особливо і гарно підспівуючи матері, тремтить уся і смикає мене, підштовхуючи до батька; я опинаяюся, ховаюся за неї; мені боязко й ніяково.

Я ніколи не бачив, щоб дорослі плакали, і не розумів слів, що їх кілька разів сказала бабуся:

— Попрощайся з татусем, ніколи вже не побачиш його, помер він, лебедик, не в строк, не в свій час...

Я був тяжко хворий, — тільки що звівся на ноги; під час хвороби — я це добре пам'ятаю — батько весело бавився

зі мною, потім він раптом зник, і його замінила бабуся, дивна людина.

— Ти звідки прийшла? — спитав я її.

Вона відповіла:

— Згори, з Нижнього, та не прийшла, а приїхала! По воді не ходять, книш!

Це було смішно й незрозуміло: нагорі, в будинку, жили бородаті, фарбовані персіяни, а в підвалі старий, жовтий калмик продавав овчини. По сходах можна з'їхати верхи на поручнях або, коли впадеш, скотитись перекидьки, — це я знав добре. І при чому тут вода? Все не так і кумедно поплутано.

— А чому я книш?

— Тому, що кричиш, — сказала вона, теж сміючись.

Вона говорила ласкаво, до ладу. Я з першого ж дня подружив з нею, і тепер мені хочеться, щоб вона мерщій пішла зо мною з цієї кімнати.

Мене пригнічує мати; її сльози й голосіння запалили в мені нове, тривожне почуття. Я вперше бачу її такою, — вона була завжди строга, говорила мало; вона чиста, гладенька й велика, як коняка; у неї тверде тіло й страшенно сильні руки. А зараз вона вся якось неприємно спухла й розпатлана, все на ній подерлось; волосся, яке лежало на голові акуратно великою світлою шапкою, розсипалось по голому плечу, впало на обличчя, а половина волосся, заплетена в косу, метляється, зачіпаючи заснуле батькове обличчя. Я вже давно стою в кімнаті, але вона й разу не глянула на мене, — зачісує батька і все ричить, захлинаючися в сльозах.

У двері зазирають чорні мужики і солдат-будочник. Він сердито кричить:

— Скоріше прибирайте!

Вікно завішане темною шаллю; вона надувається, як парус. Одного разу батько катав мене на човні з парусом. Раптом загримів грім. Батько засміявся, міцно стис мене колінами й крикнув:

— Нічого, не бійся, Лук!

Раптом мати важко метнулася з підлоги, одразу знову осіла, перекинулася на спину, розметавши волосся по підлозі; її сліпе, біле обличчя посиніло, і, вискаливши зуби, як батько, вона сказала страшним голосом:

— Двері зачиніть... Олексія — геть!

Відіпхнувши мене, баб, ся кинулась до дверей, закричала:

— Людоньки добрі, не бійтесь, не чіпайте, йдіть Христа ради! Це — не холера, пологи наспіли, згляньтесь, голубчики!

Я сховався в темний куток за скриню і звідти дивився, як мати корчиться на підлозі, ойкаючи і скрегочучи зубами, а бабуся, повзаючи навколо, говорить ласкаво й радісно:

— Во ім'я отця і сина! Потерпи, Варюшо!.. Пресвятая мати божа, заступнице...

Мені страшно; вони вовтузяться на підлозі біля батька, зачіпають його, стогнуть і кричать, а він нерухомий і наче сміється. Це тривало довго — вовтузня на підлозі; не раз мати зводилась на ноги й знову падала; бабуся викочувалася з кімнати, як великий чорний м'який клубок; потім враз у темі закричала дитина.

— Слава тобі, господи! — сказала бабуся.— Хлопчик! І засвітила свічку.

Я, мабуть, заснув у кутку,— нічого не пам'ятаю більше.

Другий відбиток у пам'яті моїй — дощовитий день, безлюдний куток кладовища; я стою на слизькому горбочку липкої землі й дивлюсь у яму, куди опустили батькову труну; на дні ями багато води і є жаби,— дві вже вилізли на жовте віко труни.

Біля могили — я, бабуся, мокрий будочник і два сердиті мужики з лопатами. Всіх обсипає теплий дощ, як бісер.

— Закопуйте,— сказав будочник, відходячи геть.

Бабуся заплакала, сховавши обличчя в кінець хустки з голови. Мужики, позгинавшись, квапливо стали скидати землю в могилу, захлюпала вода; сплигнувши з труни, жаби стали кидатись на стіни ями, грудки землі збивали їх на дно.

— Відійди, Льоню,— сказала бабуся, взявши мене за плече; я випорснув з-під її руки, не хотілося йти звідси.

— Який же ти, господи,— поскаржилась бабуся, чи то на мене, чи на бога, і довго стояла мовчки, похиливши голову; вже могила зрівнялася з землею, а вона все ще стоїть.

Мужики гулко плескали лопатами по землі; налетів вітер і прогнав, заніс дощ. Бабуся взяла мене за руку й повела до далекої церкви, серед безлічі темних хрестів.

— Ти чому не поплачеш? — спитала вона, коли вийшла за ограду.— Поплакав би!

— Не хочеться,— сказав я.

— Ну, не хочеться, то й не треба,— тихенько промовила вона.

Все це було дивно: я плакав нечасто, і тільки від образи, не від болю; батько завжди сміявся з моїх сліз, а мати кричала:

— Не смій плакати!

Потім ми їхали по широкій, дуже грязькій вулиці на дροжках, серед темночервоних будинків; я спитав бабусю:

— А жаби не вилізуть?

— Ні, вже не вилізуть,— відповіла вона.— Бог з ними!

Ні батько, ні мати не згадували так часто й по-рідному ім'я боже.

Через кілька днів я, бабуся й мати їхали на пароплаві, в маленькій каюті; новонароджений брат мій Максим помер і лежав на столі в кутку, загорнений в біле, сповитий червоною тасьмою.

Вмостившись на клунках і сундуках, я дивлюсь у вікно, опукле й кругле, наче око в коня; за мокрим склом без кінця ллється каламутна, пінна вода. Часом вона, схлюпуючи, лиже скло. Я мимохіть стрибаю на підлогу.

— Не бійся,— каже бабуся і, легко піднявши мене м'якими руками, знову ставить на клунки.

Над водою — сірий, мокрий туман; далеко десь появляється темна земля і знову зникає в тумані й воді. Все навколо двигтить. Тільки мати, закинувши руки за голову, стоїть, прихилившись до стіни, твердо й нерухомо. Обличчя в неї темне, залізне й сліпе, очі міцно заплющені, вона весь час мовчить, і вся якась інша, нова, навіть плаття на ній незнайоме мені.

Бабуся не раз казала їй тихо:

— Варю, ти поїла б чого, трошки, га?

Вона мовчить і нерухома.

Бабуся говорить зо мною пошепки, а з матір'ю голосніше, але якось обережно, боязко і дуже мало. Мені здається, що вона боїться матері. Це зрозуміло мені і дуже зближує з бабусею.

— Саратов,— несподівано гучно й сердито сказала мати.— Де ж матрос?

Ось і слова у неї дивні, чужі: Саратов, матрос.

Ввійшов широкий сивий чоловік, одягнений в сине, при-

ніс маленький ящик. Бабуся взяла його і стала вкладати тіло брата, вклала й понесла до дверей на витягнутих руках, але — товста — вона могла пройти у вузькій двері каюти тільки боком і смішно затопталась перед ними.

— Ех, мамашо, — крикнула мати, відняла в неї труну, і обидві вони зникли, а я лишився в каюті, розглядаючи синього мужика.

— Що, відійшов братік, га? — сказав він, нахилиючися до мене.

— Ти хто?

— Матрос.

— А Саратов — хто?

— Місто. Дивись у вікно, ось воно!

За вікном посувалася земля; темна, обривиста, вона курилась туманом, нагадуючи велику скибку, тільки що одрізану від хлібини.

— А куди бабуся пішла?

— Онука ховати.

— Його в землю закопають?

— А як же? Закопають.

Я розповів матросові, як закопали живих жаб, ховаючи батька. Він підняв мене на руки, тісно пригорнув до себе й поцілував.

— Ех, брат, нічого ти ще не розумієш! — сказав він. — Жаб жаліти не треба, господь з ними! Матір пожалій, — бач, як її лихо прибило!

Над нами загуло, завило. Я вже знав, що це — пароплав, і не злякався, а матрос квапливо поставив мене на підлогу й кинувся з каюти, кажучи:

— Треба бігти!

І мені теж захотілося побігти. Я вийшов за двері. В напівтемній вузькій щілині було порожньо. Недалеко від дверей блищала мідь на приступках сходів. Глянувши нагору, я побачив людей з торбами й клунками в руках. Було ясно, що всі сходять з пароплава, — значить, і мені треба сходити.

Та коли разом з юрбою мужиків я опинився біля борту пароплава, перед містками на берег, всі стали кричати на мене:

— Це чий? Чий ти?

— Не знаю.

Мене довго штовхали, струшували, мацали. Нарешті прийшов сивий матрос і схопив мене, пояснивши:

— Це астраханський, з каюти...

Бігом він відніс мене в каюту, пхнув на клунки і пішов, насваряючись пальцем:

— Я тобі дам!

Гамір над головою дедалі тихшав, пароплав уже не тремтів і не бухав по воді. Вікно каюти затулила якась мокра стіна; стало темно, душно, клунки неначе порозпухали, давлячи мене, і все було недобре. Може, мене так і лишать назавжди одного в порожньому пароплаві?

Підійшов до дверей. Вони не відчиняються, мідної ручки в них не можна повернути. Взявши пляшку з молоком, я з усієї сили вдарив по ручці. Пляшка розбилась, молоко облило мені ноги, натекло в чоботи.

Засмучений невдачею, я ліг на клунки, заплакав тихенько і, в сльозах, заснув.

А коли прокинувся, пароплав знову бухав і двигтів, вікно каюти палало, як сонце. Бабуся, сидячи біля мене, розчісувала волосся й морщилася, щось нашіптуючи. Волосся у неї було надивовижу багато, воно густо вкривало їй плечі, груди, коліна й лежало на підлозі, чорне, з синім полиском. Підважуючи його з підлоги однією рукою і держачи навису, вона з зусиллям встромляла в товсті пасма дерев'яний рідкозубий гребінець; губи її кривились, темні очі блискали сердито, а обличчя в цій масі волосся стало маленьким і смішним.

Сьогодні вона здавалася сердитою, та коли я спитав, чого в неї таке довге волосся, вона сказала вчорашнім теплим і м'яким голосом:

— Мабуть, на кару господь дав,— спробуй розчесати його, окаянне! Замолоду я гривною цією пишалась, а на старість кляню! А ти спи! Ще рано,— сонечко тільки після ночі підвелось...

— Не хочу вже спати!

— Ну, то не спи,— зразу погодилась вона, заплітаючи косу й позираючи на диван, де вгору обличчям, виструнчившись, лежала мати.— Як це ти вчора сулію розсадив? Тихенько говори!

Говорила вона якось особливо виспівуючи слова, і вони легко укріплялися в пам'яті моїй, схожі на квіти, такі ж лагідні, яскраві, соковиті. Коли вона посміхалась, її темні, як вишні, зіниці розширюлися, спалахуючи невимовно приємним світлом, посмішка весело відкривала білі,

міцні зуби, і, незважаючи на безліч зморшок в темній шкірі щік, все обличчя здавалося молодим і світлим. Дуже псував його цей рихлий ніс з роздутими ніздрями і червоний на кінці. Вона нюхала тютюн з чорної табакерки, цяцькованої сріблом. Вся вона — темна, але світилася зсередини — через очі — невгасимим, веселим і теплим світлом. Вона сутулувата, майже горбата, дуже повна, а ходила легко й спритно, наче велика кішка,— вона й м'яка така ж, як цей ласкавий звір.

До неї наче спав я, схований у темі, та з'явилась вона, розбудила, вивела на світло, зв'язала все навколо мене в безперервну нить, сплела все в барвисте мереживо і зразу стала на все життя другом, найближчим для мого серця, найзрозумілішою і найдорожчою людиною,— це її безкорислива любов до світу збагатила мене, наситивши міцною силою для трудного життя.

Сорок років тому пароплави ходили повільно; ми їхали до Нижнього дуже довго, і я добре пам'ятаю ці перші дні насичення красою.

Встановилась добра погода; з ранку до вечора я з бабусею на палубі, під ясным небом, між позолоченими осінню, шовком гаптованими берегами Волги. Не кваплячись, ліниво й гулко бухаючи лопатями по сіруватосиній воді, повзе вгору проти течії світлорудий пароплав, з баржею на довгому буксирі. Баржа сіра й схожа на мокрицю. Непомітно пливе над Волгою сонце; кожну годину все навколо нове, все міняється; зелені гори — як пишні складки на багатій одежі землі; по берегах стоять міста й села, мовби пряникові здаля; золотий осінній лист пливе по воді.

— Ти глянь, як хороше! — шохвилини каже бабуся, переходячи від борту до борту, і сяє вся, а очі в неї радісно розширені.

Часто вона, задивившись на берег, забувала про мене; стоїть біля борту, склавши руки на грудях, посміхається й мовчить, а на очах сльози. Я смикаю її за темну, з квітчастої вибійки, спідницю.

— Га? — стрепенеться вона. — А я неначе задрімала та сон бачу.

— А чого плачеш?

— Це, любий, від радості та від старості,— каже вона,

посміхаючись.— Я ж бо стара, за шостий д'сяток літа-весни мої повернули-полинули.

І, понюхавши тютюну, починає розповідати мені якісь дивовижні історії про добрих розбійників, про святих людей, про всяку звіроту й нечисту силу.

Казки вона розказує тихо, таємниче, нахилившись до мого обличчя, зазираючи у вічі мені розширеними зіницями, ніби вливаючи в серце моє силу, яка підносить мене. Говорить, мов співає, і що далі, то доладніше звучать слова. Слухати її невимовно приємно. Я слухаю і прошу:

— Ще!

— А ще ось як було: сидить у запічку старичок-домовик, загнав собі локшину в лапу, хитається, пхикає: «Ой, мишеньки, болить, ой, мишенятка, не витерплю!»

Піднявши ногу, вона хапається за неї руками, гойдає її навису і смішно морщить обличчя, ніби їй самій боляче.

Навколо стоять матроси — бородаті, ласкаві мужики, — слухають, сміються, хвалять її і теж просять:

— Ану, бабусю, розкажи ще що-небудь!

Потім кажуть:

— Гайда вечеряти з нами!

Вечеряючи, вони частують її горілкою, мене — кавунами, динею; це робиться потай: на пароплаві їде чоловік, який забороняє їсти фрукти, віднімає їх і викидає в ріку. Одягом він схожий на будочника — з мідними гудзиками — і завжди п'яний; люди ховаються від нього.

Мати нечасто виходить на палубу й держиться осторонь від нас. Вона все мовчить, мати. Її велике, струнке тіло, темне, залізне обличчя, важка корона заплетеного в коси світлого волосся — вся вона, могутня й тверда, пригадується мені наче крізь туман або прозору хмару; з неї віддалено й непривітно дивляться прями сірі очі, такі ж великі, як у бабусі.

Одного разу вона строго сказала:

— Сміються люди з вас, мамашо!

— А господь з ними! — безтурботно відповіла бабуся. — А хай собі сміються, на добре їм здоров'я!

Пам'ятаю дитячу радість бабусину, коли показався Нижній. Смикаючи за руку, вона штовхала мене до борту й кричала:

— Глянь, глянь, як хороше! Ось він, батечко, Нижній! Ось він який, божий! Церкви, глянь, летять немов!

І просила матір, мало не плачучи:

— Варюшо, подивилася б, га? Адже, мабуть, забула! Порадуйся!

Мати похмуро посміхалась.

Коли пароплав зупинився проти красивого міста, серед ріки, тісно заставленої суднами, наїженої сотнями гострих шогл, до борту його підплив великий човен з багатьма людьми, підчепився багром до спушеного трапа, і один по одному люди з човна стали сходити на палубу. Попереду всіх швидко йшов невеличкий сухенький старичок, в чорному довгому вбранні, з рудою, як золото, борідкою, з пташиним носом і зеленими очицями.

— Папаша!—густо й голосно крикнула мати і припала до нього, а він, хапаючи її за голову, швидко глядячи щоки її маленькими, червоними руками, кричав, звискуючи:

— Що-о, дурненька? Ага-а! Ото ж бо... Ех ви-и...

Бабуся обнімала й цілувала якось одразу всіх, вертячися, як гвинт; вона штовхала мене до людей і говорила квапливо:

— Ну, мерщій! Це — дядько Михайло, це — Яків... Тітка Наталя, це — брати, обидва Саші, сестра Катерина, це все наше плем'я, ось скільки!

Дідусь сказав їй:

— Чи здорова, стара?

Вони тричі поцілувалися.

Дід висмикнув мене з тісної купи людей і спитав, держачи за голову:

— Ти чий такий будеш?

— Астраханський, з каюти...

— Що він каже? — звернувся дід до матері і, не дочекавшись відповіді, відсунув мене, сказавши:

— Вилиці батькові... Злазьте в човен!

Переїхали на берег і юрбою пішли на гору, по виїзду, вимощеному великим буличником, між двома високими укосами, вкритими мерхлюю, витолоченою травою.

Дід з матір'ю йшли попереду всіх. Він був на зріст — під руку їй, ступав дрібно й швидко, а вона, дивлячись на нього згори вниз, наче в повітрі пливла. За ними мовчки йшли дядьки: чорний рівноволосий Михайло, сухий, як дід, світлий і кучерявий Яків, якісь товсті жінки в яскравому вбранні і душ із шестеро дітей, всі старші за мене і всі тихі. Я йшов з бабусею і маленькою тіткою Наталею. Бліда, голубоока, з величезним животом, вона часто зупинялась і, задихаючися, шепотіла:

— Ой, не можу!

— Навіщо вони тривожили тебе? — сердито бурчала бабуся. — Яке ж нерозумне плем'я!

І дорослі й діти — всі не сподобались мені, я почував себе чужим серед них, навіть і бабуся якось померхла, віддалилась.

Особливо ж не сподобався мені дід; я зразу ж відчув у ньому ворога, і в мене з'явилась особлива увага до нього, боязка цікавість.

Дійшли до кінця виїзду. На самому верху його, при-тулившись до правого укосу й починаючи собою вулицю, стояв присадкуватий одноповерховий будинок, помальований бруднорожевою фарбою, з насуненою низькою покрівлею й виряченими вікнами. З вулиці він здався мені великим, але всередині його, в маленьких, напівтемних кімнатах, було тісно; скрізь, як на пароплаві перед пристанню, мегушилися сердиті люди, зграєю злодійкуватих горобців металась дівтора, і всюди стояв їдкий, незнайомий запах.

Я опинився у дворі. Двір був теж неприємний: увесь завішаний величезними мокрими ганчірками, заставлений чанами з густою різного кольору водою. В ній теж мокли ганчірки. В кутку, в низенькій напівзруйнованій прибудові, жарко горіли дрова в печі, щось кипіло, булькало, і невидимий чоловік голосно говорив дивні слова:

Сандал — фуксин — купорос...

II

Почалось і потекло із страшенною швидкістю густе, строкате, невимовно дивне життя. Воно згадується мені, як сувора казка, гарно розказана добрим, але до болю правдивим генієм. Тепер, оживлюючи минуле, я інколи сам ледве вірю, що все було саме так, як було, і багато чого хочеться заперечити, відкинути — надто щедре на жорстокість темне життя «нерозумного племені».

Та правда вища від жалості, і не про себе ж я розповідаю, а про те тісне, душевне коло моторошних вражень, в якому жила — та й по цей день живе — проста російська людина.

Дідів дім був повен по вінця гарячого туману взаємної ворожнечі всіх з усіма; вона отруювала дорослих, і

навіть діти брали в ній жваву участь. Пізніше з розповідей бабусі я дізнався, що мати приїхала саме в ті дні, коли її брати наполегливо вимагали в батька розділу майна. Несподіване повернення матері ще більше загостило й посилило в них бажання виділитись. Вони боялися, що моя мати домагатиметься приданого, призначеного їй, але задержаного дідом, бо вона вийшла заміж «самокруткою», проти його волі. Дядьки вважали, що це придане треба поділити між ними. Вони теж давно й жорстоко сперечалися один з одним про те, кому відкрити майстерню в місті, кому — за Окою, в слободі Кунавіні.

Вже незабаром після приїзду в кухні, під час обіду, спалахнула сварка: дядьки раптом схопились на ноги і, перегинаючися через стіл, стали скавуліти й гарикати на дідуся, жалібно вишкіряючи зуби і струшуючися, як собаки, а дід, стукаючи ложкою об стіл, почервонів увесь і дзвінко — півнем — закричав:

— З торбами пушу!

Болісно скрививши обличчя, бабуся казала:

— Віддай їм усе, старий, — спокійніше тобі буде, віддай!

— Цить, потуральнице! — кричав дід, блискаючи очима, і було дивно, що, маленький такий, він може кричати так оглушливо.

Мати встала з-за стола і, поволі одійшовши до вікна, повернулася до всіх спиною.

Раптом дядько Михайло вдарив брата навідліг в обличчя; той ревнув, зчепився з ним, і обидва покотились по підлозі, хриплячи, ойкаючи, лаючись.

Заплакали діти; несамовито закричала вагітна тітка Наталя; моя мати потягла її кудись, взявши на оберемок; весела, ряба нянька Євгенія виганяла з кухні дітей; падали стільці; молодий широкоплечий підмайстер Циганок сів верхи на спину дядькові Михайлові, а майстер Григорій Іванович, лисий, бородатий чоловік в темних окулярах, спокійно зв'язував дядькові руки рушником.

Витягши шию, дядько терся рідкою чорною бородою по підлозі й хрипів страшно, а дідусь, бігаючи круг стола, жалісно вигукував:

— Брати, га! Рідна кров! Ех ви-и...

Я ще на початку сварки, злякавшись, вискочив на піч і звідти в моторошнім подиві поглядав, як бабуся змиває водою з мідного рукомийника кров з розбитого обличчя

дядька Якова; він плакав і тупотів ногами, а вона говорила тяжким голосом:

— Окаянне, дике плем'я, схаменіться!

Дід, натягаючи на плече порвану сорочку, кричав їй:

— Що, відьмо, народила звірини?

Коли дядько Яків пішов, бабуся кинулася в куток з потрісаючим завиванням:

— Пресвята мати божа, наверни на розум дітей моїх!

Дід став боком до неї і, дивлячись на стіл, де все було поперекидано, розлито, тихо промовив:

— Ти, стара, наглядай за ними, а то вони Варвару з світу зженуть, чого доброго...

— Що ти, бог з тобою! Скинь лишень сорочку, я зашию...

І, стиснувши його голову долонями, вона поцілувала діда в лоб; а він — маленький проти неї — ткнувся обличчям у плече їй.

— Треба, видно, ділитись, стара...

— Треба, старий, треба!

Вони говорили довго; спочатку дружелюбно, а потім дід став човгати ногою по підлозі, як півень перед боем, сварився на бабуся пальцем і голосно шепотів:

— Знаю я тебе, ти їх більше любиш! А Мишко твій — єзуїт, а Яшка — фармазон! І проп'ють вони добро мое, промотають...

Незграбно повернувшись на печі, я звалив утюг; загуркотівши по приступках впазу, він шубовснув у цебрик з помями. Дід стрибнув на приступку, стяг мене й став дивитись в обличчя мені так, наче бачив мене вперше.

— Хто тебе посадив на піч? Мати?

— Я сам.

— Брешеш.

— Ні, сам. Я злякався.

Він відіпхнув мене, легенько вдаривши долонею в лоб.

— Увесь в батька! Геть іди!..

Я був радий втекти з кухні.

Я добре бачив, що дід стежить за мною розумними й зіркими зеленими очима, і боявся його. Пам'ятаю, мені завжди хотілося схватись від цих обпікаючих очей. Мені здавалося, що дід злостивий; він з усіма говорить насміш-

кувати, образливо, під'юджуючи й намагаючись розсердити кожного.

— Ех ви-и!—часто вигукував він; довгий звук «и-и»—завжди викликав у мене нудне почуття холоду.

В годину відпочинку, під час вечірнього чаю, коли він, дядьки й робітники приходили в кухню з майстерні, стомлені, з руками, пофарбованими сандалом, попеченими купоросом, з підв'язаним тасьмою волоссям, всі схожі на темні ікони на покуті в кухні,— в цю небезпечну годину дід сідав навпроти мене і, викликаючи заздрість інших онуків, розмовляв зо мною частіш, як з ними. Весь він був зграбний, точений, гострий. Його атласний, вишитий шовком, закритий жилет був старий, потертий, ситцєва сорочка пом'ята, на колінах штанів красувались великі латки, а все ж він здавався одягненим і чистіше й краще, ніж сини, які носили піджаки, маніжки й шовкові косинки на шиях.

Через кілька днів після приїзду він примусив мене вчити молитви. Всі інші діти були старші і вже вчилися грамоти в дячка Успенської церкви; золоті бані її було видно з вікон дому.

Мене вчила тихенька, ляклива тітка Наталя, жінка з дитячим личком і такими прозорими очима, що, мені здавалося, крізь них можна бачити все за її головою.

Я любив дивитися у вічі їй довго, не відриваючися, не кліпаючи; вона мружилась, вертіла головою й просила тихенько, майже пошепки:

— Ну, кажи, будь ласка: «Отче наш, іже еси...»

І коли я питав: «Що таке — яко же?» вона, лякливо озирнувшись, радила:

— Ти не питай, це гірше! Просто прокажуї за мною: «Отче наш»... Ну?

Мене турбувало: чому питати гірше? Слово «яко же» набирано прихованого змісту, і я навмисне всяко переручував його.

— «Яков же», «я в коже»...

Але бліда, наче тануча тітка терпляче поправляла голосом, який все уривався у неї:

— Ні, ти кажи просто: «яко же»...

Але й сама вона і всі її слова були не прості. Це драгувало мене, перешкоджало запам'ятати молитву.

Якось дід спитав:

— Ну, Ольошко, що сьогодні робив? Грався! Бачу по

гулі на лобі. Це не велика мудрість гулю п'ажити! А «Отче наш» завчив?

Тітка тихенько сказала:

— У нього пам'ять погана.

Дід посміхнувся, весело піднявши руді брови.

— А коли так — відшмагати треба!

І знову спитав мене:

— Батько тебе чухрав?

Не розуміючи, про що він говорить, я промовчав, а мати сказала:

— Ні, Максим не бив його, та й мені заборонив.

— Це чому ж?

— Казав, биттям не вивчиш.

— Дурень він був у всьому, Максим отой, покійник, прости господи! — сердито й чітко промовив дід.

Мене образили його слова. Він помітив це.

— Ти чого губи надув? Ач який...

І, погладивши сріблясто-руде волосся на голові, він додав:

— А я ось у суботу Сашка за наперсток пороти буду.

— Як це пороти? — спитав я.

Всі засміялися, а дід сказав:

— Підожди, побачиш...

Причайвшись, я прикидав у думці: пороти — значить розшивати плаття, віддані в фарбування, а шмагати й бити — одне й те саме, видимо. Б'ють коней, собак, кішок; в Астрахані будочники б'ють персіян, — це я бачив. Але я ніколи не бачив, щоб так били маленьких, і хоч тут дядьки лускали своїх то в лоб то по потилиці, — діти ставились до цього байдуже, тільки чухаючи забите місце. Я не раз питав їх:

— Болить?

І завжди вони хоробро відповідали:

— Аніскілечки!

Бучну історію з наперстком я знав. Вечорами, від чаю до вечері, дядьки й майстер зшивали куски пофарбованої тканини в одну «штуку» і пристібали до неї картонні ярлики. Бажаючи пожартувати з підсліпуватого Григорія, дядько Михайло звелів дев'ятилітньому племінникові нагріти на вогні свічки наперсток майстра. Саша затис наперсток щипцями для знімання нагару з свічок, сильно розпik його і, непомітно поклавши під руку Григорієві,

сховався за піч, але саме в цей момент прийшов дідусь, сів до роботи й сам всунув палець у розпечений наперсток.

Пам'ятаю, коли я прибїг у кухню на галас, дід, сховавшись за вухо попеченими пальцями, смішно підстрибував і кричав:

— Чия справа, бусурмени?

Дядько Михайло, зігнувшись над столом, ганяв наперсток пальцем і дув на нього; майстер незворушно шив; тині стрибали по його величезній лисині; прибїг дядько Яків і, сховавшись за ріжок печі, тихенько сміявся там; бабуся терла на тертіці сиру картоплю.

— Це Сашко Яковів устругнув! — раптом сказав дядько Михайло.

— Брешеш! — крикнув Яків, вискочивши з-за печі.

А десь у кутку його син плакав і кричав:

— Тату, не вір. Він сам мене навчив!

Дядьки почали лаятися. А дід зразу заспокоївся, приклав до пальця тертої картоплі і мовчки пішов, узявши з собою мене.

Всі казали — винен дядько Михайло. Природно, за чаєм я спитав — чи будуть його шмагати й пороти?

— Слід було б, — пробурчав дід, скоса глянувши на мене.

Дядько Михайло, вдаривши по столу рукою, крикнув матері:

— Варваро, вгамуй своє щеня, а то я йому голову скручу!

Мати сказала:

— Спробуй, торкни...

І всі змовкли.

Вона вміла говорити короткі слова якимось так, наче відштовхувала ними людей від себе, відкидала їх, і вони маліли.

Мені було ясно, що всі бояться матері; навіть сам дідусь говорив з нею не так, як з іншими, — тихше. Це було приємно мені, і я з гордістю хвастав перед братами:

— Моя мати — найсильніша!

Вони не заперечували.

Але те, що трапилося в суботу, надірвало мое ставлення до матері.

До суботи я теж встиг провинитися.

Мене дуже цікавило, як уміло дорослі змінюють колір тканин: беруть жовту, мочать її в чорній воді, і тканина стає густосиньою — «кубовою»; полощуть сіре в рудій воді, і воно стає червонуватим — «бордо». Просто, а — незрозуміло.

Мені схотілося самому пофарбувати що-небудь, і я сказав про це Саші Яковову, серйозному хлопчикові; він завжди крутився перед очима в дорослих, з усіма ласкавий, готовий всім і всяко прислужити. Дорослі хвалили його за слухняність, за розум, але дідусь дивився на Сашу скося і казав:

— Ач який підлабузник!

Худенький, темний, з витрішкуватими, рачачими очима, Саша Яковів говорив квапливо, тихо, захлинаючись словами, і завжди таємниче озирався, наче збираючись кудись втекти, сховатися. Карі зіниці його були нерухомі, та, коли він збуджувався, тремтіли разом з білками.

Він був неприємний мені. Мені значно більше подобався малопомітний вайло Саша Михайлів, хлопчик тихий, з сумними очима й хорошою посмішкою, дуже схожий на свою лагідну матір. У нього були негарні зуби: вони висувалися з рота і в верхній щелепі росли двома рядами. Це дуже цікавило його; він завжди тримав у роті пальці, розхитуючи, намагаючись висмикнути зуби заднього ряду, і покійно дозволяв мацати їх кожному, хто хотів. Та нічого більш цікавого я не знаходив у ньому. В домі, де повнісінько людей, він жив самітно, любив сидіти в напівтемних кутках, а ввечері біля вікна. З ним гарно було мовчати — сидіти біля вікна, тісно притулившись до нього, і мовчати цілу годину, дивлячися, як у червоному вечірньому небі навколо золотих бань Успенської церкви в'ються-мечуться чорні галки, шугають високо вгору, падають вниз і, раптом вкривши згасаюче небо чорною сіткою, зникають кудись, залишивши за собою порожнечу. Коли дивишся на це, говорити ні про що не хочеться, і приємна нудьга сповнює груди.

А Саша дядька Якова міг про все говорити багато й солідно, як дорослий. Довідавшись, що я хочу взятись до ремесла красильника, він порадив мені взяти з шафи білу празникову скатерть і пофарбувати її в синій колір.

— Біле найлегше фарбується, я знаю вже! — сказав він дуже серйозно.

Я витяг важку скатерть, вибіг з нею у двір, та коли опустив край її в чан з «кубовою», на мене налетів звідкись Циганок, вирвав скатерть і, викручуючи її широкими лапами, крикнув братові, який стежив з сіней за моєю роботою:

— Клич бабусю мерщій!

І зловісно хитаючи чорною, кудлатою головою, сказав мені:

— Ну й перепаде ж тобі за це!

Прибігла бабуся, заойкала, навіть заплакала, смішно лаючи мене:

— Ах ти перм'як, солоні вуха! Щоб тебе підняло та й шелепнуло!

Потім стала умовляти Циганка:

— Ти, Ваню, не кажи дідусеві! Я вже сховаю кінці; може, якось обійдеться...

Ванька заклопотано казав, витираючи мокрі руки різнокольоровим фартухом:

— Мені що? Я не скажу; дивіться, щоб Сашутка не наябедничав!

— Я йому семишника дам,— сказала бабуся, ведучи мене в кімнату.

В суботу, перед всеношною, хтось привів мене в кухню; там було темно й тихо. Пам'ятаю щільно причинені двері в сіни і в кімнати, а за вікном сіру каламуть осіннього вечора, шарудіння дощу. Перед чорним чолом печі на широкій лаві сидів сердитий, не схожий на себе Циганок; дідусь, стоячи в кутку біля помийниці, вибирав з відра з водою довгі лозини, міряв їх, складав одну до одної, і з свистом розмахував ними в повітрі. Бабуся, стоячи десь у темноті, шумно нюхала тютюн і бурчала:

— Ра-а-дий... мучитель...

Саша Яковів, сидячи на стільці серед кухні, тер кулаком очі і не своїм голосом, наче старенький жебрак, виводив:

— Простіть Христа ради...

Мов дерев'яні, стояли за стільцем діти дядька Михайла, брат і сестра, плече до плеча.

— Відшмагаю — прощу,— сказав дідусь, пропускаючи довгу вогку лозину крізь кулак.— Ану, скидай штани!..

Говорив він спокійно, і ні звук його голосу, ні вовтузня хлопчика на скрипучому стільці, ні човгання ніг бабусі—

ніщо не порушувало пам'ятної тиші в сутінку кухні, під низенькою закуреною стелею.

Саша встав, розстебнув штани, спустив їх до колін і, підтримуючи руками, зігнувшись, спотикаючись, пішов до лави. Дивитись, як він іде, було неприємно, у мене теж тремтіли ноги.

Але стало ще гірше, коли він покірливо ліг на лаву вниз обличчям, а Ванька, прив'язавши його до лави по-під руки й за шию широким рушником, нахилився над ним і схопив чорними руками ноги його біля кісточок.

— Лексію,— покликав дід,— іди ближче!.. Ну, кому кажу?.. Ось дивись, як шмагають... Раз!..

Невисоко замахнувши рукою, він цвѣохнув лозиною по голому тілу. Саша заверещав.

— Брепеш,— сказав дід,— це не боляче! А ось так дошкульніше!

І вдарив так, що на тілі зразу спалахнула, набрякла червона смуга, а брат протяжно заголосив.

— Не солодко? — питав дід, рівномірно підіймаючи й опускаючи руку.— Не любиш? Це за наперсток!

Коли він змахував рукою, в грудях у мене все підіймалось разом з нею; падала рука — і я весь наче падав.

Саша верещав страшенно тонко, огидно:

— Не буду-у... Я ж сказав про скатерть... Я ж сказав...

Спокійно, наче псалтир читаючи, дід казав:

— Донос — не виправдання! Викажчикові перший батіг. Ось тобі за скатерть!

Бабуся кинулась до мене і схопила мене на руки, закричавши:

— Лексія не дам! Не дам, недолюде!

Вона стала бити ногою в двері, кличучи:

— Варю, Варваро!..

Дід кинувся до неї, збив її з ніг, вихопив мене й поніс до лави. Я пручався в руках у нього, смикав руду бороду, вкусив його за палець. Він горлав, стискав мене і нарешті кинув на лаву, розбивши мені обличчя. Пам'ятаю дикий його крик:

— Прив'язуй! Уб'ю!..

Пам'ятаю біле обличчя матері і її величезні очі. Вона бігала вздовж лави й хрипіла:

— Папашо, не треба!.. Віддайте...

Дід побив мене до непритомності, і кілька днів я хворів, валяючись догори спиною на широкій жаркій постелі в маленькій кімнаті з одним вікном і червоною невгасимою лампадою в кутку перед кіотом з безліччю ікон.

Дні недуги були для мене великими днями життя. Протягом їх я, мабуть, дуже виріс і відчув щось особливе. Від тих днів у мене з'явилась неспокійна увага до людей. І, наче мені зідрали шкіру з серця, воно стало нестерпно чутливим до всякої кривди та болю, свого і чужого.

Насамперед мене дуже вразила сварка бабусі з матір'ю: в тісній кімнаті бабуся, чорна й велика, лізла на матір, заганяючи її в куток, до образів, і сичала:

— Ти чом не відняла його, га?

— Злякалась я.

— Отака здоровенна! Сором, Варваро! Я — стара, та не боюся! Сором!

— Відчепіться, мамашо: світ не милий мені...

— Ні, не любиш ти його, не шкода тобі сироти!

Мати сказала тяжко й голосно:

— Я сама на все життя сирота!

Потім вони обидві довго плакали, сидячи в кутку на скрині, і мати казала:

— Коли б не Олексій, пішла б я, поїхала! Не можу я жити в цьому пеклі, не можу, мамашо! Сили нема...

— Кров ти моя, серце моє,— шепотіла бабуся.

Я запам'ятав: мати — не сильна; вона, як усі, боїться діда. Я заважаю їй кинути дім, де вона не може жити. Це було дуже сумно. Незабаром мати справді зникла з дому. Поїхала кудись гостювати.

Якось несподівано, наче з стелі сплигнувши, прийшов дідусь, сів на ліжко, помацав мені голову холодною, як лід, рукою:

— Здрастуй, чоловіче добрий... Та ти відповідай, не сердься!.. Ну, так, чи що?

Дуже хотілось ударити його ногою, але боляче було повернутись. Він здавався ще рудішим, ніж був раніше; голова його неспокійно хиталась; блискучі очі шукали чогось на стіні. Витягнувши з кишені пряникового баранця, два цукрові ріжки, яблуко й гілку синього ізюму, він поклав усе це на подушку, до носа мого.

— А я, бач, гостинця тобі приніс!

Нахилившись, поцілував мене в лоб; потім заговорив,

тихо глядячи голову мою маленькою, шорсткою рукою, пофарбованою в жовтий колір, особливо помітний на кривих, пташиних нігтях.

— Я тебе тоді перетее, брат. Розгарячився дуже; вкусив ти мене, дряпав, ну, і я теж розсердився! Одначе, не біда, що ти перехопив зайвого — залічиться! Ти знай, коли свій, рідний б'є — це не кривда, а наука! Чужому не піддавайся, а свій нічого! Ти думаєш, мене не били? Мене, Ольшо, так били, що ти цього і в страшному сні не побачиш. Мене так кривдили, що, мабуть, сам господь бог дивився — плакав! А що вийшло? Сирота, злиденної матері син, я ось дійшов до свого місця, — старшиною цеховим наставлений, начальник людям.

Привалившись до мене сухим, зграбним тілом, він став розповідати про дитячі свої дні словами міцними й тяжкими, складаючи їх одне з одним легко і вміло.

Його зелені очі яскраво розгорілись, і, весело наїжившись золотим волосом, згустивши високий свій голос, він сурмив у обличчя мені:

— Ти ось пароплавом приїхав, пара везла тебе, а я замолodu сам, своєю силою супроти Волги баржі тягав. Баржа — по воді, а я — по бережку, босий, по гострому каменю, по жорстві, та отак від схід сонця до ночі! Напече сонце потилицю, голова, мов казан, кипить, а ти, зігнувшись в три погібелі, — кісточки скриплять, — ідеш та йдеш, і дороги не видно, очі потом позаливало, а душа розривається, сльозами вмивається, — ех, Ольшо, мовчи собі! Ідеш, ідеш, та з лямки й випадеш, мордою в землю — і тому радий; значить, геть чисто вся сила вийшла, хоч відпочивай, хоч здихай! Ось як жили в бога перед очима, у милостивого господа Ісуса Христа!.. Отакечки я тричі Волгу-матінку виміряв: від Сімбірського до Рибінська, від Саратова аж сюди, та від Астрахані до Макар'єва, до ярмарку, — це великі тисячі верст! А на четвертий рік уже на водолива вийшов, — показав перед хазяїном розум свій!..

Говорив він і — швидко, як хмара, ріс передо мною, перетворюючися з маленького сухого старичка на людину казкової сили, — він сам веде проти ріки величезну, сіру баржу...

Іноді він схоплювався з постелі і, розмахуючи руками, показував мені, як ходять бурлаки в лямках, як відкачують воду; співав баском якихось пісень, потім знов

молодо стрибав на ліжку і, увесь незвичайний, ще більш густо, міцно казав:

— Але зате, Ольшо, на привалі, на відпочинку, літнього вечора, в Жигулях, де-небудь під зеленою горою, порозкладаємо бувало багаття — кашу варити, та як заведе сірома бурлак від самого серця пісню, та як підкопить, гримне вся артіль — аж мороз поза спиною піде, і наче Волга вся швидше потече, — отак би десь конем і стала дибки до самих хмар! І всяке горе — як пил за вітром; так люди заспівувались, що бувало, й каша геть з казана біжить; тут кашовара по лобі ополоником треба бити: співай, як хочеш, а діло пам'ятай!

Кілька разів у двері заглядали, кликали його, але я просив:

— Не йди!

Він, посміхаючись, одмахувався од людей:

— Подождіть, там...

Розповідав він аж до вечора, і, коли пішов, ласкаво попрощавшись зо мною, я знав, що дідусь не злий і не страшний. Мені до сліз тяжко було згадувати, що це він так без жалю побив мене, але й забути про це я не міг.

Поява діда широко відчинила двері для всіх, і з ранку до вечора хто-небудь сидів біля ліжка, всяко намагаючись розважити мене; пам'ятаю, що це не завжди було весело й утішно. Частіше за інших бувала в мене бабуся; вона й спала на одному ліжку зо мною; але найяскравіше враження цих днів дав мені Циганок. Квадратний, широкогрудий, з величезною кучерявою головою, він прийшов надвечір по-святковому вдягнений в золотисту шовкову сорочку, плісові штани і чоботи на рипах гармошкою. Блищало його волосся, сяяли косі веселі очі під густими бровами та білі зуби під чорною смужкою молодих вусів, палала сорочка, м'яко відбиваючи червоний вогонь невгасимої лампади.

— Ти глянь, — сказав він, закотивши рукава, показуючи мені голу руку, до ліктя в червоних рубцях, — бач як набрякла! Та ще гірше було, зажило багато! Чи чуєш: як опосіла діда лють, і бачу, закатає він тебе, то почав я руку оцю підставляти, думав — переб'ється лозина, дідусь відійде по другу, а тебе й вихоплять бабуня або мати! Ну, лозина не перебилась, гнучка, мочена! А все ж тобі менше перепало, — бачиш наскільки? Я, брат, шахраюватий!..

Він засміявся шовковим, ласкавим сміхом, знову розглядаючи набряклу руку, і, сміючись, казав:

— Так жаль мені стало тебе, аж горло перехоплює, чую! Біда! А він перішить...

Форкаючи по-конячому, мотаючи головою, він став говорити щось про діда, зразу близький мені, по-дитячому простий.

Я сказав йому, що дуже люблю його,— він незабутньо просто відповів:

— Але ж і я тебе теж люблю,— за те й біль прийняв, за любов! Чи став би я за кого за іншого? Наплювать мені...

Потім він учив мене тихенько, часто озираючись на двері:

— Коли тебе вдруге шмагатимуть, ти, гляди, не зіщулюйся, не стискай тіла,—чуєш? Удвічі болячіше, коли тіло зіщулиш, а ти попусти його вільно, щоб воно м'яке було,— киселем лежи! І не надимайся, дихай з усїєї сили, кричи несамовито,— ти це пам'ятай, це добре!

Я спитав:

— Хіба ще шмагатимуть?

— А як же? — спокійно сказав Циганок.— Звичайно, будуть! Тепер, мабуть, часто лупцюватимуть...

— За що?

— Вже дідусь знайде...

І знов заклопотано став учити:

— Коли він шмагає з навису, просто зверху кладе лозину,— ну, тут лежи спокійно, м'яко; а коли він з відтяжкою шмагає,— вдарить та до себе й потягне лозину, щоб шкіру зідрати,— так і ти подавайся тілом до нього, за лозиною, розумієш? Так легше!

Підморгнувши темним, косим оком, він сказав:

— Я в цій справі розумніший від самого квартального! У мене, брат, з шкіри хоч рукавиці ший!

Я дивився на його веселе обличчя і згадував бабусині казки про Івана-царевича, про Іванушку-дурника.

III

Коли я одужав, мені стало ясно, що Циганок посідає в домі особливе місце: дідусь кричав на нього не так часто й сердито, як на синів, а поза очі казав про нього, мружачися й похитуючи головою:

— Золоті руки в Іванка, щоб його комар убрикнув! Згадайте моє слово: неабияка людина росте!

Дядьки теж поводитися з Циганком ласкаво, по-дружньому і ніколи не «жартували» з ним, як з майстром Григорієм, якому вони майже щовечора завдавали прикрих і злих образ: то нагріють на вогні ручки ножиць, то ввіткнуть у сидіння його стільця цвях догори вістрям, або підкладуть, підсліпуватому, різнокольорові клапті тканини,— він зшиє їх в одну «штуку», а дідусь лає його за це.

Одного разу, коли він спав після обіду в кухні на полатях, йому нафарбували обличчя фуксином, і довго він ходив смішний, страшний: із сивої бороди тьмяно дивляться дві круглі плями окулярів, і сумовито опускається довгий багровий ніс, схожий на язик.

Вони були невичерпні на такі витівки, але майстер усе терпів мовчки, тільки крякав тихенько та перш, ніж доторкнутись до утіюга, ножиць, щипців або наперстка, добре змочував палець слиною. Це стало його звичкою; навіть обідаючи, перш, ніж взяти ножа або виделку, він слинив пальці, викликаючи сміх у дітей. Коли йому було боляче, на його великому обличчі з'являлась хвиля зморшок і, дивно мигнувши по лобі, піднявши брови, зникала десь на голому черепі.

Не пам'ятаю, як ставився дід до цих забавок синів, але бабуся насварялась на них кулаком і кричала:

— Безсоромні пики, злидні!

Але й про Циганка поза очі дядьки говорили сердито, глузливо ганили його роботу, лаяли злодієм і ледащом.

Я спитав бабуся, чому це.

Охоче й зрозуміло, як завжди, вона пояснила мені:

— Бач, обом хочеться Ванюшку собі взяти, коли в них свої майстерні будуть, от вони один перед одним і гудять його: мовляв, кепський робітник! Це вони брешуть, хитрують. А ще бояться, що не піде до них Ванюшка, зостанеться з дідом, а дід — примхливий, він і третьою майстернею з Іванком завестися може,— дядькам це невидібно буде, зрозумів?

Вона тихенько засміялася:

— Хитрують всі, богові на сміх! Ну, а дідусь хитроші ці бачить та навмисне дражнить Яшу з Мишею: «Куплю, каже, Іванові рекрутську квитанцію, щоб його в солдати не забрали: мені він самому потрібен!» А вони сердяться,

Ім цього не хочеться, і грошей шкода,— бо квитанція дорога!

Тепер я знову жив з бабусею, як на пароплаві, і щовечора перед сном вона розповідала мені казки або про своє життя, теж схоже на казку. А про ділове життя сім'ї — про виділ дітей, про те, що дід купив новий будинок для себе, вона говорила підсміюючись, відчужено, якось здалеку, наче сусідка, а не друга в домі за старшинством.

Я довідався від неї, що Циганок — підкидьок; напровесні, дощовитої ночі, його знайшли біля воріт, на лавці.
— Лежить у фартух загорнений,— задумливо і таємниче розповідала бабуся,— ледве попискує, задубів уже.

— А навіщо підкидають дітей?

— Молока в матері немає, годувати нічим; от вона дізнається, де недавно дитя народилося та померло, і підсуне туди своє.

Помовчавши, почухавши голову, вона розповідала далі, зітхаючи, дивлячись на стелю:

— Все бідність, Ольошо; така буває бідність, що й сказати не можна! І заведено, що незаміжня дівчина не сміє народити,— сором, мовляв! Дідусь хотів був Ванюшку в поліцію віднести, та я відговорила: візьмімо, мовляв, собі; це бог послав нам замість тих, котрі померли. Адже в мене вісімнадцятеро було народжених; коли б усі жили — ціла вулиця народу, вісімнадцять дворів! Мене, бач, чотирнадцяти літ заміж віддали, а п'ятнадцяти я вже народила; та тільки полюбив господь кров мою, все брав та й брав дітей моїх в янголи. І жаль мені, а й радісно!

Сидячи на краю ліжка в самій сорочці, вся обсипана чорним волоссям, велика й кудлата, вона була схожа на ведмедицю, яку недавно приводив у двір бородатий лісовий мужик із Сергача. Хрестячи сніжно білі чисті груди, вона тихенько сміється, колишеться вся:

— Кращих собі забрав, гірших мені залишив. І дуже зраділа я Іванкові,— вже ж так люблю вас, маленьких! Ну, й прийняли його, охрестили, от він і живе, хороший. Я його перше Жуком звала,— він, було, гудів особливо— зовсім жук, повзе й гуде на всі горниці. Люби його — він проста душа!

Я й любив Івана і дивувався йому до німоти.

Шосуботи, коли дід, відчухравши дітей, які нагрішили за тиждень, ішов до всеношної, в кухні починалось невимовно втішне життя: Циганок діставав з-за печі чорних тарганів, швидко робив з ниток упряж, вирізував з паперу сани, і по жовтому, чисто вискребленому столу розїжджав четверик вороних, а він, спрямовуючи їх біг тонкою скіпочкою, збуджено верещав:

— Ех, по архерея поїхали!

Приклеював на спину тарганові маленький папірець, гнав таргана за санками й пояснював:

— Мішок забули. Чернець біжить, тягне!

Зв'язував ніжки тарганові ниткою; комаха повзла, тикаючись головою, а Ванька кричав, плещучи в долоні:

— Дячок із шинку до вечерні йде!

Він показував мишенят, які за його командою стояли й ходили на задніх лапках, тягнучи за собою довгі хвости, смішно кліпаючи чорненькими намистинками жвавих очей. З мишами він поводився обережно, носив їх за пазухою, годував з рота цукром, цілував і говорив переконливо:

— Миша — розумний житель, ласкавий, її домовик дуже любить! Хто мишкам їсти вділяє, до того й дід-домовик ласку має...

Він умів показувати фокуси з картами, грошима, кричав більше за всіх дітей і майже нічим не різнився від них. Якось діти, граючи з ним в карти, zostавили його «дурнем» кілька разів підряд, — він дуже засумував, ображено надув губи й покинув гру, а потім скаржився мені, шморгаючи носом:

— Знаю я, вони зговорились! Вони переморгувались, карти підсували одне одному під столом. Хіба це гра? Шахраювати я сам умію не гірше...

Йому було дев'ятнадцять років, і він був більший за всіх нас чотирьох, узятих разом.

Але особливо він пам'ятний мені в святкові вечори; коли дід і дядько Михайло йшли в гості, в кухні з'являвся кучерявий, розпатланий дядько Яків з гітарою, бабуся готувала чай із щедрою закускою і горілкою в зеленому штофі з червоними квітами, майстерно вилитими із скла на дні його; дзигною крутився по-святковому одягнений Циганок; тихо, боком, проходив майстер, блискаючи темними скельцями окулярів; нянька Євгенія, ряба, червонопика й товста, неначе кубушка, з хитрими очима й труб-

ним голосом; інколи були присутні волохатий успенський дячок і ще якісь темні, слизькі люди, схожі на щук і миньків.

Всі багато пили, їли, зітхаючи тяжко, дітям давали гостинці, по чарці солодкої наливки, і поступово розгорялися жаркі, але дивні веселощі.

Дядько Яків любовно настроював гітару, а настроївши — говорив завжди одні й ті ж слова:

— Ну, я почну!

Струснувши кучерями, він згинався над гітарою, витягав шию, мов гусак; кругле, безтурботне обличчя його ставало сонним; жваві, невловимі очі згасали в масляному тумані, і, тихенько пощипуючи струни, він грав щось збудливе, що мимохіть підіймало на ноги.

Його музика вимагала напруженої тиші; квапливим струмком вона бігла звідкілясь іздалеку, просочувалась через підлогу й стіни і, хвилюючи серце, виманювала незрозуміле почуття, сумне й неспокійне. Під цю музику ставало шкода всіх і себе самого, великі здавалися теж маленькими, і всі сиділи нерухомо, причаївшись в задумливому мовчанні.

Особливо напружено слухав Саша Михайлів; він усе витягався до дядька, дивився на гітару, відкривши рота, і через губу в нього текла слина. Інколи він забувався до того, що падав із стільця, тикаючись руками в підлогу і, якщо це траплялося, він так уже й сидів на підлозі, витріщивши застигли очі.

І всі застигали, зачаровані; тільки самовар тихо співає, не заважаючи слухати скарги гітари. Два квадрати маленьких вікон звернені в п'ятьму осінньої ночі, часом хтось м'яко постукує в них. На столі хитаються жовті вогні двох лойових свічок, гострі, мов списи.

Дядько Яків все більше ціпенів; здавалось, він міцно спить, зціпивши зуби, тільки руки його живуть окремим життям: зігнуті пальці правої нерозрізненно дрижали над темним голосником, мов пташка пурхала й билась; пальці лівої з невловимою швидкістю бігали по грифу.

Випивши, він майже завжди співав крізь зуби голосом — неприємно свистячим — безконечну пісню:

Якби Яків був собакою —
Вив би Яків з ранку до ночі:
Ой, нудно мені,
Ой, сумно мені!

По вулиці та й чернишя іде;
На паркані ворона сидить.
Ой, нудно мені!
У запічку цвіркун сюрчить,
Ще й таргани непокояться.
Ой, нудно мені!
Старець вивісив онучі сушить,
Другий старець ті онучі покрив!
Ой, нудно мені!
Ой, та й сумно мені!

Я не терпів цієї пісні і, коли дядько починав співати про старців, буйно плакав у нестерпній тузі.

Циганок слухав музику з тією ж увагою, що й усі, встромивши пальці в свої чорні патли, дивлячися в куток і посопуючи. Інколи він несподівано й жалісно вигукував:

— Ех, коли б голос мені,— як співав би я, господи!

Бабуся, зітхаючи, казала:

— Годі тобі, Яшо, серце краяти! А ти б, Ванятко, потанцював...

Вони не завжди виконували прохання її зразу, але траплялося, що музикант раптом на секунду притискав струни долонею, а потім, стиснувши кулак, з силою відкидав од себе на підлогу щось невидиме, беззвучне й завзято кричав:

— Бий об землю лихом-журбою! Ванько, виходь!

Причепурившись, обсмикуючи жовту сорочку, Циганок обережно, наче по цвяхах ступаючи, виходив на середину кухні; його смуглі щоки червоніли, і, сконфужено посміхаючись, він просив:

— Тільки дрібніше, Якове Васильовичу!

Люто дзвеніла гітара, дрібно стукали каблуки, на столі і в шафі деренчав посуд, а посеред кухні вогнем пламенів Циганок, шугав шулікою, розмахнувши руки наче крила, непомітно пересуваючи ноги; ухнувши, присідав на підлогу і метався золотим стрижем, освітлюючи все навколо блиском шовку, а шовк, здригаючися й струмуючи, неначе горів і плавився.

Циганок танцював невтомно, в самозабутті, і здавалося, що, коли відчинити двері на волю, він так і піде в танці по вулиці, по місту, невідомо куди...

— Шквар уперек! — кричав дядько Яків, притулюючи.

І пронизливо свистів і дратівливим голосом вигукував примовки:

Ех! Якби я та й личаків не жалів,
То утік би я від жінки й дітлахів!

Люди за столом аж сіпались, вони теж часом вигукували, підвискували, наче їх хто пік; бородатий майстер ляскав себе по лисині й бурчав щось. Одного разу він, нахилившись до мене і вкривши м'якою бородою плече моє, сказав прямо у вухо, звертаючись наче до дорослого: — Батька б твого, Лексію Максимовичу, сюди,— він би інший вогонь запалив! Радісний був муж, утішний. Чи ти пам'ятаєш його?

— Ні.

— Ну? Бувало, він та бабуся,—а стривай лишень, стій!

Він звівся на ноги, високий, виснажений, схожий на образ святого, вклонився бабусі й став просити її незвично густим голосом:

— Акулино Іванівно, будь ласкава, пройдися хоч раз! Як було з Максимом Савватійовичем ходила. Потіш!

— Що ти, голубе, що ти, чоловіче добрий, Григорію Івановичу? — сміючися й щулячись, казала бабуся.— Де вже мені танцювати! Людей смішити тільки...

Але всі стали просити її, і раптом вона молодо встала, поправила спідницю, випрямилась, підкинувши важку голову, й пройшлась по кухні, вигукуючи:

— Ну й смійтесь собі на здоров'я! Ану лишень, Яшо, перетруси свою музику!

Дядько увесь скинувся, виструнчився, прикрив очі й заграв повільніше; Циганок на хвилину спинився і, підстрибнувши, пішов навприсядки навколо бабусі, а вона пливла по підлозі безшумно, як у повітрі, розводячи руками, піднявши брови, дивлячись кудись в далечінь темними очима. Мені вона здалася смішною, я пирхнув; майстер строго насварився пальцем, і всі дорослі на мене поглянули несхвально.

— Не стукай, Іване! — сказав майстер посміхаючись; Циганок слухняно відскочив набік, сів на поріг, а нянька Євгенія, вигнувши кадик, заспівала низьким приємним голосом:

Щілий тиждень, до суботи,
Все мережива плела,
Так стомилась від роботи,—
Ех, дівка ледь прийшла!

Бабуся не танцювала, а наче розповідала щось. Ось вона йде тихенько, задумавшись, похитуючись, позира-

ючи навколо з-під руки, і все її велике тіло хитається нерішуче, ноги намагають дорогу обережно. Зупинилась, раптом злякавшись чогось, обличчя здригнулося, нахмурилося і зразу засяяло доброю привітною посмішкою. Одхитнулася набік, даючи комусь дорогу, відводячи рукою когось; опустивши голову, завмерла, прислухаючись, посміхаючись все веселіше,— і раптом її зірвало з місця, закружило вихором, вся вона стала стрункіша, вища, і вже не можна було очей одвести від неї — така буйно красива й мила ставала вона в ці хвилини чудесного повернення до юності!

А нянька Євгенія гула, як труба:

У неділю спозарання
До півночі танцювала.
Пішла з вулиці остання,
Пожаліла — свята мало!

Кінчивши танцювати, бабуся сіла на своє місце до самовара; всі хвалили її, а вона, поправляючи волосся, казала:

— А годі вже вам! Не бачили ви справжніх танцюристок. А ось у нас у Балахні була дівка одна,— вже не пам'ятаю чия, як звали,— так дехто, дивлячись на її танці, навіть плакав з радості! Дивишся було на неї,— оце тобі й свято, і більш нічого не треба! Заздрила я їй, грішниця!

— Співаки й танцюристи,— перші люди на світі! — строго сказала нянька Євгенія і почала співати щось про царя Давида, а дядько Яків, обнявши Циганка, говорив йому:

— Тобі в трактирах танцювати б,— з ума звів би ти людей!..

— Мені голос мати хочеться! — скаржився Циганок.— Коли б мені голос дав бог, десять літ я проспівав би, а потім — хоч у монахи.

Всі пили горілку, особливо багато — Григорій. Наливаючи йому склянку за склянкою, бабуся застерігала:

— Гляди, Гришо, зовсім осліпнеш!

Він відповідав солідно:

— Нехай! Мені очі більш не потрібні,— все бачив я...

Пив він нє п'яніючи, але ставав щораз балакучіший і майже завжди говорив мені про батька:

— Великого серця був муж, дружок мій, Максим Савватійович...

Бабуся зітхала, підтакуючи:

— Егеж, господнє дитя...

Все це було страшенно цікаве, все тримало мене в напруженні, і від усього просочувалася в серце якась тиха невтомлива журба. І журба і радість жили в людях поряд, нероздільно майже, замінюючи одна одну з невловимою, незрозумілою швидкістю.

Одного разу дядько Яків, не дуже п'яний, почав рвати на собі сорочку, люто смикати себе за кучері, за ріденькі біляві вуса, за ніс і одвислу губу.

— Що це таке, що? — скиглив він, обливаючись сльозами.— Навіщо це?

Бив себе по щоках, по лобі, в груди і ридав:

— Негідник і падлюка, розбита душа!

Григорій ричав:

— Ага-а! Ого ж бо!..

А бабуся, теж нетвереза, вмовляла сина, ловлячи його руки:

— Годі, Яшо, господь знає, чого навчає!

Випивши, вона ще кращала: темні її очі, посміхаючись, сяяли до всіх, гріли душу і, махаючи хусткою в розпашіле обличчя, вона співуче говорила:

— Господи, господи! Як усе гарно! Ні, ви подивіться, яке все хороше!

Це був крик її серця, гасло всього життя.

Мене дуже вразили сльози й вигуки безтурботного дядька. Я спитав бабуся, чого він плакав і лаяв і бив себе.

— Все б тобі знати! — неохоче, проти звичаю, сказала вона.— Підожди, рано тобі сунути ніс у ці справи.

Це ще більше під'юджувало мою цікавість. Я пішов у майстерню і причепився до Івана, але й він не хотів відповісти мені, сміявся тихенько, скоса позираючи на майстра, і, виштовхуючи мене з майстерні, кричав:

— Одчепись, відійди! Ось я тебе в казан укину, пофарбую!

Майстер, стоячи перед низенькою широкою піччю, з умазаними в неї трьома казанами, мішав у них довгою чорною кописткою і, витягаючи її, дивився, як стікають з кінця кольорові краплі. Жарко горів вогонь, відбиваючись на подолі шкіряного фартуха, строкатого, як риза в попа. Си-

чала в казанах фарбована вода, їдка пара густою хмарою тяглась до дверей, по двору кружляв сухий поземок.

Майстер глянув на мене з-під окулярів мутними, червоними очима і грубо сказав Іванові:

— Дров! Хіба не бачиш?

А коли Циганок вибіг у двір, Григорій, присівши на мішок сандалу, поманив мене до себе:

— Ходи сюди!

Посадив на коліна і, уткнувшись теплою, м'якою бородою в щоку мені, пам'ятно розповів:

— Дядько твій жінку на смерть прибив, замучив, а тепер його сумління смиче,— зрозумів? Тобі все треба розуміти, гляди, а то пропадеш!

З Григорієм — просто, як з бабусею, але моторошно, і здається, що він з-під окулярів бачить все наскрізь.

— Як прибив? — повільно каже він.— А так: ляже спати з нею, накриє її ковдрою з головою і давить, б'є. Навіщо? А він, мабуть, і сам не знає.

І, не звертаючи уваги на Івана, який, повернувшись з оберемком дров, сидить навпочіпки перед вогнем, гріючи руки, майстер каже далі поважно:

— Може, за те бив, що була вона краща за нього, а йому завидно. Каширіни, брат, хорошого не люблять, вони йому заздять, а прийняти не можуть, знищують! Ти от спитай бабусю, як вони батька твого з світу зживали. Вона все розкаже — вона неправди не любить, не розуміє. Вона мов свята, хоч і горілку п'є, тютюн нюхає. Блаженна немов. Ти держись за неї міцно...

Він відштовхнув мене, і я вийшов у двір, пригнічений, наляканий. В снігах дому мене наздогнав Ванюшка, схопив за голову і шепнув тихенько:

— Ти не бійся його, він добрий; ти дивись прямо у вічі йому, він це любить.

Все це було дивне й хвилювало. Я не знав іншого життя, але невиразно пам'ятав, що батько й мати жили не так: були в них інші розмови, інші веселощі, ходили й сиділи вони завжди рядом, близько. Вони часто й довго сміялися вечорами, сидячи біля вікна, співали голосно; на вулицях збирались люди, дивлячись на них. Обличчя людей, підняті вгору, смішно нагадували мені брудні тарілки після обіду. Тут сміялись мало, і не завжди було ясно, з чого сміються. Часто кричали одне на одного, погрожували чимсь один одному, потай шепотілись по кутках.

Діти були тихі, непомітні; вони прибиті до землі, як пил дощем. Я почував себе чужим у домі, і все це життя збуджувало мене десятками уколів, настроюючи підозріливо, змушуючи придивлятися до всього з напруженою увагою.

Моя дружба з Іваном все росла; бабуся від схід сонця до пізньої ночі була заклопотана хатньою роботою, і я майже цілий день вертівся біля Циганка. Він так само підставляв під різки руку свою, коли дідусь шмагав мене, а на другий день, показуючи попухлі пальці, скаржився мені:

— Ні, це все ні до чого! Тобі — не легше, а мені — ось глянь! Більше я не буду, ну тебе!

І наступного разу знову перебирав на себе непотрібний біль.

— Але ж ти не хотів?

— Не хотів, а підсунув... Так якимсь, непомітно...

Незабаром я дізнався про Циганка таке, що піднесло ще більше мій інтерес до нього і мою любов.

Щоп'ятниці Циганок запрягав у широкі сани гнідого коня Шарапа, бабусиною улюбленця, хитрого бешкетника і ласуна; надягав куций, до колін кожушок, важку шапку і, туго підперезавшись зеленим поясом, їхав на базар купувати провізію. Інколи він не повертався довго. Всі дома непокоїлися, підходили до вікон і, розтоплюючи диханням кригу на склі, зазирали на вулицю.

— Не їде?

— Ні!

Найбільше хвилювалась бабуся.

— Ох,— казала вона синам і дідові,— занастите ви мені людину і коня занастите! І як не соромно вам, пики безсоромні? Чи мало свого? Ох, нерозумне плем'я, жадюги,— покарає вас господь!

Дідусь похмуро бурчав:

— Ну, гаразд. Останній оце раз...

Інколи Циганок повертався тільки опівдні; дядьки, дідусь покvapливо виходили у двір; за ними, люто нюхаючи тютюн, ведмедицею сунула бабуся, чомусь завжди незграбна в цей час. Вибігали діти і починалось веселе розвантаження саней, повних поросят, різаної птиці, риби та кусків м'яса всіх сортів.

— Всього купив, як сказано було? — питав дід, скося, гострими очима обмацуючи віз.

— Всього, як слід,— весело обзивався Іван і, стриба-

ючи по двору, щоб нагрітись, оглушливо хлопав рукавицями.

— Не бий накожнів, за них гроші плачено,— строго кричав дід.— Здача є?

— Немає.

Дід повільно обходив круг воза й говорив неголосно:

— Знову щось ти багато привіз. Гляди лишень,— чи не без грошей ти купував? У мене щоб цього не було.

І йшов геть швидко, зморщивши обличчя.

Дядьки весело кидались до воза і, зважуючи на руках птицю, рибу, гусячі потрухи, телячі ноги, величезні куски м'яса, присвистували, схвально кричали:

— Ну, добре відібрав!

Дядько Михайло особливо захоплювався: пружинисто стрибавав навколо воза, приношуючись до всього носом дятла, смачно цмокаючи губами, солодко мружачи неспокійні очі, сухий, схожий на батька, але вищий за нього на зріст і чорний, як голівешка. Сховавши померзлі руки в рукави, він розпитував Циганка:

— Тобі батько скільки дав?

— П'ять карбованців.

— А тут на п'ятнадцять. А скільки ти витратив?

— Чотири з гривнею.

— Виходить, дев'ять гривень в кишені. Бачив, Якове, як гроші вирощують?

Дядько Яків, стоячи на морозі в самій сорочці, тихенько сміявся, блимаючи в синє холодне небо.

— Ти нам, Ванько, по чвертці постав,— ліниво казав він.

Бабуся випрягала коня.

— Що, дитятко? Що, котятко? Попустувати хочеш? Ну, попустуй, богова розрадо!

Величезний Шарап, стріпуючи густою гривною, хапав її білими зубами за плече, зривав шовкову хустку з волосся, зазірав у обличчя їй веселим оком і, струшуючи паморозь з вії, тихенько іржав.

— Хлібця просиш?

Вона пхала в зуби йому великий краєць, густо посолений, мішком підставляла фартух під морду і дивилась задумливо, як він їсть.

Циганок, виграючи теж, як молодий кінь, підскочив до неї.

— Вже ж такий, бабуню, хороший кінь, такий розумний...

— Забирайся геть, не верти хвостом! — крикнула бабуся, тупнувши ногою.— Знаєш, що я не люблю тебе в цей день.

Вона пояснила мені, що Циганок не стільки купує на базарі, скільки краде.

— Дасть йому дід п'ять карбованців, він на три карбованці купить, а на десять вкраде,— невесело казала вона.— Любить красти, пустун! Спробував раз — гаразд вийшло, а дома посміялись, похвалили за удачу, він і взяв крадіжку за звичай. А дідусь змолоду зазнав злиднів та лиха донесхочу — на старість жадібний став, йому гроші дорожчі за дітей кривих, він радий дармівщині! А Михайло з Яковом...

Махнувши рукою, вона змовкла на хвилинку, потім, дивлячися в розкриту табакерку, додала буркотливо:

— Тут, Льоню, шито-мережано, а мережила це баба сліпа, де вже нам розглядіть узор! От піймають Іванка на крадіжці — прибіють до смерті...

І ще, помовчавши, вона тихенько сказала:

— Охо-хо! Правил у нас багато, а правди немає...

На другий день я став просити Циганка, щоб він не крав більше.

— А то тебе битимуть до смерті...

— Не достануть,— викручусь: я спритний, кінь бистрий! — сказав він, посміхаючись, але одразу ж сумно нахмурився.— Я ж знаю: красти погано й небезпечно. Це я так собі, з нудьги. І грошей я не складаю, дядьки твої за тиждень все в мене виманять. Мені не шкода, беріть! Я ситий.

Він раптом узяв мене на руки, струснув тихенько.

— Легкий ти, тонкий, а кістки міцні, силачем будеш. Ти знаєш що: вчись на гітару грати, проси дядька Якова, їй-богу! Малий ти ще, от завада! Малий ти, а сердитий. Дідуся, мабуть, не любиш?

— Не знаю.

— А я всіх Қаширіних, крім бабуні, не люблю, хай їх демон любить!

— А мене?

— Ти — не Қаширін, ти — Пешків, інша кров, інше плем'я...

І раптом, стиснувши мене міцно, він майже застогнав:

— Ех, коли б мені голос співучий, ух ти, господи! От опік би я народ... Іди, брат, працювати треба...

Він спустив мене на підлогу, всипав у рот собі жменю дрібних цвяхів і став натягати, набивати на велику квадратну дошку сире полотнище чорної тканини.

Незабаром він загинув.

Трапилося це так: у дворі, біля воріт, лежав, прихилений до паркана, великий дубовий хрест з товстим сучкуватим окоренком. Лежав він давно. Я помітив його в перші ж дні життя в домі,— тоді він був новіший і жовтіший, але за осінь дуже почорнів під дощами. Від нього гірко пахло мореним дубом, і був він у тісному, брудному дворі зайвий.

Його купив дядько Яків, щоб поставити над могилою своєї жінки, і дав обітницю віднести хрест на своїх плечах до кладовища в річницю смерті її.

Цей день настав у суботу, на початку зими; було морозяно й вітряно, з дахів сипався сніг. Всі з дому вийшли в двір, дід і бабуся з трьома онуками ще раніше поїхали на кладовище правити панахиду; мене, покаравши за якісь гріхи, залишили дома.

Дядьки, в однакових чорних козушках, звели хреста із землі і стали під крила; Григорій і якийсь чужий чоловік, з зусиллям піднявши важкий окоренок, поклали його на широке плече Циганка; він похитнувся, розставив ноги.

— Не вдержиш? — спитав Григорій.

— Не знаю. Важко буде...

Дядько Михайло сердито закричав:

— Відчиняй ворота, сліпий чорт!

А дядько Яків сказав:

— Посоромся, Ванько, ми обидва слабкіші за тебе!

Та Григорій, відчиняючи ворота, строго порадив Іванові:

— Гляди ж, не надривайся! Ідїть з богом!

— Лиса дурепо! — крикнув дядько Михайло з вулиці.

Всі, хто був у дворі, посміхнулись, заговорили голосно, наче всім сподобалося, що хрест забрали.

Григорій Іванович, ведучи мене за руку в майстерню, казав:

— Може, сьогодні дідусь не відшмагає тебе, ласкаво дивиться він...

В майстерні, посадивши мене на купу приготованої для фарбування шерсті і дбайливо закутавши нею до плечей,

він, нюхаючи пару, що підіймалась над казанами, задумливо казав:

— Я, хлопче, тридцять сім літ дідуса знаю, на початку діла бачив і наприкінці дивлюсь. Ми з ним раніше друзі-приятелі були, разом це діло почали, придумали. Він розумний, дідусь! Ось він хазяїном поставив себе, а я не зумів. Господь, одначе, за всіх нас розумніший: він тільки посміхнеться, а найпремудріша людина вже в дурні пошилась. Ти ще не розумієш, що до чого кажуть, до чого роблять, а треба тобі все розуміти. Сирітське життя тяжке. Батько твій, Максим Савватійович, козир був, він усе розумів,— за те дідусь і не любив його, не визнавав...

Було приємно слухати добрі слова, дивлячись, як грає в печі червоний і золотий вогонь, як над казанами підіймаються молочні хмарини пари, осідаючи сизим інеєм на дошках похилого даху,— крізь мохнаті щілини його видно голубі стрічки неба. Вітер став тихший, десь світить сонце, весь двір наче скляною курявою посипаний, на вулиці повискують полозки саней, голубий дим в'ється з димарів будинку, легкі тіні мигтять по снігу, також розповідаючи щось.

Довгий, кістлявий Григорій, бородатий, без шапки, з великими вухами, наче добрий чаклун, мішає киплячу фарбу і все навчає мене:

— Дивися всім прямо у вічі; собака на тебе накинеться, і йому теж,— відчепиться...

Важкі окуляри надавили йому перенісся, кінець носа налився синьою кров'ю і схожий на бабусин.

— А стривай? — раптом сказав він, прислухаючись, потім прикрив ногою дверцята печі і стрибком побіг через двір. Я теж кинувся за ним.

В кухні, посеред підлоги, лежав Циганок, горілиць; широкі смуги світла з вікон падали йому одна на голову, на груди, друга — на ноги. Лоб його дивно світився; брови високо піднялись; косі очі пильно дивилися в чорну стелю; темні губи, здригаючись, випускали рожеві пузири; з куточків губ, по щоках, на шию й на підлогу стікала кров; вона текла густими струмками з-під спини. Ноги Іванові незграбно розкидались, і видно було, що й штани мокрі; вони важко приклеїлися до мостин. Підлога була чисто вимита з жорствою. Вона сонячно блищала. Струмки крові перетинали смуги світла і тяглись до порога, дуже яскраві.

Циганок не ворухився, лише пальці рук, простягнутих

вздовж тіла, ворушились, дряпаючи підлогу, і блищали проти сонця фарбовані нігті.

Нянька Євгенія, присівши навпочіпки, вставляла в руку Іванові тонку свічку; Іван не держав її, свічка падала, пензлик вогню тонув у крові; нянька, піднявши її, витирала кінцем свити й знов намагалася укріпити в неспокійних пальцях. В кухні плавав, гойдаючи, шепіт; він, як вітер, штовхав мене з порога, але я міцно держався за клямку дверей.

— Спіткнувся він,— якимось сірим голосом розповідав дядько Яків, здригаючись і крутячи головою. Він увесь був сірий, пом'ятий, очі в нього вицвіли і часто кліпали.

— Упав, а його й придавило,— по спині вдарило. І нас покалічило б, та ми вчасно скинули хрест.

— Ви його й задавили,— глухо сказав Григорій.

— Еге,— якже...

— Ви!

Кров усе текла, під порогом вона вже зібралася в калюжу, потемніла і ніби підіймалася вгору. Випускаючи рожеву піну, Циганок стогнав, як уві сні, і танув, ставав усе плескатіший, приклеювався до підлоги, входив у неї.

— Михайло до церкви помчав на коні по батька,— шепотів дядько Яків,— а я на візника звалив його та мершій уже сюди... Добре, що не сам я під окоренок став, а то б отак...

Нянька знову прикріпляла свічу до руки Циганкові, капала на долоню йому воском і сльозами.

Григорій голосно й грубо сказав:

— Та ти в головах до підлоги приліпи, недотепо!

— І так можна.

— Шапку з нього скинь!

Нянька стягла з Іванової голови шапку; він тупо стукнув потилицею. Тепер голова його схилилася набік, і кров потекла дужче, але вже з одного боку рота. Це тривало жахливо довго. Спочатку я чекав, що Циганок відпочине, підведеться, сяде на підлозі і, сплюнувши, скаже:

— Ху-у, спекота...

Так робив він, коли прокидався в неділю, після обіду. Але він не вставав, усе танув. Сонце вже одійшло від нього, світлі смуги вкоротились і лежали тільки на підвіконниках. Весь він потемнів, вже не ворушив пальцями, і піна на губах зникла. За тім'ям та біля вух його стирчало три свічки, помахуючи золотими китичками, освітлю-

ючи кудлате, до синього чорне волосся, жовті зайчики тремтіли на смуглих щоках, світився кінчик гострого носа й рожеві губи.

Нянька стояла навколішках, плакала, пришіптуючи:
— Голубчик ти мій, яструбочок утішний...

Було моторошно, холодно. Я заліз під стіл і сховався там. Потім до кухні важко ввалився дід в енотовій шубі, бабуся в салопі з хвостами на комірі, дядько Михайло, діти і багате чужих людей.

Скинувши шубу на підлогу, дід закричав:

— Сволота! Якого хлопця марно занастадили! Та йому й ціни не було б літ через п'ять...

На підлогу падав одяг, заважаючи мені бачити Івана; я виліз, потрапив під ноги дідові. Він одкинув мене геть, насваряючись на дядьків маленьким червоним кулаком:

— Вовки!

І сів на лаву, спершись на неї руками, сухо схлипуючи, кажучи скрипучим голосом:

— Знаю я — він вам впоперек глоток стояв... Ех, Ванюшечко... дурнику! Що поробиш, га? Що — кажу — поробиш? Коні — чужі, віжки — їнїлі. Стара, не злюбив нас господь в останні літа, чуеш? Стара?

Розпластавшись на підлозі, бабуся мацала руками обличчя, голову, груди Іванові, дихала у вічі йому, хапала за руки, м'яла їх і повалляла всі свічки. Потім вона важко звелась на ноги, чорна вся, в чорному блискучому платті, страшно витріщила очі і сказала неголосно:

— Геть, окаянні!

Всі, крім діда, висипалися з кухні.

...Циганка поховали непомітно, непам'ятно.

IV

Я лежу на широкому ліжку, вчетверо закутаний важкою ковдрою, і слухаю, як бабуся молиться Богу, ставши навколішки, притуливши одну руку до грудей, другою неквапливо й нечасто хрестячись.

Надворі стріляє мороз; зеленкувате місячне світло дивиться крізь мережані — в кризі — шибки вікна, хороше освітивши лагідне носате обличчя і запалюючи темні очі фосфоричним вогнем. Шовкова хустка, прикривши бабусине волосся, блискотить, мов кута; темне плаття ворухнеться, струмить з плечей, розстилаючися по підлозі.

Кінчивши молитву, бабуся мовчки роздягнеться, дбайливо складе одяг на скриню в кутку і підійде до постелі, а я прикинуся, що міцно заснув.

— Ой, брешеш, розбишако, не спиш? — тихенько каже вона. — Адже не спиш-таки, голубе? Ану лишень, давай ковдру!

Смакуючи наперед те, що буде далі, я не можу стримати посмішки; тоді вона ричить:

— А, то ти з бабусі старої жартуєш!

Взявши ковдру за край, вона так спритно й сильно смикає її до себе, що я підскакую в повітрі і, кілька разів перекинувшись, падаю в м'яку перину, а вона регоче:

— Що, редьчин сину? З'їв комара?

Та інколи вона молиться дуже довго, я справді засинаю і вже не чую, як вона лягає.

Довгі молитви завжди завершують дні прикрощів, сварок та бійок; слухати їх дуже цікаво; бабуся докладно розповідає богові про все, що трапилось дома; важко, великим горбом стоїть на колінах і спочатку шепоче невнятно, швидко, а потім густо бурчить:

— Ти, господи, сам знаєш, — всякому хочеться того, що краще. Михайло ж таки старший, йому б у місті слід зостатися, за ріку їхати прикро йому, та й місце там нове, не випробуване: що буде — невідомо. А батько — він Якова більше любить. Чи ж добре — нерівно дітей любити? Упертий старик — ти б, господи, напоумив його.

Дивлячись на темні ікони великими сяючими очима, вона радить богові своєму:

— Наведи ти, господи, добрий сон на нього, щоб він зрозумів, як треба дітей поділити!

Хреститься, кланяється до землі, стукаючись великим лобом об мостину, і, знову розігнувшись, значливо каже:

— Варварі б посміхнувся радістю якою! Чим вона тебе прогнівила, чим грішніша за інших? Куди ж воно: жінка молода, здорова, а в журбі живе. І спом'яни, господи, Григорія, — з очима в нього все тяжче. Осліпне — попід вікнами піде, негаразд! Всю свою силу він на дідуся витратив, а дідусь хіба допоможе!.. О, господи, господи...

Вона довго мовчить, покірно опутивши голову й руки, наче заснула міцно, замерзла.

— Що ше? — вголос пригадує вона, приморщивши брови. — Спаси, помилуй усіх православних; мене, дурну, окаянну прости, — ти знаєш: не зо зла грішу, а з розуму дурного.

І, глибоко зітхнувши, вона говорить ласкаво, вдоволено:

— Все ти, рідний, знаєш, все тобі, батечку, відомо.

Мені дуже подобався бабусин бог, такий близький їй, і я часто просив її:

— Розкажи про бога!

Вона говорила про нього особливо: дуже тихо, дивно розтягаючи слова, прикривши очі і неодмінно сидячи; підведеться, сяде, накине на простоволосу голову хустку й заведе надовго, поки не заснеш:

— Сидить господь на горбі серед луки райської, на престолі з синього каменю яхонту, під срібними липами, і ті липи цвітуть цілий рік кругом; немає в раю ні зими, ні осені, і цвіт ніколи не в'яне, так і квітне безупинно на радість угодникам божим. А навколо господа янголів безліч літає,— як сніг іде чи бджоли рояться,— чи як білі голуби літають з неба на землю, то знов на небо і про все богові повідають про нас, про людей. Тут і твій, і мій, і дідусів — кожному янгола дано, господь до всіх рівний. Ось твій янгол сповіщає господові: «Лексій дідусеві язика показав!» А господь і розпорядиться: «Ну, хай дід пошмагає його!» І так про все, про всіх, і всім він по заслугі платить — кому горем, кому радістю... І так усе це гарно в нього, що янголи веселяться, плещуть крилами і співають йому без кінця: «Слава тобі, господи, слава тобі!» А він, любий, тільки посміхається їм — мовляв, добре, гаразд!

І сама вона посміхається, хитаючи головою.

— Ти це бачила?

— Не бачила, а знаю! — відповідає вона задумливо.

Говорячи про бога, рай, ангелів, вона ставала маленькою й лагідною, обличчя її молоділо, вологі очі випромінювали особливе тепле сяйво. Я брав у руки важкі атласні коси, обгортав ними шию собі і, не ворушачись, уважно слухав нескінченні оповідання, які не набридали ніколи.

— Бога бачити людині не дано — осліпнеш; тільки святі дивляться на нього на все око. А ось янголів бачила я; вони показуються, коли душа чиста. Стояла я в церкві на ранній обідні, а в олтарі й ходять двоє, як тумани, видно крізь них усе, ясні, ясні, і крила до землі, мереживні, серпанкові. Ходять вони круг престолу і панотцеві Іллі допомагають, старенькому: він підведе ветхі руки, богові молячись, а вони ліктики йому підтримують. Він дуже старенький був, сліпий уже, натикався на все і незабаром

після того відійшов, переставився. Я тоді, як побачила їх,—завмерла від радості, серце занило, сльози котяться,—ох, хороше було! Ой, Льонько, сонечко моє, хороше все у бога і на небі і на землі, так хороше...

— А у нас хороше хіба?

Перехрестившись, бабуся відповіла:

— Слава пресвятій богородиці,— все хороше!

Це мене бентежило: тяжко було визнати, що дома все хороше; мені здавалося, що тут живеться все гірше й гірше.

Якось проходячи повз двері до кімнати дядька Михайла, я бачив, як тітка Наталя, вся в білому, притуливши руки до грудей, металась по кімнаті, скрикуючи неголосно, але страшно:

— Господи, прибери мене, одведи мене...

Молитва її була мені зрозуміла, і я розумів Григорія, коли він бурчав:

— Осліпну, з торбами піду, і то краще буде...

Мені хотілося, щоб він осліп скоріше,— я попросився б за поводаря до нього, і ходили б ми з торбами разом. Я вже казав йому про це; майстер, посміхаючися в бороду, відповів:

— От і гаразд, і підемо! А я оповіщатиму в місті: оце ось Василя Каширіна, цехового старшини, онук, від дочки! Потішно буде...

Не раз я бачив під пустими очима в тітки Наталі сині опухи, на жовтому обличчі її — набряклі губи. Я питав бабусю:

— Дядько б'є її?

Зітхаючи, вона відповідала:

— Б'є нишком, анафема проклятий! Дідусь не велить бити її, то він ночами. Лихий він, а вона — кисіль...

І розповідає, запалюючись:

— Все-таки тепер уже не б'ють так, як били колись! Ну, в зуби вдарить, у вухо, за коси потягає хвилину, а раніше годинами мордували! Мене дідусь одного разу бив на перший день великодня від обідні до вечора. Поб'є — стомиться, а відпочивши — знову. І віжками і всяко.

— За що?

— Не пам'ятаю вже. А вдруге він мене побив мало не до смерті та п'ять діб їсти не давав,— насилу вижила тоді. А то ще...

Це дивувало мене до оніміння: бабуся була вдвічі більша за діда, і не вірилося, що він може подужати її.

— Хіба він сильніший за тебе?

— Не сильніший, а старший! Крім того — чоловік! За мене з нього бог питає, а мені терпіти наказано...

Цікаво й приємно було бачити, як вона витирала порошок з ікон, чистила ризи; ікони були багаті, в перлах, сріблї та кольорових каменях по вінчику; вона брала спритними руками ікону, посміхаючись дивилася на неї й говорила зворушено:

— Яке любе личечко!..

Перехрестившись, цілувала.

— Запилилася, закіптявіла, — ах ти, матінко всепомічна, радість непозбутня! Дивись, Льоню, сонечко моє, малювання яке тонке, постаті малесенькі, а кожна окремо стоїть. Зветься це Дванадцять празників, посередині ж божа мати Феодорівська, преблагая. А оце ось — Не ридай мене, мати, зряще во гробі!..

Інколи мені здавалося, що вона так само задушевно й серйозно грається іконами, як пришелепувата сестра Катерина — ляльками.

Вона частенько бачила чортів, юрмою й по одному.

— Іду якое у великий піст, уночі, повз Рудольфів дім; ніч місячна, молочна, раптом бачу: верхи на даху, біля димаря, сидить чорний, нагнув рогату голову над димарем і нюхає, пирхає, великий, кошлатий. Нюхає та хвостом по даху виписує й шарудить. Я перехрестила його: «Да воскресне бог і розточаться вразі його», — кажу. Тут він завищав тихенько, спустився перекидьки з даху у двір, — розточився! Мабуть, скромне варили Рудольфи в той день, він і нюхав, радіючи!..

Я сміюся, уявляючи, як чорт летить перекидьки з даху, і вона теж сміється, кажучи:

— Дуже вони люблять пустощі, зовсім, як малі діти! Ото якое прала я білизну в лазні, і дійшов час до півночі; враз дверцята в грубці як відскочать! І посипались звідти вони, дрібна дрібнота, червоненькі, зелені, чорні, як таргани. Я — до дверей — нема ходу; зав'язла серед бісоти, повну лазню набилося їх, повернутись ніяк, попід нґги лізуть, смикають, стисли так, й перехреститись не можу! Кошлатенькі, м'які, гарячі, мов кошенята, тільки на задніх лапках усі; кружляють, бешкетують, зубенята

мишачі скалять, очиці, бач, зелені, роги ледве попробівались, шишечками стирчать, хвостики порослячі — ох ти ж мені лихо! Знепритомніла аж! А як очуняла — свічка ледве блимає, ночви вихололи, попране на підлогу кинуто. Ах ви, думаю, щоб вам добра не було!

Заплющивши очі, я бачу, як з жерла грубки, з її сірих каменів густим потоком ллються кошлаті, строкаті тварі, напихаються в маленьку лазню, дмухають на свічку, висувають пустотливо рожеві язики. Це теж смішно, але й моторошно. Бабуся, хитаючи головою, мовчить хвилину і раптом знову наче спалахне вся.

— А то ще, проклятих, бачила я; це теж уночі, взимку, хуртовина була. Іду я через Дюків яр, де, пам'ятаєш, розказувала, батька твого Яків та Михайло в ополонці на ставку хотіли втрити? Ну, ото йду; тільки скотилась по стежці вниз, на дно, я-ак свистоне, як тукне яром! Дивлюсь, а на мене тройка вороних мчить і ставний такий чорт у червоному ковпаку, кілком стирчить, правує ними, на передку підвівся, руки витяг, держить віжки з кутих ланцюгів. А по яру їзди не було, і летить тройка прямо в ставок, сніговою хмарою оповита. І сидять у саях теж самі чорти; свистять, кричать, ковпаками вимахують, — та отак сім трійок пролетіли навскач, як пожежники, і все коні вороні на масть, і всі вони — люди, прокляті батьками-матерями; такі люди чортам на забавку йдуть, а ті на них їздять, ганяють їх ночами на свої різні свята. То я, мабуть, весілля бісяче бачила...

Не вірити бабусі не можна — вона говорить так просто, переконливо.

Але особливо гарні були її віршові розповіді про те, як богородиця ходила по муках земних, як вона умовляла розбійницю «князь-бариню» Єнгаличеву не бити, не грабувати руських людей; вірші про Олексія божого чоловіка, про Івана-воїна; казки про премудру Василису, про Попакозла та божого хресника; страшні були про Марфу Посадницю, про Бабу Устю, отамана розбійників, про Марію, грішницю єгипетську, про журбу матері розбійника; казок, бувальщин і віршів вона знала безліч.

Не боячись ні людей, ні діда, ні чортів, ні всякої іншої нечистої сили, вона до перестрахи боялась чорних тарганів, почувавши їх навіть на великій відетані од себе. Бувало розбудить мене вночі й шепоче:

— Ольшо, любий, тарган лізе, задави, Христа ради!

Сонний, я світив свічку і лазив по підлозі, шукаючи во- рога; це не зразу й не завжди вдавалось мені.

— Нема ніде,— казав я, а вона, лежачи неру- хомо, з головою закутавшись ковдрою, ледве чутно просила:

— Ой, е! Ну, пошукай, прошу тебе! Тут він, я вже знаю...

Вона ніколи не помилялась — я знаходив таргана де- небудь далеко від ліжка.

— Убив? Ну, слава богу! А тобі спасибі...

І, скинувши ковдру з голови, з полегшенням зітхала, посміхаючись.

Коли я не знаходив кузьки, вона не могла заснути; я почував, як здригається її тіло від найменшого шарудіння в нічній, мертвій тиші, і чув, що вона, тамуючи дихання, шепоче:

— Біля порога він... під скриню поліз...

— Чому ти боїшся тарганів?

Вона резонно відповідала:

— А незрозуміло мені, навіщо вони? Лазять і лазять, чорні. Господь всякій тлі своє завдання дав: мокриця по- казує, що в домі вогкість; блошиця — значить, стіни брудні; воша нападе — недужа буде людина,— все зрозу- міло! А ці — хто знає, яка в них сила живе, навіщо їх на- силається?

Якось, коли вона стояла на колінах, широко розмовляючи з богом, дід, одчинивши двері в кімнату, хрипким голосом сказав:

— Ну, стара, одвідав нас господь,— горимо!

— Та що ти! — крикнула бабуся, схопившись з під- логи, і обое, важко тупаючи, кинулися в пільму великої парадної кімнати.

— Євгеніє, знімай ікони! Наталю, одягай дітей! — строго, міцним голосом командувала бабуся, а дід ти- хенько скимлів:

— І-і-и...

Я вибіг у кухню; вікно у двір виблискувало наче зо- лоте; по підлозі текли-мигтіли жовті плями; босий дядько Яків, надягаючи чоботи, стрибав на них, неначе йому пекло в підшви, й кричав:

— Це Мишко підпалив, підпалив та й утік, ага!

— Цить, пес,— сказала бабуся, штовхнувши його до дверей так, що він мало не впав.

Крізь іній на шибках було видно, як горить дах майстерні, а за відчиненими дверима її вихориться кучерявий вогонь. В тихій ночі його червоні квіти цвіли бездимно; тільки дуже високо над ними гойдалась темнувата хмара, не заважаючи бачити срібний потік Млечної Путі. Багрово світився сніг, і стіни будівель дрижали, хитались, немов пориваючися в жаркий куток двору, де весело вигравав вогонь, заливаючи червоним широкі щілини в стіні майстерні, висовуючись з них розпеченими кривими цвяхами. По темних дошках сухого даху, швидко оповиваючи його, звивались золоті, червоні стрічки; серед них крикливо стирчав і курився димом гончарний тонкий димар; тихий тріск, шовковий шелест бився в шибки; вогонь усе розростався; майстерня, прикрашена ним, ставала схожа на іконостас у церкві і непереможно виманювала ближче до себе.

Накинувши на голову важкий кожушок, всунувши ноги в чийсь чоботи, я виволікся в сіни, на ганок, і обімлів, засліплений яскравою грою вогню, приглушений криком діда, Григорія, дядька, тріском пожежі, зляканий поведінкою бабусі: накинувши на голову порожній мішок, обгорнувшись попоною, вона бігла прямо у вогонь і поринула в нього, вигукуючи:

— Купорос, дурні! Вибухне купорос...

— Григорію, держи її!— кричав дідусь.— Ой, загинула...

Але бабуся вже виринула, вся димлячися, мотаючи головою, зігнувшись, несучи на витягнутих руках відерну сулію купоросного масла.

— Старий, коня виведи! — хриплячи, кашляючи, кричала вона.— Скиньте з плечей,— горю, хіба не видно?

Григорій зірвав з її плечей попону, що вже тліла, і, переламуючись навпіл, став кидати лопатою в двері майстерні великі грудки снігу; дядько стрибав біля нього з сокирою в руках; дід біг коло бабусі, кидаючи на неї снігом; вона всунула сулію в замет, кинулась до воріт, одчинила їх і, кланяючись людям, що саме вбігли, казала:

— Амбар, сусіди, рятуйте! Перекинеться вогонь на амбар, на сінник, наше все дощенту згорить і ваше займеться! Рубайте дах, сіно — в сад! Григорію, вгору кидай, що ти на землю шпурляєш! Якове, не метушись, давай

сокири людям, лопати! Голубчики-сусіди, беріться дружніше,—боже вам допоможи.

Вона була така ж цікава, як і пожежа: освітлювана вогнем, який наче ловив її, чорну, вона металась по двору, всюди встигаючи, всім розпоряджаючися, все помічаючи.

У двір вибіг Шарап, стаючи на диби, підкидаючи діда; вогонь ударив у його великі очі, вони червоно блиснули; кінь захропів, уперся передніми ногами; дідусь випустив повідок з рук і відстрибнув, крикнувши:

— Стара, держи!

Вона кинулась під ноги коневі, що здивився, стала перед ним хрестом; кінь жалісно заіржав, потягся до неї, косячись на полум'я.

— А ти не бійся!—басом сказала бабуса, поплескуючи його по шиї і взявши повідок.— Чи я тебе zostавлю серед цього страху? Ох ти, мишенятко...

Мишенятко, втрое більше за бабусю, покійрно йшло за нею до воріт і форкало, оглядаючи червоне її обличчя.

Нянька Євгенія вивела з дому позакутуваних дітей, що глухо скимліли, й закричала:

— Василю Васильовичу, Лексія нема...

— Іди, іди!—відповів дідусь, махаючи рукою, а я сховався під східцями ганку, щоб нянька не забрала й мене.

Дах майстерні вже провалився; стирчали в небо тонкі жердини крокв, курячись димом, виблискуючи золотом жару; всередині будівлі з виттям і тріскотом вибухали зелені, сині, червоні вихори, полум'я снопами викидалось у двір, на людей, що юрмилися перед величезним багаттям, кидаючи в нього сніг лопатами. У огні люто кипіли казани, густою парою підіймалися пара й дим, дивні запахи літали по дворі, видавлюючи сльози з очей; я виліз з-під ганку і потрапив під ноги бабусі.

— Тікай!—крикнула вона.— Задавлять, тікай...

У двір проскочив вершник у мідній шапці з гребенем. Рудий кінь бризкав піною, а він, високо піднявши руку з нагаєм, горлав, погрожуючи:

— Роздайся!

Весело й квапливо брязкали дзвіночки, все було святковому красиво. Бабуса штовхнула мене на ганок:

— Я кому кажу? Геть звідси!

Не можна було не послухати її в цей момент. Я пішов у кухню, знову притулився до шибки, та за темною купою

людей вже не видно вогню,— тільки мідні шоломи поблискують серед зимових чорних шапок і картузів.

Вогонь швидко придавили до землі, залили, затоптали, поліція розігнала народ, і в кухню ввійшла бабуся.

— Це хто! Ти-и? Не спиш, боїшся? Не бійся, вже всьому кінець...

Сіла поруч мене й замовкла, похитуючись. Було хороше, що знову повернулась тиха ніч, пільма; але й вогню було шкода.

Дід увійшов, зупинився біля порога й спитав:

— Стара?

— Га?

— Попеклася?

— Нічого.

Він черкнув сірник, освітивши синім вогнем своє обличчя тхора, вимазане сажею, наглядів свічу на столі і, не кваплячися, сів поруч бабусі.

— Умився б,— сказала вона, теж уся в сажі, пропахла їдким димом.

Дід зітхнув:

— Милостивий господь буває до тебе, великий тобі розум дає...

І, погладивши її по плечу, додав, вискаливши зуби:

— Ненадовго, на годину, а дає!..

Бабуся теж посміхнулася, хотіла щось сказати, але дід нахмурився.

— Григорія увільнити треба — це його недогляд! Од-робив своє мужик, віджив! На ганку Яшка сидить, плаче, дурень... Пішла б ти до нього...

Вона підвелася й пішла, держачи руку перед лицем, дмухаючи на пальці, а дід, не дивлячись на мене, тихо спитав:

— Всю пожежу бачив, з початку? А бабуся яка, га? Адже старенька... Бита, ламана... Ото ж бо! Ех, ви-и...

Зігнувся й довго мовчав, потім устав і, знімаючи нагар із свічки пальцями, знову спитав:

— Боявся ти?

— Ні.

— І нема чого боятись...

Сердито стягнувши з плечей сорочку, він пішов у куток до рукомийника, і там, у пільмі, тупнувши ногою, голосно сказав:

— Пожежа — дурість. За пожежу батогом на майдані

треба бити погорільця; він — дурень, а то й — злодій! Ось як треба робити, і не буде пожежі!.. Иди спати. Чого сидиш?

Я пішов, але спати цієї ночі не вдалося: щойно ліг в постіль — мене викинув з неї нелюдський крик; я знову кинувся в кухню; посеред неї стояв дід без сорочки, з свічкою в руках; свічка тремтіла, він човгав ногою по підлозі і, не сходячи з місця, хрипів:

— Стара, Якове, що це?

Я скочив на піч, забився в куток, а в домі знову почалась метушня, як на пожежі: хвилию бився в стелю й стіни розмірений, дедалі дужчий, надсадний крик. Очманіло бігали дід і дядько, кричала бабуся, виганяючи їх кудись; Григорій гуркотів дровами, набиваючи їх у піч, наливав воду в чавуни й ходив по кухні, хитаючи головою, неначе астраханський верблюд.

— Та ти затопи спочатку піч! — командувала бабуся.

Він кинувся по скіпку, намацав мою ногу й стурбовано крикнув:

— Хто тут? Ху, налякав... Скрізь ти, де не треба...

— Що це діється?

— Тітка Наталя родить, — байдуже сказав він, зіскочивши на підлогу.

Мені згадалося, що мати моя не кричала так, коли родила.

Поставивши чавуни на вогонь, Григорій зліз до мене на піч і, вийнявши з кишені череп'яну люльку, показав мені її.

— Курити починаю, для очей! Бабуся радить: нюхай, а я вважаю — краще курити...

Він сидів скраю на печі, звісивши ноги, дивлячись униз на блідий вогонь свічки; вуха й щока його були замазані в сажу, сорочка на боці порвана, я бачив його ребра, широкі, як обручі. Одне скельце окулярів було розбите, майже половинка скла випала з обідка і в дірку дивилось червоне око, мокре, наче рана. Набиваючи люльку листовим тютюном, він прислухався до стогону породіллі і бурмотів недоладно, нагадуючи п'яного:

— А бабуся попеклась-таки. Як вона дитину братиме? Ач, як стогне тітка! Забули про неї; вона, чуєш, ще з самого початку пожежі корчитись почала — з переляку... Ось бач, як тяжко людину родити, а бабів не поважають! Ти запам'ятай: бабів поважати треба, матерів тобто...

Я дрімав і прокидався від метушні, грюкання дверей, п'яних вигуків дядька Михайла; у вуха лізли дивні слова:

— Царські двері відчинити треба...

— Дайте їй оливи з ромом та сажі: півстакана оливи, півсклянки рому та ложку столову сажі...

Дядько Михайло настирливо просив:

— Пустіть мене подивитися...

Він сидів на підлозі, розчепіривши ноги, і плював перед собою, шльопаючи долонями по підлозі. На печі стало нестерпно жарко, я зліз, та коли порівнявся з дядьком, він ухопив мене за ногу, смикнув, і я впав, ударившись потилицею.

— Дурень,— сказав я йому.

Він скочив на ноги, знову схопив мене і заревів, розмахнувшись мною:

— Об піч розіб'ю!

Опритомнів я в парадній кімнаті, в кутку, під образами, на колінах у діда; дивлячись на стелю, він погойдував мене й говорив неголосно:

— Виправдання ж нам немає, нікому...

Над головою в нього яскраво горіла лампада, на столі, посеред кімнати,— свічка, а у вікно вже дивився мутний зимовий ранок.

Дід спитав, нахилившись до мене:

— Що болить?

Все боліло; голова в мене була мокра, тіло важке, але не хотілось говорити про це,— все навколо було таке дивне: майже на всіх стільцях кімнати сиділи чужі люди—священик у ліловому, сивий старичок в окулярах і військового одягу і ще багато інших; всі вони сиділи нерухомо, як дерев'яні, застигши в чеканні, і слухали плескіт води, десь близько. Біля одвірка стояв дядько Яків, виструнчившись, сховавши руки за спину. Дід сказав йому:

— На, одведи оцього спати...

Дядько поманив мене пальцем і пішов навшпийнкі до дверей бабусиної кімнати, а коли я зліз на ліжко, він шепнув:

— Умерла тітка Наталя...

Це не здивувало мене — вона вже давно жила невидимо, не виходячи в кухню, до столу.

— А де бабуся?

— Там,— відповів дядько, махнувши рукою, і вийшов все так само на пальцях босих ніг.

Я лежав на ліжку, оглядаючись. До шибок притулились чийсь патлаті, сиві, сліпі обличчя; в кутку, над скринею, висить бабусине вбрання,— я це знав,— але тепер здавалося, що там причаївся хтось живий і чекає. Сховавши голову під подушку, я дивився одним оком на двері; хотілось вискочити з перини й тікати. Було жарко, душив густий тяжкий запах, нагадуючи, як умирав Циганок і на підлозі розтікалися струмки крові; в голові чи в серці ріс якийсь опух; все, що я бачив у цьому домі, тяглося крізь мене, як зимовий обоз по вулиці, і давило, знищувало...

Двері дуже повільно відчинилися, в кімнату вповзла бабуся, причинила двері плечем, прихилилась до них спиною і, простягнувши руки до синього вогника негасимої лампади, тихо, по-дитячому жалісно, сказала:

— Рученьки мої, рученьки болять...

V

На весну дядьки поділились: Яків лишився у місті, Михайло поїхав за ріку, а дід купив собі великий інтересний будинок на Польовій вулиці, з шинком у нижньому кам'яному поверсі, з маленькою затишною кімнаткою на горищі і з садом, який спускався у яр, густо наїжений голими гілками вербняка.

— А різок! — сказав дід, весело підморгнувши мені, коли, оглядаючи сад, я йшов з ним по м'яких, відталих стежках.— Ось я тебе скоро грамоти почну вчити, то вони пригодяться...

Весь будинок був тісно набитий квартирантами; тільки на верхньому поверсі дід залишив велику кімнату для себе та для прийому гостей, а бабуся оселилась зо мною на горищі. Вікно його виходило на вулицю, і, перегнувшись через підвіконник, можна було бачити, як вечорами і в свята з шинку вилазять п'яні, хитаючись ідуть по вулиці, горляють і падають. Інколи їх викидали на дорогу, наче мішки, а вони знову добивалися в двері шинку; двері грюкали, деренчали, вискав блок, починалась бійка,— дивитися на все це зверху було дуже цікаво. Дід зранку виїжджав у майстерні до синів, допомагаючи їм улаштуватися; він повертався ввечері стомлений, пригнічений, сердитий.

Бабуся варила, шила, порпалася на городі і в саду, крутилась цілий день, наче величезна дзига, яку підганяє невидимий нагай, нюхала тютюнець, чхала смачно і казала, витираючи пітне лице:

— Здоровенькі будьте, людоньки добрі, на віки вічні! Ну, ось, Ольшо, голубе, і живемо ми тихо-о! Слава тобі, царице небесна, вже ж як хороше стало все!

А мені не здавалося, що ми живемо тихо; з ранку і до пізнього вечора метушливо бігали квартиранти, раз у раз приходили сусідки, всі кудись поспішали і, завжди запізнюючись, ойкали, всі готувалися до чогось і кликали:

— Акулино Іванівно!

Всім посміхаючись однаково ласкаво, до всіх лагідно уважлива, Акулина Іванівна заправляла великим пальцем тютюн у ніздрі, старанно витирала ніс і палець червоною картою хусткою і казала:

— Проти вошей, голубко моя, треба частіше в лазні купатися, м'ятною парою треба паритися; а коли воша підшкірна — беріть гусячого смальцю, найчистішого, столову ложку, чайну сулеми, три краплі ваговиті живого срібла, розітріть все це сім разів на блюдечку черепочком фаянсовим і мажте! Якщо дерев'яною ложкою або кісткою тертимете,— живе срібло пропаде; міді, срібла не допускайте,— зашкодить!

Іноді вона задумливо радила:

— Ви, матінко, в Печери, до Асафа-схимника сходите,— не вмію я відповісти вам.

Вона бабувала, розбирала родинні сварки й спірки, лікувала дітей, розповідала напам'ять «Сон богородиці», щоб жінки зачували його «на щастя», давала господарські поради:

— Огірок сам скаже, коли його солити пора; якщо він перестав землею і всякими чужими запахами відгонити, то вже час його й брати. Квас треба в круту руку взяти, щоб ядерний був, розлютився; квас солодкого не любить, то ви його ізюмчиком заправте, а то й цукру вкиньте, золотник на відро. Ряжанку роблять як до смаку: є дунайська й гішпанська, а то ще — кавказька...

Я цілий день вертівся коло неї в саду, у дворі, ходив до сусідок, де вона годинами пила чай, без угаву розповідаючи всякі історії; я мовби приріс до неї й не пам'ятаю, щоб у цю пору життя бачив щось, крім невсипущої, невтомно доброї бабусі.

Інколи, на короткий час, з'являлася звідкись моя мати; горда, строга, вона дивилася на все холодними сірими очима, як зимове сонце, і швидко зникала, не залишивши спогадів про себе.

Якось я спитав у бабусі:

— Ти — чарівниця?

— Ет, казна-що вигадав! — посміхнулась вона і одразу ж задумливо додала: — Де вже мені: чарівництво — наука трудна. А я ось і грамоти не знаю — ні аза; дідусь, бач, який грамотій їдучий, а мене не умудрила богородиця.

І відкривала передо мною шматок свого життя:

— Я ж теж сиротою росла, матінка моя бурлачка була, скалічена людина; ще дівчиною її пан налякав. Вона вночі зо страху вистригнула у вікно та бік собі й перебила, плече забила теж, того в неї права рука, робітниця, відсохла, а вміла вона, матуся, добре мереживо плести. Ну, стала вона панам непотрібна, і дали вони їй вільну, — живи, мовляв, як сама знаєш, — а як його жить без руки? От і пішла вона попід вікнами, кусок хліба просити в людей, а в ті часи люди заможніше жили, добріші були, — славні балахонські теслярі та мереживниці, — все як перемитий народ! Ходимо ми бувало з нею, з матінкою, зиму й осінь по місту, а як архангел Гаврило мечем замахне, зиму віджене, весна землю обійме, — то ми далі, куди очі заведуть. В Муромі побували, і в Юр'євці, і понад Волгою вгору, і по тихій Оці. Весною та влітку добре по землі ходити, земля ласкава, травиця шовкова; пресвята богородиця квітом всипала поле, отут тобі радість, отут серцю простір! А матінка бувало заплющить сині очі та як заведе пісню до високості високої, — голосок у неї не сильний був, а дзвінкий, — і все навколо наче задрімає, не ворухнеться, слухає її. Добре було Христа ради жити! А як минуло мені дев'ять літ, сором стало матінці з торбами водити мене, засоромилась вона і осіла в Балахні; шкандибає з двору в двір, а в свята — біля церкви просить. А я дома сиджу, вчусь мережива плести, кваплюся-вчуся, хочеться скоріше допомагати, бач, матері; було не виходить щось — сльозы ллю. За два роки з чимось там, дивись, навчилася діла та й доброї слави в місті набула: як тільки комусь хороша робота потрібна, зараз до нас; ану лишень, Акулю, трусни коклюшками! А я й рада, мені свято! Звичайно, не моя вмільсть, а матусин розказ. Вона хоч і з од-

нією рукою, сама не робітниця, так показати вміла ж. А хороший показ дорожчий за десятьох робітників. Ну, тут і загорділа я: ти, мовляв, матусю, кидай попід вікнами ходити, тепер я тебе й сама прогочую! А вона мені: «Помовч, це я тобі збираю на придане». А тут незабаром і дідусь насунувся, помітний парубок був: двадцять два роки, а вже водоливом! Нагляділа мене мати його, бачить: роботяща я, жебрущої людини дочка, значить, смирна буду, егеж... А була вона калашниця і лиха на вдачу баба, не тим будь згадана... Е-хе-хе, чого нам про лихих згадувати? Господь і сам їх бачить; він їх бачить, а біси люблять.

І вона сміється задушевним смішком, ніс її тремтить кумедно, а очі, задумливо сяючи, голублять мене, говорячи про все ще більш зрозуміло, ніж слова.

Пам'ятаю, був тихий вечір; ми з бабусею пили чай у дідовій кімнаті; він нездужав, сидів на ліжку без сорочки, накривши плечі довгим рушником, і, щохвилини витираючи рясний піт, дихав часто, хрипко. Зелені очі його помутніли, лице опухло, побагровіло, особливо багрові були маленькі гострі вуха. Коли він простягав руку до чашки чаю, рука жалісно тряслась. Був він лагідний і не схожий на себе.

— Чого мені цукру не даєш? — капризним тоном пещеної дитини питав він бабусю. Вона відповідала ласкаво, але твердо:

— З медом пий, це тобі краще!

Задихаючись, крикаючи, він швидко ковтав гарячий чай і казав:

— Ти гляди, щоб хоч не вмер я!

— Не бійся, догляну.

— Ото ж! Тепер померти — це буде наче й зовсім не жив, — все прахом піде!

— А ти не говори, лежи німо!

З хвилину він мовчав, заплющивши очі, поцмокуючи темними губами, і раптом, як ужалений, скидався, міркуючи вголос:

— Яшку й Мишка поженити треба якомога скоріше; може, жінки та нові діти вгамують їх — га?

І згадував, у кого в місті є підхожі дівчата на відданні. Бабуся мовчала, випиваючи чашку за чашкою; я сидів

біля вікна, дивлячись, як червоніє над містом вечірня заграва і яскраво виблискують шибки у вікнах будинків,— дідусь заборонив мені гуляти в дворі та в саду за якусь провину.

В саду, круг беріз, гудучи, літали жуки, бондар працював у сусідньому дворі, десь близько гострили ножі; за садом, у яру, галасливо метушились діти, плутаючись серед густих кущів. Дуже вабило на волю, вечірній сум вливався у серце.

Раптом дідусь, діставши звідкись новеньку книжку, гучно ляснув нею по долоні і бадьоро покликав мене:

— Ну, лишень, перм'як, солоні вуха, йди сюди! Сідай, вилице калмицька. Бачиш фігуру? Це — аз. Кажи: аз! Буки! Веді! Це — що?

— Буки.

— Попав! Це?

— Веді.

— Брешеш, аз! Дивися: глаголь, добро, есть,— це що?

— Добро!

— Попав! Це?

— Глаголь.

— Так! А це?

— Аз.

Втрутилася бабуся:

— Лежав би ти, старий, смирно...

— Ат, мовчи! Це мені саме враз, а то мене думки опосідають. Шквар, Лексію!

Він обняв мене за шию гарячою, вогкою рукою і через плече моє тикав пальцем у букви, держачи книжку під носом моїм. Від нього жарко пахло оцтом, потом і печеною цибулею, я майже задихався, а він несамовито хрипів і кричав у вухо мені:

— Земля! Люди!

Слова були знайомі, але слов'янські знаки не відповідали їм: «земля» була схожа на черв'яка, «глаголь» — на сутулуватого Григорія, «я» на бабуся зо мною, а в дідуся було щось спільне з усіма буквами азбуки. Він довго ганяв мене по алфавіту, питаючи підряд і вроздріб; він зарив мене своєю палкою завзятістю, я теж спітнів і кричав на все горло. Це смішило його; хапаючися за груди, кашляючі, він м'яв книгу і хрипів:

— Стара, ти глянь, як розійшовся, га? Ах, тряся ти астраханська, чого ти репетуєш, чого?

— Це ви кричите...

Мені весело було дивитись на нього і на бабусю: вона, спершись ліктями на стіл, впираючися кулаком у щоки, дивилась на нас і неголосно сміялася, кажучи:

— Та годі вам надсаджуватися!..

Дід поясняв мені по-дружньому:

— Я кричу тому, що я нездужаю, а ти чого?

І говорив бабусі, струшуючи мокрою головою:

— А не так зрозуміла покійниця Наталя, що пам'яті у нього нема; пам'ять, слава богу, коняча! Шквар далі, кирпатий!

Нарешті він жартівливо штовхнув мене з ліжка.

— Годі! На книжку. Завтра ти мені всю азбуку без помилки розкажеш, і за це я тобі дам п'ятака...

Коли я простяг руку по книжку, він знову пригорнув мене до себе і сказав похмуро:

— Кинула тебе мати посеред землі, брат...

Бабуся стрепенулась:

— І навіщо, старий, отаке говориш?

— Не сказав би — горе змушує... Ех, яка дівка заплуталась...

Він різко відштовхнув мене.

— Іди гуляти! На вулицю не смій, а в дворі та в саду...

Мені саме й треба було в сад: як тільки я з'являвся в сад, на гірці,— хлопці з яру починали шпурляти на мене камінням, а я залюбки відповідав їм тим самим.

— Бир прийшов! — кричали вони, побачивши мене, і швиденько озброювались.— Лупцюй його!

Я не знав, що таке «бир», і прізвисько не ображало мене, але було приємно одному одбиватись від багатьох, приємно було бачити, як влучно кинутий тобою камінець змушував ворога тікати, ховатися в кущі. Велися ці битви беззлобно, кінчались майже без кривди.

Грамота давалась мені легко, дідусь дивився на мене все уважніше і все рідше бив, хоч, на мою думку, бити мене слід було частіше, ніж раніше: стаючи більшим і жвавішим, я значно частіше став порушувати дідові правила й накази, а він тільки лаявся та замірявся на мене.

Мені здалося, що, мабуть, раніше він мене даремно бив, і якимось я сказав йому про це.

Легким поштовхом у підборіддя він підняв голову мою і, кліпаючи, протяг:

— Що-о?

І дрібно засміявся, кажучи:

— Ах ти, еретик! Та як ти можеш полічити, скільки тебе шмагати треба? Хто може знати це, крім мене? Згинь, забирайся!

Але зразу-таки схопив мене за плече й знову, зазирнувши у вічі, спитав:

— Хитрий ти чи простодушний, га?

— Не знаю...

— Не знаєш? Ну, то я тобі скажу: будь хитрий, це краще, а простодушність — та ж сама дурість, зрозумів? Баран простодушний. Запам'ятай! Гайда, гуляй...

Незабаром я вже читав по складах псалтир; звичайно до цього бралися після вечірнього чаю, і кожного разу я повинен був прочитати псалом.

— Буки-люди-аз-ла-бла; живе-те-іже-же-блаже; наш-ер-блажен,— промовляв я, водячи указкою по сторінці, і від нудьги питав:

— Блажен муж,— це дядько Яків?

— Ось як трісну тебе по потилиці, ти й зрозумієш, хто єсть блажен муж! — сердито пирхаючи, казав дід, але я відчував, що він сердиться тільки за звичкою, для порядку.

І майже ніколи не помилявся: через хвилину дід, очевидно, забувши про мене, бурчав:

— Таки правда, грою та піснями він — цар Давид, а ділами — Авессалом ядовит! Піснетворець, словотер, балаклій... Ех ви-и! «Скакаше, іграя веселими ногами», а далеко доскачете? Егеж — чи далеко?

Я переставав читати, прислухаючись, позираючи на його хмуру, заклопотане обличчя; очі його, примружившись, дивилися кудись через мене, в них світилося сумне, тепле почуття, і я вже знав, що зараз звичайна дідова суворість тане в ньому. Він дрібно стукав тонкими пальцями по столі, блищали пофарбовані нігті, ворушилися золоті брови.

— Дідусю!

— Що?

— Розкажіть що-небудь.

— А ти читай, мужик ледачий! — буркотливо казав він, наче прокинувшись, протираючи пальцями очі.— Побрехеньки любиш, а псалтиря не любиш..

Але я підозрівав, що він і сам любить побрехеньки більше від псалтиря; він знав його майже весь напам'ять,

прочитуючи з обітничі, щовечора, перед сном, кафізму вголос і так, як дячки в церкві читають часослов.

Я щиро просив його, і старик, стаючи все м'якшим, поступався мені.

— Ну, гаразд! Псалтир назавжди з тобою лишиться, а мені скоро до бога на суд іти...

Відкинувшись на гаптовану шерстю спинку старовинного крісла і все щільніше тулячись до неї, закинувши голову, дивлячись на стелю, він тихо й задумливо розповідав про старовину, про свого батька.

— Одного разу приїхали в Балахну розбійники грабувати купця Заєва, дідів батько кинувся на дзвіницю бити на сполох, а розбійники наздогнали його, порубали шаблями і скинули вниз з-під дзвонів.

— Я о тій порі малим хлопцем був, діла цього не бачив, не пам'ятаю: пам'ятати себе я почав від француза, в дванадцятому році, мені саме дванадцять років минуло. Пригнали тоді в Балахну нашу десятків три полонених; все народ сухенький, дрібний; одягнені хто в чому, гірше за нищу братію, дрижать, а деякі й поморожені, стояти негодні. Мужики хотіли були повбивати їх, та конвой не дав, гарнізонні вступились, — розігнали мужиків по дворах. А потім нічого, звикли всі; французи оті — народ спритний, кмітливий; досить навіть веселі — пісень бувало співають. З Нижнього пани приїжджали на тройках дивитись на полонених; приїдуть, і які лають, кулаками французам погрожують, били навіть; інші — розмовляють залюбки їхньою мовою, грошей дають і всякої хурдимурди теплої. А один старенький пан затулив лице руками і заплакав: вкрай — каже — занапастив француза лиходій Бонапарт! Бач, як воно: росіянин був, і навіть пан, а добрий: чужий народ пожалів...

З хвилину він мовчить, заплющивши очі, пригладжуючи долонями волосся, потім розповідає далі, обережно будячи минуле.

— Зима, хурделиця мете по вулиці, мороз хати сти скає, а вони, французи, біжать було під наше вікно, до матері, — вона калачі пекла та продавала, — стукають у шибку, кричать, підстрибують, гарячих калачів просять. Мати в хату не пускала їх, — пхне у вікно калач, а француз схопить та за пазуху його, гарячого, зопалу, — прямо до тіла, до серця; вже як вони терпіли це — не можна збагнути! Чимало їх повмирало з холоду, вони — люди

теплого краю, мороз їм незвичний. У нас в лазні, на горді, двоє жило, офіцер з денщиком Мироном; офіцер був довгий, худючий, кістки та шкіра, в салопі баб'ячому ходив, так салоп по коліна йому. Дуже ласкавий був і п'яниця; мати моя нишком пиво варила-продавала, то він купить, нап'ється й пісень співає. Навчився по-нашому, белькоче було: ваша сторона не білий, він — чорний, лихий! Погано говорив, а зрозуміти можна, і правда це: верхіві краї наші не ласкаві, вже нижче по Волзі тепліша земля, а поза Каспієм, начебто, і зовсім снігу не буває. В це можна вірити: ні в євангелії, ні в діяннях, ні того паче в псалтирі про сніг, про зиму не згадується, а місця життя Христового в тій стороні... Ось псалтир кінчимо, почну я з тобою євангеліє читати.

Він знову мовчить, мов задрімавши; думає про щось, дивиться у вікно, скосивши очі, маленький і гострий весь.

— Розкажіть,— нагадую я тихенько.

— Ну от,— здригнувшись, починає він,— французи, значить! Теж люди, не гірші за нас, грішних. Було до матері кричать: мадама, мадама,— це, значить, моя дама, бариня моя,— а бариня з комори на собі мішок борошна носила пудів п'ять вагою. Силюнька в неї була не для жінки, до двадцяти літ мене чубила дуже легко, а в двадцять літ я сам непохий був. А денщик отой, Мирон, коной любив: ходить по дворах і на мигах просить, щоб дали йому коня почистити! Спочатку боялись: переведе, супостат, а потім самі мужики стали кликати його: гайда, Мироне! Він посміхнеться, нагне голову та й іде як бичок. Рудий був аж червоний, носатий, товстогубий. Дуже гарно управлявся біля коней і вмів чудесно лікувати їх; потім тут, у Нижньому, за коновала був, та збожеволів і прибили його пожежники на смерть. А офіцер напровесні хиріти став і на весняного Миколи помер тихо: сидів, задумавшись, в лазні біля вікна, та так і помер, висунувши голову на волю. Мені його шкода було, я навіть заплакав тихенько за ним; ніжний він був, візьме мене за вуха й говорить ласкаво про щось своє, і незрозуміло, а гарно! Людської ласки на базарі не купиш. Заходівся він був своїх слів навчати мене, та мати заборонила, навіть до попа водила мене, а піп відшмагати звелів і на офіцера скаржився. Тоді, брат, жили строго, тобі вже цього не зазнати, за тебе інші кривди зазнали, і ти це запам'ятай! Ось я, приміром, я такого зазнав...

Стемніло. В сутінках дід дивно побільшав: очі його світаються, наче в kota. Про все він говорить неголосно, обережно, задумливо, а про себе — палко, швидко, з хвалінням. Мені не подобається, коли він говорить про себе, не подобаються його постійні накази:

— Запам'ятай! Ти це запам'ятай!

Багато з того, про що він розповідав, не хотілось пам'ятати, але воно й без дідових наказів силоміць вганялося в пам'ять болісною колючкою. Він ніколи не розказував казок, а завжди тільки бувальщину, і я помітив, що він не любить запитань; тому я наполегливо розпитував його:

— А хто кращий: французи чи росіяни?

— Ну, як це знати? Я ж не бачив, як французи в себе дома живуть,— сердито бурчить він і додає:

— В своїй норі і тхір хороший...

— А росіяни хороші?

— З усячиною. За поміщиків кращі були; кований був народ. А тепер усі на волі — ні хліба, ні солі! Пани, звичайно, немилостиві, зате в них розуму більше нагромаджено; не про всіх це скажеш, та коли пан хороший, то вже залюбуєшся! А який хоч пан, та дурень, як мішок,— що в нього упхнути, те й несе. Лушпиння в нас багато; глянеш — людина, а придивишся — лушпина сама, ядра нема, з'їдено. Треба б нас учити, розум гострити, а точила теж нема справжнього...

— Росіяни сильні?

— Є силачі, та не в силі річ — в спритності; сили скільки не май, а кінь таки сильніший.

— А навіщо французи нас воювали?

— Ну, війна — річ царська, нам цього не зрозуміти!

Але на моє запитання, хто такий був Бонапарт, дід пам'ятно відповів:

— Був він завзятий чоловік, хотів цілий світ завоювати, і щоб після того всі однаково жили, ні панів, ні чиновників не треба, а просто: живи без стану! Імена тільки різні, а права одні для всіх. І віра одна. Звичайно, це дурість: тільки раків не можна розрізнити, а риба вся різна: осетр сомові не товариш, стерлядь тарані не подруга. Бонапарти ці і в нас бували — Разін Степан Тимофійович, Пугач Ємельян Іванович, я тобі про них потім скажу...

Інколи він довго і мовчки розглядав мене, округливши очі, наче вперше помітивши. Це було неприємно.

І ніколи не говорив зо мною про батька мого, про матір.

Частенько на ці розмови приходила бабуся, тихо сідала в куточок, довго сиділа там мовчки, невидна, і раптом питала м'яко обіймаючим голосом:

— А пам'ятаєш, старий, як хороше було, коли ми з тобою в Муром на прощу ходили? Якого, пак, року це?..

Подумавши, дід докладно відповідав:

— Точно не скажу, а було це до холери, того року, як олончан ловили по лісах.

— Таки правда! Ще боялись ми їх...

— Ото ж то.

Я питав: хто такі олончани, і чого вони ховались по лісах,— дід не дуже охоче пояснював:

— Олончани — просто мужики, а втікали з казни, з заводів, від роботи.

— А як їх ловили?

— Ну, як? Як хлопці граються: одні—тікають, другі—ловлять, шукають. А піймають, нагаями б'ють, батогом; ніздрі виривали також, тавра на лоб ставили для позначки, що покараний.

— За що?

— За шокання. Це — діла неясні, і хто винен: чи той, хто тікає, чи той, хто ловить,— нам не збагнути...

— А пам'ятаєш, старий,— знов говорить бабуся,— як після великої пожежі...

Люблячи у всьому точність, дід строго питає:

— Котрої великої?

Поринувши в минуле, вони забували про мене. Голоси й розмова їх звучать стишено і так ловко, аж інколи здається, що вони пісню співають, невеселу пісню про хвороби, пожежі, побиття людей, про наглі смерті й спритні шахрайства, про юродивих Христа ради, про сердитих панів.

— Скільки пережили, скільки бачили! — тихенько бубонів дід.

— А хіба погано жили? — говорила бабуся.— Ти згадай лишень, як хороше почалась весна після того, як Варюя народила!

— Це — в сорок восьмому році, саме в угорський похід; кума Тихона на другий день після хрестин і погнали...

— І пропав,— зітхає бабуся.

— І пропав, егеж! З того року божа благостиня, як вода на пліт, у дім нам потекла. Ех, Варваро...

— Та годі вже тобі, старий...

Дід сердився, хмурився.

— Чому годі? Не вдалились діти, з якого боку не глянь на них. Куди сік-сила наша пішла? Ми з тобою думали — в козубець кладемо, а господь, бач, дав нам до рук драге решето...

Він скрикував і, мов опечений, бігав по кімнаті, болісно покрякуючи, лаючи дітей, насваряючись на бабусю маленьким сухим кулаком.

— А все ти потурала їм, татям, потуральнице! Ти, відьмо!

В болісному збудженні, доходячи до слізливого віття, повертався в куток до образів, бив з розмаху — аж дудніло — в сухі груди:

— Господи, хіба я грішніший за інших? За що-о?

І весь дрижав, ображено й злісно блискаючи мокрим, в сльозах очима.

Бабуся, сидючи в п'ятьмі, мовчки хрестилась, потім, обережно підійшовши до нього, умовляла:

— Ну, навіщо ж побиватись тобі так? Господь знає, що робить. Чи ж у багатьох діти кращі, як наші? Скрізь, старий, те ж саме — спірки, та незгоди, та буча. Всі батьки-матері гріхи свої сльозами обмивають, не ти тільки...

Інколи ці слова заспокоювали його, він мовчки, стомлено звалювався на постіль, а ми з бабусею тихенько йшли до себе на горище.

Але одного разу, коли вона підійшла до нього з ласкавими словами, він швидко повернувся і з розмаху хряско вдарив її кулаком в обличчя. Бабуся відсахнулась, похитнулась на ногах, притуливши руку до губів, окріпнула й сказала неголосно, спокійно:

— Ех, дурень...

І плюнула кров'ю під ноги йому, а він двічі протяжно завив, підвівши обидві руки:

— Геть, уб'ю!

— Дурень, — повторила бабуся, відходячи від дверей; дід кинувся за нею, але вона не кваплячись переступила через поріг і грюкнула дверима перед носом у нього.

— Стара шкура, — сичав дід, червоний, як жар, держачись за одвірок, шкрябаючи його пальцями.

Я сидів на лежанці ні живий ні мертвий, не вірячи тому, що бачив: вперше при мені він ударив бабусю, і це було гнітюче гидко, відкривало щось нове в ньому — таке, з чим не можна було примиритися і що немовби роздавило мене. А він усе стояв, учепившись за одвірок, і, наче попелом укривався, сірів, зіщулювався. Раптом вийшов на середину кімнати, став на коліна і, не встоявши, ткнувся вперед, торкнувшись рукою підлоги, але зразу ж випрямився, вдарив себе руками в груди:

— Ну, господи...

Я з'їхав з теплих кахлів лежанки, як по кризі, кинувся теть; нагорі бабуся ходила по кімнаті, полоскала рот.

— Тобі боляче?

Вона відійшла в куток, виплюнула воду в помийницю і спокійно відповіла:

— Нічого, зуби цілі, губу розбив тільки.

— За що він?

Глянувши з вікна на вулицю, вона сказала:

— Сердитесь, важко йому, старому, невдачі все... Ти лягай з богом, не думай про це...

Я спитав її ще про віщось, але вона незвично суворо крикнула:

— Кому я кажу — лягай? Неслух який...

Сіла біля вікна і, посмоктуючи губу, стала часто спльовувати в хустку. Роздягаючись, я дивився на неї: в синьому квадраті вікна над чорною її головою сяяли зірки. На вулиці було тихо, в кімнаті — темно.

Коли я ліг, вона підійшла і, тихенько погладивши голову мою, сказала:

— Спи спокійно, а я до нього спущуся... Ти мене не дуже жалій, голубе, я ж либонь і сама винувата... Спи!

Поділувавши мене, вона пішла, а мені стало нестерпно сумно, я вискочив з широкого, м'якого й жаркого ліжка, підійшов до вікна і, дивлячись униз на порожню вулицю, скам'янів у нестерпній тузі.

VI

Знову почалося щось кошмарне. Одного разу ввечері, коли, напившись чаю, ми з дідом сіли до псалтиря, а бабуся почала мити посуд, в кімнату вскочив дядько Яків, розтріпаний, як завжди, схожий на стерту мітлу. Неприві-

тавшись, кинувши картуз кудись у куток, він скоромовкою почав, струшуючись, розмахуючи руками:

— Таточку, Мишко бешкетує неприродно зовсім! Обідав у мене, напився й почав неподобні безумства показувати: посуд побив, порвав на шмаття готове замовлення— шерстяне плаття, вікна повибивав, мене образив, Григорія. Сюди йде, погрожує: батькові, кричить, бороду вирву, уб'ю! Ви дивіться...

Дід, упираючись руками в стіл, повільно звівся на ноги, обличчя його зморщилося, зійшлося до носа, стало дуже схоже на сокиру.

— Чуеш, стара? — заверещав він.— Бач, як, га? Вбити батька йде, чуеш, син рідний! А пора! Пора, хлопці...

Пройшовся по кімнаті, розправляючи плечі, підійшов до дверей, рвучко накинув важкий гак у пробій і звернувся до Якова:

— Це ви все хочете Варварине придане заграбастати? Ось вам, візьміть!

Він тицьнув дулю під ніс дядькові; той ображено відскочив.

— Таточку, а я ж при чому?

— Ти? Знаю я тебе!

Бабуся мовчала, похапцем прибираючи чашки в шафу.

— Я ж боронити вас приїхав...

— Ну? — нашішкувато вигукнув дід.— Це добре! Спасибі, синку! Стара, дай лишень лисові оцьому щонебудь у руки — кочергу або утюг, чи що! А ти, Якове Васильовичу, як вломиться брат,— бий його в мою голову!...

Дядько засунув руки в кишені і одійшов у куток.

— Якщо ви мені не вірите...

— Вірю? — крикнув дід, тупнувши ногою.— Ні, всякому звіру повірю — собаці, їжакові,— а тобі — в жоднім слові. Знаю: ти його напоїв, ти навчив! Ану, тепер бий! На вибір бий: його, мене...

Бабуся тихенько шепнула мені:

— Біжи нагору, дивись у віконце, а як дядька Михайла побачиш на вулиці, вертайся сюди, скажи! Іди, мерщій...

І ось я, трохи наляканий можливим наскоком бешкетливого дядька, але гордий з доручення, покладеного на

мене, стовбичу біля вікна, оглядаючи вулицю; широка, вона вкрита густим шаром пилюги; крізь пилюгу випинається опухами великий булижник. Ліворуч вона тягнеться далеко і, перетинаючи яр, виходить на Острожну площу, де міцно стоїть на глинястій землі сірий будинок з чотирма наріжними баштами — старий острог; в ньому є щось сумно красиве, значливе. Праворуч, через три будинки від нашого, широко розгортається Сінна площа, замкнена жовтим корпусом арештантських рот і пожежною каланчею свинцевого кольору. Навколо окатої вишки каланчі крутиться пожежний сторож, як собака на ланцюгу. Уся площа покраяна ярами; в одному на дні його стоїть зеленкувата твань, правіше — тухлий Дюків став, де, за розповіддю бабусі, дядьки зимою вкинули в ополонку мого батька. Майже проти вікна — провулок, забудований маленькими строкатими будиночками; він упирається в товсту, присадкувату церкву Трьох Святителів. Коли дивитись прямо — бачиш дахи, немов човни, поперекидані догори дном у зелених хвилях садів.

Потерті хуртовинами довгих зим, пообмивані нескінченними дощами осені, полинялі будинки нашої вулиці напудрені пилюгою; вони туляться один до одного, як старці біля церкви, і теж, разом з мною, ждуть когось, підозріливо повитріщавши вікна. Людей небагато, ідуть вони не поспішаючи, наче задумливі таргани на припічку. Задушлива теплота підіймається до мене; густо чути нелюбимі мною запахи пирогів з зеленою цибулею, з морквою; ці запахи завжди наганяють на мене нудьгу.

Скучно; скучно якимось особливо, майже нестерпно; груди наливаються рідким, теплим свинцем, він давить зсередини, розпирає груди, ребра; мені здається, що я роздуваюсь, як пухир, і мені тісно в маленькій кімнатці, під труноподібною стелею.

Ось він, дядько Михайло; він визирає з провулка, з-за сірого будинку; насунув картуз на вуха, і вони повідгиналися, стирчать. На ньому рудий піджак і запылені чоботи до колін, одна рука в кишені картатих штанів, другою він держиться за бороду. Мені не видно його обличчя, але він стоїть так, неначе зібрався перестрибнути через вулицю і вчепитися в дідів будинок чорними волохатими руками. Треба бігти вниз, сказати, що він прийшов, але я не можу відірватись од вікна і бачу, як дядько обережно, наче

боячися забруднити пилюгою сірі свої чоботи, переходить вулицю, чую, як він одчиняє двері шинку,— двері вищять, деренчать шибки.

Я біжу вниз, стукаю в дідову кімнату.

— Хто це? — грубо питає він, не відчиняючи.— Ти? Ну? В шинку зайшов? Гаразд, іди!

— Я боюсь там...

— Потерпиш!

Знову я стовбичу біля вікна. Темніє; пилюга на вулиці набрякла, стала глибша, чорніша; у вікнах будинків масно розпливаються жовті плями вогнів; у будинку напроти — музика, безліч струн співають сумно і гарно. І в шинку теж співають; коли відчиняться двері, на вулицю витікає стомлений, надламаний голос; я знаю, що це голос сліпого на одне око старця Микитушки, бородатого дідка з червоною жариною замість правого ока, а ліве щільно заплющене. Грюкнуть двері й відрубують його пісню, як сокирою.

Бабуся заздрить старцеві: слухаючи його пісні, вона говорить, зітхаючи:

— Ач, який благодатний,— які вірші знає. Талан!

Іноді вона кличе його у двір; він сидить на ганку, спираючись на палицю, і співає, розповідає, а бабуся — біля нього, слухає, розпитує.

— А стривай лишень, та хіба божа мати і в Рязані була?

І старець каже басом, упевнено:

— Вона скрізь була, по всіх губерніях...

Невидимо плине по вулиці сонна втома і тисне, давить серце, очі. Як добре, коли б прийшла бабуся! Або хоч дід. Що за людина був батько мій, чому дід і дядьки не любили його, а бабуся, Григорій і нянька Євгенія говорять про нього так гарно? А де мати моя?

Я все частіше думаю про матір, ставлячи її в центр усіх казок і бувальщин, розказаних бабусяю. Те, що мати не хоче жити в своїй сім'ї, все вище підносить її в моїх мріях; мені здається, що вона живе на постоялому дворі край великої дороги, в розбійників, які грабують проїжджих багатіїв і ділять награбоване з убогими. Може, вона живе в лісі, в печері, теж, звичайно, з добрими розбійниками, варить для них і охороняє награбоване золото. А може, ходить по землі, лічачи її скарби, як ходила «князь-бариня» Єнгаличева разом з божою матір'ю,

і богородиця умовляє матір мою, як умовляла «князь-бариню»:

Не зібрати тобі, рабо пажерна,
З усієї землі срібла, золота;
Не прикрити тобі, душе жадная,
Всім добром землі наготу твою...

І мати відповідає їй словами «князь-барині», розбійниці:

Ти прости, пресвятая богородице,
Пожалій мою душеньку грішную.
Не для себе світ грабувала я,
А для сина свого єдиного!..

І богородиця, добра, як бабуся, простить їй, скаже:

Ех ти, Мар'єчко, кров татарська,
Ой ти, зла бідо християнська!
Геть іди собі ти своїм шляхом —
І стежа твоя, і сльоза твоя!
Та не муч хоч народу ти руського,
По лісах ходи та мордву шукай,
По степах ходи, калмика ганяй!..

Згадуючи ці казки, я живу, як уві сні; мене будить тупіт, метушня, рев унизу, в снігах, у дворі; висунувшись у вікно, я бачу, як дід, дядько Яків і наймит шинкаря, смішний черемисин Мельян, виштовхують із хвіртки дядька Михайла; він опирається, його б'ють по руках, у спину, в шию, штурхають ногами, і нарешті він сторч летить у пилюгу вулиці. Хвіртка зачинилась, гримить клямка й засув; через ворота перекинули пом'ятий картуз; стало тихо.

Полежавши трохи, дядько підводиться, увесь обшарпаний, розкуйовджений, бере каменюку й шпурляє її у ворота; лунає гулкий удар, наче по дну бочки. З шинку лізуть темні люди, кричать, хриплять, розмахують руками; з вікон будинків висуваються людські голови — вулиця оживає, сміється, кричить. Все це теж, як казка, цікава, але неприємна, лякаюча.

І раптом усе зітреться, всі змовкнуть, зникнуть.

...Біля порога, на скрині, сидить бабуся, зігнувшись, не ворушачись, не дихаючи; я стою перед нею і гладжу її теплі, м'які, мокрі щоки, та вона, очевидно, не відчуває цього і бубонить похмуро:

— Господи, чи не вистачило в тебе розуму доброго на мене, на дітей моїх? Господи, помилуй!..

Мені здається, що в домі на Польовій вулиці дід жив не більше року — від весни до весни, але й за цей час дід набув гучної слави; майже щонеділі до наших воріт збігались хлопці, радісно оповіщаючи вулицю:

— У Кашириних знову б'ються!

Звичайно дядько Михайло приходив увечері і цілу ніч держав будинок в облозі, жителів його в трепеті; інколи з ним приходили двоє-трое помічників, одчайдушних кунавінських міщан; вони залазили з яру в сад і орудували там на всю широчінь п'яної фантазії, висмикуючи кущі малини й смородини; одного разу вони рознесли лазню, поламавши в ній усе, що можна було поламати: полук, лави, казани для води, а піч розкидали, виломили кілька мостин, зірвали двері, раму.

Дід, темний і німий, стояв біля вікна, прислухаючись до роботи людей, що розоряли його добро; бабуся бігала десь по дворі, невидима в п'їтмі, і з благанням волала:

— Мишо, що ти робиш, Мишо!

Із саду у відповідь їй линула ідіотськи мерзенна російська лайка, зміст якої, мабуть, неприступний розумові і почуттям скотів, що вивергають її.

За бабусею не поспіти в ці години, а без неї страшно; я спускаюся в дідову кімнату, але дід хрипить назустріч мені:

— Геть, ан-нафемо!

Я біжу на горище і звідти через слухове вікно дивлюся в п'їтму саду й двору, намагаючись не спустити з очей бабусі, боюся, що її уб'ють, і кричу, гукаю. Вона не йде, а п'яний дядько, почувши мій голос, дико й брудно лає матір мою.

Одного разу в такий вечір дід був недужий, лежав у постелі і, перекочуючи по подушці обв'язану рушником голову, крикливо скаржився:

— Ось воно, чого ради жили, грішили, добро наживали! Коли б не стид, не страм, покликати б поліцію, а завтра до губернатора... Сором! Які ж це батьки поліцією дітей своїх цькують? Ну, значить, лежи, старий.

Він раптом спустив ноги з ліжка, хитаючись підійшов до вікна, бабуся підхопила його під руки:

— Куди ти, куди?

— Засвіти! — задихаючись, гучно всмоктуючи повітря, наказав він.

А коли бабуся засвітила свічку, він узяв свічник у руки і, держачи його перед собою, як солдат рушницю, закричав у вікно насмішкувато й голосно:

— Гей, Мишко, злодюго нічний, скажений пес шлоудивий!

Ту ж мить надрізки розлетілась верхня шибка вікна і на стіл біля бабуся впала половина цеглини.

— Не влучив! — закричав дід і засміявся чи заплакав.

Бабуся схопила його на руки, наче мене, і понесла на ліжко, примовляючи злякано:

— Що ти, що ти, Христос з тобою! Та за це ж — Сибір йому; та хіба він розуміє, розлучений, що є Сибір!..

Дід дригав ногами і ридав сухо, хрипуче:

— Хай уб'є...

За вікном ричало, гупало, дряпало стіну. Я взяв цеглину з стола, підбіг до вікна; бабуся встигла схопити мене і, жбурнувши в куток, засичала:

— Ах ти, окаянний...

Іншого разу дядько, озброєний товстим кілком, вривався з двору в сіни будинку, стоячи на східцях чорного ганку і розбиваючи двері, а за дверима його ждали дідусь, з палицею в руках, двоє постояльців, з якимсь дрюччям, і шинкарева жінка, висока жінщина, з качалкою; позад їх топталась бабуся, благаючи:

— Пустіть ви мене до нього! Дайте слово сказати...

Дід стояв, виставивши ногу вперед, як мужик з рогиною на картині «Ведмеже полювання»; коли бабуся підбігала до нього, він мовчки штовхав її ліктем і ногою. Всі четверо срояли, страшно приготувавшись; над ними на стіні горів ліхтар, некрасиво, судорожно освітлюючи їх голови; я дивився на все це із сходів на горище, і мені хотілось одвести бабуся нагору.

Дядько ламав двері старанно й успішно, вони ходором ходили, ладні зскочити з верхньої петлі, — нижня була вже відбита і огидно дзвякала. Дід говорив соратникам своїм теж якимсь дзвякаючим голосом:

— По руках бийте, по ногах, будь ласка, а по голові не треба..

Біля дверей у стіні було маленьке віконце — тільки голову просунути; дядько вже вибив скло з нього, і воно, втикане скалками, чорніло, наче вибите око.

Бабуся кинулась до нього, висунула руку в двір і, махаючи нею, закричала:

— Мишо, Христа ради відійди! Покалічать тебе, відійди!

Він ударив її кілком по руці; було видно, як, майнувши повз вікно, на руку їй упало щось широке, а слідом за цим і сама бабуся осіла, перекинулась на спину, встигнувши ще крикнути:

— Миш-шс, тікай...

— А, матір? — страшно зарепетував дід.

Двері одчинилися, в чорну їх діру вскочив дядько і зразу ж, як грязь лопатою, був скинутий з ганку.

Шинкарка відвела бабуся в дідову кімнату; скоро й він з'явився туди, похмуро підійшов до бабуся.

— Кістка ціла?

— Ох, переломилась, видно, — сказала бабуся, не розплющуючи очей. — А з ним що зробили, з ним?

— Заспокойся! — строго крикнув дід. — Звір я, чи що? Зв'язали, в сараї лежить. Водою облив я його... Ну, лихий! В кого б то?

Бабуся застогнала.

— По костоправку я послав, — ти потерпи! — сказав дід, підсідаючи до неї на постіль. — Зженуть із світу нас з тобою, стара; раніше строку зженуть!

— Віддай ти їм усе...

— А Варвара?

Вони говорили довго: бабуся тихо й жалісно, він — крикливо, сердито.

Потім прийшла маленька бабуся, горбата, з величезним ротом по вуха: нижня щелепа в неї тряслася, рот був роззявлений, як у риби, і в нього через верхню губу зазирає гострий ніс. Очей її було не видно; вона ледве переступала ногами, човгаючи по підлозі костуrom, несучи в руці якийсь торохтливий вузлик.

Мені здалося, що це прийшла бабусяина смерть; я підскочив до неї й закричав з усієї сили:

— Забирайся геть!

Дід необережно схопив мене і дуже нелюб'язно відніс на горище...

VII

Я дуже рано зрозумів, що у діда — один бог, а у бабуся — інший.

Було — прокинеться бабуся, довго, сидячи на ліжку, чеше гребінцем своє чудове волосся, смикає головою, ви-

риває, зціпивши зуби, цілі пасма довгих чорних шовковійнок і лається пошепки, щоб не розбудити мене:

— А, щоб вам добра не було! Ковтун на вас, окаянні...

Сяк-так розплутавши його, вона хутенько заплігає товсті коси, умивається нашвидкуруч, сердито форкаючи, і, не змивши роздратування з великого, пом'ятого сном обличчя, стає перед іконами,— отоді й починалося справжнє ранкове обмивання, що зразу відсвіжало її.

Випрямивши сутулувату спину, підвівши голову, ласкаво дивлячись на кругле обличчя Казанської божої матері, вона широко, побожно хрестилась і гучно, палко шепотіла:

— Богородице преславна, подай милості твоєї на наступний день, матінко!

Кланялась до землі, розгинала спину повільно і знову шепотіла все палкіше й розчуленіше:

— Радощів джерело, красуне пречиста, яблуня в цвіту!..

Вона майже щоранку знаходила нові слова хвали, і це завжди змушувало мене вслухатися в молитву її з напруженою увагою.

— Серденько моє чисте, небесне! Оборону моя й покров, сонечко золоте, мати господня, охорони від насланя лихого, не дай покривдити нікого, і мене б не кривдили дурно!

З посмішкою в темних очах і ніби помолоділа, вона знову хрестилась повільними рухами важкої руки.

— Ісусе Христе, сине божий, будь милостивий до мене, грішниці, матері твоєї заради...

Завжди її молитва була акафістом, хвалою широко й простодушною.

Вранці вона молилась недовго: треба було ставити самовар, прислуги дід уже не держав, і, коли бабуся запізнивалась приготувати чай на час, призначений ним, він довго й сердито лявся.

Іноді він, прокинувшись раніше від бабусі, сходив на горище і, застаючи її за молитвою, слухав деякий час її шепіт, презирливо кривлячи тонкі, темні губи, а за чаєм бурчав:

— Скільки я тебе, дубова голово, учив, як треба молитись, а ти все своє бурмочеш, еретице! Як тільки терпить тебе господь!

— Він зрозуміє,— впевнено відповідала бабуся.— Йому що не кажи — він добре...

— Недотепа проклята! Ех ви-и...

Її бог був цілий день з нею, вона навіть тваринам говорила про нього. Мені було ясно, що цьому богові легко й охоче підкоряються всі: люди, собаки, птахи, бджоли й трави; він до всього на землі був однаково добрий, однаково близький.

Одного разу пещений кіт шинкарки, хитрий ласун і підлабuzник, димчатий, золотоокий, улюбленець всього двору, притяг із саду шпака; бабуся відняла замученого птаха й стала докоряти котові:

— Бога ти не боїшся, лиходію підлий!

Шинкарка й двірник посміялися з цих її слів, але бабуся гнівно закричала на них:

— Думаєте — худоба бога не розуміє? Всяка тварина це розуміє не гірше за вас, безжалні...

Запрягаючи ожирілого, понурого Шарапа, вона розмовляла з ним:

— Чого ти смутний, богів роботяго, ну? Старенький ти...

Кінь зітхав, мотаючи головою.

І все ж таки ім'я боже вона згадувала не так часто, як дід. Бабусин бог був зрозумілий мені і не страшний, але перед ним не можна було брехати,— соромно. Він викликав у мене тільки непереможний сором, і я ніколи не брехав бабусі. Було просто неможливо приховати щось від цього доброго бога, і, здається, навіть не виникало бажання приховувати.

Одного разу шинкарка, посварившись з дідом, вилаяла за одним заходом і бабусю, яка не брала участі в сварці, вилаяла злісно і навіть кинула на неї морквиною.

— Ну й дурна ви, пані моя,— спокійно сказала їй бабуся, а я страшенно образився і вирішив помститись лиходійці.

Я довго придумував, чим би допекти дошкульніше цей рудий товстий жінці з подвійним підборіддям і без очей.

Із спостережень моїх над міжусобицями жителів я знав, що вони, помщаючися одне одному за кривди, відрубують хвости котам, отруюють собак, убивають півнів і курей або, залізши вночі у погріб до ворога, наливають гасу в діжки з капустою та огірками, випускають квас із бочок,— але все це мені не подобалось; треба було придумати щось більш вражаюче й страшне.

Я придумав: підстеріг, коли шинкарка полізла в погріб, зачинив над нею ляду, замкнув її, протанцював на ній танець помсти і, закинувши ключ на дах, стрімголов прибіг у кухню, де поралась бабуся. Вона не зразу зрозуміла мій захват, а зрозумівши, набила мені, що слід, витягла у двір і послала на дах по ключ. Здивований її ставленням, я мовчки дістав ключ і, втікши в куток двору, дивився звідти, як вона визволяла полонену шинкарку і як обидві вони, дружельно посміюючися, ідуть через двір.

— Я-а тебе,— погрозила мені шинкарка пухлим кулаком, але її безоке обличчя добродушно посміхалося. А бабуся взяла мене за карк, привела в кухню й спитала:

— Це ти навіщо зробив?

— Вона морквинсю на тебе кинула...

— Значить, це ти за мене? Так! Ось я тебе, ледащо, мишам у підпічок засуну, ти й очуняєш! Який оборонець— гляньте на бульбашку, а то зараз лусне! Ось розкажу дідушеві — він з тебе шкуру спустить! Геть на горище, вчи книгу...

Цілий день вона не розмовляла зо мною, а ввечері, перед тим як стати на молитву, підсіла на постіль і значливо сказала пам'ятні слова:

— Ось що, Льонько, голубе мій, ти затам собі це: в справі дорослих не плугайся! Дорослі — люди попсовані; вони богом випробувані, а ти ще ні,— і живи дитячим розумом. Дожидай, коли господь твого серця торкнеться, діло твоє тобі покаже, на стежку твою приведе. Зрозумів? А хто в чому винен — це діло не твоє. Господові судити й карати. Йому, а не нам!

Вона помовчала, понюхала тютюну і, примруживши праве око, додала:

— Та либонь і сам господь не завжди здатен зрозуміти, де чия провина.

— Хіба ж бог не все знає? — спитав я здивований, а вона тихенько і журно відповіла:

— Коли б усе знав, то багато чого, мабуть, люди не робили б. Він, десь, батенько, дивиться-дивиться з небес на землю, на всіх нас, та часом як заплаче, та як заридає: «Люди ви мої, люди, любі мої люди! Ох, як мені вас шкода!»

Вона сама заплакала і, не витираючи мокрих щік, відійшла в куток молитися.

З того часу її бог став ще ближчий і зрозуміліший мені.

Дід, повчаючи мене, теж казав, що бог — істота всюдишуша, всезнаюча, всевидяча, добра поміч людям у всіх ділах, але молився він не так, як бабуся.

Вранці, перед тим, як стати в куток до образів, він довго вмивався, потім, акуратно одягнений, старанно причісував руде волосся, поправляв борідку і, оглянувши себе в дзеркало, обсмикнувши сорочку, заправивши чорну косинку за жилет, обережно, наче крадучися, йшов до образів. Ставав він завжди на один і той самий сучок мостини, схожий на кінське око, з хвилину стояв мовчки, опустивши голову, витягнувши руки вздовж тіла, як солдат. Потім, прямий і тонкий, значливо казав:

— «Во ім'я отця і сина і святого духа!»

Мені здавалося, що після цих слів у кімнаті наставала особлива тиша, — навіть мухи дзижчать обережніше.

Він стоїть, підвівши голову; брови у нього підняті, наїжились, золотиста борода стирчить горизонтально; він читає молитви твердо, наче відповідаючи урок: голос його звучить виразно й вимогливо.

— «Напрасно судія прийдець, і коєгождо деянія обнажаться...»

Не дуже б'є себе в груди кулаком і наполегливо просить:

— «Тобі єдиному согреших,— отврати лице твое от грех моїх...»

Читає «Вірую», відрубуючи слова; права нога його здригається, мов нечутно притупуючи в такт молитві; увесь він напружено тягнеться до образів, росте і наче стає все тонший, сухіший, чистенький такий, акуратний і вимагаючий:

— «Врача родшая, уврачуї душі моея многолітнії страсті! Стенанія од серця приношу ті непрестанно, усердствуй, владицице!»

І голосно зойкає, з сльозами на зелених очах:

— «Вера же вместо дел да вмениться мне, боже мой, да не вищещі дел, отнюдь оправдающих м'я!»

Тепер він хреститься часто, судорожно, киває головою, наче буцаючись, голос його вищить і схлипує. Пізніше, буваючи в синагогах, я зрозумів, що дід молився, як єврей.

Уже самовар давно пирхає на столі, по кімнаті плаває гарячий запах житніх оладок з сиром, — їсти хочеться!

Бабуся хмуро притулилась до одвірка і зітхає, опустивши очі на підлогу; у вікно з саду дивиться веселе сонце, на деревах перлами виблискує роса, ранкове повітря смачно пахне кропом, порічками, вистигаючими яблуками, а дід все ще молиться, хитається, звискує:

— «Погаси пламень страстей моїх, яко ніщ есмь і окаянен!»

Я знаю напам'ять всі молитви ранкові і всі на сон грядущий,— знаю і напружено стежу: чи не помилиться дід, чи не пропустить хоч слово?

Це траплялось дуже рідко і завжди викликало в мене злорадне почуття.

Кінчивши молитися, дід казав мені й бабусі:

— Здрастуйте!

Ми кланялися і нарешті сідали до столу. Тут я казав дідові:

— А ти сьогодні «довлеет» пропустив!

— Брешеш? — неспокійно і недовірливо питає він.

— Егеж, пропустив! Треба: «Но та вера моя да довлеет вместо всех», а ти й не сказав «довлеет».

— Ну ти подумай! — вигукує він, винувато кліпаючи очима.

Потім він чим-небудь гірко відплатить мені за це зауваження, але поки що, бачачи його зніяковілим, я торжествую.

Якось бабуся жартівливо сказала:

— А нудно либонь богові слухати моління твоє, старий, завжди ти проказуєш усе те ж саме.

— Що-о? — зловісно протяг він.— Що ти варнякаєш?

— Кажу, від своєї душі й слівця господові не подаєш ти ніколи, скільки я не чую!

Він побагровів, затрясся і, підстрибнувши на стільці, кинув блюдечко в голову їй, кинув і завищав, як пилка на сучку:

— Геть, стара відьмо!

Розповідаючи мені про непоборну силу божу, він завжди і передусім підкреслював її жорстокість: от нагрішили люди — і потоплені, ще нагрішили — і попалені, зруйновані міста їх; ось бог покарав людей голодом і мором, і завжди він — меч над землею, бич грінникам.

— Всяк, хто порушує неслухняністю закони божі, покараний буде горем і погибеллю! — постукуючи кістками тонких пальців по столі, навчав він.

Мені було трудно повірити в жорстокість бога. Я підозривав, що дід умисне вигадує все це, щоб викликати в мене страх не перед богом, а перед ним. І я одверто питав його:

— Це ти кажеш, щоб я слухав тебе?

А він так само одверто відповідав:

— Ну, звичайно! Ще б ти не слухав?!

— А як же бабуся?

— Ти їй, старій дурепі, не вір! — строго учив він. — Вона змолоду дурна, вона безграмотна й безумна. Я ось накажу їй, щоб вона не сміла говорити з тобою про ці великі діла! Відповідай мені: скільки є чинів ангельських?

Я відповідав і питав:

— А хто такі чиновники?

— Ет, як мотає тебе! — посміхався він, ховаючи очі, і пожувавши губами, пояснював неохоче:

— Це бога не стосується, чиновники, це — людське! Чиновник суть законоїд, він закони жере.

— Які закони?

— Закони? Це значить — звичаї, — веселіше й охочіше говорив старий, поблискуючи розумними, колючими очима. — Живуть люди, живуть і погодяться: ось отак найкраще, це ми й візьмемо собі за звичай, настановимо за правило, як закон! От приміром: діти, збираючись гра- тись, умовляються, як гру вести, яким порядком! Ну, ось умова ця і є закон!

— А чиновники?

— А чиновник баламуту подібен, прийде і всі закони порушить.

— Навіщо?

— Ну, цього ти не зрозумієш! — строго нахмурившись, каже він і знову навчає:

— Над усіма справами людськими — господь! Люди хочуть одного, а він — другого. Все людське нетривке. Дмухне господь, — і все на порох, на пилюгу.

В мене було багато причин цікавитись чиновниками, і я допитувався:

— А он дядько Яків співає:

Світлі ангели — божі це чини,
А чиновники — холопи сатани!

Дід підняв долонею борідку, сунув її в рот і заплющив очі. Щоки в нього тремтіли. Я зрозумів, що він внутрішньо сміється.

— Зв'язати б вас з Яшкою за руки та пустити по водиці! — сказав він. — Пісень оцих ні йому співати, ні тобі слухати не треба. Це — кулугурські жарти, розкольники придумали, еретики.

І, задумавшись, втупивши очі кудись через мене, він тихенько тягнув:

— Ех ви-и...

Але, ставлячи бога грізно й високо над людьми, він, як і бабуса, теж втягав його у всі свої справи, — і його і незліченну силу святих угодників. Бабуса ж мовби й зовсім не знала угодників, крім Миколи, Юрія, Фрола й Лавра, хоч вони теж були дуже добрі та близькі людям: ходили по селах і містах, втручаючися в життя людей, наділені всіма властивостями їх. Дідові ж святі були майже всі мученики, вони скидали ідолів, сперечалися з римськими царями, і за це їх мордували, палили, здирали з них шкіру.

Інколи дід мріяв:

— Допоміг би господь продати будиночок оцей, хоч з п'ятьмастами зиску, — відслужив би я молебень Миколі Угодникові!

Бабуса, посміюючись, казала мені:

— Отак йому, старому дурневі, Микола й стане будинки продавати, — нема в нього, Миколи-батецька, ніякого діла кращого!

В мене довго зберігалися дідові святці, з усякими написами його рукою. В них, між іншим, проти дня Іоакима й Анни було написано рудим чорнилом і прямими літерами: «Врятували від біди милостивці».

Я пам'ятаю цю «біду»: дбаючи про невдатних дітей, дідусь удався до лихварства, почав потай приймати речі в заставу. Хтось доніс на нього, і одного разу вночі наскочила поліція з обшуком. Була велика метушня, але все кінчилось благополучно; дід молився, поки зійшло сонце і вранці при мені написав у святцях ці слова.

Перед вечерею він читав зо мною псалтир, часослов або важку книгу Єфрема Сіріна, а повечерявши, знову ставав на молитву, і в тиші вечірній довго звучали сумовиті, покайні слова:

— «Что ті принесу ілі что ті воздам, великодаровитий безсмертний царю... І соблюди нас од всякого мечтанія... Господи, покрій м'я от человек некоторых... Дажь мі сльози і пам'ять смертную...»

А бабуса частенько казала:

— Ой, як сьогодні стомилась я! Вже, мабуть, не помолвившись ляжу...

Дід водив мене в церкву: в суботу — до всенощної, в свята — до пізньої обідні. Я і в церкві поділяв, коли якому богові моляться: все, що читають священик і дячок, — це дідовому богові, а півчі співають завжди бабусиному.

Я, звичайно, грубо визначаю те дитяче розрізнення між богами, яке, пам'ятаю, тривожно роздвоювало мою душу, але дідів бог викликав у мене страх і неприязнь: він не любив нікого, стежив за всіма строгим оком, він, насамперед, шукав і бачив у людині погане, лихе, грішне. Було ясно, що він не вірить людині, завжди чекає покаєння і любить карати.

В ті дні думки й почуття про бога були головною спробою моєї душі, найкрасивішим у житті, — а всі інші враження тільки ображали мене своєю жорстокістю і брудом, збуджуючи огиду й злість. Бог був найкращим і найсвітлішим з усього, що оточувало мене, — бог бабусин, такий милий друг усього живого. І, звичайно, мене не могло не тривожити питання: як же це дід не бачить доброго бога?

Мене не пускали гуляти на вулицю, бо вона надто збуджувала мене, я наче хмелів від її вражень і майже завжди ставав винуватцем скандалів і бешкетів. Товаришів у мене не заводилося, сусідські діти ставились до мене вороже; мені не подобалося, що вони звать мене Кашириним, а вони, помічаючи це, тим упертіше кричали одне одному:

— Коція Каширіна онучок вийшов, гляньте!

— Бий його!

І починалась бійка.

Був я не на свої роки сильний і в бою спритний, — це визнавали самі ж вороги, які завжди нападали на мене гуртом. Але все ж таки вулиця завжди біла мене, і додому я приходив звичайно з розквашеним носом, розбитими губами та синяками на обличчі, обірваний, в пилюзі.

Бабуся зустрічала мене злякано, співчуваючи:

— Що, редьчин сину, знову бився? Та що ж це воно таке, га! Ось як візьму я тебе, з руки на руку...

Обмивала мені обличчя, прикладала до синяків бодягу, мідні монети або свинцеву примочку і умовляла:

— Ну, чого ти все б'єшся? Дома смирний, а на вулиці ні на що не схожий! Безсоромний! От скажу дідусеві, щоб він не випускав тебе...

Дідусь бачив мої синяки, але ніколи не лаявся, тільки крєктав і бурчав:

— Знову з медалями? Ти мені, Аніко-воїне, не смій на вулицю бігати, чуєш!

Мене й не вабила вулиця, коли на ній було тихо, та коли я чув веселий хлоп'ячий гомін, то тікав з двору, незважаючи на дідову заборону. Синяки й садна не ображали, але незмінно обурювала жорстокість вуличних забавок,— жорстокість, надто знайома мені, що доводила до несамовитості. Я не міг терпіти, коли хлопці нацьковували собаку на собаку або півня на півня, м'єрдували кішок, ганяли єврейських кіз, знущалися з п'яних старців та з блаженного Ігоші Смерть в Кишені.

Це був високий, сухий і копчений чоловік, у важкому кожусі з овечого хутра, з жорстким волоссям на кістлявому, заіржавленому обличчі. Він ходив по вулиці зігнувшись, дивно хитаючись, і мовчки вперто дивився в землю, під ноги собі. Його чавунне обличчя, з маленькими сумними очима, викликало в мене боязку пошану,— думалося, що цей чоловік заклопотаний серйозною справою, він чогось шукає, і заважати йому не треба.

Хлопці бігли за ним, шпурляючи каміння в сутулувату спину. Він довго мовби не помічав їх і не відчував болю від ударів, але ось спинився, закинув голову в кошлатій шапці, поправив шапку судорожним рухом руки і озирється, наче тільки що прокинувся.

— Ігоша Смерть в Кишені! Ігєш, куди йдєш? Дивися — смерть в қишені! — кричать хлопчаки.

Він хапався рукою за кишєню, потім, швидко нахилюючись, піднімав з землі камінь, цурку, грудку сухої грязі і, незграбно розмахуючи довгою рукою, бубонів лайку. Лаявся він завжди тими ж самими трьома поганими словами,— з цього погляду хлопці були незмірно багатші за нього. Інколи він гнався за ними, шкутильгаючи; довгий кожух заважав йому бігти, він падав на коліна, впирався в землю чорними руками, схожими на сухі сучки. Хлопці садили його в боки і в спину камінням, найсмєлівіші підбігали зовсім близько до нього і відскакували, висипавши на голову йому пригорщі пилюги.

Другим і, може, ще тяжчим враженням вулиці був

майстер Григорій Іванович. Він зовсім осліп і жебрав, високий, благообразний, німий. Його водила під руку маленька сіра бабуся; зупиняючись під вікнами, вона писклявим голосом виводила, дивлячись завжди кудись убік:

— Подайте, Христа ради, сліпому, убогому...

А Григорій Іванович мовчав. Чорні окуляри його дивились прямо в стіну будинку, у вікно, в обличчя зустрічному; наскрізь профарбована рука тихенько гладила широку бороду, губи його були щільно стулені. Я часто бачив його, але ніколи не чув і звука з отих зімкнутих вуст, і мовчання старика болісно гнітило мене. Я не міг підійти до нього, ніколи не підходив, а навпаки, побачивши його, біг додому і казав бабусі:

— Григорій ходить по вулиці!

— Ну? — неспокійно й жалісно вигукувала вона. — На ось, біжи, подай йому!

Я відмовлявся грубо й сердито. Тоді вона сама йшла за ворота і довго розмовляла з ним, стоячи на тротуарі. Він посміхався, тряс бородою, але сам говорив мало, уривчасто.

Іноді бабуся, покликавши його в кухню, напувала чаєм, годувала. Якось він спитав: де я? Бабуся покликала мене, але я втік і сховався в дровах. Не міг я підійти до нього — було нестерпно соромно перед ним, і я знав, що бабусі теж соромно. Тільки раз говорили ми з нею про Григорія: провівши його за ворота, вона йшла тихенько через двір і плакала, опустивши голову. Я підійшов до неї, взяв її руку.

— Ти чого ж тікаєш від нього? — тихо спитала вона. — Він тебе любить, адже хороший він...

— Чому дідусь не годує його? — спитав я.

— Дідусь?

Вона спинилась, пригорнула мене до себе і майже пошепки, пророче сказала:

— Спом'янеш моє слово: гірко покарає нас господь за цю людину! Покарає...

Вона не помилилась: років через десять, коли бабуся вже упокоїлась назавжди, дід сам ходив по вулицях міста убогий і безумний, жалісно випрошуючи під вікнами:

— Кухарі мої добрі, подайте пиріжка шматочок, пиріжка б мені! Ех ви-и...

Колишнього від нього тільки й лишилося, що оте гірке, тягуче, хвилююче душу:

— Ех ви-и...

Крім Ігоші та Григорія Івановича, мене пригнічувала, проганяючи з вулиці, розпусна баба Ворониха. Вона з'являлася в свята, величезна, розпатлана, п'яна. Йшла вона якоюсь особливою ходою, наче не переступаючи ногами, не торкаючися землі, сунула, як хмара, і на все горло спізала непристойних пісень. Усі зустрічні ховались від неї, заходячи у ворота дворів, за ріг, у крамниці,— вона мов замітала вулицю. Обличчя в неї було майже сине, надуте, як пузир, великі, сірі очі страшно й насмішкувато витріщені. А інколи вона голосила, плакала:

— Дітоньки мої, де ви?

Я питав у бабусі: що це?

— Не можна тобі знати! — відповіла вона похмуро, але все ж розповіла коротко: був у цієї жінки чоловік, чиновник Воронов, захотілось йому одержати другий, високий чин, він і продав дружину начальникові своєму, а тої її повіз кудись, і два роки вона дома не жила. А коли повернулась, діти її — хлопчик і дівчинка — померли вже, чоловік програв казенні гроші і сидів у тюрмі. І от з горя жінка почала пити, гуляти, бешкетувати. Кожного свята надвечір її забирає поліція...

Ні, дома було краще, ніж на вулиці. Особливо гарні були години після обіду, коли дід їхав у майстерню дядька Якова, а бабуся, сидячи біля вікна, розповідала мені цікаві казки, історії, говорила про батька мого.

Шпаків, якого бабуся відняла у kota, вона одрізала поламане крило, а замість відкушеної ноги вдало приробила дерев'янку і, вилікувавши птаха, учила його говорити: Стоїть бувало цілу годину перед кліткою на підвіконнику — великий такий, добрий звір — і густим голосом повторює перейнятливому, чорному, як вугілля, птахові:

— Ну проси: шпачкові — кашки!

Шпак, скосивши на неї кругле, жваве око гумориста, стукає дерев'янкою об тонке денце клітки, витягає шию і свистить іволгою, передражнює сойку, зозулю, старається занявкати кішкою, наслідую виття собаки, а людська мова не дається йому.

— Та ти не пустуй! — серйозно каже йому бабуся.— Ти кажи: шпачкові — кашки!

Чорна мавпа в пір'ї оглушливо кричить щось схоже на бабусині слова — старенька сміється радісно, дає пташці пшоняної каші з пальця і каже:

— Я тебе, шельму, знаю; прикидашка ти — все можеш, все вмієш!

І таки навчила шпака: через якийсь час він досить виразно просив каші, а побачивши бабусю, заводив щось схоже на — «Дра-астуй...»

Спочатку він висів у дідовій кімнаті, але скоро дід вигнав його до нас, на горище, бо шпак навчився дразнити дідуся; дід виразно промовляє слова молитов, а пташка, вистромивши восковий жовтий дзьоб між прутиками клітки, висвистує:

— Тью, тью, тью-ірр, ту-і-рр, ті-і-рр, тью-уу!

Дідові здалось образливим це; одного разу він, перервавши молитву, тупнув ногою і закричав люто:

— Забери його, диявола, уб'ю!

Багато було цікавого в домі, багато втішного, але часом мене давила невимовна туга, увесь я наче наливався чимось важким і довго жив, як у глибокій темній ямі, втративши зір, слух і всі почуття, сліпий і напівмертвий...

VIII

Дід несподівано продав будинок шинкареві, купивши інший, на Канатній вулиці; немошена, заросла травою, чиста й тиха, вона виходила прямо в поле і була знизана із маленьких, строкато пофарбованих будиночків.

Новий будинок був красивіший, миліший, ніж попередній; його фасад пофарбований теплою і спокійною темно-малиною фарбою; на ньому яскраво світилися голубі віконниці трьох вікон і одинарна гранчаста віконниця на горищі; дах з лівого боку красиво прикривала густа зелень береста й липи. У дворі та в саду була безліч затишних куточків, мовби умисно для гри в хованки. Особливо хороший сад, невеликий, але густий і приємно заплутаний; в одному кутку його стояла маленька, наче іграшка, лазня; в другому була велика, досить глибока яма; вона заросла бур'яном, а з нього стирчали товсті голувешки, залишки колишньої, згорілої лазні. Зліва сад огороджувала стіна стаєнь полковника Овсянникова, справа — будівлі Бетленга; в глибині він межував з садом молочної Петрівни, молодий товстої, червоної, галасливої, схожій на дзвін; її будиночок, що осів у землю, темний і ветхий, гарно вкритий мохом, добродушно дивив-

ся двома вікнами в поле, покопирсане глибокими ярами, з важкою синьою хмарою лісу вдалині; по полю цілий день рухалися, бігали солдати; в косих променях осіннього сонця мигтіли білі блискавки штиків.

Весь будинок був тісно набитий невиданими мною людьми: в передній половині жив військовий з татар, з маленькою, круглою дружиною; вона з ранку до вечора кричала, сміялась, грала на багато оздобленій гітарі і високим, дзвінким голосом співала частіше від інших задирливу пісню:

Сама любиш — не рада,
Знайти другу — порада!
Зумій її знайти.
І жде тебе розрада,
Яку зустрінеш ти!
Соло-о-одкая розр-рада-а!

Військовий, круглий, як м'яч, сидячи біля вікна, надував сине обличчя і, весело вилуплюючи якісь руді очі, без перерви курих люльку, кашляв кумедним, собачим звуком:

— Вух, вух-вух-хх...

В теплій прибудові над погребом і стайнею жили два ломові візники — маленький, сивий дядько Петро, німий племінник його Стьопа, гладкий, литий парубок, з обличчям, схожим на піднос з червоної міді, — і невеселий, довгий татарин Вале́й, денщик. Все це були люди нові, багаті на незнайоме для мене.

Але особливо міцно захопив і привабив мене до себе столовник Хороше Діло. Він наймав у задній половині будинку кімнату біля кухні, довгу, з двома вікнами — в сад і в двір.

Це був худорлявий, сутулуватий чоловік, з білим обличчям у чорній роздвоєній борідці, з лагідними очима, в окулярах. Був він мовчазний, непомітний, і, коли його запрошували обідати, чай пити, незмінно відповідав:

— Хороше діло.

Бабуся так і стала звати його у вічі й поза очі.

— Льонько, гукай Хороше Діло чай пити! Ви, Хороше Діло, чого мало їсте?

Вся кімната його була заставлена і захарашена якимись ящиками, товстими книгами незнайомого мені цивільного друку; всюди стояли пляшки з різнобарвними рідинами, куски міді й заліза, пруті свинцю. З ранку до

вечора він, в рудій шкіряній куртці, в сірих картатих штанях, увесь перемазаний якимись фарбами, просочений неприємними запахами, розкуйовджений і незграбний, плавив свинець, паяв якісь мідні штучки, щось зважував на маленьких терезах, мурмотів, обпікав пальці і покvapливо дмухав на них, підходив, спотикаючись, до креслень на стіні і, протерши окуляри, нюхав креслення, майже дотикаючись до паперу тонким і прямим, дивно білим носом. А інколи раптом зупинявся серед кімнати або біля вікна і довго стояв, заплющивши очі, підвівши обличчя, остовпілий, безмовний.

Я злавив на дах сарая і через двір стежив за ним у відчинене вікно, бачив синій вогонь спиртової лампи на столі, темну постать; бачив, як він пише щось у розтріпаному зошиті, окуляри його блискотять холодно й синювато, як крижинки; чаклунська робота цього чоловіка годинами тримала мене на даху, болісно розпалюючи цікавість.

Інколи він, стоячи у вікні, як у рамі, сховавши руки за спину, дивився прямо на дах, але мене мовби не бачив, і це дуже ображало. Раптом відскакував до стола і, зігнувшись вдвоє, рився на ньому.

Я думаю, що я боявся б його, коли б він був багатший, краще одягнений, але він був бідний: над коміром його куртки стирчав пом'ятий, брудний комір сорочки, штани — в плямах і латках, на босих ногах — стоптаний туфлі. Бідні — не страшні, безпечні, в цьому мене непомітно переконало жалісне ставлення до них бабусине і презирливе — дідове.

Ніхто в будинку не любив Хороше Діло; всі говорили про нього посміюючись; весела жінка військового звала його «крейдяний ніс», дядько Петро — аптекарем і чаклуном, дід — чорнокнижником, фармацевтом.

— Що він робить? — спитав я бабусю. Вона суворо озвалась:

— Не твое діло; мовчи собі...

Якось, наважившись, я підійшов до його вікна й спитав, насилу приховуючи хвилювання:

— Ти що робиш?

Він здригнувся, довго дивився на мене поверх окулярів і, простягнувши мені руку у виразках і шрамах від опіків, сказав:

— Лізь...

Те, що він запропонував увійти до нього не через двері, а через вікно, ще більше піднесло його в моїх очах. Він сів на ящик, поставив мене перед собою, відсунув, присунув знову і нарешті спитав неголосно:

— Ти звідки?

Це було дивно: я чотири рази на день сидів у кухні за столом біля нього! Я відповів:

— Тутешній онук...

— Ага, так,— сказав він, оглядаючи свій палець, і змовк.

Тоді я визнав за потрібне пояснити йому:

— Я не Каширін, а Пешков...

— Пешков? — неправильно повторив він.— Хороше діло.

Відсунувши мене вбік, підвівся і, йдучи до стола, сказав:

— Ну, сиди смирно...

Я сидів довго-довго, стежачи, як він скребе рашпілем кусок міді, затиснений в лещата; на картон під лещатами падають золоті крупинки ошурків. Ось він зібрав їх у жменю, висипав у товсту чашку, додав до них з баночки пилу, білого, як сіль, облив чимсь із темної пляшки,— в чашці зашипіло, задиміло, їдкий запах вдарив у ніс мені, я закашлявся, замотав головою, а він, чаклун, хвастовито спитав:

— Погано тхне?

— Еге!

— Отож! Це, брат, дуже добре!

«Чим хвастає!» — подумалось мені, і я строго сказав:

— Якщо погано, то вже не добре...

— Ну? — вигукнув він підморгуючи.— Це, брат, не завжди проте! А ти в бабки граєш?

— В козни?

— В козни, так?

— Граю.

— Хочеш, налиток зроблю? Хороша битка буде!

— Хочу.

— Неси, давай бабку.

Він знову підійшов до мене, держачи димуючу чашку в руці, зазираючи в неї одним оком, підійшов і сказав:

— Я тобі налиток зроблю; а ти за це не ходи до мене. Добре?

Це мене тяжко образило.

— Я й так не прийду ніколи...

Ображений, я пішов у сад. Там порався дідусь, обкладаючи гноем коріння яблунь; осінь була, вже давно почався падолист.

— А бери лишень, підстригай малину,— сказав дід, подаючи мені ножиці.

Я спитав його:

— Хороше Діло що робить?

— Горницю псує,— сердито відповів він.— Підлогу пропалив, шпалери забруднив, пообдирав. От скажу йому — щоб виїхав!

— Так і треба,— погодився я, беручися стригти сухе лозиння малинника.

Та я поспішив.

Дощовитими вечорами, коли дід ішов з дому, бабуся влаштувала в кухні прецікаві зібрання, запрошуючи пити чай всіх жителів: візників, денщика, часто приходила моторна Петрівна, інколи зазірала навіть весела пожилиця, і завжди в кутку, біля печі, нерухомо й німотно стовбичив Хороше Діло. Німий Стьопа грав з татариним у карти; Вaley ляпав ними по широкому носі німого й приказував:

— Аш-шайтан!

Дядько Петро приносив величезний окраець білого хліба і варення «сім'ячко» у великій глиняній банці, різав хліб скибками, щедро намазував їх варенням і роздавав усім ці смачні малинові скибки, держачи їх на долоні, низько вклоняючись.

— Обдаруйте ласкою, їжте!— лагідно казав він, а коли в нього брали скибку, він уважно оглядав свою темну долоню і, помітивши на ній крапельку варення, злизував його язиком.

Петрівна приносила вишневої наливки в пляшці, весела пані — горіхів та цукерок. Починався бенкет на славу, улюблена бабуся втіха.

Трохи згодом після того, як Хороше Діло запропонував мені хабар за те, щоб я не ходив до нього в гості, бабуся влаштувала таку вечірку. Сіяв і хлюпав невгамовний осінній дощ, скиглив вітер, шуміли дерева, шкрябаючи гілками стіну. В кухні бул тепло, затишно, всі сиділи близько одне до одного, всі були якось особливо по-хорошому тихі, а бабуся винятково щедро розповідала казки, одна за одну краці.

Вона сиділа скраю на печі, спираючись ногами на приступку, нахилившись до людей, освітлена вогнем маленької жерстяної лампи; це вже завжди, коли вона була в настрої, вона забиралась на піч, пояснюючи:

— Мені зверху треба говорити, — зверху воно краще!

Я вмовився біля ніг її, на широкій приступці, майже над головою Хорошого Діла. Бабуся розповідала хорошу історію про Івана-воїна і Мирона-пустинника; розмірено текли соковиті, по важні слова:

Жив собі воевода Гордіон,
Чорная душа, совість камінная;
Правду він гнав, людей мордував,
Жив у злі, як той сич в дуплі.

Але більше за всіх не злюбив Гордіон
Старця Мирона-пустинника,
Тихого правди поборника,
Людя добродинця безстрашного.
Кличе воевода вірного слугу,
Смілого Іванушку-воїна:

— Йди-но, Іванку, убий старика,
Старця Мирона чванливого!
Йди та зігни йому голову,
Та вхопи її за сиву бороду,
Принеси мені, я собакам віддам!

Пішов Іван, послухався.

Іде Іван, гірко думає:

«Не сам іду — горе веде!

Така доля мені, знать, від господа».

Під пошу сховав Іван гострий меч,
Прийшов та й вклонився пустиннику:

— Чи здоровий ти, старче праведний?

Як господь тебе, старче, милує?

Тут пророзливець посміхається,

Мудримі устами каже він йому:

— Годі-бо, Іванчику, правдоньку ховати!

Господу богу відомо все,

Зле і добре — у його руці!

Знаю ж я, чого ти прийшов сюди!

Сором йому перед пустинником,

Але й доязко Іванові не послухатись.

Витяг він меч з піхов шкіряних,

Витер залізо об широку полу.

— Я хотів було, Мироне, вбити тебе

Так, щоби меча не бачив ти,

Ну, а тепер молись господу,

Молись ти йому в останній раз

Та за мене, за себе, за весь рід людський,

А потім я тобі зігну голову!..

Стає на коліна старий Мирон,

Стає він тихенько під дубок молодий,

Дуб перед ним уклоняється.
 Старець проказує, посміхаючись:
 — Ой, Іване, гляди: довго ждять тобі!
 Бо молитва довга за весь рід людський!
 Краше вже одразу вбить мене,
 Щоб тобі та марно час не гаяти!
 Тут Іван сердито насупився,
 Тут він по-дурному похвастався:
 — Ні, коли сказано, то сказано!
 Ти собі молись, я хоч вік підожду!
 Молиться пустельник до пещора,
 З вечора він молиться до ранньої зорі,
 З раннього світу — аж до ночі,
 З літа він молиться знов до весни.
 Молиться Мирон за роком рік,
 Дуб молодий вже виріс аж до хмар,
 З жолудів його густо ліс пішов,
 А святій молитві нема кінця!
 Так вони й по цей день тримаються:
 Старець все тихенько богу скаржиться,
 Просить допомоги в бога для людей,
 У святої богородиці — радості,
 А Іван, той воїн, все стоїть собі,
 Меч його лавно впрах розсипався,
 Ковану зброю з'їла геть іржа,
 Красний одяг весь аж зотлів на нім,
 Зиму й літо голий стоїть Іван,
 Спека сушить — та не висушить,
 Комар точить кров — та не виточить,
 Ні ведмідь, ні вовк не торкне його,
 Хуга та мороз не бере його,
 Бо не в силі сам він з місця зрушитись,
 Ні руки здійнять, ані слова сказати.
 Це його, бач, так люто скарано:
 Щоб наказу злого не слухався,
 За чужую совість не приховувався!
 А молитва старця за нас, грішників,
 І по цей добрий час тече к господу,
 Яко світла ріка в окіян-море!

Вже на початку бабусиної розповіді я помітив, що Хороше Діло чимось занепокоєний: він дивно, судорожно ворухив руками, скидав і надівав окуляри, помахував ними в міру співучих слів, кивав головою торкався очей, дуже тиснучи на них пальцями, і все витирав рвучким рухом долоні лоб і щоки, як сильно спітнілий. Коли хтось із слухачів совався, кашляв, човгав ногами, столовник строго шипів:

— Шш!

А коли бабуся замовкла, він бурхливо схопився і, розмахуючи руками, якимсь неприродно закружляв, забубонів.

— Знаєте, це надзвичайно, це треба записати, неодмінно! Це — страшенно вірне, наше...

Тепер ясно було видно, що він плаче,— очі його були повні сліз; вони виступали зверху й знизу, очі купалися в них; це було дивно й дуже жалісно. Він бігав по кухні, смішно, незграбно підстрибуючи, розмахував окулярами перед носом своїм, бажаючи надіти їх, і все не міг зачепити дротики за вуха. Дядько Петро посміхався, позираючи на нього, всі сконфужено мовчали, а бабуся квапливо говорила:

— Запишіть, що ж, гріха в цьому немає; я і ще багато знаю такого...

— Ні, саме це! Це—страшенно руське,—збуджено вигукував столовник і, раптом остовпівши серед кухні, почав голосно говорити, розтинаючи повітря правою рукою, а в лівій тремтіли окуляри. Говорив довго, люто, підвискуючи і притупуючи ногою, часто повторюючи ті ж самі слова:

— Не можна жити чужою совістю, так, так!

Потім раптом якимось зірвався з голосу, замовк, подивився на всіх і тихенько, винувато пішов, похиливши голову. Люди посміхалися, зніяковіло презираючись, бабуся відсунулась глибоко на піч, у тінь, і тяжко зітхала там.

Витираючи долонею червоні, товсті губи, Петрівна спитала:

— Розсердився ніби?

— Ні,— відповів дядько Петро.— Це він так собі...

Бабуся злізла з печі й стала мовчки підігрівати самовар, а дядько Петро доволі казав:

— Пани всі такі — вередії!

Валей похмуро буркнув:

— Холостий завжди дуріє!

Всі засміялись, а дядько Петро вів далі:

— До сліз дійшов. Либонь — бувало, шука клювала, а тепер і плітка — не швидко...

Стало нудно; якийсь смуток стискав серце. Хороше Діло дуже здивував мене, було шкода його,— так ясно пам'яталися його втоплі очі.

Він не ночував дома, а на другий день прийшов після обіду, тихий, пом'ятій, явно сконфужений.

— Вчора я патякав,— сказав він бабусі винувато, наче маленький.— Ви не сердитесь?

— Чого б то?

— А що я втрутився, говорив?

— Ви нікого не образили...

Я відчував, що бабуся боїться його, не дивиться в обличчя йому і говорить незвично — тихо занадто.

Він підійшов впритул до неї і сказав надзвичайно просто:

— Бачите, я страшенно самотній, немає в мене нікого! Мовчиш, мовчиш,— і раптом закипить у душі, прорве... Ладен каменеві говорити, дереву...

Бабуся відсунулась од нього.

— А ви б оженились...

— Ет! — вигукнув він, зморщившись, і пішов, махнувши рукою.

Бабуся, нахмурившись, подивилася вслід йому, понюхала тютюну і потім суворо наказала мені:

— Ти, гляди, не дуже вертись біля нього; бог його знає, який він такий...

А мене знову потягло до нього.

Я бачив, як змінилось, розгубилось його обличчя, коли він сказав «страшенно самотній»; в цих словах було щось зрозуміле мені, що зворушило мені серце, і я пішов за ним.

Зазирнув знадвору в його кімнату,— вона була порожня і схожа на хижку, куди нашвидкуруч, безладно скидано всякі непотрібні речі,— такі ж непотрібні й дивні, як їх хазяїн. Я пішов у сад і там, у ямі, побачив його: зігнувшись, закинувши руки за голову, впираючися ліктями в коліна, він незручно сидів на кінці обгорілої колоди; колода була засипана землею, а кінець її, вилискуючи вугіллям, стирчав у повітрі над побурілим полином, кропивою, лопухами. І те, що йому було незручно сидіти, ще більше привертало до цієї людини.

Він довго не помічав мене, дивлячись кудись мимо сліпими очима пугача, потім раптом спитав мовби з досадою:

— По мене?

— Ні.

— А чого ж?

— Так.

Він зняв окуляри, протер їх хусткою в червоних і чорних плямах і сказав:

— Ну, лізь сюди!

Коли я сів поруч нього, він міцно обняв мене за плечі.

— Сиди. Будемо сидіти й мовчати. Гаразд? Ось оїе саме... Ти упертий?

— Еге.

— Хороше діло!

Мовчали довго. Вечір був тихий, лагідний, один з тих журливих вечорів бабиного літа, коли все навколо таке барвисте й так помітно линияє, блідне з кожною годиною, а земля вже витратила всі свої ситні, літні запахи, пахне тільки холодною вогкістю, а повітря дивно прозоре, і в червонястому небі суєтно мигтять галки, викликаючи не-веселі думки. Все німотне й тихе; кожен звук — шерех птаха, шелест упалого листка — здається гучним, змушує боязко здригнутися, але, здригнувшись, знову завмираєш у тиші — вона оповила всю землю і наповнює груди.

В такі хвилини народжуються особливо чисті, легкі думки, але вони тонкі, прозорі, наче павутина, і невловимі словами. Вони спалахують і зникають швидко, як падаючі зірки, опікаючи душу печаллю за чимось, голублять її, тривожать, і тут вона кипить, плавиться, набирає своєї форми на все життя, тут створюється її лице.

Тулячись до теплого боку столовника, я дивився разом з ним через чорні гілки яблунь на червоне небо, стежив за польотом клопітливих чечіток, бачив, як шиглята дзьобають реп'яхи сухої липучки, видобуваючи її терпкі зерна, як з поля сунуть кошлаті, сизі хмари з багряними краями, а під хмарами важко летять ворони до гнізд, на кладовище. Все було гарне і якоесь особливо, не пощоденному зрозуміле й близьке.

Інколи чоловік питає, глибоко зітхнувши:

— Славно, брат? Ото ж бо! А не вогко, не холодно?

А коли небо потемніло і все навколо набрякло, наливаючись вогким сутінком, він сказав:

— Ну, годі! Ходімо...

Біля хвiртки саду він спинився, тихо кажучи:

— Хороша у тебе бабуся,— о, яка земля!

Заплющив очі і, посміхаючися, прочитав неголосно, дуже виразно:

Це його, бач, так люто скарано:
Щоб наказу злого не слухався,
Щоб за чужу совість не приховувався!..

— Ти, брат, запам'ятай це, дуже!
І, поштовхуючи мене вперед, спитав:

— Писати вмієш?

— Ні.

— Навчися. А навчися — записуй, що бабуся розповідає,— це, брат, дуже годяще...

Ми подружили. З цього дня я приходив до Хорошого Діла, коли хотів, сідав у ящик з якимсь ганчір'ям і безборонно стежив, як він плавить свинець, гріє мідь; розжаривши, кув залізні пластини на маленькому ковадлі легким молотком з красивим держалном, працює рашпилем, терпугами, наждаком і тонкою, як нитка, пилюкою. І все зважає на чутливих мідних терезах. Зливаючи в товсті білі чашки різні рідини, дивиться, як вони димлять, наповнюючи кімнату їдким запахом, морщиться, зазирає в товсту книгу і мимрить, кусаючи червоні губи, або тихенько виводить хрипким голосом:

О, трояндо Сарона...

— Це що ти робиш?

— Одну штуку, брат...

— Яку?

— А, бач, не вмію я сказати так, щоб ти зрозумів...

— Дідусь каже, що ти, може, фальшиві гроші робиш...

— Дідусь? Мм... Ну, це він пусте говорить! Гроші, брат,— дурниця...

— А чим за хліб платити?

— Егеж, брате, за хліб треба платити, правда...

— Бачиш? І за яловичину теж...

— І за яловичину...

Він тихенько, надзвичайно мило сміється, лоскоче мені за вухом, мов щеняті, і каже:

— Ніяк не можу я спорити з тобою,— забиваєш ти, брат, мене; давай краще помовчимо...

Інколи він кидав роботу, сідав біля мене, і ми довго дивились у вікно, як сіє дощ на дахи, на подвір'я, заросле травою, як убожіють яблуні, роняючи листя. Говорив Хороше Діло скупю, але завжди якимись потрібними словами; здебільшого ж, бажаючи звернути на щось мою увагу, він легенько штовхав мене й показував оком, підморгуючи.

Нічого особливого я не бачу в дворі, але від цих підштовхувань ліктем і від коротких слів все видиме здається особливо значним, все міцно запам'ятовується. Ось через

двір біжить кішка, зупинилась перед світлою калюжею і, дивлячись на своє відображення, підняла м'яку лапу, наче вдарити хоче його,— Хороше Діло каже ти-хенько:

— Кішки гордовиті й недовірливі...

Золотисто-рудий півень Мамай, злетівши на огорожу саду, укріпився, махнув крилами, мало не впав і, образившись, сердито сокоче, витягаючи шию.

— Важний генерал, а не дуже розумний...

Іде незграбний Валеї, ступаючи по грязі важко, як старий кінь; вилицювате обличчя його надуте, він дивиться, примружившись, на небо, а звідти прямо на груди йому падає білий осінній промінь,— мідний гудзик на куртці Валея горить, татарин зупинився і мацає його кривими пальцями.

— Наче медаль одержав, любиться...

Я швидко й міцно прив'язався до Хорошого Діла, він став необхідний для мене і в дні гіркої кривди і в години радощів. Мовчазний, він не забороняв мені говорити про все, що спало мені на думку, а дід завжди обривав мене сердитим окриком:

— Не торохти, бісів млинок!

Бабуся ж була така повна своїм, що вже не чула й не приймала чужого.

Хороше Діло завжди слухав мої теревені уважно і часто говорив мені, посміхаючись:

— Ну, це, брат, не так, це ти сам вигадав...

І завжди його короткі зауваження падали вчасно, були необхідні,— він ніби наскрізь бачив усе, що діялося в серці й голові в мене, бачив усі зайві, хибні слова ранише, ніж я встигав вимовити їх, бачив і відтинав геть двома ласкавими ударами:

— Брешеш, брат!

Я частенько умисне випробовував цю його чаклунську здатність; бувало вигадую що-небудь і розповідаю як про справжнє, але він, послухавши трохи, заперечливо хитав головою:

— Ну, брешеш, брат...

— А почім ти знаєш?

— Вже я, брат, бачу...

Часто йдучи на Сінну площу по воду, бабуся брала мене з собою, і одного разу ми побачили, як п'ятеро міщан б'ють мужика,— повалили його на землю і рвуть,

наче собаки собаку. Бабуся скинула відра з коромисла і, розмахуючи ним, пішла на міщан, крикнувши мені:

— Тікай геть!

Але я злякався, побіг за нею і став жбурляти на міщан кругляки, каміння, а вона хоробро штурхала міщан коромислом, біла їх по плечах, по головах. Вступилися ще якісь люди, міщани втекли, бабуся стала вмивати побитою; обличчя в нього було розтоптане, я й зараз бачу з огидою, як він притуляв брудним пальцем одірвану ніздрю, і зойкав, і кашляв, а з-під пальця бризкала кров в обличчя бабусі, на груди їй; вона теж кричала, тряслася вся.

Коли я, прийшовши додому, вбіг до столовника й став розповідати йому, він кинув роботу й зупинився передо мною, піднявши довгий терпуг, як шаблю, дивлячись на мене з-під окулярів пильно й строго, а потім раптом перебив мене, кажучи надзвичайно значливо:

— Чудово, саме так і було все! Дуже добре!

Вражений баченим, я не встиг здивуватися з його слів і продовжував говорити, але він обняв мене і, ходячи по кімнаті, спотикаючися, заговорив:

— Годі, більше не треба! Ти вже, брат, все сказав, що треба,— розумієш? Усе!

Я замовк, образившись, але, поміркувавши, з подивом, дуже пам'ятним мені, зрозумів, що він спинив мене вчашно: справді, я все сказав.

— Ти, брат, на цих випадках не спиняйся,— це недобре запам'ятовувати! — сказав він.

Інколи він несподівано говорив мені слова, які так і залишились зо мною на все життя. Розповідаю я йому про ворога мого Ключникова, бійця з Нової вулиці, товстого, головатого хлопчика, якого ні я не міг подужати в бою, ні він мене. Хороше Діло уважно вислухав жалі мої і сказав:

— Це — дурниця; така сила — не сила! Справжня сила — у швидкості руху; чим швидший, тим сильніший — зрозумів?

Наступної неділі я спробував орудувати кулаками швидше і легко переміг Ключникова. Це ще більше піднесло мою увагу до слів столовника.

— Всяку річ треба вміти взяти,— розумієш? Це дуже трудно — вміти взяти!

Я не зрозумів нічого, але мимоволі запам'ятовував такі й подібні слова,— саме тому запам'ятовував, що в про-

стогі цих слів було щось прикро таємниче: адже не треба було ніякого особливого вміння, щоб узяти камінь, кусок хліба, чашку, молоток!

А в домі Хороше Діло все більше не любили; навіть ласкава кішка веселої пожилиці не лазила на коліна до нього, як лазила до всіх, і не йшла, коли він ласкаво кликав її. Я її бив за це, крутив їй вуха і, мало не плачучи, умовляв її не боятися чоловіка.

— У мене одяг пахне кислотами — от кішка і не йде до мене, — поясняв він, але я знав, що всі, навіть бабуся, пояснювали це інакше, вороже столовникові, невірно й образливо.

— Чого ти стирчиш у нього? — сердито питала бабуся. — Гляди, навчить він тебе чого-небудь...

А дід нещадно лупцював мене за кожне одвідування столовника, яке ставало відомим йому, рудому тхорові. Я, звичайно, не казав Хорошому Ділу про те, що мені забороняють знайомство з ним, але одверто розповідав, як ставляться до нього в будинку.

— Бабуся тебе боїться; вона каже — чорнокнижник ти, а дідусь теж, що ти богові ворог і людям небезпечний...

Він смикав головою, мовби відганяючи мух; на крейдяному обличчі його рожевувато спалахувала посмішка, від якої в мене стискалося серце і зеленіло в очах.

— Вже я, брат, бачу! — тихенько говорив він. — Це, брат, сумно, га?

— Еге!

— Сумно, брат...

Нарешті, його вижили.

Одного разу я прийшов до нього вранці після чаю і бачу, що він, сидячи на підлозі, вкладає свої речі в ящики, тихенько наспівуючи про троянду Сарона.

— Ну, прощай, брат, ось я і виїжджаю...

— Чому?

Він пильно подивився на мене, кажучи:

— Хіба ти не знаєш? Кімната потрібна для твоєї матері...

— Це хто сказав?

— Дідусь...

— Бреше він!

Хороше Діло потяг мене за руку до себе, і, коли я сів на підлогу, він заговорив тихенько:

— Не сердься! А я, брат, подумав, що ти знаєш, та не сказав мені; це негарно, подумав я...

Було сумно й досадно на нього за щось.

— Ось послухай,— майже пошепки говорив він, посміхаючись.— Ти пам'ятаєш, я тобі сказав: не ходи до мене? Я кивнув головою.

— Образився ти на мене, так?

— Еге...

— А я, брат, не хотів тебе образити; я, бач, знав: якщо ти зо мною подружиш, твої стануть ляяти тебе,— так? Було таке? Ти зрозумів, чому я сказав це?

Він говорив, наче маленький, одних років зо мною; а я страшенно зрадів його словам; мені навіть здалося, що я давно, ще тоді зрозумів його; я так і сказав:

— Це я давно зрозумів!

— Ну, отож! Так-то, брат. Ось оце саме, голубчику...

У мене нестерпно защеміло серце.

— Чому вони не люблять тебе ніхто?

Він обняв мене, пригорнув до себе й відповів, підморгнувши:

— Чужий — розумієш? Ось за оце саме. Не такий...

Я смикав його за рукав, не знаючи, не вмючи, що сказати.

— Не сердься,— повторив він і пошепки, на вухо, додав: — Плакати теж не треба...

А в самого теж сльози течуть з-під мутних окулярів.

І потім, як завжди, ми довго сиділи в мовчанні, тільки іноді перекидаючись коротенькими словами.

Вечері він виїхав, ласкаво попрощавшись з усіма, міцно обнявши мене. Я вийшов за ворота і бачив, як він трясся на возі, що розминав колесами грудки мерзлої грязі. Зразу після його від'їзду бабуся взялась мити й чистити брудну кімнату, а я умисне ходив з кутка в куток і заважав їй.

— Геть! — кричала вона, натикаючись на мене.

— Ви навіщо прогнали його?

— А ти поговори!

— Дурні ви всі,— сказав я.

Вона стала шльопати мене мокрою ганчіркою, кричачи:

— Та ти ошалів, шибенику!

— Не ти, а всі інші дурні,— виправився я, але це її не заспокоїло.

За вечерею дід казав:

— Ну, слава богу! А то було як побачу його,— ніж у серце: ох, треба вигнати!

Я зо зла поламав ложку і знову потерпів.

Так кінчилася моя дружба з першою людиною з нескінченного ряду чужих людей у рідній своїй країні,— кращих людей її...

IX

В дитинстві я уявляю сам себе вуликом, куди різні прості, сірі люди зносили, як бджоли, мед своїх знань і думск про життя, щедро збагачуючи душу мою, хто чим міг. Часто мед цей був брудний і гіркий, але всяке знання — все-таки мед.

Після від'їзду Хорошого Діла зо мною подружив дядько Петро. Він був схожий на діда: такий же сухенький, акуратний, чистий, але був він нижчий за діда на зріст і весь менший за нього; він був схожий на підлітка, що вирядився жартуючи стариком. Обличчя в нього було плетене, як решето, все із тонких шкіряних джгутиків, між ними стрибали, наче чижі в клітці, смішні жваві очі з жовтуватими білками. Сиве волосся його кучерявилось, борідка вилась кільцями; він курич люльку, дим її — одного кольору з волоссям — теж завивався, і мова його була кучерява, багата на примовки. Говорив він дзижча-чим голосом і наче ласкаво, але мені завжди здавалося, що він насміхається з усіх.

— Спочатку була звеліла мені панія-графиня, Тегян, світ, Лексівна,— «будь ковалем», а через деякий час наказує: «допомагай садівникові!» Гаразд; тільки ж, як мужика не клади — все не туди! То вона знову й каже: «тобі, Петрушко, рибу ловити!» А мені байдужісінько, я й рибу... Одначе, тільки смаку добрав — як уже треба казати риби: спасибі; а мені — до міста їхати, у візники, на оброк. Гаразд, у візники, а — ще як? А ще вже не встигли ми нічого з панією перемінити, надійшла воля і зостався я при конячині, тепер вона в мене за графиню ходить.

Була вона старенька, і немов її, білу, якомсь почав був фарбувати різними фарбами п'яний маляр,— почав та й не закінчив. Ноги в неї були вивихнуті, і вся вона — з ганчірок шита, кістлява голова з каламутними очима сумно

опущена, слабо пристебнена до тулуба набряклыми жи-
лами і старою витертою шкурою. Дядько Петро ставився
до неї шанобливо, не бив і називав Танькою.

Дід сказав йому якось:

— Ти чого ж це худобу християнським ім'ям звеш?

— Ба ні, Василю Васильовичу, ба ні, шановний!
Християнського такого ймення немає — Танька, а є — Та-
тіана!

Дядько Петро теж був грамотний і дуже начитаний від
писання, вони завжди сперечалися з дідом, хто із святих
за кого святіший; осуджували, один від одного суворіше,
стародавніх грішників: особливо ж перепало — Авесса-
ломові. Інколи суперечки набирали характеру зовсім гра-
матичного, дідусь казав: «согрішихом, беззаконновахом,
неправдавахом», а дядько Петро запевняв, що треба
казати «согрешиша, беззаконноваша, неправдоваша».

— Одна річ — по-моєму, інша — по-твоєму! — гаря-
чився дід, багровіючи, і дражнив: — Вашá, квашá!

Але дядько Петро, оповившись димом, ехидно питав:

— А чим кращі хоми твої? Аніскілечки вони богові
не кращі! Бог, бач, може, молитву слухаючи, думає: ко-
ристі з неї, як на гріш маку!

— Іди геть, Лексію! — люто кричав дід, блискаючи
зеленими очима.

Петро дуже любив чистоту, порядок; ідучи через двір,
він завжди відкидав ударом ноги тріски, черепки, кістки, —
відкидав і докоряв навздогін:

— Зайва річ, а — заважаєш!

Він був охочий до розмови, здавався добрим, веселим,
але часом очі його наливались кров'ю, каламутніли і зу-
пинялись, як у мертвого. Бувало сидить він де-небудь у
кутку, в темноті, скорчившись, похмурий, німий, як його
племінник.

— Ти — чого, дядьку Петре?

— Відійди, — казав він глухо й строго.

В одному з будиночків нашої вулиці оселився якийсь
пан з гулею на лобі і надзвичайно дивною звичкою:
у свята він сівав біля вікна і стріляв з рушниці дробом
у собак, кішок, курей, ворон, а також і в прохожих, які
не подобались йому. Одного разу він обсіяв бекасинником
бік Хорошого Діла; дріб не пробив шкіряної куртки, але
кілька штук опинилося в кишені її; я пам'ятаю, як уважно
столовник розглядав крізь окуляри сизі дробини. Дід став

умовляти його скаржитись, але він сказав, відкинувши дробини в куток кухні:

— Не варто.

Вдруге стрілець загнав кілька дробин у ногу дідусеві; дід розсердився, подав прохання мировому, став збирати з вулиці потерпілих і свідків, але пан раптом зник кудись.

От, щоразу, як на вулиці бахкали постріли, дядько Петро — якщо був дома — похапцем натягав на сиву голову святковий злинялий картуз, з великим козирком, і хутко біг за ворота. Там він ховав руки за спину під каптан і, трохи піднявши його, як півнячий хвіст, випнувши живіт, солідно йшов по тротуару мимо стрільця; пройде, повернеться назад і — знову. Ми, весь будинок, стоїмо біля воріт, з вікна дивиться сине обличчя військового, над ним — білява голова його дружини; з двору Бетленга теж вийшли якісь люди, тільки сірий, мертвий будинок Овсянникова не показує нікого.

Інколи дядько Петро гуляє без успіху, — мисливець, очевидно, не визнає його за дичину, гідну пострілу, але часом двоствольна рушниця бухкає раз по раз:

— Бух-бух...

Не прискорюючи кроку, дядько Петро підходить до нас і дуже задоволено каже:

— В полу шелеснув!

Якось дріб попав йому в плече і в шию; бабуся виколупувала його голкою, докоряла дядькові Петрові:

— Що ти йому, дикому, потураєш? А як він тобі око виб'є!

— Ні, де там, Акулино Іванно, — недбало тягнув Петро. — Він стрілець ніякий...

— Та ти навіщо потураєш йому?

— Я хіба балую? Мені кортить подразнити пана...

І, розглядаючи на долоні вийняті дробинки, він казав:

— Ніякий стрілець! А от у панії-графні, Тетян Лексівни, тимчасово перебував на посаді чоловіка, — вона чоловіків мінjala як лакеїв, — то перебував при ній, кажу, Мамонт Ілліч, військовий один, ну — той добре-таки стріляв! Він, бабусю, кулями, не інакше! Поставить Ігнашкудурника від себе кроків, може, за сорок, а до пояса дурневі пляшку прив'яже так, що вона у нього між ногами висить, а Ігнашка ноги розкарячить, сміється здуру. Мамонт Ілліч націлиться пістолетом — бац! Хряснула пляшка. Тільки

якось гедзь чи що Ігнашку вкусив — крутнувся він, а куля йому в коліно, в саму чашечку! Покликали лікаря, він зараз ногу відчиржив — готово! Поховали її...

— А дурник?

— Він — нічого. Дурневі ні руки, ні ноги не потрібні, він і з дурості своєї сито живе. Дурного кожен любить, дурість не кривдить. Сказано: і дяк і повитчик, коли дурень — не обидчик...

Бабусю такі оповідання не дивували, вона сама знала їх десятки, а мені ставало трошки моторошно, я питав Петра:

— А до смерті вбити може пан?

— Чому не може? Мо-оже. Вони навіть один одного б'ють. До Тетян Лексівни приїхав улан, посварились вони з Мамонтом, зараз пістолети в руки, пішли в парк, там, біля ставка, на стежці, улан отой бац Мамонта — в саму печінку! Мамонта — на цвинтар, улана — на Кавказ, — та й по всьому! Це вони — самі себе! А про мужиків та інших — тут уже нічого й говорити! Тепер їм — мабуть — особливо не шкода людей, не їхні стали люди, ну, а раніше все-таки жаліли — своє добро!

— Ну, й тоді не дуже жаліли, — каже бабуся.

Дядько Петро погоджується:

— І це правда: своє добро, та — дешево...

До мене він ставився ласкаво, говорив зо мною добродушніше, як з дорослими, і не ховав очей, але щось не подобалось мені в ньому. Угощаючи всіх улюбленим варенням, намазував мою скибку хліба густіше, привозив мені з міста солодові пряники, макові збоїни і розмовляв зо мною завжди серйозно, тихенько.

— Як жити будемо, хлопче? В солдати підеш чи в чиновники?

— В солдати.

— Це — добре. Тепер і солдатів не трудно стало. В попи теж добре, покрикуй собі — господи помилуй — та й усе! Попові навіть легше, ніж солдатів, а за того ще легше — рибалці; йому зовсім ніякої науки не потрібно — була б тільки звичка!..

Він забавно показував, як ходить риба круг наживки, як б'ються, потрапивши на гачок, окуні, головні, лящі.

— Ось ти сердишся, коли тебе дідунько відшмагає, — заспокійливо говорив він. — Сердитись тут, хлопче, аж ніяк не треба, це тебе для науки шмагають, і це шма-

гання — дитяче! А ось пані моя Тетян Лексівна — ну, вона знаменито шмагала! У неї для того окремих слуга був. Христофором звали, такий мастак у ділі своїм, що його бувало сусіди з інших садиб до себе просять у пані графині: відпустіть, ваша милість Тетян Лексівно, Христофора двірню пошмагати! І відпускала.

Він добродушно й докладно розповідав, як пані, в серпанковому білому платті і легесенькій хусточці небесного кольору, сиділа на ганочку з колонками, в червоному крісельці, а Христофор шмагав перед нею баб та мужиків.

— І був, хлопче, Христофор отой, хоч і рязанський, а все одно як циган або хохол, вуса в нього по вуха, а пика — синя, бороду голив. І чи то він собі — дурник, чи то прикидався, щоб до більшого не силували. Було в кухні налле води в миску, вплимає муху, а чи — таргана, жука якого і — топить їх прутиком, довго топить. А то — власну свою сіру вийме з-за коміра — її топить...

Такі й подібні оповідання були вже добре знайомі мені, я багато чув їх з бабусиних і дідових уст. Різноманітні, вони всі дивно схожі одне з одним: в кожному мордували людину, знущалися з неї, гнали її. Мені набридли ці оповідання, слухати їх не хотілось, і я просив візника:

— Розкажи інше!

Він стягав усі свої зморшки до рота, потім підіймав їх до очей і погоджувався:

— Добре, жадного, — інше. Ото був у нас кухар...

— У кого?

— У графині Тетян Лексівни.

— Чому ти її зवेश Тетян? Хіба вона чоловік?

Він сміявся тоненько.

— Звичайно — пані вона, одначе — були в неї вусики. Чорненькі, — вона з чорних німців родом, це нардець на зразок арапів. Так ото — кухар; це, хлопче, буде смішна історія...

Смішна історія полягала в тому, що кухар зіпсував кулеб'яку і його присилували з'їсти її всю зразу; він з'їв і захворів.

Я сердився:

— Це зовсім не смішно!

— А що смішно? Ану, скажи!

— Я не знаю...

— Тоді — мовчи!

Він знову плів нудну павутину.

Інколи, в свята, приходили в гості брати — сумний і лінивий Саша Михайлів, акуратний, всезнаючий Саша Яковів. Одного разу, мандруючи втрєох по дахах будівель, ми побачили у дворі Бетленга пана в хутрянєму зеленєму сюртуку; сидячи на купі дров біля стіни, він грався з цуценятами; його маленька, лиса, жовта голова була неприкрита. Хтось із братів запропонував украсти одне цуценя, і зразу ж склався дотепний план крадіжки: брати зараз же вийдуть на вулицю до воріт Бетленга, я злякаю пана, а коли він, зляканий, втече, вони вскочать у двір, і схоплять цуценя.

— Як злякати?

Один з братів запропонував:

— Ти поплюй йому на лисину!

Чи великий гріх наплювати людині на голову? Я багато разів чув і сам бачив, що поводяться з нею значно гірше, і, звичайно, я чесно виконав взяте на себе завдання.

Був великий галас і скандал, у двір до нас прийшла з будинку Бетленга ціла армія чоловіків і жінок, її вів молодий, вродливий офіцер, і тому що брати в момент злочину смирно гуляли по вулиці, нічого не знаючи про мої дикі пустоші,— дідусь відшмагав тільки мене, якнайкраще вдовольнивши цим усіх жителів Бетленгового будинку.

Коли я, побитий, лежав у кухні на полатах, до мене виліз по-святковому одягнений і веселий дядько Петро.

— Це ти добре придумав, хлопче! — шепотів він.— Так йому й треба, старому цапові, так його,— плюй на них! Ще б — каменюкою по гнилій довбешці!

Передо мною стояло кругле, безволосе, хлоп'яче обличчя пана, я пам'ятав, як він, мов цуценя, тихенько й жалісно вищав, витираючи жовту лисину маленькими ручками, мені було нестерпно соромно, я ненавидів братів, але — все це зразу забулося, коли я розглядів плетене обличчя візника: воно дрижало так само страхотливо огидно, як і дідове обличчя, коли він шмагав мене.

— Іди геть! — закричав я, спихаючи Петра руками й ногами.

Він захихикав, закліпав і зліз з полатей.

З того часу в мене пропало бажання розмовляти з ним, я став уникати його і, водночас, почав підозріливо стежити за візником, чогось тривожно чекаючи.

Незабаром після історії з паном трапилася ще одна. Мене давно вже цікавив тихий будинок Овсянникова, мені здавалося, що в цьому сірому будинку тече особливе, таємниче життя казок.

В будинку Бетленга жили гучно й весело, в ньому було багато вродливих паній, до них ходили офіцери, студенти, завжди там сміялись, кричали та співали, грала музика. І саме лице будинку було веселе, шибки вікон блищали ясно, зелень квітів за ними була різноманітно яскрава. Дідусь не любив цього будинку.

— Єретики, безбожники,— говорив він про всіх його жителів, а жінок називав гидким словом, значення якого дядько Петро одного разу пояснив мені теж дуже гидко й злорадно.

Строгий і мовчазний будинок Овсянникова викликав у діда пошану.

Цей одноповерховий, але високий будинок витягся у двір, що заріс дерном, чистий і безлюдний, з колодязем посеред нього, під дашком на двох стовпчиках. Будинок наче відсунувся з вулиці, ховаючись від неї. Трое його вікон, вузькі й прорізані арками, були високо над землею, і шибки в них — мутні, пофарбовані сонцем в райдугу. А по другий бік воріт стояв амбар, по фасаді зовсім схожий на будинок, теж з трьома вікнами, але фальшивими: на сіру стіну набито паличники, і в них білою фарбою намальовані віконні рами. Ці сліпі вікна були неприємні, і весь амбар знову натякав, що будинок хоче сховатися, жити непомітно. Щось тихе і скривджене або тихе й гордовите було у всій садибі, в її порожніх стайнях, в сараях з величезними воротами і теж порожніх.

Інколи по двору ходив, шкутильгаючи, високий старик, голений, з білими вусами, волосинки вусів стирчали, як голки. Інколи другий старик з баками і кривим носом виводив із стайні сірого довгоголового коня; вузькогрудий, на тонких ногах кінь, вийшовши у двір, кланявся всьому навколо, наче смирний чернець. Кривий дзвінок ляскав його долонею, свистів, гучно зітхав, потім коня знову ховали в темну стайню. І мені здавалося, що старик хоче виїхати з дому, але не може, зачарований.

Майже щодня у дворі, від обіду до вечора, грались три хлопчики; однаково одягнені в сірі курточки й штани, в однакових шапочках, круглолиці, сіроокі, схожі один на одного так, що я розрізняв їх тільки по зросту.

Я стежив за ними в щілини паркана, вони не помічали мене, а мені хотілося, щоб помітили. Подобалось мені, як хороше, весело й дружно вони граються в незнайомі гри, подобались їх костюми, хороша увага одне до одного, особливо помітна в ставленні старших до маленького брата, смішного й жвавого коротуна. Якщо він падав — вони сміялися, як завжди сміються з того, хто впав, але сміялись не злорадно, зразу ж допомагали йому встати, а коли він бруднив руки або коліна, вони витирали пальці йому і штани листям лопуха, хустками, а середній хлопчик добродушно кавав:

— Ото взе незглабний!..

Вони ніколи не лаялися один з одним, не обманювали один одного, і всі троє були дуже спритні, сильні, невтомні.

Одного разу я виліз на дерево і свиснув їм,— вони зупинились там, де застав їх свист, потім зійшлися не кваплячись і, поглядаючи на мене, стали про щось тихенько радитись. Я подумав, що вони стануть жбурляти на мене камінням, спустився на землю, набрав каміння в кишені, за пазуху і знову зліз на дерево, але вони вже гралися далеко від мене в кутку двору і, очевидно, забули про мене. Це було сумно, однак мені не хотілося починати війну першому, а незабаром їм хтось гукнув через кватирку вікна:

— Діти,— марш додому!

Вони пішли не кваплячись і покірно, мов гуси.

Багато разів я сидів на дереві над парканом, ждучи, що ось вони покличуть мене гратися з ними,— а вони не кликали. В думці я вже грався з ними, захоплювався інколи так, що вигукував і голосно сміявся; тоді вони, всі троє, дивились на мене, тихенько розмовляючи про щось, а я, сконфужений, спускався на землю.

Якось вони почали гру в хованки, черга шукати випала середньому, і він став у куток за амбаром і стояв, чесно закривши очі руками, не підглядаючи, а брати його побігли ховатися. Старший швидко й спритно заліз у широкі сани, під навісом, а маленький, розгубившись, смішно бігав круг колодязя, не знаючи, куди подіти себе.

— Раз,— кричав старший,— два...

Маленький вискочив на зруб колодязя, схопився за мотузок, опустив ноги в порожній цебер, і цебер, глухо стукаючи по стінках зрубу, зник.

Я обімлів, дивлячись, як швидко й беззвучно крутиться добре змащене колесо, але швидко зрозумів, що може бути, і стрибнув до них у двір, вигукуючи:

— Упав у колодязь!..

Середній хлопчик підбіг до зрубу водночас зо мною, вчепився у мотузок, його смикнуло вгору, опекло йому руки, але я вже встиг перехопити мотузку, а тут підбіг старший, допомагаючи мені витягати цебер; він сказав:

— Обережно, будь ласка!..

Ми швидко витягли маленького, він теж був зляканий; з пальців правої руки його капала кров, щока теж дуже зчесана, був він до пояса мокрий, блідий до синяви, але посміхався, здригаючися, широко розплющивши очі, посміхався і тягнув:

— Я-ак я па-ада-ав...

— Ти збозеволів, ось со,— сказав середній, обнявши його і витираючи хусткою кров з обличчя, а старший, нахмурившись, говорив:

— Ходім, усе одно не приховаєш...

— Вас будуть бити? — спитав я.

Він кивнув головою, потім сказав, простягнувши мені руку:

— Ти дуже швидко прибіг!

Зрадівши від похвали, я не встиг узяти його руку, а він уже знову говорив середньому братові:

— Ходім, він застудиться! Ми скажемо, що він упав, а про колодязь — не треба!

— Так, не треба,— погодився менший, здригаючись.— Це я впав у калюжу, еге?

Вони пішли.

Все це зчинилося так швидко, що коли я глянув на гілляку, з якої стрибнув у двір,— вона ще гойдалася, скидаючи жовте листя.

З тиждень брати не виходили у двір, а потім з'явилися, галасливіші, ніж раніше; коли старший побачив мене на дереві, він крикнув ласкаво:

— Иди до нас!

Ми залізли під навіс амбара, в старі сани, і, придивляючись один до одного, довго розмовляли.

— Били вас? — спитав я.

— Перепало,— відповів старший.

Трудно було повірити, що цих хлопчиків теж б'ють, як мене, було прикро за них.

— Навіщо ти ловиш пташок? — питав менший.
— Вони співають гарно.
— Ні, ти не лови, хай краще вони літають, як хочуть...
— Ну, гаразд, не буду!
— Тільки ти раніше піймай одну і подаруй мені.
— Тобі — яку?
— Веселу. І в клітці.
— Значить — це чиж.
— Кицька з'їсть, — сказав менший. — І папа не дозволить.

Старший погодився:

— Не дозволить...
— А мати у вас є?
— Нема, — сказав старший, але середній поправив його:
— Є, тільки — друга, не наша, а нашої — нема, вона померла.
— Друга називається — мачуха, — сказав я; старший кивнув головою.

— Еге.

І всі троє задумались, отемніли.

З бабусиних казок я знав, що таке мачуха, і мені була зрозуміла ця задумливість. Вони сиділи щільно один біля одного, однакові, наче курчата; а я згадав відьму-мачуху, яка обманом зайняла місце рідної матері, і пообіцяв їм:

— Ще повернеться рідна, подождіть!

Старший знизав плечима:

— Коли померла? Цього не буває...

Не буває? Господи, та скільки ж разів мертві, навіть порубані на шматки, воскресали, коли їх побризкати живою водою, скільки разів смерть була не справжня, не божа, а від чарівників та чарівниць!

Я почав збуджено розповідати їм бабусині історії; старший спочатку все посміхався і говорив тихенько:

— Це ми знаємо, це — казки...

Його брати слухали мовчки, маленький — щільно стуливши губи і надувшись, а середній, спираючись ліктем на коліно, — нахилився до мене і пригинав брата рукою, закиненою за його шию.

Вже зовсім звечоріло, червоні хмари висіли над дахами, коли біля нас з'явився старик з білими вусами, в коричневому, довгому, як у попа, одязі та в хутряній, кошлатій шапці.

— Це хто таке? — спитав він, показуючи на мене пальцем.

Старший хлопчик підвівся і кивнув головою на дідів будинок:

— Він — звідти..

— Хто його кликав?

Хлопчики всі зразу, мовчки повилазили з саней і пішли додому, знову нагадавши мені покірних гусей.

Старик міцно взяв мене за плече і повів через двір до воріт; мені хотілось плакати від страху перед ним, але він ступав так широко й швидко, що я не встиг заплакати, як уже опинився на вулиці, а він, спинившись на хвртці, насварився на мене пальцем і сказав:

— Не смій ходити до мене!

Я розсердився:

— Зовсім я не до тебе ходжу, старий чорт!

Довгою рукою своєю він знову схопив мене і повів по тротуару, питаючи, наче молотком б'ючи по голові моїй:

— Твій дід дома?

На лихо мені дід був дома; він устав перед грізним стариком, закинувши голову, висунувши борідку вперед, і поквапливо говорив, дивлячись у вічі, тьмяні й круглі, як семишники:

— Мати в нього — у від'їзді, я людина зайнята, доглядати його нікому, — вже ви простіть, полковнику!

Полковник крякнув на весь будинок, повернувся, як дерев'яний стовп, і пішов, а мене, через якийсь час, викинуло у двір, на віз до дядька Петра.

— Знову нарвався, хлопче? — питав він, розпрягаючи коня. — За що битий?

Коли я розповів йому — за що, він спалахнув і засичав:

— А ти чого подружив з ними? Вони — панята-гадюченята; бач, як тебе за них! Ти тепер сам їх віддухопель — чого дивитись!

Він сичав довго; розлючений побоями, я спочатку слухав його співчутливо, але його плетене обличчя дрижало дедалі неприємніше й нагадало мені, що хлопчиків теж поб'ють і що вони передо мною неповинні.

— Їх бити — не треба, вони хороші, а ти брешеш усе, — сказав я.

Він подивився на мене і несподівано крикнув:

— Забирайся геть з воза!

— Дурень ти! — крикнув я, скочивши на землю.

Він став бігати за мною по двору, безуспішно намагаючись піймати, бігав і неприродно кричав:

— Дурень я? Брешу я? Та я ж тебе...

На ганок кухні вийшла бабуся, я кинувся до неї, а він почав скаржитись:

— Зовсім нема мені життя через хлопця! Я за нього либонь у п'ять разів старший, а він мене — по матері і всяко... і брехуном...

Коли у вічі мені брехали, я розгублювався і торопів від подиву; розгубився я і цієї хвилини, але бабуся твердо сказала:

— Ну, це ти, Петре, зовсім брешеш,— соромітно він тебе не лаяв!

Дідусь повірив би візникові.

З того дня у нас виникла мовчазна, зла війна: він старався наче ненавмисно штовхнути мене, зачепити віжками, випускав моїх пташок, одного разу віддав їх кішці і з усякого приводу скаржився на мене дідові, завжди приборіуючи, а мені все частіше здавалося, що він такий самий хлопець, як я, тільки наряджений дідом. Я розплітав йому лапті, непомітно розкручував і надривав йому волокни, і вони рвалися, коли Петро взувався; одного разу насипав у шапку йому перцю, змусивши цілу годину чхати, взагалі старався, в міру сил і розуміння, не залишитися в боргу перед ним. У свята він цілі дні стежив за мною і не раз ловив мене на забороненому — на зносінах з паненятами; ловив і йшов ябедничати до діда.

Знайомство з паненятами тривало, стаючи дедалі приємнішим для мене. В маленькому закапелочку, між стіною дідового будинку і парканом Овсянникова, росли бересток, липа й густий кущ бузини; під цим кущем я прорізував у паркані напівкруглу дірку, брати по черзі або по двоє підходили до неї, і ми розмовляли тихенько, сидючи навпочіпки або стоячи на колінах. Хтось із них завжди стежив, щоб полковник не застукав нас зненацька.

Вони розповідали про своє нудне життя, і слухати це мені було дуже сумно; говорили про те, як живуть наловлені мною пташки, про багато що дитяче, але ніколи й слова не казали вони про мачуху й батька,— принаймні я цього не пам'ятаю. Здебільшого ж вони просто просили мене розказати казку; я сумлінно повторював бабусині

історії, а коли забував що-небудь, то просив їх підождати, біг до бабусі і питав її про забуте. Це завжди було їй приємно.

Я багато розповідав їм і про бабусю; старший хлопчик сказав якось, зітхнувши глибоко:

— Бабусі, мабуть, всі дуже хороші,— у нас теж хороша була...

Він так часто й сумно говорив: було, була, бувало, мовби прожив на землі сто років, а не одинадцять. У нього були, пам'ятаю, вузькі долоні, тонкі пальці, і весь він тонкий, тендітний, а очі — дуже ясні, але лагідні, як вогники лампадок церковних. І браті його теж були милі, теж виклика́ли широке довірливе почуття до них,— завжди хотілося зробити для них приємне, але старший більше подобався мені.

Захоплений розмовою, я часто не помічав, як з'являвся дядько Петро і розганяв нас тягучим вигуком:

— Зно-ову?

Я бачив, що з ним дедалі частіше повторюються припадкі похмурого заціпеніння, навіть навчився заздалегідь розпізнавати, в якому настрої він повертається з роботи: звичайно він одчиняв ворота не кваплячись, завіси їх верещали довго й ліниво, коли ж візник був не в настрої, завіски вищали коротко, наче ойкали з болю.

Його німий племінник поїхав у село женитися; Петро жив сам над стайнею, в низенькій конурі з малесеньким вікном, повній густого запаху прілої шкіри, дьогтю, поту й тютюну,— через цей запах я ніколи не ходив до нього в житло. Спав він тепер не гасячи лампи, що дуже не подобалося дідові.

— Гляди, спалиш ти мене, Петре!

— Ба ні, будь спокійний! Я світло на ніч у миску з водою ставлю,— відповідав він, дивлячися вбік.

Він тепер взагалі дивився все якось убік і давно перестав одвідувати бабусині вечори; не частував варенням, обличчя його зсохлося, зморшки поглибшали, і ходив він хитаючись, човгаючи ногами, як хворий.

Одного разу, у будень, вранці, я з дідом розгрібав у дворі сніг, якого багато випало за ніч,— раптом клямка хвіртки гучно, по-особливому, клацнула, у двір увійшов поліцейський, причинив хвіртку спиною і поманив діда товстим сірим пальцем. Коли дід підійшов, поліцейський нахилив до нього носате обличчя і, наче довбаючи лоба

дідові, став нечутно говорити про щось, а дід покvapливо відповiдав:

— Тут! Коли? Дай боже згадати...

І раптом, смiшно підстрибнувши, він крикнув:

— Господи помилуй, невже?

— Тихiше,— строго сказав поліцейський.

Дід оглянувся, побачив мене.

— Прибери лопати та ступай додому!

Я сховався за рiг, а вони пішли в конуру візника, поліцейський скинув з правої руки рукавичку і ляскав нею по долоні лiвої, кажучи:

— Він — розуміє; коня кинув, а сам — бач, зник...

Я побіг у кухню й розповiв бабусі про все, що бачив і чув; вона мiсила в дiжi тiсто на хлiб, похитуючи запиленою головою; вислухавши мене, вона спокійно сказала:

— Украв, мабуть, що-небудь... Іди, гуляй, що тобі!

Коли я знову вискочив у двiр, дід стояв біля хвiртки, знявши картуза, і хрестився, дивлячись на небо. Обличчя в нього було сердите, колюче і одна нога дрижала.

— Я сказав — геть додому! — крикнув він мені, при-тупнувши.

І сам пішов за мною, а ввійшовши в кухню, покликав:

— Іди сюди, стара!

Вони пішли в сусiдню кiмнату, довго шептались там, і, коли бабуся знову прийшла в кухню, мені стало ясно, що трапилося щось страшне.

— Ти чого злякалась?

— Помовч краще,— тихенько відповіла вона.

Цілий день в будинку було негарно, боязко; дід і ба-буся тривожно презиралися, говорили тихенько й незро-зуміло, короткими словами, які ще бiльше згущали три-вогу.

— Ти, стара, позасвічуї лампадки скрізь,— наказував дід, покашлюючи.

Обiдали нехотя, але похапцем, немов чекаючи когось; дід стомлено надував щоки, крякав і бурчав:

— Дужий диявол супроти людини! Наче ж і благоче-стивий і церковник, а — бач, га?

Бабуся зітхала.

Нестерпно довго танув цей сріблясто-мутний зимовий день, а в будинку ставало все неспокійніше, тяжче.

Надвечiр прийшов поліцейський, вже інший, рудий і товстий, він сидів у кухні на лаві, дрiмав, посапу-

ючи і кланяючись, а коли бабуся питала його: «Як же про це дізналися?» — він відповідав не зразу і густо:

— У нас до всього дізнаються, не журіться!

Пам'ятаю, я сидів біля вікна і, нагріваючи в роті старовинний гріш, старався відтиснути на льоду шибки Георгія Побідоносця, що вражав змія.

Раптом у сніях важко загупало, широко відчинились двері, і Петрівна оглушливо крикнула з порога:

— Подивіться, що у вас на задвірку!

Побачивши будочника, вона знову метнулася в сіни, але він схопив її за спідницю і теж злякано закричав:

— Стривай,— ти хто така? На що подивитися?

Зачепившись за поріг, вона впала на коліна і почала кричати, захлинаючись словами і сльозами:

— Іду корів доїти, бачу: що це у Кашириних в саду немовби чобіт?

Тут люто закричав дід, тупаючи ногами:

— Брешеш, дурна! Не могла ти нічого в саду бачити, паркан високий, щілин нема в ньому, брешеш! Нічого у нас нема!

— Батечку! — голосила Петрівна, простягаючи одну руку до нього, а другою держачись за голову.— Правда, батечку, брешу я! Іду я, а до вашого паркана сліди, і сніг утоптаний в одному місці, я через паркан і заглянула, і бачу — лежить він...

— Хто-о?

Цей крик тривав страшенно довго, і нічого не можна було зрозуміти в ньому; але раптом усі, наче знавісніли, штовхаючи одне одного, кинулись геть із кухні, побігли в сад,— там у ямі, м'яко вистеленій снігом, лежав дядько Петро, притулившись спиною до обгорілої колоди, низько звівши голову на груди. Під правим вухом у нього була глибока тріщина, червона, мов рот; з неї, як зуби, стирчали синюваті шматочки; я приплющив очі зо страху і крізь вії бачив на колінах у Петра знайомий мені лимарський ніж, а біля нього покарлючені, темні пальці правої руки; ліва була відкинена геть і потонула в снігу. Сніг під візником обтанув, його маленьке тіло глибоко опустилося в м'який світлий пух і стало ще більше дитячим. З правого боку від нього на снігу червонів химерний візерунок, схожий на птаха, а з лівого сніг був нічим не

порушений, гладенький і сліпуче світлий. Покірливо схилена голова впиралась підборіддям у груди, прим'явши густу кучеряву бороду, на голих грудях в червоних патьоках загуслої крові лежав великий мідний хрест. Від гуку голосів тяжко паморочилась голова; безперестанку кричала Петрівна, кричав поліцейський, посилаючи кудись Валея, дід кричав:

— Не топчіть слідів!

Та раптом нахмурився і, дивлячись під ноги собі, гучно і владно сказав поліцейському:

— А ти даремно кричиш, служивий! Тут божа справа, божий суд, а ти із своєю поганню всякою,— ех ви-и!

І зразу всі замовкли, всі втупилися в покійника, зітхаючи, хрестячись.

З двору в сад бігли якісь люди, вони лізли через огорожу від Петрівни, падали, бурчали, але все-таки було тихо, поки дід, озирнувшись навколо, не закричав у розпачі:

— Сусіди, що ж це ви малинник ламаєте, як же це не совісно вам!

Бабуся взяла мене за руку і, схлипуючи, повела додому...

— Що він зробив? — спитав я; вона відповіла:

— Хіба не бачиш?..

Цілий вечір до пізньої ночі в кухні та кімнаті поруч неї товпились і кричали чужі люди, командувала поліція, чоловік, схожий на диякона, писав щось і питав, крякаючи, мов качка:

— Як? Як?

Бабуся в кухні частувала всіх чаєм, біля стола сидів круглий чоловік, рябий, вусатий і скрипучим голосом розповідав:

— Справжнє ім'я й прізвище його невідоме, тільки дізнано, що родом він з Єлатьми. А Німий—зовсім не німий і в усьому признався. І третій признався, тут ще третій е. Церкви вони грабували давним-давно, це головний їх промисел...

— О, господи,— зітхала Петрівна, червона й мокра.

Я лежав на полатях, дивлячися вниз, всі люди здавались коротенькими, товстими й страшними...

Якось у суботу, рано-вранці, я пішов на горід до Петрівни ловити снігурів; ловив довго, але червоногруді по-важні птахи не йшли в сільце; дражнячи своєю красою, вони кумедно походжали по срібнокованому насту, злітали на гілки чагарника, тепло одягнені інеєм, і гоїдались на них, як живі квіти, обсіпаючи синяві іскри снігу. Це було так красиво, що невдача полювання не викликала досади; мисливець я був не дуже пристрасний, процес подобався мені завжди більше, ніж наслідки; я любив дивитись, як живуть пташки, і думати про них.

Хороше сидіти самому край сніжного поля, слухаючи, як у кришталевій тиші морозного дня щебечуть пташки, а десь далеко співає, віддаляючись, дзвіночок проїжджої тройки, сумний жайворонок російської зими...

Змерзнувши на снігу, почувавши, що приморозив вуха, я зібрав сільця й клітки, переліз через паркан у дідів сад і пішов додому,— ворота на вулицю були відчинені, величезний мужик виводив з двору тройку коней, запряжених у великі криті сани, з коней густо йшла пара, мужик весело посвистував,— у мене здригнулося серце.

— Кого привіз?

Він обернувся, подивився на мене з-під руки, скочив на передок і сказав:

— Попа!

Ну, це мене не стосувалося; якщо піп, то, мабуть, до пожилців. •

— Ех, куріпочки-и! — закричав, засвистів мужик, торкаючи коней віжками, сповнивши тишу веселістю; коні дружно рвонули в поле, я подивився вслід їм, причинив ворота, та коли ввійшов у порожню кухню, то почув, як поруч в кімнаті пролунав сильний голос матері, її чіткі слова:

— Що ж тепер — убити мене треба?

Не роздягаючись, кинувши клітки, я вискочив у сіни, наткнувся на діда; він схопив мене за плече, зазирнув у обличчя мені дикими очима і, через силу проковтнувши щось, сказав хрипко:

— Мати приїхала, іди! Стривай!... — Хитнув мене так, що я ледве встояв на ногах, і штовхнув до дверей у кімнату: — Іди, іди...

Я ткнувся у двері, оббиті повстю і клейонкою, довго

не міг знайти клямки, шарячи тремтячими від холоду і хвилювання руками, нарешті тихенько відчинив двері і зупинився на порозі, засліплений.

— Ось він,— сказала мати.— Господи, який здоровий! Що, не пізнаєш? Як ви його одягаєте, ну вже... Та у нього вуха білі! Мамашо, дайте гусячого смальцю скоріше...

Вона стояла посеред кімнати, схилившись наді мною, скидаючи з мене одержу, повертаючи мене, наче м'яч; її велике тіло було закутане в тепле і м'яке червоне плаття, широке, як мужицький кобеняк, його застібали великі чорні гудзики від плеча і — навскіс — до низу. Ніколи я не бачив такого плаття.

Обличчя її здалося мені меншим, ніж було раніше, меншим і білішим, а очі вирости, стали глибші і волосся золотистіше. Роздягаючи мене, вона кидала одяг до порога, її малинові губи гидливо кривились, і все лунав командуючий голос:

— Чого мовчиш? Радий? Фу, яка брудна сорочка...

Потім вона розтирала мені вуха гусячим смальцем; було боляче, але од неї йшов відсвіжуючий, смачний запах, і це зменшувало біль. Я притулявся до неї, зазираючи у вічі їй, онімільий від хвилювання, і крізь її слова чув тихий, невеселий бабусин голос:

— Свавільник він, зовсім від рук одбився, навіть дідуся не боїться... Ех, Варю, Варю...

— Ну, не нийте, мамо, обійдеться!

В порівнянні з матір'ю все навколо було маленьке, жалісне й старе, я теж почував себе старим, як дід. Стискаючи мене міцними колінами, пригладжуючи волосся важкою теплою рукою, вона казала:

— Постригти треба. І до школи пора. Вчитися хочеш?

— Я вже вивчився.

— Ще трохи треба. Але ж, який ти міцний, га?

І сміялась густим, гріючим сміхом, граючися мною.

Увійшов дід, сірий, наїжений і з почервонілими очима; вона відсторонила мене рухом руки, гучно спитавши:

— Ну, що ж, папашо? Їхати?

Він зупинився біля вікна, шкрябаючи нігтем лід на шибці, довго мовчав, все навколо напружилось, стало страшним і, як завжди, в хвилини таких напружень, у мене по всьому тілі виростили очі, вуха, дивно розширились груди, будячи бажання крикнути.

— Лексію, вийди геть,— сказав дід.

— Навіщо? — спитала мати, знову пригортаючи мене до себе.

— Нікуди ти не поїдеш, забороняю...

Мати встала, пропливла по кімнаті, наче озорена хмара, зупинилася за спиною в діда.

— Палашо, слухайте...

Він обернувся до неї, зойкнувши:

— Мовчи!

— Ну, а кричати на себе я вам не дозволяю,— тихо сказала мати.

Бабуся підвелася з дивана, насваряючись пальцем:

— Варваро!

А дід сів на стілець, забурмотів:

— Стривай, я — хто? Га? Як це?

І раптом ревнув не своїм голосом:

— Зганьбила ти мене, Варко-о!..

— Вийди,— наказала мені бабуся; я пішов у кухню, пригнічений, виліз на піч і довго слухав, як за перегородкою то — говорили всі разом, перебиваючи одне одного, то — мовчали, наче раптом поснувши. Мова йшла про дитину, яку народила мати й віддала комусь, але не можна було зрозуміти, чого сердиться дідусь: чи того, що мати народила, не спитавши його, чи того, що не привезла йому дитини?

Потім він увійшов у кухню, скуйовджений, багровий і стомлений, за ним — бабуся, витираючи полою кофти сльози на щоках; він сів на лаву, спершись руками на неї, зігнувшись, здригаючись і кусаючи сірі губи, вона стала на коліна перед ним, тихенько, але з запалом кажучи:

— Старий, та прости ти її Христа ради, прости! І не такі сани підламуються. Чи у панів, у купців не трапляється такого? Жінщина ж — глянть яка! Ну, прости, адже ніхто не праведний...

Дід відкинувся до стіни, дивився в обличчя її і бурчав, криво посміхаючися, схлипаючи:

— Еге, ще б пак! А як же? Ти кого не простиш, ти — всіх простиш, авжеж, ех ви-и...

Нахилився до неї, схопив за плечі і став трясти її, нашіптуючи швидко:

— А господь либонь нічого не прощає, га? Біля могили ось наздогнав, карає, останні дні наші, а — ні спокою, ні

радості нема і — не буде! І — згадай ти моє слово! — ще старцями подохнемо, старцями!

Бабуся взяла руки його, сіла поряд з ним і тихенько, легко засміялась:

— Чи й не біда! Чого злякався — старцями! Ну, і — старцями. Ти сидитимеш собі дома, а з торбами я піду, — не бійся, мені подадуть, ситі будемо! Ти все це — викинь із голови!

Він раптом посміхнувся, повернув шию, наче цап, і, схопивши бабусю за шию, притулився до неї, маленький, пом'ятий, схлипуючи:

— Ех, ду-урко, блаженна ти дурко, остання мені людино! Нічого тобі, дурній, не шкода, нічого ти не розумієш! Ти б згадала: хіба ми з тобою не працювали, чи не грішив я заради них, — ну, хоч би тепер, хоч би трохи...

Тут і я, не стерпівши більше, увесь закипів сльозами, скочив з печі й кинувся до них, ридаючи від радості, що вони так говорять небачено хороше, від горя за них і від того, що мати приїхала, і від того, що вони рівноправно прийняли мене в свій плач, обнімають мене обоє, пригортають, скроплюючи сльозами, а дід шепоче у вухо і очі мені:

— Ах ти, чортеня, ти теж тут! Ось мати приїхала, тепер ти з нею будеш, а дідуся, старого чорта, лихого, геть тепер, га? Бабусю, потуральницю, пестуху, — геть? Ех ви-и...

Розвів руками, відсторонюючи нас, і встав, сказавши голосно, сердито:

— Відходять усі, кожне в свій бік тягне — все порізно іде... Ну, клич її, абощо! Скоріше б...

Бабуся пішла з кухні, а він, нахиливши голову, сказав у куток:

— Всемиловитий господи, ну — от, бачиш, от!

І міцно, лунко вдарив себе кулаком у груди; мені це не сподобалось, мені взагалі не подобалось, як він говорить з богом, завжди неначе хвастаючись перед ним.

Прийшла мати, від її червоного одягу в кухні стало світліше, вона сиділа на лаві біля стола, дід і бабуся — з обох боків у неї, широкі рукави її плаття лежали в них на плечах, вона тихенько й серйозно розповідала щось, а вони слухали її мовчки, не перебиваючи. Тепер вони обоє були маленькі, і здавалося, що вона — мати їм.

Втомлений від хвилювань, я міцно заснув на полатях.

Ввечері старики по-святковому одяглися, пішли до все-ношної, бабуся весело підморгнула на діда, в мундирі цехового старшини, в енотовій шубі і штанях навипуск, підморгнула й сказала матері:

— Ти глянь, батько який,— козенятко чистеньке!

Мати весело засміялася.

Коли я залишився з нею в її кімнаті, вона сіла на диван, підібгавши під себе ноги, і сказала, ляснувши долонею біля себе:

— Іди до мене! Ну, як ти живеш — погано, га?

Як я жив?

— Не знаю.

— Дідусь б'є?

— Тепер — не дуже вже.

— Так? Ти розкажи мені, що хочеш,— ну?

Розповідати про дідуся не хотілось, я почав говорити про те, що ось у цій кімнаті жив один дуже милий чоловік, але ніхто не любив його, і дід відмовив йому від квартири. Видно було, що ця історія не сподобалась матері, вона сказала:

— Ну, а ще що?

Я розповів про трьох хлопчиків, про те, як полковник прогнав мене з двору,— вона обняла мене міцно.

— Ото погань...

І замовкла, примружившись, дивлячись на підлогу, хитаючи головою. Я спитав:

— За що дід сердився на тебе?

— Я перед ним винувата.

— А ти б привезла дитину йому...

Вона відхитнулася, нахмурившись, закусивши губи і — зареготала, пригортаючи мене.

— Ах ти, опудало! Ти — мовчи про це, чуєш? Мовчи і — не думай навіть!

Довго говорила щось тихо, строго й незрозуміло, потім встала й почала ходити, стукаючи пальцями по підбіріддю, ворущачи густими бровами.

На столі горіла, обпливаючи і відбиваючися в порожнечі дзеркала, лійова свічка, брудні тіні повзали по підлозі, в кутку перед образом горіла лампада, крижане вікно сріблилось проти місяця. Мати озиралась, наче шукала щось на голих стінах, на стелі.

— Ти коли лягаєш спати?

— Трохи пізніше.

— А втім, ти вдень спав,— згадала вона й зітхнула.
Я спитав:

— Ти хочеш піти?

— Куди ж? — здивовано відгукнулася вона і, підвівши мою голову, довго дивилась мені в обличчя, так довго, що в мене сльози виступили на очах.

— Ти чого це?

— Шиї боляче.

Було боляче й серцю, я зразу відчув, що не буде вона жити в цьому домі, піде.

— Ти будеш схожий на батька,— сказала вона, відкидаючи ногами постільки набік.— Бабуся розказувала тобі про нього?

— Еге.

— Вона дуже любила Максима,— дуже! І він її теж...

— Я знаю.

Мати подивилась на свічку, поморщилась і загасила її, сказавши:

— Так краще.

Звичайно, так свіжіше й чистіше, перестали повзати темні, брудні тіні, на підлогу лягли ясноглубі плями, золоті іскри загорілись на шибках.

— А де ти жила?

Наче згадуючи давно забуте, вона назвала кілька міст і все кружляла по кімнаті безшумно, як яструб.

— А де ти взяла таке плаття?

— Сама пошила. Я все собі роблю сама.

Було приємно, що вона ні на кого не схожа, алє прикро, що говорить вона мало, а коли не питати її, то вона й зовсім мовчить.

Потім вона знову сіла до мене на диван, і ми сиділи мовчки, близько притулившись одне до одного, поки не прийшли старики, просочені запахом воску, ладану, урочисто тихі й ласкаві.

Вечеряли по-святковому, статечно, говорили за столом мало і обережно, немов боячись розбудити чийсь чутливий сон.

Незабаром мати почала енергійно вчити мене «цивільної» грамоти: купила книжки, і по одній з них — «Родному слову» — я опанував за кілька днів премудрість читання цивільного друку, але мати негайно ж звеліла мені вивчати вірші напам'ять, і з цього почались наші взаємні прикrostі.

Вірші говорили:

Велика дорога, широка дорога,
Простору чимало береш ти у бога.
Тебе не рівняли сокира й лопата,
М'яка ти копиту і пилѳм багата.

Я читав «простого» замість «простору», «рубали» замість «рівняли», «копита» замість «копиту».

— Ну, подумай,— казала мати,— чого — простого? Опудало! Про-сто-ру, розумієш?

Я розумів і все-таки читав «простого», сам собі дивуючись.

Вона говорила, сердячись, що я безтолковий і впертий; це було гірко чути, я дуже сумлінно старався запам'ятати клятві вірші і в думці читав їх без помилок, але, читаючи вголос,— неминуче перебріхував. Я зненавидів ці невловимі рядки і став зо зла, умисне калічити їх, безглуздо підбираючи підряд однозвучні слова; мені дуже подобалось, коли зачаровані вірші втрачали всякий зміст.

Але ця забавка не минула даром; одного разу, після вдалого уроку, коли мати спитала, чи вивчено, нарешті, вірші, я, мимоволі, забурмотів:

Дорога, порога, коза однорога,
Копита, розбито, корито...

Схаменувся я пізно; мати, впираючись руками в стіл, підвелась і спитала роздільно:

— Це що таке?

— Не знаю,— сказав я, обімлівши.

— Ні, все-таки?

— Це — так.

— Що — так?

— Смішно.

— Піди в куток.

— Чого?

Вона тихенько, але грізно повторила:

— В куток!

— У який?

Не відповівши, вона дивилася мені в обличчя так, що я зовсім розгубився, не розуміючи—чого їй треба. В кутку під образами стирчав круглий столик, на ньому ваза з пахучими сухими травами й квітами, в другому передньому

кутку стояла скриня, вкрита килимом, задній куток був заставлений ліжком, а четвертого не було, одвірок стояв упритул до стіни.

— Я не знаю, чого тобі треба,— сказав я, втративши надію зрозуміти її.

Вона присіла, помовчала, тручи лоб і щоки, потім спитала:

— Дідусь тебе ставив у куток?

— Коли?

— Взагалі, коли-небудь! — крикнула вона, вдаривши двічі долонею по столу.

— Ні. Не пам'ятаю.

— Ти знаєш, що це покарання — стояти в кутку?

— Ні. Чому — покарання?

Вона зітхнула.

— Ху-у! Іди сюди.

Я підійшов, спитавши її:

— Чого ти кричиш на мене?

— А ти навіщо умисне перебріхуєш вірші?

Як умів, я пояснив їй, що ось, заплющивши очі, я пам'ятаю вірші, як вони надруковані, та коли буду читати, підвернуться інші слова.

— Ти не придурюєшся?

Я відповів — ні, але одразу ж подумав: «а може, придурююся?» І раптом не кваплячись прочитав вірші цілком правильно; це мене здивувало й знищило.

Почуваючи, що обличчя мое раптом наче розпухло, а вуха налилися кров'ю, обважніли і в голові неприємно шумить, я стояв перед матір'ю, палаючи від сорому, і крізь сльози бачив, як сумно потемніло її обличчя, стулились губи, зсунулись брови.

— Як же це? — спитала вона чужим голосом.— Значить, — прикидався?

— Не знаю. Я не хотів...

— Важко з тобою,— сказала вона, опускаючи голову.— Іди!

Вона стала вимагати, щоб я все більше заучував віршів, а пам'ять моя все гірше сприймала ці рівні рядки, і все більше зростало, все злішим ставало непереможне бажання переінакшити, перекрутити вірші, підібрати до них інші слова; це вдавалося мені легко — непотрібні слова з'являлись цілими роями і швидко сплутували обов'язкове, книжне. Часто траплялося, що цілий рядок ставав

для мене невидимим, і хоч би як я чесно старався схопити його, він не давався зоровій пам'яті. Багато прикροстей завдав мені жалісний вірш — здається, князя Вяземського:

І щовечора й раннього-рання
Безліч вдів, стариків і сиріт
Всюди йде від воріт до воріт,

а третій рядок

Христа ради благать подаєння

я акуратно пропускав. Мати, обурюючись, розповідала про мої подвиги дідові; він зловісно говорив:

— Пустує! Пам'ять у нього є: молитви він твердіше за мене знає. Бреше, пам'ять у нього — кам'яна, коли що висічено на ній, то вже міцно! Ти — відшмагай його!

Бабуся теж викривала мене:

— Казки — пам'ятає, пісні — пам'ятає, а пісні — хіба ж не ті самі вірші?

Все це було так, я почував себе винним, але як тільки брався вчити вірші — звідкись самі собою з'являлися, повзли, як таргани, інші слова і теж шикувалися в рядки.

Ой, у нас біля воріт
Стільки бідних і сиріт
Ходять, скиглять, хліба просять,
Наберуть — Петрівні носять,
Для корів їй продають
І в яру горілку п'ють.

Вночі, лежачи з бабусею на полатях, я набридливо повторяв їй усе, що пам'ятав із книг, і все, що складав сам; інколи вона реготала, але частіше картала мене:

— От бач, знаєш ти, можеш! А з убогих старців не треба сміятись, господь з ними! Христос був убогий і всі святі теж...

Я бурмотів:

Не люблю, хто жебра,
І діда — не можу,—
Що ж робить?
Прости мені, боже!
Бо дід мої ребра
Завжди спішить бить...

— Що ти кажеш, усох би тобі язик! — сердилась бабуся.— А як почує дід оці твої слова?

— Нехай!

— Даремно ти пустуєш та сердиш матір! Йї і без тебе не дуже добре,— задумливо й ласкаво вмовляла бабуся.

— Чому йї недобре?

— Помовч трохи! Не зрозумієш ти...

— Я знаю, це дідусь йї...

— Мовчи, кажу!

Мені жилось погано, мене мучило почуття близьке до розпачу, але чомусь мені хотілось приховати його, я бадьорився, пустував. Уроки матері ставали ширші, незрозуміліші, я легко подужував арифметику, але терпіти не міг писати і зовсім не розумів граматики. Та головне, що пригнічувало мене,— я бачив, почував, як тяжко матері жити в дідовому домі; вона все більше хмурилася, дивилася на всіх чужими очима, вона подовгу мовчки сиділа біля вікна в сад і якось линяла вся. Перші дні після приїзду вона була чепурна, свіжа, а тепер під очима в неї лежали темні плями, вона цілі дні ходила непричесана, в пом'ятому вбранні, не застебнувши кофти, це псувало йї і ображало мене: вона завжди повинна бути красива, строга, чисто одягнена — краща за всіх!

Під час уроків вона дивилася поглибленими очима крізь мене — на стіну, у вікно, питала мене стомленим голосом, забувала відповіді і все частіше сердилась, кричала — це теж прикро: мати повинна бути справедлива, більше за всіх, як у казках.

Іноді я питав йї:

— Тобі нехороше з нами?

Вона сердито обзивалася:

— Роби своє діло.

Я бачив також, що дід готує щось таке, що лякає бабуся й матір. Він часто замикався в материній кімнаті й скиглив, верещав там, як неприємна мені дерев'яна дудка кривобокого пастуха Никанора. Під час однієї з таких розмов мати крикнула на весь дім:

— Цього не буде, ні!

І грюкнули двері, а дід — заскиглив.

Це було ввечері; бабуся, сидючи в кухні біля стола, шила дідові сорочку і шепотіла щось сама собі. Коли грюкнули двері, вона сказала, прислухаючись:

— До пожилеців пішла, о, господи!

Раптом у кухню вскочив дід, підбіг до бабусі, вдарив йї по голові й засичав, погойдуючи забитою рукою.

— Не пятакай чого не треба, відьмо!

— Старий ти дурень,— спокійно сказала бабуся,правляючи збиту хустину.— Буду я мовчати, аякже! Все, що почую про твої витівки, скажу їй...

Він накинувся на неї і став швидко лупцювати кулаками по великій бабусиній голові; не боронячись, не відштовхуючи його, вона казала:

— Ну, бий, бий, дурнику! Ну, на, бий!

Я, з полатей, став кидати на них подушки, ковдри, чоботи з печі, але розлючений дід не помічав цього, а бабуся повалилась на підлогу, він бив її по голові ногами, на решті спіткнувся і впав, перекинувши відро з водою. Схопився, відпльовуючися й пирхаючи, дико озирнувся і побіг до себе, на горище; бабуся підвелась, охаючи, сіла на лаву, стала розплутувати скуйовджене волосся. Я скочив з полатей, вона сказала мені сердито:

— Позбирай подушки і все, та поклади на піч! Надумав теж: подушками кидати! Твоє оце діло? І той, старий біс, розійшовся,— дурень!

Раптом вона охнула, зморщилась і, нахиливши голову, покликкала мене:

— А глянь, чого це болить отут?

Я розібрав її важке волосся,— виявилось, що глибоко під шкіру їй загналася шпилька, я витяг її, знайшов другу, в мене поніміли пальці.

— Я краще матір покличу, боюся!

Вона замахала рукою:

— Що ти? Я тебе покличу! Слава богу, що не чула, не бачила вона, а ти — он що! Іди собі геть!

І стала сама гнучкими пальцями мереживниці копирсатися в густій чорній гриві своїй. Набравшись духу, я допоміг витягти з-під шкіри ще дві товсті, зігнуті шпильки.

— Болить тобі?

— Нічого, завтра лазню топитиму, вимиюсь—пройде.

І стала просити мене ласкаво:

— А ти, голубе мій, не розкажуй матері, що він побив мене, чуєш? Вони й без того сердиті одне на одного. Не скажеш?

— Ні.

— Ну, пам'ятай же! Давай лишень приберем оце все. А лице не побите в мене? Ну гаразд, значить, все тишком-нишком...

Вона почала витирати підлогу, а я сказав від щирого серця:

— Ти — наче свята, мучать-мучать тебе, а тобі — нічого...

— Казна-що мелеш! Свята... Знайшов де!

Вона довго бурчала, пересовуючись на колінах, а я, сидючи на припічку, придумував — як би помститися дідові за неї?

Вперше він бив бабусю у мене на очах так гидко й страшно. Передо мною в сутінку палало його червоне обличчя, розвівалося руде волосся: в серці в мене вогнем кипіла образа, і було досадно, що я не можу придумати гідної помсти.

Але днів через два, увійшовши по щось на горище до нього, я побачив, що він, сидючи на підлозі перед відчищеною скринькою, розбирає в ній папери, а на стільці лежать його улюблені святці—дванадцять аркушів товстого сірого паперу, поділених на квадрати за числом днів у місяці, і в кожному квадраті — фігурки всіх святих дня. Дід дуже дорожив цими святцями, дозволяючи мені розглядати їх тільки в тих небагатьох випадках, коли був чомусь особливо задоволений мною, а я завжди розглядав всі ці тісно розміщені сірі маленькі й любі фігурки з якимось особливим почуттям. Я знав життя декого з них—Кирика й Улити, Варвари Великомучениці, Пантелеймона і ще багатьох, мені особливо подобалося сумне життя Олексія божого чоловіка і чудові про нього вірші: їх часто й зворушливо читала мені бабуся. Дивишся бувало на сотні цих людей і тихо втішаєшся тим, що завжди були мученики.

Але тепер я вирішив порізати ці святці і, коли дід відійшов до віконця, читаючи синій, з орлами, папір, я схопив кілька аркушів, швидко збіг униз, узяв ножиці з бабусиною стола і, забравшись на полаті, взявся відстригати святим голови. Обезголовив один ряд і — стало шкода святців; тоді я почав різати по лініях, які поділяли квадрати, але не встиг відчиржигити другого ряду — прийшов дідусь, став на приступку й спитав:

— Тобі хто дозволив святці взяти?

Побачивши квадратики паперу, розкидані по дошках, він почав хапати їх, підносив до обличчя, кидав, знову хав, щелепа у нього скривилася, борода стрибала, і він так сильно дихав, що папірці злітали на підлогу.

— Що ти зробив? — крикнув він нарешті і за ногу смикнув мене до себе; я перекинувся в повітрі, бабуся під-

хопила мене на руки, а дід бив кулаком її, мене і верещав:

— Уб'ю-у!

З'явилась мати, я опинився в кутку, біля печі, а вона, заступаючи мене, говорила, ловлячи й відштовхуючи дідові руки, які літали перед її обличчям:

— Що за неподобство? Схаменіться!..

Дід повалився на лаву, під вікно, кричачи:

— Убили! Всі, всі проти мене, а-а...

— Як вам не соромно? — глухо звучав голос матері.— Чого ви все прикидаєтесь?

Дід кричав, бив ногами по лаві, його борода смішно стирчала в стелю, а очі були міцно заплющені; мені теж здалося, що йому соромно перед матір'ю, що він—справді прикидається, тому й заплющив очі.

— Наклею я вам ці куски на перкаль, ще кращі будуть, міцніші,— казала мати, розглядаючи обрізки й аркуші.— Бачите — пом'яте все, злежалося, розсипається...

Вона говорила з ним, як з мною, коли я, під час уроків, не розумів чого-небудь, і раптом дідусь устав, діловито обсмикав сорочку, жилет, відхаркнувся й сказав:

— Сьогодні ж і наклеї! Я тобі зараз і решту аркушів принесу...

Пішов до дверей, але біля порога обернувся, показуючи на мене кривим пальцем:

— А його треба шмагати!

— Слід,— погодилась мати, нахилившись до мене.— Навіщо ти зробив це?

— Я — навмисне. Хай він не б'є бабусю, а то я йому ще й бороду відріжу...

Бабуся, яка скидала порвану кофту, з докором сказала, похитуючи головою:

— Помовчав, як обіцяв!

І плюнула на підлогу:

— Щоб тобі язик обнесло, щоб тобі ні ворухнути ним, ні повернути!

Мати поглянула на неї, пройшлася по кухні, знову підійшла до мене.

— Коли він її бив?

— А ти, Варваро, посоромилася б, може, про це питати, чи ж твоє діло? — сердито сказала бабуся.

Мати обняла її.

— Ех, мамашо, люба ви моя...

— От тобі й мамаша! Одійди лишень...

Вони поглянули одна на одну й замовкли, розійшлись: у снігах тупотів дід.

В перші ж дні після приїзду мати подружила з веселою пожилицею, жінкою військового, і майже щовечора ходила в передню половину дому, де бували й люди від Бетленга — красиві панії, офіцери. Дідусеві це не подобалось, не раз, сидячи в кухні, за вечерею, він насварявся ложкою й бурчав:

— Окаянні, знову позбирались! Тепер до ранку спати не дадуть!

Скоро він попросив пожилців звільнити квартиру, а коли вони виїхали — привіз звідкілясь два вози всяких меблів, порозставляв їх у передніх кімнатах і замкнув великим, висячим замком:

— Не треба нам стояльців, я сам гостей прийматиму!

І от, у свята, стали бувати гості: приходила бабуся сестра Мотрона Іванівна, носата, криклива прачка, в шовковому смугастому платті й золотистій хустині, з нею сини: Василь — кресляр, довговолосий, лагідний і веселий, весь одягнений в сіре; строкатий Віктор, з конячою головою, вузьким обличчям, обризаний ластовинням, — ще в снігах, скидаючи калоші, він наспівував пискляво, як Петрушка:

— Андрій-папá, Андрій-папá!

Це дуже дивувало й лякало мене.

Приїжджав дядько Яків з гітарою, привозив з собою сліпого на одне око й лисого годинникового майстра, в довгому чорному сюртуку, тихенького, схожого на ченця. Він завжди сідав у кутку, схилив голову набік і посміхався, дивно піддержуючи її пальцем, увіткнути у голене роздвоєне підборіддя. Був він теменький, його єдине око дивилось на всіх якимось особливо пильно; говорила ця людина мало, часто повторюючи все ті ж самі слова:

— Не турбуйтеся, все одно...

Коли я побачив його вперше, мені раптом згадалось, як одного разу, давно, ще як жили на Новій вулиці, за ворітьми лунко й тривожно били барабани, по вулиці, з острогу на майдан, їхав оточений солдатами і народом, високий віз, і на ньому — на лавці — сидів невеликий чоловік в сукняній круглій шапці, в кайданах; на груди йому повішено чорну дошку з великим написом білими

словами,— чоловік опустив голову, немов читаючи напис, і хитався весь, побрязкуючи кайданами. І коли мати сказала годинниковому майстрові: «Ось мій син»,—я злякано позадкував од нього, сховавши руки.

— Не турбуйтеся,— сказав він, страшно пересунувши рот до правого вуха, обхопив мене за пояс, притяг до себе, швидко й спритно повернув кругом і відпустив, схвалюючи:

— Нічого, хлопчик міцний...

Я сховався в куток, у шкіряне крісло, таке велике, що в ньому можна було лежати,— дідусь завжди хвастав, називаючи його кріслом князя Грузинського,— сховався і дивився, як нудно веселяться великі, як дивно й підозріло змінюється обличчя годинникового майстра. Воно в нього було масне, ріденьке, тапуло й плавало; коли він посміхався, товсті губи його з'їжджали на праву شوку, і маленький ніс теж їздив, як пельмень по тарілці. Дивно ворушилися великі, відстовбурчені вуха, то підіймаючись разом з бровою зрячого ока, то зсуваючися на вилиці,— здавалося, що коли він схоче, то може прикрити ними свій ніс, як долонями. Інколи він, зітхнувши, висував темний, круглий, як товкач, язик, і спритно роблячи ним правильне коло, гладив товсті масні губи. Все це не смішило, а тільки дивувало, змушуючи невідривно стежити за ним.

Пили чай з ромом,— він мав запах палених пір'їн цибулі; пили бабусині наливки, жовту, як золото, темну, як дьоготь, і зелену; їли смачну ряжанку, здобні, медяні коржики з маком, потіли, відсапувались і хвалили бабусю. Наївшись, червоні й розпухлі, поважно сідали на стільці, ліниво умовляли дядька Якова пограти.

Він згинався над гітарою і бринькав, неприємно, настирливо наспівуючи:

Ех, жили ми, як уміли,
На все місто прогриміли,—
Па-аніі із Казані
Усе чисто розказали...

Мені здавалося, що це дуже сумна пісня, а бабуся говорила:

— Ти б, Яшо, заграв чогось іншого, справдешньої пісні, га? Пам'ятаєш, Мотре, яких пісень співали бувало?

Обсмикуючи шарудливе вбрання, прачка повчально казала:

— Тепер, матінко, інша мода...

Дядько дивився на бабусю примружившись, так наче вона сиділа дуже далеко, і продовжував наполегливо сіяти невеселі звуки, нав'язливі слова.

Дід таємниче розмовляв з майстром, показуючи йому щось на пальцях, а той, підвівши брову, дивився на матір, кивав головою, і ріденьке його обличчя невловимо переливалося.

Мати сиділа завжди між Сергеевими, тихенько й серйозно розмовляючи з Василем; він зітхав, кажучи:

— Та-ак, над цим треба думати...

А Віктор сито посміхався, човгав ногами і раптом пискляво співав:

— Андрій-папá, Андрій-папá...

Всі, здивовано примовкнувши, дивились на нього, а прачка повчально пояснювала:

— Це він з кіятеру взяв, це там співають...

Були два чи три такі вечори, пам'ятні своєю гнітючою нудьгою, потім годинниковий майстер прийшов удень, в неділю, зразу після пізньої обідні. Я сидів у материній кімнаті, допомагаючи їй рознизувати порвану вишивку бісером, несподівано й швидко відчинилися двері, бабуся всунула в кімнату злякане обличчя і зразу зникла, голосно шепнувши:

— Варю — прийшов!

Мати не поворухнулася, не здригнулася, а двері знову відчинилися, на порозі став дід і сказав урочисто:

— Одягайся, Варваро, йди!

Не встаючи, не дивлячись на нього, мати спитала:

— Куди?

— Іди з богом! Не переч. Чоловік він спокійний, у своїм ділі майстер і Лексієві — хороший батько...

Дід говорив незвичайно поважно і все гладив долонями боки свої, а лікті в нього здригалися, загинаючись за спину, наче руки його хотіли витягнутися вперед, і він змагався проти них.

Мати спокійно перебила:

— Я вам кажу, що не буде цього...

Дід зробив крок до неї, витягши руки, наче осліп, нагнувся, наїжився й захрипів:

— Іди! А то — поведу! За коси...

— Поведете? — спитала мати, встаючи; обличчя у неї побіліло, очі страшенно звузились, вона швидко стала

зривати з себе кофту, спідницю і, залишившись у самій сорочці, підійшла до діда: — Ведіть!

Він вискалив зуби, насваряючись їй кулаком:

— Варваро, одягайся!

Мати відсторонила його рукою, взялася за клямку дверей:

— Ну — ходімо!

— Проклену, — пошепки сказав дід.

— Не боюся. Ну?

Вона відчинила двері, але дід схопив її за поділ сорочки, припав на коліна й зашепотів:

— Варваро, дияволе, загинеш! Не страми...

І тихенько, жалісно заскиглив:

— Ста-ара, ста-ара...

Бабуся вже загородила дорогу матері, махаючи на неї руками, наче на курку, вона заганяла її в двері й бурчала крізь зуби:

— Варко, дурко, — що ти? Геть, безсоромна!

Штовхнувши її в кімнату, взяла двері на гак і нахилилась до діда, однією рукою піднімаючи його, другою насваряючись:

— У-у, дідько старий, безтолковий!

Посадила його на диван, він шелепнувся, як ганчір'яна лялька, відкрив рот і замотав головою; бабуся крикнула матері:

— Одягнися, ти!

Піднімаючи з підлоги вбрання, мати сказала:

— Я не піду до нього, — чуєте?

Бабуся зіпхнула мене з дивана:

— Принеси кухоль води, мерщій!

Говорила вона тихо, майже пошепки, спокійно і владно. Я вибіг у сні, в передній половині будинку розмірено гупали важкі кроки, а в кімнаті матері прогудів її голос:

— Завтра виїду!

Я зайшов у кухню, сів біля вікна, як уві сні.

Стогнав і схлипував дід, бурчала бабуся, потім грюкнули двері, стало тихо й моторошно. Згадавши, по що мене послали, я набрав у мідний кухоль води, вийшов у сні — з передньої половини з'явився годинниковий майстер, нагнувши голову, гладячи рукою хутрянку шапку і крикаючи. Бабуся, притиснувши руки до живота, кланялася в спину йому і говорила тихенько:

— Самі знаєте — на милування нема силування...

Він зачепився за поріг ганку й вискочив надвір, а бабуся перехрестилась і затремтіла вся, чи то мовчки заплакавши, чи то — сміючися.

— Чого ти? — спитав я, підбігши.

Вона вихопила в мене кухоль, обливши мені ноги і крикнувши:

— Це куди ж ти по воду ходив? Замкни двері!

І пішла в материну кімнату, а я — знову в кухню, слухати, як вони, поряд, охкають, стогнуть і бурчать, наче пересуваючи з місця на місце не під силу важкі речі.

День був ясний; у два вікна, крізь крижані шибки, дивилися косі промені зимового сонця; на столі, прибраному для обіду, тьмяно блискотів олов'яний посуд, графин з рудим квасом і другий з темнозеленою дідовою горілкою, настояною на буквиці та звіробії. В проталини вікон було видно, як сліпуче виблискував сніг на дахах, іскрилися сріблясті чепчики на стовпах паркана і шпаківні. На лутках вікон, у клітках, пронизаних сонцем, гралась мої пташки: щебетали веселі, ручні чижі, скрипіли снігурі, заходівся щиголь. Але веселий, срібний і дзвінкий цей день не радував, був непотрібний, і все було непотрібне. Мені захотілось випустити пташок, я став знімати клітки — вбігла бабуся, ляскаючи себе руками по боках, і кинулась до печі, лаючись.

— А, окаянні, добра б вам не було! Ах ти, дурепо стара, Акулино...

Витягла з печі пиріг, постукала пальцем по споду і озлоблено плюнула.

— Геть засох! От тобі й розігріла! Ах, демони, щоб вас надрізки порозносило! А ти чого баньки витріщив, сич? Отак би всіх вас і побила, як діряві горнята!

І — заплакала, надувшись, перевертаючи пиріг з боку на бік, стукаючи пальцями по сухій скоринці, великі сльози важко падали на неї.

В кухню ввійшли дід з матір'ю; вона шпурнула пиріг на стіл так, що тарілкі підстрибували.

— Ось, дивіться, що скоїлося через вас, щоб вам добра не було!

Мати, весела і спокійна, обняла її, умовляючи не журитись; дідусь, пом'ятий, стомлений, сів до стола і, пов'язуючи салфетку на шию, бурчав, мружачи від сонця заплакани очі.

— Гаразд, нічого! Бачили й путні пироги. Господь — скупуватий, він за роки хвилинами платить... Він проценту не визнає. Сідай лишень, Варю... гаразд!

Він був наче безумний, весь час, поки обідали, говорив про бога, про нечестивого Ахава, про тяжку долю бути батьком — бабуся сердито перебивала йому:

— А ти — їж собі!

Мати жартувала, поблискуючи ясними очима.

— Що, злякався був? — спитала вона, штовхнувши мене.

Ні, я не дуже злякався тоді, але тепер мені було ніяково, незрозуміло.

Іли вони, як завжди у свята, стомливо довго, багато, і здавалося, що це не ті люди, які півгодини тому кричали одне на одного, ладні битися, кипіли в сльозах і риданні. Якось не вірилося вже, що все це вони робили серйозно і що їм трудно плакати. І сльози, і крики їх, і всі взаємні мордування, спалахуючи часто, згасаючи швидко, ставали звичні мені, все менше збуджували мене, все менше зворушували серце.

Зовсім згодом я зрозумів, що руські люди, з убозтва і злиденності життя свого, взагалі люблять забавлятися горем, граються ним, як діти, і рідко соромляться бути нещасними.

У безконечних буднях і горе — свято, і пожежа — забавка; на пустому обличчі й подряпина — прикраса...

ХІ

Після цієї історії мати зразу окріпла, туго випрямилась і стала хазяйкою в домі, а дід зробився непомітний, задумливий, не подібно на себе тихий.

Він майже перестав виходити з дому, все сидів самотно на горищі, читаючи таємничу книгу «Записки мого батька». Книгу цю він тримав у скрині під замком, і не раз я бачив, що перш, ніж вийняти її, дід мие руки. Вона була коротенька, товста, в рудій шкіряній оправі; на синюватому аркуші перед титулом красувався фігурний напис полинялим чорнилом: «Шановному Василеві Каширіну з вдячністю на щирий спомин», підписане було якесь чудне прізвище, а розчерк зображав птаха в польоті. Відкривши обережно важку скорину палітурки, дід наді-

вав окуляри в срібній оправі і, дивлячись на цей напис, довго ворухив носом, припасовуючи окуляри. Я не раз питав його — що це за книга? — він повчально відповідав:

— Цього тобі не треба знати. Підожди, помру — відпишу тобі. І шубу єнотову тобі відпишу.

Він став говорити з матір'ю лагідніше й менше, її мову слухав уважно, поблискуючи очима, як дядько Петро, і бурчав, відмахуючись:

— Ну, гаразд! Роби, як хочеш...

В скринях у нього лежала безліч диковинного вбрання: штофні спідниці, оксамитні тілогрії, шовкові сарафани, гаптовані сріблом, кічки й кокошники, вишивані перлами, хустки й косинки яскравих барв, важке мордовське намисто, низки кольорових каменів; він зносив усе це обережками в материні кімнати, розкладав на стільці, на столи, мати любивалась убранням, а він говорив:

— В наші роки одяга куди красивіша та багатша була за теперішню! Одяга багатша, а жили — простіше, злагідніше. Колишні часи не повернуться! Ну, приміряй, наряджайся...

Одного разу мати пішла ненадовго в сусідню кімнату і вийшла звідти одягнена в синій гаптований золотом сарафан, в перлову кічку; низенько вклонившись дідові, вона спитала:

— Чи до лица, рідний батечку?

Дід крякнув, увесь якось заблискотів, обійшов круг неї, розводячи руками, ворухачи пальцями, і сказав невиразно, неначе крізь сон:

— Ех, коли б тобі, Варваро, великі гроші, та хороші б біля тебе люди...

Тепер мати жила в двох кімнатах передньої половини будинку, в неї часто бували гості, частіше за інших брати Максимови: Петро, могутній красунь офіцер з величезною світлою бородою та голубими очима, той самий, при якому дід відшмагав мене за обплювання старого пана; Євгеній, теж високий, тонконогий, блідолиций, з чорною гостренькою борідкою. Його великі очі були схожі на сливи, одягався він у зеленавий мундир з золотими гудзиками і золотими вензеллями на вузьких плечах. Він часто і гарно струшував головою, відкидаючи з високого гладенького лоба хвилясте, довге волосся, поблажливо посміхався і завжди розповідав про щось глухуватим голосом, починаючи розмову вкрадливими словами:

— Бачитє, як я думаю...

Мати слухала його примружившись, усміхаючись і часто перебивала:

— Дитина ви, Євгене Васильовичу, даруйте...

Офіцер, ляскаючи себе широкою долонею по коліні, кричав:

— От іменно — дитина...

Гучно й весело минули свята, майже щовечора в матері були переряджені, сама вона переряджалась — завжди краще за всіх — і їхала з гостями.

Щоразу, коли вона з строкатою ватагою гостей зникала за ворітьми, будинок наче в землю осідав, всюди ставало тихо, тривожно-нудно. Старою гускою плавала по кімнатах бабуся, прибираючи після гостей, дід стояв, притулившись спиною до теплих кахлів печі, і казав сам собі:

— Ну, добре, гаразд... Побачимо, яке буде пиво з того дива...

Після свят мати одвела мене і Сашу, сина дядька Михайла, до школи. Сашин батько оженився, мачуха з першого дня не злюбила пасинка, стала бити його, і, за поляганням бабусі, дід узяв Сашу до себе. До школи ми ходили щось із місяць, з усього, чого мене навчено в ній, я пам'ятаю тільки, що на запитання:

— «Як твоє прізвище?» — не можна відповісти просто:

— «Пешков», — а треба сказати:

— «Мое прізвище — Пешков».

А також не можна казати учителеві:

— «Ти, брат, не кричи, я тебе не боюсь...»

Мені школа зразу не сподобалась, а брат у перші дні був дуже задоволений, легко знайшов собі товаришів, але одного разу під час уроку заснув і раптом страшно закричав уві сні:

— Не буду-у...

Розбуджений, він попросився з класу, був жорстоко висміяний за це, і на другий день, коли ми, йдучи до школи, спустилися в яр на Сінній площі, він, зупинившись, сказав:

— Ти — йди, а я не піду! Я краще гулятиму.

Присів навпочіпки, старанно закопав торбинку з книжками у сніг і пішов собі. Був ясний січневий день, всюди виблискувало срібне сонце, я дуже позаздрив братові, але, згнітивши серце, пішов учитися, — не хотілось засму-

чувати матір. Книжки, які сховав Саша, звичайно, пропали, і на другий день у нього була законна причина не піти до школи, а на третій його поведінка стала відома дідові.

Нас притягли до суду,— в кухні біля стола сиділи дід, бабуся, мати і допитували нас,— пам'ятаю, як смішно відповідав Саша на дідові запитання:

— А як це воно так, що ти не потрапляєш до училища?

Саша, дивлячись прямо дідові в обличчя кроткими очима, відповідав не кваплячись:

— Забув, де воно.

— Забув?

— Егеж. Шукав-шукав...

— Ти б за Лексієм ішов, він пам'ятає!

— Я його загубив.

— Лексія?

— Еге.

— Як же це?

Саша подумав і сказав, зітхнувши:

— Хуртовина була, нічого не видно.

Всі засміялись,— погода стояла тиха, ясна. Саша теж обережно посміхнувся, а дідусь ехидно питав, вискаливши зуби:

— Ти б за руку його держав, за пояс?

— Я — держав, та мене одірвало вітром,— відповів Саша.

Говорив він ліниво, безнадійно, мені було ніяково слухати цю непотрібну, незграбну брехню, і я дуже дивувався з його впертості.

Нас відшмагали й найняли нам провозжатога, колишнього пожежника, дідка з поламаню рукою,— він повинен був стежити, щоб Саша не збочував по дорозі до науки. Та це не допомогло: на другий же день брат, дійшовши до яру, раптом нахилився, сів з ноги валянок і метнув його геть від себе, скинув другий і шпурнув у другий бік, а сам у панчохах кинувся тікати по майдану. Дідок, охаючи, потюпав збирати валянки, а потім, зляканий, повів мене додому.

Цілий день дід, бабуся і моя мати їздили по місту, шукаючи втікача, і тільки надвечір знайшли Сашу біля монастиря, в трактирі Чиркова, де він розважав публіку танцями. Привезли його додому і навіть не били, збентежені впертим мовчанням хлопчика, і він лежав зо мною

на полатях, задерши ноги, човгаючи підошвами по стелі, і тихенько говорить:

— Мачуха не любить мене, батько теж не любить, і дідусь не любить,— чого ж я буду з ними жити? Оце спитаю в бабусі, де розбійники водяться, і втечу до них,— тоді ви всі й знатимете... Тікаймо разом?

Я не міг тікати з ним: у ті дні в мене було своє завдання — я вирішив бути офіцером з великою, світлою бородою, а для цього потрібно вчитись. Коли я розповів братові про свій план, він, подумавши, погодився з мною:

— Це теж добре. Коли ти будеш офіцером, я вже буду отаманом, і тобі треба буде ловити мене і хто-небудь кого-небудь уб'є, або захопить в полон. Я тебе не буду бивати.

— І я тебе теж.

На цьому й вирішили.

Прийшла бабуся, злізла на піч і, зазираючи до нас, почала говорити:

— Що, мишенята? Ех, сироти, черепочки!

Пожалівши нас, вона стала лаяти Сашину мачуху — товсту тітку Надежду, трактирщикову дочку; потім взагалі всіх мачух, вітчимів і, до речі, розповіла історію про те, як мудрий пустинник Іона, будучи ще хлопцем, судився з своєю мачухою божим судом; батька його, угличанина, рибалку на Білоозері,—

Погубила жона молода:
Напоїла його спершу брагою,
А тоді — сонним зіллячком.
Положила його, сонного,
У човен новий, як в тісну труну,
А взяла вона весельце кленове,
Сама вигребла наперед озера
Та на тії, на безодні темнії,
На безсовісне діло відьмине.
Там нагнулася, похитнулася,
Відьма, човника перекинула.
Муж, мов якір той, на дно пішов,
А вона попливла враз до берега,
Допливла, впала долі-ниць,
І слізьми рясними вмилася,
Удавати стала горе-лишенько.
Люди добрії їй повірили,
З нею разом гірко плакали:
— Ой же ти, удовице молода!
Горе твоє велике без міри,

Та й життя наше — діло божее,
Та і смерть нам богом посилається!

Тільки пасинок Іонушко
Не йняв віри сльозам мачухи,
Він на серце їй поклав рученьку,
Говорив він їй смирним голосом:

— Ой мачухо, доле ти моя,
Ой ти, пташко нічна, лукавая,
Ба не вірю я сльозам твоїм:
Надто серденько твоє б'ється радісно!
А давай-но спитаєм господа,
Всі святії сили небеснії:
Хай візьме хтось оцей булатний ніж
Та й підкине його в небо чистее,
Твоя правда — ніж мене заб'є,
Моя правда — він тебе вразить!

Подивилась на нього мачуха,
Злим вогнем її очі блиснули,
Рвучко вона підвелася враз,
Супроти Іони заспорила:
— Ох ти, злая худобино,
Недоноску ти, викидьку,
Що це ти мені вигалав?
Та як ти міг це сказати?

Люди дивляться, їх слухають.
Бачать вони — діло темнее.
Зажурилися всі, задумалися,
Почали гуртом раду радити.
Тут рибалка старий виступив,
Поклонився на всі сторони,
Мовив слово своє до всіх:
— Ану дайте-но, люди добрії,
В праву руку цей булатний ніж.
До неба підкину я його,
Хай впаде, винен хто — знайде!

Дали діду в рученьку гострий ніж,
Кинув він його понад сиву голову,
І злетів ніж до небес птицею,
Ждуть та ждуть — він не падає.
В кришталеву вись задивився люд,
Шапки знявши, ждуть вони кінця.
Всі мовчать, та і ніч німа, —
З високості ніж все не падає!
Аж ось зоря ясна зійшла над озером,
Мачуха зраділа, посміхнулася,
Тут, мов ластівка, ніж летить униз —
Прямо влучив він в серце мачусі.
Стали на коліна люди добрії,
Господу богу помолилися:
— Слава тобі, господи, за правду твою! —
Взяв рибалка старий Іонушку

І відвів його в далекий скит,
Що на світлій ріці Керженці,
Близь невидного града Китежа...¹.

На другий день я прокинувся весь у червоних плямах, почалась віспа. Мене покладали на задньому горищі, і довго я лежав там сліпий, з міцно пов'язуваними широким бинтом руками й ногами, переживаючи дикі кошмари,— від одного з них я мало не загинув. До мене ходила тільки бабуся годувати мене з ложки, як дитину, розказувати безконечні, завжди нові казки. Раз увечері, коли я вже одужував і лежав розв'язаний,— тільки пальці були забинтовані в рукавички, щоб я не міг роздряпувати обличчя,— бабуся чомусь запізнилась прийти вчасно, це викликало в мене тривогу, і раптом я побачив її: вона лежала за дверима на запиленому помості горища вниз обличчям, розкидавши руки, шия в неї була наполовину перерізана, як у дядька Петра, з кутка, з запиленого сутінку до неї підлазила велика кішка, жадібно витріщивши зелені очі.

Я схопився з ліжка, вибив ногами й плечима обидві рами вікна і вистрибнув у двір, у замет снігу. Того вечора в матері були гості, ніхто не чув, як я вибивав шибки й ламав рами, мені довелося пролежати в снігу досить довго. Я нічого не поламав собі, тільки вивихнув руку з плеча та дуже порізався склом, але у мене віднялись ноги, і місяців три я лежав, зовсім не володіючи ними; лежав і слухав, як все гомінкіше живе дім, як часто там внизу грюкають двері, як багато ходить людей.

Шурхали по даху тужні завірюхи, за дверима на горищі гуляв-гудів вітер, похоронно співало в димарі, деренчали затулки, вдень каркали ворони, в тихі ночі з поля долітало тужливе виття вовків,— під цю музику й росло серце. Потім у вікно боязко й тихенько, але все ласкавіше з кожним днем стала зазирати полохлива весна променистим оком безрезневого сонця, на даху й на горищі заспівали, закричали кішки, весняний шемріт проходив крізь стіни — ламалися кришталеві бурульки, зсувався з гребеня даху підталий сніг, а дзвони гули густіше, ніж узимку.

¹ В селі Колюпановці, Тамбівської губ., Борисоглебського повіту, я чув інший варіант цієї легенди: ніж убиває пасинка, який звів наклеп на мачуху.

Приходила бабуся; все частіше й міцніше слова її пах-тіли горілкою, потім вона стала приносити з собою вели-кий білий чайник, ховала його під ліжку до мене й ка-зала, підморгуючи:

— Ти, голубе мій, дідові, домовикові, не кажи!

— Навіщо ти п'єш?

— Мовчи! Виростеш — знатимеш...

Посмоктавши з носочка чайника, витерши губи рука-вом, вона солодко посміхалась, питаючи:

— Ну от, онучку ти мій, про що, пак, я вчора роз-казувала?

— Про батька.

— А що саме?

Я нагадував їй, і довго текла струмочком її доладна мова.

Вона сама почала розповідати мені про батька, прийшла одного разу твереза, сумна і стомлена та й каже:

— Бачила я уві сні батька твого, іде наче полем з па-личкою горіховою в руці, посвистує, а слідом за ним ря-бий собака біжить, трясє язиком. Щось частенько Максим Савватійович снитися мені став,— видно, неспокійна ду-шечка його безпритульна...

Кілька вечорів підряд вона розповідала історію батька, таку ж цікаву, як всі її історії.

Батько був сином солдата, який дослужився до офіце-рів і був засланий у Сибір за жорстокість з підлеглими йому; там, десь у Сибіру, і народився мій батько. Жи-лось йому погано, вже змалечку він тікав з дому; одного разу дідусь шукав його в лісі з собаками, як зайця; вдруге, піймавши його, став так бити, що сусіди відняли малого й сховали його.

— Маленьких завжди б'ють? — питав я; бабуся спо-кійно відповідала:

— Завжди.

Батькова мати померла рано, а коли йому минуло де-в'ять років, помер і дідусь, батька взяв до себе хреще-ний — столяр, приписав його в цехові міста Пермі й став навчати свого ремесла, але батько втік від нього, водив сліпих по ярмарках, у шістнадцять років прийшов у Ниж-ній і став працювати в підрядчика — столяра на паропла-вах Колчина. Двадцяти років він був уже добрим красно-деревником, оббивальником і драпірувальником. Май-

стерня, де він працював, була біля дідових будинків, на Ковалисі.

— Паркани-бо невисокі, а люди моторні,— казала бабуся посміюючись.— От, рвемо ми з Варєю малину в саду, коли тут він, твій батько, шелесь через паркан, аж я злякалась: іде між яблунями такий здоровило, у білій сорочці, в плисових штанях, а — босий, без шапки, на довгому волоссі—ремінчик. Це він—свататись пришеlepав! Бачила я його й раніше, біля вікон ходив, побачу—подумаю: ач, який парубок славний! Питаю я його, як підійшов: «Чого це ти, хлопче, манівцями ходиш?» А він на коліна став. «Акулино, каже, Іванівно, оце, бач, я, весь тут, з усім щирим серцем, а оце — Варя; допоможи ти нам, бога ради, ми побратись хочемо!» Тут я обімліла і язик у мене віднявся. Дивлюсь, а мати твоя, негідниця, за яблуню сховалась, червона вся, як та малина, і на мигах йому показує, а в самої—сльози на очах. «Ах, ви, кажу, щоб вам ні риби, ні озера, та що ж це ви затіяли? Та чи ти при своєму розумі, Варваро? Та й ти, молодче, кажу, подумав би: чи по собі тополю ламаєш?» Дідусь-бо наш о тій порі багач був, сини ще не виділені, чотири будинки в нього, у нього і гроші, і в шані він, перед тим саме йому дали капелюх з позументом та мундир за те, що він дев'ять літ беззмінно старшиною в цеху сидів,— гордий він був тоді! Кажу я, як треба, а сама аж тремчу зо страху, та й шкода мені їх: потемніли обое. Тоді батько твій сказав: «Та я знаю, що Василь Васильович не віддасть Варю по-доброму за мене, то я її викраду, тільки ти допоможи нам» — це я щоб допомогла! Я навіть замахнулась на нього, а він і не відхиляється: «Хоч каменем, каже, бий, а — допоможи, все одно я не відступлю!» Тоді й Варвара підійшла до нього, руку на плече йому поклала, та й каже: «Ми, каже, вже давно побралися, ще в травні, нам тільки повінчатись треба». Я так і вдарила руками об поли — ма-атінко!

Бабуся стала сміятись, трясучися всім тілом, потім понюхала тютюну, витерла сльози і розповідала далі, відрадно зітхнувши:

— Ти цього ще не можеш зрозуміти, що значить побратися і що — повінчатися, тільки це — велике лихо, коли дівця, не повінчавшись, дитину народить! Ти це зятя та, як виростеш, на це дівчат не підбивай, буде тобі за це великий гріх, а дівчина стане нещасна та й дитина без-

законна,— дивися ж, затям! Ти живи, жаліючи жіноту, люби її щиро, а не заради пустошів, це я тобі хороше кажу!

Вона задумалась, хитаючись на стільці, потім, стрепенувшись, знову почала:

— Ну, що ж його робити? Я Максима — по лобі, я Варвару — за косу, а він мені розумно каже: «Биттям ділу не зарадиш!» І вона теж: «Ви, каже, спочатку подумали б, щоб робити, а битись — потім!» Питаю в нього: «Чи гроші в тебе є?» — «Були, каже, та я на них Варі перстень купив». — «Що ж це в тебе — трояк був?» — «Ні, каже, до ста карбованців». А на той час гроші були дорогі, крам — дешевий, дивлюсь я на них, на матір твою з батьком — які дітлахи, думаю, які дурненькі! Мати каже: «Я перстень цей під підлогу сховала, щоб ви не побачили, його можна продати!» Ну, зовсім ще діти! Одначе так чи інак, умовились ми, що повинчаються вони через тиждень, а з попом я сама все полагоджу. А сама — рюмсаю, серце дрожем дрижить, боюсь дідуса, та й Варі — моторошно. Ну, наладились!

— Тільки був у твого батька недруг, майстер один, лихий чоловік, і давно він про все догадався і наглядав за нами. Отож, прибрала я дочечку свою єдину в що було краще, вивела її за ворота, а за рогом тройка ждала, сіла вона, свиснув Максим — поїхали! Іду я додому в сльозах — аж назустріч мені той чоловік, та й каже, паскуда: «Я, каже, добрий, долі на перешкоді не стану, тільки ти, Акулино Іванівно, дай мені за це півсотні карбованців!» А в мене грошей нема, я їх не любила, не складала, то я здуру й сказала йому: «Немає в мене грошей і не дам!» — «Ти, каже, пообіцяй!» — «Як це — пообіцяти, а де ж я їх потім візьму?» — «Ет, каже, хіба трудно в багатого чоловіка вкрати?» Мені, дурній, слід було б поговорити з ним, задержати його, а я плюнула в пику йому та й пішла собі! Він — поперед мене забіг у двір і — зняв бучу!

Заплющивши очі, вона каже крізь посмішку:

— Навіть і тепер згадати страшно діла ці зухвали! Заревів дідусь, мов звір, — бо це не жарт для нього! Він бувало дивиться на Варвару. хвастає: за дворянина віддам, за пана! От тобі й дворянин, от тобі й пан! Пресвята богородиця краще від нас знає, кого з ким поєднати. Кидається дідусь по двору, як у вогні палає, викликав Якова з Михайлом, коноплястого отого майстра підговорив та Клима, кучера; бачу я — кістень він узяв, гирю на ре-

мінці, а Михайло — рушницю схопив, коні в нас були добрі, гарячі, дрожки-тарангас — легкі, — ну, думаю, доженуть! І тут напоумив мене янгол-хранитель Варварин, — узяла я ніж та гужі біля голобель і понадрізувала, може, мовляв, порвуться дорогою! Так і сталося: вивернулась голобля серед дороги, мало не вбило діда з Михайлом та Климом, і затримались вони, а коли, полагодивши, домчали до церкви — Варя вже з Максимом на східцях біля церкви стоять, повінчані, слава тобі, господи!

— Пішли були наші з кулаками на Максима, тільки — він дужий був, сила в нього була невидана! Михайла з паперті скинув, руку вибив йому, Кліма теж підбив, а дідусь із Яковом та майстром отим — злякались його.

— Він і в гніві не втрачав розуму, каже дідусеві: «Кинь кістень, не махай на мене, я людина смирна, а що я взяв, те бог мені дав і відняти ніхто не може, і більше нічого мені від тебе не потрібно». Одступились вони від нього, сів дідуньо на дрожку, кричить: «Прощай тепер, Варваро, не дочка ти мені і не хочу тебе бачити, хочеш — живи, хочеш — з голоду здохни». Повернувся він — взявся мене бити, взявся лаяти, я тільки кречу та мовчу собі: все минеться, а чому бути, те зостанеться! Потім каже він мені: «Ну, Акулино, гляди ж: дочки в тебе вже нема ніде, пам'ятай це!» А я собі своє думаю: патякай більше, рудий, — злість — як крига, до тепла живе!

Я слухаю уважно, жадібно. Дещо в її оповіданні дивує мене, дід зображав мені материне вінчання зовсім не так: він був проти цього шлюбу, він після вінця не пустив матір до себе додому, але вінчалась вона, за його розповіддю, — не таємно, і в церкві він був. Мені не хочеться питати бабусі, хто з них говорить правдивіше, бо бабусина історія красивіша і більше подобається мені. Розповідаючи, вона весь час хитається, немов у човні пливе. Коли говорить про сумне або страшне, то хитається дуже, простягаючи руку вперед, наче удержуючи щось у повітрі. Вона часто прикриває очі, і в зморшках щік її ховається сліпа, добра посмішка, а густі брови ледь-ледь тремтять. Інколи мене зворушує до глибини ця сліпа, всепримиряюча доброта, а інколи дуже хочеться, щоб бабуся сказала якесь сильне слово, щось крикнула.

— Спершу, тижнів зо два, і не знала я, де Варя з Максимом, а потім прибіг від неї хлопчик моторний, сказав. Переждала я до суботи та наче до всеношної йду,

а сама до них! Жили вони далеко, на Суєтинському виїзді, у флігельку, скрізь по всьому дворі майстровщина, сміття, бруд, гамір, а вони — нічого, мов кошенята, веселі обоє, муркотять та граються. Привезла я їм чого можна було: чаю, цукру, крупів усяких, варення, борошна, грибів сушених, грошенят, не пам'ятаю скільки, натягала нишком у діда — та коли не для себе то і вкрасти можна! Батько твій не бере нічого, ображається: «Хіба, каже, ми старці?» І Варвара співає під його дудку: «Ой, навіщо це, мамашо?..» Я їх ганити стала: «Дуренький, кажу, я тобі — хто? Я тобі — богодана мати, а тобі, дурепі,— кривна! Хіба, кажу, можна кривдити мене? Адже коли матір на землі кривдять — на небі мати божа гірко плаче!» Ну, тоді Максим схопив мене на руки і ну мене по горниці носити, носить та ще пританцьовує,— дужий був, ведмідь! А Варка походжає, дівчисько, як пава, чоловіком пишається, наче новою лялькою, і все очі заводить і все так статечно про хазяйство говорить, мовби справдішня молодиця,— без сміху дивитись не можна! А ватрушки до чаю подала, так вовк об них зуби поламає, і сир — як жорства розсипається!

— Так воно і йшло собі, уже й ти ось-ось мав народитись, а дідунь усе мовчить, — упертий, домовик! Я нишком до них учащаю, а він і знав це, та наче й не знає. Всім дома заборонено про Варю говорити, і всі мовчать, і я теж мовчу собі, а сама знаю своє — батьківське серце не надовго німе. Отож якось прийшла сподівана година — ніч, хуртовина вие, у вікна наче ведмеді лізуть, димарі співають, вся бісота позривалася з цепів, лежимо ми з дідунем — не спиться, а я й кажу: «Погано вбогому з такої ночі, а ще гірше тому, в кого серце неспокійне!» Раптом дідунь питає: «Як вони живуть?» — «Нічого, мовляв, добре живуть». — «Я, каже, про кого це спитав?» — «Про дочку Варвару, про зятя Максима». — «А як ти догадалася, що про них?» — «Годі-бо, кажу, чоловіче, дуріти, кинув би ти це вдавання, ну — кому від нього весело?» Зітхає він: «Ах ви, каже, чорти, сірі ви чорти!» Потім — випитує: що, мовляв, дурень отой здоровий, — це про твого батька, — справді дурень? Я кажу: «Дурень, хто робити не хоче, на чужій шиї сидить, ти б краще на Якова та на Михайла подивився — чи не оці дурнями живуть? Хто в хазяйстві робітник, хто добувач? Ти. А велика тобі з них поміч?» Тут він — лаяти мене: і дурна, мовляв, я, і підла,

і звідниця, і вже не знаю як! Мовчу. «Як ти, каже, могла засліпити собі очі людиною невідомо звідки, невідомо якою?» Я собі мовчу, а як стомився він, кажу: «Пішов би ти, подивився, як вони живуть, адже ж добре живуть». — «Багато, каже, честі буде їм, хай самі прийдуть...» Так я навіть заплакала з радості, а він волосся моє розпускає, любив він волоссям моїм бавитись, бурмоче: «Не рюмсай, дурна, хіба, каже, немає душі в мене?» Він раніш дуже хороший був, дідунь наш, а як вигадав, що немає за нього нікого розумнішого, з тої пори розізлився й дурним став.

— Ну, ось і прийшли вони, мати з батьком, у святий день, у прощену неділю, великі обоє, гладенькі, чисті; став Максим проти дідуня — а дід йому по плече, — став і каже: «Не думай, бога ради, Василю Васильовичу, що я прийшов до тебе по придане, ні, прийшов я батька своєї жінки вшанувати». Дідусеві це сподобалось, посміхається він: «Ах ти, каже, одоробло, розбійник! Ну, каже, годі бавитися, живіть зо мною!» Нахмурився Максим: це вже, мовляв, як Варя хоче, а мені байдуже! І зразу почалося в них зуб за зуб — ніяк не поладнають! Я вже батькові твоєму і підморгую і ногою його під столом — ні, він все своє! Хороші в нього очі були: веселі, чисті, а брови — темні, було зведе він їх, очі й поховаються, лице стане кам'яне, уперте, і вже нікого він не слухає, тільки мене; я любила його багато більше, ніж рідних дітей, а він знав це і теж любив мене! Пригорнеться бувало до мене, обніме, а то схопить на руки, носить по горниці й каже: «Ти, каже, справжня мені мати, як земля, я тебе більш ніж Варвару люблю!» А твоя мати тоді розвесела була шибениця — кинеється на нього, кричить: «Як ти можеш таке говорити, перм'як, солоні вуха?» І вовтузимось, бавимось втрюх; хороше ми жили, моє сонечко! Танцював він теж навдивовижу, пісень знав хороших — у сліпих перейняв, а сліпі — кращих нема співаків!

— Стали жити вони з матір'ю у флігелі, в саду, там і народився ти, саме опівдні — батько обідати йде, а ти йому назустріч. Вже ж і радів він, вже й шаленів, а вже матір — замучив просто, дурненький, наче бозна-яке трудне діло народити дитину! Посадив мене на плече собі й поніс через увесь двір до дідуся доповідати йому, що ще онук з'явився, — дідусь навіть сміятися став: «Ач який, каже, дідько ти, Максиме!»

— А дядьки твої не любили його,— горілки він не пив, на язик гострий був і вдатний на всякі вигадки,— гірко вони йому відгукнулись! Якось у великий піст заграв вітер, і ось по всьому дому заспівало, загуло страшно — всі обімліли, що за мара? Дідуньо зовсім перелякався, звелів лампадки позасвічувати, бігає, кричить: «Молебень треба правити!» А воно все і вщухло; ще дужче полякалися всі. Дядько Яків догадався: «Це, каже, Максимова, мабуть, робота!» Згодом він сам сказав, що понаставляв у слуховому вікні пляшок різних та склянок,— вітер у горлечка дме, а вони й гудуть, кожна по-своєму. Дід насварився на нього: «Щоб оці витівки знову в Сибір не повернули тебе, Максиме!»

— Одна зима дуже морозяна була, і стали до міста забігати вовки з поля, то собаку розірвуть, то коня злякають, п'яного сторожа загризли, багато сум'яття було через них! А батько твій візьме рушницю, лижі надіне та вночі в поле, дивись—вовка притягне, а то й двох. Шкури поздирає, голови вилушить, повставляє скляні очі — добре виходило! От і пішов дядько Михайло в сіни у своїй потребі, раптом — біжить назад, волосся сторч, очі вирячені, в горлянці перехопило — нічого не може сказати. Штани у нього спустились, заплутався він у них, упав, шепче — вовк! Всі похапали, хто що встиг, кинулися в сіни з світлом,— дивляться, а з рундука й справді вовк голову висунув! Його б'ють, його стріляють, а він — хоч би що! Придивились — сама шкура та порожня голова, а передні ноги цвяшками прибиті до рундука! Дід тоді дуже — страшенно розсердився на Максима. А тут ще Яків став витівки оці переймати: Максим ото склеїть з картону ніби голову — ніс, очі, рот зробить, клоччя наліпить замість волосся, а потім ідуть з Яковом по вулиці і пики ці страшні у вікна сунуть — люди, звичайно, бояться, кричать. А серед ночі — в простинях підуть, попа налякали, він кинувся на будку, а будочник, теж налякавшись, став гвалт кричати. Багато вони отак колобродили, і нема спину їм; вже і я казала — киньте, і Варя теж,— ні, не вгамовуються! Сміється Максим: «Дуже воно, каже, цікаво дивитись, як люди казна-чого лякаються й тікають стрімголов!» От і поговори з ним...

— І з того всього мало не прийшла йому загибель: дядько Михайло увесь в дідуся — образливий, злопам'ятний, і надумав він зжити зо світу батька твого. От, ішли

вони на початку зими з гостей, четверо: Максим, дядьки та дячок один — його розстригли потім, він візника до смерті прибив. Ішли з Ямської вулиці і заманили Максима на Дюків ставок, мовби поковзатися по льоду, на ногах, як хлоп'ята ковзаються, заманили та й штовхнули його в ополонку, — я тобі розповідала про це...

— А чого дядьки лихі?

— Вони — не лихі, — спокійно каже, бабуся, нюхаючи тютюн. — Вони просто — дурні! Мишко, той хитрий, та дурний, а Яків — так собі, блаженний муж... Ну, штовхнули вони його у воду, він виринув, схопився руками за край ополонки, а вони його стали бити по руках, всі пальці йому почавили каблуками. Щастя його — був він тверезий, а вони — п'яні, він якось з божою поміччю, витягся під льодом ото, держиться горілиць посеред ополонки, дихає, а вони не можуть дістати його, покидали трохи в голову йому крижинами й пішли — мовляв, сам утоне! А він виліз, та бігом, та в поліцію — поліція тут-таки, знаєш, на майдані. Квартальний знав його і всю нашу сім'ю, питає: як це сталося?

Бабуся хреститься й вдячно каже:

— Упокой, господи, Максима Савватійовича з праведними твоїми, гідний він того! Приховав він од поліції все: «Це, каже, сам я, бувши напідпитку, забрів на ставок та й шубовснув в ополонку». Квартальний каже: «Неправда, ти непитуший!» Чи довго, чи коротко, розтерли його в поліції горілкою, одягли в сухе, закутали в кожух, привезли додому, і сам квартальний з ним і ще двоє. А Яшка з Мишком ще не встигли повернутись, по трактирах ходять, батька-матір славлять. Дивимося ми з матір'ю на Максима, а він не схожий на себе, червоний увесь, пальці розбиті, кров'ю сочаться, на висках наче сніг, а не тоне — посивіли, бач, височки!

— Варвара — криком кричить: «Що з тобою зробили?» Квартальний приножується до всіх, випитує, а мое серце чує — ой, погано! Я на Варю полишила квартального, а сама тихенько питаю Максимушку — що трапилось? «Зустрічайте, шепоче він, Якова з Михайлом перше, навчіть їх — хай скажуть, що розійшлися зо мною на Ямській, самі вони пішли на Покровку, а я, мовляв, у Прядильний провулок повернув! Не наплутайте, а то біда буде від поліції!» Я — до дідуся: «Іди, заговорюй кварташку, а я синів ждатиму за ворітьми», і розказала йому, яке лихо

вийшло. Одягається він, тремтить, бурмотить: «Так я і знав, цього я і ждав!» Бреше все, нічого не знав! Ну, зустріла я діточок долонями по пиках — Мишко з переляку зразу тверезий став, а Яшенька, любий, і стежки не бачить, одначе бурмоче: «Знати нічого не знаю, це все Михайло, він старший!» Заспокоїли ми квартального сяк-так — хороший він був чоловік! «Ох, каже, дивіться, якщо трапиться у вас щось погане, я знатиму, чия вина». З тим і пішов. А дід підійшов до Максима й каже: «Ну, спасибі тобі, інший на твоєму місці так не зробив би, я це розумію! І тобі, дочко, спасибі, що добру людину в батьків дім привела!» Він, дідусь, коли хотів, так хороше говорив, це вже потім, здуру серце став на замок замикати. Зосталися ми втрюх, заплакав Максим Савватійович і наче марити став: «За що вони мене, що поганого зробив я для них? Мамо — за що?» Він мене не мамашею, а мамою звав, як маленький, та він і був, вдачею, мов та дитина. «За що?» — питає. Я — реву, що мені більше зосталось? Мої ж діти, шкода мені їх! Мати твоя всі гудзики на кофті поодривала, сидить розпатлана, як після бійки, ричить: «Видімо, Максиме, брати нам вороги, боюся їх, їдьмо!» Я вже на неї цитьнула: «Не кидай у піч сміття, і без того чадне життя!» Тут дідусь дурнів отих прислав прощення просити, налетіла вона на Мишка, лясь його по щоці — ось тобі й прощення! А батько скаржитья: «Як же це ви, братці? Адже ж ви калікою могли зробити мене, а який з мене без рук робітник?» Ну, помирилися сяк-так. Занедужав батько, тижнів сім лежав і часом ні-ні та й скаже: «Ех, мамо, їдь з нами в інші міста — нудно щось тут!» Незабаром і випало йому їхати в Астрахань; ждали туди влітку царя, а батькові твоєму було доручено триумфальні ворота будувати. З першим пароплавом попливли вони; як з душею попрощалась я з ними, він теж сумний був і все умовляв мене — щоб я в Астрахань їхала. А Варвара раділа, навіть не хотіла приховати радості своєї, безсоромна... Так і поїхали. Оце тобі і — все...

Вона ковтнула горілки, понюхала тютюну й сказала, задумано позираючи у вікно на сизе небо:

— Егеж, були ми з батьком твоїм крові не рідної, а душі однієї...

Інколи, під час її оповідання, входив дід, підводив угору обличчя тхора, нюхав гострим носом повітря, підозріливо оглядав бабусю, слухав її мову й бурмотів:

— Бреши, бреши...

Несподівано питає:

— Лексію, вона тут пила горілку?

— Ні.

— Брешеш, по очах бачу.

І нерішуче виходив. Бабуся, підморгнувши вслід йому, говорила яку-небудь примовку:

— Тпрусь, тпрусь, кошєня, не лякай Василя...

Одного разу він, стоячи посеред кімнати, дивлячись на підлогу, тихенько спитав:

— Стара?

— А що?

— Чи ти бачиш, обертається як?

— Бачу.

— Що ж ти думаєш?

— Судилось так, старий! Пам'ятаєш, ти все говорив про дворянина?

— Т-так.

— Оце він і є.

— Голяк.

— Ну, це її діло!

Дід пішов. Відчувши щось недобре, я спитав бабусю:

— Про що ви говорили?

— Все б тобі знати, — буркітливо озвалась вона, розтираючи мої ноги. — Змолоду все знатимеш — на старість і спитати ні про що буде... — І засміялась, похитуючи головою.

— Ой, дідусю, дідусю, маленька ти порошинка на божому оці! Льонько, ти тільки мовчи про це! — розорився ж дідусь доценту! Дав одному панові великі гроші-тисячі, а пан той і збанкрутував...

Посміхаючись, вона задумалась, довго сиділа мовчки, а велике обличчя її морщилося, ставало сумне, темніло.

— Ти про що думаєш?

— А от думаю, що тобі розказати? — стрепенулася вона. — Ну, про Євстигнія — гаразд? Отож так:

Жив собі Євстигній-дяк,
Думав він про себе так:
Розумніший я за всіх попів,
За бояр і за хитрих псів!
Йде, надувсь по-індичому, шляхом,
А вважає себе Сірін-птахом,
Всіх він сусідів повчає,
Все на світі картає.

Гляне на церкву — низька!
Зміряє оком вулицю — вузька!
Яблуко йому — не рум'яне!
Сонечко зійшло — рано!
І хай що там скажуть Євстигнію,
А він —

бабуся надимає щоки, вирячує очі, добре лице її стає дурним і смішним, вона каже лінивим, важким голосом:

— Я, мов, зробити краще вмію,
Як візьмуся — то краще вмудрую,
Та все часу мені бракує.—

Помовчавши, посміхаючись, вона тихенько далі розповідає:

Прийшла до дядка вночі бісота:
— Тобі, дяде, тут жить неохота?
То ходи-но ти з нами у пекло,
Там від жару тобі буде тепло! —
Тут не встиг мудрий дядк взяти шапки,
Підхопили його біси в свої лапки,
Тягнуть, лоскочуть, стрибають,
На плечі йому двоє сідають,
Між пекельними цуплять вогнями.
— Добре тобі, Євстигнієчку, з нами? —
Смажиться дядк, озирається,
Руками в боки підпирається,
Губи надув зневажливо, владно.
— А в пеклі вашому,— каже,— щось чадно! —

Закінчивши байку лінивим, густим голосом, вона, перемінивши лице, сміється тихенько, пояснюючи мені:

— Не піддався Євстигній, бач, твердо на своєму стоїть, упертий, неначе дідуньо наш! Ну, гаразд, спи, пора...

Мати сходила на горище до мене зрідка, не лишалась зо мною довго, говорила квапливо. Вона все гарнішала, все краще одягалась, але і в ній, як у бабусі, я відчував щось нове, сховане від мене, відчував і догадувався.

Все менше захоплювали мене бабусині казки, і навіть те, що розповідала вона про батька, не заспокоювало невідомої тривоги, що розросталася з кожним днем.

— Чому непокоїться батькова душа?—питав я бабусю.

— А звідки ж це знати? — говорила вона, прикриваючи очі.— Це діло боже, небесне, нам невідоме...

Ночами, безсонно поглядаючи крізь сині вікна, як повільно плинуть по небу зірки, я вигадував якісь невеселі

історії,— головне місце в них належало батькові, він завжди йшов кудись, сам, з палицею в руці, і — кошлатий собака слідом за ним...

XII

Якось я заснув надвечір, а прокинувшись, відчув, що й ноги прокинулись, спустив їх з ліжка — їх знову відняло, та вже з'явилася певність, що ноги цілі і я буду ходити. Це було так невимовно гарно, що я закричав від радості, придавив усім тілом ноги до підлоги, упав, але зразу ж поповз до дверей, по сходах, яскраво уявляючи, як внизу всі здивуються, побачивши мене.

Не пам'ятаю, як я опинився в материній кімнаті, у бабусі на колінах, перед нею стояли якісь чужі люди, суха, зелена баба строго казала, заглушуючи всі голоси:

— Напоїти його малиною, закутати з головою...

Вона вся була зелена, і вбрання, і капелюшок, і лице з бородавкою під оком, навіть кущик волосся на бородавці був, як трава. Відкопиливши нижню губу, верхню вона підняла і дивилась на мене зеленими зубами, приставивши над очима руку в чорній мереживній рукавичці без пальців.

— Це хто? — спитав я, сторопівши. Дід відповів неприємним голосом:

— Це ще тобі бабуся...

Мати, посміхаючись, підсунула до мене Євгенія Максимова.

— Ось і батько...

Вона стала щось говорити швидко, незрозуміло; Максимов, примружившись, нахилився до мене й сказав:

— Я тобі подарую фарби.

В кімнаті було дуже світло, в передньому кутку, на столі, горілі срібні канделябри по п'ять свічок, між ними стояла улюблена дідова ікона — Не ридай мене, мати, виблискували й танули в огнях перла ризи, променисто горіли малинові альмандини на золоті вінців. У темних щибках вікон з вулиці мовчки попритискалися млинцями мутні круглі пики, поприлипали порозплюшувані носи, все навколо кудись пливло, а зелена баба мацала холодними пальцями за вухом у мене, кажучи:

— Неодмінно, неодмінно...

— Зомлів,— сказала бабуся й понесла мене до дверей.

Але я не зомлів, а просто заплющив очі і, коли вона несла мене вгору по сходах, спитав її:

— Чого ж ти не говорила мені про це?..

— А ти — годі, мовчи!

— Обманщики ви...

Поклавши мене в ліжко, вона впала головою на подушку і затремтіла вся, заплакала; плечі в неї ходором ходили, захлинаючись, вона бурмотіла:

— А ти поплач... поплач...

Мені плакати не хотілось. На горищі було похмуро й холодно, я дрижав, ліжко гойдалося й скрипіло, зелена баба стояла перед очима в мене, я прикинувся, що заснув, і бабуся пішла.

Тонким струмком одноманітно протекло кілька порожніх днів, мати після заручин кудись поїхала, в домі було гнітюче тихо.

Якось вранці прийшов дід із стамескою в руці, підійшов до вікна і став відколупувати замазку зимової рами. З'явилась бабуся з тазом води й ганчірками, дід тихенько спитав її:

— Ну, що, стара?

— А що?

— Рада, га?

Вона відповіла так само, як мені на сходах:

— А ти — годі, мовчи!

Прості слова тепер мали особливий зміст, за ними ховалось велике, сумне, про що не треба говорити і що всі знають.

Обережно вийнявши раму, дід поніс її геть, бабуся відчинила вікно — в саду кричав шпак, цвірінькали горобці; п'яний запах талої землі налився в кімнату, синюваті кахлі печі сконфужено побіліли, дивитись на них стало холодно. Я зліз на підлогу з постелі.

— Босий не ходи,— сказала бабуся.

— Піду в сад.

— Не сухо ще там, переждав би!

Не хотілося слухати її, і навіть бачити дорослих було неприємно.

В саду вже попробивались яснозелені голки молодої трави, на яблунях набубнявіли і лопались бруньки, приємно позеленів мох на даху будиночка Петрівни, всюди було багато пташок; веселий дзвін, свіже, запашне по-

вітря приємно паморочили голову. В ямі, де зарізався дядько Петро, лежав сплутаний, поламаний снігом рудий бур'ян,— неприємно дивитись на неї, нічого весняного в ній нема, чорні головешки вилискують сумно, і вся яма дратує непотрібністю. Мені сердито схотілося вирвати, виламати бур'ян, повикидати уламки цегли, головешки, прирати все брудне, непотрібне і, влаштувавши в ямі чисту оселю собі, жити в ній улітку самому, без дорослих. Я негайно ж узявся до діла, воно зразу, надовго й хороше одвело мене від усього, що робилось дома, і хоч було все ще дуже прикро, але з кожним днем втрачало інтерес.

— Ти чого це губи надув? — питали мене то бабуся, то мати,— було ніяково, що вони питають так, адже я не сердився на них, а просто все в домі стало чуже мені. Під час обіду, вечірнього чаю й вечері часто сиділа зелена баба, неначе гнилий кілок в старій огорожі. Очі в неї були пришиті до обличчя невидимими ниточками; легко викочуючися з кістлявих ям, вони рухались дуже ловко, все бачачи, все помічаючи, підводячись до стелі, коли вона говорила про бога, опускаючись на щокі, коли розмовляли про хатні справи. Брови у неї були наче з висівок і якісь приклеєні. Її голі, широкі зуби беззвучно перекушували все, що вона пхала в рот, смішно вигнувши руку, відставивши мізинець, коло вух у неї качалися костяні кульки, вуха ворушилися, і зелене волосся на бородавці теж ворушилося, повзаючи по жовтій, поморщеній і огидно чистій шкірі. Вона вся була така ж чиста, як її син,— до них неприємно, незручно було приторкнутися. В перші дні вона почала була тикати свою мертву руку мені до губів, від руки тхнуло жовтим казанським милом і ладаном, я одвертався, тікав.

Вона часто казала синові:

— Хлопчика неодмінно треба дуже виховувати, розумієш, Женю?

Він слухняно нахилив голову, хмурич брови і мовчав. І всі хмурились при цій зеленій.

Я ненавидів стару — та й сина її — зосередженою ненавистю, і багато принесло мені побоїв це тяжке почуття. Одного разу під час обіду вона сказала, страшенно викотивши очі:

— Ах, Альошенько, чого ти так квапишся їсти, і такі величезні куски! Ти вдавишся, любий!

Я витяг кусок з рота, знову настромив його на виделку й простяг їй:

— Візьміть, якщо жалко...

Мати висмикнула мене з-за столу, мене ганебно прогнали на горище,— прийшла бабуся і реготала, затискаючи собі рот:

— А, ма-атіночко! Ну, й шибеник же ти, Христос з тобою...

Мені не подобалося, що вона затискає рот, я втік від неї, зліз на дах будинку і довго сидів там за димарем. Так, мені дуже хотілося бешкетувати, говорити всім лихі слова, і було тяжко перемогти це бажання, а довелось перемогти: одного разу я намазав стільці майбутнього вітчима й нової бабусі вишневим клеєм, обоє вони прилипли; це було дуже смішно, та коли дід відлущував мене, на горище до мене прийшла мати, пригорнула мене до себе, міцно стисла колінами й сказала:

— Слухай,— чого ти злишся? Коли б ти знав, яке це горе для мене!

Очі її налились прозорими сльозами, вона притулила голову мою до своєї щоки,— це було так тяжко, що краще б уже вона вдарила мене! Я сказав, що ніколи не буду ображати Максимових,— хай тільки вона не плаче.

— Так, так,— сказала вона тихенько,— не треба бешкетувати! От скоро ми повинчаємось, потім поїдемо до Москви, а потім повернемось, і ти будеш жити зо мною. Євгеній Васильович дуже добрий і розумний, тобі буде добре з ним. Ти вчитимешся в гімназії, потім станеш студентом,— ось таким, як він тепер, а потім лікарем. Чим хочеш,— учений може бути чим хоче. Ну, йди, гуляй...

Ці «потім», покладені нею одне за одним, здавались мені східцями кудись глибоко вниз і геть від неї, в пільму, в самотність,— не обрадували мене такі східці. Дуже хотілося сказати матері:

«Не виходь, будь ласка, заміж, я сам буду годувати тебе!»

Але це не сказалось. Мати завжди будила дуже багато ласкавих дум про неї, але висловити ці думи я не наважувався ніколи.

В саду діла мої пішли добре: я виполов, вирубав сікачем бур'ян, виклав яму по краю, де земля зсунулась, уламками цегли, зробив з них широке сидіння,— на ньому можна було навіть лежати. Набрав багато кольорового

скла й черепків з посуду, повмазував їх глиною в шпари між цеглинами,— коли в яму світило сонце, все це бралось райдужним блиском, як у церкві.

— Ловко придумав! — сказав одного разу дідусь, розглядаючи мою роботу.— Тільки бур'ян тебе заглушить, коріння-бо ти залишив! Дай лишень я перекопаю землю заступом,— піди принеси!

Я приніс залізну лопату, він поплював на руки і, кречучи, став глибоко всаджувати ногою заступ в масну землю.

— Вибирай корінці! Потім я насаджую тобі тут со-
няшників, мальви — гарно буде! Гарно...

І раптом, зігнувшись над лопатою, він замовк, завмер; я придивився до нього — з його маленьких, розумних, як у собаки, очей різко падали на землю дрібні сльози.

— Ти чого?

Він струснувся, вітер долонею обличчя, мутно подивився на мене.

— Спітнів я! А глянь — черви скільки!

Потім знову став копати землю й раптом сказав:

— Даремно все це набудував ти! Даремно, брат. Адже будинок я скоро продам. Під осінь, мабуть, продам. Грошей треба, матері на придане. Так-то. Хай хоч вона добре живе, господь з нею...

Він кинув лопату і, махнувши рукою, пішов поза лазню, в куток саду, де в нього були парники, а я почав копати землю і зразу ж розбив собі заступом палець на нозі.

Це не дало мені провести матір в церкву до вінця, я міг тільки вийти за ворота і бачив, як вона під руку з Максимовим, нахиливши голову, обережно ставить ноги на цеглу тротуару, на зелені травинки, що повисувалися з щілин його,— наче вона йшла по гостряках цвяхів.

Весілля було тихе; прийшовши з церкви, невесело пили чай, мати зразу ж передяглася і пішла до себе в спальню вкладати сундуки, вітчим сів біля мене й сказав:

— Я обіцяв подарувати тобі фарби, та тут у місті немає гарних, а своїх я не можу віддати, вже я пришлю тобі з Москви...

— А що я робитиму з ними?

— Ти не любиш малювати?

— Я не вмю.

— Ну, я тобі щось інше пришлю.

Підійшла мати.

— Та ми ж скоро повернемося, ось батько складе екзамен, кінчить учитись, ми й назад...

Було приємно, що вони розмовляють зо мною, як із дорослим, але якось дивно було чути, що людина з бородою досі вчиться. Я спитав:

— А чого ти навчаєшся?

— Межевої справи...

Мені було лінь спитати — що це за справа? Дім сповнювала нудна тиша, якесь шерстяне шарудіння, хотілося, щоб мерщій прийшла ніч. Дід стояв, притулившись спиною до печі, і дивився у вікно примружившись; зелена баба допомагала матері вкладатись, бурчала, охкала, а бабусю, з полудня п'яну, сорому за неї ради, спровадили на горище і замкнули там.

Мати виїхала рано-вранці на другий день; вона обняла мене на прощання, легко піднявши з землі, зазирнула у вічі мені якимись незнайомими очима й сказала, цілуючи:

— Ну, прощай...

— Скажи йому, щоб слухав мене,— похмуро промовив дід, дивлячись на небо, ще рожеве.

— Слухайся дідуся,— сказала мати, перехрестивши мене. Я ждав, що вона скаже щось інше, і розсердився на діда,— це він перешкодив їй.

Ось вони сіли в прольотку, мати довго й сердито відчіпляла поділ плаття, що зачепився за щось там.

— Допоможи, хіба не бачиш? — сказав мені дід,— я не допоміг, туго зв'язаний сумом.

Максимов терпляче вмощував у прольотці свої довгі ноги у вузьких синіх штанах, бабуся тикала в руки йому якісь вузли, він складав їх на колінах собі, піддержував підборіддям і лякливо морщив бліде обличчя, розтягаючи:

— До-осить...

На другу прольотку сіла зелена баба з старшим сином, офіцером,— вона сиділа, як намальована, а він чув собі бороду ручкою шаблі й позіхав.

— Значить — ви на війну підете? — питав дід.

— Обов'язково!

— Діло добре. Турків треба бити...

Поїхали. Мати кілька разів обернулась, махаючи хусточкою, бабуся, впираючись рукою в стіну будинку, теж трясла в повітрі рукою, заливаючися сльозами, дід теж видавлював пальцями сльози з очей і бурчав уривчasto.

— Не буде... добра тут... не буде...

Я сидів на тумбі, дивлячись, як підстрибують прольотки,— ось вони повернули за ріг, і в грудях щось щільно пристукнуло, закрилось.

Було рано, вікна в будинках ще зачинені віконницями, вулиця безлюдна — ніколи я не бачив її такою мертво порожньою. Вдалині набридливо грав пастух.

— Ходім чай пити,— сказав дід, узявши мене за плече.— Мабуть — доля твоя зо мною жити; так і станеш ти об мене чиркати, як сірник об цеглину!

З ранку до вечора ми з ним поралися в саду; він копав грядки, підв'язував малину, зчищав з яблунь лишай, давив гусінь, а я все влаштовував та прикрашував оселю собі. Дід обрубав кінець обгорілої деревини, навтикав у землю жердин, я порозвішував на них клітки з пташками, виплів із сухого бур'яну густий тин і зробив над лавкою навіс од сонця й роси,— в мене стало зовсім гарно.

Дід казав:

— Це дуже корисно, що ти привчаєшся сам для себе робити як краще.

Я дуже цинив його слова. Інколи він лягав на сидіння, яке я вкрив дерном, і повчав мене не поспішаючи, наче силоміць витягаючи слова:

— Тепер ти від матері відрізана скибка, підуть у неї інші діти, будуть вони їй ближчі, ніж ти. Бабуся от пити почала.

Довго мовчить, наче прислухаючись,— знову неохоче пускає важкі слова:

— Це вона вдруге запиває,— коли Михайлові випало в солдати йти — вона теж запила. І умовила мене, дурепа стара, купити йому рекрутську квитанцію. Може, він у солдатах іншим став би... Ех ви-и... А я скоро помру. Значить — зостанешся ти один, сам за себе,— увесь, як є, за своє життя дбаха — зрозумів? Отож. Привчайся бути самому для себе працівником, а іншим — не піддавайся! Живи тихенько, спокійненько, а — уперто! Слухай усіх, а роби, як тобі краще...

Ціле літо, за винятком, звичайно, непогожих днів, я прожив у саду, теплими ночами навіть спав там на кошмі, подарованій бабусею; часом і сама вона ночувала в саду, принесе оберемок сіна, постелить його біля мого ложа, ляже й довго розповідає мені що-небудь, перебиваючи мову свою несподіваними вставками:

— Глянь — зірка впала! Це чиясь душечка чиста зату-

жила, матінку-землю згадала! Значить — зараз десь людина хороша народилась.

Або показувала мені:

— Нова зірка зійшла, глянь! Ач, оката яка! Ох ти, небо-небонько, риза божа ясна...

Дід бурчав:

— Застудитесь, дурноверхі, хвороба прикинеться, а чи грець поб'є. Злодії придуть, задавлять...

Бувало — зайде сонце, проллються в небесах вогняні ріки і — згорять, спаде на оксамитову зелень саду золотисто-червоний попіл, потім все навколо відчутно темніє, шириться, набрякає, облите теплим присмерком, опускається сите сонцем листя, гнуться трави до землі, все м'якшає, пишніє, тихенько дихає різними запахами, ласкавими, як музика, — і музика пливе здалеку, з поля: грають зорю в таборах. Ніч іде, а з нею ллється в груди щось дуже, відсвіжуюче, як добра ласка матері, тиша м'яко гладить серце теплою, волохатою рукою, і стирається з пам'яті все, що треба забути, — вся їдка, дрібна курява дня. Чудово лежати горілиць, стежачи, як розгоряються зірки, безмежно поглиблюючи небо; ця глибина, підіймаючись усе вище, відкриваючи нові зірки, легко підносить тебе з землі, і — так дивно — чи то вся земля змаліла до тебе, чи то сам ти чудесно розрісся, розвернувся і плавишся, зливаючись з усім, що навколо. Стає темніше, тихіше, але всюди невидимо натягнуті чуткі струни, і кожен звук — чи заспіває пташка уві сні, чи пробіжить їжак, чи десь тихо спалахне людський голос — все особливе, не поденному лунке, підкреслене любовно чуйною тишею.

Програла гармоніка, пролунав жіночий сміх, стукотить шабля по цеглі тротуару, заскавуліла собака — все це не потрібне, це опадає останнє листя дня, що віддів.

Бували ночі, коли раптом у полі, на вулиці закипав п'яний крик, хтось біг, важко гупаючи ногами, — це було звичне і не збуджувало уваги.

Бабуся не спить довго, лежить, закинувши руки під голову, і в тихому збудженні розповідає щось, певне, анітрохи не турбуючись тим, слухаю я її чи ні. І завжди вона вміла вибрати казку, яка робила ніч ще більше значною, ще кращою.

Під її розмірену мову я непомітно засинав і прокидався разом з пташками; прямо в лице дивиться сонце, нагріваючись, тихо струмить ранкове повітря, листки яблунь

струшують росу, всяка зелень трави блищить усе яскравіше, набуваючи кристалевої прозорості, тоненька пара підіймається над нею. В бузковому небі зростає віяло сонячних променів, небо голубіє. Невидимо високо дзвенить жайворонок, і всі кольори, звуки рососою просочуються в груди, викликаючи спокійну радість, будячи бажання швидше встати, щось робити і жити в дружбі з усім живим навколо.

Це був найтихіший і найбільш споглядальний час за все моє життя, саме цього літа в мені склалося й зміцніло почуття певності своїх сил. Я здичавів, став відлюдкуватий; чув галас дітей Овсянникова, але мене не тягло до них, а коли приходили братів, це й трохи не радувало мене, тільки збуджувало тривогу, щоб вони не порушували моїх побудов у саду — мого першого самотійного діла.

Перестала цікавити мене й дідова мова, дедалі сухіша, повна бурчання й охкання. Він став часто сваритися з бабусею, виганяв її з дому, вона йшла від нього то до дядька Якова, то — до Михайла. Інколи вона не поверталась додому по кілька днів, дід сам порався біля печі, пік собі руки, скиглив, лаявся, бив посуд і помітно ставав жадний.

Інколи, приходячи до мене в курінь, він зручно вмощувався на дерні, стежив за мною довго, мовчки і несподівано питав:

— Чого мовчиш?

— Так. А що?

Він починав повчати:

— Ми — не пани. Вчити нас нікому. Нам треба все самим розуміти. Для інших он книжок понаписувано, шкіл набудовано, а для нас нічого не наспіло. Все сам візьми...

І задумувався, засихав, нерухомий, німий, майже — моторошний.

Восени він продав будинок, а незадовго до продажу, раптом, вранці за чаєм, похмуро й рішуче сказав бабусі:

— Ну, стара, годував я тебе, годував — годі! Добувай собі хліб сама.

Бабуся поставилась до цих слів цілком спокійно, наче давно знала, що вони будуть сказані, і ждала цього. Не кваплячись, витягла табакерку, набила свій губчатий ніс і сказала:

— Ну, що ж! Якщо — так, хай буде — так...

Дід найняв дві темні кімнатки в підвалі старого бу-

динку, в тупику, під гіркою. Коли переїжджали на квартиру, бабуся взяла старий личак з довгими волоками, кинула його в підпічок і, присівши навпочіпки, почала виликати домовика:

— Домовик-родовик,— ось тобі сани, їдь і ти з нами на нове місце, на інше щастя...

Дід заглянув у вікно з двору й крикнув:

— Я тебе повезу, еретице! Спробуй, острами тільки мене...

— Ой, гляди, старий, погано буде,— серйозно попередила вона, але дід розлютився і заборонив їй перевозити домовика.

Меблі й усякі речі він три дні розпродував лахмітникам-татарам, завзято торгуючись і лаючись, а бабуся дивилася з вікна і то плакала, то сміялася, неголосно вигукуючи:

— Тягни-и! Ламай...

Я теж ладен був плакати, жаліючи мій сад, курінь.

Переїжджали на двох возах, і той, на якому сидів я, між усяким майном, страшенно трясло, неначе для того, щоб скинути мене геть.

І в цьому відчутті впертої тряски, що все скидала мене кудись, я прожив років зо два, аж до материної смерті.

Мати з'явилась незабаром після того як дід оселився в підвалі, бліда, змарніла, з величезними очима і гарячим, здивованим блиском в них. Вона все якось придивлялась, наче вперше бачила батька, матір і мене,— придивлялась і мовчала, а вітчим без уваги ходив по кімнаті, насвистуючи тихенько, покашлюючи, заклавши руки за спину, граючи пальцями.

— Господи, як ти жахливо ростеш! — казала мені мати, стиснувши гарячими долонями щоки мої. Одягнена вона була негарно — в широке руде плаття, що випнулось на животі.

Вітчим простяг мені руку.

— Здоров, брат! Ну, як ти, га?

Понюхав повітря і сказав:

— А знаєте — у вас дуже вогко!

Обоє вони наче довго бігли, потомились, все на них пом'ялось, витерлось, і нічого їм не треба, а тільки б лягти та відпочити.

Нудно пили чай, дідусь питав, дивлячись, як дощ мие шибки:

— Виходить — все згоріло?

— Все,— рішуче підтвердив вітчим.— Ми самі ледве вискочили...

— Так. Вогонь не жартує.

Притулившись до плеча бабусі, мати шепотіла щось на вухо їй,— бабуся мружила очі, наче в них світло било. Ставало дедалі нудніше.

Раптом дід сказав ехидно й спокійно, дуже голосно:

— А до мене чутка дійшла, Євгене Васильовичу, добродію, що пожежі й не було, а просто ти в карти програв усе...

Стало тихо, як у погребі, пирхав самовар, перішив дощ у вікно, потім мати вимовила:

— Папашо...

— Що-о, папашо? — оглушливо закричав дід.— Що ще буде? Не казав я тобі: не ходи тридцять за двадцять? От тобі — ось він — тонкий! Дворянка, га? Що, дочко?

Закричали всі четверо, найгучніше за всіх вітчим. Я пішов у сіни, сів там на дрова й здивовано задубів: матір неначе підмінено, вона була зовсім не та, не колишня. В кімнаті це було менше помітно, але тут, у су-тінку, ясно згадалось, яка вона була раніше.

Потім, не пам'ятаю як, я опинився в Сормові, в квар-тирі, де все було нове, стіни без шпалер, з клоччям в щілинах між брусами і з безліччю тарганів у клоччі. Мати й вітчим жили в двох кімнатах, на вулицю вікнами, а я з бабусею — в кухні, з одним вікном на дах. З-за дахів чорними дулями стирчали в небо димарі заводу і густо, кучеряво диміли, зимовий вітер роздмухував дим по всьому селу; завжди у нас, у холодних кімнатах, стояв масний запах гару. Рано-вранці вовком вив гудок:

— Хвоу, оу, оу-у...

Якщо стати на лаву, то у верхні шибки, через дахи, видно освітлені ліхтарями ворота заводу, розкриті, як беззубий чорний рот старого жебрака,— в нього густо влазить юрба маленьких людей. Опівдні знову гудок; одвалювались чорні губи воріт, відкриваючи глибоку діру, завод нудило пережованими людьми, чорним потоком вони виливались на вулицю, білий, кошлатий вітер лігав уздовж вулиці, ганяючи й розкидаючи людей по дворах. Небо ясніло над селом дуже зрідка: день у день над да-хами будівель, над заметами снігу, посоленими кіптявою,

висів другий дах, сірий, плаский, він пригнічував уяву і сліпив очі своєю тоскною однобарвністю.

Вечорами над заводом коливалась мутночервона заграва, освітлюючи кінці димарів, і здавалося, що димарі не від землі в небо піднялися, а спускаються на землю з цієї димової хмари,— спускаються, дихають червоним і виють, гудуть. Дивитися на все це було нестерпуче нудно, люта нудьга гризла серце. Бабуся працювала за куховарку — варила, мила підлоги, колола дрова, носила воду, вона була в роботі з ранку до вечора, лягала спати стомлена, крекчучи й охкаючи. Інколи вона, впоравшись біля печі, надягала коротку ватяну кофту і, високо підтикавши спідницю, вирушала до міста:

— Подивитись, як там старий живе...

— Візьми мене!

— Змерзнеш, глянь, як мете!

І йшла вона за сім верст, дорогою, загубленою в засніжених полях. Мати, жовта, вагітна, змерзло куталась у сіру, драпу шаль із торочками. Ненавидів я цю шаль, що спотворювала велике, струнке тіло, ненавидів і обривав хвостики торочок, ненавидів будинок, завод, село. Мати ходила в розтоптаних валянках, кашляла, струшуючи потворно великий живіт, її синьосірі очі сухо й сердито блискотіли й часто нерухомо спинялись на голих стінах, наче прилипаючи до них. Іноді вона цілу годину дивилась у вікно на вулицю; вулиця була схожа на щелепу, частина зубів від старості почорніла, покривилась, частина їх уже повипадала, і незграбно встановлено нові, не по щелепах великі.

— Чого ми тут живемо? — питав я. Вона відповідала:

— Ах, мовчи ти...

Вона мало говорила зо мною, все тільки наказувала:

— Піди, подай, принеси...

На вулицю мене пускали нечасто, щоразу я повертався побитий хлопцями,— бійка була улюбленою і єдиною насолодою моєю, я віддавався їй пристрасно. Мати шмагала мене поясом, але кара ще більш драгувала, і наступного разу я бився з хлопцями завзятіше,— а мати карала мене дужче. Якось я попередив її, що коли вона не перестане бити, я вкушу її за руку, втечу в поле і там замерзну,— вона здивовано відштовхнула мене, пройшлась по кімнаті й сказала, задихаючись від втоми:

— Звірєня!

Жива, трепетна райдуга тих почуттів, які зветься любов'ю, лияла в душі моїй, все частіше спалахували чадні сині вогники злості на все, тліло в серці почуття тяжкого невдоволення, усвідомлення самотності в цій сірій, безживній нісенітниці.

Вітчим був суворий до мене, неговіркий з матір'ю, він усе посвистував, кашляв, а після обіду ставав перед дзеркалом і старанно, довго колупався скіпочкою в нерівних зубах. Все частіше він сварився з матір'ю, сердито казав їй «ви» — це викання до розпачу обурювало мене. Під час сварок він завжди щільно причиняв двері в кухню, очевидно, не бажаючи, щоб я слухав його слова, але я все-таки прислухався до звуків його глухуватого баса.

Одного разу він крикнув, тупнувши ногою:

— Через ваше дурне червево я нікого не можу запросити в гості до себе, корова ви отака!

Приголомшений, в лютій образі я так підскочив на полатях, що вдарився головою об стелю й дуже прикусив до крові язик собі.

Щосуботи до вітчима десятками приходили робітники продавати записки на провізію, яку вони повинні були брати в заводській крамниці, цими записками їм виплачувано замість грошей, а вітчим скуповував їх за півціни. Він приймав робітників у кухні, сидячи за столом, бундючний, похмурий, брав записку й казав:

— Півтора карбованця.

— Євгене Васильовичу, бійся бога...

— Півтора карбованця.

Це безглузде, темне життя недовго тривало; перед тим, як матері треба було родити, мене одвели до діда. Він жив уже в Кунавіні, займаючи тісну кімнату з великою піччю й двома вікнами у двір, в двоповерховому будинку на Піщаній вулиці, що опускалася під гірку до огради кладовища Напольної церкви.

— Що-о? — спитав він, зустрівши мене, і засміявся, з підвиском.— Казано: нема роду над рідною матінку, а тепер, видно, треба казати: не над рідною матінку, а над старого чорта дідуся! Ех ви-и...

Не встиг я оглянутись на новому місці, приїхали бабуся й мати з дитиною, вітчима прогнали з заводу за те, що він обдирав робітників, але він поїхав кудись, і його зразу взяли на вокзал касиром продавати квитки.

Минуло багато пустого часу, і мене знов переселили

до матері в підвальний поверх кам'яного будинку, мати негайно ж віддала мене до школи; з першого ж дня школа викликала в мене огиду.

Я прийшов туди в материних черевиках, в пальтечку, перешитому з бабусиної кофти, в жовтій сорочці, в штанях «навипуск», все це зразу було висміяне, за жовту сорочку я дістав прізвисько «бубновий туз». З хлопцями я скоро поладив, але вчитель і піп не злюбили мене.

Вчитель був жовтий, лисий, у нього раз у раз текла кров з носа, він приходив у клас, заткнувши ніздрі ватою, сідав до стола, гугняво питав уроки і раптом, замовкнувши на півслові, витягав вату з ніздрів, розглядав її, хитаючи головою. Обличчя у нього було пласке, мідне, окисле, в зморшках лежала якась прозелень, особливо спотворювали це обличчя зовсім зайві на ньому олов'яні очі, які так неприємно прилипали до мого обличчя, що завжди хотілося витерти щоки долонею.

Кілька днів я сидів у першій групі, на передній парті, майже впритул до учительового стола,— це було нестерпно, здавалося, він нікого не бачить, крім мене, він гугнявив весь час:

— Песко-ов, зміни сорочку-у! Песко-ов, не човгай ногами! Песков, знову в тебе з взуття калюза натекла-а!

Я відплачував йому за це диким бешкетом: одного разу роздобув половинку замороженого кавуна, видовбав її й прив'язав на нитці до блока дверей у напівтемних сінях. Коли двері відчинились — кавун поїхав угору, а коли вчитель причинив двері,— кавун шапкою сів йому прямо на лисину. Сторож одвів мене з запискою вчителя додому, і я розплатився за цю вихватку своєю шкурою.

Вдруге я насипав у ящик його стола нюхального тютюну; він так розічхався, що пішов з класу, приславши замість себе зятя свого, офіцера, який примусив увесь клас співати «Боже царя храни» і «Ах ти, воля, моя воля». Тих, хто співав невірно, він ляскав лінійкою по головах, якось особливо лунко і смішно, але не боляче.

Законовчитель, вродливий і молодий, пишноволосий піп, не злюбив мене за те, що в мене не було «Священної истории ветхого и нового завета», і за те, що я передражнявав його манеру говорити.

Заходячи в клас, він зразу ж питав мене:

— Пешків, книгу приніс чи ні? Так. Книгу?

Я відповідав:

— Ні. Не приніс. Так.

— Що — так?

— Ні.

— Ну, і — йди додому! Так. Додому. Бо вчити тебе я не збираюсь. Так. Не збираюсь.

Це мене не дуже засмучувало, я йшов собі і до кінця уроків вештався по брудних вулицях слободи, придивляючись до її гамірного життя.

У попа було благообразне Христове обличчя, ласкаві, жіночі очі й маленькі руки, теж якісь ласкаві до всього, що потрапляло в них. Кожну річ — книгу, лінійку, ручку пера — він брав напрочуд гарно, наче річ була жива, тендітна, піп дуже любив її й боявся пошкодити їй необережним дотиком. З дітьми він був не такий ласкавий, але вони все-таки любили його.

Незважаючи на те, що я вчився непогано, мені незабаром сказали, що мене виженуть із школи за неподобну поведінку. Я зажурився, — це загрожувало мені великими неприємностями: мати ставала все дразливішою, все частіше біла мене.

Та з'явилася допомога, — в школу несподівано приїхав єпископ Хрисанф¹, схожий на чаклуна і, пам'ятаю, горбатий.

Коли він, маленький, в широкій чорній одежі та смішному відерці на голові, сів до стола, випростав руки з рукавів і сказав: «Ну, будемо розмовляти, діти мої!» — в класі зразу стало тепло, весело, повіяло незнайомо приємним.

Викликавши після багатьох мене до стола, він спитав серйозно:

— Тобі — котрий рік? Тільки-и? Який ти, брат довгий, га? Під дощем стояв часто, га?

Поклавши на стіл сухеньку руку з великими гострими нігтями, забравши в пальці напишну борідку, він дивився в лице мені добрими очима, запропонувавши:

— Ану, розкажи мені із священної історії, що тобі подобається?

¹ Автор відомої тритомної праці — «Релігії стародавнього світу», статті — «Єгипетський метампсихоз», а також публіцистичної статті — «Про шлюб і жінку». Ця стаття, яку я прочитав у юності, справила на мене велике враження. Здається, я неправильно подав титул її. Надрукована в якомусь богословському журналі сімдесятих років

Коли я сказав, що у мене немає книги і я не вчу священної історії, він поправив клобук і спитав:

— Як же це? Адже ж це треба вчити! А може, що-небудь знаєш, чув? Псалтир знаєш? Це добре! І молитви? Ну, от бачиш! Та ще й житія? Віршами? Та ти в мене знаючий.

Прийшов наш піп, червоний, задиханий, єпископ благословив його, та коли піп став говорити про мене, він підвів руку, сказавши:

— Дозвольте хвилинку... Ану, розкажи про Олексія чоловіка божого...

— Прегарні вірші, брат, га? — сказав він, коли я зупинився, забувши якийсь рядок.— А ще що-небудь?.. Про царя Давида? Охоче послухаю!

Я бачив, що він справді слухає і йому подобаються вірші; він питав мене довго, потім раптом спинив, питаючи швидко:

— По псалтирю вчився? Хто вчив? Добрий дідусь? Лихий? Невже? А ти дуже пустуєш?

Я запнувся, але сказав — егеж. Учитель з попом багатослівно підтвердили моє визнання, він слухав їх, опустивши очі, потім сказав, зітхнувши:

— Он що кажуть про тебе — чув? Ану, підійди!

Поклавши на голову мені руку, від якої пахло кипарисовим деревом, він спитав:

— Чого ж це ти пустуєш?

— Нудно дуже вчитися.

— Нудно? Це ти, брат, не так щось. Коли б тобі нудно було вчитися, ти б учився погано, а ось учителі свідчать, що добре ти вчишся. Значить, є щось інше.

Витягнувши маленьку книжку з-за пазухи, він запитав:

— Пешков, Олексій. Так. А ти все-таки стримувався б, брат, не пустував би багато! Трохи — можна, а як багато — досадно людям буває! Правду ж я кажу, діти?

Багато голосів весело відповіли:

— Егеж.

— А самі ви, мабуть, не багато пустуєте?

Хлопці, посміхаючись, заговорили:

— Ні. Теж багато! Багато!

Єпископ відхилився на спинку стільця, пригорнув мене й здивовано сказав так, що всі — навіть учитель і піп — засміялися:

— Ач яке діло, братіки мої, адже я теж у ваші літа великим бешкетником був! І чого б ото воно, братіки?

Діти сміялись, він розпитував їх, ловко плутаючи всіх, змушуючи заперечувати один одному, і все збільшував веселість. Нарешті встав і сказав:

— Хороше з вами, пустуни, та час мені їхати!

Підняв руку, змахнувши рукав до плеча і, хрестячи всіх широкими помахами, благословив:

— Во ім'я отця і сина і святого духа, благословляю вас на добрі труди! Прощайте.

Всі закричали:

— Прощайте, владико! Ще приїжджайте.

Киваючи клобуком, він казав:

— Я — приїду, приїду! Я вам книжок привезу!

І сказав учителеві, впливаючи з класу:

— Відпустіть їх додому!

Він вивів мене за руку в сіни і там сказав тихенько, нахилившись до мене:

— То ти — стримуйся, добре? Я ж розумію, чого ти пустуєш! Ну, прощай, брат!

Я був дуже схвилюваний, якесь особливе почуття кипіло в грудях, і навіть, — коли вчитель, розпустивши клас, залишив мене і став говорити, що тепер я повинен триматися тихше води, ніжче трави, — я вислухав його уважно, охоче.

Піп, надягаючи шубу, ласкаво гудів:

— Віднині ти на мої уроки мусиш приходити! Так. Мусиш. Але — сиди смирно! Так. Смирно.

Покращали справи мої в школі — дома відбулась погана історія: я вкрав у матері карбованець. Це був злочин без задалегідь обміркованого наміру.

Якось увечері мати пішла кудись, залишивши мене дома з дитинсю; нудьгуючи, я розгорнув одну з вітчимо-вих книжок — «Записки лікаря» Дюма-батька — і між сторінками побачив два білети — десять карбованців і карбованець. Книга була незрозуміла, я закрив її, і раптом мені спало на думку, що за карбованець можна купити не тільки «Священну історію», але, мабуть, і книгу про Робінзона. Що така книга існує, я довідався незадовго перед тим у школі: в морозяний день, на перерві, я розповідав хлопцям казку, раптом один із них презирливо зауважив:

— Казка — дурниця, а от Робінзон — ото справжня історія!

Знайшлося ще кілька хлопчиків, що читали Робінзона, всі хвалили цю книгу, я був ображений, що бабуся казка не сподобалась, і тоді ж вирішив прочитати Робінзона, щоб теж сказати про нього: це дурниця!

На другий день я приніс у школу «Священную историю» і два пошарпані томики казок Андерсена, три фунти білого хліба і фунт ковбаси. В темній маленькій крамничці біля огорожі Володимирської церкви був і Робінзон, тоненька книжечка в жовтій обкладинці, і на першому аркуші намальовано бородатого чоловіка в хутряному ковпаку, в звіриній шкурі на плечах, — це мені не сподобалось, а казки навіть і зовні були милі, незважаючи на те, що пошарпані.

На великій перерві я поділив з хлопцями хліб і ковбасу, і ми почали читати чудову казку «Соловей» — вона зразу всіх взяла за серце.

«В Китаї всі люди — китайці, і сам імператор — китаець», — пам'ятаю, як приємно здивувала мене ця фраза своєю простою, осяяною веселою усміхненою музикою і ще чимось незвичайно хорошим.

Мені не пощастило дочитати «Солов'я» в школі — не вистачило часу, а коли я прийшов додому, мати, яка стояла біля припічка з чаплією в руках, підсмажуючи яєчню, спитала мене дивним, згаслим голосом:

— Ти взяв карбованець?

— Взяв; ось — книги...

Чаплією вона мене й побила дуже старанно, а книги Андерсена відняла й назавжди сховала кудись, що було тяжче за побої.

Кілька днів я не ходив у школу, а за цей час вітчим, мабуть, розповів про подвиг мій товаришам по службі, ті — своїм дітям, один з них приніс цю історію в школу, і, коли я прийшов учитись, мене зустріли новим прізвиськом — злодій. Коротко і ясно, але — неправильно: адже я не приховав, що взяв карбованця. Спробував пояснити це — мені не повірили, тоді я пішов додому і сказав матері, що до школи не піду більше.

Сидячи біля вікна, знову вагітна, сіра, з безумними, замученими очима, вона годувала брата Сашу і дивилась на мене, відкривши рот, як риба.

— Ти — брешеш,— тихо сказала вона.— Ніхто не може знати, що ти взяв карбованець.

— Піди спитай.

— Ти сам проговорився. Ну, скажи — сам? Гляди, я сама довідаюсь завтра, хто приніс це в школу!

Я назвав учня. Лице її жалісно зморщилось і почало танути сльозами.

Я пішов у кухню, ліг на свою постіль, покладену за піччю на ящиках, лежав і слухав, як у кімнаті тихенько квилить мати.

— Боже мій, боже мій...

Терпіння бракувало лежати в гидкому запаху нагрітих, засмальцьованих ганчірок, я встав, пішов надвір, але мати крикнула:

— Куди ти? Куди? Йди до мене!..

Потім ми сиділи на підлозі, Саша лежав на колінах у матері, хапав гудзики її вбрання, кланявся їй казав:

— Гудя,— що означало: гудзик.

Я сидів, притулившись до матиного боку, вона говорила, обнявши мене:

— Ми — бідні, у нас кожна копійка, кожна копійка...

! все не договорювала чогось, пригортаючи мене гарячою рукою.

— Ет, яка погань... погань! — раптом сказала вона слова, які я вже чув від неї раз.

Саша повторив:

— Понь!

Дивний це був хлопчик: незграбний, великоголовий, він дивився на все круг себе прекрасними, синіми очима, з тихою посмішкою і немов чекаючи чогось. Говорити він почав незвичайно рано, ніколи не плакав, живучи в постійному стані тихої веселості. Був кволий, ледве повзав і дуже радів, коли бачив мене, просився на руки до мене, любив м'яти вуха маленькими м'якими пальцями, від яких чомусь пахло фіалкою. Він помер несподівано, не хворівши; ще вранці був тихо веселий, як завжди, а ввечері, як задзвонили до вечерні, вже лежав на столі. Це сталось незабаром після народження другої дитини, Миколи.

Мати зробила що обіцяла; в школі я знову влаштувався добре, але мене знову перекинуло до діда.

Одного разу, під час вечірнього чаю, увійшовши з двору в кухню, я почув надірваний крик матері.

- Євгеній, я тебе прошу, прошу...
- Дур-ни-ці! — сказав вітчим.
- Але ж я знаю — ти до неї йдеш!
- Н-ну?

Кілька секунд обоє мовчали, мати закашлялась, кажучи:

— Яка ти зла погань...

Я чув, як він ударив її, кинувся в кімнату і побачив, що мати, впавши на коліна, сперлася спиною й ліктями на стілець, вигнувши груди, закинувши голову, хриплячи й страшно блискаючи очима, а він, чисто вдягнений, в новому мундирі, б'є її в груди довгою своєю ногою. Я схопив зі стола ніж з костяною ручкою в сріблі, — ним різали хліб, це була єдина річ, що залишилась у матері після мого батька, — схопив і з усієї сили ударив вітчима у бік.

На щастя, мати встигла відштовхнути Максимова, ніж проїхав по боку, широко розповорши мундир і тільки вдряпнувши шкіру. Вітчим, охнувши, кинувся геть із кімнати, держачися за бік, а мати схопила мене, підняла і з ревом кинула на підлогу. Мене відняв вітчим, що повернувся знадвору.

Пізно ввечері, коли він все-таки пішов з дому, мати прийшла до мене за піч, обережно обнімала, цілувала мене й плакала:

— Прости, я винна! Ой, любий, як ти міг? Ножем?

Я зовсім щиро й цілком розуміючи, що кажу, відповів їй, що заріжу вітчима і сам теж заріжуся. Я думаю, що зробив би це, принаймні спробував би. Навіть тепер я бачу цю підлу, довгу ногу, з яскравим кантом вздовж холоші, бачу, як вона розхитується в повітрі і б'є носком у груди жінчини.

Згадуючи цю свинцеву мерзоту дикого російського життя, я інколи питаю себе: та чи варто говорити про це? І, з поновленою певністю, відповідаю собі — варто; бо це — живуча, підла правда, вона не здохла й до цього дня. Це та правда, яку слід знати до кореня, щоб з коренем і видерти її з пам'яті, з душі людини, з усього життя нашого, тяжкого й ганебного.

І є інша, важливіша причина, що спонукає мене малювати цю мерзоту. Хоч вона й огидна, хоч і давить нас, до смерті розплющуючи безліч прекрасних душ,—

російська людина все ж таки в такій мірі ще здорова й молода душею, що переборює і переборє її.

Не тільки тим гідне подиву життя наше, що в ньому такий родючий і жирний пласт всякої тваринної погані, але тим, що крізь цей пласт все-таки переможно проростає яскраве, здорове і творче — людське, збуджуючи непохитну надію на відродження наше до життя світлого, людського.

ХІІІ

Знову я в діда.

— Що, розбишако? — зустрів він мене, стукаючи рукою по столу. — Ну, тепер я вже тебе годувати не буду, хай бабуся годує!

— І буду, — сказала бабуся. — От біда, подумаєш!

— Ну то й годуй! — крикнув дід, але зразу заспокоївся, пояснивши мені:

— Ми з нею зовсім поділилися, у нас тепер все нарізно...

Бабуся, сидячи біля вікна, швидко плела мереживо, весело цокали коклюшки, золотим їжаком виблискувала проти весняного сонця подушка, густо втикана мідними шпильками. І сама бабуся наче з міді лита, — незмінна! А дід ще більше зсохся, зморщився, його руде волосся посіріло, спокійна статечність рухів змінилась гарячковою метушливістю, зелені очі дивляться підозріливо. Підсміюючись, бабуся розповіла мені про розділ майна між нею та дідом: він віддав їй усі горщики, миски, весь посуд і сказав:

— Це — твоє, а більше нічого від мене не вимагай!

Потім відібрав у неї все старовинне вбрання, речі, лисячий салоп, продав усе за сімсот карбованців, а гроші позичив на проценти своєму хрещеникові-євреєві, торговцеві фруктами. Він остаточно захворів на скнарість і втратив сором: став ходити до старих знайомих, колишніх товаришів по службі в ремісничій управі, до багатих купців і, скаржачися, що його розорили діти, просив у них грошей на бідність. Він мав повагу, йому давали щедро, крупними білетами; розмахуючи білетом під носом у бабусі, дід хвастив і дражнив її, як дитина:

— Бачила, дурна? Тобі сотої частини цього не дадуть!

Зібрані гроші він позичав на проценти новому своєму приятелеві, довгому й лисому кушніреві, прованому на слобідці Хлистом, і його сестрі — крамарці, огрядній, червоношокої бабі, з карими очима, млосній і солодкій, як патока.

Все в домі строго ділилось: один день обід готувала бабуся з провізії, купленої на її гроші, на другий день провізію й хліб купував дід, і завжди в його дні обіди бували гірші: бабуся брала хороше м'ясо, а він — тельбухи, печінку, легені, сичуг. Чай і цукор мали кожне окремо, але заварювали чай в одному чайнику і дід тривожно говорив:

— Стривай, стривай,— ти скільки поклала?

Висипле чайнки на долоню собі і, старанно перелічивши їх, скаже:

— У тебе чай дрібніший від мого, значить,— я покладу менше, мій зернистіший, наваристіший.

Він пильно стежив, щоб бабуся наливала чай і йому й собі однієї міцності і щоб вона випивала стільки чашок, як він.

— По останній, чи що? — питала вона перед тим, як злити весь чай.

Дід зазирає у чайник і казав:

— Ну, добре — по останній!

Навіть оливу для лампадки перед образом кожен купував свою,— це після півсотні років сумісної праці!

Мені було і смішно і гидко дивитися на всі оці дідові фокуси, а бабусі — тільки смішно.

— А ти — не зважай! — заспокоювала вона мене.— Ну, що такого? Старий дідунь, от і дуріє! Адже йому вісім десятків,— відходи-но ти стільки! Хай дуріє, кому горе? А я собі та тобі — зароблю шматок, не бійся!

Я теж почав заробляти гроші: у свята, зранку, брав мішок і рушав по дворах, по вулицях збирати коров'ячі кістки, ганчірки, папір, цвяхи. Пуд ганчірок і паперу ганчірники купували по двадцять копійок, залізо — так само, пуд кісток по гривенику, по вісім копійок. Ходив збирати я і в будні після школи, продаючи щосуботи різного краму копійок на тридцять, на п'ятдесят, а, як була удача, і більше. Бабуся брала в мене гроші,

похапцем ховала їх у кишеню спідниці й похвалювала мене, опустивши очі:

— От і спасибі тобі, голубе! Ми з тобою не прогодуюмось,— ми? Велике діло!

Якось я підглянув, як вона, держачи на долоні мої п'ятаки, дивилась на них і мовчки плакала, одна мутна сльозинка висіла в неї на носі, ніздрюватою, як пемза.

Більш прибутковою справою, ніж ганчірництво, була крадіжка дров і тесу з дров'яних складів на березі Оки або на Пісках,— острів, де під час ярмарку торгують залізом в нашвидкуруч побудованих ятках. Після ярмарку ятки розбирають, а жердини, тес — складають у штабелі, і вони лежать там, на Пісках, майже до весняної повені. За добру тесину домовласники міщани давали по десять копійок, за день можна було потягти штуки дві, три. Але для удачі потрібні були непогожі дні, коли хуртовина або дощ розганяли сторожів, змушуючи їх ховатися.

Підібралася дружна ватага: десятилітній син старчихи-мордовки Санька Вяхір, хлопчик милий, ніжний і завжди спокійно веселий; безрідний Кострома, кудлатий, кістлявий, з величезними чорними очима,— він згодом, тринадцяти років, повісився в колонії малолітніх злочинців, куди потрапив за крадіжку пари голубів; татарчук Хабі, дванадцятилітній силач, простосердий і добрий; тупоносий Язь, син цвинтарного сторожа й могильника, хлопчик років восьми, мовчазний, як риба, що хворів на «чорну неміч», а найстарший за віком був син кравчихи-вдови Гришка Чурка, людина розсудлива, справедлива, завзятий боець навкулачки; все — люди з однієї вулиці.

Крадіжку в слободі не вважали за гріх,— вона була звичаєм і майже єдиним засобом до життя для напівголодних міщан. Півтора місяці ярмарку не могли нагодувати на цілий рік, і дуже багато статечних домовласників «приробляли на річці» — ловили дрова й колоди, занесені повіддю, перевозили на дощаниках дрібний вантаж, але головним чином жили крадіжками з барж і взагалі — «мартишничали» на Волзі та Оці, хапаючи все, що лежало скраю. В свята дорослі хвастали удачами своїми, маленькі слухали і вчилися.

Весною, в гарячу пору перед ярмарком, вечорами вулиці слободи були рясно засіяні п'яними майстровими, візниками і всяким робочим людом,— слобідські хлопці

завжди обшарювали їх кишені, це був промисел узаконений, до нього вдавались безбоязно, на очах у старших.

Крали інструмент у теслярів, гаечні ключі в легкових візників, а в ломових — шкворні, залізні підоски з возових осей, — наша компанія до цих справ не бралась; Чурка одного разу рішуче сказав:

— Я красти не буду, мені мамка не велить.

— А я — боюся! — сказав Хабі.

У Костроми було почуття гидливості до злодюжок, слово — злодій він вимовляв особливо сильно і, коли бачив, що чужі хлопці оббирають п'яних, — розганяв їх, коли ж вдавалося піймати хлопця — жорстоко бив його. Цей окатий, невеселий хлопчик вважав себе за дорослого, він ходив особливою ходою, перевальцем, як той крючник, намагався говорити густим, грубим голосом, увесь він був якийсь тугий, надуманий, старий. Вяхір був певен, що крадіжка — гріх.

Але тягти тес і жердини з Пісків не вважалося за гріх, ніхто з нас не боявся цього, і ми виробили ряд прийомів, які дуже успішно полегшували нам цю справу. Ввечері, коли темніло, або в непогожий день Вяхір і Язь рушали на Піски через затон по набухлій мокрій кризі, — вони йшли відкрито, намагаючись звернути на себе увагу сторожів, а ми, четверо, проходили непомітно, кожен окремо. Сторожі, стривожені Язем і Вяхірем, стежили за ними, ми збирались біля заздалегідь призначеного штабеля, вибирали собі взяток, і, поки швидконогі товариші дражнять сторожів, змушуючи їх бігати за собою, ми рушаємо назад. У кожного з нас вірвочка, на кінці її загнутий гаком великий цвях; зачепивши ним тесини чи жердини, ми волокли їх по снігу й по льоду, — сторожі майже ніколи не помічали нас, а помітивши — не могли наздогнати. Продавши взяток, ми ділили вилучену на шість частин — припадало по п'ятаку, інколи по сім копійок на брата.

На ці гроші можна було дуже сито прожити день, але Вяхіра била мати, коли він не приносить їй на шкалик або на сотку горілки; Кострома складав гроші, мріючи завести собі голубів; мати в Чурки була хвора, він намагався заробити якомога більше; Хабі теж складав гроші, збирався їхати в місто, де він народився і звідки його вивіз дядько, який скоро після переїзду в

Нижній втонув. Хабі забув, як називалося місто, пам'ятав тільки, що воно стоїть на Камі, близько від Волги.

Нас чомусь дуже смішило це місто, ми дражнили косоокого татарчука, виспівуючи:

Місто на Камі,
Не знаєм, де саме!
Не дістать руками,
Не дійти ногами!

Спочатку Хабі сердився на нас, але одного разу Вяхір сказав йому туркотливим голосом, що виправдував прізвисько:

— Чого ти? Хіба на товаришів сердяться?

Татарчук зняковів і сам став співати про місто на Камі.

Нам все-таки більше подобалося збирати ганчір'я та кістки, ніж красти тес. Це стало особливо цікаво весною, коли зійшов сніг, і після дощів, які чисто вимивали бруковані вулиці безлюдного ярмарку. Там, на ярмарку, завжди можна було назбирати в канавах багато цвяхів, уламків заліза, часто ми знаходили гроші, мідь і срібло, але для того, щоб ярмаркові сторожі не ганяли нас і не віднімали мішків, треба було або платити їм семишники або довго кланятися їм. Взагалі, гроші діставались нам не легко, але жили ми дуже дружно, і, хоч інколи сварилися трохи,— я не пам'ятаю ні однієї бійки між нами.

Нашим миротворцем був Вяхір, він завжди умів вчасно сказати нам якісь особливі слова; прості, вони дивували і конфузили нас. Він і сам говорив їх з подивом. Злі вихватки Язя не ображали, не лякали його, він вважав усе погане за непотрібне і спокійно, переконливо заперечував.

— Ну, для чого це вам? — питав він, і ми ясно бачили — ні для чого!

Матір свою він називав «моя мордовка»,— це не смішило нас.

— Вчора моя мордовка знову приплентала додому п'янісінька! — весело розповідав він, поблизуючи круглими очима золотистого кольору.— Розчинила навстіж двері, сіла на порозі і співає, і співає, курка!

Статечний Чурка питав:

— Що — співає?

Вяхір, приляскуючи дболоңею по коліні, тонким голо-
сом відтворював пісню своєї матері:

Ой, стук-постук —
Молодий пастух,
Він — в віконце батогом,
Ми на вулицю бігом!
Пастух Ваня,
Наче зірка рання,
На сопілку як заграє,
Вся вулиця завмирає!

Він знав безліч таких задьористих пісеньок і дуже
вміло співав їх.

— Егеж,— розповідає він далі,— так вона й заснула
на порозі, вихолодила геть чисто хату, я весь дрижу,
мало не замерз, а стягти її — сили не вистачає. То сьо-
годні вранці кажу їй: «Чого ти така несусвітня п'яниця?»
А вона одказує: «Нічого, потерпи трохи, я вже скоро
помру!»

Чурка серйозно підтверджує:

— Вона скоро помре, набрякла вже вся.

— Шкода буде тобі?— питаю я.

— А як же? — дивується Вяхір.— Вона ж у мене хо-
роша...

І всі ми, знаючи, що мордовка раз у раз лупцює
Вяхіра, вірили, що вона хороша; траплялось навіть, у
дні невдач, Чурка пропонував:

— Давайте складемося по копійці, Вяхіреві матері
на горілку, а то вона поб'є його!

Грамотних в компанії було двоє — Чурка та я; Вяхір
дуже заздри́в нам і туркотів, смикаючи себе за гостре,
мишаче вухо:

— Ось поховаю свою мордовку — теж піду в школу,
поклонюся вчителеві в ніжки, щоб узяв мене. Вивчуся —
в садівники наймуся до архієрея, а то й до самого
царя!..

Весною мордовку, разом з дідком, збирачем на буду-
вання храму, та з пляшкою горілки, придавив стіс дров,
який упав на них; жінку відвезли в лікарню, а солідний
Чурка сказав Вяхіреві:

— Гайда до мене жити, мамка моя навчить тебе гра-
моти...

І через малий час Вяхір, високо задираючи голову,
читав вивіски:

— Балакійна крамниця...

Чурка виправляв його:

— Бакалійна, каракатице!

— Я бачу, та перестрибують буквовки.

— Буковки!

— Вони стрибують — раді, що читають їх!

Він дуже смішив і дивував усіх нас своєю любов'ю до дерев, трав.

Слобода, розкидана по піску, була небагата на рослинність; тільки де-не-де, по дворах, самотно стирчали убогі верби, криві кущі бузини, та під парканом боязко ховалися сірі, сухі билинки; коли хтось із нас сідав на них — Вяхір сердито бурчав:

— Ну, навіщо траву толочите? Сіли б отам, на пісок, хіба не однаково вам?

При ньому ніяково було зломити гілку верби, зірвати розквітлу вітку бузини або зрізати шелюговий прут на березі Оки — він завжди дивувався, знизуючи плечима і розводячи руками:

— Чого ви все ламаєте? Ну й чорти ж!

І всім було соромно від його здивування.

Шосуботи ми влаштували веселу розвагу, — готувалися до неї цілий тиждень, збираючи на вулицях поношені личаки й складаючи їх по затишних куточках. Увечері, в суботу, коли з Сибірської пристані йшли додому юрми крючників-татар, ми, зайнявши позиції, десь на перехресті, починали шпурляти на татар личаки. Спочатку це дратувало їх, вони бігали за нами, лаялись, але незабаром самі стали захоплюватися грою і, вже знаючи, що на них чекає, з'являлись на поле бою теж озброєні безліччю личаків, мало того, — підглядавши, куди ми ховаємо бойовий матеріал, вони не раз обкрадали нас, — ми скаржилися їм:

— Це — не гра!

Тоді вони ділили личаки, віддаючи нам половину, і — починався бій. Звичайно вони спинялись на відкритому місці, ми, з верещанням, гасали навколо них, шпурляючи личаками, вони теж кричали і оглушливо реготали, коли хтось із нас з розгону заривався головою в пісок, збитий личаком, метко кинутим під ноги.

Гра горіла довго, інколи аж поки стемніє, збиралося міщанство, визирало з-за причілків і бурчало, порядку ради. Воронами літали в повітрі сірі запорошені личаки,

інколи кому-небудь з нас дуже перепало, але втіха була вища за біль і образ.

Татари гарячилися не менше за нас; часто, закінчивши бій, ми йшли з ними в артіль, там вони годували нас солодкою кониною, якимсь особливим варивом з овочів, після вечері пили густий плитковий чай із здобними горішками з солодкого тіста. Нам подобалися ці величезні люди, один в один — силачі, в них було щось дитяче, дуже зрозуміле, — мене особливо вражала їх незлобливість, непохитна добродушність і те, як вони уважно, серйозно ставились один до одного.

Всі вони чудово сміялися, до сліз заходилися сміхом, а один з них — касимовець, з перебитим носом, чоловік казкової сили, — він одніс одного разу з баржі далеко на берег дзвін на двадцять сім пудів ваги, — він, сміючись, вив і кричав:

— Вву, вву! — Слова — трава, а слова — дрібна гривна, а золотий монета слова-та!

Якось він посадив Вяхіра на долоню собі, підняв його високо і сказав:

— Ось де живи, небеснай!

В непогожі дні ми збиралися в Язя, на кладовищі, в сторожці його батька. Це був чоловік кривих кісток, довгорукий, замизканий, на його маленькій голові, на темному обличчі кушилося бруднувате волосся; голова його нагадувала засохлий реп'ях, довга, тонка шия — стеблину. Він солодко мружив якісь жовті очі і скоромовкою бурмотів:

— Не дай господи безсоння! Ух!

Ми купували три золотники чаю, восьмушку цукру, хліба, обов'язково — шкалик горілки Язевому батькові, Чурка строго наказував йому:

— Нікчемний Мужиче — наставляй самовар!

Мужик, посміхаючись, наставляв бляшаний самовар, ми, в дождиданні чаю, міркували про свої справи, він подавав нам путні поради:

— Дивіться — післязавтра сороковини в Трусових, великий стіл буде, — отам уже кісток для вас!

— У Трусових кості куховарка збирає, — підкидав всезнаючий Чурка.

Вяхір мріяв, дивлячись у вікно на кладовище:

— Скоро вже в ліс ходить почнемо, ох ти!

Язь завжди мовчав, уважно розглядаючи всіх сум-

ними очима, мовчки він показував нам і свої іграшки — дерев'яних солдатів, здобутих на смітнику, безногих коней, уламки міді, гудзики.

Батько його ставив на стіл різноманітні чашки, кухлі, подавав самовар, — Кострома сідав наливати чай, а він, випивши свій шкалик, вилазив на піч і, витягши звідти нову шию, розглядав нас совиними очима, бурчав:

— Ух, щоб ви поздихали, — наче й не діти, га? Ах, злодії, не дай господь безсоння!

Вяхір казав йому:

— Ми зовсім не злодії!

— Ну, то злодюжки...

Якщо Язів батько набридав нам, — Чурка сердито гукав на нього:

— Відчепися, Нікчемний Мужиче!

Мені, Вяхіреві й Чурці дуже не подобалось, коли цей чоловік починав рахувати, в якому дворі є хворі, хто із слободян скоро помре, — він говорив про це смачно й безжально, а бачивши, що нам неприємна його розмова, — умисне дражнив і під'юджував нас:

— Ага-а, боїтеся, вишкварки? Ото ж то! А ось скоро один товстий помре, — ех, і довго ж гнити йому!

Його зупиняли, — він не вгамовувався:

— Але ж і вам треба помирати, на смітниках-бо недовго проживете!

— Ну, то й помremo, — казав Вяхір, — нас в ангели візьмуть.

— Ва-вас? — задихався від подиву Язів батько. — Це — вас? В ангели?

Реготав і знову дражнив, розповідаючи про покійників усяку погань.

Але інколи цей чоловік раптом починав говорити дзюркотливим, зниженим голосом щось дивне:

— Ось послухайте, хлопці, стривайте! Ось позавчора поховали одну молодицю, узнав я, хлоп'ятка, про неї історію — що ж це за молодиця?

Він дуже часто говорив про жінок і завжди — брудно, але було в його оповіданнях щось запитливе, жалісне, він наче запрошував нас думати з ним, і ми слухали його уважно. Говорив він невміло, недоладно, часто перебиваючи свою мову запитаннями, але від його оповідань залишалися в пам'яті якісь скалки й уламки, що раз у раз непокоїли:

— Питають її: «Хто підпалив?»— «Я підпалила!»— «Як так, дурна? Тебе дома не було в ту ніч, ти в лікарні лежала!»— «Я підпалила!» Це вона — навіщо ж? Ух, не дай господь безсоння...

Він знав історію життя майже кожного слободянина, закопаного ним у пісок сумного, голого кладовища, він немов одчиняв перед нами двері будинків, ми заходили в них, бачили, як живуть люди, відчували щось серйозне, важливе. Він, здається, міг би говорити цілу ніч до ранку, але як тільки вікно сторожки мутніло, затягаючись сутінками, Чурка вставав із-за стола:

— Я — додому, а то мамка боятись буде. Хто зо мною?

Ішли всі; Язь проводив нас до огради, замикав ворота і, притуливши до ґраток темне, кістляве обличчя, глухо казав:

— Прощайте!

Ми теж кричали йому — прощай! Завжди ніяково було залишати його на кладовищі. Кострома сказав якось, озирнувшись назад:

— От прокинемось завтра, а він — помер.

— Язеві гірше за всіх живеться, — часто говорив Чурка, а Вяхір завжди заперечував:

— Нам зовсім не погано...

І на мій погляд нам жилося не погано, — мені це вичлине, незалежне життя дуже подобалося і подобались товариші, вони збуджували в мене якесь велике почуття, завжди неспокійно хотілось зробити щось хороше для них.

В школі мені знову стало трудно, учні висміювали мене, називаючи ганчірником, старцебродом, а одного разу, після сварки, поскаржилися вчителеві, що від мене тхне помийною ямою і не можна сидіти біля мене. Пам'ятаю, як глибоко образила мене ця скарга і як тяжко було мені ходити в школу після неї. Скарга була вигадана зо зла: я дуже старанно мився щоранку і ніколи не приходив у школу в тому одягу, в якому збирав ганчірки.

Та ось нарешті я склав екзамен у третій клас, одержавши в нагороду евангеліє, байки Крилова в оправі і ще книжку без оправы, з незрозумілим титулом — «Фата-Моргана», дали мені також похвальну грамоту. Коли я приніс ці подарунки додому, дід дуже зрадив, розчулився

й сказав, що все це треба берегти і що він замкне книги в скриню до себе. Бабуся вже кілька днів лежала хвора, у неї не було грошей, дід охкав і зойкав:

— Обпиваєте ви мене, об'їдаєте до кісток, ех ви-и...

Я відніс книги в крамничку, продав їх за п'ятдесят п'ять копійок, віддав гроші бабусі, а похвальну грамоту попсував якимись написами і тоді ж вручив дідові. Він бережно сховав папір, не розгорнувши його і не побачивши моєї вихватки.

Покінчивши з школою, я знову зажив на вулиці, тепер стало ще краще,— весна була в розпалі, заробіток став більший, щонеділі ми всією компанією зранку вирушали в поле, в сосновий гай, поверталися в слободу пізно ввечері, приємно стомлені і ще більше близькі один одному.

Але це життя тривало недовго — вітчима звільнили з посади, він знову подався кудись, мати, з маленьким братом Миколою, перебралась до діда, і на мене були покладені обов'язки няньки,— бабуся пішла в місто й жила там у багатого купця, вишиваючи покрив на плащаницю.

Німа, висохла мати ледве пересувала ноги, дивлячись на все страшними очима, брат був золотушний, з виразками на кісточках, і такий кволенький, що навіть плакати голосно не міг, а тільки стогнав жахливо, коли був голодний, а ситий дрімав і крізь дрімоту якимось дивно зітхав, мурчав тихенько, наче кошеня.

Уважно обмацавши його, дід сказав:

— Годувати б слід його добренько, та не вистачає в мене харчів на всіх вас...

Мати, сидючи в кутку на постелі, хрипко зітхнула:

— Йому небагато треба...

— Тому — небагато, цьому — небагато, і виходить багато...

Він махнув рукою і звернувся до мене:

— Держати Миколу треба на волі, на сонечку, в піску...

Я наносив мішком чистого сухого піску, склав його в купу під вікном на осонні і заривав брата по шию, як сказав дідусь. Хлопчиківі подобалося сидіти в піску, він солодко мружився і світив мені незвичайними очима —

без білків, тільки самі блакитні зіниці, обведені світлим колючком.

Я одразу й сильно полюбив брата, мені здавалося, що він розуміє все, про що думаю я, лежачи біля нього на підску під вікном, звідки повзе до нас скрипучий голос діда:

— Померти — не велика мудрість, ти б ось жити вміла!

Мати зтяжно кашляє...

Звільнивши ручки, хлопчик тягнеться до мене, похитуючи білою голівкою; волосся в нього ріденьке, з сивим полиском, а личко стареньке, мудре.

Коли близько до нас підходить курка, кішка — Коля довго придивляється до них, потім дивиться на мене і ледь помітно всміхається, — мене бентежить ця по-смішка — чи не почуває брат, що мені нудно з ним і хочеться втекти на вулицю, залишивши його?

Двір — маленький, тісний і засмічений, від воріт ідуть побудовані з обаполів сарайчики, дров'яники й погребі, потім вони загинаються, закінчуючись лазнею. Дашки суцільно завалені уламками човнів, полінами дров, дошками, вогкими трісками — все це міщани вилунали з Оки під час льодоходу й повені. І весь двір непривабливо завалений купами всякого дерева; просочене водою, воно пріє на сонці, випускаючи з себе запах гнилі.

Рядом — бойня дрібної худоби, майже кожного ранку там мукали телята, мекали вівці, кров'ю пахне так густо, що інколи мені здавалось — цей запах гойдається в курному повітрі прозоро-червоною сіткою...

Коли мукали тварини, оглушувані ударом сокири — обухом поміж рогами, — Коля примружував очі і, надимаючи губи, мабуть, хотів повторити звук, але тільки видував повітря:

— Ффу-у...

Опівдні дід, висунувши голову з вікна, кричав:

— Обідати!

Він сам годував дитину, держачи її на колінах у себе, — пожеє картоплі, хліба і кривим пальцем засуне Колі в ротик, вимазуючи тонкі його губи й гостреньке підборіддя. Погодувавши трохи, дід піднімав хлопчикові сорочечку, тикав пальцем у його роздутий животик і вголос міркував:

— Може, годі? Чи ще дати?

З темного кутка біля дверей линув голос матері:

— Ви ж бачите — він тягнеться до хліба!

— Дитина дурна! Вона не може знати, скільки треба їй з'їсти...

І знову пхав у рот Колі жованку. Дивитись на це годування мені було соромно до болю, внизу горла мене душило й нудило.

— Ну, добре! — казав, нарешті, дід. — На, віднеси його матері.

Я брав Колю — він стогнав і тягся до стола. Назустріч мені, хриплячи, підводилась мати, простягаючи сухі руки без м'яса на них, довга, тонка, мов ялина з обламаними гілками.

Вона зовсім оніміла, рідко коли скаже слово кип'ячим голосом, а то цілий день мовчки лежить в кутку й помирає. Що вона помирала — це я, звичайно, відчував, знав, та й дід занадто часто, настирливо говорив про смерть, особливо вечорами, коли надворі темніло і у вікна влазив теплий, як кожух, масний запах гнилі.

Дідове ліжко стояло в передньому кутку, майже під образами, він лягав головою до них і віконця, — лягав і довго бурчав у темряві:

— От — прийшов час помирати. З якою пикою перед богом станемо? Що скажемо? А, бач, цілий вік метушилися, щось робили... До чого дійшли?..

Я спав поміж піччю та вікном, на підлозі, мені було коротко, ноги я засував у підпічок, їх лоскотали таргани. Цей куток давав мені чимало злих утіх, — дід, готуючи страву, раз у раз вибивав шибки у вікні кінцями рогачів і кочерги. Було смішно й дивно, що він, такий розумний, не догадається пообрізувати рогачі.

Одного разу, коли в нього щось перекипіло в горщику, він захапався і так рвонув рогачем, що вибив перекладку в рамі, обидві шибки, перекинув горщик на припічку і розбив його. Це так засмутило старика, що він сів на підлогу й заплакав.

— Господи, господи...

Вдень, коли він пішов, я взяв хлібний ніж і обрізав рогачі четверті на три, але дід, побачивши мою роботу, почав лаятись:

— Дідько клятий, — пилкою треба було б підпилити, пилкою-у! Із кінців — качалки повиходили б, продати б їх можна було, дияволове насіння!

Махаючи руками, він вибіг у сіни, а мати сказала:

— Не мішався б ти...

Померла вона в серпні, у неділю, під обідній час. Вітчим тільки що повернувся із своєї поїздки і знову десь служив, бабуся з Колею вже перебрались до нього, на чистеньку квартирку біля вокзалу, туди ж днями мали бути перевезти й матір.

Вранці, в день смерті, вона сказала мені тихо, але яснішим і легшим голосом, як завжди:

— Сходи до Євгенія Васильовича, скажи — прошу його прийти!

Підвелася на ліжку, впираючись рукою в стіну, і сіла, додавши:

— Мерщій біжи!

Мені здалося, що вона посміхається і щось нове світилося в її очах. Вітчим пішов до обідні, бабуся послала мене по тютюн до єврейки-будочниці, готового тютюну не було, довелося ждати, поки будочниця натерла тютюну, потім віднести його бабусі.

Коли я повернувся до діда, мати сиділа біля стола, одягнена в чисте бузкове плаття, красиво причесана, поважна, як колись.

— Тобі стало краще? — спитав я, сторопівши чогось.

Моторошно дивлячись на мене, вона сказала:

— Іди сюди. Де ти шлявся, га?

Я не встиг відповісти, як вона, схопивши мене за волосся, взяла в другу руку довгий гнучкий ніж, зроблений з пилки, і з розмаху кілька разів ударила мене плазом, — ніж вирвався з рук у неї.

— Підніми! Дай...

Я підняв ножа, кинув його на стіл, мати відштовхнула мене; я сів на приступку печі, злякано стежачи за нею.

Вставши із стільця, вона повільно пересунулася в свій куток, лягла на постіль і стала витирати хусткою спітніле обличчя. Рука її рухалась непевно, двічі впала мимо обличчя на подушку й провела хусткою по ній.

— Дай води...

Я зачерпнув з відра чашкою, вона з зусиллям підвела голову, сьорбнула трохи й одвела руку мою холодною рукою, сильно зітхнувши. Потім глянула в куток на ікони, перевела очі на мене, поворушила губами, неначе посміхнувшись, і повільно опустила на очі довгі вії.

Лікті її щільно притупилися до боків, а руки, кволо ворущачи пальцями, повзли на груди, посуваючись до горла. По обличчю її пливла тінь, зникаючи в глибині обличчя, натягаючи жовту шкіру, загостривши ніс. Здивовано відкривався рот, але дихання не було чути.

Нескінченно довго стояв я з чашкою в руці біля постелі матері, дивлячись, як холоде, сіріє її обличчя.

Увійшов дід, я сказав йому:

— Померла мати...

Він глянув на ліжку.

— Що ти брешеш?

Пішов до печі й став витягати пиріг, оглушливо стукаючи заслінкою й листом. Я дивився на нього, знаючи, що мати померла, ждучи, коли він зрозуміє це.

Прийшов вітчим у парусиновому піджаку, в білому картузі. Тихо взяв стілець, поніс його до постелі матері, і раптом, ударивши стільцем об підлогу, крикнув голосно, як мідна труба:

— Та вона ж померла, дивіться...

Дід, витріщивши очі, тихенько йшов від печі з заслінкою в руці, спотикаючись, як сліпий.

Коли домовину матері засипали сухим піском і бабуся, як сліпа, пішла кудись серед могил, вона наткнулась на хрест і розбила собі обличчя. Язів батько одвів її в сторожку, і, поки вона вмивалась, він тихенько говорив мені слова розради:

— Ах ти,— не дай боже безсоння, чого ти, га? Це вже — таке діло... Так я кажу, бабусю? Хоч круть верть, хоч верть круть, а цвинтаря нікому не минуть, правда ж, бабусю?

Глянувши у вікно, він раптом вискочив із сторожки, але одразу ж повернувся разом з Вяхірем, сялючий, веселий.

— Ти глянь лишень,— сказав він, простягаючи мені поламану шпору,— глянь, штука яка! Це ми з Вяхірем тобі даруємо. Глянь — колішатко, га? Не інакше — козак носив та загубив... Я хотів купити у Вяхіра штучку оцю, семишника давав...

— Чого ти брешеш!— тихо, але сердито сказав Вяхір, а Язів батько, стрибавши передо мною, підморгував на нього й казав:

— А Вяхір, бач, який? Строгий! Ну — не я, він дарує це тобі, він...

Бабуся вмилася, закутала хусткою опухле, сине обличчя й поклікала мене додому,— я відмовився, знаючи, що там, на поминках, будуть пити горілку і, мабуть, посваряться. Дядько Михайло ще в церкві зітхав, кажучи Якову:

— Вип'ємо сьогодні, га?

Вяхір старався розсмішити мене: начепив шпору на підборіддя і діставав коліщатко язиком, а Язів батько умисне голосно реготав, вигукуючи:

— Глянь, ти тільки глянь, що він робить! — Але, побачивши, що все це не веселить мене, він сказав серйозно: — Ну — годі, отямся! Всі помремо, навіть пташка помирає. Ось що: я тобі материну могилу дерном обкладу — хочеш? От зараз ходімте в поле,— ти, Вяхір, я; Санько мій з нами; наріжемо дерну і так приберемо могилу, що краще й не можна!

Мені сподобалось це, і ми пішли в поле.

Через кілька днів після похорону матері дід сказав мені:

— Ну, Лексію, ти — не медаль, на шії в мене — не місце тобі, а йди лишень ти в люди...

І пішов я в люди.

В ЛЮДЯХ

Я — в людях, служу «хлопцем» при магазині «модного взуття», на головній вулиці міста.

Мій хазяїн — маленький, круглий чоловічок; у нього буре, стерте обличчя, зелені зуби, водянисто-брудні очі. Він здається мені сліпим, і, бажаючи переконатися в цьому, я роблю гримаси.

— Не криви пики,— тихенько, але строго говорить він.

Неприємно, що ці мутні очі бачать мене, і не вірилося, що вони бачать,— може, хазяїн тільки догадується, що я роблю гримаси?

— Я сказав — не криви пики,— ще тихше повчає він, майже не ворущачи товстими губами.

— Не чухай рук,— повзе до мене його сухий шепіт.— Ти служиш у першокласному магазині на головній вулиці міста, це треба пам'ятати! Хлопець повинен стояти біля дверей, як статуї...

Я не знаю, що таке статуї, і не можу не чухати рук,— обидві вони по лікті вкриті червоними плямами та виразками, їх нестерпно роз'їдає коростяний кліщ.

— Ти що робив дома?— питає хазяїн, розглядаючи мої руки.

Я розповідаю, він хитає круглою головою, щільно обклеєною сірим волоссям, і образливо каже:

— Ганчірництво — це гірше за жебрацтво, гірше за злочинство.

Не без гордості я заявляю:

— Я ж бо злодіячив теж.

Тоді, поклавши руки на конторку, наче кіт лапи, він злякано втуплюється пустими очима в обличчя мені й шипить:

— Що-о? Як це злодіячив?

Я пояснюю — як і що.

— Ну, це будемо вважати за дрібниці. А якщо ти в мене вкрадеш черевики або гроші, я тебе влаштую в тюрму до твоїх повних літ...

Він сказав це спокійно, я злякався і ще більше не злюбив його.

Крім хазяїна, в магазині торгував мій брат, Саша Яковів, і старший прикажчик — спритна, липка і рум'яна людина. Саша носив руденький сюртучок, маніжку, галстук, штани на випуск, був гордий і не помічав мене.

Коли дід привів мене до хазяїна і просив Сашу допомогти мені, повчити мене,— Саша важно насупився, попереджаючи:

— Треба, щоб він мене слухав!

Поклавши руку на голову мою, дід зігнув мені шию.

— Слухай його, він старший за тебе і літами й по службі...

А Саша, вирячивши очі, застеріг мене:

— Пам'ятай, що дідусь сказав!

І з першого ж дня почав старанно користуватися своїм старшинством.

— Каширін, не витріщай баньок,— радив йому хазяїн.

— Я ж — нічого,— відповідав Саша, нахилиючи голову, але хазяїн не відставав:

— Не буцайся, покупці подумают, що ти цап...

Прикажчик шанобливо сміявся, хазяїн потворно розтягав губи, Саша, багрово налившись кров'ю, ховався за прилавком.

Мені не подобалася ця мова, я не розумів безлічі слів, іноді здавалося, що ці люди говорять чужою мовою.

Коли входила покупниця, хазяїн виймав з кишені руку, торкався до вусів і приклеював на обличчя своє солодку посмішку: вона, вкриваючи щоки його зморшками, не змінювала сліпих очей. Прикажчик витягався, шільно приклавши лікті до боків, а кисті їх шанобливо розвішував у повітрі. Саша ляжливо кліпав, намагаючися

сховати вирячені очі, я стояв біля дверей, непомітно чухаючи руки, і стежив за церемонією продажу.

Стоячи перед покупницею на колінах, прикажчик приміряє черевик, дивно розчепірівши пальці. Руки в нього тремтять, він торкається до ноги жінки так обережно, наче боїться переламати ногу, а нога — товста, схожа на пляшку з похилими плічками, шийкою вниз.

Раз якось дама сказала, дригаючи ногою і злегка шулячись:

— Ах, як ви лоскочете...

— Це — з чемності, — швидко й гаряче пояснив прикажчик.

Було смішно дивитись, як він липне до покупниці, і, щоб не сміятись, я одвертався до скла дверей. Але непереможно вабило спостерігати продаж, — надто вже тішили мене манери прикажчика, і водночас я думав, що ніколи не зумію так чемно розчепірювати пальці, так спритно насаджувати черевики на чужі ноги.

Часто бувало хазяїн виходив з магазину в маленьку кімнатку за прилавком і кликав туди Сашу; прикажчик залишався віч-на-віч з покупницею. Раз, торкнувшись ноги рудої жінки, він склав пальці щіпкою і поцілував їх.

— Ах, — зітхнула жінка, — який ви пустунчик!

А він надув щоки і тяжко промовив:

— Мм-ух!

Тут я зареготав так, що боячися впасти, повис на ручці дверей, двері відчинились, я попав головою в скло й вибив його. Прикажчик тупотів на мене ногами, хазяїн стукав по голові моїй важким золотим перснем. Саша намагався нам'яти мені вуха, а ввечері, як ішли ми додому, строго повчав мене:

— Проженуть тебе за ці штуки! Ну, щоб тут смішного?

І пояснив: якщо прикажчик подобається дамам — торгівля йде краще.

— Дамі й не потрібні черевики, а вона прийде та зайві купить, тільки б подивитись на приємного прикажчика. — А ти — не розумієш! Панькайся з тобою...

Це мене образило, — ніхто не панькався зі мною, а він тим паче.

Вранці куховарка, жінка хвора й сердита, будила мене на годину раніше, ніж його; я чистив взуття та

одяг хазяїнам, прикажчикові, Саші, ставив самовар, носив дрова для всіх печей, чистив судки для обіду. Прийшовши в магазин, підмітав підлогу, витирав порошок, готував чай, розносив покупцям крам, ходив додому по обід; мої обов'язки біля дверей в цей час виконував Саша і, вважаючи, що це принижує його гідність, ляв мене:

— Тюхтій! Працюй от за тебе...

Мені було тяжко й нудно, я звик жити самотійно, з ранку до ночі на піщаних вулицях Кунавїна, на березі мутної Оки, в полі та в лісі. Не вистачало бабусі, товаришів, ні з ким було говорити, а життя дратувало, показуючи мені свій непривабний, брехливий виворіт.

Часто траплялося, що покупниця йшла, нічого не купивши,— тоді вони, троє, почували себе ображеними. Хазяїн ховав у кишеню свою солодку посмішку, командував:

— Каширін, прибери крам!

І лявся:

— Ач, нарила, свиня! Нудно дома сидіти дурепі, то вона по магазинах вештається. Була б ти моєю жінкою — я б тебе...

Його жінка, суха, чорноока, з великим носом, тупала на нього ногами й кричала, як на слугу.

Часто, провівши знайому покупницю чемними поклонами і люб'язними словами, вони говорили про неї брудно й безсоромно, викликаючи в мене бажання вибігти на вулицю і, наздогнавши жінку, розповісти, як говорять про неї.

Я, звичайно, знав, що люди взагалі говорять одне про одного позаочі, але ці говорили про всіх особливо обурливо, неначе їх хтось визнав за найкращих людей і призначив за суддів світові. Багатьом заздрили, вони ніколи нікого не хвалили і про кожну людину знали щось погане.

Якось раз у магазин зайшла молода жінка, з яскравим рум'янцем на щоках і блискучими очима, вона була одягнена в бархатну ротонду з коміром чорного хутра,— обличчя її підносилось над хутром, як дивовижна квітка. Скинувши з плечей ротонду на руки Саші, вона стала ще красивішою: струнка постать була туго обтягнена голубоватосірим шовком, у вухах виблискували брильянти,— вона нагадала мені Василису Прекрасну, і я був

певен, що це сама губернаторша. Її прийняли з особливою пошаною, вигинаючись перед нею, як перед вогнем, захиляючись люб'язними словами. Всі троє металися по магазину, як біси; на склі шаф пробігали їх відбиття, здавалося, що все навколо загорілося, тане і от зараз набере іншого вигляду, інших форм.

А коли вона, швидко вибравши дорогі черевики, пішла, хазяїн, прицмокнувши, сказав із свистом:

— С-сука...

— Одне слово — актриса,— з презирством мовив прикажчик.

І вони стали розповідати один одному про коханців дами, про її гульню.

Після обіду хазяїн ліг спати в кімнатці за магазином, а я, відкривши його золотий годинник, накапав у механізм оцту. Мені було дуже приємно бачити, як він, прокинувшись, увійшов до магазину з годинником у руках і розгублено бубонів:

— Що за okazія? Раптом — годинник спотів! Ніколи цього не бувало — спотів! Чи не на лихо?

Незважаючи на силу-силенну метушні в магазині й роботи дома, я наче засинав від тяжкої нудьги, і все частіше думалось мені: що б таке зробити, щоб мене прогнали з магазину?

Засніжені люди мовчки мелькають повз двері магазину,— здається, що вони когось ховають, проводять на кладовище, але запізнилися на винос і поспішають наздогнати домовину. Трюхають коні, ледве перемагаючи замети. На дзвіниці церкви за магазином щодня сумно дзвонять — великий піст; удари дзвона б'ють по голові, як подушкою: не боляче, а дурнішаєш і глухнеш від цього.

Раз, коли я розбирав у дворі, біля дверей в магазин, ящик тільки що одержаного краму, до мене підійшов церковний сторож, кособокий дідок, м'який, наче з ганчірок зроблений, і розтріпаний, мов його собаки рвали.

— Ти б, чоловіче божий, украв мені калошки, га?— запропонував він.

Я промовчав. Присівши на порожній ящик, він позіхнув, перехрестив рота і — знову:

— Украдь, га?

— Красти — не можна!— повідомив я його.

— А крадуть одначе. Уваж старість!

Він був приємно не схожий на людей, серед яких я жив; я відчув, що він цілком упевнений у моїй готовності вкрати, і я згодився подати йому калоші через квартиру вікна.

— От і добре,— не радіючи, спокійно сказав він.— Не обманеш? Ну, ну, я вже бачу, що не обманеш...

Посидів з хвилиночку мовчки, розтираючи брудний, мокрий сніг підшвою чобота, потім закурив череп'яну люльку і раптом налякав мене:

— А коли я тебе обману? Візьму оті самі калоші, та до хазяїна віднесу, та й скажу, що продав ти мені їх за полтинник? Га? Ціна їм більше двох карбованців, а ти за полтинник! На гостинці, га?

Я німотно дивився на нього, наче він уже зробив те, що обіцяв, а він все говорив тихенько, гугняво, дивлячися на свій чобіт і попихкуючи голубим димом.

— Якщо виявиться, приміром, що це хазяїн сам і намовив мене: піди візьми на спиток малого — наскільки він злодій? Що тоді буде?

— Не дам я тобі калош,— сказав я сердито.

— Тепер уже не можна не дати, коли пообіцяв!

Він узяв мене за руку, притяг до себе і, стукаючи холодним пальцем по лобі моему, ліниво казав далі:

— Як же ж це ти з доброго дива — на, візьми?

— Ти сам просив.

— Мало що я можу попросити! Я тебе попрошу черкву пограбувати, що ж ти — пограбуєш? Хіба можна людині вірити? Ах, ти, дурнику...

І, відштовхнувши мене, він підвівся.

— Калошів мені не треба крадених, а я не пан, калошів не ношу. Це я пожартував тільки... А за щирість твою, як прийде великдень, я тебе на дзвіницю пушу, дзвонити будеш, на місто подивишся...

— Я знаю місто.

— З дзвіниці воно красивіше...

Зариваючи носки чобіт у сніг, він помалу пішов за ріг церкви, а я, дивлячись услід йому, сумовито, злякано думав: справді пожартував старий чи його підіслав хазяїн перевірити мене? Йти в магазин було боязко.

У двір вискочив Саша і закричав:

— Якого чорта ти вовтузишся!

Я замахнувся на нього обцецьками, враз розлютившись.

Я знав, що він і прикажчик обкрадають хазяїна: вони ховали пару черевиків або туфель у димар, потім, виходячи з магазину, засували їх в рукава пальта. Це не подобалось мені і лякало мене,— я пам'ятав погрозу хазяїна.

— Ти крадеш?— спитав я Сашу.

— Не я, а старший прикажчик,— пояснив він мені строго,— я тільки допомагаю йому. Він каже — послужи! Я мушу слухатись, а то він мені капость зробить. Хазяїн! Він сам учорашній прикажчик, він усе розуміє. А ти мовчи!

Говорячи, він дивився у дзеркало і поправляв галстук тими ж самими рухами неприродно розчепірених пальців, як це робив старший прикажчик. Він невтомно показував мені своє старшинство і владу надо мною, кричав на мене басом, а наказуючи мені, витягав руку вперед відштовхуючим жестом. Я був вищий за нього й сильніший, але кістлявий і незграбний, а він — кремезенький, м'який і масляний. В сюртуці й штанах на випуск, він здавався мені важним, солідним, але було в ньому щось неприємне, смішне. Він ненавидів куховарку, бабу химерну,— не можна було зрозуміти, добра вона чи лиха.

— Більш за все на світі люблю я бої,— говорила вона, широко розплющивши чорні, гарячі очі.— Мені все одно, який бій: чи півні б'ються, чи собаки, мужики — мені це все одно!

І коли в дворі бились півні або голуби, вона, кинувши роботу, стежила за бійкою до кінця її, дивлячись у вікно, глуха, німа. Вечорами вона говорила мені й Саші:

— Що ви, хлоп'ятка, без діла сидите, побилися б краще!

Саша сердиться:

— Я тобі, дурепі, не хлоп'ятко, а другий прикажчик!

— Ну, цього я не бачу. Для мене, поки нежонатий, дитина!

— Дурепа, дурна голова...

— Чорт розумний, та його бог не любить.

Її приказки особливо дратували Сашу, він дражнив її, а вона, презирливо скосивши на нього очі, казала:

— Ех ти, тарган, богова помилка!

Не раз він умовляв мене намазати їй, сонній, обличчя ваксою або сажею, понастромлювати в її подушку

шпильок або якимось інакше «пожартувати» над нею, але я боявся куховарки, та й спала вона чуйно, часто прокидаючись; прокинеться, засвітить лампу й сидить на ліжку, дивлячись кудись у куток. Іноді вона приходила до мене за піч і, розбудивши мене, просила хрипко:

— Не спиться мені, Лексійко, боязко чогось, поговори ти зі мною.

Крізь сон я щось розповідав їй, а вона сиділа мовчки і похитувалась. Мені здавалося, що гаряче тіло її пахне воском і ладаном і що вона скоро помре. Може, навіть зараз отак ткнеться обличчям в підлогу й помре. Із страху я починав говорити голосно, але вона зупиняла мене:

— Шш! А то сволота попрокидається, подумають про тебе, що ти полюбовник мій...

Сиділа вона біля мене завжди в одній позі: зігнувшись, встромивши кисті рук між коліна, стискаючи їх гострими кістками ніг. Грудей у неї не було, і навіть крізь товсте полотно проступали ребра, наче обручі на розсохлій бочці. Сидить довго мовчки і раптом прошепоче:

— Хоч умерти б, чи що. така все туга...

Або питає когось:

— От і дожила — ну?

— Спи!— казала вона, уриваючи мене на півслові, розгиналась і, сіра, танула нечутно в п'ятьмі кухні.

— Відьма!— називав її Саша позаочі.

Я запропонував йому:

— А ти у вічі скажи їй це!

— Думаєш, побоюся?

Але зразу ж зморщився, кажучи:

— Ну, у вічі не скажу! Може, вона й справді відьма...

Ставлячись до всіх зневажливо й сердито, вона й мені ні в чому не потурала,— смикне мене за ногу о шостій годині ранку й кричить:

— А годі вилежуватись! Принеси дров! Став самовар! Чисть картоплю!..

Прокидався Саша і скиглив:

— Чого ти кричиш? Я хазяїнові скажу, спати не можна...

Швидко пересуваючи по кухні свої сухі кісті, вона блискала на нього запаленими безсонням очима:

— У, богова помилка! Був би ти мені пасинком, а б тебе обскубла.

— Проклята,— лаявся Саша і по дорозі до магазину навчав мене:— Треба зробити, щоб її прогнали. Треба, непомітно, солі у все додавати,— як у неї все буде пересолене, проженуть її. Або гасу! Ти чого гав ловиш?

— А ти?

Він сердито пирхнув:

— Боягуз!

Куховарка померла при наших очах: нахилилася, щоб підняти самовар, і раптом осіла на підлогу, наче хто пхнув її в груди; потім мовчки перекинулася на бік, витягаючи руки вперед, а з рота в неї потекла кров.

Ми обидва зразу зрозуміли, що вона померла, але, сковані переляком, довго дивились на неї, неспроможні слова сказати. Нарешті, Саша прожогом кинувся геть із кухні, а я, не знаючи, що робити, притулився біля вікна, на світлі. Прийшов хазяїн, заклопотано присів назпочіпки, помацав обличчя куховарки пальцем, сказав:

— Справді, померла... Що таке?

І став хреститися в куток, на маленьку іконку Миколи Чудотворця, а помолившись, скомандував у сіни:

— Каширін, біжи заяви поліції!

Прийшов поліцейський, потоптався, одержав на чай, пішов; потім знову з'явився, а з ним — ломовий візник; вони взяли куховарку за ноги, за голову і винесли її на вулицю. Зазирнула з сіней хазяйка, наказала мені:

— Вимий підлогу!

А хазяїн сказав:

— Добре, що вона увечері померла...

Я не зрозумів, чому це добре. Як лягали спати, Саша сказав мені незвичайно лагідно:

— Не гаси лампи!

— Боїшся?

Він закутав голову ковдрою і довго лежав мовчки. Ніч була тиха, наче до чогось прислухалась, чогось чекала, а мені здавалося, що ось наступної секунди вдарять у дзвін, і раптом усі в місті забігають, закричать у великому сум'ятті страху.

Саша виткнув носа з-під ковдри і запропонував тишенько:

— Давай ляжемо на печі, рядом?

— Жарко на печі.

Помовчавши, він сказав:

— Як вона — зразу, га? От тобі й відьма... Не можу заснути...

— І я не можу.

Він став розповідати про покійників, як вони, виходячи з могил, блукають до півночі по місту, шукають, де жили, де в них залишилась рідня.

— Покійники пам'ятають тільки місто, — тихенько казав він, — а вулиці й будинку не пам'ятають уже...

Ставало дедалі тихіше, наче темніше. Саша підвів голову й спитав:

— Хочеш, подивимось у моєму сундуку?

Мені давно хотілося знати, що він ховає в сундуку. Він замикав його на висячий замок, а відчиняв завжди з якоюсь особливою обережністю і, коли я намагався зазирнути в сундук, грубо питав:

— Чого тобі треба? Ну?

Коли я погодився, він сів на постелі, не спускаючи ніг на підлогу, і вже тоном наказу звелів мені поставити сундук на постіль, до його ніг. Ключ висів у нього на гайтані, разом з натільним хрестом. Оглянувши темні кутки кухні, він важко насупився, одімкнув замок, подмухав на віко сундука, наче воно було гаряче, і, нарешті, піднявши його, витяг кілька пар білизни.

Сундук до половини був напханий аптечними коробками, згортками різнокольорового чайного паперу, бляшанками з-під вакци й сардин.

— Це що?

— А ось побачиш...

Він обхопив сундук ногами й схилився над ним, наспівуючи тихенько:

— Царю небесний...

Я сподівався побачити іграшки: я ніколи не мав іграшок і ставився до них із зовнішнім презирством, але не без заздрості до того, в кого вони були. Мені дуже сподобалося, що в Саші, такого солідного, є іграшки; хоч він і ховає їх соромливо, але мені зрозумілий був цей сором.

Відкривши першу коробку, він витяг з неї оправу від окулярів, надів її на ніс і, строго дивлячись на мене, сказав:

— Це нічого не значить, що скелець немає, це вже такі окуляри!

— Дай мені подивитись!

— Тобі вони не до очей. Це для темних очей, а в тебе вони якісь світлі,— пояснив він і по-хазяйському крикнув, але зразу ж лякано оглянув усю кухню.

В коробочці з-під вакси лежало багато різноманітних гудзиків,— він пояснив мені гордовито:

— Це я все на вулиці назбирав! Сам. Тридцять сім уже...

У третій коробці були великі мідні шпильки, теж назбирані на вулиці, потім підківки до чобіт, стерті, поламані й цілі, пряжки від черевиків та туфель, мідна ручка до дверей, поламаний костяний набалдашник тростини, дівочий головний гребінець, «Сонник і оракул» і ще безліч речей такої ж цінності.

В моїх шуканнях ганчірок і кісток я легко міг би назбирати таких дрібничок за один місяць у десять разів більше. Сашині речі викликали в мене почуття розчарування, ніяковості й болячого жалю до нього. А він розглядав кожну штучку уважно, любовно гладив її пальцями, його товсті губи важно відкопилились, банькати очі дивилися зворушено і заклопотано, але окуляри робили його дитяче обличчя смішним.

— Навіщо це тобі?

Він мигцем глянув на мене крізь оправу окулярів і спитав ламким дискантом:

— Хочеш, подарую що-небудь?

— Ні, не треба...

Певне, ображений відмовою й замалою увагою до багатства його, він помовчав хвилинку, потім тихенько запропонував:

— Візьми рушник, перетремо все, а то запилилось...

Коли речі поперетирали й повкладали, він перекинувся на постіль, обличчям до стіни. Дощ пішов, капало з даху, у вікна стукав вітер.

Не обертаючись до мене, Саша сказав:

— Підожди, коли в саду просохне, я тобі покажу таку штуку — ахнеш!

Я промовчав, вмощуючися спати.

Минуло ще кілька секунд, він раптом схопився і, шкрябаючи руками стіну, з разючою переконливістю заговорив:

— Я боюся... Господи, я боюся! Господи помилуй! Що ж це?

Тут і я злякався до оніміння: мені здалося, що біля вікна у двір, спиною до мене, стоїть куховарка, схиливши голову, впираючись лобом у скло, як стояла вона жива, дивлячись, як б'ються півні.

Саша ридав, шкрябаючи стіну, дригаючи ногами. Я з зусиллям, наче по гарячому вугіллю, не озираючись, перейшов кухню й ліг поряд з ним.

Наревівшись до втоми, ми поснули.

Через кілька днів після цього було якесь свято, торгували до обіду, обідали дома, і, коли хазяїни після обіду лягли спати, Саша таємниче сказав мені:

— Ходім!

Я догадався, що зараз побачу штуку, яка змусить мене ахнути.

Вийшли в сад. На вузькій смузі землі, між двома будинками, стояло десятка з півтора старих лип, могутні стовбури були вкриті зеленою ватою лишайв, чорне голе гілля стирчало мертво. І ні одного воронячого гнізда серед них. Дерева наче пам'ятники на кладовищі. Крім цих лип, в саду нічого не було, ні куща, ні трави; земля на доріжках щільно утоптана й чорна, мов чавунина; там, де з-під почорнілого торішнього листя видно її лисини, вона теж взялася цвіллю, як стояча вода ряскою.

Саша пройшов за ріг, до паркана з вулиці, зупинився під липою і, витріщивши очі, подивився в мутні вікна сусіднього будинку. Присів навпочіпки, розгріб руками купу листя,— розкрився товстий корінь і біля нього дві цеглини, глибоко вдавлені в землю. Він підняв їх,— під ними лежав шмат дахового заліза, під залізом— квадратна дощечка, нарешті передо мною відкрилася велика діра, що йшла під корінь.

Саша засвітив сірник, потім недогарок воскової свічки, всунув його в цю діру і сказав мені:

— Дивись! Не бійся тільки...

Сам він, певне, боявся: недогарок в руці його дрижав, він зблід, неприємно розквасив губи, очі його стали вогкі, він тихенько одводив вільну руку за спину. Страх його передався мені, я дуже обережно зазирнув у заглибину під коренем,— корінь правив печері за склепіння,— в глибині її Саша засвітив три вогники, вони сповнили печеру синім світлом. Вона була досить простора, глибиною як внутрішність відра, але широка, боки її були поспіль вистелені кусками різнокольорового скла та че-

репків з чайного посуду. Посередині, на підвищенні, вкритому клаптем кумачу, стояла маленька труна, обклеєна свинцевим папером, до половини прикрита шматинкою чогось схожого на парчовий покрив, з-під покрива висувалися сіренькі пташині лапки і гостроноса голівка горобця. За труною височів аналой, на ньому лежав мідний натільний хрест, а навколо аналая горіли три воскові недогарки, вставлені у свічники, оповиті срібним і золотим папером від цукерок.

Вістря вогників нахилялися до отвору печери; всередині її тьмяно блищали різнокольорові іскри, плями. Запах воску, теплої гнилі й землі бив мені в обличчя, в очах мінілась, плигала роздроблена райдуга. Все це викликало в мене тяжкий подив і придушило мій страх.

— Хороше?— спитав Саша.

— Це навіщо?

— Капличка,— пояснив він.— Схожа?

— Не знаю.

— А горобець — покійник! Може, мощі будуть з нього, бо він безвинно потерпілий мученик...

— Ти його мертвим знайшов?

— Ні, він залетів у сарай, а я накрив його шапкою і задушив.

— Навіщо?

— Так...

Він заглянув мені у вічі й знову спитав:

— Хороше?

— Ні!

Тоді він нахилився до печери, швидко накрив її дошкою, залізом, втиснув у землю цеглини, став на ноги і, зчищаючи з колін болото, строго спитав:

— Чому не подобається?

— Горобця шкода.

Він подивився на мене нерухомими очима, наче сліпий, і штовхнув у груди, крикнувши:

— Дурень! Це ти із задрощів кажеш, що не подобається! Думаєш, у тебе в саду, на Канатній вулиці, краще було зроблено?

Я згадав свою альтанку і впевнено відповів:

— Звичайно, краще!

Саша скинув з плечей на землю свій сюртучок і, засукуючи рукава, поплювавши на долоні, запропонував:

— Якщо так, давай битися!

Битись мені не хотілося, я був пригнічений ослаблюючою нудьгою, мені ніяково було дивитись на розлючене братове обличчя.

Він наскочив на мене, ударив головою в груди, збив, сів верхи на мене й закричав:

— Життя чи смерті?

Але я був сильніший за нього і дуже розсердився; через хвилину він лежав униз обличчям, простягнувши руки за голову, і хрипів. Злякавшись, я став підводити його, але він одбивався руками й ногами, дедалі більше лякаючи мене. Я одійшов набік, не знаючи що робити, а він, підвівши голову, казав:

— Що, взяв? Ось буду так валятись, поки хазяїни не побачать, а тоді поскаржуся на тебе, тебе й проженуть!

Він лаявся, погрожував; його слова розсердили мене, я кинувся до печери, витяг камені, труну з горобцем перекинув через паркан на вулицю, зруйнував усе всередині печери і затоптав її ногами.

— Ось тобі, бачив?

Саша поставився до мого бешкету дивно: сидючи на землі, він, розкривши трохи рот і зсунувши брови, стежив за мною, нічого не кажучи, а коли я закінчив, він не кваплячись підвівся, обтрусився і, накинувши сюртук на плечі, спокійно і зловісно сказав:

— Тепер побачиш, що буде, почекай трошки! Я все це умисне зробив для тебе, це — чарівництво! Ага?..

Я так і присів, мов прибитий його словами, все всередині в мене похоллоло. А він пішов, не озирнувшись, ще більше пригнітивши спокоєм своїм.

Я вирішив завтра ж утекти з міста, від хазяїна, від Саші з його чарівництвом, від усього цього нудного, дурного життя.

На другий день вранці нова куховарка, розбудивши мене, закричала:

— Ой, лишенько! Що в тебе із мордою?..

«Почалось чарівництво!» — подумав я пригнічено.

Але куховарка так заливисто реготала, що я теж посміхнувся мимохіль і глянув у її дзеркало: обличчя у мене було густо вимазане сажею.

— Це — Саша!

— А то я! — сміхотливо кричала куховарка.

Я почав чистити взуття, всунув руку в черевик, — в палець мені вп'ялася шпилька.

«Ось воно — чарівництво!»

У всіх чоботях були шпильки й голки, прилаштовані так хитро, що вони впинались мені в долоню. Тоді я взяв кухоль холодної води і з великим задоволенням вилив її на голову чарівникові, який ще не прокинувся або вдавав, що спить.

Але все-таки я почував себе погано: мені все ввижалась труна з горобцем, сірі, покорчені лапки і восковий його дзьобик, що жалібно стирчав угору, а навколо — безупинне мерехтіння різнокольорових іскор, наче хоче спалахнути райдуга і — не може. Труна більшала, кігті пташки росли, тяглися вгору і дрижали, оживаючи.

Тікати я вирішив увечері того дня, але перед обідом, розігріваючи на керосинці судок із щами, я, задумавшись, скип'ятив їх, а коли став гасити вогонь, перекинув судок собі на руки, і мене відправили в лікарню.

Пам'ятаю тяжкий кошмар лікарні: в жовтій, невиразній порожняві сліпо копошились, бурмотіли й стогнали сірі й білі постаті в саванах, ходив на милицях високий чоловік, з бровами, як вуса, тряс великою чорною бородою і ричав, присвистуючи:

— Пре-освященному донесу!

Ліжка нагадували труни, хворі, лежачи вгору ногами, були схожі на мертвих горобців. Хиталися жовті стіни, парусом вигиналася стеля, підлога коливалася, зсуваючи й розсуваючи ряди ліжок, все було ненадійне, моторошне, а за вікнами стирчало гілля дерев, наче різки, і хтось тряс ними.

В дверях пританцьовував рудий, тоненький покійник, смикав коротенькими руками саван свій і верещав:

— Мені не треба божевільних!

А чоловік на милицях горлав у голову йому:

— Пре-освященному...

Дід, бабуся і всі люди завжди говорили, що в лікарні морять людей, — я вважав життя своє скінченим. Підійшла до мене жінка в окулярах і теж в савані, написала щось на чорній дошці у мене в головах, — крейда поламалась, крихти її посипались на голову мені.

— Тебе як звати? — спитала вона.

— Ніяк.

— У тебе ж є ім'я?

— Нема.

— Ну, не дурій, а то відшмагають!

Я й до неї був певен, що відшмагають, а тому не став відповідати їй. Вона пирхнула, наче кішка, і кішкою, нечутно, пішла.

Засвітили дві лампи, їх жовті вогні повисли під стелею, наче чийсь загублені очі, висять і блимають, прикро осліплюючи, намагаючися зблизитися один з одним.

В кутку хтось сказав:

— Давай у карти грати?

— А як же я без руки?

— Ага, відрізали тобі руку!

Я зразу зміркував: от руку відрізали за те, що людина грала в карти. А що зроблять зі мною перед тим, як уморити мене?

Руки мені пекло і рвало, наче хтось витягав кістки з них. Я тихенько заплакав від страху й болю, а щоб не видно було сліз, заплющив очі, але сльози підіймали віки і текли по скронях, попадаючи у вуха.

Прийшла ніч, всі люди попáдали на ліжка, поховавшись під сірі ковдри, з кожною хвилиною ставало тихше, тільки в кутку хтось бурмотів:

— Нічого не вийде, і він — погань, і вона — погань...

Написати б листа до бабусі, щоб вона прийшла і викрала мене з лікарні, поки я ще живий, але писати не можна: руки не діють і немає на чому. Спробувати — чи не можна втекти звідси?

Ніч ставала дедалі мертвіша, наче западаючи назавжди. Тихенько спустивши ноги на підлогу, я підійшов до дверей, половинка їх була відчинена — в коридорі, під лампою, на дерев'яній лаві із спинкою, стирчала й диміла сива їжакувата голова, дивлячись на мене темними западинами очей. Я не встиг схватися.

— Хто блукає? Ходи сюди!

Голос не страшний, тихий. Я підійшов, подивився на кругле обличчя, обтикане коротким волоссям, — на голові воно було довше і стирчало на всі боки, оточуючи її срібними промінчиками, а на поясі у незнайомого висіла в'язка ключів. Коли б у нього борода й волосся були довші, він був би схожий на апостола Петра.

— Це — ошпарені руки? Ти чого ж вештаєшся вночі? По якому закону?

Він видув у груди і в обличчя мені багато диму, обняв мене теплою рукою за ший і притяг до себе:

— Боїшся?

— Боюся!

— Тут — усі бояться спочатку. А боятись нічого. Особливо зі мною, — я нікого скривдити не дам... Курити хочеш? Ну, не кури. Це тобі рано, подожди років зо два... А батько-мати де? Нема батька-матері? Ну, їй не треба — без них проживемо, тільки не бійся! Зрозумів?

Я давно вже не бачив людей, які вміють говорити просто й по-дружньому, зрозумілими словами, — мені було невимовно приємно слухати його.

Коли він одвів мене до мого ліжка, я попросив:

— Посидь зі мною!

— Можна, — згодився він.

— Ти — хто?

— Я? Солдат, справжнісінький солдат, кавказький. І на війні був, а — як же інакше? Солдат для війни живе. Я з угорцями воював, з черкесом, поляком — скільки завгодно! Війна, брат, ве-еликий бешкет!

Я на хвилину заплющив очі, а коли розплющив їх, на місці солдата сиділа бабуся в темному платті, а він стояв біля неї і казав:

— Мабуть, померли всі, га?

В палаті грало сонце, — позолотить в ній все і сховається, а потім знову яскраво гляне на всіх, наче дитина пустує.

Бабуся схилилася до мене, питаючи:

— Що, голубчику? Скалічили? Казала я йому, рудому гаспидові...

— Зараз я все зроблю по закону, — сказав солдат, виходячи, а бабуся, витираючи сльози з обличчя, говорила:

— Наш солдат, балахонський родом...

Я все думав, що сон бачу, і мовчав. Прийшов лікар, перев'язав мені опіки, і от я з бабусею їду на візнику по вулицях міста. Вона розповідає:

— А дід у нас — зовсім з глузду сходить, такий жадібний став — дивитись противно! Та ще в нього недавно сто карбованців із псалтиря кушнір Хлист витяг, новий приятель його. Що було — і-і!

Яскраво світить сонце, білими птахами пливуть у небі хмари, ми йдемо по містках через Волгу, гуде, надимається крига, хлюпає вода під дошками містків, на м'ясисто-червоному соборі ярмарку горять золоті хрести.

Зустріли пикату бабу з оберемком атласних гілок верби в руках — весна іде, незабаром великдень!

Сонце затріпотіло жайворонком.

— Люблю я тебе дуже, бабуся!

Це її не здивувало, спокійним голосом вона сказала мені:

— Тому що рідний, а мене, не хвалячися скажу, і чужі люблять, слава тобі, богородице!

Посміхаючись, вона додала:

— От — зрадіє вона скоро, син воскресне! А Варюша, дочка моя...

І — замовкла...

II

Дід зустрів мене у дворі,— тесав сокирою якийсь клин, стоячи на колінах. Підняв сокиру, наче збираючися шпурнути її в голову мені, і знявши шапку, насмішкувато сказав:

— Здрастуйте, преподобна особа, ваше благородіє! Відслужили? Ну, вже тепер як хочете живіть, так! Ех ви-и...

— Знаємо, знаємо,— покvapно проговорила бабуся, відмахуючись від нього, а увійшовши в кімнату і ставлячи самовар, розповідала:

— Тепер — начисто розорився дідусь; які гроші були, всі віддав хрещеникові Микслі на проценти, а розписок, видно, не брав з нього,— вже не знаю, як це у них сталося, тільки — розорився, пропали гроші. А все за те, що бідним не допомагали ми, нещасних не жаліли, господь от і подумав про нас: навіщо ж я Каширіних добром наділив? Подумав, та й забрав усе...

Озирнувшись, вона сказала:

— Вже я стараюсь господа задобрити трохи, щоб не дуже він старого пригнічував,— стала тепер від трудів своїх тиху милостиню подавати ночами. От, хочеш, підемо сьогодні — в мене гроші е...

Прийшов дід, зіщулився й спитав:

— Жерти націлились?

— Не твоє,— сказала бабуся.— А як хочеш, сідай з нами, і на тебе вистачить.

Він сів до столу, мовивши тихенько:

— Насип...

Все в кімнаті було на своєму місці, тільки материн куток сумно порожнів, та на стіні, над дідовою постіллю, висів аркуш паперу з великим написом друкованими буквами:

«Ісусе Спасе єдино живий! Да пребуде святе ім'я твоє зі мною по вся дні і години живота мого».

— Це хто писав?

Дід не відповів, бабуся, почекавши, сказала з посмішкою:

— Цьому паперові сто карбованців ціна!

— Не твоє діло!— крикнув дід.— Все чужим людям роздам!

— Роздавати ж нічого, а коли було — не роздавав,— спокійно сказала бабуся.

— Мовчи! — заверещав дід.

Тут все в порядку, все по-давньому.

В кутку на скрині, в кошику для білизни, прокинувся Коля і дивився звідти; сині смужки очей ледве видно з-під повік. Він став ще сіріший, млявий, танучий; він не впізнав мене, одвернувся мовчки і заплющив очі.

На вулиці мене чекали сумні вісті: Вяхір — помер, його на страсному тижні «вітряк задушив»; Хабі — пішов жити у місто, Язеві відняло ноги, він не гуляв. Розповівши мені про це, чорноокий Кострома сердито сказав:

— Надто вже швидко мруть хлоп'ята!

— Але ж помер тільки Вяхір?

— Все одно: хто пішов з вулиці, теж наче помер. Тільки заприятелюєш, звикнеш, а товариша або на роботу віддадуть, або помре. Тут у вашому дворі, в Чеснокова, нові живуть — Євсеєнки; парубійко — Нюшка, нічого, меткий! Дві сестри в нього: одна ще маленька, а друга крива, на милиці ходить, вродлива.

Подумавши, він додав:

— Ми, брат, з Чуркою закохалися в неї, все сваримося!

— З нею?

— Чому? Між собою. З нею — рідко!

Я, звичайно, знав, що великі парубки і навіть мужики закохуються, знав і грубий зміст цього. Мені стало неприємно, шкода Кострому, ніяково дивитись на його незграбне тіло, в чорні сердиті очі.

Криву дівчину я побачив увечері, того ж дня. Сходячи з ганку у двір, вона впустила милицю і безпорадно зупинилась на сходах, вчепившись в струну поручнів прозорими руками, тонка, кволенька. Я хотів підняти милицю, але забинтовані руки слухались погано, я довго морочився і досадував, а вона, стоячи вище, ніж я, ти-хенько сміялась:

— Що це з руками в тебе?

— Ошпарив.

— А от я — шкутильгаю. Ти з цього двору? Довго в лікарні лежав? А я лежала там до-овго!

Зітхнувши, вона додала:

— Дуже довго!

На ній було біле плаття з голубими підківками, стареньке, але чисте, гладенько причесане волосся лежало на грудях товстою, короткою косою. Очі в неї — великі, серйозні, в їх спокійній глибині горів голубий вогник, освітлюючи худеньке, гостроносе обличчя. Вона приємно посміхалась, але — не сподобалась мені. Вся її хвороблива маленька постать наче казала:

«Не чіпайте мене, будь ласка!»

Як могли товариші закохатися в неї?

— Я — давно нездужаю, — розповідала вона охоче і наче хвастаючи. — Мене сусідка заворожила, полаялася з мамою й заворожила мене, на зло їй... В лікарні страшно?

— Еге...

З нею було ніяково, я пішов у кімнату.

Десь опівночі бабуся ласкаво розбудила мене.

— Ходімо, чи що? Потрудишся людям — руки швидше загояться...

Взяла мене за руку й повела в п'ятмі, як сліпого. Ніч була чорна, вогка, невпинно дув вітер, наче ріка швидко текла, холодний пісок хапав за ноги. Бабуся обережно підходила до темних вікон міщанських домиків, перехрестившись тричі, залишала на підвіконниках по п'ятаку і по три кренделі, знову хрестилась, дивлячись на небо без зірок, і шепотіла:

— Пресвята царице небесна, допоможи людям! Всі — грішники перед тобою, матінко!

Що далі відходили ми від дому, то глухіше й мертвіше ставало навколо. Нічне небо, бездонно поглиблене темрявою, наче назавжди заховало місяць і зірки. Вико-

тився звідкись собака, зупинився проти нас і загарчав, у п'яті блищать його очі; я боязко притулився до бабусі.

— Нічого,— сказала вона, — це просто собака, бісові — не час, йому пізно, бо вже півні проспівали!

Підманила собаку, погладила його й радить:

— Ти дивися, собачко, не лякай мого онучка!

Собака потерся мені об ноги, і далі пішли втрюх. Дванадцять разів підходила бабуся під вікна, залишаючи на підвіконниках «тиху милостиню»; почало розвиднятися, з п'ятми виростали сірі будинки, здіймалась біла, як цукор, дзвіниця Напольної церкви; цегляна огорожа кладовища поріділа, як блаженька роγοжа.

— Стомилася стара,— говорила бабуся,— додому час! Прокинуться завтра молодиці, а діткам їхнім припасла богородиця трохи! Коли всього неvistачає, то й трохи — годиться! Охо-хо, Ольшо, убого живе народ, ніхто про нього не дбає!

Багатому про господа не думається,
Страшний суд йому не ввижається,
Бідний для нього ні друг, ні брат,
Йому б тільки золото збирать —
Та будь у пеклі жаром тому золоту!

От воно як! Жити треба — одне про одного, а бог — про всіх! А рада я, що ти знову зі мною...

Я теж спокійно радий, неясно почувуючи, що прилучився до чогось, про що не забуду ніколи. Біля мене трюхав рудий собака з лисячою мордою і добрими винуватими очима.

— Він буде з нами жити?

— А чому ж? Хай живе, як хоче. От я йому кренделя дам, у мене два лишилось. Сядьмо на лавочку, щось я стомилася...

Сіли біля воріт на лавочці, собака ліг до наших ніг, розгризаючи сухий крендель, а бабуся розповідала:

— Тут одна єврейка живе, то в неї — дев'ятеро, одне одного менші. Питаю я її: «Як же ти живеш, Мусіївно?» А вона каже: «Живу з богом із своїм — з ким-бо жити?»

Я притулився до теплого боку бабусі й заснув.

Життя знову потекло швидко й густо, широкий потік вражень щодня приносив душі щось нове, що захоплювало й тривожило, ображало, змушувало думати.

Незабаром я теж усіма силами прагнув якомога час-тіше бачити криву дівчинку, розмовляти з нею або мовчки сидіти поруч, на лавочці біля воріт,— з нею й мовчати було приємно. Була вона чистенька, наче пташка вівчарик, і чудово розповідала про те, як живуть козаки на Дону: там вона довго жила у дядька, машиніста на олійні, потім батько її, слюсар, переїхав до Нижнього.

— А ще дядько, другий, так той служить при самому цареві.

Вечорами, в свята, все населення вулиці виходило «за ворота», парубки й дівчата йшли на кладовище водити танки, мужики розходились по трактирах, на вулиці залишалось жіноцтво та дітвора. Жінки вмощувались біля воріт просто на піску або на лавочках, і знімали гучний галас, сварячися й пашекуючи; дітвора починала грати в гилки, в скраклі, в «шармазло»; матері стежили за грою, підбадьорюючи спритних, висміюючи поганих гравців. Було оглушливо гамірно і незабутньо весело; присутність і увага «великих», збуджуючи нас, дрібноту, вносила в усі ігри особливу жвавість, пристрасне суперництво. Та хоч би як гаряче захоплювались грою ми троє — Кострома, Чурка і я — все-таки ні-ні, але той або інший біжить похвастатися кривенькій дівчині.

— Бачила, Людмило, як я всі п'ять скраклів із гора вибив?

Вона ласкаво посміхалась, киваючи головою кілька разів підряд.

Раніше наша компанія намагалась держатися в усіх іграх разом, а тепер я бачив, що Чурка й Кострома грають завжди в різних партіях, всіма способами змагаючись один з одним на спритність і силу, часто — до сліз і бійки. Раз вони побились так люто, що мусили були втрутитись дорослі, і ворогів розливали водою, як собак.

Людмила, сидячи на лавочці, тупала об землю здоровою ногою, а коли бійці підкочувались до неї, відштовхувала їх милицею, боязко скрикуючи:

— Перестаньте!

Обличчя в неї було бліде аж сине, очі згасли й закотились, наче в кликуші.

Іншим разом Кострома, ганебно програвши Чурці пар-

тію в скраклі, сховався за рундук з вівсом біля бакалійної крамниці, сів там навпочіпки і мовчки заплакав,— це було майже страшно: він міцно зціпив зуби, вилиці його висунулись, кістляве обличчя скам'яніло, а з чорних, понурих очей викочуються важкі, великі сльози. Коли я став утішати його, він прошепотів, захилинаючися слізьми:

— Підожди... я його цеглиною по голові... Знатиме!

Чурка став зарозумілий, ходив посередині вулиці, як ходять парубки-женихи, збивши картуз набакир, засунувши руки в кишені; він навчився по-молодецькому спльовувати крізь зуби і обіцяв:

— Скоро курити навчусь. Уже я два рази пробував, та нудить.

Все це не подобалося мені. Я бачив, що втрачаю товариша, і мені здавалося, що причина цьому Людмила.

Якось увечері, коли я перебирав у дворі зібрані кістки, ганчірки і всякий мотлох, до мене підійшла Людмила, похитуючись, розмахуючи правою рукою.

— Здрастуй,— сказала вона, тричі кивнувши головою.— Кострома з тобою ходив?

— Еге.

— А Чурка?

— Чурка з нами не дружить. Це ти винна, закохалися вони в тебе і — б'ються...

Вона почервоніла, але відповіла насмішкувато:

— Ще чого! Чим я винна?

— А навіщо закохуєш?

— Я їх не просила закохуватися!— сказала вона сердито й пішла геть, кажучи:— Дурниці все це. Я старша за них, мені чотирнадцять років. У старших дівчат не закохуються...

— Багато ти знаєш! — бажаючи образити її, крикнув я.— Он крамариха, Хлистова сестра, зовсім стара, а як тягається з хлопцями!

Людмила повернулася до мене, глибоко всаджуючи свою милицю в пісок двору.

— Ти сам нічого не знаєш,— заговорила вона покvapно, із сльозами в голосі, і милі очі її красиво розгорілись.— Крамариха — розпусна, а я — така, чи що? Я ще маленька, мене не можна займати і щипати, і все... ти б от прочитав роман «Камчадалка», частина друга, то й казав би!

Вона пішла, схлипуючи. Мені стало шкода її — в словах її звучала якась невідома мені правда. Навіщо щипають її товариші мої? А ще кажуть — закохані...

На другий день, бажаючи загладити провину свою перед Людмилою, я купив на семишник леденців «ячмінного цукру» — вона його любила, як я вже знав.

— Хочеш?

Вона силувано сердито сказала:

— Іди, я з тобою не дружу!

Але зразу взяла леденці, зауваживши мені:

— Хоч би в папірець загорнув,— руки ж брудні які.

— Я мив, та ніяк не відмиваються.

Вона взяла мою руку своєю, сухою і гарячою, подивилась.

— Як попсував...

— А в тебе пальці поколоті...

— Це голкою, я шию багато...

Через кілька хвилин вона запропонувала мені, озируючися:

— Слухай, давай сховаємось куди-небудь і будемо читати «Камчадалку» — хочеш?

Довго шукали, куди сховатися, скрізь було незручно. Нарешті вирішили, що найкраще залізти у передбанник: там темно, але можна сісти біля вікна — воно виходить у брудний куток між сараєм і сусідньою бойнею, люди рідко зазирають туди.

І ось вона сидить, боком до вікна, витягнувши хвору ногу вздовж лави, спустивши здорову на підлогу, сидить і, затуливши обличчя розтріпаною книжкою, схвильовано вимовляє безліч незрозумілих і нудних слів. Та я — хвилююся. Сидячи на підлозі, я бачу, як серйозні очі двома голубими вогниками рухаються по сторінках книжки, іноді їх зволожує сльоза, голос дівчинки тремтить, похапцем вимовляючи незнайомі слова в незрозумілих сполученнях. Проте я халаю ці слова і, намагаючись вкласти їх у вірші, переінакшую всіма способами — це вже остаточно заважає мені зрозуміти, про що розповідає книга.

На колінах у мене дрімає собака, я зву його — Вітер, бо він кудлатий, довгий, швидко бігає і гарчить, як осінній вітер у димарі.

— Ти слухаєш? — питає дівчинка.

Я мовчки киваю головою. Мішанина слів дедалі

більше збуджує мене, дедалі неспокійніше моє бажання розставити їх інакше, як вони стоять у піснях, де кожне слово живе і горить зіркою в небі.

Коли стало темно, Людмила, опустивши побілілу руку з книгою, спитала:

— А хороше, правда? Ось бач...

З того вечора ми часто сиділи в передбаннику. Людмила, мені на втіху, незабаром відмовилась читати «Камчадалку». Я не міг відповісти їй, про що йде мова у цій нескінченній книзі,— нескінченній тому, що за другою частиною, з якої ми почали читання, з'явилася третя; і дівчинка казала мені, що є четверта.

Особливо гарно було нам в непогожі дні, якщо негода не припадала на суботу, коли топили баню.

Надворі лле дощ,— ніхто не вийде у двір, не зазирне до нас, в темний наш куток. Людмила дуже боялася, що нас «застануть».

— Знаєш, що́ тоді подумують?— тихенько питала вона.

Я знав і теж побоювався, щоб не «застинали». Ми просиджували цілі години, розмовляли про щось, іноді я розповідав бабусині казки, а Людмила — про життя козаків на ріці Медведиці.

— Ой, як там хороше!— зітхала вона.— Тут — що́? Тут тільки злидарям жити...

Я вирішив, що, коли виросту, неодмінно піду подивитись на ріку Медведицю.

Скоро нам непотрібен став передбанник: Людмилини мати знайшла роботу в кушніра і зранку йшла з дому, сестричка вчилася в школі, брат працював на кахельному заводі. У непогожі дні я приходив до дівчинки, допомагаючи їй варити, прибирати кімнату й кухню, вона сміялася:

— Ми з тобою живемо, як чоловік із жінкою, тільки спимо нарізно. Ми навіть краще живемо — чоловіки жінкам не допомагають...

Коли в мене були гроші, я купував ласощі, ми пили чай, потім остуджували самовар холодною водою, щоб криклива Людмилини мати не догадалася, що його гріли. Іноді до нас приходила бабуся, сиділа, плетучи мережива або вишиваючи, розповідала чудові казки, а коли дід ішов у місто, Людмила пробиралася до нас, і ми бенкетували безтурботно.

Бабуся казала:

— Ой, гарно ми живемо! Гріш свій — як хоч, так і дій!

Вона заохочувала нашу дружбу.

— Хлопчиків з дівчинкою товаришувати — це хороше діло. Тільки балуватись не треба...

І найпростішими словами пояснювала нам, що значить «балуватись». Говорила вона красиво, піднесено, і я добре зрозумів, що не слід чіпати квіток, поки вони не розпустилися, а то не буде від них ні запаху, ні ягід.

«Балуватись» не хотілось, але це не заважало мені й Людмилі говорити про те, про що заведено мовчати. Говорили, звичайно, з необхідності, бо стосунки статей в їх грубій формі надто часто й настирливо лізли у вічі, надто ображали нас.

Людмилин батько, красивий мужчина років сорока, був кучерявий, вусатий і якимось особливо переможно ворухив густими бровами. Біл був дивно мовчазний, — я не пам'ятаю жодного слова, що сказав він. Пестячі дітей, він мукав, як німий, і навіть жінку бив мовчки.

Вечорами, в свята, надівши голубу сорочку, плисові шаровари і до блиску начищені чоботи, він виходив до воріт з великою гармонією, закинутаю на ремені за спину, і ставав, наче солдат в позиції «на караул». Зразу ж біля наших воріт починалось «гуляння»: качечками йшли одна по одній дівчата й молодиці, позираючи на Євсенка приховано, з-під вій, і одверто, жадібними очима, а він стоїть, відкопиривши нижню губу, і теж дивиться на всіх вибираючим поглядом темних очей. Було щось неприємно-собаче в цій німій розмові очима, в повільному приреченому ходінні жінок повз мужчину, — здавалося, що кожна з них, якщо тільки мужчина владно моргне їй, покірно впаде на брудний пісок вулиці, як убита.

— Витріщився цап, безсоромна пика! — бурчить Людмила мати. Тонка й висока, з довгим, нечистим обличчям, з коротко обстриженим — після тифу — волоссям, вона була схожа на стерту мітлу.

Поруч неї сидить Людмила і марно намагається відвернути увагу її від вулиці, невпинно розпитуючи про що-небудь.

— Відстань, причепо, виродку нещасний! — бурчить мати, неспокійно блимаючи; її вузькі монгольські очі

дивно ясні й нерухомі,— зачепилися за щось і назавжди зупинились.

— Ти не сердься, мамочко, все одно вже,— каже Людмила.— Ти глянь, як рогожниця вирядилась!

— Я б краще одягалася, якби вас трьох не було, зжерли ви мене, злопали,—безжально і наче крізь сльози відповідає мати, вп'явшись очима у велику, широку вдову рогожника.

Вона схожа на маленький дім, груди в неї випнулися, як ганок, червоне обличчя, прикрите й зрізане зеленою хусткою, нагадує слухове вікно, в час, коли шибки його відбивають сонце.

Євсеєнко, перекинувши гармонію на груди, грає. На гармонії безліч ладів, звуки її непереборно ваблять кудись, з усієї вулиці котяться діти, падають до ніг гармоністові й завмирають у піску, захоплені.

— Стривай, звернуть тобі голову,— обіцяє Євсеєнко чоловікові.

Він мовчки коситься на неї.

А рогожниця каменем сіла недалечко, на лаву біля Хлистової крамниці, і, схиливши голову на плече, слушає, палаючи.

У полі, за кладовищем, червоніє вечірня заграва, по вулиці, як по річці, пливуть яскраво одягнені великі куски тіла, вихором в'ються діти, тепле повітря ласкаве й п'яне. Чимось гострим дихає нагрітий за день пісок, особливо чути масний, солодкуватий запах боєнь— запах крові; а з дворів, де живуть кушніри, солоно і їдко пахне міздрою. Жіночий гомін, п'яний рев мужиків, дзвінки крики дітей, спів басовитої гармонії — все зливається густим гамором, могутньо зітхає невтомно творяща земля. Все — грубе, оголене і породжує велике, міцне почуття довіри до цього чорного життя, безсоромно-тваринного. Пишаючись своїми силами, воно тужно й напружено шукає, куди вилити їх.

І крізь гомін часом доходять до серця, назавжди залишаючись в пам'яті, якісь особливо моторошні слова:

— Одного всім зразу не можна бити — треба по черзі...

— Хто нас пожаліє, якщо самі себе не жаліємо...

— А чи бог бабу на сміх породив?..

Ніч близько; свіжіше повітря, тихший гомін, дерев'яні будинки пухнуть, ростуть, одягаються тінями. Дітей по-

розтягали по дворах — спати, інші послули тут-таки під парканами, біля ніг і на колінах у матерів. Дітвора старша стає на ніч смирніша, лагідніша. Євсеєнко непомітно зник, наче розтанув, рогожниці теж нема, басовита гармонія грає десь далеко, за кладовищем. Людмила мати сидить на лавочці, скорчившись, вигнувши спину, наче кішка. Бабуся моя пішла пити чай до сусідки, повитухи й звідниці, великої, жилавої баби з качачим носом і золотою медаллю «за врятування гинучих» на плоских чоловічих грудях. Вся вулиця боїться її, вважаючи за чарівницю; про неї кажуть, що вона винесла з вогню, під час пожежі, трое дітей якогось полковника і його хвору жінку.

У бабусі з нею — дружба; зустрічаючись на вулиці, обидві вони ще здалека посміхаються одна одній якось особливо хороше.

Кострома, Людмила і я сидимо біля воріт на лавочці; Чурка викликав Людмилиного брата боротись,— обнявшись, вони топчуться на піску і збивають куряву.

— Перестаньте! — боязко просить Людмила.

Скосивши на неї чорні очі, Кострома розповідає про мисливця Калініна, сивенького дідка з хитрими очима, людину лихого слави, знайомого всієї слободи. Він недавно помер, але його не закопали в піску кладовища, а поставили труну поверх землі, збоку від інших могил. Труна — чорна, на високих ніжках, віко її розмальоване білою фарбою,— зображені хрест, спис, палиця й дві кістки.

Щоночі, як тільки стемніє, дідок встає з труни і ходить по кладовищу, все чогось шукає аж до перших півнів.

— Не говори про страшне! — просить Людмила.

— Пусти! — кричить Чурка, звільняючись від об'ємів брата її, і насмішкувато каже Костромі:— Чого брешеш? Я сам бачив, як закопували труну, а зверху — порожню, для пам'ятника... А що ходить покійний—це п'яні ковалі вигадали...

Кострома, не дивлячись на нього, сердито запропонував:

— Піди переси на кладовищі, якщо так!

Вони почали сперечатись, а Людмила, нудно похитуючи головою, питала:

— Мамочко, покійники вночі встають?

— Встають,— повторила мати, наче здалека відгукнулася луна.

Підійшов син крамарихи, Вальок, товстий, рум'яний парубок років двадцяти, послухав нашу суперечку і сказав:

— Хто з трьох до ранку пролежить на труні — двадцять копійок дам і десять цигарок, а хто перелякається — вуха намну, скільки влізе, ну?

Всі замовкли, збентежившись, а Людмила мати сказала:

— Дурниці які! Хіба можна дітей підбивати на таке...

— Давай карбованця — піду! — похмуро запропонував Чурка.

Кострома зразу ж єхидно спитав:

— А за двадцять копійок — боїшся?— І сказав Валькові: — Дай йому карбованця, все одно не піде, задається тільки...

— Ну, бери карбованця!

Чурка підвівся з землі і мовчки, не кваплячись, пішов геть, тримаючись близько до паркана. Кострома, встромивши пальці в рот, пронизливо свиснув услід йому, Людмила тривожно заговорила:

— Ах, господи, хвалько який... що ж це!

— Куди вам, боягузи!— глузував Вальок.— А ще за перших бійців на вулиці вважаєтесь, кошенята...

Було образливо слухати його глузування; цей гладкий парубок не подобався нам, він завжди підбивав хлопців на злі вихватки, розповідав їм гидкі плітки про дівчат і жінок, вчив дражнити їх; хлопці слухались його і боляче розплачувались за це. Він чогось ненавидів мого собаку, шпурляв на нього камінням; якось дав йому в хлібі голку.

Та ще образливіше було бачити, як тікає Чурка, зіщулившись, присоромлений.

Я сказав Валькові:

— Давай карбованця, я піду...

Він, посміхаючись і лякаючи мене, віддав карбованця Євсеєнковій, але жінка строго сказала:

— Не хочу, не візьму!

І сердито пішла. Людмила теж не наважилася взяти карбованця; це ще посилювало Валькові насмішки. Я вже хотів іти, не вимагаючи з парубка грошей, але надійшла

бабуся і, дізнавшись, в чому річ, взяла карбованця, а мені спокійно сказала:

— Пальгечко надінь та ковдру візьми, а то перед світом холодно стане...

Її слова вселили мені надію, що нічого страшного не трапиться зі мною.

Вальок поставив умову, що я повинен до світу лежати або сидіти на труні, не сходячи з неї, що б не трапилася, якщо навіть труна захитається, коли старий Калінін почне вилазити з могили. Сплигнувши на землю, я програю.

— Дивися ж,— попередив Вальок,— я за тобою цілу ніч стежити буду!

Коли я йшов на кладовище, бабуся, перехрестивши мене, порадила:

— Якщо приверзеться щось — не ворушись, а тільки читай богородицю діво радуйся...

Я йшов швидко, хотілося мерщій почати й закінчити все це. Мене супроводили Вальок, Кострома і ще якісь хлопці. Перелазячи через цегляну огорожу, я заплутався в ковдрі, впав і зразу схопився на ноги, наче підкинутий піском. За огорожею реготали. Щось тьохнуло в грудях, по шкірі спини пробіг неприємний холодок.

Спотикаючись, я дійшов до чорної труни. З одного боку вона була занесена піском, з другого — її коротенькі, товсті ніжки були оголені, наче хтось намагався підняти її і похитнув. Я сів на край труни, в ногах її, озирнувся: горбкувате кладовище тісно заставлене сірими хрестами, тіні, розмахнувшись, лягли на могили, обняли її щетинясті горби. Де-не-де, заплутавшись серед хрестів, стирчать тонкі, щуплі берізки, зв'язуючи гілками роз'єднані могили; крізь мереживо їх тіней стирчать билінки — ця сіра щетина найстрашніша! Сніговим заметом піднялася в небо церква, серед нерухомих хмар світить маленький, обгалий місяць.

Язів батько — Нікчемний Мужик — ліниво б'є в сторожовий дзвін, щоразу, коли він смикає мотузок, той, зачіпаючи залізний лист даху, жалібно скрипить, потім лунає сухий удар маленького дзвона,— він звучить коротко, нудно.

«Не дай господь безсоння»,— згадую я сторожеву приказку.

Моторошно. І чомусь — душно, я обливаюсь потом,

хоч ніч свіжа. Чи встигну я добігти до сторожки, якщо дідок Калінін почне вилізати з могили?

Кладовище добре знайоме мені, десятки разів я грався серед могил з Язем та іншими товаришами. Он там, біля церкви, поховано матір...

Ще не все заснуло, із слободи долітають сплески сміху, уривки пісень. На горбах, в залізничному кар'єрі, де беруть пісок, чи десь у селі Катизовці верещить, захилинаючись, гармонія, за огорожею йде завжди п'яний коваль Мячов і співає,— я пізнаю його по пісні:

А в нашої пеньки
І гріхи маленькі,—
Не коха вона нікого,
Тільки татонька самого...

Приємно слухати останні подихи життя, але після кожного удару дзвона стає тихше, тиша розливається, як річка по лугах, все топить, ховає. Душа плаває в безкрай, бездонній порожнечі і гасне, мов огонь сірника у темі, розчиняючись безслідно серед океану цієї порожнечі, де живуть, виблискуючи, тільки недосяжні зірки, а все на землі зникло, непотрібне й мертве.

Закутавшись в ковдру, я сидів, підібгавши ноги, на надгробку, обличчям до церкви і, коли ворухився, надгробок поскрипував, пісок під ним хрустів.

Щось гупнуло об землю позад мене раз і вдруге, потім близько упав кусок цеглини,— це було страшно, але я зразу догадався, що шпурляють з-за огороди Вальок та його компанія, хочуть налякати мене. Але від близькості людей мені стало краще.

Мимохіть думалося про матір... Яюсь, заставши мене, коли я пробував курити цигарки, вона почала бити мене, а я сказав:

— Не чіпай, і без тебе мені вже погано, нудить дуже...

Потім, покараний, я сидів за піччю, а вона казала бабусі:

— Бездушний хлопчисько, нікого не любить...

Образливо було слухати це. Коли мати карала мене, мені було шкода її, ніяково за неї; мало коли вона карала справедливо і по заслугах.

І взагалі — дуже багато образливого в житті, ось хоч би ці люди за огорожею,— вони ж добре знають, що мені боязко самому на кладовищі, а хочуть налякати ще більше. Навіщо?

Хотілося крикнути їм:

«Ідіть к чорту!»

Але це було небезпечно,— хто його знає, як поставиться до цього чорт? Він, певне, десь близько.

У піску багато шматочків слюди, вона тьмяно блищала в місячному світлі, і це нагадало мені, як одного разу я, лежачи на плотах на Оці, дивився у воду,— раптом майже до самого обличчя мого сплив підлящик, обернувся боком і став схожий на людську щоку, потім глянув на мене круглим пташиним оком, пірнув і пішов у глибину, коливаючись, як опалий лист клена.

Пам'ять працювала дедалі напруженіше, воскрешаючи різні випадки життя, ніби захищаючись ними проти уяви, яка вперто вимальовувала страшне.

Ось котиться їжак, стукаючи по піску твердими ляпками: він нагадує домовика — такий же маленький, скуповджений.

Пригадую, як бабуся, сидячи навпочіпки перед підпеччям, примовляла:

— Ласкавий хазяїне, виведи тарганів...

Далеко над містом — його не видно мені — ставало світліше, ранковий холодок стискав щоки, злипались очі. Я зібгався калачиком, закутавши голову ковдрою: хай буде, що буде!

Розбудила мене бабуся,— стоїть поруч мене і, стягаючи ковдру, каже:

— Вставай! Не змерз? Ну, що — страшно?

— Страшно, тільки ти не кажи нікому про це, хлопцям не кажи!

— А чого мовчати?— здивувалась вона.— Коли не страшно, то й хвалитись нічим...

Пішли додому, і дорогою вона ласкаво говорила:

— Всього треба самому скоштувати, голубе мій, все треба самому знати... Сам не повчишся — ніхто не навчить...

Надвечір я став «героем» вулиці, всі питали мене:

— Та невже не страшно?

І коли я казав: «Страшно!» — хитаючи головами, викували:

— Ага! От бач?

Крамариха ж голосно й переконливо заявила:

— Виходить, брехали, що Калінін встає. Коли б

уставав, хіба злякався б малого? Та він би його змахнув з кладовища і не знати куди.

Людмила дивилась на мене з ласкавим подивом, навіть дід був, видимо, вдоволений з мене, все посміхався. Тільки Чурка сказав похмуро:

— Йому — легко, в нього бабуся — відьма!

III

Непомітно, як маленька зірка на світанні, згас брат Коля. Бабуся, він і я спали в маленькому сарайчику, на дровах, прикритих всяким ганчір'ям; рядом з нами, за щілястою стіною з обалолів, був хазяйський курник; вчора ми чули, як стріпувались і квоктали, засинаючи, гладкі кури; вранці нас будив золотий горлатий півень.

— О, щоб ти луснув!— бурчала бабуся, прокидаючись.

Я вже не спав, спостерігаючи, як крізь щілини дровника пробиваються до мене на постіль промені сонця, а в них танцює якийсь срібний порошок,— ці порошинки — наче слова в казці. В дровах шарудять миші, бігають червоненькі кузочки з чорними цятками на крилах.

Іноді, тікаючи від задушливих випарів курячого посліду, я вилазив із дровника, забирався на дах його і стежив, як в будинку прокидались безокі люди, величезні, розпухлі уві сні.

От висунулась із вікна патлата голова човняра Ферманова, похмурого п'яниці; він дивиться на сонце малюсінькими щілинками заплалих очей і хрюкає, наче кабан. Вибіг у двір дід, обома руками пригладжуючи руденьке волоссячко — поспішає у баню обливатись холодною водою. Балакуча куховарка домовласника, гостроноса, густо оббризкана ластовинням, схожа на зозулю, сам хазяїн — на старого, ожирілого голуба, і всі люди нагадують птахів, тварин і звірів.

Ранок такий милий, ясний, але мені трохи сумно і хочеться піти в поле, де нікого немає,— я вже знаю, що люди, як завжди, забруднять світлий день.

Раз, коли я лежав на даху, бабуся покликала мене і неголосно сказала, кивнувши головою на свою постіль:

— Помер Коля...

Хлопчик зсунувся з кумача подушки і лежав на повстині, синюватий, голенький, сорочка збилась на шию, оголивши надутий живіт і криві ніжки у виразках, руки дивно підкладені під поперек, наче він хотів підвести себе. Голова трохи схилилась набік.

— Слава богу, одійшов,— казала бабуся, розчісуючи волосся своє.— Як би він жив, убогенький?

Притупуючи, мов у танці, з'явився дід, обережно помацав пальцем заплющені очі дитини; бабуся сердито сказала:

— Чого торкаєшся немитими руками?

Він забурмотів:

— От — народили... жив, їв... ні те ні се...

— Прочуняйся,— зупинила його бабуся.

Він сліпо глянув на неї і пішов надвір, кажучи:

— Мені ховати ні на що, як хоч сама...

— Тьху, ти, нещасний!

Я пішов і аж до вечора не вертався додому.

Ховали Колло вранці на другий день; я не пішов до церкви і всю обідню сидів біля розкопаної матеріної могили, разом з собакою і Язевим батьком. Він викопав могилу дешево і все хвастав цим передо мною.

— Це я тільки тому, що знайомі, а то б — карбонаець...

Зазираючи в жовту яму, звідки йшов важкий дух, я бачив у боці її чорні, вогкі дошки. Від найменшого руху мого горбочки піску навколо могили обсипались, тоненькі струмочки текли на дно, залишаючи по боках зморшки. Я навмисне рухався, щоб пісок засипав ці дошки.

— Не пустуй,— сказав Язів батько, покурюючи.

Бабуся принесла на руках біленьку труну, Нікчемний Мужик сплигнув у яму, взяв у неї труну, поставив її поруч чорних дошок і, вискочивши з могили, став скидати туди пісок і ногами і лопатою. Люлька його диміла, наче кадило. Дід і бабуся теж мовчки допомагали йому. Не було ні попів, ні старців, тільки ми четверо в густому натовпі хрестів.

Віддаючи гроші сторожеві, бабуся сказала з докором:

— А ти, все ж, потривожив Варину домовину...

— А як же ж інакше? І то я чужої землі прихопив. Це — нічого!

Бабуся вклонилась могилі до землі, схлипнула, заго-

лосила й пішла, а за нею — дід, сховавши очі під козирком картуза, обсмикуючи потертий сюртук.

— Сіяли зерно в неорану землю,— сказав він раптом, забігаючи вперед, наче крук по ріллі.

Я спитав бабусю:

— Чого він?

— Бог з ним! У нього свої думки,— відповіла вона.

Було жарко, бабуся йшла важко, ноги її грузли в теплому піску, вона часто зупинялась, витираючи пітне лице хусткою.

Я спитав її, натужившись:

— Чорне в могилі — то материна труна?

— Еге,— сказала вона сердито.— Пес нерозумний... Року ще нема, а згнила Варя! Це все від піску,— він воду пропускає. Коли б глина була, краще б...

— Всі гниють?

— Всі. Тільки святих минає це...

— Ти — не згниєш!

Вона зупинилась, поправила картуз на моїй голові і серйозно порадила:

— Не думай про це, не треба. Чуєш?

Але я думав: «Як це прикро і бридко — смерть. От гидота!»

Мені було дуже погано.

Коли прийшли додому, дід вже наготував самовар, накрив на стіл.

— Вип'ємо чайку, а то — жарко,— сказав він.— Я вже свого заварю. На всіх.

Підійшов до бабусі й поплескав її по плечу.

— Що, стара, га?

Бабуся махнула рукою.

— Що вже тут!

— Ото ж бо! Прогнівився на нас господь, одриває шматок за шматком... Коли б сім'ї міцно жили, як пальці на руці...

Давно він не говорив так лагідно і миролюбно. Я слухав його і чекав, що старий загасить мою кривду, допоможе мені забути про жовту яму і про чорні вогкі куски в боці її.

Але бабуся суворо зупинила його:

— Помовч, старий! Все життя ти говориш ці слова, а кому від них легше? Все життя їв ти всіх, як іржа залізо...

Дід крякнув, глянув на неї і замовк.

Увечері, біля воріт, я з тугою розповів Людмилі про те, що побачив уранці, але це не справило на неї помітного враження.

— Сиротою жити краще. Якби померли в мене батько з матір'ю, я б сестру залишила на брата, а сама — в монастир на все життя. Куди мені ще? Заміж я непридатна, крива — не робітниця. Та ще дітей теж кривих народиш...

Вона говорила розумно, як усе жіноцтво нашої вулиці, і, мабуть, з цього вечора я втратив інтерес до неї; та й життя пішло так, що дедалі рідше зустрічав я подругу.

Через кілька днів після смерті брата дід сказав мені:

— Лягай сьогодні раніше, вдосвіта розбуджу, в ліс підемо по дрова...

— А я — зіллячка назбираю, — сказала бабуся.

Ліс, ялиновий і березовий, стояв на болоті, верст за три від слободи. Багатий на сухостій та сушняк, він розмахнувся в один бік до Оки, в другий — ішов до шосейної дороги на Москву, і далі, за дорогу. Над його м'якою щетиною чорним наметом високо підіймалася соснова гущавина — «Савелова Грива».

Все це багатство належало графу Шувалову і охоронялось погано; кунавінське міщанство дивилось на нього, як на своє, збирало сушняк, рубало сухостій, не гребуючи при нагоді й живим деревом. Восени, запасуючи дрова на зиму, в ліс вируджались десятки людей з сокирами і вірвовками за поясом.

Ось і ми троє йдемо на світанні по зеленосріблястому росяному полю: ліворуч від нас, за Окою, над рудими боками Дятлових гір, над білим Нижнім-Новгородом, в горбах зелених садів, в золотих банях церков, підводиться не кваплячись російське лінивеньке сонце. Тихий вітер сонно віє з тихої каламутної Оки, хитається золотий жовтець, обважнілий від роси, лілові дзвіночки німотно посихлялись до землі, різнобарвні безсмертники сухо стирчать на малородючому дерні, розкриває червоні зірки «нічна красуня» — гвоздика...

Темною лавою суне ліс назустріч нам. Крилаті ялини — як великі птахи; берези — наче дівчата. Кислий запах болота тече по полю. Поруч мене йде собака, висунувши рожевий язик, зупиняється і, пригнувшись, здивовано хитає лисячою головою.

Дід, у бабусиній кацавейці, в старому картузі без

козирка, жмуриться, чомусь посміхається, ступає тонкими ногами обережно, наче підкрадається. Бабуся, в синій кофті, в чорній спідниці й білій хустці на голові, котиться по землі жваво — за нею важко встигнути.

Що ближче ліс, то жвавішає дід; втягаючи повітря носом, покректуючи, він говорить спочатку уривисто, невизначно, потім, наче п'яніючи, весело й гарно:

— Ліси — господні сади. Ніхто їх не сів, сам вітер божий, святий подих вуст його. Бувало змолоду, в Жигулях, коли я бурлакою ходив... Ех, Лексію. Не доведеться тобі побачити-зазнати, чого я зазнав! Над Окою ліси — від Касимова до Мурома, або — за Волгою ліс, до Уралу йде, атож! Все це безмірне й пречудесне...

Бабуся дивиться на нього скося і підморгує мені, а він, спотикаючись на купини, дрібно сипле сухенькі слова, засіваючи ними мою пам'ять.

— Вели ми з Саратова розшиву з олією до Макарія на ярмарок, і був у нас прикажчик Кирило, з Пуреха, а за водочерпальника — татарин касимовський, Асаф, чи що... Дійшли до Жигуля, а вдарив вітер верховий у вічі нам — вибилися із силоньки, стали на мертву, закачались, зійшли на берег кашу варити. А — май на землі, Волга морем лежить, і хвиля по ній зграйно гуляє, наче лебеді, тисячами, в Каспій плывуть. Гори Жигулі, зелені по-весняному, в небо пурхнули, по небоньку хмари білі пасуться, сонце тане на землю золотом. Відпочиваємо, любуємось, подобрішали всі один до одного; на ріці, бач, сіверко, холодно, а на березі — тепло, запашно! Надвечір Кирило наш — суворий був мужчина і в літах — звівся на ноги, шапку зняв та й каже: «Ну, хлопці, я вам більше не начальник, не слуга — ідіть самі, а я в лісі піду!» Ми всі схвилювались, як та що? Нам-бо без одвітної перед хазяїном людини не можна — без голови люди не ходять! Воно хоч і Волга, а й на прямому шляху збитись можна. Народ — звір безумний, йому — чого шкода? Злякались. А він — своє: «Не хочу більше отак жити, пастухом вашим, піду в ліси!» Ми було — котрі — зібрались бити його та в'язати, а — котрі — задумались про нього, кричать: «Стривайте!» А водочерпальник-татарин теж кричить: «І я піду!» Зовсім біда. Йому, татарині, за два кінці хазяїн не заплатив, та півдороги втретє зробив — великі гроші на той час! Кричали, кричали до самої ночі, а на ніч семеро пішло від нас, лишилися ми —

чи то шістнадцять, чи то — чотирнадцять. От тобі й ліс!

— Вони — в розбійники пішли?

— Може — в розбійники, а може — в пустинники, — в той час не дуже розбирали ці діла...

Бабуся хреститься.

— Пресвята мати божа! Як подумаєш про людей, так стане шкода всіх.

— Всім дано один розум — знай куди дідько тягне...

Входимо в ліс по мокрій стежці, серед болотяних купин і кволого ялинника. Мені здається, що це дуже добре — назавжди втекти в ліс, як утік Кирило з Пуреха. В лісі нема балакучих людей, бійок, пияцтва, там забудеш про огидну дідову жадібність, про піщану материну могилу, про все, що, ображаючи, гнітить серце тяжкою нудьгою.

На сухому місці бабуся каже:

— Треба закусити, сядьмо!

В козубі в неї житній хліб, зелена цибуля, огірки, сіль і сир в ганчірочках; дід дивиться на все це конфузливо й блимає.

— А я нічого не взяв їсти, ох, матінко моя...

— Вистачить на всіх...

Сидимо, притулившись до мідного стовбура щоглової сосни; повітря насичене смолистим запахом, з поля віє тихий вітер, хитаються хвощі; темною рукою бабуся зриває зілля і розповідає мені про цілющі властивості звіробою, буквиці, подорожника, про таємничу силу папороті, клейкого іван-чаю, запиленої трави-плавуна.

Дід рубає сушняк, я повинен зносити нарубане в одне місце, але я непомітно йду в гущавину, слідом за бабусею — вона тихенько плаває серед могутніх стовбурів і, наче перинаючи, все нахиляється до землі, обсипаній хвоєю. Ходить і розмовляє сама з собою:

— Рано опеньки пішли — мало буде грибів! Погано ти, господи, про бідних дбаєш, бідному і гриб — ласощі!

Я йду за нею мовчки, обережно, пильнуючи, щоб вона не помічала мене: мені не хочеться заважати їй розмовляти з богом, зіллям, жабами...

Але вона бачить мене.

— Утік од діда?

І, кланяючись чорній землі, пишно вдягненій у мережану ризу трав, вона говорить про те, як колись бог, у гніві на людей, залив землю водою і потопив усе живе.

— А люба матінка його збрала заздалегідь все насіння в козубок, та й сховала, а потім просить сонечко: висуши землю, з кінця в кінець, за те люди тобі славу проспівують! Сонечко землю висушило, а вона її схованим зерном і засіяла. Дивиться господь: знову обростає земля живим — і травами, і худобою, і людьми!.. Хто це, каже, наробив проти моєї волі? Тут вона йому покаялась, а господові вже й самому жаль було бачити землю порожньою, і говорить він їй: це хороше ти зробила!

Мені подобається оповідання, але я здивований і пресерйозно кажу:

— Хіба ж так було? Божа ж мати народилася значно пізніше від потопу?

Тепер бабуся здивована.

— Це хто тобі сказав?

— У школі, в книжках написано...

Це її заспокоює, вона радить мені:

— А ти кинь, забудь це, книжки всі: брешуть вони, книжки оті!

І сміється тихенько, весело.

— Вигадали, дурники! Бог — був, а матері в нього не було, таке! Від кого ж він народився?

— Не знаю.

— Оце добре! До «не знаю» довчився!

— Піп казав, що божа мати народилася від Іоакима й Анни.

— Виходить, Марія Якимівна?

Бабуся вже сердиться, — стоїть проти мене і строго дивиться прямо у вічі мені:

— Якщо ти так будеш думати, я тебе хіба ж так відчухраю!

Але за хвилину пояснює мені:

— Богородиця завжди була, раніш від усього! Від неї народився бог, а потім...

— А Христос — як же?

Бабуся мовчить, збентежено заплющивши очі.

— А Христос... так, так, так?

Я бачу, що переміг, заплутав її в таємницях божих, і це мені неприємно.

Йдемо все далі в ліс, у синяву млу, покраяну золотим промінням сонця. В теплі й затишку лісу ледве чутно дихає якийсь особливий шум, мрійливий і збу-

джуючий мрії. Скриплять шишкарі, дзвенять синиці, сміється зозуля, свистить іволга, без угаву звучить ревнива пісня зяблика, задумливо співає дивна пташка — щур. Смарагдові жабенята плигають під ногами; між корінням, підвівши золоту голівку, лежить вуж і стереже їх. Лускає білка, в лапах сосен мигтить її пухнастий хвіст; бачиш неймовірно багато, хочеться бачити все більше, йти все далі.

Поміж стовбурами сосен з'являються прозорі, примарні постаті величезних людей і зникають в зеленій гушавині; крізь неї просвічує голубе, в сріблі, небо. Під ногами пишним килимом лежить мох, гаптований брусничником і сухими нитями клюкви, костяниця виблискує в траві краплями крові, гриби піддразнюють міцним запахом.

— Пресвятая богородице, ясний світе земний,— зітхаючи, молиться бабуся.

Вона в лісі наче хазяйка і рідна всьому навколо — вона ходить ведмедицею, все бачить, все хвалить і дякує. Від неї наче тепло тече по лісі, і коли мох, прим'ятий її ногою, розправляється й підводиться, мені особливо приємно це бачити.

Ідеш і думаєш: добре бути розбійником, грабувати жадливих, багатих, віддавати награбоване бідним, — хай усі будуть ситі, веселі, не заздрісні і не лаються одне з одним, як люті пси. Добре також дійти до бабусинобога, до її богородиці й сказати їм усю правду про те, як убого живуть люди, як негарно, образливо ховають вони одне одного в поганому піску. І скільки взагалі образливого на землі, чого зовсім не потрібно. Якщо богородиця повірить мені, хай дасть такий розум, щоб я міг усе влаштувати інакше, краще як-небудь. Аби тільки люди слухали мене з довірою, — я вже пошукав би, як жити краще! Це нічого, що я маленький, — Христос був тільки на рік старший за мене, а вже й тоді мудреці його слухали...

Раз, засліплений думами, я провалився в глибоку яму, розпоривши собі сучком бік і розірвавши шкіру на потилиці. Сидів на дні, в холодній грязі, липкій, як смола, і з великим соромом почував, що сам я не вилізу, а лякати криком бабуся було ніяково. Проте я покликав її.

Вона швидко витягла мене і, хрестячись, казала:

— Слава тобі господи! Ну, гаразд, що порожній барліг, а якби там хазяїн лежав?

І заплакала крізь сміх. Потім повела мене до струмочка, вимила, перев'язала рани своєю сорочкою, приклавши якесь листя, що втамувало біль, і одвела в залізничну будку,— додому я не міг дійти, бо дуже ослаб.

Я став майже щодня просити бабусю:

— Ходімо в ліс!

Вона охоче згоджувалася, і так ми прожили ціле літо, до пізньої осені, збираючи зілля, ягоди, гриби та горіхи. Зібране бабуся продавала, і з цього жили.

— Дармоїди!— скрипів дід, хоч ми зовсім не їли його хліба.

Ліс викликав у мене почуття душевного спокою і затишку; в цьому почутті зникали всі мої прикрощі, забувалось непрємне, і в той-таки час у мене зростала особлива настороженість почуттів: слух і зір ставали гостріші, пам'ять — чутливіша, вмістилище вражінь — глибше.

І все більше дивувала мене бабуся, я звик вважати її істотою вищою за всіх людей, найдобрішою і наймудрішою на землі, а вона невпинно зміцнювала це переконання. Якось увечері, назбиравши білих грибів, ми, по дорозі додому, вийшли на узлісся; бабуся присіла відпочити, а я зайшов за дерева — чи нема ще гриба?

Раптом чую її голос і бачу: сидючи на стежці, вона спокійно обрізує коріння грибів, а біля неї, висунувши язик, стоїть сірий, сухорлявий собака.

— А ти йди, іди геть! — говорить бабуся.— Іди з богом!

Незадовго перед цим Вальок отруїв мого собаку; мені дуже захотілося приманити цього, нового. Я вибіг на стежку, собака дивно вигнувся, не повертаючи в'язів, глянув на мене зеленим поглядом голодних очей і стрибнув у ліс, підігнувши хвіст. Постава в нього була не собача, і, коли я свиснув, він дико кинувся в куці.

— Бачив?— посміхаючися, спитала бабуся.— А я спочатку не второпала, думала — собака, дивлюся — аж ікла вовчі, та й в'язи теж! Злякалась навіть; ну, кажу, якщо ти вовк, то йди геть! Добре, що влітку вовки смиренні...

Вона ніколи не блукала в лісі, непомильно визначала дорогу до дому. З запаху трав вона знала, які гриби

повинні бути в цьому місці, які — в іншому, і часто екзамувала мене.

— А яке дерево рижик любить? А як ти відрізниш добру сироїжку від отруйної? А який гриб любить папороть?

По непомітних дряпинах на корі дерева вона показувала мені білячі дупла, я злазив на дерево і спустошував гніздо звірка, вибираючи з нього запаси горіхів на зиму; інколи в гнізді їх було фунтів до десяти...

І раз, коли я клопотався біля цієї справи, якийсь мисливець загнав мені в правий бік тіла двадцять сім штук бекасиного дробу; одинадцять бабуся виколупала голкою, а решта сиділи в моїй шкірі багато років, поступово виходячи.

Бабусі подобалося, що я терпляче ставлюсь до бслю.

— Молодець, — хвалила вона, — є терпіння, буде і вміння!

Щоразу, коли в неї набиралось трохи грошей від продажу грибів та горіхів, вона розкладала їх під вікнами «тихою милостинею», а сама навіть у свята ходила в дранті, в латках.

— Гірше від старчихи ходиш, страмиш мене, — бурчав дід.

— Нічого, я тобі — не дочка, я ж не на відданні...

Їх сварки ставали дедалі частіші.

— Я не більше за всіх грішний, — ображено кричав дід, — а покараний більше!

Бабуся дражнила його:

— Чорти знають, хто чого вартий.

І казала мені віч-на-віч:

— Боїться старий мій чортиськів! Бач, як старіє швидко, від страху... Ех, бідолашна людина...

Я дуже зміцнів за літо і здичавів у лісі, втративши інтерес до життя ровесників, до Людмили, — вона здавалася мені нудно-розумною...

Раз дід прийшов з міста мокрий увесь — була осінь, і йшли дощі — струснувся біля порога, як горобець, і урочисто сказав:

— Ну, халамиднику, завтра збирайся на місце!

— Куди ще? — сердито спитала бабуся.

— До сестри твоєї Мотрони, до сина її...

— Ох старий, погано ти надумав!

— Мовчи, дурепо! Може, його креслярем зроблять.
Бабуся мовчки похилила голову.

Увечері я сказав Людмилі, що йду в місто, там буду жити.

— І мене незабаром повезуть туди,—повідомила вона задумано.— Тато хоче, щоб мені зовсім відрізали ногу, без ноги я буду здорова.

За літо вона схудла, шкіра на обличчі її стала голу-буватою, а очі виресли.

— Боїшся? — спитав я.

— Боюсь,— сказала вона, беззвучно заплакавши.

Нічим було втішити її — я сам боявся життя в місті. Ми довго сиділи в сумній мовчанці, притулившись одне до одного.

Коли б це було літо, я вговорив би бабусяю піти з тор-бами, як вона ходила, будши дівчинкою. Можна б і Люд-милу взяти з собою,— я возив би її у візочку...

Але була осінь, по вулиці летів вогкий вітер, небо за-кутане невичерпними хмарами, земля зморщилась, стала брудною й нещасною...

IV

Я знову в місті, в двоповерховому білому будинку, схожому на труну, спільну для сили-силенної людей. Будинок — новий, але якийсь хирлявий, набряклий, наче жебрак, що раптом розбагатів і зразу об'ївся до ожиріння. Він стоїть боком на вулицю, в кожному поверсі його по вісім вікон, а там, де мало б бути обличчя будинку,— по чотири вікна; нижні дивляться у вузький проїзд, у двір, верхні — через паркан, на маленький будиночок прачки і в брудний яр.

Вулиці, як я звик розуміти її,— нема; перед будинком розлігся брудний яр, у двох місцях його перерізали вузькі дамби. Вліво яр виходить до арештантських рот, в нього звалюють сміття з дворів, і на дні його стоїть калюжа гу-стої, темнозеленої грязі; направо, в кінці яру, кисне му-листий Звездін ставок, а центр яру — якраз проти бу-динку; половина засипана сміттям, заросла кропивою, лопухом, кінським щавлем, в другій половині священик Доримедонт Покровський розвів сад; у саду — альтанка з тонких дранок, пофарбованих в зелене. Коли в цю

альтанку кидати каміння,— дранки з тріском лопаються.

Місце вкрай нудотне, нахабно брудне; осінь жорстоко споганила забур'янену глинясту землю, перетворивши її на руду смолу, що цупко хапає за ноги. Я ніколи ще не бачив так багато грязі на просторі такому невеликому, і, після звички до чистоти поля, лісу, цей куток міста збуджував у мене тугу.

За яром тягнуться сірі, старі паркани, і далеко серед них я бачу бурий будиночок, де жив узимку, будучи хлопцем у магазині. Близькість цього будинку ще більше пригнічує мене. Чому мені знову довелося жити на цій вулиці?

Хазяїна мого я знаю, він бував у гостях у матері моєї разом з братом своїм, який смішно пишав:

— Андрій-папá, Андрій-папá.

Вони обидва такі ж, як були: старший, горбоносий, з довгим волоссям, приймний і, здається, добрий; молодший, Віктор, залишився з тим самим конячим обличчям і в такому ж ластовинні. Їхня мати — сестра моєї бабусі — дуже сердита й криклива. Старший — одружений, жінка в нього пишна, біла, як пшенична паляниця, у неї великі очі, дуже темні.

В перші ж дні вона разів зо два сказала мені:

— Я подарувала матері твоїй шовкову тальму, із стеклярусом...

Мені чомусь не хотілось вірити, що вона подарувала, а мати прийняла подарунок. Коли ж вона нагадала мені про цю тальму ще раз, я порадив їй:

— Подарувала, то вже не вихваляйся.

Вона злякано відскочила від мене.

— Що-о? З ким ти говориш?

Обличчя її вкрилося червоними плямами, очі викотились, вона покликала чоловіка.

Він прийшов у кухню з циркулем в руках, з олівцем за вухом, вислухав жінку і сказав мені:

— Йй і всім треба говорити — ви. А грубіянити не треба!

Потім нетерпляче сказав жінці:

— Не турбуй ти мене дрібницями!

— Як — дрібниці? Коли твоя рідня...

— Чорт її забери, рідню! — закричав хазяїн і втік.

Мені теж не подобалося, що ці люди — бабусина рідня; за моїми спостереженнями, родичі ставляться один до

одного гірше за чужих: більше як чужі знаючи один про одного поганого й смішного, вони зліше розпускають плітки, частіше сваряться і б'ються.

Хазяїн сподобався мені, він красиво струшував волоссям, заправляючи його за вуха, і нагадував мені чимось Хороше Діло. Часто, з приємністю сміявся, сірі очі дивилися добродушно, біля яструбиного носа втішно грали смішні зморщечки.

— Досить вам лаятися, звірі-зозулі! — говорив він жінці й матері, оголяючи м'якою посмішкою дрібні, густі зуби.

Свекруха й невістка лаялися щодня; мене дуже дивувало, як легко й швидко вони сваряться. Зранку, обидві нечесані, порозхристувані, вони починали метатися по кімнатах, наче в домі трапилася пожежа; метушились цілий день, відпочиваючи тільки за столом під час обіду, вечірнього чаю й вечері. Пили і їли багато, до сп'яніння, до втоми, за обідом говорили про страви і ліниво перекидались лайками, готуючися до великої сварки. Що б не наготувала свекруха, невістка обов'язково казала:

— А моя мамаша робить це не так.

— Не так, значить — гірше!

— Ні — краще!

— Ну, й забирайся до своєї мамаші.

— Я тут — хазяйка!

— А я хто?

Втручався хазяїн:

— Годі, звірі-зозулі! Що ви — показалися?

У домі все було незрозуміло дивне й смішне: хід з кухні в їдальню лежав через єдиний в квартирі маленький, вузький клозет; через нього вносили у їдальню самовари й страву, він був предметом веселих жартів і — часто — джерелом смішних непорозумінь. На моєму обов'язку лежало наливати воду в бак клозета, а спав я в кухні, проти його дверей і біля дверей на парадний ганок: голові було жарко від кухонної печі, в ноги дуло з ганку; лягаючи спати, я збирав усі постілки і складав їх на ноги собі.

У великому залі, з двома дзеркалами в простінках, картинами-преміями «Нивы» в золотому багеті, з парою картярських столів і дюжиною віденських стільців, було пустинно й нудно. Маленька вітальня тісно набита строкатими м'якими меблями, шафками з «приданим», сріб-

лом і чайним посудом; її прикрашали три лампи, одна від одної більші. У темній, без вікон, спальні, крім широкого ліжка, стояли скрині, шафи, від них тхнуло листовим тютюном і перською ромашкою. Ці три кімнати завжди були порожні, а хазяїни купчилися в маленькій їдальні, заважаючи одне одному. Зразу ж після вранішнього чаю, о восьмій годині, хазяїн з братом розсували стіл, розклали на ньому аркуші білого паперу, готовальні, олівці, блюдця з тушшою і ставали до роботи один при кінці столу, другий проти нього. Стіл хитався. Він займав усю кімнату, і, коли з дитячої виходила нянька з хазяйкою, вони зачіпали різки стола.

— Та не швендяйте ви тут! — кричав Віктор.

Хазяйка ображено просила чоловіка:

— Васю, скажи йому, щоб він на мене не кричав!

— А ти не тряси стола, — миролюбно радив хазяїн.

— Я — вагітна, тут — тісно...

— Ну, ми підемо працювати в залу.

Але хазяйка кричала, обурюючися:

— Господи, хто ж у залі працює?

З дверей клозета висувається злостиве, розпечене вогнем печі обличчя старої Мотрони Іванівни, вона кричить:

— От, Васю, дивися: ти працюєш, а вона в чотирьох кімнатах отелитися не може. Дворянка з Гребешка, розуму ні вершка!..

Віктор ехидно сміється, а хазяїн кричить:

— Годі!

Але невістка, обливши свекруху потоками найотруйнішого красномовства, падає на стілець і стогне:

— Втечу! Помру!

— Не заважайте мені працювати, чорт вас забери! — кричить хазяїн, блідий з натуги. — Божевілля — для вас же спину ламаю, вам на харчі! О, звірі-зозулі...

Спочатку ці сварки лякали мене, особливо я налякався, коли хазяйка, схопивши столовий ніж, побігла в клозет і, замкнувши обое дверей, стала дико ричати там. На хвилинку в домі стало тихо, потім хазяїн вперся руками в двері, зігнувся і крикнув мені:

— Лізь, розбий скло, зніми гачок з пробоя!

Я жваво вискочив на спину йому, вибив скло над двома, та коли нахилився вниз — хазяйка щосили почала бити мене по голові колодочкою ножа. Я все-таки встиг відімкнути двері, і хазяїн, з бійкою витягнувши дружину в

їдальню, відняв у неї ніж. Сидячи в кухні й потираючи побиту голову, я швидко збагнув, що потерпів даремно: ніж був тупий, ним навіть хліба скибку важко відрізати, а вже шкіру — ніяк не проріжеш; мені не треба було вилазити на спину хазяїнові, я міг би розбити скло і з стільця, і, нарешті, зручніше було зняти гачок дорослому — руки в нього довші. Після цієї історії — сварки в домі вже не лякали мене.

Брати співали в церковному хорі; траплялося, що вони починали тихенько наспівувати за роботою, старший співав баритоном:

— Душі-дівчїни перстень
У мо-оре я зр-ронив...

Молодший підхоплював тенором:

— І з перснем тим я щастя
Земне своє згубив.

З дитячої лунав тихий вигук хазяїйки:

— Ви збожеволіли? Дитина спить...

Або:

— Ти, Васю, одружений, можна й не співати про дівиць, навіщо це? Та незабаром і до всеношної задзвонять...

— Ну, то ми — церковної...

Але хазяїйка пояснювала, що церковної взагалі недоречно співати будь-де, а тут ще... — і вона красномовно показувала рукою на маленькі двері.

— Треба буде перемінити квартиру, а то — чорт знає що! — говорив хазяїн.

Так само часто він говорив, що треба перемінити стіл, але він говорив це протягом трьох років.

Слухаючи розмови хазяїв про людей, я завжди згадував магазин взуття — там говорили так само. Мені було ясно, що хазяїни теж вважають себе за найкращих у місті, вони знають найточніші правила поведінки і, спираючись на ці правила, неясні мені, судять усіх людей без жалю і нещадно. Суд цей викликав у мене люту нудьгу й досаду проти хазяїських законів, порушувати закони — стало джерелом утіхи для мене.

Роботи в мене було багато: я виконував обов'язки покоївки, щосереді мив підлогу в кухні, чистив самовар і мідний посуд, щосуботи — мив підлоги всієї квартири і сходи, парадні і чорні. Колов і носив дрова для печей, мив

посуд, чистив овочі, ходив з хазяйкою по базару, носячи за нею кошик з покупками, бігав у крамничку, в аптеку.

Мое найближче начальство — бабусина сестра, галаслива, невгамовно гнівна баба, вставала рано, годині о шостій ранку: нашвидку вмившись, вона, в самій сорочці, ставала на коліна перед образом і довго скаржилась богіві на своє життя, на дітей, на невістку.

— Господи! — із слізьми в голосі вигукує вона, притуливши до лоба пальці, складені щіпкою.— Господи, нічого я не прошу, нічого мені не треба,— дай тільки спочити, заспокой мене, господи, силою твоєю!

Її волання будили мене; прокинувшись, я дивився з-під ковдри і з страхом слухав палку молитву. Осінній ранок тьмяно зазирає у вікно кухні, крізь шибки, облиті дощем; на підлозі, в холодному сутінку, хитається сіра постать, тривожно розмахуючи рукою; з її маленької голови, з-під зсунутої хустки вибилось на шию й плечі ріденьке світле волосся, хустка раз у раз спадала з голови; стара, різко поправляючи її лівою рукою, бубонить:

— А, щоб ти луснула!

З розмаху б'є себе по лобі, по животу, плечах і шипить:

— А невістку — покарай, господи, мене ради; згадай їй усе, всі кривди мої! І відкрий очі синові моєму,— на неї відкрий і на Вікторушку! Господи, допоможи Вікторушці, подай йому ласки твоєї...

Вікторушка спить тут-таки, в кухні на полатях; розбуджений стогоном матері, він кричить сонним голосом:

— Мамашо, ви знову горлаєте з самого ранку! Це просто лихо!

— Ну, ну, спи собі,—винувато шепоче стара. Хвилину-другу хитається мовчки і раптом знову мстиво виголошує: — І щоб постріляло їх в кості, і щоб їм ні дна ні покришки, господи...

Так страшно навіть дідусь мій не молився.

Помолившись, вона будила мене:

— Уставай, годі тобі вилежуватись, не для того живеш!.. Наставляй самовар, дров унеси,— а скіпок не наготовив звечора? У!

Я намагаюсь робити все швидше, аби тільки не чути шипучого бабиного шепоту, але догодити їй — неможливо; вона гасає по кухні, як зимова метелиця, і щипить, завиваючи:

— Тихше, біє! Вікторушку розбудиш, я тобі дам! Біжи до крамниці...

У будні до вранішнього чаю купували два фунти пшеничного хліба й на дві копійки чотири булочки для молоді хазяйки. Коли я приносив хліб, жінки підозріливо оглядали його і, зважуючи на долоні, питали:

— А доважки не було? Ні? Ану, роззяв рота! — і, торжествуючи, кричали: — Зжер доважку, он крихти в зубах!

...Працював я охоче, — мені подобалось нищити бруд у домі, мити підлоги, чистити мідний посуд, душники, ручки дверей; я не раз чув, як у мирні години жінки казали про мене:

— Старанний.

— Охайний.

— Тільки грубий дуже.

— Ну, матінко, хто ж його виховував!

І обидві намагались виховувати в мені пошану до них, але я вважав їх недоумкуватими, не любив, не слухався і розмовляв з ними зуб за зуб. Молода хазяйка, мабуть, помічала, як погано впливають на мене деякі розмови, і тому все частіше казала:

— Ти повинен пам'ятати, що взято тебе з нужденної сім'ї! Я твоїй матері шовкову тальму подарувала. Із стеклярусом!

Якось я сказав їй:

— Що ж мені за цю тальму шкуру зняти з себе для вас?

— Матінко, та він підпалити може! — злякано скрикнула хазяйка.

Я був дуже здивований: чому — підпалити?

Вони обидві раз у раз скаржились на мене хазяїнові, а хазяїн казав мені строго:

— Ти, брат, гляди мені!

Але раз він байдуже сказав жінці й матері:

— Та й ви добрі! Іздите на хлопцеві, як на коні, — інший давно б утік або здох від такої роботи...

Це розсердило жінок до сліз; дружина, тупаючи ногою, кричала несамовито:

— Та хіба можна при ньому так говорити, дурень ти патлатий! Що ж я для нього, після цих слів? Я жінщина вагітна.

Мати завивала з плачем:

— Бог тебе прости, Василю, тільки — згадай мое слово — зіпсуєш ти хлопця!

Коли вони пішли, розгнівані,— хазяїн строго сказав:
— Бачиш, чортисько, який галас через тебе? От відішлю тебе до дідуса, і будеш знову ганчірником!

Не стерпівши образи, я сказав:

— Ганчірником краще бути, ніж у вас! Прийняли в учні, а чого вчите? Помії виносити...

Хазяїн взяв мене за чуба, без болю, обережно, і, зазираючи у вічі мені, сказав здивовано:

— Одначе ти йорж! Це, брат, мені не годиться, ні-і...

Я думав — мене проженуть, але через день він прийшов у кухню з трубною товстого паперу в руках, з олівцем, косинцем і лінійкою.

— Кінчиш чистити ножі — намалюй оце!

На аркуші паперу був накреслений фасад двоповерхового будинку з безліччю вікон і ліпних прикрас.

— Ось тобі циркуль! Вимірйай всі лінії, познач кінці їх на папері точками, потім проведи по лінії олівцем від точки до точки. Спочатку вздовж — це будуть горизонтальні, потім упоперек — це вертикальні. Шквар!

Я дуже зрадів чистій роботі й початкові вчення, але дивився на папір та інструменти з побожним страхом, нічого не розуміючи.

Проте зразу ж, вимивши руки, сів учитися. Провів на аркуші всі горизонтальні, перевірів — добре! Хоч три були зайві. Провів усі вертикальні і з подивом побачив, що лице будинку безглуздо спотворилось: вікна поперебилились на місця простінків, а одне, виїхавши за стіну, висіло в повітрі, по сусідству з будинком. Парадний ганок теж піднявся в повітря до висоти другого поверху, карниз опинився посеред даху, слухове вікно — на димарі.

Я довго, мало не з слізьми, дивився на ці непоправні чудеса, намагаючися зрозуміти, як вони сталися. І, не зрозумівши, вирішив зарадити справі за допомогою фантазії: намалював по фасаді будинку на всіх карнизах і на гребені даху гав, голубів, горобців, а на землі перед вікном — кривоногих людей під парасольками, що не зовсім прикрили їх потворність. Потім покреслив усе це навскоси смужками і відніс роботу вчителеві.

Він високо підвів брови, скуйовдив волосся і похмуро спитав:

— Це що ж таке?

— Дощик іде, — пояснив я. — У дощ всі будинки здаються косими, бо дощик сам — косий завжди. Птахи — оце

все птахи — поховались на карнизах. Так завжди буває в дощ. А це — люди біжать додому, ось пані впала, а це рознощик з лимонами...

— Уклінно дякую,— сказав хазяїн і, схилившись над столом, замітаючи папір волоссям, зареготав, закричав:— Ох, щоб ти луснув, звір-горобець!

Прийшла хазяйка, похитуючи животом, як барилом, подивилась на мою роботу й сказала чоловікові:

— Ти його відшмагай!

Але хазяїн миролюбно зауважив:

— Нічого, я сам починав не краще...

Позначивши червоним олівцем усі порушення фасаду, він дав мені ще паперу.

— Шквар ще раз! Будеш креслити це, поки не доб'єшся толку...

Друга копія у мене вийшла краща, тільки вікно опинилось на дверях ганку. Але мені не сподобалося, що будинок порожній, і я населив його різними жителями; у вікнах сиділи панійки з віялами в руках, кавалери з цигарками, а один з них, не курець, показував усім довгий ніс. Біля ганку стояв візник і лежав собака.

— Навіщо ти знову намазюкав? — сердито спитав хазяїн.

Я пояснив йому, що без людей — нудно дуже, але він став лягати.

— К чорту все це! Коли хочеш учитися—вчись! А це—пустощі...

Коли мені, нарешті, пощастило зробити копію фасаду схожою на оригінал, це йому сподобалось.

— От бач, зумів-таки! Отак либонь ми з тобою дійдемо до діла скоро...

І загадав мені урок:

— Зроби план квартири: як розташовано кімнати, де двері, вікна, де що стоїть. Я показувати нічого не буду — роби сам!

Я пішов у кухню й задумався — з чого почати?

Але на цій точці й зупинилось моє навчання креслярської справи.

Підійшла до мене старуха й злісно спитала:

— Креслити хочеш?

Схопивши за волосся, вона ткнула мене обличчям у стіл так, що я розбив собі носа й губи, а вона, підстрибуючи, пошматувала креслення, поскидала з столу інстру-

менти і, впершись руками в боки, переможно закричала:

— На, роби креслення! Ні, цього не буде! Щоб чужий працював, а брата єдиного, рідну кров — геть?

Прибіг хазяїн, припливла його дружина, і почався дикий скандал; всі трое наскакували одне на одного, плювались, вили, а кінчилося це тим, що, коли баби розійшлися плакати, хазяїн сказав мені:

— Ти поки що кинь усе це, не вчися — сам бачиш, ось що виходить!

Мені було шкода його — такий він пом'ятий, беззахисний і навіки приглушений криками бабів.

Я й раніше розумів, що стара не хоче, щоб я вчився, умисно перешкоджає мені в цьому. Перш ніж сісти до креслення, я завжди питав її:

— Робити нема чого?

Вона похмуро відповідала:

— Коли буде — скажу, стирчи собі за столом, бався...

І згодом посилала мене куди-небудь, або казала:

— Як у тебе парадні сходи заметені? В кутках — сміття, пилюга! Іди, замітай...

Я йшов, дивився — пилу не було.

— Ти сперечатись проти мене? — кричала вона.

Раз вона облила мені все креслення квасом, удруге перекинула на нього лампадку оливи од ікон, — вона бешкетувала, як дівчисько, з дитячою хитрістю і з дитячим невмінням приховати хитрощі. Ні раніше, ні потім я не бачив людини, яка дратувалась би так швидко й легко, як вона, і так пристрасно любила б нарікати на всіх і на все. Люди взагалі і всі люблять нарікати, але вона робила це з насолодою особливою, наче пісню співала.

Її любов до сина була схожа на безумство, смішила й лякала мене своєю силою, яку я не можу назвати інакше, як лютою силою. Бувало, після вранішньої молитви, вона стане на приступок печі і, поклавши лікті на крайню дошку полатей, гаряче шипить:

— Випадковий ти мій, божий, кровиночко моя гарячая, чистая, алмазная, ангельське перо легке! Спи, — спи, дитино, хай одягне твою душечку веселий сон, хай присниться тобі наречена, найперша красуня, королівна, багачка, купецька дочка! А недругам твоїм — не народившись повиздыхати, а друзям — жити їм до ста літ, а дівиці щоб за тобою — табунами, як качки за селезнем!

Мені нестерпно смішно: грубий і ледачий Віктор схожий на дятла — такий самий строкатий, великоносий, такий самий упертий і тупий.

Шепіт матері іноді будив його, і він бубонів сояно:

— Ідіть ви к чорту, мамашо, що ви тут пирхаєте прямо в морду мені!.. Жити не можна!

Іноді вона покірно злазила з приступки, посміхаючись:

— Ну, спи, спи... грубіян!

Але бувало й так: ноги її підгиналися, упавши на край печі, вона, відкривши рот, голосно дихала, наче опекла язик, і клекотіли палаючі слова:

— Та-ак? Це ти матір к чорту послав, сучий сину? Ах ти, сором мій опівнічний, шпичка проклята, дідько тебе в душу мені засадив, бодай ти згнів до народження!

Вона говорила слова брудні, слова п'яної вулиці — було моторошно слухати їх.

Спала вона мало, неспокійно, зіскакуючи з печі іноді по кілька разів за ніч, падала на диван до мене й будила мене.

— Чого ви?

— Мовчи,— шепотіла вона, хрестячися, придивляючися до чогось у п'їтмі.— Господи... Ілля пророк... Великомученице Варваро... охорони від наглої смерті...

Тремтячою рукою вона світила свічку. Її кругле носате обличчя напружено надувалося, сірі очі, тривожно блимаючи, придивлялись до речей, змінених сутінком. Кухня — велика, але заставлена шафами, скринями; вночі вона здається маленькою. В ній тихенько живуть місячні промені, тремтить вогник негасимої лампади перед образами, на стіні блискають ножі, як крижані бурульки, на полицях — чорні сковорідки, чиїсь без очей пики.

Стара злазила з печі обережно, наче з берега річки у воду, і, човгаючи босими ногами, йшла в куток, де над помийницею висів вухатий рукомийник, схожий на одрубану голову; там стояла й діжка з водою.

Захлинаючися і зітхаючи, вона пила воду, потім дивилась у вікно, крізь голубе мереживо інею на шибках.

— Помилуй м'я, боже, помилуй м'я,— просить вона пошепки.

Іноді, погасивши свічку, ставала на коліна й ображено шипіла:

— Хто мене любить, господи, кому я потрібна?

Лізучи на піч і перехрестивши дверцята в димарі, вона

мацала, чи щільно лежать затулки; вибруднивши руки в сажу, страшенно лаялася і якимось зразу засинала, наче її приголомшила невидима сила. Коли вона кривдила мене, я думав: шкода, що не з нею одружився дідусь — ото б гризла вона його! Та і їй перепало б на горіхи. Кривдила вона мене часто, але траплялися дні, коли пухле, ватяне обличчя її ставало сумним, очі тонули в сльозах, і вона дуже переконливо казала:

— Ти думаєш — легко мені? Народила дітей, доглядала, на ноги ставила — для чого? От живу куховаркою у них, солодко це мені? Привів син чужу бабу й проміняв на неї свою кров — добре це? Ну?

— Недобре,— щиро казав я.

— Ага? Ото ж бо...

І вона починала безсоромно говорити про невістку:

— Бувала я з нею у лазні, бачила її! На що повабився? Чи ж такі красунями зветься?..

Про відносини чоловіків до жінок вона говорила завжди на диво брудно; спочатку її мова викликала в мене огиду, але скоро я звик слухати її уважно, з великим інтересом, почувуючи за цією мовою якусь тяжку правду.

— Баба — сила, вона самого бога обдурила, от як! — дзижчала вона, пристукуючи долонею по столу.— Через Єву всі люди в пекло йдуть, щоб знав!

Про силу жінки вона могла говорити без кінця, і мені завжди здавалося, що цими розмовами вона хоче когось налякати. Я особливо запам'ятав, що «Єва — бога обдурила».

У дворі нашому стояв флігель, такий великий, як будинок; з восьми квартир двох будівель у чотирьох жили офіцери, в п'ятій — полковий священник. У дворі було повно денщиків, вістових, до них ходили прачки, покоївки, куховарки; в усіх кухнях раз у раз відбувались романи й драми, із слізьми, лайкою, бійкою. Билися солдати один з одним, із землекопами, з наймитами домовласника; били жінчин. У дворі завжди кипіло те, що зветься розпустою, розбещеністю,— звірачий, невгамовний голод здорових парубків. Це життя, насичене лютою хтивістю, безглузким мучительством, брудним вихваланням переможців, докладно й цинічно обговорювали мої хазяїни за обідом, вечірнім чаєм і вечерею. Старуха завжди знала всі історії у дворі і розповідала їх гаряче, злорадно.

Молодша слухала ці оповідання, мовчки посміхаючись пухлими губами, Віктор реготав, а хазяїн морщився й казав:

— Годі, мамашо...

— Господи, вже й слова мені не можна сказати! — скаржилась оповідачка.

Віктор захоплював її:

— Шкварте, мамашо: чого соромитися! Всі ж бо свої...

Старший син ставився до матері з бридливим жалем, уникав залишатися з нею сам на сам, а коли це траплялось, мати закидала його скаргами на жінку і обов'язково просила грошей. Він покwapно пхав їй у руку карбованець, три, кілька срібних монет.

— Даремно ви, мамашо, берете гроші, не шкода мені їх, а — даремно!

— Я ж бо для старців, я — на свічки, в церкву...

— Ну, які там старці! Зіпсуєте ви Віктора вкрай.

— Не любиш ти брата, великий гріх на тобі!

Він ішов, відмахуючись від неї.

Віктор поводився з матір'ю грубо, насмішувато. Він був дуже ненажерливий, завжди ховала по кілька штук у горщик, ставлячи його під диван, на якому я спав; приходючи з обідні, Віктор діставав горщик і бурчав:

— Не могла більше, гвозді-козирі!

— А ти жери мерщій, щоб не побачили...

— Я умисне скажу, як ти для мене оладки крадеш, сім'я в тім'я!

Раз я витяг горщик і з'їв пару оладок, — Віктор побив мене за це. Він не любив мене так само, як і я його, знушався з мене, змушував по три рази на день чистити його чоботи, а лягаючи спати на полатях, розсував дошки і плював у щілини, намагаючися влучити мені в голову.

Мабуть, наслідуючи брата, який часто говорив «звірі-зозулі», Віктор теж уживав приказок, але всі вони були на диво безглузді й нісенітні.

— Мамашо, кругом направо! — де мої шкарпетки?

Він переслідував мене дурними запитаннями:

— Альошко, відповідай: чому пишеться — хвіст, а вимовляється фіст? Чому говорять коловоріт, а не коло тину? Чому — дерева, а не де плакса?

Мені не подобалось, як усі вони говорять; вихований на красивій мові бабусі та діда, я спочатку не розумів

таких сполучень несполучних слів, як «жахливо смішно», «до смерті хочу їсти», «страшенно весело»; мені здавалося, що смішне не може бути жахливим, веселе — не страшне і всі люди їдять аж до дня смерті.

Я питав їх:

— Хіба можна так говорити?

Вони лаялись:

— Який учитель, диви! От — нам'яти вуха...

Але й «нам'яти вуха» здавалося мені неправильним: нам'яти можна конопель, шкур, маку.

Вони намагались довести мені, що вуха теж можна м'яти, але це не переконувало мене, і я урочисто говорив:

— А все ж вуха не пом'яті!

Навколо була така сила жорстокого бешкету, брудної безсоромності — незмірно більше, ніж на вулицях Кунавіна, багатого на «публічні доми», «гулящих» дівиць. В Кунавіні за брудом і бешкетом почувалося щось, що пояснювало неминучість бешкету і бруду: тяжке, напівголодне життя, важка праця. Тут жили сито й легко, роботу заміняла незрозуміла, непотрібна метушня, суета. І на всьому тут лежала якась їдка, дражлива нудьга.

Погано мені жилося, але ще гірше почував я себе, коли приходила в гості до мене бабуся. Вона з'являлася з чорного ганку, входячи в кухню, хрестилась на образи, потім низько вклонялась молодшій сестрі, і цей уклін, наче багатопудовий тягар, згинав мене, душив.

— А, це ти, Акуліно, — не уважно і холодно зустрічала бабуся моя хазяйка.

Я не впізнавав бабусі: скромно підібравши губи, незнайомо змінивши все обличчя, вона тихенько сідала на лаву біля дверей, поряд з помийницею, і мовчала, як винувата, відповідаючи на запитання сестри тихо, покійно.

Це мучило мене, і я сердито говорив:

— Чого ти там сіла?

Ласкаво підморгнувши мені, вона обзивалася повчально:

— А ти помовч, ти тут не хазяїн!

— Він завжди лізе не в своє діло, хоч бий його, хоч лай,— починала хазяйка свої скарги.

Частенько вона злорадно питала в сестри:

— Що, Акуліно, старчихою живеш?

— Не яка біда...

— І все — не біда, як нема стида.

— Кажуть — Христос теж з милостині жив...

— Бовдури це кажуть, еретики, а ти, стара дурепо, слухаєш! Христос — не старець, а син божий, він прийде, сказано, із славою судити живих і мертвих — і мертвих, пам'ятай! Від нього не сховаєшся, матінко, хоч на попід згори... Він тобі з Василем відплатить за гордість вашу, за мене, як я бувало пособити просила вас, багатих...

— Я ж, скільки могла, пособляла тобі,— байдуже говорила бабуся.— А господь нам відплатив, ти знаєш...

— Мало вам! Мало...

Сестра довго пиляла й шкребла бабусяю своїм невтомним язиком, а я слухав її зле вищання і тоскно дивувався: як може бабуся терпіти це? І не любив її в такі хвилини.

Виходила з кімнат молода хазяйка, доброзичливо кивала головою бабусі.

— Ідїть у їдальню, нічого, йдїть!

Сестра кричала вслїд бабусі:

— Ноги витри, село репане, на болоті згепане!

Хазяїн зустрічав бабусяю весело:

— А, премудра Акулино, як живеш? Дідусь Каширін дихає?

Бабуся посміхалась йому своєю посмішкою з душі.

— Усе гнешся, працюєш?

— Усе працюю! Як арештант.

З ним бабуся говорила ласкаво й гарно, але — як старша. Іноді він згадував мою матір:

— Та-ак, Варвара Василівна... Яка жінщина була — богатир, га?

Жінка його зверталась до бабусі і вставляла слово:

— Пам'ятаєте, я їй тальму подарувала, чорну, шовкову, із стеклярусом?

— Аякже...

— Зовсім це хороша тальма була...

— Та-ак,— бурмотів хазяїн,— тальма, пальма, а життя — шельма!

— Що це ти говориш? — підозріливо питала його жінка.

— Я? Так собі... Дні веселі проходять, люди хороші проходять...

— Не розумію я, до чого це в тебе? — непокоїлась хазяйка.

Потім бабуся ведуть дивитись на новонародженого,

я збираю з столу немитий чайний посуд, а хазяїн каже мені неголосно й задумливо:

— Хороша старенька, бабуся твоя...

Я глибоко вдячний йому за ці слова, а, залишившись віч-на-віч з бабусею, кажу їй, з болем в душі:

— Чого ти ходиш сюди, чого? Ти ж бачиш, які вони...

— Ех, Ольшо, я все бачу,— відповідає вона, дивлячись на мене з доброю посмішкою на чудесному обличчі, і мені стає соромно: ну, розуміється, вона все бачить, все знає, знає й те, що живе в моїй душі цієї хвилини.

Обережно озирнувшись, чи не йде хтось, вона обнімає мене, задушевно кажучи:

— Не прийшла б я сюди, коли б не ти тут,— навіщо вони мені? Та дідусь захворів, поморочилась я з ним, не працювала, грошей нема у мене... А син, Михайло, Сашу прогнав, пити-їсти треба дати йому. Вони обіцяли за тебе шість карбованців на рік давати, от я й думаю, чи не дадуть хоч карбованця? Ти-бо вже скоро півроку прожив...— І шепоче на вухо мені: — Вони веліли поганіти тебе, поляти, не слухаєш нікого, кажуть. Ти вже, любий мій, поживи у них, потерпи років зо два, поки зміцнієш! Потерпи, га?

Я обіцяв терпіти. Це дуже тяжко. Мене гнітить це життя — злиденне, нудне, все в суєті заради їжі, і я живу, як уві сні.

Іноді я думаю: треба втекти! Але стоїть окаянна зима, ночами виють завірюхи, на горищі вовтузиться вітер, тріщать крокви, стиснуті морозом,— кули втечеш?

Гуляти мене не пускали, та й часу не було гуляти: короткий зимовий день зотлівав у метушні хатньої роботи невловимо швидко.

Але я повинен був ходити до церкви; щосуботи — до всенощної, у свята — до пізньої обідні.

Мені подобалось бувати в церквах; стоячи десь у кутку, де просторіше й темніше, я любив дивитися здаля на іконостас — він наче тане в огнях свічок, спливаючи густозолотими струмками на сіру кам'яну підлогу амвона; тихенько ворухаться темні постаті ікон; весело тремтить золоте мереживо царських врат, вогні свічок повншли в синявому повітрі, наче золоті бджоли, а голови жінок і дівчат схожі на квіти.

Все навколо гармонійно злите із співом хору, все живе химерним життям казки, вся церква повільно погойдується, наче колиска,— гойдається в густій, як смола, темній порожнечі.

Іноді мені здавалося, що церква затоплена глибоко у воду озера, сховалась від землі, щоб жити особливим, ні на що не схожим життям. Мабуть, це відчуття ви-кликала в мене бабусина розповідь про град Кітеж, і часто я, дрімотно похитуючись разом з усім, що оточувало мене, заколисаний співами хору, шерехом молитов, зітханням людей, проказував сам собі співуче, сумне оповідання:

Обложила татарва ще й окаянная
Та поганою своєю силою,
Обложила вона славен Кітеж-град
Та у ранній час, удосвіта...
 Ой ти, господи, боже наш,
 Пресвятая богородице!
Ой, сподобте ви рабів своїх
Достояти службу вранішню,
Ім письмо святе дослухати!
 Ой, не дайте ж ви татарину
 Святу церкву та на глум тяжкий,
 А жінок, дівчат — на ганьбище,
 Малих діток — на поталоньку,
 А старих людей на смерть лютую!..
І почув же господь Саваоф,
І почула богородиця
Воздыхання оті людськії,
Християнські жалі ті.
 І сказав господь Саваоф
 Світ архангелові Михайлові:
 — А піди-но ти, Михайле,
 Сотряси землю під Кітежем,
 Опусти Кітеж у озеро;
 Нехай там люди моляться
 Безнастанно та без віддиху
 Від заутрені до всеношної,
 Всі служби святі церковнії
 На віки і віки віків!

У ті роки я був повен бабусиних віршів, як вулик меду; здається, я й думав у формах її віршів.

У церкві я не молився,— було ніяково перед бабусиним богом повторювати сердиті дідові молитви й плачевні псалми; я був упевнений, що бабусиному богові це не може подобатись, так само, як не подобалось мені, та до того ж вони надруковані в книгах,— значить, бог знає їх напам'ять, як і всі письменні люди.

Тому, в церкві, в ті хвилини, коли серце стискалося солодким смутком за чимось або коли його кусали й дряпали маленькі обра́зи минулого дня, я намагався скла-дати свої молитви; варто мені було задуматись про не-веселу долю мою — самі собою, без зусиль, слова скла-далися у скарги:

Господи, господи,— нудно як!
Хоч би вже швидше вирости!
А то — жить не сила так,
Хоч повіся — господи, прости!

Із учення — не виходить толку,
Лиха личина, баба ця Мотрона,
Гарчить на мене вовком,
І жить мені дуже са́бно!

Багато «молитов» моїх я й досі пам'ятаю,— робота розуму в дитинстві лягає на душу надто глибокими шра-мами — часто вони не заростають все життя.

У церкві було гарно, я відпочивав там так само, як у лісі та в полі. Маленьке серце, вже знайоме з безліччю образ, забруднене злюю грубістю життя, обмивалося в неясних, гарячих мріях.

Але я ходив до церкви тільки у великі морози або коли хуртовина люто металась по місту, коли здається, що небо замерзло, а вітер розпорочив його у хмари снігу і земля, теж замерзаючи під заметами, ніколи вже не воскресне, не оживе.

У тихі ночі мені більше подобалось ходити по місту, з вулиці у вулицю, забиваючись у найглухіші кутки. Бу-вало йдеш — наче на крилах линеш; сам один, як місяць у небі; перед тобою повзе твоя тінь, гасить іскри світла на снігу, смішно натикається на тумби, на паркани. По-серед вулиці йде нічний сторож, з стукалкою в руках, у важкому кожусі, поряд з ним — трюхає собака.

Незграбний чоловік схожий на собачу конуру,— вона вийшла з двору й суне по вулиці, невідомо куди, а засму-чений собака — за нею.

Іноді зустрінуться веселі панночки та кавалери — я думаю, що й вони теж утекли з всеношної.

Часом крізь кватирки освітлених вікон, в чисте повітря проллються якісь особливі запахи — тонкі, незнайомі, що натякають на інше життя, невідоме мені; стоїш під вікном

і, принюючись, прислухаючись — робиш здогади: яке це життя, що за люди живуть у цьому домі? Всеношна, а вони — весело галасують, сміються, грають на якихось особливих гітарах, із квартирки густо тече міднострунний дзвін.

Особливо цікавив мене одноповерховий, присадкуватий будинок на розі безлюдних вулиць — Тихоновської і Мартиновської. Я натрапив на нього в місячну ніч, у відлигу, перед масляною; з квадратної квартирки вікна, разом з теплою парою, струмів на вулицю незвичайний звук, наче хтось дуже сильний і добрий співав, затуливши рота, слів не чути було, але пісня здалась мені дивно знайомою й зрозумілою, хоч слухати її заважав струнний дзвін, настирливо перебиваючи плин пісні. Я сів на тумбу, збагнувши, що це грають на якійсь скрипці, чудесної могутності й незносної — бо слухати її було майже боляче. Іноді вона співала з такою силою, що — здавалось — увесь будинок дрижить, і гудуть шибки. Капало з даху, з очей у мене теж закапали сльози.

Непомітно підійшов нічний сторож і зіпхнув мене з тумби, питаючи:

— Ти чого тут стовбичиш?

— Музика, — пояснив я.

— Мало чого! Іди геть...

Я швидко оббіг навколо кварталу, знову повернувся під вікно, але в будинку вже не грали, з квартирки бурхливо витікав на вулицю веселий галас, і це було таке не подібне на сумну музику, ніби чув я її уві сні.

Майже щосуботи я став бігати до того будинку, але тільки раз, весною, знову почув там віолончель — вона грала майже без перерви до півночі; коли я повернувся додому, мене побили.

Нічні прогулянки під зимовими зірками, серед пустинних вулиць міста, дуже збагачували мене. Я умисне вибирав вулиці далі від центра: на центральних вулицях було багато ліхтарів, мене могли помітити знайомі хазяїнів, тоді хазяїни дізналися б, що я прогулюю всеношні. Заважали п'яні, городові й «гулящі» дівиці, а на далеких вулицях можна було дивитись у вікна нижніх поверхів, якщо вони не дуже позамерзали і не позавішувані зсередини.

Багато всяких картин показали мені ці вікна: бачив я, як люди моляться, цілуються, б'ються, грають у карти,

заклопотано і беззвучно розмовляють,— передо мною, наче в панорамі за копійку, тяглось німе, риб'яче життя.

Бачив я в підвалі, за столом, двох жінок — молоду і старшу; напроти них сидів довговолосий гімназист і, розмахуючи рукою, читав їм книгу. Молода слухала, суворо насупивши брови, одкинувшись на спинку стільця; а старша — тоненька і пишноволоса — раптом затулила обличчя долонями, плечі в неї затремтіли, гімназист відкинув книгу, а коли молоденька, схопившись на ноги, побігла — він упав на коліна перед тією, пишноволосою, і став цілувати руки її.

В іншому вікні я підглядав, як великий бородатий мужчина, посадивши на коліна собі жінку в червоній кофті, гойдав її, як дитину, і, видимо, щось співав, широко розкриваючи рота, викотивши очі. Вона вся тремтіла від сміху, відкидалась на спину, дригаючи ногами, він випрямляв її й знову співав, і знову вона сміялась. Я дивився на них довго і пішов, коли зрозумів, що вони запаслись веселощами на цілу ніч.

Багато подібних картин назавжди залишилося в пам'яті моїй, і часто, захоплений ними, я спізнювався додому. Це збуджувало підозру в хазяїв, і вони допитували мене:

— В якій церкві був? Який піп правив?

Вони знали всіх попів міста, знали, коли яке євангеліє читають,— знали все — їм було легко піймати мене на брехні.

Обидві жінки поклонялись сердитому богові мого діда — богові, який вимагав, щоб до нього приступали із страхом; ім'я його завжди було на устах жінок,— навіть лаючись, вони погрожували одна одній:

— Стривай! Господь тебе покарає, він тебе скрючить, падлюку!..

У неділю на першому тижні посту стара пекла оладки, а вони все підгоряли в неї; червона від вогню, вона гнівню кричала:

— А, чорти б вас забрали...

І раптом, понюхавши сковороду, потемніла, шпурнула чаплію на підлогу й заголосила:

— Ма-атіночко, сковорода ж скоромна, опоганена, не випалила я її в чистий понеділок, го-осподи!

Стала на коліна і просила із сльозами:

— Господи-отченьку, прости мене, окаянну, ради страстей твоїх! Не покарай, господи, дурепу стару...

Напечені оладки віддала собакам, сковороду випалили, а невістка стала у сварках дорікати свекрусі:

— Ви навіть у піст на скоромних сковородах печете...

Вони втягали бога свого в усі справи дому, в усі кутки свого маленького життя,— від цього злиденне життя набиравало зовнішньої значливості й ваги, здавалося повсякчасним служінням вищій силі. Це втягання бога в нудні дрібниці пригнічувало мене, і мимоволі я все озирався на кутки, почувуючи себе під чийсь невидимим наглядом, а ночами мене обгортав холодною хмарою страх,— він ішов з кутка кухні, де перед темними образами горіла невгасима лампада.

Поряд з полицею — велике вікно, дві рами, роз'єднані стояком; бездонна синя порожнеча дивиться у вікно, здається, що будинок, кухня, я — все висить на самому краю цієї порожнечі і, коли зробити різкий рух, все обірветься в синю холодну діру і полетить кудись мимо зірок, у мертвій тиші, без шуму, як тоне камінь, кинутий у воду. Довго я лежав нерухомо, боячись перевернутися з боку на бік, чекаючи страшного кінця життя.

Не пам'ятаю, як я вилікувався від цього страху, але я вилікувався швидко; розуміється, мені допоміг в цьому добрий бабусин бог, і я гадаю, що вже тоді відчув просту істину: я нічого поганого ще не зробив, без провини карати мене — не закон, а за чужі гріхи я не відповідаю.

Прогулював я і обідні, особливо весною,— непереможні сили її прямо не пускали мене в церкву. Коли ж мені давали семишник на свічку — це остаточно губило мене: я купував бабок, всю обідню грав і неминуче запізнався додому. А раз примудрився програти цілий гривеник, що дали мені на поминки і проскуру, так що вже довелось поцупити чужу проскуру з блюда, яке дячок виніс з олтаря.

Грати хотілося жагуче, і я захоплювався іграми до шаленства. Був досить спритний, сильний, і швидко зажив слави гравця в бабки, в свинки і в скраклі на сусідніх вулицях.

У великий піст мене примусили говіти, і от я йду сповідатись до нашого сусіди, отця Доримедонта Покровського. Я вважав його за людину сувору і був багато в чому грішний особисто перед ним: розбивав камінцями

альтанку в його саду, ворогував з його дітьми, і взагалі він міг нагадати мені чимало різних вчинків, неприємних йому. Це мене дуже бентежило, і коли я стояв у вбогій церковці, дожидаючи черги сповідатися,— серце моє билося трепетно.

Але отець Доримедонт зустрів мене добродушно-буркітливим вигуком:

— А, сусіда... Ну, ставай на коліна! Чим грішний?

Він накрив голову мою важким бархатом, я задихався від запаху воску й ладану, говорити було важко й не хотілось.

— Старших слухаєш?

— Ні.

— Кажи — грішний!

Несподівано для себе я випалив:

— Проскурки крав.

— Це ж — як? Де? — спитав священник, подумавши і не поспішаючи.

— У Трьох Святителів, у Покрови, у Миколи...

— Ну-ну! по всіх церквах! Це, брат, не гаразд, гріх — розумієш?

— Розумію.

— Кажи — грішний! Неподобний. Крав, щоб їсти?

— Коли — їв, а то — програю гроші в бабки, а проскурку додому треба принести, я й украду...

Отець Доримедонт почав щось шепотіти, нерозбірливо й стомлено, потім поставив ще кілька запитань і раптом строго спитав:

— Чи не читав книжок підпільного видання?

Я, звичайно, не зрозумів запитання й перепитав:

— Що?

— Заборонених книжок не читав?

— Ні, ніяких...

— Відпускаються тобі гріхи твої... Встань!

Я здивовано глянув у обличчя йому — воно здавалося задумливим і добрим. Мені було ніяково, совісно: посилаючи мене на сповідь, хазяї наговорили про неї стільки жахів і страхів, переконавши, що треба каятись чесно в усіх гріхах моїх.

— Я у вашу альтанку камінцями кидав,— заявив я. Священник підвів голову і сказав:

— І це не гаразд! Іди...

— І на собаку кидав...

— Хто там далі! — покликав отець Доримедонт, дивлячись повз мене.

Я пішов, почувавши себе обдуреним і ображеним: так напружувався в страху сповіді, а все вийшло не страшно і навіть не цікаво! Цікаве було тільки запитання про книги, невідомі мені; я згадав гімназиста, що читав у підвалі книгу жінкам, і згадав Хороше Діло,— у нього теж було багато чорних книг, товстих, з незрозумілими малюнками.

На другий день мені дали п'ятнадцять копійок і послали мене причащатись. Великдень був пізній, вже давно розтав сніг, вулиці просохли, на дорогах здіймалась курява; день був сонячний, радісний.

Біля церковної огради азартно грала в бабки велика компанія майстрових; я вирішив, що встигну причащитись, і попросив гравців:

— Прийміть і мене!

— Копійку за вхід у гру,— гордо заявив рябий і рудий чоловік.

Але я так само гордо сказав:

— Три під другу пару зліва!

— Groші на кін!

І почалася гра!

Я розмінював п'ятнадцять копійок, поклав три копійки під пару бабок в довгий кін; хто зіб'є цю пару — одержує гроші, промахнеться — я одержу з нього три копійки. Мені пощастило: двоє націлялися в мої гроші, і обоє не влучили,— я виграв шість копійок у дорослих, у чоловіків. Це дуже піднесло дух мій...

Але хтось із гравців сказав:

— Дивіться за ним, хлопці, а то втече з виграшем...

Тут я образився і оголосив зопалу, як у бубон ударив:

— Дев'ять копійок під лівою крайньою парою!

Проте це не справило на гравців помітного враження, тільки якийсь хлопчак моїх років гукнув, попереджуючи:

— Глядіть,— він щасливий, це кресляр із Звездінки, я його знаю!

Худорлявий майстровий, по запаху кушнір, сказав ехидно:

— Махляр? Гар-разд...

Націлівшись свинчаткою, він влучно збив мою ставку і спитав, нахиляючися до мене:

— Ревеш?

Я відповів:

— Під крайньою правою — три!

— І зчешу,— похвастався кушнір, але програв.

Більше трьох разів підряд не можна ставити гроші на кін,— я почав бити чужі ставки і виграв ще копійок з чотири та купу бабок. Та коли знову дійшла черга до мене, я поставив тричі і програв усі гроші, саме вчасно: відправа кінчилась, ударили в дзвони, люди виходили з церкви.

— Жонатий? — спитав кушнір, наміряючися схопити мене за чуб, але я вивернувся, втік і, наздогнавши якогось по-святковому одягненого хлопця, чемно спитав:

— Ви причащалися?

— Ну, то що? — відповів той, оглядаючи мене з підозрою.

Я попросив його розповісти мені, як причащають, що говорить в цей час священик і що повинен був робити я.

Хлопець суворо глянув спідлоба і страшним голосом заричав:

— Прогуляв причастя, еретик? Ну, а я тобі нічого не скажу — хай батько шкуру спустить з тебе!

Я побіг додому, певний, що почнуть розпитувати і неминуче дізнаються, що я не причащався.

Але, поздоровивши мене, старуха спитала тільки про одне:

— Дячкові за теплоту — багато дав?

— П'ятачок,— навмання сказав я.

— І три копійки — заочі йому, а семишника собі залишив би, одоробло!

...Весна. Кожен день одягнений у нове, кожен новий день яскравіший і миліший; п'ярко пахне молодими травами, свіжою зеленню беріз, нестерпно вабить у поле слухати жайворонка, лежачи на теплій землі горілиць. А я чищу зимовий одяг, допомагаю вкладати його у скриню, кришу листовий тютюн, вибиваю порошок із меблів, з ранку до ночі пораюся з неприємними, непотрібними мені речами.

У вільні години мені зовсім нічим жити; на убогій нашій вулиці — порожньо, далі — не дозволено ходити; у дворі сердиті, стомлені землекопи, розкуйовджені куховарки та прачки, щовечора — собачі весілля,— це гидке мені і ображає так, що хочеться осліпнути.

Я йду на горище, взявши з собою ножиці і різнокольо-

рового паперу, вирізую з нього мереживні візерунки і прикрашаю ними крокви... Все ж пожива для моєї нудьги. Мені тривожно хочеться йти кудись, де менше сплять, менше сваряться, не так настирливо набридають богові скаргами, не так часто кривдять людей сердитим судом.

...У великодну суботу приносять у місто з Оранського монастиря чудотворну ікону Владимирської божої матері; вона гостює в місті до половини червня і одвідує всі будинки, всі квартири кожної церковної парафії.

До моїх хазяїнів вона з'явилася в будень уранці; я чистив у кухні мідний посуд, коли молода хазяйка злякано закричала з кімнати:

— Відімкни парадні — Оранську несуть!

Я кинувся вниз, брудний, з руками в салі й третій пеглі, одімкнув двері, — молодий монах з ліхтарем в одній руці і кадилом у другій тихенько пробурчав:

— Вилежуєтесь? Допмагай...

Два обивателі вносили по вузьких сходах важкий кіот, я допомагав їм, підтримуючи брудними руками і плечем край кіота, позаду тупали важкі монахи, неохоче співаючи густими голосами:

— «Пресвятая богородице, моли бога за на-ас...»

Я подумав із сумною певністю:

«Образиться вона на мене за те, що я, брудний, несу її, і відсохнуть у мене руки...»

Ікону поставили в передній куток на два стільці, прикриті чистою простинею, з боків кіота стали, підтримуючи його, два монахи, молоді й красиві, як ті ангели — ясноокі, радісні, з пишним волоссям.

Правили молебень.

— «О, всепетая мати», — високим голосом виводив високий піп і все мацав багровим пальцем набряклу мочку вуха, схованого в пишному волоссі.

— «Пресвятая богородице, помилуй на-ас», — стомлено співали монахи.

Я любив богородицю; за оповіданнями бабусі, це вона сіє на землі на втіху бідним людям всі квіти, всі радощі — все блага й прекрасне. І коли треба було прикластись до ручки її, не спостерігши, як прикладаються дорослі, я трепетно поцілував ікону в обличчя, в губи.

Хтось дужою рукою шпурнув мене до порога, в куток. Непам'ятно, як пішли монахи, виносячи ікону, але добре пам'ятаю: я сидів на підлозі, і хазяї, обступивши мене,

з великим страхом і занепокоєнням міркували — що ж тепер буде зі мною?

— Треба поговорити з священиком, з таким, що ученіший,— говорив хазяїн і беззлобно лаяв мене:

— Невігласе, як же ж ти не розумієш, що в губи не можна цілувати? А ще... в школі учився...

Кілька днів я приречено чекав — що ж буде? Хапався за кіот брудними руками, приклався незаконно,— вже не минеться мені так це, не минеться!

Але, видно, богородиця простила невірний гріх, викликаний щирою любов'ю. Або ж кара її була така легка, що я не помітив її серед постійних кар, яких я зазнавав від добрих людей.

Іноді, щоб позлити стару хазяйку, я скрушно казав їй:

— А богородиця, мабуть, забула покарати мене...

— А ти почекай,— ехидно обіцяла старуха.— Ще побачимо...

...Прикрашаючи крокви горища візерунками з рожевого чайного паперу, аркушиками свинцю, листям дерев і всякою всячиною, я виспівував на церковні мотиви все, що спадало на думку, як це роблять калмики в дорозі:

На горищі я сиджу,
В руках ножиці держу,
Краю папір, краю...
Від нудьги — вмираю!
І чому я не собака?—
Бігав би, де краще,
А тепер кричить на мене всяке:
Сядь, мовчи, ледащо!
І всі б'ють ні за що.

Стара, роздивляючись мою роботу, посміхалась, хитала головою.

— Ти б отак кухню прикрасив...

Якось на горище прийшов хазяїн, оглянув зроблене мною, зітхнув і сказав:

— Утішний ти, Пешков, чорт тебе забери... Фокусник, чи що, вийде з тебе? Не догадаєшся навіть...

Він дав мені великий миколаївський п'ятак.

Я закріпив монету лапками з тоненького дроту і повісив її, як медаль, на найвиднішому місці серед моїх строкатих робіт.

Але через день монета зникла, разом з лапками,— я певен, що це старуха поцупила її!

Навесні я все-таки втік: пішов уранці в крамницю по хліб до чаю, а крамар, сварячись при мені з жінкою, ударив її по лобі гирею, вона вибігла на вулицю і там упала; одразу зібралися люди, жінку посадили на дροжки, повезли її до лікарні; я побіг за візником, а потім, непомітно для себе, опинився на набережній Волги, з двадцятьма копійками в руці.

Ласкаво сяяв весняний день, Волга розлилась широко, на землі було шумно, просторо,— а я жив до цього дня, наче мишеня в погребі. І я вирішив, що не повернусь до хазяїнів і не піду до бабусі в Кунавіно,— я не додержав слова, було соромно бачити її, а дід став би зловтішатися з мене.

Днів два-три я тинявся по набережній, харчуючись біля добродушних крочників, ночуючи з ними на пристанях; потім один з них сказав мені:

— Ти, хлопчисько, дарма швендяєш тут, бачу я! Іди лишень на «Добрий», там посудника треба...

Я пішов; високий, бородатий буфетник, в чорній шовковій шапочці без козирка, подивився на мене крізь окуляри мутними очима і тихо сказав:

— Два карбованці на місяць. Паспорт.

Паспорта у мене не було, буфетник подумав і запропонував:

— Матір приведи.

Я кинувся до бабусі, вона поставилась до мого вчинку прихильно, умовила діда сходити до ремісничої управи по паспорт для мене, а сама пішла зі мною на пароплав.

— Добре,— сказав буфетник, глянувши на нас.— Ходімо.

Привів мене на корму пароплава, де за столиком сидів, попиваючи чай і водночас курячи товсту цигарку, величезний кухар у білій куртці і білому ковпаку. Буфетник підштовхнув мене до нього.

— Посудник.

І зразу пішов геть, а кухар, пирхнувши, наїжив чорні вуса й сказав услід йому:

— Наймаєте всякого біса, аби дешевше...

Сердито закинув велику голову з чорним, коротко обстриженим волоссям, витріщив темні очі, напружився, надувся і закричав гучно:

— Хто ти такий?

Мені дуже не сподобався цей чоловік, — весь у білому, він все ж здавався брудним, на пальцях у нього росла шерсть, з великих вух стирчало волосся.

— Я хочу їсти, — сказав я йому.

Він блимнув, і раптом його люте обличчя змінилось від широкої посмішки, товсті, розжарені щоки хвилиною відійшли до вух, відкривши великі конячі зуби, вуса м'яко опустились — він став схожий на товсту добру бабу.

Вихлюпнувши за борт чай із своєї склянки, налив свіжого, підсунув мені непочату французьку булку, великий кусень ковбаси.

— Лопай! Батько-мати є? Красти вмієш? Ну, не бійся, тут усі злодії — навчать!

Говорив він, наче гавкав. Його величезне, до синяви виголене обличчя було вкрите біля носа суцільною сіткою червоних жилок, пухлий багровий ніс спускався на вуса, нижня губа важко і бридливо одвисла, в кутку рота прилипла, димлячися, цигарка. Він, мабуть, тільки що приїшов з лазні — від нього пахло березовим віником і перцівкою, на скронях і шиї блищав рясний піт.

Коли я напився чаю, він ткнув мені паперовий карбованець.

— Піди купи собі два фартухи з нагрудниками. Стій, — я сам куплю!

Поправив ковпак і пішов, важко похитуючись, мацаючи ногами палубу, наче ведмідь.

... Ніч, яскраво світить місяць, тікаючи від пароплава ліворуч, в луги. Старенький рудий пароплав, з білою смугою на трубі, не кваплячись, нерівно ляскає лопатями по срібній воді, назустріч йому тихенько пливуть темні береги, поклавши на воду тіні, над ними червоно світяться вікна хат, в селі співають — дівчата водять танок, і приспів «ай-люлі» звучить, як алілуя...

За пароплавом на довгому буксирі тягнеться баржа, теж руда; вона прикрита по палубі залізною кліткою, в клітці — арештанти, засуджені на поселення й на каторгу. На носі баржі, як свічка, блищить штик вартового; дрібні зірки в синьому небі теж горять, як свічі. На баржі тихо, її щедро облило місячне світло, за чорною сіткою залізних ґрат невиразно видніють круглі сірі плями, — це арештанти дивляться на Волгу. Схлипує вода, чи то плаче, чи то

сміється боязко. Все навколо якесь церковне, і оливою пахне так само міцно, як у церкві.

Дивлюсь на баржу і згадую раннє дитинство, шлях із Астрахані до Нижнього, залізне материне обличчя і бабусю — людину, яка ввела мене в це цікаве, хоч і тяжке життя — в люди. А коли я згадую бабусю, все погане, образливе відходить від мене, змінюється, все стає цікавішим, приємнішим, люди — кращі й миліші...

Мене майже до сліз хвилює краса ночі, хвилює ця баржа — вона схожа на домовину і така зайва серед простору широко розлитої ріки, в задумливій тиші теплої ночі. Нерівна лінія берега, то підіймаючись, то опускаючись, приємно бентежить серце — мені хочеться бути добрим, потрібним для людей.

Люди на пароплаві нашому — особливі, всі вони — старі й молоді, чоловіки й жінки — здаються мені однаковими. Наш пароплав іде повільно, ділові люди сідають на поштові, а до нас збираються все якісь тихі нероби. З ранку до вечора вони п'ють, їдять і бруднять силу-силенну посуду, ножів, виделок, ложок; моя робота — мити посуд, чистити виделки й ножі, я пораюся з цим з шостої години ранку і аж майже до півночі. Вдень, між другою й шостою годинами, і увечері, від десятої до півночі роботи в мене менше, — пасажири, відпочиваючи від їжі, тільки п'ють чай, пиво, горілку. В ці години вільна вся буфетна прислуга — моє начальство. За столом біля відводу п'ють чай кухар Смурий, його помічник Яків Іванович, кухонний посудник Максим і офіціант для палубних пасажирів Сергій, горбань, з вилицюватим обличчям, подзьобаним віспою, з масними очима. Яків Іванович розповідає всяку мерзоту, посміюючись ридаючим смішком, показуючи зелені, гнилі зуби. Сергій розтягає до вух свій жаб'ячий рот, похмурий Максим мовчить, дивлячись на них строгими очима невловимого кольору.

— Аз-зіати! Мор-рдва! — зрідка лунким голосом промовляє старший кухар.

Ці люди не подобаються мені. Товстий, лисенький Яків Іванович говорить тільки про жінок і завжди — брудно. Обличчя у нього пусте, в сизих плямах, на одній щоці бородавка з кущиком рудого волосся, він його закручує в голку. Коли на пароплав з'являється податлива, метка пасажирка, він ходить коло неї якось особливо боязко й похливно, наче жебрак, говорить з нею солоденько й жа-

лісно, на губах у нього з'являється мильна піна, він раз у раз злизує її швидким рухом поганого язика. Мені чомусь здається, що ось такими жирненькими повинні бути кати.

— Бабу треба вміти розпалити,— навчає він Сергія й Максима; вони слухають його уважно і надуваються, червоніють.

— Азіати,— бридливо бухкає Смурий, важко встає і командує мені: — Пешків — марш!

У каюті в себе він тиче мені книжку в шкіряній оправі і лягає на ліжко, біля стіни льодовника.

— Читай!

Я сідаю на ящик з макаронами й сумлінно читаю:

— «Умбакул, обцяткований зірками, значить зручне сполучення з небом, що його мають вони звільненням себе від профанів і пороків...»

Смурий, закуривши цигарку, пирхає димом і бурчить:

— Верблюди! Написали...

— «Оголення лівої груді означає невинність серця...»

— У кого — оголення?

— Не сказано.

— То значить — у бабів... Е, розпусники.

Він заплющує очі й лежить, закинувши руки за голову, цигарка ледве димить, прилипши до куточка губів, він поправляє її язиком, затагується так, що в грудях у нього щось свистить, і величезне обличчя тоне в хмарі диму. Іноді мені здається, що він заснув, я перестаю читати і роздивляюсь прокляту книгу — набридла вона мені до нудоти.

Але він хрипить:

— Читай!

— «Венерабль відповідає: подивися, любий мій фрер Сювер'ян...»

— Север'ян...

— Надруковано — Сювер'ян...

— Ну? От чортovinня! Там у кінці віршами написано, шквар звідти...

Я шкварю:

Профани всі, охочі дуже знати наші справи —

Ніколи кволі ваші очі не уздрять оних.

Вам того навіть не узнати, як співають фрери.

— Стей,— каже Смурий,— та це ж не вірші! Дай книгу...

Він сердито перегортає товсті, сині сторінки і запихає книгу під матрац.

— Візьми іншу...

На лихо мені, у нього в чорній скрині, кутій залізом, багато книг, тут: «Омирові напоумляння», «Меморії артилерійські», «Листи лорда Седенгалі», «Про блощицю-комаха злошкідливу, а також про знищення оної, з додатком порад проти супутників її»; були книги без початку й кінця. Іноді кухар примушував мене перебирати ці книги, називати всі титули їх,— я читав, а він сердито бурчав:

— Пишуть, ракалії... Як по зубах б'ють, а за що — не можна зрозуміти. Гервасій! А на чорта він мені здався, Гервасій той! Умбакул...

Химерні слова, незнайомі імена докучливо западали в пам'ять, лоскотали язик, хотілося щохвилини повторювати їх — може, в звуках відкриється зміст? А за вікном невпинно співала і хлопала вода. Хороше було б піти на корму,— там, серед ящиків краму, збираються матроси, кочегари, обігрують пасажирів у карти, співають пісень, розповідають цікаві історії. Хороше сидіти з ними, і, слухаючи простоє, зрозуміле, дивитись на береги Ками, на сосни, витягнені, як мідні струни, на луки, де від поводи залишилися маленькі озерця й лежать, як шматочки розбитого дзеркала, відбиваючи сине небо. Наш пароплав, відірваний від землі, тікає геть від неї, а з берега, в тиші стомленого дня, долинає дзвін з невидимої дзвіниці, нагадуючи про села, людей. На хвилі гойдається човен рибалки, схожий на краєць хліба; ось на березі з'явилося сільце, купка хлопчаків полощеться в річці, по жовтій смузї піску іде мужик в червоній сорочці. Здалека, з річки, все здається приемним, все — наче іграшкове, кумедно дрібне й строкате. Хочеться гукнути на берег якісь ласкаві, добрі слова — на берег і на баржу.

Ця руда баржа дуже цікавила мене, я цілу годину міг не відриваючися дивитись, як вона рие тупим носом каламутну воду. Пароплав тягнув її, наче свиню; слабіючи, буксир черкав по воді, потім знову натягався, рбнячи рясні краплі, і смикав баржу за ніс. Мені дуже хотілось бачити обличчя людей, що звірами сиділи в залізній клітці. В Пермі, коли їх виводили на берег, я пробирався по сходнях баржі; повз мене йшли десятки сірих людей, гучно гупаючи ногами, брязкаючи кільцями кайданів, зігнувшись

під тягарем клунків; йшли жінки й чоловіки, старі й молоді, гарні й потворні, але зовсім такі ж, як усі люди, тільки інакше одягнені і потворно поголені. Звичайно, це—розбійники, але бабуся так багато хорошого говорила про розбійників.

Смурий, більше за інших схожий на лютого розбійника, похмуро позираючи на баржу, бурчав:

— Боронь боже від такої долі!

Якось раз я спитав його:

— Чому це — ви куховарите, а інші вбивають, грабують?

— Я не куховарю, а готую, куховарять — баби,— сказав він, посміхаючись; подумавши, додав: — Люди різняться — дурістю. Один — розумніший, другий — менше, третій — зовсім дурень. А щоб порозумнішати, треба читати правильні книги, чорну магію і — що там ще? Всі книги треба читати, тоді знайдеш правильні...

Він завжди повчав мене:

— Ти — читай! Не зрозумієш книги — сім разів прочитай, сім не зрозумієш — прочитай дванадцять...

З усіма на пароплаві, не виключаючи й мовчазного буфетника, Смурий говорив уривисто, бридливо розпускаючи нижню губу, наїживши вуса,— наче каміння шпурляв на людей. До мене він ставився лагідно й уважно, але в цій увазі було щось, що лякало мене трохи; іноді кухар здавався мені недоумкуватим, як бабуся сестра.

Іноді він говорив мені:

— Подожди читати...

І довго лежить, заплющивши очі, сопучи носом; колишеться його великий живіт, ворухаться складені на грудях, як у покійника, попечені, волохаті пальці рук, в'яжуть невидимими спицями невидиму панчоуху.

І раптом починає бурчати:

— Так. Ось тобі — розум, іди й живи! А розуму скупо дано й не рівно. Коли б усі мали однаковий розум, а то—ні... Один розуміє, другий не розуміє, і є такі, що зовсім уже не хочуть розуміти, га!

Спотикаючись на словах, він розповідав історії із свого солдатського життя,— смислу цих історій я не міг уловити, вони здавались мені нецікавими, та й розповідав він мені не з початку, а що на пам'ять спливало.

— Кличе того солдата полковий командир, питає: «Що тобі казав поручик?» То він відповідає все, як було,—

солдат повинен відповідати правду. А поручик подивився на нього, як на стіну, і одвернувся, похилив голову. Так...

Кухар сердиться, дише димом і бурчить:

— Хіба ж я знаю, що можна говорити, чого не можна? Тоді поручика засудили в кріпость, а матінка його каже... а, боже мій! Я ж не навчений нічого...

Жарко. Все навколо злегка трясеться, гуде, за залізною стінкою каюти плескотить водою і бухкає колесо пароплава, повз ілюмінатор широкою смугою тече ріка, вдалині видно смужку лугового берега, маячать дерева. Слух при звичаївся до всіх звуків,— здається, що навколо тихо, хоч на носі пароплава матрос тужно виспіває:

— Сі-ім, сі-ім...

Не хочеться братися ні до чого, не хочеться слухати, працювати, тільки б сидіти десь у холодку, де немає масного, гарячого запаху кухні, сидіти й дивитися напівсонно, як пливе по воді це тихеньке, стомлене життя.

— Читай! — сердито наказує кухар.

Його бояться навіть класні офіціанти, та й смиренний, скупий на слова буфетник, схожий на судака, теж, видимо, боїться Смурого.

— Ей, ти, свиня! — кричить він на буфетну прислугу. — Ходи сюди, злодію! Азіати... Умбракул...

Матроси й кочегари ставляться до нього шанобливо, запобігливо, — він давав їм виварене бульйонне м'ясо, розпитував про село, про сім'ї. Замашених і копчених кочегарів-білорусів вважали на пароплаві за нижчих людей, їх звали одним ім'ям — ягути, і дражнили:

— Ягу, бягу, на берягу...

Коли Смурій чув це, він, наїжившись, налившись кров'ю, кричав кочегарові:

— Ти чого дозволяєш глузувати з себе, личана пико? Бий кацапа в морду!

Якось боцман, вродливий і лютий чоловік, сказав йому:

— Ягут та хохол — одна віра.

Кухар ухопив його за комір, за пояс, підняв у повітря і став трясти, питаючи:

— Хочеш — розтрощу?

Сварились часто, іноді до бійки, але Смурого не били, — він мав нелюдську силу, а крім того, з ним часто й ласкаво розмовляла дружина капітана, висока, огрядна жінка з чоловічим обличчям і гладенько, як у хлопчика, обстриженим волоссям.

Він шалено пив горілку, але ніксли не п'янів. Починав пити зранку, випиваючи пляшку за чотири заходи, і аж до вечора смоктав пиво. Обличчя в нього поволі буріло, темні очі здивовано розширюлися.

Бувало ввечері сяде він на відводі, величезний, білий, і годинами сидить мовчки, похмуро дивлячись у мінливу далечінь. В такі хвилини всі особливо боялись його, а я — жалів.

Виходив з кухні Яків Іванович, пітний, розжарений; стояв, почухуючи голий череп, і, махнувши рукою, зникав або говорив здаля:

— Стерлядь заснула...

— Ну, в солянку...

— А як юшку замовлять або парову?

— Готуй. Злопають.

Іноді я наважувався підійти до нього, він важко переводив очі на мене.

— Що?

— Нічого.

— Добре...

Я, все-таки, спитав його в одну з таких годин:

— Навіщо ви лякаєте всіх, ви ж — добрі?

Всупереч сподіванню, він не розсердився.

— Це я тільки до тебе добрий.

Але зразу ж додав простодушно й задумливо:

— А либонь правда, я до всіх добрий. Тільки не показую цього, не можна цього показувати людям, а то вони замордують. На доброго всяк лізе, як на купину в болоті... І затопчуть. Піди, принеси пива...

Випивши пляшку, склянку за склянкою, він обсмоктав вуса й сказав:

— Був би ти, пташок, більший, то я б тебе багато чого навчив. Мені є що сказати людині, я не дурень.... Ти читай книги, в них повинно бути все, що треба. Це не дурниці, книги! Хочеш пива?

— Я не люблю.

— Добре. І не пий. П'янство — це лихо. Горілка — чортове діло. Був би я багатий, погнав би я тебе вчитися. Невчена людина — худоба, її хоч в ярмо, хоч на м'ясо, а вона тільки хвостом мотає...

Капітанша дала йому том Гоголя, я прочитав «Страшну помсту», мені це дуже сподобалось, але Смурий сердито крикнув:

— Дурниця, казка! Я знаю, є інші книги...

Відібрав у мене книгу, приніс від капітанші другу і похмуро наказав:

— Читай Тараса... як його? Знайди. Вона каже — гарно... Кому — гарно? Йй гарно, а мені, може, й негарно? Волосся обстригла собі, на! А чому ж вух не обстригла?

Коли Тарас викликав Остапа битися, кухар густо за-сміявся.

— Це — так! А що ж? Ти вчений, а я лужий! Що друкують! Верблюди...

Він слухав уважно, але часто бурчав:

— А, дурниця! Не можна ж людини розрубати з плеча до сидіння, не можна! І на піку не можна підняти — переломиться піка! Я ж сам солдат...

Андрійова зрада викликала в нього огиду.

— Підле чадо, га? Через бабу! Тьху...

Та коли Тарас пристрелив сина, кухар, спустивши ноги з койки, уперся в неї руками, зігнувся й заплакав,— повільно покотились по щоках сльози, капаючи на палубу; він сопів і бубонів:

— А, боже мій... боже мій...

І раптом закричав на мене:

— Та читай же, чортова кістко!

Він знову заплакав і — ще дужче й гіркіше, коли Остап перед смертю гукнув: «Батьку! Чи чуєш ти?»

— Все загинуло,— схлипнув Смурий,— все, а! Вже — кінець? Ех, прокляте діло! А були люди, Тарас оцеї — га? Та-ак, це — люди...

Взяв у мене з рук книгу і уважно оглянув її, закапавши палітурку сльозами.

— Хороша книга! Просто — свято!

Потім ми читали «Івангое»,— Смурому дуже сподобався Річард Плантагенет.

— Це справжній король! — переконливо казав він. Мені книга здалась нудною.

Взагалі, ми не сходилися в смаках,— мене дуже захоплювала «Повість про Томаса Іонеса» — старовинний переклад «Історії Тома Джонса, знайди», а Смурий бурчав:

— Дурниця! Що мені до нього, до Томася? Навіщо він мені здався? Повинні бути інші книги...

Якось я йому сказав, що мені відомо — є інші книги, підпільні, заборонені; їх можна читати тільки вночі, у підвалах.

Він витріщив очі, наїжився.

— Ш-шо таке? Шо ти брешеш?

— Я не брешу, мене про них піп на сповіді питав, а до того я сам бачив, як читають їх і плачуть...

Кухар, похмуро дивлячись в обличчя мені, спитав:

— Хто плаче?

— Пані, що слухала. А друга втекла навіть з ляку...

— Прокинься, мариш,— сказав Смурий, повільно при-мружуючи очі, а помовчавши, забубонів:

— Звісно, десь є... щось заховане. Не бути його — не може. Не такі мої літа, та й характер мій теж... Ну, а проте...

Він міг говорити отак красномовно цілу годину...

Непомітно для себе, я звик читати й брався до книги з радістю; те, про що розповідали книги, приємно від-різнялось від життя,— воно ставало дедалі тяжчим.

Смурий, теж захоплюючися читанням все більше, часто одривав мене від роботи.

— Пешків, іди читати.

— У мене немитого посуду багато.

— Максим помие.

Він грубо гнав старшого посудника на мою роботу, той спересердя бив склянки, а буфетник смиренно попе-реджав мене:

— Висаджу з пароплава.

Одного разу Максим умисне поклав у таз з брудною водою і спитим чаєм кілька склянок, а я вихлюпнув воду за борт, і склянки полетіли туди ж.

— Це моя провина! — сказав Смурий буфетникові.— Запишіть на мене.

Буфетна прислуга стала дивитись на мене спідлоба, мені казали:

— Гей, ти, читако! Ти за що гроші одержуєш?

І старались дати мені роботи якомога більше, умисне бруднячи посуд. Я розумів, що все це погано кінчиться для мене, і не помилився.

Надвечір з якоїсь маленької пристані до нас на паро-плав сіла червонопика молодиця з дівцею в жовтій хустці і рожевій новій кофті. Обидві вони були напідпитку,— молодиця посміхалася, кланялася усім і говорила на ó, наче дякон:

— Простіть, рідненькі, випила я трохи! Судили мене, оправдали, от я з радості й випила...

Дівчина теж сміялася, дивлячись на людей мутними очима, і штовхала молодицю.

— А ти йди, нечупаро, йди собі...

Вони вмостились біля рубки другого класу, навпроти каюти, де спав Яків Іванович і Сергій. Молодиця незабаром зникла кудись, а до дівчини підсів Сергій, жадібно розтягаючи жаб'ячий рот.

Вночі, коли я, закінчивши роботу, лягав спати на столі, Сергій підійшов до мене і схопив за руку.

— Іди, ми тебе оженимо...

Він був п'яний. Я спробував вирвати руку, але він ударив мене:

— Іди-и!

Підбіг Максим, теж п'яний, і вдвох вони потягли мене по палубі до своєї каюти, повз сонних пасажирів. Але біля дверей каюти стояв Смурий, в дверях, держачися за одвірки,— Яків Іванович, а дівчина лупцювала його по спині кулаками і п'яним голосом кричала:

— Пустіть...

Смурий вирвав мене з рук Сергія й Максима, схопив їх за волосся і, стукнувши головами, відкинув,— вони обидва попадали.

— Азіат! — сказав він Якову, грюкнувши дверима перед носом йому, і загудів, штовхаючи мене:

— Забирайся геть!

Я втік на корму. Ніч була хмарна, річка — чорна; за кормою кипіли дві сірі стежки, розходячись до невидимих берегів; між цими стежками тяглася баржа. То праворуч, то ліворуч з'являються червоні плями вогнів і, нічого не освітивши, зникають за несподіваними поворотами берега; після них стає ще темніше й прикро.

Прийшов кухар, сів поруч мене, зітхнув важко і закури́в цигарку.

— Вони тебе до тієї тягли? Ет, п'ганці! Я ж чув, як вони змовлялися...

— Ви відняли її у них?

— Йі? — Він грубо вилаяв дівчину і говорив далі важким голосом: — Тут усі гади. Пароплавчик цей — гірший за село. У селі жив?

— Ні.

— Село — наскрізь біда! Особливо взимку...

Кинувши недокурок за борт, він помовчав і заговорив знову:

— Пропадеш ти в свинячому стаді, шкода мені тебе, цуценя. І всіх шкода. Часом не знаю, що зробив би... навіть на коліна став би й спитав: «Що ж ви робите, сучі сини, га? Що ви, сліпі?» Верблюди...

Пароплав протяжно загув, буксир плюхнувся у воду; в густій темряві загойдався вогонь ліхтаря, позначаючи, де пристань, з п'ятьми спускалися ще вогні.

— П'яний Бір,— бурчав кухар.— І річка є — П'яна. Був каптенармус — П'янков. І писар — Запивохін... Піду на берег...

Оглядні камські молодичі й дівчата носили з берега дрова на довгих носилках. Угинаючися під лямками, пружно пританцьовуючи, пара за парою, вони йшли до трюму кочегарки і скидали півсажня поліи в чорну яму, дзвінко вигукуючи:

— Трушша!

Коли вони йшли з дровами, матроси хапали їх за груди, за ноги, молодичі верещали, плювали на чоловіків; вертаючись назад, вони боронилися від щипків і штурханів ударами носилок. Я бачив це десятки разів — кожен рейс: на всіх пристанях, де вантажили дрова, було те саме.

Мені здалося, що я — старий, живу на цьому пароплаві багато років і знаю все, що може трапитись на ньому завтра, через тиждень, восени, наступного року.

Вже розвиднялося. На піщаному урвищі, понад пристанню, позначився могутній сосновий ліс. На гору, до лісу, йшли жінки, сміялися й співали, підвиваючи; озброєні довгими носилками, вони були схожі на солдатів.

Хотілось плакати, сльози кипіли в грудях, серце наче варилося в них; це було боляче.

Але плакати — соромно, і я став допомагати матросові Бляхіну мити палубу.

Це був непомітний чоловічок, Бляхін. Весь якийсь линючий, бляклий, він усе ховався по кутках, поблискуючи звідти маленькими очицями.

— Насправді прізвище моє не Бляхін, а... Бо, бач,— мати у мене була розпусного життя. Сестра є, то й сестра теж. Така, значить, судилась доля обом їм. Доля, братухо, всім нам — якір. Ти пішов би, хоч ні — стривай...

І тепер, шаркаючи шваброю по палубі, він говорив мені тихенько:

— Бачив, як бабів кривдять! Ото ж бо! І вогке поліно, як довго підпалювати — загориться! Не люблю я цього.

братухо, не цоважаю. І якби народився я бабою — утопився б у чорній ковбані, ось тобі Христос святий порукою!.. І так волі нема нікому, а тут ще — запалюють! Скопці, я тобі скажу, не дурень народ. Про скопців — чув? Розумний народ, дуже правильно догадався: геть усі дрібниці, та й служи богові, чисто...

Повз нас пройшла по калюжах капітанша, високо підбираючи спідниці; вона завжди вставала рано. Висока, струнка, і таке просте, ясне обличчя в неї... Схотілося побігти за нею і просити від щирого серця:

«Скажіть мені що-небудь, скажіть!..»

Пароплав повільно одійшов від пристані, а Бляхін сказав, хрестячись:

— Поїхали...

VI

У Сарапулі Максим пішов з пароплава, — пішов мовчки, ні з ким не попрощавшись, серйозний і спокійний. За ним, посміхаючись, зійшла весела молодиця, а за нею — дівиця, пом'ята, з опухлими очима. А Сергій довго стояв на колінах перед каютою капітана, цілував фільонку дверей, стукнув у неї любовою і голосив:

— Простіть мені, я не винен! Це — Максимко...

Матроси, буфетна прислуга, навіть дехто з пасажирів знали, що він бреше, але заохотливо радили:

— Катай, катай — простить!

Капітан гнав його геть, навіть штурхнув ногою, так що Сергій перекинувся, але все-таки простив. І Сергій зразу ж забігав по палубі, розносячи підноси з посудом для чаю, по-собачому запобігливо зазираючи людям у вічі.

На Максимове місце взяли з берега вятського солдата, кістлявого, з маленькою голівкою та рудими очима. Помічник кухаря зразу послав його різати курей; солдатик зарізав пару, а решту розпустив по палубі; пасажирів почали ловити їх, — три курки перелетіли за борт. Тоді солдатик сів на дрова біля кухні і гірко заплакав.

— Ти чого, дурню? — здивовано слитав його Смурий. — Хіба солдати плачуть?

— Я — нестройової роти, — тихенько сказав солдат.

Це занастало його, — через півгодини всі люди на пароплаві реготали з нього; підійдуть близьенько до нього, втупляться очима прямо в обличчя, спитають:

— Цей?

І затрясуться в судорогах образливого, безглузлого сміху.

Солдат спочатку не бачив людей, не чув сміху; збираючи сльози з обличчя рукавом ситцьової старенької сорочки, він наче ховав їх у рукав. Та незабаром його руді очіці гнівно запалали, і він заговорив вятською сорокою скоромовкою:

— Чого повилуплювали баньки на мене? Ой, та щоб вас порозносило вдрізки...

Це ще більше розвеселило публіку, в солдата почали тикати пальцями, смикати за сорочку, за фартух, граючися з ним, наче з цапом, і так цькували його до обіду, а пообідавши, хтось надів на ручку дерев'яної ложки шматок вичавленого лимона й прив'язав за спиною солдатові до тасьми його фартуха: солдат іде, ложка теліпається позад нього, всі регочуть, а він — метушиться, як упіймане мишеня, не розуміючи, що саме викликає сміх.

Смурий стежить за ним мовчки, серйозно, обличчя в кухаря зробилось баб'ячним.

Мені стало шкода солдата, я спитав кухаря:

— Можна сказати йому про ложку?

Він мовчки кивнув головою.

Коли я пояснив солдатові, чого сміються, він швидко намацав ложку, одірвав її, кинув на підлогу, розчавив ногою і вчепився мені в волосся обома руками; ми почали битись, на велику втіху публіки, яка зразу обступила нас.

Смурий розкидав глядачів, розборонив нас і, нам'явши вуха спочатку мені, схопив за вухо солдата. Коли публіка побачила, як цей маленький чоловічок трясє головою і таншое під рукою кухаря, вона несамовито загорлала, зашвиригала, затупала ногами, розколюючись від реготу.

— Ура, гарнізон! Дай кухареві головою в черево!

Ця дика радість стада людей збуджувала в мене бажання кинутись на них і молотити по брудних головах поліном.

Смурий пустив солдата і, сховавши руки за спину, пішов на публіку кабаном, найживішися, страшно оскаливши зуби.

— На місця — марш! Аз-зіати...

Солдат знову кинувся на мене, але Смурий однією рукою схопив його в оберемок, одніс на відвід і почав качати воду, поливаючи солдатові голову, повертаючи його кволе тіло, наче ляльку з ганчір'я.

Прибігли матроси, боцман, помічник капітана, знову зібралась юрма людей; на голову вищий за всіх стояв буфетник, тихий і німий, як завжди.

Солдат, присівши на дрова біля кухні, тремтячими руками скинув чоботи і почав викручувати онучі, але вони були сухі, а з його ріденького волосся капала вода,— це знову розсмішило публіку.

— Все одно,— сказав солдат тонко й високо,— уб'ю хлопчиська!

Придержуючи мене за плече, Смурий щось говорив помічникові капітана, матроси розганяли публіку, і, коли всі розійшлися, кухар спитав солдата:

— Що ж робити з тобою?

Той промовчав, дивлячись на мене дикими очима і увесь дивно смикаючись.

— Смир-рно, кликушо! — сказав Смурий.

Солдат відповів:

— Зась, це тобі не в роті.

Я бачив, що кухар сконфузився, його надуті щоки дрябло звисли, він плюнув і пішов геть, ведучи мене з собою; ошалілий, я йшов за ним і все озирався на солдата, а Смурий здивовано бубонів:

— Ет, цяця яка, га? Натє вам...

Нас догнав Сергій і чомусь пошепки сказав:

— Він зарізатись хоче!

— Де? — рявкнув Смурий і побіг.

Солдат стояв біля дверей каюти для прислуги, з великим ножем у руках,— цим ножем відрубували голови курям, кололи дрова на розпал, він був тупий і вищерблений, як пилка. Перед каютою стояла публіка, розглядаючи маленького смішного чоловічка з мокрою головою; кирпате обличчя його тремтіло, як холодець, рот стомлено розкрився, губи стрибали. Він мукав:

— Мучителі... му-учителі...

Вискочивши на щось, я дивився через голови людей у їх обличчя,— люди посміхались, хихикали, говорили одне одному:

— Диви, диви...

Коли він став сухенькою дитячою ручкою заправляти в штани висмикану сорочку, благообразний мужчина поруч мене сказав, зітхнувши:

— Умирати зібрався, а штани поправляє...

Публіка засміялась голосніше. Було ясно: ніхто не вірить, що солдат може зарізатися,— не вірив і я, а Смурий, мигцем глянувши на нього, став штовхати людей своїм животом, приказуючи:

— Забирайся геть, дурню!

Він називав дурнем багатьох зразу,— підійде до цілої купи людей і кричить на них:

— На місця, дурню!

Це було теж смішно, проте здавалось достовірним: сьогодні зранку всі люди — один великий дурень.

Розігнавши публіку, він підійшов до солдата, простяг руку.

— Дай сюди ніж...

— Все одно,— сказав солдат, простягаючи ніж вістрям; кухар подав ніж мені і пхнув солдата в каюту.

— Лягай і спи! Ти що таке, га?

Солдат мовчки сів на койку.

— Він тобі їсти принесе й горілки,— п'єш горілку?

— Трохи п'ю...

— Ти, дивись, не чіпай його,— це не він поглузував з тебе, чуєш? Я кажу — не він...

— А навіщо мене мучили? — тихенько спитав солдат.

Смурий не відразу і похмуро обізвався:

— Ну, а я знаю?

Идучи зі мною в кухню, він бурмотів:

— Н-на... справді, причепились до вбогого! Бачиш — як? Ото ж бо! Люди, брат, можуть з розуму звести, можуть... Причепляться, як блощиці, і — край! Та що там блощиці! Лихіші за блощиць...

Коли я приніс солдатіві хліба, м'яса й горілки, він сидів на койці, похитувався туди й сюди і плакав тихенько, схлипуючи, як баба. Поставивши тарілку на столик, я сказав:

— Їж...

— Зачини двері.

— Темно буде.

— Зачини, а то вони знову прилізуть...

Я пішов. Солдат був неприємний мені, він не викликав співчуття й жалю в мене. Це було негарно,— бабуся багато разів повчала мене:

«Людей треба жаліти, всі нещасні, всім тяжко...»

— Відніс? — спитав мене кухар.— Ну, що він там?

— Плаче.

— Ет... лантух! Який він солдат?

— Мені його не шкода.

— Ну? А хіба що?

— Людей треба жаліти...

Смурий узяв мене за руку, підтяг до себе і значливо сказав:

— Насильно не пожалієш, а брехати не годиться,— зрозумів? Ти не звикай киселі розводити, знай сам себе...

І, відштовхнувши, додав похмуро:

— Не місце тобі тут! На, покури...

Я був глибоко схвилюваний, увесь пом'ятий поведінкою пасажирів, відчуваючи щось невимовно образливе і гнітюче в тому, як вони цькували солдата, як радісно реготали, коли Смурий крутив йому вухо. Як могло подобатись їм усе це гидке, нікчемне, що саме смішило їх так радісно?

Ось вони знову порозсідалися, порозлягалися під низьким тентом,— п'ють, жують, грають у карти, мирно й солідно розмовляючи, дивляться на ріку, наче це не вони свистіли й тюкали годину тому. Всі вони такі ж тихі, ледачі, як завжди; з ранку до вечора вони повільно товчуться на пароплаві, як мошва або порошинки в променях сонця. Ось десяток людей, штовхаючись біля сходнів і хрестячися, ідуть з пароплава на пристань; а з пристані прямо на них лізуть ще такі ж самі люди, так само позгинали спини під вагою клунків і скриньок, так само одягнені...

Ця постійна зміна людей нічого не змінює в житті пароплава,— нові пасажери говоритимуть про те ж, про що говорили попередні: про землю, про роботу, про бога, про жінок, і тими ж словами.

— Призначено господом богом терпіти, і — терпи, чоловіче! Нічого не вдієш, така наша доля...

Ці слова нудно слухати, і вони дратують: я не терплю бруду, я не хочу терпіти зле, несправедливе, образливе ставлення до мене; я твердо знаю, почуваю, що не заслужив на таке ставлення. І солдат не заслужив. Може — він сам хоче бути смішним...

Прогнали з пароплава Максима — це був серйозний, добрий парубок; а Сергія, людину підлу, залишили. Все це не так. А чому ці люди, здатні зацькувати людину, довести її майже до божевілля, завжди мовчки коряться сердитим окрикам матросів, без образи вислуховують лайку?

— Чого навалились на борт? — кричить боцман, при-
мруживши гарні, але злі очі.— Пароплав накренили, роз-
зійдяться, чорти драпові...

Чорти смиренно перевалюються на другий борт, а
звідті їх знову женуть, як баранів.

— А, окаянні...

В жаркі ночі, під розпеченим за день залізним тентом—
душно,— пасажири тарганями розповзаються по всій
палубі, лягають, де попало; перед пристанню матроси буд-
дять їх штовханами.

— Гей, чого порозлягалися на дорозі! Геть пішли, на
місця...

Вони встають і сонно чвалають туди, куди їх штов-
хають.

Матроси такі ж, як вони, тільки інакше одягнені, але
командують ними, як поліцейські.

Тихе, боязке і сумно-покірливе в людях впадає в очі
насамперед, і так дивно, страшно, коли крізь цю кору
покірливості раптом прорветься жорстоке, безглузде і
майже завжди невеселе бешкетування. Мені здається, що
люди не знають, куди їх везуть, їм байдуже, де їх виса-
дять з пароплава. Де б вони не зійшли на берег, паси-
дівши на ньому недовго, вони знову прийдуть на цей або
інший пароплав, знову кудись поїдуть. Всі вони якісь при-
блудні, безрідні, вся земля чужа для них. І всі вони до
нестями боягузливі.

Раз після півночі щось лопнуло в машині, вистріливши,
як із гармати. Палуба зразу вкрилась білою хмарою пари,
вона густо підіймалася з машинного трюму, курилася в
усіх щілинах; хтось невидимий кричав оглушливо:

— Гаврило, сурик, повсть...

Я спав біля машинного трюму, на столі, на якому мив
посуд, і коли прокинувся від пострілу й струсу, на палубі
було тихо, в машині гаряче шипіла пара, часто стукали
молотки. Але через хвилину всі палубні пасажири різно-
голосно заголосили, закричали, і зразу стало моторошно.

У білому тумані — він швидко розходився — мету-
шилися, збиваючи одна одну з ніг, простоволосі баби,
розкуйовджені мужики з круглими риб'ячими очима, всі
тягли кудись клунки, мішки, скриньки, спотикаючися й па-
даючи, волаючи до бога, до Миколи Угодника, били одне
одного; це було дуже страшно, але водночас цікаво; я бі-
гав за людьми і все дивився — що вони роблять?

Вперше я бачив нічну тривогу і якимось зразу зрозумів, що люди робили її через помилку: пароплав ішов, не уповільнюючи руху, за правим бортом, дуже близько, горіли вогнища косарів, ніч була ясна, високо стояв повний місяць.

А люди гасали по палубі все швидше, вискочили класні пасажери, хтось плигнув за борт, за ним — другий, і ще; два мужики і монах одбивали полінами лаву, пригвинчену до палуби; з корми кинули у воду велику клітку, де були кури; посеред палуби, біля східців на капітанський місток, стояв на колінах мужик і, кланяючися тм, хто пробігав мимо нього, вив вовком:

— Православні, грішний...

— Човна, дияволи! — кричав товстий пан, в самих штанях, без сорочки, і бив себе в груди кулаком.

Бігали матроси, хапаючи людей за барки, дубасили їх по головах, кидали на палубу. Важко ходив Смурий, у пальті, надітому на нічну білизну, і гучним голосом умовляв усіх:

— Та посоромтеся! Що ви, з глузду з'їхали? Таж пароплав стоїть, став, ну! Ось — берег! Дурнів, що поплигали в воду, косарі переловили, повитягали, он вони, — бачите, два човни?

А людей третього класу він бив кулаком по головах, зверху вниз, і вони лантухами, мовчки падали на палубу.

Ще метушня не вщухла, як на Смурого налетіла дама в тальмі, із столовою ложкою в руці, і, розмахуючи ложкою під носом у нього, закричала:

— Як ти смієш?

Мокрий панок, стримуючи її, обсмоктував вуса і з досадою казав:

— Облиш його, йолопа...

Смурий, розводячи руками, сконфужено блимав і питав мене:

— Що таке, га? За що вона мене? Здрастуйте! Та я ж її вперше бачу!..

А якийсь мужичок, сякаючись кров'ю, вигукував:

— Ну, люди! Ну, розбійники!..

За літо я двічі бачив паніку на пароплаві, і обидва рази вона була викликана не прямою небезпекою, а страхом перед можливістю її. Втретє пасажери піймали двох злодіїв, — один з них був одягнений прочанином, — били

їх майже цілу годину потай від матросів, а коли матроси відняли злодіїв, публіка стала лаяти їх:

— Злодій злодія покриває, звісно!

— Самі ви шахраї, от і потураєте шахраям...

Шахраї були побиті до непритомності, вони не могли стояти на ногах, коли їх здавали поліції на якійсь пристані...

І багато було такого, що, гаряче хвилюючи, не дозволяло зрозуміти людей — лихі вони чи добрі? смирні чи бешкетники? І чому саме так жорстоко, жадібно лихі, так ганебно смирні?

Я питав про це в кухаря, але він, оповиваючи обличчя своє димом цигарки, говорив часом з досадою:

— Ех, що тебе лоскоче? Люди, ну, й люди... Один — розумний, другий — дурень. Ти читай книжки, а не бурчи. В книжках, якщо вони правильні, мусить бути все сказано...

Церковних книг і житій він не любив.

— Ну, це для попів, для попових синів...

Мені схотілося зробити йому приємне — подарувати книгу. В Казані на пристані я купив за п'ятак «Переказ про те, як солдат врятував Петра Великого», але в той час кухар був п'яний, сердитий, я не наважився віддати йому подарунок і спочатку сам прочитав «Переказ». Він мені дуже сподобався, — все так просто, зрозуміло, цікаво і стисло. Я був певен, що ця книга дасть задоволення моему вчителєві.

Та коли я підніс йому книгу, він мовчки зім'яв її долонями в круглий жмут і шпурнув за борт.

— Ось як твою книгу, дурню! — сказав він похмуро. — Я ж тебе вчу, як собаку, а ти все хочеш дичину жерти, га?

Тупнув ногою і закричав:

— Це — яка книга? Я дурниці всі вже читав! Що в ній написано — правду? Ну, кажи!

— Не знаю.

— То я знаю! Коли людині відрубати голову, вона впаде з драбини вниз, а інші вже не полізуть на сінник — солдати не дурні! Вони б підпалили сіно — та й по тому! Зрозумів?

— Зрозумів.

— Ото ж бо! Я знаю про царя Петра — цього з ним не було! Іди геть...

Я розумів, що кухар правий, але книжка все-таки по-

добалась мені; купивши ще раз «Переказ», я прочитав його вдруге і з подивом переконався, що книжка, справді, погана. Це збентежило мене, і я почав ставитися до кухаря ще уважніше й довірливіше, а він, чомусь, усе частіше, з більшою досадою говорив:

— Ех, як би треба вчити тебе! Не місце тобі тут...

Я теж почував — не місце. Сергій ставився до мене дуже погано; я кілька разів помічав, що він тягне у мене з столу чайний посуд і подає його пасажирам потай від буфетника. Я знав, що це вважається за крадіжку, — Смурий не раз попереджав мене:

— Гляди, не давай офіціантам чайного посуду з свого столу!

Було і ще багато поганого для мене, часто мені хотілося втекти з пароплава на першій-таки пристані, піти в ліс. Але стримував Смурий: він ставився до мене дедалі лагідніше, — і мене страшенно приваблював невпинний рух пароплава. Було неприємно, коли він зупинявся на пристані, і я все чекав — ось трапиться щось, і ми попливемо з Ками в Білу, у Вятку, а то — по Волзі, я побачу нові береги, міста, нових людей.

Але цього не трапилось — моє життя на пароплаві урвалося несподівано і ганебно для мене. Увечері, коли ми їхали з Казані у Нижній, буфетник покликав мене до себе, я зайшов, він причинив двері за мною і сказав Смуруму, що понуро сидів на вкритій килимом табуретці:

— Ось.

Смурий грубо спитав мене:

— Ти даєш Серьожці посуд?

— Він сам бере, коли я не бачу.

Буфетник тихенько сказав:

— Не бачить, а — знає.

Смурий ударив себе по коліні кулаком, потім почував коліно, кажучи:

— Стривайте, встигнете...

І задумався. Я дивився на буфетника, він — на мене, але здавалося, що за окулярами в нього немає очей.

Він жив тихо, ходив нечутно, говорив притишеним голосом. Іноді його вицвіла борода і порожні очі висувалися звідкись з-за рогу і зразу зникали. Перед сном він довго стояв у буфеті на колінах біля образу з невгасимою лампадою, — я бачив його крізь вічко дверей, схоже

на червоного туза, але мені не пощастило бачити, як мо-
литься буфетник: він просто стояв і дивився на ікону й
лампаду, зітхаючи, погладжуючи бороду.

Помовчавши, Смурий спитав:

— Серьожка давав тобі гроші?

— Ні.

— Ніколи?

— Ніколи.

— Він не збреше,— сказав Смурий буфетникові, а той
неголосно відповів:

— Все одно. Будь ласка.

— Ходімо! — крикнув мені кухар, підійшов до мого
столу і легенько дав щигля мені пальцем у тім'я.— Ду-
рень! І я — дурень! Мені треба було наглядати за тобою...

У Нижньому буфетник звільнив мене: я одержав щось
з вісім карбованців — перші великі гроші, зароблені
мною.

Смурий, прощаючися зі мною, хмуρο казав:

— Н-ну, от... Тепер пильнуй,— розумієш? Рота роззяв-
ляти не можна...

Він ткнув мені в руки строкатий бісерний кисет.

— На, ось тобі! Це гарна робота, це мені хрещениця
вишила... Ну, прощай! Читай книги — це найкраще!

Взяв мене попід пахви, трохи підняв, поцілував і міцно
поставив на палубу пристані. Мені було жалко і його і
себе; я мало не заревів, дивлячися, як він повертається
на пароплав, розштовхуючи крючників, великий, важкий,
самітний...

Скільки потім зустрів я схожих на нього добрих, са-
мітних людей, що відламались від життя!..

VII

Дід і бабуся знову переїхали в місто. Я прийшов до
них, настроений сердито і войовниче, на серці було тяж-
ко,— за що мене назвали злодієм?

Бабуся зустріла мене ласкаво і зразу ж пішла ставити
самовар; дід нашішкувато, як завжди, спитав:

— Чи багато золота наскладав?

— Скільки є — все моє,— відповів я, сідаючи біля
вікна. Урочисто витяг з кишені коробку цигарок і важко
закурив.

— Та-ак,— сказав дід, пильно придивляючись до мого поведження,— ось воно що? Чортове зілля куриш? Чи не рано?

— Мені ось навіть кисет подарували,— похвастав я.

— Кисет! — заверещав дідусь.— Ти що, дражниш мене?

Він кинувся до мене, витягши тонкі, міцні руки, блискаючи зеленими очима; я схопився, пхнув його головою в живіт,— старий сів на підлогу і кілька тяжких секунд дивився на мене, здивовано кліпаючи, розкривши темний рот, потім спитав спокійно:

— Це ти мене пхнув, діда? Матері твоєї рідного батька?

— Досить уже ви мене били,— промимрив я, зрозумівши, що вчинив паскудно.

Сухенький і легкий, дід підвівся з підлоги, сів поруч мене, спритно вирвав цигарку в мене, кинув її за вікно і сказав зляканим голосом:

— Дика макітро, чи розумієш ти, що цього тобі ніколи бог не простить, за все твоє життя? Стара,— звернувся він до бабусі,— ти глянь, адже він мене ударив? Він! Ударив. Спитай у нього!

Вона не стала питати, а просто підійшла до мене і схопила за волосся, почала скубти, приказуючи:

— А за це — ось як його, ось як...

Було не боляче, але нестерпуче образливо, і особливо ображав ехидний сміх діда,— він підстрибував на стільці, ляскаючи себе долонями по колінах, і каркав крізь сміх:

— Та-ак, та-ак...

Я вирвався, вискочив у сіни, ліг у кутку, пригнічений, спустошений, слухаючи, як гуде самовар.

Підійшла бабуса, нахилилась до мене і ледве чутно шепнула:

— Ти мені прости, я ж не боляче поскубла тебе, я знарошна ж! Інакше не можна,— дідусь старий, йому треба уважити, у нього теж кісточки наламані, він-бо теж лиха сьорбнув повним серцем,— ображати його не треба. Ти не маленький, ти зрозумієш це... Треба розуміти, Ольшо! Він — наче дитина, не більше...

Слова її обмивали мене, немов гарячою водою, від цього дружнього шепоту ставало і соромно, і легко, я міцно обняв її, ми поцілувались.

— Іди до нього, йди, нічого! Тільки не кури при ньому зразу, хай звикне...

Я ввійшов у кімнату, глянув на діда і ледве стримався від сміху — він справді був вдоволений, як дитина, увесь саяв, дригав ногами і стукав лапками в рудій шерсті по столу.

— Що, цапе? Знову буцатись прийшов? Ах, ти, розбійник! Увесь у батька! Фармазон, увійшов у дім — не перехрестився, зразу тютюн курити, ах ти, Бонапарт, цінакопійка!

Я мовчав. Він стік словами і теж замовк стомлено, але за чаєм став повчати мене:

— Страх перед богом людині потрібен, як вуздечка для коня. Нема у нас друга, крім господа! Людина людині — лютий ворог!

Що люди — вороги, в цьому я відчував якусь правду, а все інше не займало мене.

— Тепер знову йди до тітки Мотрони, а весною — на пароплав. Зимувати проживи у них... Та не кажи, що весною підеш від них...

— Ну, навіщо ж обманювати людей? — сказала бабуся, яка тільки що обманула дідуся, про людське око побивши мене.

— Без обману не проживеш, — стояв на своєму дід, — ану, скажи — хто живе без обману?

Увечері, коли дід сів читати псалтир, я з бабусяю ввійшов за ворота, в поле; маленька, на двоє вікон, халупа, де жив дід, стояла на околиці міста, «на задвірках» Канатної вулиці, де колись у діда був свій будинок.

— Ось куди заїхали! — посміхаючись, казала бабуся. — Не може дідусь місця до душі собі знайти, все переїздить. І тут негарно йому, а мені — гарно!

Перед нами розкинулось версти на три убоге дернове поле, покраяне ярами, обведене гребенем лісу, лінією беріз казанського тракту. З ярів повникались різкими гілками чагарника, промені холодного заходу пофарбували їх кров'ю. Тихий вечірній вітер гойдав сірі билинки; за найближчим яром — теж, як билинки, — маячили темні постаті міщанських парубків і дівчат. Вдалині, праворуч, стояла червона стіна старообрядського кладовища, його звали «Бугровський скит», ліворуч, над яром, підносилася з поля темна група дерев, там — єврейське кладовище. Все навколо убоге, все безмовно пригорталося до пораненої

землі. Маленькі будиночки околиці міста боязко дивилися вікнами на курну дорогу, по дорозі бродять дрібні, погано відгодовані кури. Біля Дівочого монастиря йде череда, мукають корови; з табору долітає військова музика — ревуть і ухають мідні труби.

Іде п'яний, різко розтягаючи гармонію, спотикається й бубонить:

— Я дійду до тебе... Хай там що...

— Дурнику,— жмурячись проти червоного сонця, каже бабуся,— де тобі дійти? Упадеш скоро, заснеш, а сонного тебе обернуть... І гармонія, втіха твоя, пропаде...

Я розповідаю їй, як жив на пароплаві, і дивлюся навколо. Після того, що я бачив, тут мені сумно, я відчуваю себе йоржем на сковороді. Бабуся слухає мовчки і уважно, так само, як я люблю слухати її, і коли я розповів про Смурого, вона, побожно перехрестившись, каже:

— Хороший чоловік, допоможи йому богородиця, хороший! Ти, гляди, не забувай про нього! Ти завжди хороше кріпко пам'ятай, а погане — просто забувай...

Мені дуже трудно було розповісти їй, чому мене звільнили, але, затамувавши біль, я розповів. Це не справило на неї ніякого враження, вона тільки зауважила байдуже:

— Малий ти ще, не вмієш жити...

— От, усі кажуть одне одному: не вмієш жити,— мужики, матроси,— тітка Мотрона — синові; а щоб треба вміти?

Підібравши губи, вона похитала головою.

— Цього вже я не знаю!

— А теж говориш!

— Чому не сказати? — спокійно мовила бабуся.— Ти не ображайся, ти ще маленький, ти й не повинен уміти. Та й хто вміє? Тільки шахраї. Он дідусь і розумний, і письменний, а теж нічого не зумів...

— А сама ти добре жила?..

— Я? Добре. І погано жила — всяко...

Повз нас не поспішаючи проходили люди, тягнучи за собою довгі тіні, димом підіймалася курява з-під ніг, ховаючи ці тіні. Вечірній смуток ставав усе тяжчий, з вікон виливався буркотливий дідів голос:

— «Господи, да не яростію твоею облчиши мене, ніжє гнівом твоім накажєши мене...»

Бабуся сказала, посміхаючись:

— Набрид же він богові либонь! Щовечора скавулить, а про що? Адже старенький уже, нічого не треба, а все нарікає, все приндиться... А бог, десь, певне, прислухається до вечірніх голосів, та й посміхнеться: знову Василь Каширін бубонить!.. Ходім лишень спати...

Я вирішив ловити співочих пташок; мені здавалося, що не дасть добрий прожиток: я буду ловити, а бабуся — продавати. Купив сітку, круг, сільця, наробив кліток, і ось, на світанку, я сиджу в яру, в кущах, а бабуся з кошиком і мішком ходить по лісі, збираючи останні гриби, калину, горіхи.

Тільки що встало стомлене вересневе сонце; його білі промені то гаснуть у хмарах, то срібним віялом падають у яр до мене. На дні яру ще сутінки, звідти підіймається білястий туман; крутий глинистий бік яру темний і голий, а другий бік, більш похилий, укритий бляклою травою, густим чагарником в жовтому, рудому й червоному листі; свіжий вітер зриває його і розкидає по яру.

На дні, в реп'яхах, кричать щиглята; я бачу в сірому драгті бур'яну ясночервоні чепчики на жвавих голівках пташок. Навколо мене лящать цікаві сніпці; смішно надимаючи білі щоки, вони галасують і метушаться, наче молоді кунавінські міщанки у свято; моторні, розумненькі, злі, вони хочуть все знати, все помацати і попадають у сільце одна по одній. Жаль бачити, як вони б'ються, але моя справа торговельна, сувора; я пересаджую пташок у запасні клітки і ховаю в мішок,— у пільмі вони сидять смирно.

На куц голоду злетіла зграя чижів, куц облитий сонцем, чижі раді сонцю і щебечуть ще веселіше; своєю поведінкою вони схожі на хлопчиків-школярів. Жадливий, хазяйновитий сорокопуд запізнився полетіти в теплі краї, сидить на гнучкій гілці шипшини, чистить носом пірця крил і пильно вишукує здобич чорними очима. Пурхнув угору жайворонком, впіймав джмеля, дбайливо настроював його на колючку і знову сидить, крутячи сірою, злодійкуватою голівкою. Нечутно пролетіла віща пташка щур, предмет жадібних мрій моїх,— от би піймати! Снігур, відбившись од зграї, сидить на вільшині, червоний, важний, як генерал, і сердито поскрипує, киваючи чорним носом.

Що вище сонце, то більше пташок і веселіше їх щебетання. Увесь яр сповнюється музикою, її основний тон — безперервний шелест чагарника од вітру; задьористі голоси пташок не можуть заглушити цей тихий, солодко-журний шум,— я чую в ньому прощальну пісню літа, він нашіптує мені якісь особливі слова, вони самі собою складаються в пісню. А водночас пам'ять, без моєї волі, відтворює картини прожитого.

Звідкись згори кричить бабуся:

— Ти — де?

Вона сидить край яру, розіслала хустку, порозклала на ній хліб, огірки, ріпу, яблука; посеред усієї цієї благодистини стоїть, виблискуючи проти сонця, маленький, дуже красивий гранчастий графин з кришталевою пробкою — головою Наполеона, в графині — шкалик горілки, настояної на звіробії.

— Хороше ж як, господи! — вдячно говорить бабуся.

— А я пісню склав!

— Та ну?

Я проказую їй щось, схоже на вірші:

Все ближча зима непривітная,
Прощай, мое сонечко літнее!..

Але вона, не дослухавши мене, перебиває:

— Така пісня — є, тільки вона — краща!

І співуче говорить:

— Ой, відходить сонце літнее
В темні ночі, за далекії ліси!
Зосталася я, дівчинонька,
Без весняних моїх радощів, одна.

Вийду вранці за околицю,
Та й згадаю майські гулянки мої,—
Поле чисте дивиться невесело,—
Втратила я в полі молодість свою.

Ой подруженьки, коханії мої!
Вже як випаде та перший легкий сніг,
Вийміть серце бідне із грудей моїх,
Поховайте мое серденько в снігу!..

Мое авторське самолюбство нітрохи не вражене, мені дуже подобається пісня і дуже шкода дівчини.

А бабуся каже:

— Ось як горе співається! Це, бач, дівчина склала: погуляла вона з весни, а к зимі милий покинув її, може, до другої пішов, і заплакала вона від сердечної кривди... Чого сам не зазнаєш — про те хороше-правдиво не скажеш, а вона, бач, як гарно склала пісню!

Коли вона вперше продала пташок на сорок копійок, це дуже здивувало її.

— Чи ти ба! Я думала — пусте діло, хлоп'яча забавка, а воно от як обернулось!

— Дешево ще продала...

— Хіба?

У базарні дні вона продавала на карбованець і більше, і все дивувалась: як багато можна заробляти дрібницями!

— А інша жінка цілий день пере білизну, або підлоги миє по четвертаку в день, от і зрозумій! Але ж негоже це! І пташок держати в клітці негоже. Кинь ти це, Ольшо!

Але я дуже захопився птахоловством, воно мені подобалось і, залишаючи мене незалежним, не завладало незручностей нікому, крім пташок. Я придбав добрі снасті; розмови із старими птахоловами багато чого навчили мене,— я сам ходив ловити пташок майже за тридцять верст, у Кстовський ліс, на берег Волги, де, у щогловому сосняку, водилися шишкарі й синиці-аполонівки — довгохвості білі пташки виняткової краси, що їх дуже цінили любителі.

Було вийдеш звечора і цілу ніч чалапаєш по казанському тракту, іноді — під осіннім дощем, по глибокій грязюці. За спиною обшитий клейонкою мішок, в ньому сільця й клітки з приманними пташками. В руці солідна горіхова палиця. Холоднувато й боязно в осінній п'тьмі, дуже боязно!.. Стоять обабіч дороги старі, биті громом берези, простягаючи над головою моєю мокре гілля; зліва, під горою, над чорною Волгою, пливають, наче в бездонній прірві зникаючи, нечасті вогники на щоглах останніх пароплавів і барж, бухкають колеса по воді, гудуть свистки.

З чавунної землі встають хати придорожніх сіл, підкочуються під ноги сердиті, голодні собаки, сторож б'є в калатало і ляжливо кричить:

— Хто йде? Кого чорти носять — не проти ночі кажучи?

Я дуже боявся, що у мене віднімуть снасті, і брав з собою для сторожів п'ятаки. В селі Фокиному сторож подругив зі мною і все охав:

— Знову йдеш? Ах ти, безстрашний, неспокійний житель нічний, га?

Звали його Нифонт, був він маленький, сивенький, схожий на святого, часто він виймав з-за пазухи ріпу, яблуко, жменю гороху і тикав мені в руки, кажучи:

— Ось на, друже, я тобі гостинця припас, попоїж усямак.

І проводив мене до околиці.

— Гайда, з богом!

У ліс я приходив перед світанком, наставляв снасті, розвішував припаджувачів, лягав на узліссі і ждав, коли настане день. Тихо. Все навколо застигло в міцному осінньому сні; крізь сірувату млу ледве видно під горою широкі луги; вони розрізані Волгою, перекинулись через неї й розпливлися, розтанули в туманах. Далеко, за лісами лугового берега, сходять, не кваплячись, проясніле сонце, на чорних гривах лісів спалахують вогні, і починається дивний, хвилюючий душу, рух: дедалі швидше встає туман з лугів і сріблиться в сонячному промені, а за ним підіймаються з землі кущі, дерева, стоги сіна, луки наче тануть під сонцем і течуть в усі боки, рудуватозолоті. Ось сонце торкнулось тихої води біля берега,— здається, що вся ріка посунулася, подалася туди, де пірнуло сонце. Сходячи все вище, воно, радісне, благословляє, гріє оголену, змерзлу землю, а земля кадить солодкими пахощами осені. Прозоре повітря показує землю величезною, безконечно розширяючи її. Все пливе в далечінь і манить дійти до синіх країв землі. Я бачив схід сонця в цьому місці десятки разів, і завжди передо мною народжувався новий світ, по-новому красивий...

Якось особливо я люблю сонце, мені подобається саме ім'я його, солодкі звуки імені, дзвін, захований в них; люблю, заплющивши очі, підставити обличчя під гарячий промінь, піймати його на долоню руки, коли він проходить мечем крізь щілину паркана або крізь гілля. Дідусь дуже шанує «князь Михайла Чернігівського і болярина Феодора, які не уклонилися сонцю»,— а мені здається, що ці люди чорні, як цигани, похмурі, злі, що в них завжди хворі очі, як у бідної мордві. Коли сонце підійметься над лугами, я мимоволі посміхаюсь від радості.

Надо мною дзвенить хвойний ліс, струшуючи з зелених лап краплі роси; в тіні, під деревами, на мережаному листі папороті виблискує срібною парчею іній ранкового заморозку. Поруділа трава толочена дощами, схилені до

землі стебла нерухомі, та коли на них падає ясний промінь — помітно легкий трепет у травах, може, останнє зусилля життя.

Попрокидались пташки; сірі москочки пуховими кульками падають з гілки на гілку, вогняні шишкарі кришать кривими носами шишки на вершинах сосен, на кінці соснової лапи гоїдається біла аполонівка, махаючи довгими стерновими перами, чорне бісерне очко недовірливо косяться на сітку, яку я натяг. І якось раптом чуєш, що вже увесь ліс, хвилину тому поважно задумливий, налився сотнями пташиних голосів, наповнений клопотом живих істот, найчистіших на землі,— по образу їх людина, батько краси земної, створила на втіху собі ельфів, херувимів, серафимів і увесь ангельський чин.

Мені трохи шкода ловити пташок, соромно садовити їх у клітки, мені більше подобається дивитись на них, але мисливська пристрасть і бажання заробити грошей перемагають жаль.

Пташки смішать мене своїми хитрощами: блакитна синиця уважно й пильно оглянула пастку, зрозуміла, чим воно загрожує їй і, зайшовши збоку, безпечно, спритно тягає насіння крізь прутики клітки. Синиці дуже розумні, але вони надто цікаві, і це губить їх. Поважні снігурі — дурнуваті: вони йдуть у сітку цілою зграєю, як ситі міщани в церкву; коли їх накриєш, вони дуже здивовані, витріщають очі й щипають пальці товстими дзьобами. Шишкар іде в пастку спокійно й солідно; повзик, невідома, ні на кого не схожа пташка, довго сидить перед сіткою, поводячи довгим дзьобом, опираючись на товстий хвіст; він бігає по стовбурах дерев, як дятел, завжди супроводячи синиць. В цій димчатій пташці є щось моторшне, вона здається самотною, ніхто її не любить, і вона нікого. Він, як сорока, любить красти і ховати дрібні блискучі речі.

Опівдні я кінчаю лови, йду додому лісом і полями,— як іти великою дорогою, через села, хлопчакі й парубки віднімуть клітки, порвуть і поламають снасть,— це вже було зі мною.

Я приходжу надвечір, стомлений, голодний, але мені здається, що за день я виріс, пізнав щось нове, став сильніший. Ця нова сила дає мені змогу слухати злостиве дідове глузування спокійно й незлобливо; бачачи це, дід починав говорити розсудливо, серйозно:

— Кидай пусті діла, кинь! Через пташок ніхто в люди не виходив, не було такого випадку, я знаю! Вибери-но ти собі місце і на ньому вирощуй свій розум. Людина не для дурниць живе, вона — богове зерно, вона повинна дати колос зерен добрих! Людина — наче карбованець: перевернувся в хорошому обігу — три карбованці стало! Думаєш, легко жити? Ні, дуже не легко! Світ людині — темна ніч, кожен сам собі світити мусить. Всім дано по десятку пальців, а всяк хоче більше взяти своїми руками. Треба явити силу, а нема сили — хитрощі; хто малий та слабкий, той — ні в рай, ні в пекло! Живи наче з усіма, а пам'ятай, що — сам; кожного слухай, а нікому не вір; на око повіриш, криво одміриш. Помовчуй, — будинки й міста будують не язиком, а карбованцем та молотком. Ти не башкирець, не калмик, у яких все багатство — воші та вівці...

Він міг говорити цими словами цілий вечір, і я знав їх напам'ять. Слова подобались мені, але до змісту їх я ставився недовірливо. З його слів було ясно, що людині заважають жити, як вона хоче, дві сили: бог і люди.

Сидячи біля вікна, бабуся сукала нитки для мережива; фурчало веретено в її вправних руках, вона довго слухала дідові балачки мовчки і раптом говорила:

— Все буде так, як мати божа посміхнеться.

— Чого це? — кричав дід. — Бог! Я про бога не забув, я бога знаю! Дурепю стара, хіба — бог оце на землю дурнів посівав, чи що?

...Мені здавалося, що краще за всіх живуть на землі козаки та солдати; життя у них — просте, веселе. В погожі дні вони з самого ранку з'являлись проти нашого будинку, за яром, засіявши чисте поле, як білі гриби, і починали складну, цікаву гру: спритні, сильні, в білих сорочках, вони весело бігали по полю з рушницями в руках, зникали в яру і раптом, на заклик труби, знову висипаючи на поле, з криками «ура», під зловісний бій барабанів, бігли просто на наш будинок, наїживши штики, і здавалося, що зараз вони сколупнуть із землі, рознесуть наш дім, як стіг сіна.

Я теж кричав «ура» і самовіддано біг з ними; лютий дроб барабана викликав у мене жагуче бажання зруйнувати щось, поламати паркан, бити хлопців.

Під час відпочинку солдати частували менє махоркою, показували важкі рушницї, іноді той або інший, наставивши у живїт менї штик, кричав умисно люто:

— Коли таргана!

Штик блищав, здавалося, що він живий, звивається, як змія, і хоче ужалити,— це було трохи боязно, але більше приємно.

Мордвин-барабанщик вчив мене бити палками по шкірі барабана; спочатку він брав кисті моїх рук і, вимотавши їх до болю, пхав мені палки в нам'яті пальці.

— Стукай — раз-дува, раз-дува! Трам-та-та-там! Стукай йому — лїви — тиха, прави — швидка, трам-та-та-там! — грізно кричав він, розширюючи пташині очі.

Я бігав по полю з солдатами аж до кінця муштри і потім проводив їх через усе місто до казарм, слухаючи гучні пісні, розглядаючи добрі обличчя, всі такі новенькі, наче п'ятачки, тільки що відкарбовані.

Щільна маса однакових людей весело текла по вулиці єдиною силою, що збуджувала почуття приязні до неї, бажання поринути в неї, як у річку, увійти, як у ліс. Ці люди нічого не бояться, на все дивляться сміливо, все можуть перемогти, вони досягнуть усього, чого захочуть, а головне,— всі вони прості, добрі.

Але раз, під час відпочинку, молодий унтер дав мені товсту цигарку.

— Покури! Вона у мене — он яка, нікому б не дав, та надто вже ти — хлопець хороший!

Я закурив. Він відступив на крок, і раптом червоне полум'я засліпило мене, опекло мені пальці, ніс, брови: сірий солоний дим змусив чхати і кашляти; сліпий, зляканий, я тупцював на місці, а солдати, обступивши мене тісним колом, реготали голосно й весело. Я пішов додому,— свист і сміх котилися за мною, щось виляскувало, наче пастух батогом. Боліли попечені пальці, пекло обличчя, з очей текли сльози, але мене пригнічував не біль, а тяжке, тупе здивування: навіщо вони це зробили зі мною? Чому це тішить добрих хлопців?

Дома я заліз на горище і довго сидів там, згадуючи все непояснено жорстоке, що так щедро зустрічалося на шляху моему. Особливо яскраво і виразно згадався мені молоденький солдатик із Сарапула — стоїть передо мною і, наче живий, питає:

— Що? Зрозумів?

Незабаром мені ще довелося пережити щось тяжче й разючіше.

Я став бігати в казарми до козаків,— вони стояли біля Печерської слободи. Козаки здавалися інакшими, як солдати, не тому, що вони вправно їздили на конях і були красивіше одягнені,— вони інакше говорили, співали інших пісень і чудово танцювали. Бувало увечері, почистивши коней, вони зберуться в коло біля стаєнь, і маленький рудий козак, струснувши чубом, високим голосом заспіває, як мідна труба: тихенько, напружено витягаючись, заведе сумну пісню про тихий Дон, синій Дунай. Очі у нього заплющені, як заплющує їх вільшанка-птиця, яка часто захоплюється співами так, що падає з гілки на землю мертвою, комір сорочки у козака розстебнутий, видно ключиці, наче мідні вудила, і весь цей чоловік — вилитий, мідний. Хитаючись на тонких ногах, наче земля під ним колишеться, розводячи руками, сліпий і дзвінкий, він мов перестав бути людиною, став сурмою горніста, сопілкою — пастуха. Іноді мені здавалося, що він перекинеться, впаде спиною на землю і помре, як вільшанка,— бо витратив на пісню всю свою душу, всю її силу.

Сховавши руки в кишені й за широкі спини, навколо нього вінком стоять товариші, строго дивляться на його мідне обличчя, стежать за рукою, що тихо плаває в повітрі, і співають поважно, спокійно, як у церкві на криласі. Всі вони — бородаті й безбороді — були цієї хвилини схожі на ікони: такі ж грізні й віддалені від людей. Пісня довга, як велика дорога, вона така ж рівна, широка й мудра; коли слухаєш її, то забуваєш — день на землі чи ніч, хлопчик я чи вже дід, забуваєш усе! Замруть голоси співців,— чути, як зітхають коні, сумуючи за привіллям степів, як тихо і невблаганно насувається з поля осіння ніч; а серце росте й хоче розірватись від повноти якихось незвичайних почуттів і од великої, німої любові до людей, до землі.

Маленький, мідний козак здавався мені не людиною, а чимось значнішим — казковою істотою, кращим і вищим за всіх людей. Я не міг говорити з ним. Коли він питав мене про що-небудь, я щасливо посміхався й мовчав зняковіло. Я ладен був ходити за ним мовчки і покірливо, як собака, аби тільки частіше бачити його, слухати, як він співає.

Раз я бачив, як він, стоячи в кутку стайні, піднявши

руку до обличчя, розглядає надітий на палець гладенький срібний перстень; його красиві губи ворушилися, маленькі руді вуса здригалися, обличчя було сумне, ображене.

Але якось, темного вечора, я прийшов з клітками в трактир на Старому Сінному майдані,— трактирник був палкий любитель співочих пташок і часто купував їх у мене.

Козак сидів біля стойки, в кутку, між піччю й стіною; з ним була огрядна жінка, майже вдвоє більша за нього тілом, її кругле обличчя лисніло, як сап'ян, вона дивилась на нього ласкавими очима матері, трохи тривожно; він був п'яний, човгав витягненими ногами по підлозі і, мабуть, боляче зачіпав ноги жінці,— вона, здригаючися, морщилась, просила його тихенько:

— Не дурійте...

Козак з великим зусиллям підводив брови, але вони в'яло знову опускалися. Йому було жарко, він розстібнув мундир і сорочку, оголивши шию. Жінка, спустивши хустку з голови на плечі, поклала на стіл міцні білі руки, зчепивши пальці так, аж вони почервоніли. Що більше я дивився на них, то більше він здавався мені винуватим сином доброї матері; вона щось говорила йому ласкаво й докірливо, а він мовчав зніяковіло,— нічого було відповісти на заслужені докори.

Раптом він устав, наче уколений, негаразд — низько на лоб — надів картуз, прибив його долонею і, не застібаючись, пішов до дверей; жінка теж підвелась, сказавши трактирникові:

— Ми зараз повернемося, Кузьмич...

Люди проводили їх сміхом, жартами. Хтось сказав густо й суворо:

— Повернеться лоцман,— він їй покаже!

Я пішов слідом за ними; вони випередили мене кроків на десять, прямуючи у птьмі, навскоси через майдани, по самісінькій грязюці, до укусу високого берега Волги. Мені було видно, як хитається жінка, підтримуючи козака, я чув, як чавкає грязь у них під ногами; жінка неголосно, благаючи, питала:

— Куди ж ви? Ну, куди ж?

Я пішов за ними по грязі, хоч це була не моя до рога. Коли вони дійшли до панелі укусу, козак зупинився, одійшов від жінки на крок і раптом ударив її в обличчя; вона скрикнула з подивом і переляком:

— Ой, та за що ж це?

Я теж злякався, підбіг близько до них, а козак схопив жінку поперек тіла, перекинув її через поручні вниз з гори, плигнув за нею, і обоє вони покотилися вниз, по траві укусу, чорною купою. Я обімлів, завмер, слухаючи, як там, внизу, тріщить, рветься одяг, ричить козак, а низький голос жінки бурмоче, перериваючися:

— Я закричу... закричу...

Вона голосно, болісно охнула, і стало тихо. Я намацав каменюку, пустив її вниз,— зашелестіла трава. На майдані грюкали скляні двері шинку, хтось ухнув, мабуть, упав, і знову тиша, ладна кожної секунди налякати чимось.

Знизу з'явилася велика біла груда, схлипуючи й сопучи, вона тихо, нерівно підіймається вгору,— я впізнаю жінку. Вона йде на чотирьох, як вівця, мені видно, що вона по пояс гола, висять її великі груди, і здається, що в неї три обличчя. Ось вона добралась до поручнів, сіла на них майже поруч мене, дише, наче запалений кінь, поправляє скуйовджене волосся; на білині її тіла ясно видно темні плями грязі; вона плаче, витирає сльози на щоках рухами кішки, що вмивається, бачить мене і тихенько скрикує:

— Господи — хто це? Іди, безсоромнику!

Я не можу піти, закам'янівши від подиву та гіркого тосчного почуття,— мені згадуються слова бабусиної сестри:

«Баба — сила, Єва самого бога обдурила...»

Жінка встала, і, прикривши груди порваним одягом, заголивши ноги, швидко пішла геть, а з-під гори з'явився козак, замахав у повітрі білим шматтям, тихенько свиснув, прислухався і заговорив веселим голосом:

— Дар'є! Що? Козак завжди візьме, що треба... ти думала — п'яний? Ні-і, це я прикидався... Дар'є!

Він стоїть твердо, голос його звучить тверезо й нашішкувато. Нахилившись, він витер шматтям свої чоботи і заговорив знову:

— Гей, візьми кофту... Дашк! Та не комизься...

І козак голосно вимовив ганебне для жінки слово.

Я сиджу на купі жорстви, слухаючи цей голос, самотній у нічній тиші і такий гнітюче владний.

Перед очима танцюють вогні ліхтарів на майдані; праворуч, у чорній купі дерев, височить білий інститут благородних дівиць. Ліниво нанизуючи брудні слова одне на

одне, козак іде на майдан, помахуючи білим шматтям, і нарешті зникає, як поганий сон.

Внизу, під укосом, на водокачці пихтить паровідвідна трубка, по узвозу котяться візницькі дрожки, навколо — ні душі. Отруений, я йду вздовж укусу, стискаючи в руці холодну каменюку, — я не встиг кинути нею на козака. Біля церкви Георгія Побідоносця мене зупинив нічний сторож, сердито розпитуючи — хто я, що несу за плечима в мішку.

Я докладно розповів йому про козака — він почав реготати, покрикуючи:

— Спритно-о! Козаки, брат, дійшлий народ, вони нам не рівня! А молодичка — сука...

Він подавився сміхом, а я пішов далі, не розуміючи — з чого ж він сміється?

І думав з жахом: а що, коли б таке трапилося з моєю матір'ю, з бабусею?

VIII

Коли випав сніг, дід знову одвів мене до бабусиної сестри.

— Це не погано для тебе, не погано, — казав він мені.

Мені здавалося, що за літо я прожив страшенно багато, постарішав і порозумнішав, а в хазяїнів за цей час нудьга стала густішою. Так само часто вони хворіють, псу-ючи собі шлунки надмірною їжею, так само докладно розповідають одне одному про перебіг хвороб, старуха так само страшно й люто молиться богу. Молода хазяйка після пологів схудла, змаліла в просторі, але ходить так само важно й повільно, як вагітна. Шийучи дітям білизну, вона тихенько співає завжди ту саму пісню:

— Спиря, Спиря, Спиридуля, —
Спиря, братік мій ріднуля;
Сама сяду в сапочки,
Спирю — на зап'яточки...

Якщо ввійти в кімнату, вона зразу перестає співати й сердито кричить:

— Чого тобі?

Я певен, що вона не знала жодної пісні, крім цієї.

Увечері хазяї кличуть мене в кімнату й наказують:

— Ану, розкажи, як ти жив на пароплаві!

Я сідаю на стілець біля дверей убиральні й розповідаю: мені приємно згадувати про інше життя в цьому, куди мене пхнули проти моєї волі. Я захоплююсь, забуваю про слухачів, але — не надовго; жінки ніколи не їздили на пароплаві й питають мене:

— А все ж либонь боязнь?

Я не розумію — чого боятись?

— А як раптом він зверне на глибоке місце та й потоне!

Хазяїн регоче, а я — хоч і знаю, що пароплави не тонуть на глибоких місцях, — не можу переконати в цьому жінок. Стара впевнена, що пароплав не плаває по воді, а йде, упираючись колесами в дно ріки, як віз по землі.

— Якщо він залізний, то як же ж він пливе? Адже сокира не плаває...

— Але ж ківш не тоне у воді?

— Порівняй! Ківш — маленький, порожній...

Коли я говорю про Смурого і його книги, вони дивляться на мене підозріливо; стара каже, що книги пишуть дурні та еретики.

— А псалтир? А цар Давид?

— Псалтир — святе письмо, та й то цар Давид прощення просив у бога за псалтир.

— Де це сказано?

— На долоні в мене, — я тобі ось як дам по потилиці, то знатимеш — де!

Вона все знає, про все говорить упевнено і завжди — дико.

— На Печорці татарин помер, то душа в нього через горло вилітала, чорна, як дьоготь!

— Душа — дух, — кажу я, але вона презирливо кричить:

— Це в татарина? Дурень!

Молода хазяйка теж боїться книг.

— Це дуже шкідливо книжки читати, а особливо — в молоді літа, — каже вона. — У нас на Гребешку одна дівиця доброго сімейства читала-читала, та — в диякона й закохалася. То дияконова жінка так страмила її — жах навіть! На вулиці, при людях...

Іноді я вживав слова із книг Смурого; в одній з них, без початку й кінця, було сказано: «Власне кажучи, ніхто

не винаходив пороху; як завжди, він з'явився в кінці довгого ряду дрібних спостережень і винаходів».

Не знаю чому, але мені дуже запам'яталась ця фраза, особливо ж сподобалося сполучення двох слів: «власне кажучи»; я почував у них силу,— багато вони завдали горя мені, смішного горя. Є таке.

Якось, на пропозицію хазяїв розповісти їм що-небудь про пароплав, я відповів:

— Мені вже нічого розповідати, власне кажучи...

Це їх здивувало, вони закаркали:

— Як? Як ти сказав?

І всі четверо почали дружно реготати, повторюючи:

— Власне кажучи, ох ти — лишенько!

Навіть хазяїн сказав мені:

— Погано ти вигadaв, дивак!

З того часу вони звали мене:

— Гей, власне кажучи! Йди лишень витри підлогу після дитини, власне кажучи...

Це безглузде глумління не ображало, але дуже дивувало мене.

Я жив у тумані отупляючої нудьги і, щоб побороти її, намагався якомога більше працювати. Роботи не бракувало,— в домі було двоє малих дітей, няньки не годили хазяїнам, їх раз у раз міняли; я повинен був возитися з малечею, щодня прав пелюшки і щотижня ходив до Жандармського джерела полоскати білизну,— там мене висміювали прачки.

— Ти чого за бабське діло взявся?

Інколи вони доводили мене до того, що я ляпав їх скрутнями мокрої білизни, вони щедро платили мені тим-таки, але з ними було весело, цікаво.

Жандармське джерело текло по дну глибокого яру, спускаючись до Оки, яр одрізав від міста поле, назване ім'ям стародавнього бога — Ярило. На цьому полі, в сьомий четвер після великоддя, городське міщанство влаштувало гулянки; бабуся казала мені, що за її молодих літ народ ще вірував у Ярила і приносив йому жертву: брали колесо, обкручували його смоляним ключчям і, пустивши з гори, з криками, з піснями, стежили — чи докотиться вогняне колесо до Оки. Коли докотиться — бог Ярило прийняв жертву: літо буде сонячне й щасливе.

Прачки були, здебільшого, з Ярила, всі моторні, зубаті молодиці; вони знали все життя міста, і було дуже

цікаво слухати їхні оповідання про купців, чиновників, офіцерів, на яких вони працювали. Полоскати білизну взимку, в крижаній воді струмка — каторжне діло; в усіх жінок так мерзли руки, що тріскалася шкіра. Зігнувшись над струмком, замкненим у дерев'яну колоду, під стареньким шліястим дашком, який не захищав від снігу й вітру, молодичі полоскали білизну; обличчя їхні налиті кров'ю, нашипані морозом; мороз пече мокрі пальці, вони не згинаються, з очей течуть сльози, а жінки невгавуючи гомонять, переказуючи одна одній усякі історії, ставлячись до всіх і до всього з якоюсь особливою хоробрістю.

Краще за всіх розповідала Наталя Козловська, жінка років за тридцять, свіжа, міцна, з насмішкуватими очима, з якимсь особливо гнучким і гострим язиком. Вона за-служила увагу всіх подруг, з нею радились про всякі справи й поважали її за спритність в роботі, за акуратний одяг, за те, що вона віддала дочку учитися в гімназію. Коли вона, згинаючись під вагою двох корзин з мокрою білизною, спускалася з гори по слизькій стежці, її зустрічали весело, дбайливо питали:

— Як дочка?

— Нічого, спасибі, вчиться, слава богу!

— Гляди — панією буде?

— А задля того й учу. Звідки панота, пещена свинота? Все з нас, з черноти земної, а звідки ж іще? Чим більше науки, тим довші руки, більше візьмуть; а ким більше взято, у того й більше свято... Бог посилає нас сюди дурними дітьми, а назад кличе розумними стариками, значить — треба вчитись!

Коли вона говорила, всі мовчали, уважно слухаючи доладну, впевнену мову. Її хвалили у вічі й позаочі, дивувалися з її витривалості, розуму, але — ніхто не наслідував її. Вона обшила собі рукава кофти рудою шкірою з халяви чобота, — це дозволяло їй не заголювати рук по лікті, не мочити рукавів. Всі казали, що вона добре придумала, але ніхто не зробив цього собі, а коли зробив я — мене висміяли.

— Ех ти, у баби розуму вчишся!

Про дочку її говорили:

— Чи ба, велике діло! Ну, на одну панію буде більше, чи легко? Та, може, ще й не довчиться, помре...

— Та воно ж і вчені не солодко живуть: он у Бахілова

дочка вчилася-вчилася, та й сама в учительки пішла, ну, а коли вчителька, значить — стара дівка...

— Звісно! Заміж і без науки візьмуть, було б за що взяти...

— Бабський розум не в голові...

Було дивно й ніяково слухати, що вони самі про себе говорять так безсоромно. Я знав, як говорять про жінок матроси, солдати, землекопи, я бачив, що чоловіки завжди хвастають один перед одним своєю спритністю в обдурюванні жінок, витривалістю в зносінах з ними; я почував, що вони ставляться до «бабів» вороже, але майже завжди за оповіданнями чоловіків про свої перемоги, разом з хвастощами, звучало щось, що дозволяло мені думати, що в цих оповіданнях хвастощів і вигадки більше, ніж правди.

Прачки не розповідали одна одній про свої любовні пригоди, але в усьому, що говорили вони про чоловіків, я чув ставлення насмішкувате, зле і думав, що, певне, це правда: баба — сила!

— Як не крутися, з ким не дружи, а до баби прийдеш, не минеш,— сказала раз Наталя, і якась баба застудженим голосом гукнула їй:

— А куди ж іще? Від бога й то до нас тікають, мо-нахи, пустинники...

Ці розмови під плачливий плюскіт води, ляскання мокрого шмаття, на дні яру, в брудній щілині, якої навіть зимовий сніг не міг прикрити своїм чистим покривом, ці безсоромні, злі розмови про таємне, про те, звідки всі племена й народи, викликали у мене лякливу огиду, відштовхуючи думку й почуття в бік від «романів», які настирливо оточували мене; з поняттям «роман» у мене міцно зв'язалося уявлення про брудну, розпусну історію.

Але все-таки в яру, серед прачок, в кухнях у денщиків, у підвалі в робітників-землекопів було незрівнянно цікавіше, ніж дома, де заклала одноманітність мови, поняття, подій викликала тільки тяжку й злу нудьгу. Хазяї жили в зачарованому колі їжі, хвороб, сну, метушливих готувань до їжі, до сну; вони говорили про гріхи, про смерть, дуже боялись її, вони товклися, як зерна навколо жорна, завжди чекаючи, що от воно роздавить їх.

У вільні години я йшов у сарай колоти дрова, бажаючи побути наодинці з собою, але це нечасто вдавалось,— приходили денщики й розповідали про життя в дворі.

Частіше від інших до мене заходили в сарай Єрмохін і Сидоров. Перший — довгий, сутулий калужанин, увесь сплетений з товстих і міцних жил, малоголовий, з мутними очима. Він був ледачий, прикро дурний, рухався по-вільно, незграбно, а коли бачив жінку, то мукав і нахилився вперед, наче хотів упасти до ніг їй. Всі в дворі дивувалися з швидкості його перемог над куховарками, покоївками, заздрили йому, боялись його ведмежої сили. Сидоров, худорлявий і кістлявий туляк, був завжди сумний, говорив тихенько, кашляв обережно, очі його лякливо горіли, він дуже любив дивитися в темні кутки; чи розповідає щось півголосом, чи сидить мовчки, але завжди дивиться в той куток, де темніше.

— Ти чого дивишся?

— А може, миша вибіжить... Люблю мишей, такі, перекочуються, тихенькі...

Я писав денщикам листи на село, записки коханим, мені це подобалось; але було приємніше, ніж для інших, писати листи для Сидорова — він акуратно щосуботи посилав листи сестрі в Тулу.

Запросивши мене до себе в кухню, він сідав до стола поруч зо мною, кріпко розтирав долонями стрижену голову й шепотів у вухо мені:

— Ну, шквар! Спочатку — як годиться: люба моя сестронько, живіть при здоров'ї багато літ — як годиться! Тепер пиши: карбованець я одержав, тільки цього не треба і дякую. Мені нічого не треба, ми живемо добре, — ми живемо зовсім не добре, а як собаки, ну, ти про це не пиши, а пиши — добре! Вона — маленька, їй чотирнадцять літ усього — нащо їй знати? Тепер пиши сам, як тебе вчили...

Він навалювався на мене з лівого боку, гаряче й пахуче дихав у вухо мені й шепотів наполегливо:

— Щоб вона не давала хлопцям обніматися з нею і чіпати її за груди і ніяк! Пиши: якщо хтось говорить ласкаво, ти йому не вір, це він хоче обдурити вас, зіпсувати...

Від зусиль здержати кашель, сіре обличчя його наливалось кров'ю, він надимав щоки, в очах виступали сльози, він совався на стільці і штовхав мене.

— Ти заважаєш!

— Нічого, пиши!.. Панам не довіряйся найбільше, вони обманять дівчину з одного разу. Він знає свої слова і все може сказати, а як ти йому повірила, то — тебе в публіч-

ний дім. А якщо назбираєш карбованець, то віддай попові, він і збереже, коли добра людина. А краще закопуй у землю, щоб ніхто не бачив, і пам'ятай — де.

Було дуже сумно слухати цей шепіт, заглушуваний вереском бляшаного вертуна квартирки. Я оглядаюся на закурене чоло печі, на шафу з посудом, засиджену мухами,—кухня неймовірно брудна, повна блощиць, гірко прдпахла смаженою олією, гасом, димом. На печі, в скіпках, шарудять таргани, смуток вливається в душу, майже до сліз шкода солдата, його сестри. Хіба можна, хіба добре жити так? Я пишу щось, вже не слухаючи шепоту Сидорова, пишу про те, як нудно й гірко жити, а він, зітхаючи, говорить мені:

— Багато пишеш, спасибі! Тепер вона буде знати, чого треба боятись...

— Нічого не треба боятись,— сердито кажу я, хоч сам боюся багато чого.

Солдат сміється, прикашлюючи.

— Чудачок! Як же ж не боятись? А — пани, а — бог? Та мало чого!

Одержавши лист від сестри, він неспокійно просив:

— Читай, будь ласка, швидше...

І змушував мене прочитувати написаний кривульками, образливо короткий і пустий лист тричі.

Був він добрий, лагідний, але до жінок ставився так само, як і всі — по-собачому грубо і просто. Волею й неволею спостерігаючи ці відносини, що часто з разючою й поганою швидкістю розвивались перед моїми очима з початку до кінця, я бачив, як Сидоров збуджував у молодиці добре почуття наріканнями на своє солдатське життя, як він п'янить її ласкавою брехнею, а після всього, розповідаючи Єрмохину про свою перемогу, бридливо морщиться і плює, наче зажив гірких ліків. Це мене било по серцю, я сердито питав солдата — навіщо всі вони обманюють молодиць, брешуть їм, а потім, глумлячися з жінки, передають її один одному і часто — б'ють?

Він тільки тихенько посміхався й казав:

— Тобі не треба цікавитись цими ділами, це все погане, це — гріх! Ти — маленький, тобі рано...

Але раз я добився відповіді більш певної і дуже пам'ятної мені.

— Думаєш — вона не знає, що я її обманюю? — сказав він, підморгнувши і кашляючи.— Вона — зна-а-е!

Вона сама хоче, щоб обманули. Всі брешуть у цім ділі, це вже таке діло, соромно всім, ніхто нікого не любить, а просто — пустоці! Це дуже соромно, ось, підожди, сам узнаєш! Треба, щоб було вночі, а вдень—в темноті, в чулані, еге! За це бог з раю вигнав, через це всі нещасні...

Він говорив так гарно, так сумно, покайно, що це трохи примирило мене з його романами; я ставився до нього дружніше, ніж до Єрмохіна, якого ненавидів і всяко намагався висміяти, роздратувати,—це мені вдавалося, і частенько він ганявся за мною по двору з недобрими намірами, які тільки через незграбність рідко вдавалися йому.

— Це — заборонено,—говорив Сидоров.

Що заборонено — я знав, але що від цього люди нещасні — не вірилося. І бачив, що нещасні, а не вірив, бо не раз спостерігав незвичайний вираз в очах закоханих людей, почував особливу доброту закоханих; бачити це свято серця завжди було приємно.

Але все-таки життя, пам'ятаю, здавалось мені чимраз нуднішим, жорстокішим, непорушно встановленим назавжди в тих формах і відносинах, як я бачив його день у день. Не думалося про можливість чогось кращого, ніж те, що є, що невблаганно з'являється перед очима щодня.

Але раз солдати розповіли мені історію, яка дуже схвилювала мене.

В одній із квартир жив закройщик кращого кравця в місті, тихий, скромний, не росіянин. У нього була маленька, бездітна жінка, що день і ніч читала книги. У галасливому дворі, в будинках, тісно набитих п'яними людьми, ці двоє жили невидимо і безмовно, гостей не приймали, самі нікуди не ходили, тільки у свята в театр.

Чоловік з ранку до пізнього вечора був на службі, жінка, схожа на дівчинку-підлітка, разів зо два на тиждень удень виходила в бібліотеку. Я часто бачив, як вона, похитуючись, наче шкутильгаючи, дрібненькими кроками йде по дамбі, з книгами в ременях, як гімназистка, простенька, приємна, нова, чиста, в рукавичках на маленьких руках. Обличчя у неї пташине, з швидкими оченятами, вся вона гарненька, як фарфорова фігурка на підзеркальнику. Солдати казали, що в неї неvistачає ребра в правому боці, того вона й хитається так чудно, коли йде, але мені це здавалось приємним і зразу відрізняло її від інших дам у дворі — офіцерських жінок; ці, незважаючи

на їх гучні голоси, строкаті вбрання і високі турнюри, були якись приношені, наче вони довго і забуто лежали в темному чулані, серед усяких непотрібних речей.

Маленьку закройщицю вважали у дворі за недоумкувату, казали, що вона втратила розум у книгах, дійшла до того, що не може впоратися з господарством, її чоловік сам ходить на базар по провізію, сам замовляє обід і вечерю куховарці, величезній не російській бабі, похмурій, з одним червоним оком, завжди мокрим, і вузенькою рожевою щілиною замість другого. Сама ж пані — говорили про неї — не вміє відрізнити буженини від телятини і колись ганебно купила замість петрушки хрін! Ви подумайте, який жах!

Всі троє, вони були чужі в домі, наче випадково потрапили в одну з кліток цього великого курника, нагадуючи синиць, які, рятуючись від морозу, влітають через квартиру в душне й брудне житло людей.

І раптом денщики розповіли мені, що панове офіцери затіяли з маленькою закройщицею образливу й лиху гру: вони майже щодня, то один, то другий, передають їй записки, в яких пишуть про любов до неї, про свої страждання, про її красу. Вона відповідає їм, просить дати їй спокій, жалкує, що завдала горя, просить бога, щоб він допоміг їм розлюбити її. Одержавши таку записку, офіцери читають її всі разом, сміються з жінки і знову разом складають лист до неї від імені когось одного.

Розповідаючи мені цю історію, денщики теж сміялись, лаяли закройщицю.

— Дурепа нещасна, кривуля, — казав Єрмохін басом, а Сидоров тихенько підтримував його:

— Кожна баба хоче, щоб її обманули. Вона все знає...

Не повірив я, що закройщиця знає, як сміються з неї, і зразу вирішив сказати їй про це. Простеживши, коли її куховарка пішла в погріб, я вбіг по чорних сходах у квартиру маленької жінки, заглянув у кухню — там було порожньо, увійшов до кімнат — закройщиця сиділа біля столу, в одній руці у неї важка позолочена чашка, в другій — розгорнена книга; вона злякалась, притулила книгу до грудей і стала неголосно кричати:

— Хто це? Августо! Хто ти?

Я почав швидко і плутано говорити їй, чекаючи, що вона кине на мене книгу або чашку. Вона сиділа у великому малиновому кріслі, вдягнена в голубий капот з ба-

хромою на подолі, з мереживом на комірці й рукавах, по плечах розсипалося русе хвилясте волосся. Вона була схожа на ангела з царських дверей. Тулячися до спинки крісла, вона дивилась на мене круглими очима, спочатку сердито, потім здивовано, з посмішкою.

Коли я сказав усе, що хотів, і, втративши хоробрість, обернувся до дверей, вона крикнула мені:

— Стривай!

Ткнула чашку на піднос, кинула книгу на стіл і, склавши долоні, заговорила густим голосом дорослої людини:

— Який ти дивний хлопчик... Підійди ближче!

Я підійшов дуже обережно, вона взяла мою руку і, гладячи її маленькими холодними пальцями, спитала:

— Тебе ніхто не навчив сказати мені це, ні? Ну, га-разд, я бачу, вірю — ти сам придумав.

Випустивши мою руку, вона заплющила очі і тихенько, протяжно сказала:

— То про це говорять брудні солдати!

— Ви б виїхали з квартири, — солідно порадив я.

— Чому?

— Здолають вони вас.

Вона приємно засміялася, потім спитала:

— Ти вчився? Книжки читати любиш?

— Ніколи мені читати.

— Якби любив, знайшовся б час. Ну — спасибі!

Вона простягла мені щіпкою складені пальці і в них срібну монету, — було соромно взяти цю холодну річ, але я не посмів одмовитись від неї і, виходячи, поклав її на сходах, на стовпчик поручнів.

Я виніс від цієї жінки враження глибоке, нове для мене; передо мною наче зоря зайнялася, і кілька днів я жив у радості, згадуючи простору кімнату і в ній закрийщицю в голубому, схожу на ангела. Навколо все було незнано красиво, пишний золотистий килим лежав під її ногами, крізь срібні шибки вікон дивився, гріючись біля неї, зимовий день.

Мені хотілося глянути на неї ще раз, — що буде, коли я піду, попрошу в неї книжку?

Я зробив це і знову побачив її на тому ж місці, так само з книгою в руках, але щока в неї була підв'язана якоюсь рудою хусткою, око запухло. Даючи мені книгу в чорній палітурці, закрийщиця нерозбірливо промимрила

щось. Я пішов із сумом, несучи книгу, від якої пахло креозотом і анісовими краплями. Книгу я сховав на горище, загорнувши її в чисту сорочку й папір, боячися, щоб хазяїни не відняли, не зіпсували її.

Вони, одержуючи «Ниву», заради викройок і премій, не читали її, але, подивившись на малюнки, складали на шафу в спальні, а в кінці року опрацювали й ховали під ліжко, де вже лежали три томи «Живописного обозрення». Коли я мив підлогу в спальні, під ці книги підтікала брудна вода. Хазяїн випишував газету «Русский курьер» і вечорами, читаючи її, лаявся:

— Чорт їх зрозуміє, навіщо вони пишуть усе це! Нудота ж...

У суботу, розвішуючи на горищі білизну, я згадав про книгу, дістав її, розгорнув і прочитав перший рядок: «Будинки — як люди: кожен має свою фізіюномію». Це здивувало мене своєю правдою! — я став читати далі, стоячи біля слухового вікна, і читав, поки не змерз, а ввечері, коли хазяї пішли до всеношної, поніс книгу в кухню й потонув у жовтуватих, зношених сторінках, схожих на осінні листя; вони легко відводили мене в інше життя, до нових імен і відносин, показуючи мені добрих героїв, похмурих лиходіїв, не подібних до людей, на яких надивився я. Це був роман Ксав'є де-Монтепена, довгий, як усі його романи, багатий на людей і події, він змальовував незнайоме, бурхливе життя. Все в романі цьому було навдивовижу просте і ясне, наче якесь світло, сховане між рядками, освітлювало добре й зле, допомагаючи любити і ненавидіти, змушуючи напружено стежити за долею людей, сплутаних у тісний рій. Зразу виникло настирливе бажання допомогти цьому, перешкодити тому, забувалося, що все це життя, яке так несподівано відкрилося, наскрізь паперове; все забувалося в коливанні боротьби, поглиналось почуттям радості на одній сторінці, почуттям прикрості на другій.

Я зачитався до того, що коли почув дзвінок на парадному ганку, не зразу зрозумів, хто це дзвонить і навіщо.

Свічка майже догоріла, свічник, який я вичистив тільки вранці, був залитий лоем; світильник лампадки, що за ним я мусив був стежити, вислизнув з держалець і погас. Я заметушився по кухні, намагаючись сховати сліди моїх злочинів, пхнув книжку під припічок, і став поправляти лампадку. З кімнат вискочила нянька.

— Оглух? Дзвонять!

Я кинувся одмикати двері.

— Спав? — суворо спитав хазяїн, жінка його, важко підіймаючись по сходах, скаржилася, що я її застудив, стара хазяйка лаялась. У кухні вона зразу побачила недогарок свічки й почала допитувати мене — що я робив.

Я мовчав, наче впавши звідкись з висоти, весь розбитий, боявся, що вона знайде книгу, а вона кричала, що я спалю будинок. Прийшов хазяїн з жінкою вечеряти, стара поскаржилася їм:

— Ось, дивіться, всю свічку спалив і будинок спалить...

Вечеряючи, вони всі четверо пиляли мене своїми язиками, згадуючи вільні й невільні гріхи мої, загрожуючи мені загибеллю, але я вже знав, що все це вони говорять не від зла і не з добрих почуттів, а тільки з нудьги. І було дивно бачити, які вони пусті й смішні, порівнюючи з людьми із книги.

Ось вони кінчили їсти, обважніли, стомлено розійшлися спати; стара хазяйка, потурбувавши бога сердитими скаргами, злізла на піч і змовкла. Тоді я встав, витяг книгу з-під припичка, підійшов до вікна; ніч була ясна, місяць дивився прямо у вікно, але дрібний шрифт не давався очам. А читати хотілось до болю. Взявши з полиці мідну каструлю, я відбив нею світло місяця на книгу — стало ще гірше, темніше. Тоді я зліз на лаву, в куток, до образів, почав читати стоячи, при світлі лампадки, і, стомлений, заснув, осівши на лаву, а прокинувся від крику і штовханів старої. Держачи книгу в руках, вона боляче стукала нею по плечах моїх, червона від злості, люто скидаючи рудою головою, боса, в самій сорочці. З полатів вив Віктор:

— Мамашо, та не кричіть ви! Жити не можна...

«Пропала книга, порвуть», — думав я.

За вранішнім чаєм мене судили. Хазяїн строго питав:

— Де ти взяв книгу?

Жінки кричали, перебиваючи одна одну. Віктор підозріливо нюхав сторінки і казав:

— Духами пахне, їй-богу...

Дізнавшись, що книга належить священникові, вони всі ще раз оглянули її, дивуючись і обурюючись, що священник читає романи, але все-таки це трохи заспокоїло їх, хоч хазяїн ще довго повчав мене, що читати — шкідливо й небезпечно.

— Он вони, читачі оті, залізницю висадили, хотіли вбити...

Хазяйка сердито й злякано крикнула чоловікові:

— Ти збожеволів! Що ти йому говориш?

Я відніс Монтепена солдатові, розповів йому, в чому річ.— Сидоров узяв книгу, мовчки відчинив маленьку скриню, витяг чистий рушник і, загорнувши в нього роман, сховав у скриню, сказавши мені:

— Не слухай їх — приходь до мене й читай, я нікому не скажу! А як прийдеш — немає мене, ключ висить за іконою, одімкни скриню й читай...

Ставлення хазяїв до книги зразу піднесло її в моїх очах на височінь важливої й страшної таємниці. Те, що якісь «читачі» висадили десь залізницю, бажаючи когось убити, не зацікавило мене, але я згадав запитання священника на сповіді, читання гімназиста в підвалі, слова Смурого про «правильні книги» і згадав дідові оповідання про чорнокнижників-фармазонів:

«А за Благословенного государя Олександра Павловича дворянчики, збочивши до чорнокнижництва та фармазонства, затіяли запродати увесь російський народ римському папі, езуїти! Тут Аракчеев-генерал заскочив їх на ділі, та, незважаючи на чини-звання — всіх у Сибір, на каторгу, там вони й щезли, яко тля...»

Згадувався «умбракул, розцяткований зірками», «Гервасій» і урочисті, насмішкуваті слова:

«Профани, що цікавляться знати наші діла! Ніколи кволі ваші очі не уздрять оних!»

Я почував себе біля порога якихось великих таємниць і жив, як божевільний. Хотілось дочитати книгу, було боязно, що вона пропаде в солдата, або він якось попсує її. Що я скажу тоді закройщиці?

А стара, пильно стежачи, щоб я не бігав до денщика, гризла мене:

— Книжник! Книжки оті розпусти вчать, он вона, книгогризка, до чого дійшла — на базар сама схсидити не може, тільки з офіцерами злигується, вдень приймає їх, я зна-аю!

Мені хотілося закричати:

«Це неправда! Вона не злигується...»

Але я боявся захищати закройщицю — а що, як стара догадається, що книга її?

Кілька днів мені жилося страшенно погано; на мене

находила неуважність, тривожна журба, я не міг спати, боячися за долю Монтепена, і ось якось куховарка за-
крройщиці, спинивши мене у дворі, сказала:

— Принеси книгу!

Я вибрав час після обіду, коли хазяї полягали спочи-
вати, і з'явився до закройщиці сконфужений, пригнічений.

Вона зустріла мене така ж, якою я її зустрів уперше,
тільки одягнена інакше: в сірій спідниці, чорній бархат-
ній кофті, з бірюзовим хрестом на одкритій шії. Вона
була схожа на самку спігура.

Коли я сказав їй, що не встиг прочитати книги і що
мені забороняють читати, у мене від образи і від радості
бачити цю жінку очі налилися слізьми.

— Ф-фу, які дурні люди! — сказала вона, зсунувши
тонкі брови.— А ще в твого хазяїна таке інтересне об-
личчя. Ти подожди журитись, я подумаю. Я напишу йому!

Це мене злякало, я заявив їй, що збрехав хазяїнам,
сказавши, що книгу взято не в неї, а в священика.

— Не треба, не пишть! — попросив я.— Вони будуть
сміятися з вас, лятимуть вас. Вас-бо ніхто не любить
у дворі, всі глузують, кажуть, що ви дурочка і у вас
невистачає ребра...

Випаливши все це, я зразу зрозумів, що сказав зайве
і образливе для неї,— вона закусила верхню губу і
ляснула себе по стегну, наче сиділа верхи на коні.
Я ніяково похилив голову, волюючи провалитися крізь
землю, але закройщиця впала на стілець і весело зарего-
тала, повторюючи:

— Ой, які дурниці!.. які дурниці! Але що ж робити? —
спитала вона сама себе, пильно оглядаючи мене,
а потім, зітхнувши, сказала: — Ти дуже дивний хлопчик,
дуже...

Глянувши в дзеркало біля неї, я побачив вилицювате,
широконосе обличчя, з великим синяком на лобі, давно
не стрижене волосся стирчало на всі боки пасмами,— ось
це й зветься «дуже дивний хлопчик»?.. Не схожий дивний
хлопчик на фарфорову тоненьку фігурку...

— Ти не взяв тоді грошика, що я дала. Чому?

— Мені не треба.

Вона зітхнула.

— Ну, що ж робити! Коли тобі дозволять читати, при-
ходь, я тобі дам книжок...

На піддзеркальнику лежали три книги; та, яку я приніс,

була найтовша. Я дивився на неї з сумом. Закройщиця простягла мені маленьку рожеву руку.

— Ну, прощай!

Я обережно торкнувся до її руки й швидко пішов.

А, певне, правду кажуть про неї, що вона нічого не знає,— от двадцять копійок назвала грошиком, наче дитина.

Але це мені подобалось...

ІХ

І сумно і смішно згадувати, скільки тяжких принижень, образ і тривоги завдала мені, несподівано спалахнувши, пристрасть до читання!

Книги закройщиці здавалися страшенно дорогими, і, боячися, що стара хазяйка попалить їх у печі, я намагався не думати про ці книги, а став брати маленькі різнокольорові книжки в крамниці, де щоранку купував хліб до чаю.

Крамар був дуже неприємний хлопець — товстогубий, пітний, з білим дряблим обличчям, в золотушних шрамах і плямах, з білими очима і куценькими, незграбними пальцями на пухлих руках. Його крамниця була місцем вечірніх зібрань для підлітків і легковажних дівчат вулиці; брат мого хазяїна теж майже щовечора ходив до нього пити пиво й грати в карти. Мене часто посилали кликати його вечеряти, і я не раз бачив у тісній, маленькій кімнатці за крамницею придуркувату рум'яну жінку крамаря — як вона сиділа на колінах у Вікторушки або іншого хлопця. Це, видимо, не ображало крамаря; не ображався він і тоді, коли його сестру, яка допомагала йому торгувати в крамниці, міцно обнімали півчі, солдати і всі, кому це подобалось. Краму в крамниці було небагато, він налягував це тим, що діло в нього нове,— він не встиг поясувати його, хоч крамницю відкрито ще восени. Він показував гостям і покупцям гідкі малюнки, давав — охочим — списувати соромітні вірші.

Я читав пусті книжечки Миші Євстигнеева, платячи по копійці за прочитання кожної; це було дорого, книжки не давали мені ніякого вдоволення. «Гаук або непереборна вірність», «Франциль Венеціан», «Битва росіян з кабардинцями або прекрасна магометанка, що вмирає на гробі свого чоловіка» і вся література цього роду теж не задо-

вольняла мене, часто збуджуючи люту досаду: здавалося, що книжка знущається з мене, як з дурня, розповідаючи важкими словами неймовірні речі.

«Стрільці», «Юрій Милославський», «Таємничий чернець», «Япанча, татарський наїзник» і подібні книги подобалися мені більше — від них щось залишалось; але ще більше мене захоплювали житія святих, — тут було щось серйозне, чому вірилося і що часом глибоко хвилювало. Всі великомученики чомусь нагадували мені Хороше Діло, великомучениці — бабусю, а пренюдобні — діда, в його хороші години.

Читав я в сараї, коли ходив колоти дрова, або на горищі, що було однаково незручно, холодно. Іноді, коли книга цікавила мене або треба було прочитати її швидше, я вставав уночі і світив свічку, але стара хазяйка, помітивши, що свічки за ніч меншають, стала виміряти їх скіпкою і кудись ховала мірки. Коли вранці свічки невістачало на вершок, або коли я, знайшовши скіпочку, не обламавав її на згорілий кусок свічки, в кухні починався шалений крик, і одного разу Вікторушка обурено виголосив з полатів:

— Та перестаньте ж ляятись, мамашо! Жити не можна! Звісно, він палить свічки, тому що книжки читає, у крамаря бере, я знаю! Подивіться в нього на горищі...

Стара збігала на горище, знайшла якусь книжку й порвала її на шматки.

Це, звісно, засмутило мене, але бажання читати ще більше зміцніло. Я розумів, коли в цей дім прийде святий, — мої хазяї почнуть його вчити, стануть переробляти на свій кшталт; вони будуть робити це з нудьги. Коли вони перестануть судити людей, кричати, знущатися з них, — вони розучаться говорити, оніміють, їм не видно буде самих себе. Для того, щоб людина відчувала себе, потрібно, щоб вона якось ставилась до людей. Мої хазяї не вмili ставитись до ближніх інакше, як повчально, з осудом, і коли б почати жити так само, як вони, — так само думати, почувати, — однаково — вони засуджували б і за це. Такі вже люди.

Я всяко прихитрявся читати, стара кілька разів знищувала книги, і раптом виявилось, що я заборгував крамареві величезну суму — сорок сім копійок! Він вимагав гроші й погрожував, що стане відбирати в мене за борг хазяйські, коли я прийду до крамниці по покупки.

— Що тоді буде? — питав він мене, знушаючись.

Був він нестерпно огидний мені, і, очевидно, почувавши це, мучив мене всякими погрозами, з насолодою особливою: коли я заходив до крамниці, його плямисте обличчя розпливалось, і він питав ласкаво:

— Борг приніс?

— Ні.

Це його лякало, він хмурився.

— Як же? Що ж мені — до мирового подавати на тебе, га? Щоб тебе описали, та — в колонію?

Мені не було де взяти грошей, — заробіток мій виплачували дідові, я торопів, не знаючи, що робити? А крамар, у відповідь на моє прохання підождати з виплатою боргу, простяг мені масну, пухлу, як оладок, руку і сказав:

— Поцілуй — почекаю!

Та коли я схопив з прилавка гирю й замахнувся на нього, він, присідаючи, крикнув:

— Що, що ти, що ти — я жартую!

Розуміючи, що він не жартує, я вирішив украсти грошей, щоб розплатитися з ним. Ранками, коли я чистив одяг хазяїнові, в кишенях його штанів дзвеніли монети, іноді вони випадали з кишені й котилися по підлозі, раз якась провалилася в щілину під сходи, у дровник; я забув сказати про це і згадав лише через кілька день, знайшовши двадцять копійок у дровах. Коли я віддав їх хазяїнові, жінка сказала йому:

— От бачиш? Треба рахувати гроші, коли залишаєш в кишенях.

Але хазяїн сказав, посміхнувшись мені:

— Він не вкраде, я знаю!

Тепер, вирішивши вкрасти, я згадав ці слова, його довірливу посмішку і відчув, як мені важко буде вкрасти. Кілька разів я виймав з кишені срібло, рахував його і не міг наважитися взяти. Днів три я мучився з цим, і раптом усе розв'язалося дуже швидко й просто; хазяїн несподівано спитав мене:

— Чого це ти, Пешків, сумний став, нездужаєш, чи що?

Я одверто розповів йому все моє горе; він насупився.

— От бачиш, до чого вони ведуть, книжки оті! Від них — так чи так — неодмінно біда...

Дав полтиник і порадив строго:

— Гляди ж не проговорися жінці або матері — крику буде!

Потім, добродушно посміхаючись, сказав:

— Наполегливий ти, чорт тебе забери! Нічого, це добре. Одначе — книжки покинь! З Нового року я передплачу хорошу газету, ось тоді й читай...

І ось, вечорами, від чаю до вечері я читаю хазяям уголос «Московский листок» — романи Вашкова, Рокшаніна, Рудниковського та іншу літературу для травлення їжі людям, на смерть убитим нудьгою.

Мені не подобається читати вголос, це заважає мені розуміти читане; але мої хазяїни слухають уважно, з якоюсь немовби побожною жадобою, ахають, дивуються зливої вдачі героїв і з гордістю говорять одне одному:

— А ми от живемо — тихо, смирно, нічого не знаємо, слава тобі, господи!

Вони плутають події, приписують вчинки знаменитого розбійника Чуркіна візникові Хомі Кручині, плутають імена; я виправляю помилки слухачів,— це дуже дивує їх.

— Ну ж, і пам'ять у нього!

Часто в «Московском листке» зустрічаються вірші Леоніда Граве, мені вони дуже подобаються, я списую деякі з них в зошит, але хазяї кажуть про поета:

— Старий, а вірші складає.

— П'яниця, недоумкуватий, йому все одно.

Подобаються мені вірші Стружкіна, графа Мемента-Морі, а жінки, і стара й молода, твердять, що вірші — балаганство.

— Це тільки петрушки та актори віршами говорять...

Тяжкі були для мене ці зимові вечори на очах у хазяїв, у маленькій, тісній кімнаті. Мертва ніч за вікном; коли-не-коли потріскує мороз, люди сидять біля стола й мовчать, як морожена риба. А то — метелиця шарудить по шибках і по стіні, гуде в димарях, стукає затулками; в дитячій плачуть малюки,— хочеться сісти в темний куток і, зібгавшись, вити вовком.

З одного кінця стола сидять жінки, шиють або в'яжуть панчохи; з другого — Вікторушка, вигнувши спину, неохоче копіює креслення і час від часу кричить:

— Та не трясіть стола! Жити не можна, гвозді-козири, собаки на мишах...

Осторонь, над величезними п'яльцями, сидить хазяїн, вишиваючи хрестиками по полотнищі скатерть; з-під його

пальців з'являються червоні раки, синя риба, жовті метелики і руде осіннє листя. Він сам скомпонував малюнок вишивки і третю зиму сидить над цією роботою,— вона дуже набридла йому, і часто, вдень, коли я вільний, він каже мені:

— Ану, Пешків, сідай до скатертини, орудуй!

Я сідаю і орудую товстою голкою,— мені шкода хазяїна і завжди, у всьому хочеться поспильно допомогти йому. Мені все здається, що раптом він кине креслити, вишивати, грати в карти і почне робити щось інше, цікаве, про що він часто думає, раптом кидаючи роботу і дивлячись на неї нерухомо здивованими очима, як на щось незнайоме йому; волосся його спустилось на лоб і щоки, він схожий на послушника в монастирі.

— Ти про що думаєш? — питає його жінка.

— Так,— відповідає він, беручись до роботи.

Я мовчки дивуюся: хіба можна питати, про що людина думає? І не можна відповісти на це питання,— завжди думається зразу про багато: про все, що є перед очима, про те, що бачили вони вчора і рік тому; все це сплутане, невловиме, все рухається, змінюється.

Фейлетонів «Московского листка» невивстачало на вечір, я запропонував читати журнали, що лежали в спальні під ліжком; молода хазяйка недовірливо сказала:

— Що ж там читати? Там самі малюнки...

Але під ліжком, крім «Живописного обозрения», знайшовся ще «Огонёк». І от ми читаємо Саліаса «Граф Тятін-Балтійський». Хазяїнові дуже подобається пришелепуватий герой повісті, він безжально і до сліз регоче з сумних пригод панича і кричить:

— Ні, це втішна річ!

— Брехня либонь,— каже хазяйка, щоб виявити самостійність свого розуму.

Література з-під ліжка стала мені у великій пригоді: я завоював собі право брати журнали в кухню і дістав можливість читати вночі.

На моє щастя стара перейшла спати в дитячу,— за поєм запила нянька. Вікторушка не заважав мені. Коли всі в домі засинали, він тихенько одягався і до ранку кудись зникав. Світла мені не давали, забираючи свічку в кімнату, грошей на купівлю свічок у мене не було; тоді я став тихенько збирати сало із свічників, складав його в бляшанку з-під сардин, підливав туди оливи, і, скру-

тивши гніт з ниток, засвічував ночами на печі димний вогонь.

Коли я перегортав сторінку величезного тома, червоний язичок гнота трепетно коливався, загрожуючи погаснути, гніт шохвилини тонує у розтопленій пахучій рідині, дим їв очі, але всі ці незручності зникали в насолоді, з якою я розглядав ілюстрації і читав пояснення до них.

Ці ілюстрації розсували передо мною землю чимраз ширше, прикрашаючи її казковими містами, показуючи мені високі гори, красиві береги морів. Життя чудесно розросталося, земля ставала принаднішою, багатшою на людей, ряснішою містами і всяко різноманітнішою. Тепер, дивлячись на заволзьку далечинь, я вже знав, що там нема порожнечі, а раніше було дивисься на Волгу, стає якось особливо нудно: плоско лежать луки, в темних латках чагарника, на краю лугів зубчата чорна стіна лісу, над лугами — мутна холодна синява. Порожньо на землі, самотньо. І серце теж порожніє, тихий смуток лоскоче його, всі бажання зникають, думати — нема про що, хочеться заплющити очі. Нічого не обіцяє похмура порожнеча, висмоктуючи з серця все, що там є.

Пояснення до ілюстрацій зрозуміло розповідали про інші країни, інших людей, говорили про різні події в минулому й сучасному; я багато чого не можу зрозуміти, і це мене мучить. Іноді в мозок впинаються якісь дивні слова — «метафізика», «хіліазм», «чартист» — вони нестерпно турбують мене, ростуть потворно, все заслоняють, і мені здається, що я ніколи не зрозумію нічого, якщо мені не пощастить відкрити зміст цих слів, — саме вони стоять сторожами на порозі всіх таємниць. Часто цілі фрази довго живуть у пам'яті, як колючка в пальці, заважаючи мені думати про інше.

Пам'ятаю, я прочитав дивні вірші:

В сталь закутий, по безлюддю,
Сам похмурий, як могила,
Іде гунів цар, Аттіла,

за ним чорною хмарою йдуть воїни і кричать:

Де ж той Рим, де Рим могутній?

Рим — місто, це я вже знав, але хто такі гуни? Це необхідно знати.

Вибравши слухну хвилину, я питаю в хазяїна.

— Гуни? — здивовано повторює він.— Чорт знає, що це таке! Дурниці, певне...

І непохвально киває головою.

— Дурниці роються в голові в тебе, це погано, Пешків!

Чи погано, чи добре, але я хочу знати.

Мені здається, що полковому священикові Соловійову мусить бути відомо — що таке гуни, і, піймавши його у дворі, я питаю.

Блідий, хворий і завжди сердитий, з червоними очима, без брів, з жовтою борідкою, він говорить мені, тикаючи в землю чорним посохом:

— А тобі яке діло до цього, га?

Поручик Нестеров на моє запитання люто відповів:

— Що-о?

Тоді я вирішив, що про гунів треба спитати в аптеці у провізора; він дивиться на мене завжди ласкаво, у нього розумне обличчя, золоті окуляри на великому носі.

— Гуни,— сказав мені провізор, Павло Гольдберг,— були кочовим народом, от як киргизи. Народу цього більше нема, увесь вимер.

Мені стало сумно і досадно — не тому, що гуни вимерли, а тому, що зміст слова, яке мене так довго мучило, виявився такий простий і нічого не дав мені.

Але я дуже вдячний гунам,— після зіткнення з ними слова стали мене менше турбувати, і, завдяки Аттілі, я познайомився з провізором Гольдбергом.

Цей чоловік знав простий зміст всіх мудрих слів, у нього були ключі до всіх таємниць. Поправивши окуляри двома пальцями, він пильно дивився крізь товсті скельця в очі мені й говорив, наче дрібні цвяхи вбиваючи в мій лоб:

— Слова, друже, це — як листя на дереві, і, щоб зрозуміти, чому лист такий, а не інший, треба знати, як росте дерево — треба вчитися! Книга, друже, як хороший сад, де все є: і приємне, і корисне...

Я часто бігав до нього в аптеку по соду й магнезію для дорослих, яких постійно мучила «печія», по бобкову мазь і проносне для дітей. Короткі повчання провізора викликали в мене дедалі серйозніше ставлення до книг, і помітно вони стали потрібними мені, як п'яниці горілка.

Вони показували мені інакше життя — життя великих почуттів і бажань, що приводили людей до подвигів і злочинів. Я бачив, що люди, які оточували мене, не здатні

на подвиги й злочини, вони живуть десь осторонь від усього, про що пишуть книги, і важко зрозуміти — що цікавого в їхньому житті? Я не хочу жити таким життям... Це мені ясно,— не хочу...

З пояснень до малюнків я знав, що в Празі, Лондоні й Парижі нема посеред міста ярів і брудних дамб із сміття, там рівні, широкі вулиці, інакші будинки й церкви. Там немає шестимісячної зими, яка замикає людей в домах, немає великого посту, коли можна їсти тільки кислу капусту, солоні гриби, толокню й картоплю, з огидною лляною олією. У великий піст — не можна читати книг,— у мене відібрали «Живописное обозрение», і це пусте, пісне життя знову підійшло впритул до мене. Тепер, коли я міг порівняти його з тим, що знав із книг, воно здавалось мені ще більш злиденним і потворним. Читаючи, я почував себе здоровішим, сильнішим, працював вправно і спритно, у мене була мета: що швидше закінчу, то більше лишиться часу для читання. Позбавлений книг, я став млявим, лінивим, мене почала охоплювати незнайома мені рання хвороблива забутливість.

Пам'ятаю, саме в ці пусті дні трапилося щось таємниче: якось увечері, коли всі лягали спати, раптом лунко прозвучав удар соборного дзвона, він зразу сколихнув усіх в домі, напіводягнені люди кинулись до вікон, питаючи одне одного:

— Пожежа? Сполох?

Було чути, що і в інших квартирах теж метушаться, грюкають дверима; хтось бігав по двору з конем на повіді. Стара хазяйка кричала, що пограбували собор, хазяїн зупиняв її:

— Годі, мамашо, адже чути, що це не дзвін на сполох!

— Ну, то архіерей помер.

Вікторушка зліз з полатів, одягався й бубонів:

— А я знаю, що трапилося, знаю!

Хазяїн послав мене на горище подивитись, чи немає заграви, я побіг, виліз через слухове вікно на дах,— заграви не було видно: в тихому морозному повітрі бевкав, не кваплячися, дзвін; місто сонно прилягло до землі; в п'ятмі бігли, риплячи снігом, невидимі люди, вищали полозки саней, і все зловісніше охкав дзвін. Я повернувся до кімнат.

— Заграви нема.

— Фу ти, господи!—сказав хазяїн, одягнений в пальто

і шапку, підняв комір і став нерішуче всувати ноги в калоші. Хазяйка благала його:

— Не йди! Ну, та не йди...

— Дурниця!

Вікторушка, теж одягнений, дражнив усіх:

— А я знаю...

Коли брати вийшли на вулицю, жінки, наказавши мені ставити самовар, кинулись до вікон, але майже зразу з вулиці подзвонив хазяїн, мовчки вбіг по сходах і, відчинивши двері в передпокій, густо сказав:

— Царя вбили!

— Вбили-таки! — вигукнула стара.

— Вбили, мені офіцер сказав... Що ж тепер буде?

Подзвонив Вікторушка і, неохоче роздягаючись, сердито сказав:

— А я думав — війна!

Потім усі вони сіли пити чай, розмовляли спокійно, але тихенько і обережно. І на вулиці стало тихо, дзвін уже не гудів. Два дні вони таємниче шептались, ходили кудись, до них теж приходили гості і щось докладно розповідали. Я дуже намагався зрозуміти — що трапилось? Але хазяї ховали газету від мене, а коли я спитав Сидорова — за що вбили царя, він тихенько відповів:

— Про це заборонено говорити...

І все це швидко стерлося, затяглося щоденними дрібницями, і я незабаром пережив дуже прикру історію.

В одну з неділь, коли хазяї пішли до ранньої обідні, а я, поставивши самовар, пішов прибирати кімнати, — старша дитина, зайшовши в кухню, витягла кран із самовара і сіла під стіл гратися з краном. Вугілля в трубці самовара було багато, і коли вода витекла з нього, він розпаявся. Я ще в кімнатах почув, що самовар гуде неприродно гнівно, а увійшовши у кухню, з жахом побачив, що він увесь посинів і трясеться, наче хоче підплигнути з підлоги. Втулка крана, відпаявшись, сумно опустилась, кришка з'їхала набакир, з-під ручок стікали краплі олова, — лілуватого-синій самовар здавався п'яним, як ніч. Я облив його водою, він зашипів і сумно розпався на підлозі.

Подзвонили на парадному ганку, я одімкнув двері і на запитання старухи — чи готовий самовар, коротко відповів:

— Готовий.

Це слово, яке вихопилось, мабуть, від замішання й страху, було сприйняте як насмішка і збільшило кару. Мене побили. Стара орудувала пучком соснових скіпок, це було не дуже боляче, але залишило під шкірою спини безліч глибоких шпичок; надвечір спина в мене набрякла подушкою, а опівдні другого дня хазяїн змушений був одвезти мене до лікарні.

Коли лікар, довгий і сухорлявий до смішного, оглянув мене, він сказав спокійно глухим басом:

— Тут треба скласти протокол про катування.

Хазяїн почервонів, зачовгав ногами і став щось тихо говорити лікареві, а той, дивлячись йому через голову, коротко відповідав:

— Не можу. Не можна.

Але потім спитав мене:

— Скаржитися хочеш?

Мені було боляче, але я сказав:

— Не хочу, лікуйте швидше...

Мене одвели до другої кімнати, поклали на стіл, лікар виймав колючки приємно холодними щипчиками і теревенив:

— Чудесно вичинили шкіру тобі, друже, тепер ти станеш непромокальний...

Коли він скінчив роботу, яка нестерпно лоскотала мене, він сказав:

— Сорок дві скіпочки витягнуто, друже, запам'ятай, пишатись будеш! Завтра о цій годині приходь на перев'язку. Часто б'ють?

Я подумав і відповів:

— Раніше — частіш били...

Лікар зареготав басом:

— Все йде на краще, друже, все!

Коли він вивів мене до хазяїна, то сказав йому:

— Будь ласка, беріть, полагодили! Завтра пришліть, перев'яжемо. На ваше щастя — комік він у вас...

Сидячи на візнику, хазяїн казав мені:

— І мене, Пешків, теж били — що поробиш? Били, брат! Тебе все-таки хоч я жалію, а мене й жаліти нікому було, нікому! Людей скрізь — тіснота, а пожаліти — немає ні одного сучого сина! Ех, звірі-зозулі...

Він цілу дорогу лявся, мені було шкода його, і я був дуже вдячний йому, що він говорив зі мною по-людському.

Дома мене зустріли, як іменинника, жінки змусили докладно розповісти, як лікар лікував мене, що він говорив,— слухали й охкали, солодко прицмокуючи, морщачися. Дивував мене цей їхній напружений інтерес до хвороб, до болю і до всього неприємного!

Я бачив, як вони задоволені з мене, що я відмовився скаржитися на них, і скористався з цього, випросивши в них дозвіл брати книги у закройщиці. Вони не наважились відмовити мені, тільки стара здивовано вигукнула:

— Ну й чорт!

Через день я стояв перед закройщицею, а вона ласкаво говорила:

— А мені сказали, що ти хворий, одвезли до лікарні,— бач, як неправду говорять?

Я промовчав. Соромно було сказати правду — навіщо їй знати грубе й сумне? Так гарно, що вона не подібна до інших людей.

Знову я читаю товсті книги Дюма-батька, Понсон де Террайля, Монтепена, Законне, Габоріо, Емара, Буагобе,— я ковтаю ці книги швидко, одну по одній, і мені — весело. Я почуваю себе учасником життя незвичайного, воно солодко хвилює, збуджуючи бадьорість. Знову копити мій саморобний світильник, я читаю цілісінькі ночі, до ранку, в мене потроху починають боліти очі, і стара хазяйка люб'язно каже мені:

— Чекай, книгогризе, лопнуть баньки, осліпнеш!

Проте я дуже швидко зрозумів, що у всіх цих цікаво заплутаних книгах, незважаючи на різноманітність подій, на відмінність країн і міст, мова йде про одне: хороші люди — нещасливі й гнані поганими, погані — завжди щасливіші й розумніші, ніж хороші, але, кінець кінцем, щось невловиме перемагає поганих людей, і обов'язково торжествують хороші. Набридла «любов», про яку всі чоловіки й жінки говорили тими самими словами. Ця одноманітність ставала не тільки нудною, але й збуджувала невиразні підозріння.

Бувало, вже з перших сторінок починаєш догадуватися, хто переможе, хто буде переможений, і як тільки стане ясний вузол подій, стараєшся розв'язати його силою своєї фантазії. Залишивши книгу, думаєш про неї, як про задачу з підручника арифметики, і все частіше вдається правильно вирішити, хто з героїв прийде у рай всякого благополуччя, кого вкинуть у в'язницю.

Але за всім цим я бачу проблески живої і значної для мене правди, риси іншого життя, інших відносин. Мені ясно, що в Парижі візники, робітники, солдати і весь «чорний люд», не такий, як у Нижньому, в Казані, в Пермі,— він сміливіше говорить з панами, тримається з ними простіше й незалежніше. Ось — солдат, але він не схожий ні на одного з тих, кого я знаю,— ні на Сидорова, ні на вятича з пароплава, ні, тим більш, на Єрмохіна; він — більше людина, ніж усі вони. В ньому є щось спільне із Смурим, але він не такий звіруватий і грубий. Ось — крамар, але й він кращий за всіх відомих мені крамарів. І священники в книгах не такі, яких я знаю,— вони сердечніші, співчутливіше ставляться до людей. Взагалі, все життя за кордоном, як розповідають про нього книги, цікавіше, легше, краще, ніж те життя, яке я знаю: за кордоном не б'ються так часто і по-звірячому, не знущаються так безжально з людини, як знущалися з вятського солдата, не моляться богові так люто, як молиться стара хазяйка.

Особливо помітно, що, розповідаючи про лиходіїв, людей жадібних і підлих, книги не показують в них тієї неприємної жорстокості, того прагнення знущатися з людини, яке так знайоме мені, яке так часто спостерігав я. Книжний лиходій жорстокий діловито, майже завжди можна зрозуміти, чому він жорстокий, а я бачу жорстокість безцільну, безглузду, нею людина тільки бавиться, не сподіваючись від неї вигід.

З кожною новою книгою ця несхожість російського життя з життям інших країн виступає передо мною все ясніше, збуджуючи невиразну досаду, посилюючи підозру щодо правдивості жовтих, зачитаних сторінок з брудними краями.

І раптом мені попав до рук роман Гонкура «Брати Земганно», я прочитав його зразу, за одну ніч, і, здивований чимось, чого досі не відчував, знову почав читати просто, сумну історію. В ній не було нічого заплутаного, нічого зовнішньо цікавого, з перших сторінок вона здавалася серйозною й сухою, як життя святих. Її мова, така точна й позбавлена прикрас, спочатку неприємно здивувала мене, але скупі слова, міцно побудовані фрази так хороше лягали на серце, так промовисто розповідали про драму братів-акробатів, що в мене руки тремтіли від насолоди читати цю книгу. Я ридма-ридав, читаючи, як не-

щасний артист з поламаними ногами повзе на горище, де його брат таємно вправляєється в улюбленому мистецтві.

Віддаючи цю славну книгу закрройшиці, я попросив її дати мені ще таку ж.

— Як це таку? — спитала вона, посміхаючись.

Ця посмішка збентежила мене, і я не зумів пояснити, чого мені хочеться, а вона говорила:

— Це — нудна книга, ось, почекай, я тобі принесу іншу, цікавішу...

Через кілька днів вона дала мені Грінвуда «Правдиву історію маленького обірванця»; назва книги трохи вколола мене, але перша ж сторінка викликала в душі посмішку захоплення, — так з цією посмішкою я й читав усю книгу до кінця, перечитуючи деякі сторінки по два, по три рази.

Так ось як трудно й тяжко навіть за кордоном живуть іноді хлопчики! Ну, мені зовсім не так погано, значить — можна не журитися!

Багато бадьорості подарував мені Грінвуд, а незабаром після цього мені трапилася вже справжня «правильна» книга — «Євгенія Гранде».

Старий Гранде яскраво нагадав мені діда, було жаль, що книга така мала, і дивувало, як багато в ній правди. Цю правду, дуже знайому мені і набридлу в житті, книга показувала в освітленні зовсім новому — незлобливому, спокійному. Всі книги, які я прочитав раніше, крім Гонкура, судили людей так само суворо й крикливо, як мої хазяї, дуже часто вони викликали симпатію до злочинця і почуття досади на добродесних людей. Завжди було шкода бачити, що при величезній затраті розуму й волі, людина все-таки не може досягти бажаного, — добродесні люди стоять перед нею з першої до останньої сторінки непохитно, наче кам'яні стовпи. Хоч об ці стовпи неминуче розбиваються всі лихі наміри пороку, але — камені не збуджують симпатії. Бо хоч би яка була красива й міцна стіна, але, коли хочеш зірвати яблуко з яблуні за цією стіною — не можна любитися нею. А мені вже здавалося, що найцінніше й найживіше сховане десь за добродесністю...

У Гонкура, Грінвуда, Бальзака — не було лиходіїв, не було добряків, були прості люди, чудесно живі; вони не дозволяли сумніватися, що все, що вони казали й робили, було сказане й зроблене саме так і не могло бути зроблене інакше.

Таким чином я зрозумів, яке велике свято «хороша, правильна» книга. Але як знайти її? Закройщиця не могла допомогти мені в цьому.

— Ось хороша книга,— казала вона, пропонуючи мені Арсена Гуссе «Руки повні троянд, золота й крові», романи Бело, Поль де-Кока, Поль Феваля, але я читав їх уже з напруженням.

Йй подобалися романи Маррієтта, Вернера, мені вони здавались нудними. Не радував і Шпільгаген, але сподобались оповідання Ауербаха. Сю і Гюго теж не дуже захоплювали мене, я віддавав перевагу Вальтер-Скотту. Мені хотілося книг, які хвилювали б і радували, як чудесний Бальзак. Фарфорова жінка теж дедалі менше подобалася мені.

Йдучи до неї, я надівав чисту сорочку, зачісувався, всяко намагаючись набрати благообразного вигляду,— навряд чи це вдавалось мені, але я все сподівався, що вона, помітивши мою благообразність, заговорить зі мною простіше й дружніше, без цієї риб'ячої посмішки на чистенькому, завжди святковому обличчі. Але вона, посміхаючись, питала стомленим і солодким голосом:

— Прочитав? Сподобалося?

— Ні.

Трохи звівши тонкі брови, вона дивилась на мене, і, зітхаючи, знайомо говорила в ніс:

— Але чому ж?

— Я вже читав про це.

— Про що — про це?

— Про кохання...

Примружившись, вона сміялась медовим смішком.

— Ах, але ж у всіх книгах пишуть про кохання!

Сидячи у великому кріслі, вона махає маленькими ніжками в хутряних пантофлях, позіхаючи, кутається в голубий халатик і стукає рожевими пальцями по палітурці книги на колінах у неї.

Мені хочеться спитати:

«Чому ж ви не виїздите з квартири? Адже офіцери все пишуть записки вам, сміються з вас...»

Але неvistачає сміливості сказати їй це, і я виходжу, несучи товсту книгу про «кохання» і сумне розчарування в серці.

У дворі говорять про цю жінку все гірше, глузливіше й зліше. Мені дуже прикро чути ці розмови, брудні і, на-

певне, брехливі; позаочі я жалію жінку, мені боязно за неї. Та коли, прийшовши до неї, я бачу її гострі оченята, кошачу гнучкість маленького тіла і це завжди святкове обличчя,— жаль і страх зникають, як дим.

Весною вона раптом виїхала кудись, а через кілька днів і чоловік її перемінив квартиру.

Коли кімнати стояли порожні, чекаючи нових жильців, я зайшов подивитись на голі стіни з квадратними плямами на місцях, де висіли картини, з погнутими цвяхами і ранами від цвяхів. По фарбованій підлозі були розкидані різнокольорові клаптики, шматки паперу, поламані аптечні коробки, склянки від духів і блищала велика мідна шпилька.

Мені стало сумно, схотілося ще раз побачити маленьку закройщицю,— сказати, який я вдячний їй...

Х

Ще до від'їзду закройщиці під квартирою моїх хазяїв оселилась чорноока молода дама з дівчинкою і матір'ю, сивенькою бабусею, що безупинно курила цигарки з янтарного мундштука. Дама була дуже красива; владна, горда, вона говорила густим, приємним голосом, дивилась на всіх, закинувши голову, трошечки примруживши очі, наче люди дуже далеко від неї і вона погано бачить їх. Майже щодня до ганку її квартири чорний солдат Тюфяєв підводив тонконогого рижого коня, дама виходила на ганок в довгому, сталювого кольору, бархатному вбранні, в білих рукавичках з розтрубами, в жовтих чоботях. Тримаючи в одній руці шлейф і хлист з ліловим каменем в рукоятці, вона гладила маленькою рукою ласкаво оскалену морду коня,— він косився на неї вогняним оком, увесь дрижав і тихенько бив копитом по втопаній землі.

— Робер, Ро-обер,— неголосно говорила вона і міцно ляскала коня по красиво вигнутій шії.

Потім, поставивши ногу на коліно Тюфяєва, дама спритно стрибала на сідло, і кінь, гордо танцюючи, йшов по дамбі; вона сиділа на сідлі так доладно, наче приросла до нього.

Красива вона була тією рідкісною красою, яка завжди здається новою, невиданою і завжди сповнює серце п'яною радістю. Дивлячись на неї, я думав, що ось такі були

Діана Пуат'є, Королева Марго, дівця Ля-Вальєр та інші красуні, героїні історичних романів.

Її завжди оточували офіцери дивізії, що стояла в місті, вечорами в неї грали на піаніно й скрипці, на гітарах, танцювали й співали. Більше від інших біля неї крутився на коротеньких ніжках майор Олесов, товстий, червонопикий, сивий і засмальцьований, наче машиніст з пароплава. Він добре грав на гітарі й тримав себе як покірний, відданий слуга лами.

Так само щасливо красива, як мати, була й п'ятилітня дівчинка, кучерява, повненька. Її величезні сипяві очі дивилися серйозно, спокійно очікуючим поглядом, і було в цій дівчинці щось недитяче, вдумливе.

Бабуся з ранку до вечора заклопотана господарством разом з Тюф'євим, похмуро-німим, і з товстою, косоокою покоївкою; няньки в дитини не було, дівчинка жила майже без догляду, цілими днями граючись на ганку, або на купі колод проти нього. Я часто вечорами виходив гратися з нею і дуже полюбив дівчинку, а вона швидко звикла до мене і засинала на руках у мене, коли я розповідав їй казку. Засне, а я її віднесу в постіль. Незабаром дійшло до того, що, лягаючи спати, вона неодмінно вимагала, щоб я прийшов попрощатися з нею. Я приходив, вона важко простягала мені пухку ручку й казала:

— Прощай до завтра! Бабусю, як треба сказати?

— Хай оберігає тебе господь,— говорила бабуся, випускаючи з рота і гострого носа сиві струмки диму.

— Хай оберігає тебе господь до завтра, а я вже буду спати,— повторювала дівчинка, кутаючись в ковдру, обшити мереживом.

Бабуся навчала її:

— Не до завтра, а — завжди!

— А хіба завтра не завжди буває?

Вона любила слово «завтра», і все, що подобалось їй, переносила в майбутнє; настроює в землю зірваних квітів, наламених гілок і каже:

— Завтра це буде сад...

— Ко'и-небудь завтра я теж куп'ю собі коня і поїду верхи, як мама...

Вона була розумненька, але не дуже весела,— часто під час веселої гри раптом задумується і питає несподівано:

— Чому у священників во'осся, як у жінок?

Пожалилась кропивою і, насваряючись на неї пальцем, сказала:

— Г'яди, я помо'юсь богу, то він зробить тобі дуже з'є... Бог усім може зробити з'є — він навіть маму може покарати...

Іноді на неї находив тихий, серйозний сум; пригортаючись до мене, дивлячись у небо синіми, очікуючими очима, вона казала:

— Бабуся буває сердита, а мама ніко'и не буває, вона тійки сміється. Її всі юб'ять, тому що їй завжди ніко'и, все приходять гості, гості, і див'ються на неї, тому що вона красива. Вона — юба, мама. І О'есов так каже: юба мама!

Мені страшенно подобалося слухати дівчинку, — вона розповідала про світ, незнайомий мені. Про матір свою вона говорила завжди охоче й багато; — передо мною тихенько відкривалось нове життя, знову я згадував королеву Марго, це ще більше поглиблювало довіру до книг, а також інтерес до життя.

Якось увечері, коли я сидів на ганку, чекаючи хазяїв, що пішли гуляти на Укїс, а дівчинка дрімала на руках у мене, під'їхала верхи її мати, легко скочила на землю і, закинувши голову, спитала:

— Що це вона — спить?

— Еге.

— Он як...

Вискочив солдат Тюфяєв, узяв коня, дама заткнула хлист за пояс і сказала, простягнувши руки:

— Дай мені її!

— Я сам віднесу!

— Но! — крикнула дама на мене, як на коня, і тупнула ногою об приступок сходів.

Дівчинка прокинулась, блимаючи, подивилась на матір і теж простягла до неї руки. Вони пішли.

Я звик, що на мене кричали, але було неприємно, що ця дама теж кричить, — всяк послухає її, коли вона навіть і тихо накаже.

Через кілька хвилин мене покликала косоока покоївка, — дівчинка капризує, не хоче йти спати, не попрощавшись зі мною.

Я, не без пихи перед матір'ю, увійшов до вітальні, — дівчинка сиділа на колінах у матері, дама вправними руками роздягала її.

— Ну от,— сказала вона,— ось він прийшов, це страховище!

— Це не страховище, а мій хйопчик...

— Он як? Дуже добре. То давай подаруємо що-небудь твоему хлопчикові. Хочеш?

— Еге, хочу!

— Гаразд, я це зроблю, а ти йди спати.

— Прощай до завтра,— сказала дівчинка, простягнувши мені руку.— Хай оберігає тебе господь до завтра...

Дама здивовано вигукнула:

— Хто це тебе навчив — бабуся?

— Еге-е...

Коли вона пішла, дама поманила мене пальцем:

— Що ж тобі подарувати?

Я сказав, що мені нічого не треба дарувати, але чи не дасть вона мені якоїсь книжки?

Вона підняла моє підборіддя гарячими, пахучими пальцями, питаючи з приємною посмішкою:

— Он як, ти любиш читати, так? Які ж книжки ти читав?

Посміхаючись, вона стала ще красивіша; я зніяковіло назвав їй кілька романів.

— Що ж у них подобається тобі? — питала вона, поклавши руки на стіл і тихенько ворухачи пальцями.

Від неї йшов солодкий, міцний запах якихось квітів, з ним химерно зливався запах кінського поту. Вона дивилася на мене крізь довгі вії, задумливо-серйозно,— до цієї хвилини ніхто ще не дивився на мене так.

Від великої кількості м'яких і гарних меблів у кімнаті було тісно, як у пташиному гнізді; вікна затуляла густа зелень квітів, у присмерку блищали сніжнобілі кахлі печі, поруч неї вилискував чорний рояль, а із стін у темному золоті рам дивились якісь темні грамоти, криво засіяні великими літерами слов'янського друку, і під кожною грамотою висіла на шнурі темна, велика печать. Всі речі дивились на цю жінку так само покірливо й боязко, як я.

Я пояснив їй, як умів, що жити дуже тяжко й нудно, а читаючи книжки, забуваєш про це.

— Та-ак, он що? — сказала вона, встаючи.— Це — непогано, це либонь так... Ну, що ж? Я буду давати тобі книги, але зараз у мене нема... А втім, візьми ось це..

Вона взяла з дивана розтріпану книжку в жовтій обкладинці.

— Прочитаєш — дам другу частину, їх чотири...

Я пішов, несучи з собою «Таємниці Петербурга» князя Мещерського, і почав читати цю книгу з великою увагою, але з перших же сторінок мені стало ясно, що петербурзькі «таємниці» значно нудніші від мадрридських, лондонських і паризьких. Забавною мені здалася тільки байка про Свободу й Палку.

«Я вища за тебе, — сказала Свобода, — тому що розумніша».

Але Палка відповіла їй:

«Ні, я вища за тебе, тому що я — сильніша за тебе».

Сперечалися, сперечалися й побилися: Палка побила Свободу, і Свобода — пам'ятаю — померла в лікарні від побоїв.

В книзі йшла мова про нігіліста. Пам'ятаю, що — за князем Мещерським — нігіліст є людина в такій мірі отруйна, що від погляду його дохнуть кури. Слово нігіліст здалося мені образливим і непристойним, але більш я нічого не зрозумів і засумував: мабуть, я не вмю розуміти хороших книжок! А що книга хороша, в цьому я був переконаний: не стане ж така поважна й красива дама читати погані!

— Ну, що ж, сподобалось? — спитала вона, коли я повернув їй жовтий роман Мещерського.

Мені було дуже трудно відповісти — ні, я думав, що це її розсердить.

Але вона тільки засміялася, йдучи за порт'єру, де була її спальня, і винесла звідти маленький томик в палітурці із синього сап'яну.

— Це тобі сподобається, тільки не брудни!

Це були поеми Пушкіна. Я прочитав їх всі зразу, охоплений тим жадібним почуттям, яке переживаєш, потрапляючи в невидано красиву місцевість, — завжди намагаєшся оббігти її зразу. Так буває після того, коли довго ходиш по мохових купинах болотистого лісу і несподівано розгорнешся перед тобою суха поляна, вся у квітах і сонці. Хвилину дивишся на неї зачарований, а потім щасливо оббіжиш усю, і кожен дотик ноги до м'яких трав родючої землі тихо радує.

Пушкін так здивував мене простотою і музикою вірша; що довгий час проза здавалась мені неприродною, і чи-

тати її було ніяково. Пролог до «Руслана» нагадував мені кращі бабусині казки, чудесно збивши їх в одну, а деякі рядки дивували мене своєю карбованою правдою.

На невідомих там доріжках
Сліди нечуваних страхіть,

— в думках повторював я чудесні рядки і бачив ці, дуже знайомі мені, ледве помітні стежки, бачив таємничі сліди, що ними прим'ято траву, яка ще не струсила крапель роси, важких, як ртуть. Повнозвучні рядки віршів запам'ятовувались на диво легко, прикрашаючи по-святковому все, про що говорили вони; це робило мене щасливим, життя моє — легким і приємним, вірші звучали, як благовіст нового життя. Яке це щастя — бути письменним!

Чудові казки Пушкіна були найближчі й найзрозуміліші мені; прочитавши їх кілька разів, я вже знав їх напам'ять; ляжу спати й шепчу вірші, заплющивши очі, поки не засну. Часто я переказував ці казки денщикам; вони, слухаючи, регочуть, ласкаво лаються. Сидоров гладить мене по голові і тихенько каже:

— От славно, га? Ах, господи...

Збудження, що охопило мене, помітили хазяї, старуха лаялась:

— Зачитався, шибенику, а самовар четвертий день не чищений! Як візьму качалку...

Що — качалка? Я оборонявся від неї віршами:

Любила чорним серцем зло
Стара ворсжка...

Дама ще вище виросла в моїх очах, — от які книги читає вона! Це — не фарфорова закройщиця...

Коли я приніс їй книгу і з сумом віддав, вона впевнено сказала:

— Це тобі сподобалося! Ти чув про Пушкіна?

Я щось уже читав про поета в одному з журналів, але мені хотілося, щоб вона сама розповіла про нього, і я сказав, що не чув.

Коротко розповівши мені про життя і смерть Пушкіна, вона спитала, посміхаючись, наче весняний день:

— Бач, як небезпечно любити жінок?

З усіх книжок, прочитаних мною, я знав, що це, справді, небезпечно, але й — гарно. Я сказав:

— небезпечно, а всі люблять! Адже й жінки теж му-
чаться від цього...

Вона глянула на мене, як дивилась на все, крізь вії,
і сказала серйозно:

— Он як? Ти це розумієш? Тоді я бажаю тобі — не
забувай про це!

І почала питати, які вірші сподобалися мені.

Я став щось говорити їй, розмахуючи руками, читаючи
напам'ять. Вона слухала мене мовчки й серйозно, потім
встала і пройшлась по кімнаті, задумливо кажучи:

— Тобі, любий звірю, треба б учитися! Я подумаю про
це... Твої хазяїни — родичі тобі?

І, коли я відповів, що це так, вона вигукнула:

— О! — наче засуджуючи мене.

Вона дала мені «Пісні Беранже», чудесне видання,
з гравюрами, в золотому обрізі й червоній шкіряній па-
літурці. Ці пісні зовсім звели мене з розуму дивно тісним
зв'язком їдкою горя з буйними веселощами.

З холодом у грудях я читав гіркі слова «Старого же-
брака»:

Хробачисько — я вас непокою?
Що ж, топчїть цю гадину ногою!
Без жалю, щоб смерть прийшла швидко!
Та чому ж мене ви не учили,
Не дали дороги буйній силї?
Вийшов би метелик з хробака!
Я б умер, братів своїх обнявши,
А тепер, життя все скоротавши,—
Помсти прагне серце жебрака!

А після цього я до слїз реготав, читаючи про «Мужа
в сльозах». І особливо запам'ятались мені слова Бе-
ранже:

Щастя і смїху наука —
І для простих не важка!..

Беранже збудив у мені нестримні веселощі, бажання
бешкетувати, говорити всім людям зухвалі, гострі слова,
і я, за короткий час, досяг у цьому великого успіху. Його
вірші я теж завчив напам'ять і з великим захопленням
читав денщикам, забігаючи в кухні до них на кілька
хвилин.

Та незабаром я мусив відмовитись від цього, бо рядки:

А дівчині в сімнадцять літ —
Яка їй шапка не пристане!

викликали гидку розмову про дівчат, — це образило мене до люті, і я вдарив солдата Єрмохіна каструлею по голові. Сидоров та інші денщики вирвали мене з незграбних рук його, але з того часу я не наважувався бігати по офіцерських кухнях.

Гуляти на вулицю мене не пускали, та й ніколи було гуляти, — праця дедалі росла; тепер, крім звичайної роботи за покоївку, двірника і «хлопця на посылках», я мусив щодня набивати цвяшками на широкі дошки колєнок, наклеювати на нього креслення, переписувати конториси будівельних робіт хазяїна, перевіряти рахунки підрядчиків — хазяїн працював з ранку до ночі, як машина.

В ті роки казенні будівлі ярмарку відходили в приватну власність торговців; торгові ряди поспішно перебудовано; мій хазяїн брав підряди на ремонт крамниць і на побудування нових. Він складав рисунки «на переробку перемичок, пробити в даху слухове вікно» тощо; я носив ці креслення до старенького архітектора, разом з конвертом, куди вкладалося двадцять п'ять карбованців, — архітектор брав гроші і підписував: «Рисунок з натурою вірний, і нагляд за роботою прийняв Імярек». Розуміється, природи він не бачив, а нагляд за роботами не міг прийняти, бо через хворобу зовсім не виходив з дому.

Я ж розносив хабарі наглядачеві ярмарку і ще якимсь потрібним людям, одержуючи від них папірці з дозволом «на всяке беззаконня», як називав хазяїн ці документи. За все це я дістав право дожидати хазяїв біля дверей, на ганку, коли вони ввечері йшли в гості. Це траплялося не часто, але вони повертались додому після півночі, і кілька годин я сидів на площадці ганку або на купі колєд, проти нього, дивлячись у вікно квартири моєї дами, жалібно слухаючи веселий гомін і музику.

Вікна відчинені. Крізь завіски й мереживо квітів я бачив, як по кімнатах рухаються стрункі постаті офіцерів, перекочується круглий майор, плаває вона, одягнена надивовижу просто й гарно.

Я назвав її про себе — Королева Марго.

«Ось те саме веселе життя, про яке пишуть у французьких книгах», — думав я, дивлячись у вікна. І завжди мені було трохи сумно: дитячим ревнощам моїм боляче бачити навколо Королеви Марго мужчин, — вони увивалися коло неї, як оси над квіткою.

Не так часто, як інші, до неї приходив високий, неве-

селий офіцер, з розрубаним лобом і глибоко схованими очима; він завжди приносив з собою скрипку і чудесно грав,— так грав, що під вікнами зупинялися прохожі, на колодах збирався народ з усієї вулиці, навіть мої хазяї—коли вони були дома—відчиняли вікна і, слухаючи, хвалили музиканта. Не пам'ятаю, щоб вони хвалили ще когонебудь, крім соборного протодиякона, і знаю, що пиріг з риб'ячими жирами подобався їм, все-таки, більше, ніж музика.

Іноді офіцер співав і читав вірші глухуватим голосом, дивно задихаючись, притискаючи долоню до лоба. Раз, коли я грався під вікном з дівчинкою і Королева Марго просила його співати, він довго відмовлявся, потім чітко сказав:

Тільки пісні потрібна краса,
А красі—і пісень не потрібно..

Мені дуже сподобались ці рядки, і чомусь стало шкода офіцера.

Мені було приємніше дивитись на мою даму, коли вона сиділа біля рояля, граючи, сама в кімнаті. Музика п'янила мене, я нічого не бачив, крім вікна, і за ним, в жовтому світлі лампи, струнку постать жінки, гордий профіль її обличчя і білі руки, що птицями літали по клавіатурі.

Дивився я на неї, слухав сумну музику і марив: знайду десь скарб і весь віддам їй,—хай вона буде багата! Коли б я був Скобелевим, я знову оголосив би війну туркам, узяв би викуп, збудував би на Укосі—найкращій частині міста—будинок і подарував би їй,—хай тільки вона виїде з цієї вулиці з цього будинку, де всі говорять про неї образливо й гидко.

І сусіди, і вся челядь нашого двору,—а мої хазяї особливо,— всі говорили про Королеву Марго так само погано й злобно, як про закройщицю, але говорили обережніше, стишуючи голоси й озираючись.

Боялись її, може, тому, що вона була вдовою дуже знатної людини—грамоти на стінах кімнати її були даровані дідам її чоловіка старими російськими царями: Годуновим, Олексієм і Петром Великим,—це сказав мені солдат Тюфяєв, хлопець письменний, що завжди читав євангеліє. Може, люди боялись, щоб вона не побила своїм хлистом з ліловим каменем в рукоятці,—говорили, що вона вже побила ним якогось важного чиновника.

Але слова, сказані півголосом, були не кращі за слова, сказані голосно; моя дама жила в хмарі ворожнечі до неї, ворожнечі, яка була незрозуміла мені й мучила мене. Вікторушка розповідав, що, повертаючись додому після півночі, він подивився у вікно спальні Королеви Марго і побачив, що вона в самій сорочці сидить на канапі, а майор, стоячи на колінах, зрізає нігті на її ногах і витирає їх губкою.

Старуха, лаючися, плювалася, молода хазяйка верещала, почервонівши:

— Вікторе, фу! Який безсоромний! Ах, які капосники ці чоловіки!

Хазяїн мовчки посміхався, — я був дуже вдячний йому за те, що він мовчить, але зі страхом ждав, що й він приєднається співчутливо до галасу й виття. Звискуючи, ахаючи, жінки докладно розпитували Вікторушку, як саме сиділа дама, як стояв на колінах майор — Віктор додавав усе нові подробиці.

— Морда червона, язик висунув...

Я не бачив нічого негожого в тому, що майор зрізає нігті дамі, але я не вірив, що він висунув язик, це мені здавалося образливою брехнею, і я сказав Вікторушці:

— Якщо це недобре, то навіщо ви у вікно дивились? Ви — не маленький...

Мене вилаяли, звичайно, але лайка не ображала мене, мені тільки одного хотілося — побігти вниз, стати на коліна перед дамою, як стояв майор, і просити її:

«Будь ласка, виїздіть з цього дому!»

Тепер, коли я знав, що є інше життя, інші люди, почуття, думки, цей будинок, з усіма його мешканцями, збуджував у мене огиду дедалі тяжчу. Увесь він був обліплений брудною сіткою ганебних пліток, в ньому не було жодної людини, про яку б не говорили злісно. Полковий піп, хворий, жалюгідний, був знеславлений, як п'яниця й розпусник; офіцери і жінки їхні жили, за оповіданнями моїх хазяїнів, у гуртовому гріху; мені стали огидні одноманітні розмови солдатів про жінок, і найбільше набридли мені мої хазяї — я дуже добре знав справжню ціну улюблених ними, нещадних міркувань про людей. Спостерігати пороки людей — єдина розвага, якою можна користуватися безплатно. Мої хазяї тільки бавились, словесно мордуючи ближніх, і наче помщалися всім за те, що самі живуть так благочестиво, тяжко і нудно.

Коли про Королеву Марго говорили паскудно, я переживав судорожні напади почуттів не дитячих, серце мое набрякало ненавистю до плетунів, мене охоплювало нестримне бажання злити всіх, бешкетувати, а іноді я відчував болючі приливи жалю до себе і до всіх людей,— цей німий жаль був ще тяжчий за ненависть.

Я знав про Королеву більше, ніж знали вони, і я боявся, щоб їм не стало відоме те, що я знаю.

У свята, коли мої хазяїни йшли в собор до пізньої обідні, я приходив до неї вранці; вона кликала мене в спальню до себе, я сідав на маленьке, оббите золотистим шовком крісло, дівчинка злазила мені на коліна, я розповідав матері про читані книги. Вона лежала на широкому ліжку, поклавши під щоки маленькі долоньки, складені докупи, тіло її сховане під покривалом, таким самим золотистим, як і все в спальні, темне волосся, заплетене в косу, перекинувшись через смагляве плече, лежало поперед неї, іноді звисаючи з ліжка на підлогу.

Слухаючи мене, вона дивиться в обличчя мое лагідними очима і, посміхаючись ледве помітно, каже:

— Он як?

Навіть доброзичлива посмішка її була, в моїх очах, тільки милостивою посмішкою королеви. Вона говорила густим голублячим голосом, і мені здавалося, що вона говорить завжди те саме:

«Я знаю, що я незмірно краща, чистіша за всіх людей, і ніхто з них не потрібен мені».

Іноді я заставав її перед дзеркалом,— вона сиділа на низенькому кріслі, зачісуючи волосся; кінці його лежали на колінах її, на ручках крісла, спускалися через спинку його майже до підлоги,— волосся в неї було таке довге й густе, як і в бабусі. Я бачив у дзеркалі її смагляві, мішні груди, вона надівала при мені ліф, панчохи, але її чиста нагота не збуджувала в мене почуттів соромітних, а тільки радісне почуття гордості за неї. Завжди від неї йшов запах квітів, що захищав її від поганих думок про неї.

Я був здоровий, сильний, добре знав таємниці відносин мужчини до жінки, але люди говорили при мені про ці таємниці з такою безсердечною злорадністю, з такою жорстокістю, так брудно, що цю жінку я не міг уявити собі в обіймах мужчини, мені трудно було думати, що хтось має право торкатись до неї грубо й безсоромно, рукою господаря її тіла. Я був певен, що любов кухонь і

комірчин невідома Королеві Марго, вона знає якісь інші, вищі радості, інше кохання.

Але якось, надвечір, прийшовши до вітальні, я почув за порт'єрою спальні звучний сміх дами мого серця і чоловічий голос, що просив:

— Почекай-бо... Господи! Не вірю...

Мені треба було вийти, я розумів це, але — не міг вийти...

— Хто там? — спитала вона. — Ти? Зайди...

У спальні було душно від запаху квітів, тьмяно, вікна були завішані... Королева Марго лежала в постелі, до підборіддя закривши ковдрою, а поруч неї, біля стіни, сидів у самій сорочці, з розкритими грудьми скрипаль-офіцер, — на грудях у нього теж був шрам, він лежав червоною смугою від правого плеча до соска і був такий яскравий, що навіть у сутінку я виразно бачив його. Волосся у офіцера було смішно скуйовджене, і вперше бачив я посмішку на його сумному, порубаному обличчі, — посміхався він дивно. А його великі, жіночі очі дивились на Королеву так, наче він тільки вперше розглядів красу її.

— Це мій друг, — сказала Королева Марго, не знаю — мені чи йому.

— Чого ти так злякався? — почув я, наче здалека, її голос. — Іди сюди...

Коли я підійшов, вона обняла мене за шию голою, гарячою рукою і сказала:

— Виростеш — і ти будеш щасливий... іди!

Я поклав книгу на полицю, взяв іншу й пішов, як уві сні.

Щось хруснуло у серці в мене. Звичайно, я ні хвилини не думав, що моя Королева любить, як усі жінки, та й офіцер не дозволяв думати так. Я бачив перед собою його посмішку, — посміхався він радісно, як посміхається дитина, несподівано здивована, його сумне обличчя чудесно оновилося. Він мусив любити її — хіба можна її не любити? І вона теж могла щедро обдарувати його любов'ю своєю — він так чудесно грав, так задушевно вмів читати вірші...

Але вже тому, що я повинен був знайти ці втішення, для мене ясно було, що не все гаразд, не все вірне в моєму ставленні до того, що я бачив, і до самої Королеви Марго. Я почував себе так, наче загубив щось, і прожив кілька днів у глибокій печалі.

...Раз я буйно і сліпо набешкетував і коли прийшов до дами по книжку, вона сказала мені дуже строго:

— Однак ти одчайдушний пустун, як я чула! Не думала я цього...

Я не стерпів і почав розповідати, як мені нудно жити, як тяжко слухати, коли про неї говорять погано. Стоячи проти мене, поклавши руку на плече мені, вона спочатку слухала мою мову уважно, серйозно, але незабаром за-сміялась і відштовхнула мене тихенько.

— Досить, я все це знаю — розумієш? Знаю!

Потім узяла мене за обидві руки і сказала дуже ласкаво:

— Чим менше ти будеш звертати уваги на всю оцю гидоту, то краще для тебе... А руки ти погано миєш...

Ну, цього вона могла б і не говорити; коли б вона чистила мідь, мила підлогу і прала пелюшки, і в неї руки були б не кращі, ніж у мене, я думаю.

— Уміє жити людина — на неї зляться, їй заздрять; не вміє — її зневажають,— задумливо говорила вона, обнявши мене, пригортаючи до себе і з посмішкою дивлячись в очі мої.— Ти мене любиш?

— Так.

— Дуже?

— Так.

— А — як?

— Не знаю.

— Дякую; ти — славний! Я люблю, коли мене люблять...

Вона посміхнулася, хотіла щось сказати, але, зітхнувши, довго мовчала, не випускаючи мене із рук своїх.

— Ти — частіше приходь до мене; як можеш, то й приходь...

Я скористався з цього і багато взяв доброго від неї. Після обіду мої хазяїни лягали спати, а я збігав униз і, коли вона була дома, сидів у неї по годині, навіть більше.

— Читати треба російські книги, треба знати своє, російське життя,— повчала вона мене, встромляючи вправними рожевими пальцями шпильки в своє запашне волосся.

І перераховуючи імена російських письменників, питала:

— Ти запам'ятаєш?

Вона часто говорила задумливо і з легкою досадою:

— Тобі треба вчитися, вчитися, а я все забуваю про це! Ах, боже мій...

Посидівши у неї, я біг нагору з новою книгою в руках і наче вимитий зсередини.

Я вже прочитав «Сімейну хроніку» Аксакова, славному російській поемі — «В лісах», чудові «Записки мисливця», кілька томиків Гребінки і Соллогуба, вірші Веневітінова, Одоевського, Тютчева. Ці книги вимили мені душу, очистивши її від лушпиння вражень убогої і гіркої дійсності; я відчув, що таке хороша книга, і зрозумів її необхідність для мене. Від цих книг у душі спокійно склалася стійка впевненість: я не сам на землі і — не загину!

Приходила бабуся, я з захопленням розповідав їй про Королеву Марго, — бабуся, смачно нюхаючи тютюнець, казала впевнено:

— Ну, ну, от і добре! Хороших людей багато, тільки пошукай — знайдеш!

І якось запропонувала:

— Може, сходити до неї, сказати спасибі за тебе?

— Ні, не треба...

— Ну, й не треба... Господи, господи, хороше ж усе як! Жити я згодна — віки вічні!

Королеві Марго не вдалося подбати про те, щоб я вчився, — на трійцю сталась гидка історія і мало не за-напастила мене.

Незадовго перед святами у мене страшенно напухли повіки і зовсім заплющились очі, хазяїни злякалися, що я осліпну, та й сам я злякався. Мене одвели до знайомого лікаря-акушера Генріха Родзевича, він прорізав мені повіки зсередини, кілька днів я лежав з пов'язкою на очах, в болучій, чорній нудззі. Напередодні трійці пов'язку зняли, і я знову звівся на ноги, наче встав із могили, куди був покладений живцем. Нічого не може бути страшнішого, як втратити зір; це невимовна кривда, вона відбирає в людини дев'ять десятих світу.

У веселий день трійці я, на становищі хворого, з полудня був звільнений від усіх моїх обов'язків і ходив по кухнях, одвідуючи денщиків. Всі, крім строгого Тюфяєва, були п'яні; надвечір Єрмохін ударив Сидорова поліном по голові, Сидоров упав непритомний у снігах, а зляканий Єрмохін утік у яр.

По дворі швидко розбіглася тривожна чутка, що Сидорова вбито. Біля ганку зібралися люди, дивились на

солдата, що нерухомо простягся через поріг з кухні в сіни головою; шепталися, що треба викликати поліцію, але ніхто не кликав і ніхто не наважувався торкнутись до солдата.

Прийшла прачка Наталя Козловська, в новому бузковому платті, з білою хусткою на плечах, сердито розштовхала людей, увійшла в сіни, присіла навпочіпки й сказала голосно:

— Дурні — він живий! Води давайте...

Її стали вмовляти:

— Не лізла б не в своє діло!

— Води, кажу! — крикнула вона, як на пожежі; діловито підбравши нове своє плаття вище колін, обсмикнула нижню спідницю і поклала закривавлену голову солдата на коліно собі.

Публіка несхвально й боязко розійшлася; в сутінку сіней я бачив, як сердито блискають на круглому білому обличчі прачки очі, наліті слізьми. Я приніс відро води, вона звеліла лити воду на голову Сидорову, на груди і попередила:

— Мене не облий, — мені в гості йти...

Солдат очунав, розплющив тупі очі, застогнав.

— Підіймай, — сказала Наталя, взявши його під руки і держачи на витягнутих руках, навису, щоб не вибруднити плаття. Ми внесли солдата в кухню, поклали на постіль, вона витерла йому обличчя мокрою ганчіркою, а сама пішла, сказавши:

— Змочуй ганчірку водою і держи на голові, а я піду, пошукаю того дурня. Чорти, того й дивись, що до каторги доп'ються.

Пішла, спустивши з ніг на підлогу і шпурнувши в куток забруднену нижню спідницю, дбайливо поправивши шелестливе, зім'яте плаття.

Сидоров, потягаючись, гикав, охкав, з голови його на мою босу ступню падала темними краплями важка кров, — це було неприємно, але від страху я не наважувався відсунути ногу з-під цього капання.

Було гірко; надворі сяє святковий день, ганок будинку, ворота прибрані молодими берізками; до кожної тумби прив'язано свіжо зрубані гілки клену, горобини; вся вулиця весело зазеленіла, все таке молоде, нове; зранку мені здалося, що весняне свято прийшло надовго, і з цього дня життя піде чистіше, світліше, веселіше.

Солдата занудило, душний запах теплої горілки й зеленої цибулі сповнив кухню, до шибок вікна раз у раз прилипають якісь тьмяні, широкі пики з роздавленими носами, долоні, прикладені до щік, роблять ці пики повторно вухатими.

Солдат бубонів, згадуючи:

— Це ж — як я? Упав? Ермохін? От так товариш...

Потім став кашляти, заплакав п'яними сльозами і заскиглив.

— Сестричко моя... сестричко...

Звівся на ноги, слизький, мокрий і смердючий, похитнувся і, впавши на ліжку, сказав, дивно поводячи очима:

— Зовсім убили...

Мені стало смішно.

— Хто, чорт, сміється? — спитав солдат, тупо дивлячись на мене. — Як ти смієшся? Мене убили назавжди...

Він став відштовхувати мене обома руками і бурмотів:

— Перший строк — Ілля-пророк, другий — Єгорій на коні, а третій — дай спокій мені. Забирайся геть, вовче...

Я сказав:

— Не дурій!

Він безглуздо розсердився, закричав, зачовгав ногами.

— Мене убили, а ти...

І важко, в'ялою, брудною рукою вдарив мене по очах, — я завершав, осліп і сяк-так вискочив у двір, назустріч Наталі; вона вела за руку Ермохіна і покрикувала:

— Іди, коняко! Ти що? — піймавши мене, спитала вона.

— Б'ється...

— Б'ється-а? — з подивом протягла Наталя і, смикнувши Ермохіна, сказала йому:

— Ну, гаспиде, значить — дякуй богові своєму!

Я промив очі водою і, дивлячись з сіней у двері, бачив, як солдати мирилися, обнімаючись і плачучи, потім обидва стали обнімати Наталю, а вона дубасила їх по руках, вигукуючи:

— Геть лапи, пси! Що я вам — шльондра з ваших? Завалюйтеся спати, поки панів ваших дома нема, — ну, швидко! А то біда буде вам!

Вона поклала їх, як малих дітей, одного — на підлозі, другого на ліжку, і, коли вони захропли, вийшла в сіни.

— Вибруднилась я вся, а — в гості олягнена! Ударив

він тебе? Ач дурень який! От вона, горілочка. Не пий, хлопче, ніколи не пий...

Потім я сидів з нею біля воріт на лавочці і питає, як це вона не боїться п'яних.

— Я й тверезих не боюся, вони в мене — ось де! — Вона показала туго стиснений, червоний кулак. — У мене чоловічок, покійник, теж без просипу пив, то я йому бувало, п'янькому, зв'яжу руки, ноги, а прочуняє — спущу штани з нього та добренним лозинням і відшмагаю: не пий, не пияч, коли оженився — жінка тобі утіха, а не горілка! Так. Всиплю, аж стомлюся, то він після цього як віск у мене...

— Дужа ви, — сказав я, згадавши про жінку Єву, яка навіть бога обманула.

Наталя сказала, зітхнувши:

— Бабі сили треба більше, ніж мужикові, їй на двох сили слід би, а господь обділив її! Мужик — людина нерівна.

Вона говорила спокійно, незлобливо, сиділа, склавши руки на великих грудях, спираючися спиною на паркан, сумно втупивши очі в засмічену, засипану жорствою дамбу. Я заслухався розумної мови, забув про час і раптом побачив у кінці дамби хазяйку під руку з хазяїном; вони йшли повільно, важно, як індик з індичкою, і пильно дивилися на нас, щось кажучи одне одному.

Я побіг одімкнути двері парадного ганку, відімкнув; підіймаючись по сходах, хазяйка в'їдливо сказала мені:

— До прачок залицяєшся? Навчився поведження в нижньої пані?

Це було так безглуздо, що навіть не зачепило мене; більш образливим здалося, що хазяїн, посміхнувшись, мовив:

— Що ж — пора!..

На другий день вранці, спустившись в сарай по дрова, я знайшов біля квадратного прорізу для котів, у дверях сарая, порожній гаманець, я десяткі разів бачив його в руках Сидорова і зразу ж одніс йому.

— А де ж гроші? — спитав він, обшукуючи пальцем середину гаманця. — Карбованець тридцять? Давай сюди!

Голова в нього була в чалмі з рушника; жовтий, схудлий, він сердито блимав опухлими очима і не вірив, що я знайшов гаманець порожнім.

Прийшов Єрмохін і став переконувати його, киваючи на мене:

— Це він украв, він, веди до хазяїв. Солдат у солдата не вкраде!

Ці слова підказали мені, що вкрав саме він, він і підкинув гаманець в сарай до мене,— я зразу крикнув йому у вічі:

— Брешеш, ти вкрав!

І остаточно переконався, що я правий у своєму здогаді,— його дубове обличчя перскривилося страхом і гнівом, він завертівся і завив тонко:

— Доведи!

Чим би я довів? Єрмохін з криком витяг мене у двір, Сидоров ішов за нами і теж щось кричав, з вікон повисувались голови різних людей; спокійно покуруючи, дивилась мати Королеви Марго. Я зрозумів, що пропав в очах моєї дами, і — ошаленів.

Пам'ятаю — солдати держали мене за руки, а хазяїни стоять проти них, співчутливо підтакуючи одне одному, слухають скарги, і хазяйка каже впевнено:

— Звичайно, це його діло! Тож він учора до прачки біля воріт залицявся: значить, були гроші, у неї без грошей нічого не візьмеш...

— Так точно! — кричав Єрмохін.

Підо мною підлога заходила, мене опекла дика лють, я закричав на хазяйку і був добре побитий.

Але не так побої мучили мене, як думка про те, що тепер думає про мене Королева Марго. Як я виправдаюсь перед нею? Гірко мені було в ці гидотні години.

На моє щастя, солдати швидко рознесли цю історію по всьому двору, по всій вулиці, і ввечері, лежачи на горіщі, я чув унизу крик Наталі Козловської:

— Ні, чого я буду мовчати! Ні, голубчику, іди, йди! Я кажу — іди! А то я до пана піду, він тебе примусить...

Я зразу відчув, що цей галас стосується мене. Кричала вона біля нашого ганку, голос її звучав чимраз гучніше і переможніше.

— Ти вчора скільки мені показував грошей? Звідки вони в тебе — розкажи.

Задихаючись від радості, я чув, як Сидоров сумно тягне:

— Ай-яй, Єрмохін...

— А хлопця знеславили, побили, га?

Мені хотілося збігти вниз у двір, танцювати від радості, вдячно цілувати прачку, але в цей час,— мабуть, з вікна,— закричала моя хазяйка:

— Хлопця за те били, що він лається, а що він злодій — ніхто цього не думає, крім тебе, хвойдо!

— Ви самі, пані, хвойда, королева ви така, дозвольте вам сказати.

Я слухав цю лайку, як музику, серце боляче пекли гарячі сльози образи і вдячності Наталі, я задихався в зусиллях стримати їх.

Потім на горище повільно зійшов по сходах хазяїн, сів на бантині біля мене і сказав, поправляючи волосся:

— Що, брат, Пешків, не щастить тобі?

Я мовчки одвернувся від нього.

— А все-таки лаєшся ти неподобно,— казав він далі, а я тихо заявив йому:

— Коли встану — піду від вас...

Він посидів, помовчав, курячи цигарку, і, уважно розглядаючи кінець її, сказав неголосно:

— Що ж, твоє діло! Ти вже не маленький, сам дивись, як буде краще для тебе...

І пішов. Як завжди — було шкода його.

На четвертий день після цього — я пішов з дому. Мені нестерпно хотілось попрощатися з Королевою Марго, але у мене не вистачило сміливості піти до неї і, признатись, я чекав, що вона сама покличе мене.

Прощаючися з дівчинкою, я попросив:

— Скажи мамі, що я дуже дякую їй, дуже! Скажеш?

— Скажу,— обіцяла вона, ласкаво й ніжно посміхаючись.— Прощай до завтра, еге?

Я зустрів її років через двадцять, замужем за офіцером-жандармом...

XI

Я знову посудником на пароплаві «Перм», білому, як лебідь, просторому й швидкому. Тепер я «чорний» посудник або «кухонний мужик», я одержую сім карбованців на місяць, мій обов'язок — допомагати кухарям.

Буфетник, круглий і пихатий, лисий, як м'яч; заклавши руки за спину, він цілими днями важко ходить по палубі, наче кабан у жаркий день шукає тінистого кутка.

В буфеті красується його дружина, дама років за сорок, красива, але пом'ята, напудрена так, що з її щік осипається на яскраве плаття білий липкий пил.

У кухні верховодить дорогий кухар Іван Іванович, на прізвисько Медвежонок, маленький, повненийкий, з яструбиним носом і насмішкуватими очима. Він — франт, носить крохмальні комірці, щодня голиться, щічки в нього сині, темні вуса підкручені вгору; у вільні хвилини він безупинно непокоїть вуса, поправляючи печеними червоними пальцями, і все заглядає в кругленьке ручне дзеркальце.

Найцікавіша людина на пароплаві — кочегар Яків Шумов, широкогрудий, квадратний мужик. Кирпате обличчя його плоске, наче лопата, ведмежі очиці сховані під густими бровами, щоки — в дрібних кільцях волосся, схожих на болотний мох, на голові це волосся збилося щільною шапкою, він насилу просуває в нього криві пальці.

Він уміло грав у карти на гроші і дивував своєю обжерливістю; як голодний собака, він завжди терся біля кухні, канючив шматки м'яса, кістки, а вечорами пив чай з Медвежонком і розповідав про себе дивовижні історії.

Змолоду він був підпаском у міського пастуха в Рязані, потім перехожий монах заманив його в монастир; там він чотири роки був послушником.

— І був би я монахом, чорною божою зіркою, — скоромовкою теревенив він, — тільки прийшла до нас в обитель прочаночка з Пензи, забавна така, та й збаламутила мене: такий ти бравий, такий міцний, а я, каже, чесна вдова, самотня, пішов би ти до мене за двірника, у мене, каже, дім свій, а торгую я пташиним пухом та пір'ям...

— Гар-разд, вона мене — за двірника, я до неї — за любовника, і жив біля її теплого хліба років зо три часу...

— Сміливо брешеш, — перебиває його Медвежонок, заклопотано розглядаючи прищики на своєму носі. — Якби за брехню гроші платили — був би ти в тисячах!

Яків жує, по сліпому його обличчю рухаються сиві кільця волосся, ворущаться мохнаті вуха; вислухавши зауваження кухаря, він розповідає далі так само розмірено й швидко:

— Була вона за мене старша, стало мені з нею скучно, стало мені нудно, і злигався я з її племінницею, а вона про те довідалась, та по в'язах мене з двору...

— Це тобі нагорода — щоб знав, яка їх порода,— каже кухар так само легко й складно, як Яків.

Кочегар розповідає далі, упхнувши за щоку грудочку цукру:

— Протинявся я за вітром якийсь час і приснастився до дідуся-володимирця, коробейника, і пішли ми з ним через усю землю: на Балкан-гори ходили, до самих — до турків, до румунів теж, до греків, австріяків різних — всі народи обійшли, у того — купиш, тому продаси...

— А крали? — серйозно питає кухар.

— Дідок — ні-ні! І мені сказав: у чужій землі ходи чесно, тут, мовляв, такий порядок, що за дрібницю голову одірвуть. Красти я — правда — пробував, тільки невтішно вийшло: надумав я в купця коня вивести з двору, ну — не зумів, піймали, почали, звісна річ, бити, били-били — в поліцію потягли. А було нас — двоє, один справжній, законний конокрад, а я, так собі, з цікавості більше. А в купця того я працював, піч у новій бані ставив, і почав купець хворіти, тут я йому уві сні приснився негарно, злякався він і став просити начальство: випустіть його,— це мене, значить,— випустіть його, а то, мовляв, він уві сні сниться — не простиш йому, каже, не видужаєш, чаклун він, мабуть,— це я, значиться, чаклун! Н-ну, купець він багатий, випустили мене...

— Тебе б не випустити, а у воду спустити днів на три, щоб з тебе дурощі вимокли,— вставив кухар.

Яків зразу підхопив його слова:

— Правильно, дурощів у мене багато, прямо сказати — на ціле село дурощів у мене...

Застромивши пальці за тугий комірець, кухар сердито відтягає його, мотаючи головою і ремствуючи з до-садою:

— Яке безглуздя! Живе на землі отакий от арештант, жере, п'є, вештається, а — для чого? Ну, скажи, навіщо ти живеш?

Плямкаючи, кочегар відповідає:

— Це мені невідомо. Живу й живу. Один — лежить, другий — ходить, чиновник сидьма сидить, а їсти — всяк повинен.

Кухар ще дужче сердиться:

— Тобто, яка ти свиня, що й сказати не можна! Прямо — свинячий корм...

— Чого ти лаєшся,— дивується Яків.— Мужики — всі

одного дуба жолуді. Ти — не лайся, я ж від цього кращий не стану...

Цей кочегар зразу й міцно прив'язав мене до себе; я дивився на нього з невгамовним подивом, слухав, роззявивши рот. В ньому було, як я думав, якесь своє, міцне знання життя. Він усім говорив «ти», дивився на всіх з-під мохнатих брів однаково прямо, незалежно, і всіх — капітана, буфетника, поважних пасажирів першого класу — ніби вирівнював в один ряд з самим собою, з матросами, буфетною прислугою і палубними пасажирами.

Бувало — стоїть він перед капітаном чи машиністом, заклавши за спину свої довгі мавп'ячі руки, і мовчки слухає, як його лають за лінощі або за те, що він безтурботно обіграв людину в карти, стоїть — і видно, що лайка на нього не впливає, загрози звільнити з пароплава на першій пристані не лякають його.

В ньому є щось усім чуже — як це було в Хорошому Ділі, він, видимо, і сам упевнений в своїй особливості, в тому, що люди не можуть зрозуміти його.

Я ніколи не бачив цього чоловіка ображеним, замисленим, не пам'ятаю, щоб він довго мовчав, — з його мохнатого рота завжди і навіть ніби поза його бажаннями суцільним струмком текли слова. Коли його лають, або він слухає чиясь цікаве оповідання, губи його ворухатся, наче він повторює сам собі те, що чує, або тихенько продовжує говорити своє. Щодня, закінчивши вахту, він вилізав з люка кочегарки, босий, пітний, забруднений нафтою, в мокрій сорочці без пояса, з розхристаними грудьми в густій кучерявій шерсті, і зразу по палубі розтікався його рівний, однозвучний, сиплуватий голос, сіялися слова, наче краплі дощу.

— Здорова будь, матінко! Куди їдеш? В Чистополь? Знаю, бував там, у багатого татарина в наймах жив. А звали татарина Усан Губайдулін, три жінки мав старий, кремезний такий, морда червона. А одна молодиця за-абавна була татарочка, я з нею гріх мав..

Він скрізь — був, з усіма жінками на своєму шляху мав гріх; він розповідав про все незлобливо, спокійно, наче ніколи в своєму житті не зазнав ні кривди, ні зневаги. Через хвилину його мова звучала десь на кормі.

— Добрі люди, хто — в карти грає! В стуколку, в три листики, в ремінець, гей! Втішне діло — карти, сидячи можна гроші здобути, купецьке заняття...

Я помітив, що він нечасто говорить: добре, зле, погано, але майже завжди: забавно, утішно, цікаво. Красива жінка для нього — забавний метелик, хороший сонячний день — втішний деньок. А найчастіше він казав:

— Наплювати!

Всі вважали його за ледаря, а мені здавалося, що він робить свою важку працю перед топкою, в пекельній, душній і смердючій жарі, так само сумлінно, як усі, але я не пам'ятаю, щоб він скаржився на втому, як скаржились інші кочегари.

Якось у баби-пасажирки хтось витяг гаманець з грішми: було це ясного, тихого вечора, всі люди жили добродушно й мирно. Капітан дав старій п'ять карбованців, пасажери теж зібрали між собою щось; коли гроші віддали бабі, вона, хрестячись і кланяючись в пояс людям, сказала:

— Рідненькі — тут на три карбованці з гривеником зайвого вийшло супроти моїх!

Хтось весело гукнув:

— Бери все, бабусю, чого зайве базікати? Троячка ніколи не зайва...

Хтось до ладу сказав:

— Гроші — не люди, зайві не будуть...

А Яків підійшов до старухи і запропонував серйозно:

— Давай мені зайве, я в карти зіграю!

Публіка засміялася, думаючи, що кочегар жартує, але він став наполегливо умовляти зніжковулу старуху.

— Давай, бабко! Навіщо тобі гроші? Тобі завтра — на цвинтар...

Його прогнали, вилаявши; він, похитуючи головою, казав мені з подивом:

— Чудак народ! Чого б плутатися в чуже діло? Адже вона сама сказала — гроші їй зайві! А мене троячка потішила б...

Гроші, мабуть, дуже забавляли його своєю зовнішністю — розмовляючи, він любив чистити срібло й мідь об штани, а висвітливши монету до блиску і ворушачи бровами, розглядав її, держачи в кривих пальцях перед кирпатим обличчям. Але він був не жадібний на гроші.

Якось він запропонував мені грати з ним в стуколку, я не вмів.

— Не вмієш? — здивувався він. — Як же ж ти? А ще

письменний! Треба тебе навчити. Давай грати не на справді, на цукор...

Він виграв у мене півфунта пиляного цукру і все ховав грудочки за мохнату щоку, потім, побачивши, що я вмію вже грати, запропонував:

— Тепер давай навсправжки грати, на гроші! Є гроші?

— Є п'ять карбованців.

— А в мене два з гаком.

Розуміється, він швидко обіграв мене. Бажаючи відігратись, я поставив на кін піддьовку за п'ять карбованців і — програв, поставив нові чоботи за три карбованці — теж програв. Тоді Яків сказав мені невдоволено, майже сердито:

— Ні, ти грати не можеш, надто гарячий — зразу піддьовку геть, чоботи! Це мені не потрібно. На ось, забери назад одяг і гроші візьми, чотири карбованці, а карбованець мені — за науку... Гаразд?

Я був дуже вдячний йому.

— Наплювать! — сказав він у відповідь на мою подяку. — Гра — це гра, забавка, значить, а ти неначе в бійку лізеш. Гарячитись і в бійці не слід — бий з розрахунком! Чого там гарячитись? Ти — молодий, повинен тримати себе міцно. Раз — не пощастило, п'ять — не пощастило, сім — плюнь! Відійди. Охолонеш — знову шквар! Це — гра!

Мені він дедалі більше подобався і не подобався. Іноді його оповідання нагадували бабусю. Було в ньому багато чогось, що приваблювало мене, але й — різко відштовхувала його густа, певне на все життя відстоєна, байдужість до людей.

Якось раз, на заході сонця, п'яний пасажир другого класу, огрядний купець-перм'як, упав за борт і, борсаючись, поплив по червонозолотій водянній дорозі. Машину швидко застопорили, пароплав спинився, пустивши з-під коліс хмару піни, червоні промені заходу скривавили її; в цій киплячій крові, вже далеко за кормою, бовталось темне тіло, розлягався над річкою дикий крик, потрясаючи душу. Пасажири теж кричали, штовхаючись, навалюючись на борти, збившись на кормі. Товариш потопав чого — теж п'яний, рудий і лисий — бив усіх кулаками, пориваючися до борту, і ричав:

— Геть! Я його зараз дістану...

Вже два матроси кинулись у воду і наввимашки пливли

до потопаючого, з корми спускали шлюпку, а серед крику команди, вереску жінок спокійними й рівними струмками розтікався хрипкуватий голос Якова:

— Пото-оне, все одно потоне, бо — піддьовка на ньому! В довгій одежі — обов'язково потонеш. Приміром — жінота, чого вони швидше за мужика тонуть? Через спідниці. Баба як попала у воду, то зразу й на дно, як гирия-пудовик... Дивіться — от і потонув, я дарма не скажу...

Купець справді потонув, його шукали години дві й не знайшли. Товариш його, витверезившись, сидів на кормі і, віддуваючись, жалісно бубонів:

— Ну, от і доїхали-и! Що тепер робити, га? Щоб рідним скажу, га? Рідні в нього...

Яків став перед ним, сховавши руки за спину, і почав утішати:

— Нічого, купче! Ніхто ж не знає, де йому призначено вмерти. Інший поноїсть грибів, та бабах — і помер! Тисячі людей гриби їдять на здоров'я, а один — на смерть! А — щоб гриби?

Широкий, міцний, він жорном стояв перед купцем і сипав на нього слова, як висівки. Спочатку купець мовчки плакав, витираючи сльози з бороди широкими долонями, але, прислухавшись, заверещав:

— Гаспиде! Чого ти з мене душечку тягнеш? Православні, заберіть його, а то — гріх буде!

Яків, спокійно відходячи, сказав:

— Чудак народ! До нього — з серцем, а він — з перцем...

Іноді кочегар здавався мені пришелепуватим, але більше я думав, що він умисне прикидається дурнем. Мені уперто хотілося випитати в нього про те, як він ходив по землі, що бачив, але це погано вдавалося; закидаючи голову вгору, трохи розплющивши ведмежі темні очі, він гладив рукою мшисте своє обличчя і тяг, згадуючи:

— Люду скрізь, браток, як комашні! І там народ, і тут,— суета, я тобі скажу! Найбільше, звісно, селян,— просто засипана земля мужиком, як осіннім листом, скажімо. Болгари? Бачив болгарів, і греків теж, а то — серб'янів, румунців теж і всяких циганів,— багато їх, різних! Який народ? Та який-бо? У містах — міський, у селах — сільський, зовсім як у нас. Схожого багато. Котрі навіть говорять по-нашому, тільки погано, як, приміром, татари або мордва. Греки не можуть по-нашому, вони белькочуть

як попало, говорять ніби слова, а що до чого — не можна зрозуміти. З ними треба на пальцях говорити. А старичок мій — він прикидався, що немовби й греків розуміє, бурмоче — карамара та калімера. Хитрий був дідок, здорово пік їх!.. Знову ти питаєш — які? Чудак, які ж люди можуть бути. Ну, звісно, чорні вони, і румуни теж чорні, це одна віра. Болгари — теж чорні, ну, ці вірують по-нашому. А греки — це наче турки...

Мені здавалося, що він говорить не все, що знає; є в нього ще щось, про що він не хоче сказати.

З малюнків у журналах я знав, що столиця Греції Афіни — дуже стародавнє і дуже красиве місто, але Яків, з сумнівом похитуючи головою, заперечував Афіни.

— Це тобі набрехали, браток, Афінів немає, а є — Афон, та тільки не місто, а гора, і на ній — монастир. Більш нічого. Зветься: свята гора Афон, такі малюнки є, старик торгував ними. Є місто Білгород, стоїть на Дунай-ріці, наче Ярославль або Нижній. Міста у них непоказні, а от села — інша річ! Жінки теж, ну, жінки просто до смерті втішні. Через одну я мало не залишився там, — як, пак, її звали?

Він дуже тре долонями сліпе обличчя, жорстке волосся тихенько хрустить, в горлі у нього, глибоко десь, звучить сміх, нагадуючи деренчання розбитого дзвіночка.

— Забутлива людина! А як же ж ми з нею було... Прощалась вона — плакала, і я плакав навіть, їй-бо-о...

Він із спокійною безсоромністю починав учити мене, як треба поводитися з жінками.

Ми сидимо на кормі, тепла місячна ніч пливе назустріч нам, луговий берег ледве видно за срібною водою, з високого — блимають жовті вогні, якісь зірки, полонені землею. Все довкола рухається, безсонно тремтить, живе тихим, але наполегливим життям. В хорошу, сумну тишу падають хрипкуваті слова:

— Бувало розкине руки, розіпнеться...

Оповідання Якова безсоромне, але не гидке, в ньому немає хвастоців, в ньому немає жорстокості, а звучить щось простодушне і трохи смутку. Місяць на небі теж безсоромно голий і так само хвилює, змушуючи сумувати за чимсь. Згадується тільки хороше, найкраще — Королева Марго і незабутні своєю правдою вірші:

Тільки пісні потрібна краса,
А красі — і пісень не потрібно...

Струшуючи з себе цей мрійний настрій, як легку дрімоту, я знову випитую в кочегара про його життя, про те, що він бачив.

— Чудак ти,— каже він,— що ж тобі сказати? Я все бачив. Спитай: монастирі бачив? Бачив. А трактири? Теж бачив. Бачив панське життя і мужицьке. Жив сито, жив і голодно...

Повільно, наче переходячи глибокий струмок по хиткому, небезпечному мосту, він згадує:

— Ну, от, приміром, сиджу я в часті, за конокрацтво — буде мені Сибір, думаю! А квартальний — лається, печі у нього димлять у новому домі. Я кажу: «Це діло я, ваше благородіє, могу полагодити». Він — на мене: «Мовчати! Тут, каже, щонайкращий майстер нічого не зміг...» А я йому: «Трапляється, що й пастух розумніший за генерала»,— я тоді осмілів дуже до всього, все одно — жде мене Сибір! Він каже: «Шквар, ну, каже, коли ще гірше буде — я тобі кості надрізки потовчу!» За дві доби я йому діло налагодив — дивується квартальний, кричить: «Ах, ти, дурень, йолоп! Ти ж — майстер, а ти коней крадеш, як це?» Я йому кажу: «Це, мовляв, ваше благородіє, просто дурість». «Правда, каже, дурість, шкода, каже, мені тебе!» Еге. Шкода, мовляв. Бачив? Поліцейська людина, по службі своїй безжална, а от пожалів...

— Ну, і що ж? — питаю я.

— Нічого. Пожалів. А чого більше?

— Чого ж тебе жаліти, ти он який камінь!

Яків добродушно сміється:

— Ч-чудак! Камінь, кажеш, га? А ти й камінь зумій пожаліти, камінь теж своєму місцю служить, каменем вулиці мостять. Всякий матеріал жаліти треба, без пуття нічого не лежить. Що таке пісок? А й на ньому ростуть билинки...

Коли кочегар говорить так, мені особливо ясно, що він знає щось незбагненне для мене.

— Що ти думаєш про кухаря? — питаю я.

— Про Медвежонка? — байдуже говорить Яків.— Що ж про нього думати? Тут думати зовсім нічого.

Це так. Іван Іванович такий строго правильний, гладенький, що думка не може зачепитися за нього. В ньому цікаве тільки одне: він не любить кочегара, завжди лає його і — завжди запрошує пити чай.

Якось він сказав йому:

— Коли б стояло кріпосне право та буз би я твій пан — я б тебе, дармоїда, щотижня по сім разів шмагав!

Яків серйозно зауважив:

— Сім разів — багатенько!

Лаючи кочегара, кухар чомусь годує його всякою всячиною: грубо пхне йому кусок і скаже:

— Жери!

Яків поволі жує і каже:

— Багато сили наберу я через тебе, Іване Івановичу!

— А навіщо тобі, ледареві, сила?

— Як навіщо? Жити буду довго...

— Та навіщо тобі жити, гаспиде!

— І гаспид живе. Чи скажеш — не забавно жити? Жити, Іване Івановичу, втішно дуже...

— От едіот!

— Що таке?

— Є-ді-от!

— Он воно яке слово, — дивується Яків, а Медвежонок каже мені:

— От зміркуй: ми кров сочимо, кості сушимо в пекельній жароті біля плити, а він — будь ласка, жує собі, як кабан!

— Всякому своя доля, — каже кочегар, пережовуючи їжу.

Я знаю, що перед топкою тяжче й жаркіше працювати, ніж біля плити, я кілька разів ночами пробував «шурувати» разом з Яковом, і мені дивно, що він чомусь не хоче нагадати кухареві про тяжкість своєї праці. Ні, ця людина знає щось особливе...

Його всі лаяли — капітан, машиніст, боцман — всі, кому не ліньки, і було чудно: чому його не звільнять? Кочегари ставились до нього помітно краще, ніж інші люди, хоч і висміювали його за теревені, за гру в карти. Я питав у них:

— Яків — хороша людина?

— Яків? Нічого. Він — плохий, з ним що хоч роби, хоч гарячий жар за пазуху йому клади...

При тяжкій праці біля казанів і при його конячому апетиті, кочегар спав дуже мало — зміниться з вахти і, часто не переодягаючись, спітнілий, брудний, стовбичить цілу ніч на кормі, розмовляючи з пасажирами або граючи в карти.

Він стояв передо мною, як замкнена скриня, в якій, я почував, сховане щось необхідне для мене, і я наполегливо шукав ключа, що одімкнув би її.

— Чого ти, браток, добиваєшся, не можу я зрозуміти? — питає він, розглядаючи мене невидними з-під брів очима.— Ну, земля, ну, правда, що обійшов я її багато, а ще що? Ч-чудак! Я тобі, ось краще послухай, розповім, що якось зі мною було.

І розповідає. Жив-був у повітовому місті молодий суддя, сухотний, а жінка у нього — німкеня, здорова, бездітна. І закохалась німкеня в краснорядця-купця; купець— жонатий, жінка — красива, троє дітей. От купець помітив, що німкеня закохалася в нього, і надумав посміятися з неї: покликав її до себе в сад уночі, а сам запросив двох приятелів і сховав їх у саду, в куцах.

— Чудесно! Ну, прийшла німкеня, те, се, я — от вона, мовляв, уся тут! А він їй каже: я тобі, пані, не можу відповідати, я — жонатий, а от припас я для тебе двох приятелів, то вони — один удівець, другий — холостий. Німкеня — ах! — та як затопить його в пику, він перекинувся через лаву, а вона його, в морду, черевиком та каблучком! А я її проводив,— я двірником був у судді: дивлюся в щілинку, крізь паркан — бачу, кипить каша. Тут вискочили приятелі на неї та — за коси, а я перемахнув через паркан, розштовхав їх: «Так, кажу, не можна, панове купці!» Пані до нього з усією душею, а він вигадав ганьбу. Повів її, а вони мені цеглиною голову провалили... Зажурилась вона, ходить по двору сама не своя і каже мені: «Поїду я до своїх, до німців, Якове, як тільки чоловік помре,— поїду!» Я кажу: «Звісно, треба виїздити!» Помер суддя, і виїхала вона. Ласкава була, розумна така. І суддя теж ласкавий був, упокої господи...

Дивуючись, не розуміючи змісту цієї історії, я мовчу. Відчуваю в цьому щось знайоме, безжальне, безглузде, але — що сказати?

— Хороша історія? — питає Яків.

Я щось говорю, обурено лаюсь, але він спокійно пояснює:

— Люди ситі, всім задоволені; ну, часом хочеться пожартувати, а не виходить у них жарт, не вміють наче. Люди серйозні, торгові, звісно. Торгівля вимагає чималого розуму; розумом жити либонь нудно, от і захочеться попустувати.

За кормою, вся в піні, швидко мчить ріка, чути кипіння збуреної води, чорний берег повільно проводить її. На палубі хропуть пасажири, поміж лавами — поміж сонними тілами — тихо йде, наближаючись до нас, висока, суха жінка в чорному вбранні, з розкритою сивою головою, — кочегар, штовхнувши мене плечем, каже тихенько:

— Диви — журиться...

І мені здається, що чужа журба забавляє його.

Розповідав він багато, я слухав його жадібно, добре пам'ятаю всі його оповідання, але не пам'ятаю жодного веселого. Він говорив спокійніше, ніж книги, — у книгах я часто чув почуття письменника, його гнів, радість, його смуток, насмішку. Кочегар не сміявся, не засуджував, ніщо не ображало його і не радувало помітно; він говорив, як байдужий свідок перед суддею, як людина, якій однаково чужі обвинувачені, обвинувачі, судді... Ця байдужість викликала в мене дедалі більшу нудьгу, викликала почуття сердитої неприязні до Якова.

Життя горіло перед ним, як вогонь у топці під казанами, він стояв перед топкою з дерев'яним молотком в незграбній ведмежій лапі й тихенько стукав по крану форсунки, зменшуючи або набавляючи палива.

— Кривдили тебе?

— Хто ж мене скривдить? Я ж дужий, як дам раз!..

— Я не про побої, а душу — кривдили?

— Душі не можна скривдити, душа кривди не приймає, — каже він. — Душі людської ніяк не торкнешся, нічим...

Палубні пасажири, матроси, всі люди говорили про душу так само багато й часто, як про землю, роботу, про хліб і жінок. Душа — десяте слово в мові простих людей, слово ходове, як п'ятак. Мені не подобається, що слово це так прижилося на слизьких язиках людей, а коли мужики матюкаються, злісно й ласкаво, поганячи душу, — це б'є мене по серцю.

Я дуже пам'ятаю, як обережно говорила бабуся про душу, таємниче вмістилище любові, краси, радості, я вірив, що після смерті хорошої людини білі ангели відносять душу її в голубе небо, до доброго бога моєї бабусі, а він ласкаво зустрічає її:

— Що, моя любя, що, моя чиста, — натерпілася, набідувалася?

І дає душі серафимові крила — шестеро білих крил.

Яків Шумов говорив про душу так само обережно, мало їй неохоче, як говорила про неї бабуся. Лаючись, він не чіпав душі, а коли про неї говорили інші, мовчав, зігнувши червоні бичачі в'язи. Коли я питаю його—що таке душа?—він відповідає:

— Дух, дихання боже...

Мені мало цього, я питаю ще про щось, тоді кочегар, нахиливши голову, каже:

— Про душу, браток, і попи мало тямлять, це діло закрите...

Він тримає мене в постійних думках про нього, в наполегливому напруженні зрозуміти його, але це напруження марне. Крім нього, я нічого не бачу, він все заслоняє від мене своєю широкою постаттю.

До мене підозріло ласкаво ставиться буфетниця,— вранці я мушу подавати їй умиватися, хоч це обов'язок другокласної покоївки Луші, чистенької і веселої дівчини. Коли я стою в тісній каюті, біля буфетниці, по пояс голої, і бачу її жовте тіло, дрябле, як перекисле тісто, згадується лите, смугляве тіло Королеви Марго, і — мені гидко. А буфетниця все говорить про щось, то жалісливо й буркотливо, то сердито й насмішкувато.

Зміст її мови не доходить до мене, хоч я мов здалеку догадуюсь про нього,— це жалюгідний, убогий, соромітний зміст. Але я не обурююсь,— я живу далеко від буфетниці й від усього, що робиться на пароплаві, я — за великим мохнатим каменем, він ховає від мене увесь цей світ, що день і ніч пливе кудись.

— Зовсім закохалася в тебе наша Гаврилівна,— як крізь сон, чую я насмішкуваті слова Луші.— Роззявляй рот, лови щастя...

Не тільки вона висміює мене, вся буфетна прислуга знає про слабкість хазяйки, а кухар каже, морщачись:

— Всього баба поїла — пирожного закортіло, безе! Н-народ!.. Дивись, Пешків, обома, а пильнуй — трьома...

І Яків теж повчає мене по-батьківському діловито:

— Звісно, коли б ти був літ на двоє старший, ну, я б тобі сказав би якось інакше, а тепер, при твоїх роках,— краще либонь не здавайся! А то — як хоч...

— Залиш,— кажу я, — паскудство це...

— Звісно...

Але зразу ж, намагаючись розкуйовдити пальцями збите волосся на голові, сіє свої кругленькі слова:

— Ну, теж і її діло треба зрозуміти,— це діло — нужденне, діло зимове... І собака любить, коли його гладять, тим більш — людина! Баба живе ласкою, як гриб вогкістю. Йй либонь самій сором, а — що робити? Тіло ласки просить і — цього йому й досить...

Я питаю, з напруженням дивлячись у його невловимі очі:

— Тобі — шкода її?

— Мсні? Мати вона мені, чи що? Матерів не жаліють, а ти... чужак!

Він сміється неголосно, розбитим дзвіночком.

Інколи я, дивлячись на нього, немов провалуюсь у німу порожнечу, в бездонну яму і сутінки.

— От усі женяться, а ти, Якове, чому не женишся?

— А нащо? Бабу я й так завжди добуду, це, слава богу, просто... Жонатому треба на місці жити, хліборобити, а в мене — земля погана, та й мало її, та й ту дядько забрав. Повернувся братеник із солдатів, давай з дядьком сваритися, позиватися, та — кілком його по голові. Кров пролив. Його за це — в острог на півтора року, а з острога — одна дорога, — знову в острог. А жінка його втішна молодиця була... та що говорити! Оженився — значить, сиди біля своєї конури хазяїном, а солдат — не хазяїн свого життя.

— Ти богу молишся?

— Ч-чужак! Звісно, молюся...

— А як?

— Всяко.

— Ти які молитви читаєш?

— Молитов я не знаю. Я, братіку, просто: господи Ісусе, живого — помилуй, мертвого — упокой, спаси, господи, від хвороби... Ну, ще що-небудь скажу...

— Що?

— А так! Йому — що не скажи, все дійде!

Він ставиться до мене ласкаво, з цікавістю, як до недурного щеняти, що вміє робити забавні штуки. Бувало сидиш з ним уночі, від нього тхне нафтою, перегаром, цибулею, — він любив цибулю і гриз сирі цибулини, наче яблука; раптом він питає:

— Ану, лишень, Ольохо, ерохо-вохо, скажи вірш!

Я знаю багато віршів напам'ять, крім того, у мене є товстий зошит, де записано улюблене. Читаю йому

«Руслана», він слухає нерухомо, сліпий і німий, стримуючи хрипке дихання, потім каже неголосно:

— Втішна, ладна казочка! Сам, чи що, придумав? Пушкін? Є такий пан Мухін-Пушкін, бачив я його...

— Не той, того давно вбили!

— За що?

Я розповідаю тими короткими словами, як розповідала мені Королева Марго. Яків слухає, потім спокійно каже:

— Через бабів досить багато гине народу...

Часто я переказую йому всякі історії, вичитані з книг; всі вони сплуталися, скипілися в мене в одну довжелезну історію неспокійного, красивого життя, насиченого вогняними пристрастями, сповненого безумних подвигів, пурпурного благородства, казкових удач, дуелей і смертей, благородних слів і підлих вчинків. Рокамболь набирав у мене рицарських рис Ля-Моля, Аннібала, Колонна; Людовик XI — рис батька Гранде; корнет Отлетаєв зливається з Генріхом IV. Ця історія, в якій я, як хотів, змінював характери людей, переміщував події, була для мене світом, де я був вільний, подібний до дідового бога, — він теж грається всім, як хоче. Не заважаючи мені бачити дійсність такою, якою вона була, не охолоджуючи мого бажання розуміти живих людей, цей книжний хаос прикривав мене прозорою, але непроникливою хмарою від сили-силенної заразного бруду, від їдких отрут життя.

Книги зробили мене невразливим для багатьох речей: знаючи, як люблять і страждають, не можна йти в публічний дім; копійчана розпуста збуджувала огиду до неї і жаль до людей, яким вона була солодка. Рокамболь вчив мене бути стійким, не піддаватися силі обставин, герої Дюма вселяли бажання віддати себе якійсь важливій, великій справі. Улюбленим героєм моїм був веселий король Генріх IV, мені здавалося, що саме про нього говорить славна пісня Беранже:

Про мужиків він добре дбав

І випить сам любив;

Якщо народ щасливий став,

Чому б то цар не пив?

Романи малювали Генріха IV доброю людиною, близькою своєму народові; ясний, як сонце, він навівав мені переконання, що Франція — найпрекрасніша країна на всій землі, країна рицарів, однаково благородних в мантиї

короля і в одягу селянина: Анж Піту такий самий рицар, як і Д'Артаньян. Коли Генріха вбили, я сумно заплакав і заскрипів зубами від ненависті до Равальяка. Цей король майже завжди був головним героєм моїх оповідань кочегарові, і мені здавалося, що Яків теж полюбив Францію і «Хенріка».

— Хороша людина був Хенрік-король — з ним хоч йоржів ловити, хоч що хоч,—казав він.

Він не висловлював захоплення, не перебивав моїх оповідань питаннями, він слухав мовчки, опутивши брови, з обличчям нерухомим, — старий камінь, укритий цвіллю. Та коли я чомусь уривав мову, він зразу питав:

— Кінець?

— Ні ще.

— А ти не зупиняйся!

Про французів він казав, зітхаючи:

— Холодком живуть...

— Як це?

— А от ми з тобою в жарі живемо, в роботі, а вони — в холодку. І ділов у них ніяких нема, тільки п'ють та гуляють,— втішне життя!

— Вони й працюють.

— Не видно цього з історій твоїх,— справедливо зауважив кочегар, і мені раптом стало ясно, що величезна більшість книг, які я прочитав, майже зовсім не говорять, як працюють, з якої праці живуть благородні герої.

— Ану лишень, посплю я трохи,— говорив Яків, перекидаючись на спину там, де сидів, і через хвилину розмірено свистів носом.

Восени, коли береги Ками поруділи, дерева позолотились, а косі промені сонця стали біліти,— Яків несподівано пішов з пароплава. Ще напередодні цього він казав мені:

— Післязавтра прибудемо ми з тобою, ерохо-вохо, в Перм, сходимо у баню, попаримось як слід, а звідти — зарядимо в трактир з музикою,— втішно! Люблю я дивитись, як машина грає.

Але в Сарапулі сів на пароплав товстий мужчина, з дряблим, баб'ячим обличчям без бороди й вусів. Тепла довга чуйка і картуз з навушниками з лисячого хутра ще більше посилювали його схожість з жінкою. Він зразу ж зайняв столик біля кухні, де було тепліше, замовив чай і почав пити жовтий кип'яток, не розстебнувши чуйки, не знявши картуза, рясно потіючи.

Осінні хмари невгамовно сіяли дрібний дощ, і здавалося, що коли цей чоловік витре картою хусткою піт з обличчя, дощ іде тихіше, а в міру того, як чоловік знову потіє,— і дощ стає дужчий.

Незабаром біля нього опинився Яків, і вони стали розглядати карту в календарі — пасажир водив по ній пальцем, а кочегар спокійно говорив:

— Що ж! Нічого. Це мені — наплювати...

— І добре,— тоненьким голосом сказав пасажир, пхнувши календар в розкритий шкіряний мішок біля своїх ніг. Тихенько розмовляючи, вони почали пити чай.

Перед тим, як Яків пішов на вахту, я спитав його, що це за людина. Він відповів, посміхаючись:

— Видно, мовби голуб, скопець, значить. Із Сибіру, дале-ско! Забавний, по планту живе...

Він пішов геть від мене, ступаючи по палубі чорними п'ятами, твердими, як копита, але знову спинився, чухаючи бік.

— Я до нього робітником найнявся; як в Перму приїдемо, злізу з пароплава, прощай, ерохо-вохо! Залізницею їхати, потім — річкою, та на конях ще; п'ять тижнів начебто їхати треба, он куди чоловік забився...

— Ти його знаєш? — спитав я, здивований несподіваним вирішенням Якова.

— Звідки? І не бачив ніколи, я ж у його місцях не жив...

Вранці Яків, одягнений в короткий засмальцьований кожушок, в шкарбанах на босу ногу, в поламаному, без крис, солом'яному брилі Медвежонка, стискав мою руку чавунними пальцями й казав:

— Шквар зі мною, га? Він візьме й тебе, голуб той, коли сказати йому; хочеш — скажу? Одріжуть тобі зайве, грошей дадуть. Ім це — свято, людину скалічити, вони за це нагородять...

Скопець стояв біля борту з біленьким клуночком під рукою, вперто дивився на Якова мертвими очима, важкий, набряклий, як утопленик. Я неголосно вилаяв його, кочегар ще раз потис мою долоню.

— Хай собі, наплювать! Всяк своєму богу молиться, нам — що? Ну, прощай! Живи на щастя!

І пішов Яків Шумов, перевалюючися з ноги на ногу, як ведмідь, залишивши в серці моему нелегке, складне почуття,— було шкода кочегара і досадно на нього, було,

пам'ятаю, трохи заздрісно, і тривожно думалось: чому пішла людина невідомо куди?

І — що ж за людина Яків Шумов?

ХІІ

Пізно восени, коли рейси пароплава кінчились, я став за учня в майстерні іконопису, але через день хазяйка моя, лагідна й п'янька бабуся, оповістила мені владимирською говіркою:

— Дні тепер коротенькі, вечори довгі, то ти зранку будеш в крамницю ходити, хлопцем при крамниці постоїш, а вечорами — вчися!

І віддала мене під владу маленького прудкононого прикажчика, молодого хлопця з гарненьким, солодким обличчям. Щоранку, в холодному сутінку світання, я йду з ним через усе місто по сонній купецькій вулиці Іллінці на Нижній базар; там, на другому поверсі гостиного двору, міститься крамниця. Зроблена з кладової, темна, з залізними дверима і одним маленьким вікном на терасу, вкриту залізом, крамниця була тісно набита іконами різних розмірів, кітатами, гладенькими і з «виноградом», книгами церковно-слов'янського друку, в палітурках з жовтої шкіри. Поруч нашої крамниці містилась друга, в ній торгував теж іконами й книгами чорнобородий купець, родич старовірського начотчика, відомого за Волгою, в Керженських краях; біля купця — сухенький і жвавий син, мого віку, з маленьким сірим личком старика, з неспокійними очима мишеняти.

Одімкнувши крамницю, я повинен був збігати по кип'яток в трактир; напившись чаю — прибрати крамницю, витерти порох з краму і потім — стовбичити на терасі, пильно стежачи, щоб покупці не заходили до сусідової крамниці.

— Покупец — дурень, — упевнено казав мені прикажчик. — Йому однаково, де купити, аби дешево, а на крамі він не розуміється!

Швидко, стукаючи дощечками ікон, пишаючись тонким знанням діла, він повчав мене:

— Мстерської роботи — крам дешевий, три вершки на чотири — собі коштує... шість вершків на сім — собі коштує... Святих знаєш? Запам'ятай: Воніфатій — від запою;

Барвара великомучениця — від зубного болю, наглої смерті; Василій Блаженний — від лихоманки, гарячки... Богородиць знаєш? Дивися: Скорбяща, Троєручиця, Абаляцька-Знаменіє, Не ридай мене, мати, Утоли моя печалі, Казанська, Покрова, Семистрільна...

Я швидко запам'ятав ціни на ікони за розміром і роботою, запам'ятав відмінності в іконах богородиць, але запам'ятати значення святих було нелегко.

Задумаєшся бувало про що-небудь, стоячи біля дверей крамниці, а прикажчик раптом почне перевіряти мої знання:

— Тяжких пологів розрешитель — хто буде?

Коли я помиляюсь, він презирливо питає:

— Для чого в тебе голова?

Ще важче було закликати покупців; потворно намацьовані ікони не подобались мені, продавати їх було ніяково. З оповідань бабусі я уявляв собі богородицю молодю, вродливою, доброю; такою вона була й на малюнках журналів, а ікони зображали її старою, строгою, з довгим, кривим носом і дерев'яними ручками.

У базарні дні, середу й п'ятницю, торг ішов жваво, на терасі раз у раз з'являлись мужики й баби, іноді цілі родини, все — старообрядці з Заволжя, недовірливий і похмурий лісовий народ. Побачиш бувало, як повільно, немов боячись провалитися, ступає по галереї важкий чоловік, закутаний в кожушину і товсте, дома валяне сукно, — стає ніяково перед ним, соромно. З великим зусиллям перейдеш йому дорогу, крутишся під його ногами в пудових чоботях і комарем співаєш:

— Що вам завгодно, шановний? Псалтирі слідовані й толкові, Єфрема Сіріна книги, Кириллові, устави, часослови, — будь ласка, подивіться! Ікони всі, які хочете, на різні ціни, кращої роботи, темних фарб! На замовлення малюємо кого завгодно, всіх святих і богородиць! Іменну, може, хочете замовити, сімейну? Краща майстерня в Росії! Перша торгівля в місті!

Непроникий і незрозумілий покупець довго мовчить, дивлячись на мене, як на собаку, і раптом, відсунувши мене вбік дерев'яною рукою, іде до крамниці сусіда, а прикажчик мій, тручи великі вуха, сердито бурчить:

— Випустив, тор-гровець...

В крамниці сусіда гуде лагідний, солодкий голос, плине задурлива мова:

— Ми, любий, не овчиною торгуємо, не чоботом, а — божою благодаттю, яка вища за срібло-злото, і нема їй ніякої ціни...

— Ч-чорт! — шепоче мій прикажчик з заздрістю і захопленням.— Здорово заливає очі мужикові! Учись! Учись!

Я вчився сумлінно,— всяке діло треба робити добре, коли взявся за нього. Але я не мав успіху в заманюванні покупців і в торгівлі; ці похмурі мужики, скупі на слова, баби, схожі на пацюків, завжди чимось налякані, пониклі, викликали у мене жаль до них, хотілося сказати тихенько покупцеві справжню ціну ікони, не заправляючи зайвих двадцяти копійок. Всі вони здавались мені бідними, голодними, і було дивно бачити, що ці люди платять по три карбованці з полтинником за псалтир — книгу, яку вони купували частіше за інші.

Вони дивували мене своїм знанням книг, вартості малювання на іконах, а якось раз сивенький дідок, якого я заганяв до крамниці, лагідно сказав мені:

— Неправда це буде, хлопче, що ваша майстерня по іконах найкраща в Росії, найкраща-бо — Рогожина, в Москві!

Знімаючись, я посторонився, а він тихенько пішов далі, не зайшовши й до крамниці сусіда.

— З'їв? — ехидно спитав мене прикажчик.

— Ви мені не казали про майстерню Рогожина...

Він почав лаятися:

— Вештаються отакі смиренські і все знають, анафеми, все розуміють, старі пси...

Вродливенький, ситий і самолюбивий, він ненавидів мужиків і під добрий настрій скаржився мені:

— Я — розумний, я чистоту люблю, хороші запахи — ладан, одеколон, а при такій моїй гідності мушу смердючому мужикові в пояс кланятися, щоб він хазяйці п'ятак баришу дав! Добре це мені? Що таке мужик? Кисла шерсть, воша земна, а проте...

Він з прикрістю замовкав.

Мені мужики подобалися, в кожному з них почувалося щось таємниче, як у Якові.

Бувало залізе в крамницю важка постать у чапані, надітому поверх кожуха, зніме кошлату шапку, перехреститься двома перстами, дивлячись в куток, де блимає лампада, і намагаючись не зачіпати очима непосвячених

ікон, потім мовчки помагає поглядом круг себе і скаже:

— А дай лишень псалтир толкову!

Засукавши рукава чапана, він довго читає вихідний аркуш, ворущачи землистими, до крові потрісканими губами.

— Древнішої — нема?

— Древні — тисячі карбованців коштують, як ви знаєте...

— Знаємо.

Послинивши палець, мужик перегортає сторінку, — там, де він торкнувся до неї, лишається темний знімок з пальця. Прикажчик, дивлячись у тім'я покупцеві злим поглядом, каже:

— Святе письмо все однієї древності, господь слова свого не змінював...

— Знаємо, чули! Господь не змінював, та Никон змінив.

І, закривши книгу, покупець мовчки виходить.

Іноді ці лісові люди сперечалися з прикажчиком, і мені було ясно, що вони знають письмо краще, ніж він.

— Язичники болотяні, — бурчав прикажчик.

Я бачив також, що хоч нова книга і не до серця мужикові, він дивиться на неї з пошаною, торкається до неї обережно, наче книга може вилетіти птахом з його рук. Це було дуже приємно бачити, тому що й для мене книга — чудо, в ній захована душа того, хто написав її; розгорнувши книгу, я звільняю цю душу, і вона таємниче говорить зі мною.

Дуже часто старики й старухи приносили продавати книги стародруку дониконівських часів або списки таких книг, красиво зроблені скитницями на Іргізі й Керженці; списки міней, не правлених Дмитрієм Ростовським; стародавнього малювання ікони, хрести й мідні склэдні з фініфтю, поморського лиття, срібні коряки, даровані московськими князями шинкарям; все це пропонувалося таємниче, з оглядкою, з-під поли.

І мій прикажчик, і наш сусід дуже пильно стежили за такими продавцями, намагаючися перехопити їх один в одного; купуючи старовинні речі за карбованці й десятки карбованців, вони продавали їх на ярмарку багатим старообрядцям за сотні.

Прикажчик повчав мене:

— Ти стеж за цими лісовиками, за ворожками, з усієї сили стеж! Вони щастя з собою приносять.

Коли з'являвся такий продавець, прикажчик посилав мене по начотчика Петра Васильовича, знавця стародруку, ікон і всякої старовини.

Це був високий дід, з довгою бородою Василя Блаженого, з розумними очима на приємному обличчі. Плесно однієї ноги у нього було одрубане, він ходив шкутильгаючи, з довгою палицею в руці, зиму й літо в легкій, тонкій піддъовці, схожій на рясу, в бархатному картузі кумедної форми, схожому на каструлю. Бадьорий, прямий, він, входячи у крамницю, опускав плечі, згинав спину, охкав тихенько, часто хрестився двома перстами і весь час бурмотів молитви, псалми. Це благочестя й стареча кволість звузу вселяли продавцеві довіру до начотчика.

— Чим діла закаляні у вас? — питав старий.

— Ось ікона продається, приніс чоловік, каже — строгановська.

— Що?

— Строгановська.

— Ага... Погано чую, затулив господь вухо моє від мерзоти словес никоніанських.

Знявши картуз, він держить ікону горизонтально, дивиться вздовж малюнка, збоку, прямо, дивиться на шпоньку в дошці, жмураючи очі й воркотячи:

— Безбожники никоніани, любов нашу до древнього благообразія помітивши і дияволом навчені преєхидно фальшів різних,— нині й святі образи підроблюють вправно, ой, вправно! На вигляд образ неначе й справді строгановських або устюжських писем, або — суздальських, ну, а придивись оком внутрішнім — фальша!

Коли він каже «фальша», значить — ікона дорога й рідкісна. Ряд умовних висловів орієнтують прикажчика, скільки можна дати за ікону, за книгу; я знаю, що слова «униніє і скорб» значать — десять карбованців, «Никонтигр» — двадцять п'ять; мені соромно бачити, як обдурюють продавця, але спритна гра начотчика захоплює мене.

— Никоніани, чорні діти Никона-тигра, все можуть збити, бісом керовані,— от і левкас наче справжній, і долицне однією рукою писане, а лик, ось дивися,— не той пензель, не той! Старі майстри, як от Симон Ушаков,— хоч він еретик був, сам увесь образ писав, і долицне і лик, сам і чку стругав, і левкас наводив, а наших днів

богомерзкі людяі цього не можуть! Раніше іконопис святе діло було, а нині — художество саме, отак-то, божі!

Нарешті, він обережно кладе ікону на прилавок і, надивши картуз, каже:

— Гріхи.

Це значить — купуй!

Потоплений в ріці солодких йому слів, вражений знаннями старика, продавець з пошаною запитує:

— А як же ж, шановний, ікона?

— Ікона — никоніанської руки.

— Бути того не може! На неї діди, прадіди молились...

— Никон раніше за прадіда твого жив.

Старий підносить ікону до обличчя продавцеві і вже строго повчає:

— Ти дивись, яка вона весела, хіба це ікона? Це — картина, сліпе художество, никоніанська забавка, — в цій речі духу немає! Чи буду я неправду казати? Я — людина стара, за правду гнана, мені незабаром до бога йти, мені душею кривити — вигоди нема!

Він виходить з крамниці на терасу, вмираючи від старечої кволості, ображений недовірою до його оцінки. Прикажчик платить за ікону кілька карбованців, продавець виходить, низько вклонившись Петрові Васильовичу; мене посилають у трактир по кип'яток для чаю; повернувшись, я застаю начотчика бадьорим, веселим; любовно розглядаючи покупку, він вчить прикажчика:

— Дивись: ікона — строга, писана тонко, із страхом божим, людське — відкинута в ній...

— А чие письмо? — питає прикажчик, сяючи й підстрибуючи.

— Це тобі рано знати.

— А скільки дадуть знавці?

— Це мені невідомо. Давай, декому покажу...

— Ох, Петре Васильовичу...

— А коли продам — тобі півсотні, а що понад те — моє!

— Ох...

— Та ти не охкай.

Вони п'ють чай, безсоромно торгуються, дивляться один на одного очима шахраїв. Прикажчик увесь в руках у старого, це ясно; а коли старий піде, він скаже мені:

— Ти, дивись, не кажи хазяйці про цю покупку!

Умовившись про продаж ікони, прикажчик питає:

— А що новенького в місті, Петре Васильовичу?

Розправивши бороду довгою рукою, оголивши масні губи, старий розповідає про життя багатих купців; про торговельні удачі, про гулянки, про хвороби, весілля, про зради жінок і чоловіків. Він пече ці жирні оповідання швидко і спритно, як хороша куховарка млинці, і поливає їх шиплячим сміхом. Кругленьке обличчя прикажчика буріє від заздрості й захвату, очі затягнені мрійною поволокою; зітхаючи, він жалібно каже:

— Живуть люди! А я, от...

— У всякого своя доля,— гуде басок начотчика.— Одному долю ангели кують срібними молоточками, а другому — біс, обухом сокири...

Цей міцний, жилавий дід все знає — все життя міста, всі таємниці купців, чиновників, попів, міщан. Він зіркий, мов хижий птах, в ньому перемішалось щось вовче й лисяче; мені завжди хочеться розсердити його, але він дивиться на мене здалека і наче крізь туман. Він здається мені оточеним бездонною порожнечею; якщо підійти до нього споріднене з кочегаром Шумовим.

Хоч прикажчик в очі й позаочі захоплюється його розумом, але є хвилини, коли йому так само, як і мені, хочеться розізнити, образити старого.

— Але ж обманщик ти для людей,— раптом каже він, задерикувато дивлячись в обличчя старому.

Старий, ліниво посміхаючись, обзивається:

— Один господь без обману, а ми — поміж дурнів живемо; коли дурня не обманути, яка з нього користь?

Прикажчик гарячиться:

— Не всі ж мужики — дурні, бо й купці з мужиків входять!

— Не про купців розмова у нас. Дурні шахраями не живуть. Дурень — свят, в нього думки сплять...

Старий говорить дедалі лінивіше і це дуже дратує. Мені здається, що він стоїть на купині, а навколо нього — трясовина. Розсердити його не можна, він недосяжний для гніву або вміє глибоко ховати його.

Але часто траплялося, що він сам починав чіплятись до мене — підійде близько і, посміхаючися в бороду, питає:

— Як ти французького письменника звеш — Понос?

Мене страшенно сердить ця погана звичка перекручувати імена, але, стримуючись до часу, я відповідаю:

— Понсон-де-Террайль.

— Де теряє?

— А ви не дурійте, ви не маленькі.

— Справді, не маленький. Ти що читаєш?

— Єфрема Сіріна.

— А хто краще пише: світські твої чи цей?

Я мовчу.

— Світські про що більше пишуть?—не перестає він.

— Про все, що в житті лучається.

— Значить, про собак, про коней — це вони злучаються.

Прикажчик регоче, я злюся. Мені дуже тяжко, неприємно, але, коли я зроблю спробу піти від них, прикажчик зупинить:

— Куди?

А старий мордує мене:

— Ану лишень, грамотнику, розгризи задачу: стоять перед тобою тисяча голих людей, п'ятсот бабів і п'ятсот мужиків, а між ними Адам, Єва — як ти знайдеш Адам-Єву?

Він довго допитує мене і, нарешті, урочисто виголошує:

— Дурню, адже вони не родилися, а створені, значить — у них пупів немає!

Старий знає силу-силенну таких «задач», він може замучити ними.

У першу пору чергувань у крамниці я розповідав прикажчикові зміст кількох книг, прочитаних мною, тепер ці оповідання обернулись проти мене: прикажчик переказував їх Петрові Васильовичу, умисне перебріхуючи, брудно перекручуючи. Старий вправно допомагав йому в цьому безсоромними запитаннями; їхні липкі язики закидали мотлохом соромітних слів Євгенію Гранде, Людмилу, Генріха IV.

Я розумів, що вони роблять це не від зла, а з нудьги, але мені від цього було не легше. Створивши грязь, вони копірсалися в ній, як свині, і хрюкали від насолоди каляти й бруднити красиве — чуже, незрозуміле і смішне їм.

Увесь гостиний двір, все населення його, купці й прикажчики, жили дивним життям, повним дурнувятих подитячому, але завжди злих забав. Коли приїжджий мужик розпитував, як найближче пройти в ту чи іншу частину

міста, йому завжди показували неправильний напрям,— це до такої міри ввійшло у всіх у звичку, що вже не давало вдовolenня обманщикам. Піймавши пару пацюків, зв'язували їх хвостами, пускали на дорогу і втішалися тим, як вони рвуться в різні боки, кусають один одного; а іноді обіллють пацюка гасом і запалять його. Нав'язували на хвіст собаці розбите залізне відро; собака, дико переляканий, з виском і гуркотом мчав кудись, люди дивилися й реготали.

Було багато таких розваг, здавалося, що всі люди — сільські особливо — іспують для самих тільки забав гостиного двору. У ставленні до людини почувалось постійне бажання поглузувати з неї, зробити їй боляче, прикро. І було дивно, що книги, які я прочитав, мовчать про це постійне, напружене прагнення людей знущатися одне з одного.

Одна з таких забавок гостиного двору здавалася мені особливо образливою й гидкою.

Внизу, під нашою крамницею, в торговця вовною й вальянками був прикажчик, що дивував увесь Нижній базар своєю обжерливістю; його хазяїн хвастив цією здатністю наймита, як хвастають злістю собаки або силою коня. Часто він викликав сусідів по торгівлі на парі.

— Хто йде на десять карбованців? Стою на тому, що Мишко злопає за дві години часу десять фунтів окосту!

Але всі знали, що Мишко здатен зробити це, й казали:

— На заклад не йдемо, а шинки можна купити, хай лопає, ми подивимось.

— Тільки — щоб чистого м'яса дати, без кісток!

Посперечаються трохи й ліниво, і ось із темної кладової вилазить худий, безбородий, вилицюватий парняга в довгому драповому пальті, підперезаний червоним поясом, увесь обліплений клаптями вовни. Шанобливо знявши картуз з маленької голови, він мовчки дивиться мутним поглядом глибоко запалих очей в кругле обличчя хазяїна, налите багровою кров'ю, поросле товстим, жорстким волоссям.

— Батман окоста умнеш?

— За який час? — тонким голосом діловито питає Мишко.

— За дві години.

— Важко!

— Чого там — важко!

— Дозвольте парочку пива!

— Шквар,— каже хазяїн і хвастає: — Ви не думайте, що він натщесерце, ні, вранці він фунтів зо два калача ум'яв, та опівдні обідав, як належить...

Приносять шинку, збираються глядачі, все кремезні купці, туго закутані у важкі шуби, схожі на величезні гирі; люди з великими животами, а очі у всіх маленькі, в жирових опухах і затягнені сонною поволокою непозбутної нудьги.

Тісним кільцем, позасувавши руки в рукава, вони оточують їдця, озброєного ножем і великим крайцем житнього хліба; він старанно хреститься, сідає на мішок вовни, кладе окіст на ящик, поруч себе, виміряє його пустими очима.

Відрізавши тоненьку скибку хліба й товсту м'яса, їдець акуратно складає їх докуни, обома руками підносить до рота,— губи його тремтять, він облизує їх довгим собачим язиком, видно дрібні гострі зуби,— і собачою хваткою нахилиє морду над м'ясом.

— Почав!

— Дивіться на годинник!

Всі очі діловито втуплені в обличчя їдця, в його нижню щелепу, в круглі жовна біля вух; дивляться, як гостре підборіддя рівномірно падає й підіймається, мляво обмінюються думками:

— Чисто — ведмідь мене!

— А ти бачив ведмедя за їжею?

— Хіба я в лісі живу? Це говориться так — жере, як ведмідь.

— Говориться — як свиня.

— Свиня свині не їсть...

Неохоче сміються, і зразу хтось знаючий поправляє:

— Свиня все жере — і поросят, і свою сестру...

Обличчя їдця поволі буріє, вуха стають сизі, запалі очі вилазять з костяних ям, дише він тяжко, але його підборіддя рухається все так само рівномірно.

— Навались, Михайле, час! — захочують його. Він неспокійно виміряє очима рештки м'яса, п'є пиво і знову плямкає. Публіка жвавішає, все частіше позираючи на годинник у руках Мишкового хазяїна, люди попереджають одне одного:

— Не перевів би він годинника назад — візьміть у нього!

— За Мишком стеж: щоб не спускав у рукави шматків!

— Не злопає у строк!

Мишків хазяїн задержує кричить:

— Ставлю четверний білет! Мишко, не підведи!

Публіка під'юджує хазяїна, але ніхто не йде на парі.

А Мишко все жує, обличчя його стало схоже на шинку, гострий, хрящуватий ніс жалісно свистить. Дивитись на нього страшно, мені здається, що він зараз закричить, заплаче:

«Згляньтесь...»

Або — наглітається м'яса по горло, ткнеться головою в ноги глядачам і помре.

Нарешті він усе з'їв, витріщив п'яні очі й хрипить стомлено:

— Пити дайте...

А його хазяїн, дивлячись на годинник, бурчить:

— Спізнився, падлюка, на чотири хвилини...

Публіка дражнить його:

— Шкода, що не йшли на заклад з тобою, програв би ти!

— А все ж звір-парубок!

— Н-да, його б у цирк...

— Ото як господь може спотворити людину, га?

— Гайда чай пити, абощо?

І пливуть, як баржі, в трактир.

Я хочу зрозуміти, що стовпило цих важких, чавунних людей навколо нещасного хлопця, чому його хвороблива обжерливість тішить їх?

Похмуро й нудно у вузькій галереї, тісно заваленій вовною, овчинами, прядивом, канатом, валянками, лимарським товаром. Від панелі її відділяють колони з цегли; незграбно товсті, вони обгризені часом, обляпані болотом вулиці. Всі цеглини й щілини між ними, мабуть, в думках перераховані тисячі разів і назавжди лягли в пам'яті тяжкою сіткою своїх потворних візерунків.

По панелі не поспішаючи йдуть пішоходи; вулицею поволі сунуть візники, сани з крамом; за вулицею, в червоному цегляному квадраті двоповерхових крамниць — майдан, завалений ящиками, соломою, пом'ятим обгортковим папером, укритий брудним, потоптаним снігом.

Все це, разом з людьми, кіньми, незважаючи на рух, здається нерухомим, ліниво крутиться на одному місці,

прикріплене до нього невидимими ланцюгами. Раптом відчуєш, що це життя — майже беззвучне, до німоти бідне звуками. Риплять полозки саней, грюкають двері магазинів, кричать торговці пирогами, збитнем, але голоси людей звучать невесело, знехотя, вони одноманітні, до них швидко звикаєш і перестаєш помічати їх.

Похороною гудуть дзвони церков,— цей сумний дзвін завжди в пам'яті вуха. Здається, що він плаває в повітрі над базаром безперервно, з ранку до ночі, він прошаровує всі думки, почуття, лягає гнітючим мідним осадком поверх усіх вражень.

Нудота, холодна й безвихідна, дише звідусіль: від землі, вкритої брудним снігом, від сірих заметів на дахах, від м'ясної цегли будівель; нудьга підіймається з димарів сірим димом і повзе в сіреньке, низьке, порожнє небо: нудьгою парують коні, дишать люди. Вона має свій запах — важкий і тупий запах поту, жиру, конопляної олії, спечених на черені пирогів і диму; цей запах стискає голову, як тепла, тісна шапка, і, просочуючися в груди, викликає дивне сп'яніння, темне бажання заплющити очі, розпачливо закричати й бігти кудись, і вдаритись головою з розгону об першу стіну.

Я дивлюся в обличчя купців, відгодовані, туго налігті густою, жирною кров'ю, нащипані морозом і нерухомі, як уві сні. Люди часто позіхають, розширюючи роти, наче риби, викинуті на сухий пісок.

Взимку торгівля млява, і в очах крамарів нема того настороженого, хижого блиску, який трохи прикрашає, пожвавлює їх влітку. Важкі шуби, зв'язуючи рухи, пригинають людей до землі; говорять купці ліниво, а коли сердяться — сперечаються; я думаю, що вони роблять це умисне, аби тільки показати один одному — ми живі!

Мені дуже ясно, що нудьга гнітить їх, убиває, і тільки марною боротьбою проти її всепоглинаючої сили я можу пояснити собі жорстокі й нерозумні забави людей.

Іноді я розмовляю про це з Петром Васильовичем. Хоч, загалом, він ставиться до мене насмішкувато, глузливо, але йому подобається моя пристрасть до книг, і часом він дозволяє собі говорити зі мною повчально, серйозно.

— Не подобається мені, як живуть купці,— кажу я.

Намотавши пасмо бороди на довгий палець, він питає:

— А звідки тобі знати, як вони живуть? Чи ти в гості часто ходиш до них? Тут, хлопче, вулиця, а на вулиці

люди не живуть, на вулиці вони торгують, а то — пройшов по ній швиденько, та й — знову додому! На вулицю люди виходять одягнені, а під одягом не знати, які вони є; відкрито людина живе у себе вдома, в своїх чотирьох стінах, а як вона там живе — це тобі невідомо!

— Але ж думки у них однакові, що тут, що дома?

— А хто може знати, які в сусіда думки? — строго округлюючи очі, каже старий переконливим баском.— Думки, як вошва, їм ліку нема, кажуть старі люди. Може, людина, прийшовши додому, впаде на коліна, та й заплаче, бога благаючи: «Прости, господи, согрішив у святій день твій!» Може, дім для нього — монастир, і живе він там тільки з богом самим? Отак-то! Кожен павучок знай свій куток, снуй павутину та вмій зрозуміти, скільки важиш, щоб вдержала тебе...

Коли він говорить серйозно, голос його звучить нижче, басовитіше, наче оповіщаючи важливі таємниці.

— Ти от міркуеш, а міркувати тобі — рано, в твої літа не розумом живуть, а очима! Отже, дивись, пам'ятай, та й мовчи собі. Розум — для діла, а для душі — віра! Що книги читаєш — це добре, а в усьому треба знати міру: дехто зачитується і до безумства, і до безбожності...

Він здався мені безсмертним, — важко було уявити, що він може постаріти, змінитися. Йому подобалося розповідати історії про купців, про розбійників, про фальшивомонетників, які ставали знаменитими людьми; я вже багато чув таких історій од діда, і дід розповідав краще за начотчика. Але зміст оповідань був однаковий: багатство завжди здобувається гріхом проти людей і бога. Петро Васильович людей не жалів, а про бога говорив з теплим почуттям, зітхаючи і ховаючи очі.

— Отак і обманюють бога, а він, батенько Ісус, все бачить і плаче: люди мої, люди, бідолашні люди, пекло вам уготоване!

Раз я наслідився нагадати йому:

— Але ви теж обманюєте мужиків...

Це його не образило.

— Чи ж велике моє діло? — сказав він. — Злизну тролячку, п'ятірочку — та й годі.

Застаючи мене за читанням, він брав з моїх рук книгу, прискіпливо розпитував про читане і, недовірливо дивуючися, говорив прикажчикові:

— Ти глянь, — розуміє книги, шельма!

І ясно, пам'ятно, повчав:

— Слухай слова мої, це тобі згодиться! Кирилів — два було, обидва — єпископи; один — александрійський, другий — єрусалимський. Перший ратоборствував супроти окаянного еретика Несторія, який учив похабно, що, мовляв, богородиця — людина є, а тому — не могла бога народити, а народила людину ж, ім'ям і ділами Христа, сиріч — спасителя світу; значить, треба її називати не богородиця, а христородиця, — зрозумів? Це названо — ересь! А єрусалимський Кирило боровся проти Арія еретика...

Мене дуже захоплювало його знання церковної історії, а він, поскубуючи бороду пещеною попівською рукою, хвастав:

— Я в цій справі — генерал; я в Москву до Тройці їздив на словесну прою з небезпечними вченими никоніанами, попами й світськими; я, хлопче, навіть з професорами розмови мав, еге! Одного попа так заганяв словесним бичем, що в нього аж кров носом пішла, — от як!

Щоки в нього вкривалися рум'янцем, очі розквітали.

Кровотечу з носа противника він, видимо, вважав за найвищий пункт свого успіху, за найскравіший рубін в золотому вінці слави своєї, і розповідав про це сладо-страсно:

— Кра-асивий попище, здоровенний! Стоїть він перед аналоєм, а з носа ото кап, кап! І не бачить сорому свого. Лютий був піп, як лев пустинний, голосина — дзвін! А я його тихенько, та все в душу, та поміж ребра словами своїми, мов шилами!.. А він прямо, як піч жарка, розпикається злобою еретичною... Ех, бували діла-а!

Частенько приходили ще начотчики: Пахомій, людина з великим животом, у засмальцьованій піддъовці, сліпий на одне око, брезклий і хрюкаючий; Лукіян, маленький дідок, гладенький, як миша, ласкавий і жвавий, а з ним великий, похмурий чоловік, схожий на кучера, чорнобородий, з мертвим обличчям, неприємним, але красивим, з нерухомими очима.

Майже завжди вони приносили продавати старовинні книги, ікони, кадильніці, якісь чаші; іноді приводили продавців — бабу чи діда з-за Волги. Закінчивши справи, сідали біля прилавка, наче круки на межі, пили чай з калачами й пісним цукром і розповідали один одному про гоніння від никоніанської церкви: там — вчинили

обшук, забрали богослужební книги, тут — поліція закрила молільню й притягла хазяїнів її до суду по 103 статті. Ця 103 стаття найчастіше була темою їх розмов, але говорили вони про неї спокійно, як про щось неминуче, мов ті морози взимку.

Слова — поліція, обшук, тюрма, суд, Сибір, — слова, що постійно звучали в їх розмовах про гоніння за віру, падали на душу мені жаринами, розпалюючи симпатію й співчуття до цих стариків; прочитані книги навчили мене поважати людей, наполегливих в досягненні своєї мети, цінити духовну стійкість.

Я забував усе погане, що бачив у цих учителів життя, відчував тільки їх спокійну впертість, за якою — мені здавалося — схована непохитна віра учителів у свою правду, готовність прийняти за правду всі муки.

Згодом, коли мені пощастило бачити багато таких і подібних охоронців старої віри, і в народі і в інтелігенції, я зрозумів, що ця упертість — пасивність людей, яким нікуди йти з того місця, де вони стоять, та й не хочуть вони нікуди йти, бо, міцно зв'язані путами старих слів, відмерлих понять, вони закам'яніли в цих словах і поняттях. Їх воля нерухома, нездатна розвиватися в напрямі до майбутнього, і коли якийсь удар зовні скидає їх із звичного місця, вони механічно котяться вниз, наче камінь з гори. Вони тримаються на своїх постах біля кладовища віджилих істин мертвою силою спогадів про минуле і своєю хворобливою любов'ю до страждання, пригнічення, але, якщо відняти в них можливість страждати, вони, спустошені, зникають, як хмари в свіжий, вітряний день.

Віра, за яку вони з приємністю і з великим самозамилуванням готові постраждати, це, без сумніву, кріпка віра, але нагадує вона заношений одяг, — засмальцьований всяким брудом, він тільки через це мало приступний руйнівній роботі часу. Думка й почуття звикли до тісної, важкої оболонки забобонів і догматів, і хоч обезкрилені, спотворені, але живуть затишно, зручно.

Ця віра за звичкою — одно з найсумніших і найшкідливіших явищ нашого життя; в межах цієї віри, як в тіні кам'яної стіни, все нове росте повільно, викривлено, виростає хирлявим. У цій темній вірі надто мало променів любові, надто багато образи, озлоблення й заздрості, що завжди дружить з ненавистю. Вогонь цієї віри — фосфоричний блиск гниття.

Але для того, щоб переконатися в цьому, мені довелося пережити багато тяжких років, багато дечого зламати в душі своїй, викинути з пам'яті. А в той час, коли я вперше зустрів учителів життя серед нудної й безсовісної дійсності,—вони здались мені людьми великої духовної сили, кращими людьми землі. Майже кожен з них судився, сидів у тюрмі, висилався з різних міст, мандрував по етапах з арештантами; всі вони жили обережно, всі ховались.

Проте я бачив, що, скаржачись на «утиск духу» никоніанами, старці й самі охоче дуже, навіть з приємністю утискують один одного.

Сліпий на одне око Пахомій, випивши, любив попишатися своєю справді дивовижною пам'яттю,— деякі книжки він знав «з пальця» — як єврей-єшиботник знає талмуд,— ткну пальцем в першу-ліпшу сторінку, і з того слова, на якому зупинився палець, Пахомій починає читати далі напам'ять, лагідненьким, гугнявим голоском. Він завжди дивиться в підлогу, і його єдине око бігає по підлозі так тривожно, наче шукає щось загублене, дуже цінне. Найчастіше він показував цей фокус на книзі князя Мишецького «Виноград Російський»,— він особливо добре знав «многотерпні і багатомужні страждання дивних і всехоробрих страдників», а Петро Васильович все намагався піймати його на помилках.

— Брешеш! Це не з Кіпріаном Благоюродивим було, а з Денисом Ціломудрим.

— Який ще Денис? Діонисій речеться...

— Ти за слово не чіпляйся!

— А ти мене не вчи!

Через хвилину обидва вони, роздуті гнівом, вп'явшись очима один в одного, говорять:

— Червевоугонник ти, соромітна морда, он яке черво наїв...

Пахомій відповідає, наче на рахівниці цокає:

— А ти — любострасник, козел, баб'ячий прихвостень.

Прикажчик, сховавши руки в рукава, ехидно посміхається і заохочує охоронців дреннього благочестя, наче хлопчаків:

— Та-ак його! Ану, ще!

Якось раз побилися. Петро Васильович, з несподіваною спритністю надававши товаришеві ляпасів, змусив його тікати і, стомлено витираючи піт з обличчя, гукнув услід переможеному:

— Гляди — це на тебе гріх ляже! Ти, окаянний, длань мою до гріха призвів, тьху на тебе!

Він особливо любив докоряти всім товаришам своїм, що вони не досить тверді вірою і всі впадають у «нетовщину».

— Це все Олексаша вас підбиває,— ач, який півень заспівав!

«Нетовщина» дратувала і, видимо, лякала його, але на питання: в чому суть цього вчення? — він відповідав не дуже переконливо:

— «Нетовщина» — еретицтво щонайгірше, в ньому — тільки розум, а бога нема! Он у козаків, чуєш, нічого вже не шанують, крім біблії, а біблія — це від німців саратовських, від Лютора, про якого сказано: «ім'я собі прилично сочета: воістину бо — Лютор, іже лют глаголется, луте бо, любо люто!» Називаються «нетовці» шалапутами, а також штундою, і все це — від Заходу, від тамтешніх еретиків.

Притупуючи скаліченою ногою, він говорив холодно й поважно:

— Ось кого новообрядствууючій церкві треба гнати, ось кого розоряти й палити! А не нас, ми — споконвіку Русь, наша віра істинна, східна, докорінна руська віра, а то все — Захід, спотворене вільнодумство! Від німців, від французів — яке добро? Он вони в дванадцятому році...

Захоплюючись, він забував, що перед ним хлопчак, міцною рукою брав мене за пояс і, то підтягаючи до себе, то відштовхуючи, говорив красиво, схвильовано, гаряче й молодо:

— Бдукає розум людський в нетрях вимислів своїх, як лютий вовк, блукає він, дияволу підкорений, мордюючи душеньку людську, божий дар! Що вигадали, бісові послухники? Богоміли, через яких вся «нетовщина» пішла, вчили: сатана, мовляв, є син господень, старший брат Ісуса Христа, — от куди доходили! Вчили також: начальства — не слухати, роботи — не робити, жінок, дітей — кинути; нічого, мовляв, людині не потрібно, ніякого порядку, а хай людина живе, як хоче, як її біс напутить. Он знову з'явився Олексашка цей, о, черва...

Траплялося, що в цей час прикажчик змушував мене що-небудь робити, я одходив від старого, але він, сам залишаючись на галереї, говорив далі в порожнечу круг себе:

— О, безкрилі душі, о, кошенята сліпонароджені,— камо втечу від вас?

І потім, одкинувши голову, впираючись руками в коліна, довго мовчав, пильно й нерухомо дивлячись у зимове, сіре небо.

Він почав ставитись до мене уважніше й ласкавіше; застаючи мене за книгою, гладив по плечу й казав:

— Читай, хлопче, читай, здається! Розумець у тебе наче є; шкода — старших не поважаєш, з усіма зуб за зуб, ти думаєш — ці пустощі куди тебе приведуть? Це, хлопче, приведе тебе нікуди інде, як в арештантські роти. Книги читай, проте пам'ятай — книга книгою, а своїм мозком орудуй! Он у хлестів був наставник Данило, то він дійшов до думки, що, мовляв, ні старі, ні нові книги не потрібні, зібрав їх у лантух, та — в воду! Еге... Це, звісно, теж дурість! Ось і Олексаша, собача голова, баламутить...

Він щоразу частіше згадував про цього Олексашу і раз, прийшовши в крамницю заклопотаний, суворий, сказав прикажчикові:

— Олександр Васильєв тут, у місті, вчора прибув! Шукав, шукав його — не знайшов. Ховається! Посиджу, може, загляне сюди...

Прикажчик неприязно озвався:

— Я нічого не знаю, нікого!

Кивнувши головою, старий сказав:

— Так і треба: для тебе — всі люди покупці та продавці, а інших немає! Почастуй лишень чайком...

Коли я приніс великий мідний чайник кип'ятку, в крамниці були гості: старичок Лукіян, що весело посміхався, а за дверима, в темному кутку, сидів новий одвідувач, одягнений в тепле пальто і високі валянки, підперезаний зеленим поясом, в шапці, незграбно насуненій на брови. Обличчя у нього було непримітне, він здавався тихим, скромним, був схожий на прикажчика, який тільки що втратив місце і дуже засмучений цим.

Петро Васильович, не обертаючись до нього, щось говорив, строго й переконливо, а він судорожним рухом правої руки все збивав шапку: підніме руку, наче збираючись перехреститися, і похне шапку вгору, потім — ще і ще, а збивши її майже на тім'я, знову туго й незграбно натягне до брів. Цей судорожний жест змусив мене пригадати дурника Ігошу Смерть в Кишені.

— Плавають у каламутній нашій річці всякі миньки

і все більше каламутять воду,— говорив Петро Васильович.

Чоловік, схожий на прикажчика, тихо й спокійно спитав:

— Це ти про мене, чи що?

— Хоч би й про тебе...

Тоді чоловік ще спитав, неголосно, але дуже сердечно:

— Ну, а про себе як ти скажеш, людино?

— Про себе я тільки богові скажу — це моє діло...

— Ні, людино, і моє теж,— сказав новий урочисто і сильно.— Не одвертай лиця твого від правди, не засліплюй себе самовпевнено, це є великий гріх перед богом і людьми!

Мені подобалося, що він називає Петра Васильовича людиною, і мене хвилював його тихий, урочистий голос. Він говорив так, як хороші попи читають «господи, владико живота моего», і все нахилився вперед, сповзаючи із стільця, махаючи рукою перед своїм обличчям...

— Не суди мене, я не брудніший за тебе в гріху...

— Закипів самовар, заперхав,— зневажливо промовив старий начотчик, а той вів далі, не зупиняючись на його словах:

— Тільки богові відомо, хто більше каламутить джерела святого духа,— може, це — ваш гріх, книжні, паперові люди, а я не книжний, не паперовий, я — проста, жива людина...

— Знаю я простоту твою, чув досить!

— Це ви збиваєте людей з пуття, ви ламаєте прямі думки, ви, книжники й фарисеї... Я — що говорю, скажи?

— Єресь! — сказав Петро Васильович, а чоловік, ворухачи долонею перед обличчям своїм, ніби читаючи написане на ній, палко говорив:

— Ви думаете: перегнавши людей з одного хліва в другий,— краще зробите їм? А я кажу — ні! Я кажу — звільнись, людино! До чого дім, жінка і все твоє перед господом? Звільнись, людино, від усього, за що люди б'ють і ріжуть одне одного,— від золота, срібла і всякого майна, воно ж бо є тлін і капость! Не на полях земних спасіння душі, а в долинах райських! Одірвіться від усього, кажу я, порвіть усі зв'язки, мотузки, поруште сіль світу цього — це плетиво антихристове... Я йду прямим шляхом, я не виляю душею, темного світу не приємлю...

— А хліб, воду, одяг,— приємлеш? А це ж либонь мирське! — ехидно сказав старий.

Але й ці слова не діткнули Олександра, він казав дедалі сердечніше, і, хоч голос його звучав тихо, здавалося, що він трубить у мідну трубу.

— Що дороге тобі, людино? Тільки бог один дорогий; то стань перед ним — чистий від усього, зірви пута земні з душі твоєї, і побачить господь: ти — один, він — один! Так наблизися до господа, це — єдиний шлях до нього! От у чому спасіння вказане — батька-матір кинь, вказано, все кинь і навіть око, що спокушає тебе — вирви! Бога ради знищ себе в речах і збережи в душі, і запалає душа твоя на віки і віки...

— Ну тебе до псів смердючих,—сказав Петро Васильович, встаючи.— Я думав, що ти з минулого року порозумнішав, а ти — ще гірший...

Старий, похитуючись, вийшов з крамниці на терасу; це стривожило Олександра, він здивовано і покwapно спитав:

— Ідеш? А... як же?

Але ласкавий Лукіян, підморгнувши заспокійливо, мовив:

— Нічого... нічого...

Тоді Олександр накинувся на нього:

— От і ти, клопітник наземний, теж сієш дрантиві слова, а—яка користь? Ну—тригуба алілуя, ну—сугуба...

Лукіян посміхнувся до нього і теж пішов на терасу, а він, звертаючись до прикажчика, сказав упевнено:

— Не можуть вони зносити духу мого, не можуть! Ще-зають, яко дим від лиця вогню...

Прикажчик глянув на нього спідлоба і сухо зауважив:

— Я в ці діла не вникаю.

Чоловік ніби сконфузився, насунув шапку, пробу-бонів:

— Як-то можна не вникати? Це діла такі... вони ви-магають, щоб вникали...

Посидів з хвилину мовчки, похиливши голову; потім його покликали старики, і всі троє вони, не попрощавшись, пішли.

Ця людина спалахнула передо мною, як огнище вночі, яскраво погоріла і згасла, змусивши мене відчутти якусь правду в її запереченні життя.

Увечері, вибравши час, я з запалом розповів про нього старшому майстрові іконописної, тихому й ласкавому Іванові Ларіоновичу; він вислухав мене і пояснив:

— Бігун, видно, це є такі сектари — не визнають нічого.

— Як же вони живуть?

— У бігах живуть, все мандрують по землі, через те й дано їм назвисько — бігуни. Земля і все, що прикладено до неї, — чуже для нас, кажуть вони, а поліція вважає їх за шкідливих, ловить...

Хоч мені жилося гірко, але я не розумів: як це можна тікати від усього? В житті, що оточувало мене в той час, було багато цікавого, дорогого мені, і незабаром Олександр Васильєв збляк у моїй пам'яті.

Але коли-не-коли, в тяжкі години, він з'являвся передо мною: іде полем, по сірій дорозі, до лісу, штовхає палицю судорожним рухом білої, неробочої руки і бурмоче:

— Я йду шляхом правильним, я нічого не приємлю! Зв'язки оті порви...

Поряд з ним пригадувався батько, як бабуся бачила його уві сні: з палицею з ліщини в руці, а слідом за ним рябий собака біжить, трясє язиком...

ХІІІ

Іконописна майстерня містилася в двох кімнатах великого напівкам'яного будинку; одна кімната з трьома вікнами у двір і двома — в сад; друга — вікно в сад, вікно на вулицю. Вікна маленькі, квадратні, шибки в них райдужні від старості, неохоче пропускають в майстерню бліде, розсіяне світло зимових днів.

Обидві кімнати тісно заставлені столами, за кожним столом сидить, зігнувшись, іконописець, за деякими — по двоє. Із стелі спускаються на мотузках скляні кулі; налиті водою, вони збирають світло лампи, відкидаючи його на квадратну дошку ікони білим, холодним променем.

У майстерні жарко й душно; працює щось із двадцять чоловік «богомазів» з Палеха, Холуя, Мстери; всі сидять у ситцевих сорочках з розстебнутими комірами, в тикових підштаниках, босі чи в шкарбанах. Над головами в майстрів зависла сиза запона спаленої махорки, стоїть густий запах оліфи, лаку, тухлих яєць. Повільно, як смола, плине сумна владимирська пісня:

Який нині став безсовісний народ —
При народі хлопець дівчину призвів...

Співають ще й інших пісень, теж невеселих, але цю — найчастіше. Її тягучий мотив не заважає думати, не заважає водити тонким пензликом із волосу горностая по малюнку ікони, розфарбовуючи складки «доличного», накладаючи на костяні обличчя святих тоненькі зморшки страждання. Під вікнами стукає молоточком чеканник Гоголев — п'яний дідок, з величезним синім носом; у лінійний струмок пісні безупинно вривається сухий стукіт молотка — наче шашіль точить дерево.

Іконопис нікого не захоплює; якийсь лихий мудрець розбив роботу на довгий ряд дій, позбавлених краси, нездатних викликати любов до діла, інтерес до нього. Косоокий столяр Панфил, злий і ехидний, приносить вистругані ним і склеєні кипарисові та липові дошки різних розмірів; сухотний хлопець Давидов ґрунтує їх; його товариш Сорокіп кладе «левкас». Міляшин переводить олівцем малюнок із взірця; дідок Гоголев золотить і чеканить по золоту візерунок; доличники малюють пейзаж і одіяння ікони, потім вона, без обличчя й ручок, стоїть біля стіни, чекаючи роботи личників.

Дуже неприємно бачити великі ікони для іконостасів і олтарних дверей, коли вони стоять біля стіни без обличчя, рук та ніг, — тільки самі ризи або лати й коротенькі сорочечки архангелів. Від цих строкато розмальованих дощок віє мертвим; того, що мусить оживити їх, немає, але здається, що воно вже було і чудесно зникло, залишивши тільки свої важкі ризи.

Коли «тільце» намальоване личником, ікону здають майстрові, який накладає по візерунку чеканки «фініфть»; написи пише теж окремий майстер, а покриває лаком сам управитель майстерні, Іван Ларіонович, тиха людина.

Обличчя в нього сіре, борідка теж сіра, з тонкого шовкового волосся, сірі очі якісь особливо глибокі й сумні. Він хороше посміхається, але йому не посміхнешся, незручно якось. Він схожий на ікону Симеона Стовпника — такий же сухий, худий, і його нерухомі очі так само дивляться кудись в далечінь, крізь людей і стіни.

Через кілька днів після того, як я став на роботу в майстерню, майстер по корогах, донський козак Капендюхін, красунь і силач, прийшов п'яний і, міцно зціпивши зуби, прижмуривши солодкі, баб'ячі очі, почав мовчки бити всіх залізними кулаками. Невисокий і стрункий, він

метався по майстерні, наче кіт в погребі серед пацюків; сторопілі люди ховались від нього по кутках і звідти кричали один одному:

— Бий!

Личникові Євгенові Сітанову вдалося приголомшити ошалілого бешкетника ударом табурета по голові. Козак сів на підлогу, його зразу перекинули і зв'язали рушниками, він став гризти і рвати їх зубами звіра. Тоді ошалелів Євген, — скочив на стіл і, притиснувши лікті до боків, наготувався стрибнути на козака; високий, жиливий, він неминуче роздавив би своїм стрибком грудну клітку Капендюхіна, але в цю мить біля нього з'явився Ларіонович в пальті й шапці, посварився пальцем на Сітанова і сказав майстрам, тихо й діловито:

— Винести його в сіни, хай витверезиться...

Козака витягли з майстерні, поставили на місце столи, стільці й знов сіли до роботи, перекидаючись короткими зауваженнями про силу товариша, пророкуючи, що його колись уб'ють в бійці.

— Вбити його трудно, — сказав Сітанов дуже спокійно, як говорять про діло, дуже знайоме.

Я дивився на Ларіоновича, здивовано міркуючи: чому ці міцні, буйні люди так легко коряться йому?

Він усім показував, як треба робити, навіть кращі майстри охоче слухали його поради; Капендюхіна він учив більше й багатослівніше, ніж інших.

— Ти, Капендюхін, називаєшся — живописець, це значить, ти мусиш живо писати, італійською манерою. Живопис олією вимагає єдності фарб теплих, а ти от підвів надміру білил, і вийшли у богородиці очки холодні, зимні. Щічки написано рум'яно, яблучками, а очки — чужі до них. Та й недобре поставлені — одно заглянуло в переїсся, друге на скроню відсунуте, і вийшло личко не свято-чисте, а хитре, земне. Не думаєш ти над роботою, Капендюхін.

Козак, слухаючи, кривить обличчя, потім, безсоромно посміхаючись баб'ячими очима, каже приємним голосом, трохи хрипким від пияцтва:

— Ех, Іване Ларіоничу, батьку, — не моє це діло. Я музикантом народився, а мене — в монахи!

— Стараннію всяке діло можна подолати.

— Ні, що таке я? Мені б кучером, та тройку борзих, е...

І, вигнувши кадик, він несамовито заводить:

Е, і-ах за-апряжу я тройку борзих,
Тройку коней вороних,
Ох, та і помчуся в ніченьку морозну
Та прямо — гей, до очей твоїх ясных!

Іван Ларіонович, покірливо посміхаючись, поправляє окуляри на сірому, сумовитому носі й відходить геть, а десяток голосів дружно підхоплює пісню, зливаючись у могутній потік, і, наче піднявши в повітря всю майстерню, розміреними поштовхами колише її.

Коні здавна добре знають,
Де го-лубонька живе...

Учень Пашка Одинцов, переставши одливати жовтки яєць, тримаючи в руках по шкаралупині, чудовим дискантом веде підголосся.

Сп'янілі від звуків, усі в забутті, всі дихають одними грудьми, живуть одним почуттям, скоса стежачи за козаком. Коли він співав, майстерня визнавала його своїм владарем; всі горнулись до нього, стежачи за широкими поміхами його рук — він розводив руками, наче збираючись летіти. Я певен, що коли б він, раптом урвавши пісню, гукнув: «Бий, троци все!» — всі, навіть найсолідніші майстри, за кілька хвилин рознесли б майстерню надрізки.

Співав він нечасто, але влада його буйних пісень була завжди однаково невідпорна і переможна; хоч би як тяжко були настроєні люди, він підносив і запалював їх, всі напружувалися, стаючи в жаркому злитті сил могутнім органом.

У мене ці пісні викликали гаряче почуття заздрощів до співця, до його красивої влади над людьми; щось страшенно хвилююче вливалось в серце, розширюючи його до болю, хотілось плакати й кричати людям, що співали:

«Я люблю вас!»

Сухотний, жостий Давидов, весь у кущиках волосся, теж розкривав рот, кумедно уподобляючись галченяті, яке щойно вилупилося з яйця.

Веселих, буйних пісень співали тільки тоді, коли їх заводив козак, частіше ж співали сумних і тягучих про «безсовісний народ», «Да як під лісом-лісочком» та про смерть Олександра І: «Як поїхав наш Лександра свою армію глядіть».

Іноді, на пропозицію кращого личника нашої майстерні Жихарева, пробували співати церковне, але це рідко вдавалося. Жихарев завжди добивався якоїсь особливої, тільки йому одному зрозумілої стройності і всім заважав співати.

Це був чоловік років сорока п'яти, сухий, лисий, у піввінці чорного, кучеряво-циганського волосся, з великими, як вуса, чорними бровами. Гостра густа борідка дуже прикрашала його тонке й смугляве, неруське обличчя, але під горбатим носом стирчали жорсткі вуса, зайві при його бровах. Сині очі його були різні: ліве помітно більше, ніж праве.

— Пашко! — кричав він тенором моему товаришеві, учневі, — ану лишень заведи: «Хваліте!» Народ, прислухайся!

Витираючи руки об фартух, Пашка заводив:

— «Хва-аліте...»

— «...і-ім'я господне», — підхоплювало кілька голосів, а Жихарев тривожно кричав:

— Євгене, нижче! Опустити голос у самі надра душі...

Сітанов глухо, наче в бочку б'є, волає:

— «Р-раби господа...»

— Не те-е! Тут треба так торохнути, щоб земля задвигтіла і порозчинялись би самі собою двері, вікна!

Жихарев увесь смикався в незрозумілому збудженні, його кумедні брови ходять на лобі вгору і вниз, голос у нього зривається, і пальці грають на невидимих гусях.

— Раби господа — розумієш? — багатозначно каже він. — Це треба відчутити до зернини, крізь усе лушпиння. Р-раби, хваліте господа! Як же ви, народ живий, не розумієте?

— Це в нас ніколи не виходить, як вам відомо, — чемно каже Сітанов.

— Ну, покиньмо!

Жихарев ображено береться до роботи. Він краций майстер, може писати обличчя по-візантійському, по-фрязькому і «живописно», італійською манерою. Беручи замовлення на іконостаси, Ларіонович радиться з ним, — він тонкий знавець іконописних зразків, всі дорогі копії чудотворних ікон — Феодоровської, Смоленської, Казанської й інших — проходять через його руки. Але, порпаючися в зразках, він голосно бурчить:

— Зв'язали нас зразочки оці... Треба сказати прямо: зв'язали!..

Незважаючи на поважне своє становище в майстерні, він чваниться менше за інших, ласкаво ставиться до учнів — до мене й до Павла; хоче навчити нас майстерства — про це ніхто не дбає, крім нього.

Його важко зрозуміти; взагалі — невесела людина, він іноді цілий тиждень працює мовчки, наче німий; поглядає на всіх здивовано й здалеку, наче вперше бачить знайомих йому людей. І хоч дуже любить співи, але в ці дні не співає й навіть немовби не чує пісень. Всі стежать за ним, підморгуючи один одному. Він зігнувся над косо поставленою іконою, дошка її стоїть на колінах у нього, середина впирається в край столу, його тонкий пензель старанно виписує темне, відчужене обличчя, сам він теж темний і відчужений.

Раптом він каже, чітко й ображено:

— Предтеча — що таке? Течи, по-древньому, значить — іти. Предтеча — попередник, а — не інше що...

У майстерні стає тихо, всі косяться на Жихарева, посміхаючись, а в тиші лунають дивні слова:

— Його треба не в овчині писати, а з крилами...

— Ти з ким говориш? — питають його.

Він мовчить, не чує запитання або не хоче відповісти, потім — знову падають у тишу дождання його слова:

— Життя треба знати, а хто їх знає — життя? Що ми знаємо? Живемо без окрилення... Де — душа? Душа — де? Зразочки... так! — є. А серця — нема...

Ці думи вголос викликають у всіх, крім Сітанова, глузливі посмішки; майже завжди хто-небудь злорадно шепоче:

— У суботу — зап'є...

Довгий, жиливий Сітанов, юнак двадцяти двох років, з круглим обличчям без вусів і брів, сумно й серйозно дивиться в куток.

Пам'ятаю, закінчивши копію Феодоровської божої матері, здається, в Кунгур, Жихарев поклав ікону на стіл і сказав, голосно й схвильовано:

— Закінчив матінку! Яко чаша ти, — чаша бездонная, в кою поллються тепер гіркі, щирі сльози миру людського...

І, накинувши на плечі чиесь пальто, пішов — до шинку.

Молодь засміялася, засвистіла; люди старші заздро зітхнули вслід йому, а Сітанов підійшов до роботи, уважно подивився на неї й пояснив:

— Звичайно, він зап'є, тому що жалко здавати роботу. Цей жаль — не всім доступний...

Запої в Жихарева починалися завжди в суботу. Це, мабуть, не була звичайна хвороба алкоголіка-майстрового; починалось це так: уранці він писав записку і кудись посилавав з нею Павла, а перед обідом казав Ларіоновичу:

— Я сьогодні — у баню!

— Надовго?

— Ну, господи...

— Вже, будь ласка, не пізніше, як до вівторка!

Жихарев згідливо кивав голим черепом, брови в нього дрижали.

Повернувшись з бані, він одягався франтом, надівав маніжку, хустку на ший, випускав по атласному жилету довгий срібний ланцюг і мовчки їхав, наказавши мені й Павлові:

— Надвечір приборіть майстерню чистіше; великий стіл вимити, вишкребти!

На всіх находив святковий настрій, всі підтягалися, чистилися, бігли у баню, похапцем вечеряли; а після вечері з'являвся Жихарев з пакунками закусок, з пивом і вином, а за ним — жінка, перебільшена у всіх вимірах майже потворно. На зріст вона була вершків на дванадцять поверх двох аршинів, усі наші стільці й табуретки ставали проти неї іграшковими, навіть довгий Сітанов — підліток біля неї. Вона дуже струнка, але її груди горбом підняті до підборіддя, рухи повільні, незграбні. Їй понад сорок років, але кругле, нерухоме обличчя її, з величезними очима коняки, свіже і гладеньке, маленький рот здається намальованим, як у дешевої ляльки. Манірно посміхаючись, вона подавала всім широкую, теплу долоню і говорила непотрібні слова:

— Здрастуйте. Мороз сьогодні. Як у вас густо пахне. Це фарбою пахне. Здрастуйте.

Дивитись на неї, спокійну й сильну, як велика повновода ріка, приємно, але в розмовах її — щось снотворне, всі вони непотрібні і стомлюють. Перед тим, як сказати слово, вона надималася, ще більше округлюючи майже багрові щоки.

Молодь, посміхаючись, шепоче:

— От так машина!

— Дзвіниця!

Склавши губи бантиком, а руки під грудьми, вона сідає за накритий стіл, до самовара, і дивиться на всіх по черзі добрим поглядом конячих очей.

Всі ставляться до неї шанобливо, молодь навіть трохи боїться її,— дивиться юнак на це велике тіло жадібними очима, та коли з його поглядом зустрінеться її тісно обнімаючий погляд — юнак ніяково опускає свої очі. Жихарев теж шанобливий до своєї гості, говорить з нею на «ви», називає кумасею, частуючи — кланяється низько.

— Та ви не клопочіться,— солодко тягне вона,— який ви клопітливий, справді!

Сама вона живе не поспішаючи, руки її рухаються тільки від ліктів до кисті, а лікті міцно притулені до боків. Від неї пашиє спиртовим запахом гарячого хліба.

Дідок Гоголев, заїкаючись від захвату, хвалить красу жінки — наче дячок акафіст читає, вона слухає, прихильно посміхаючись, а коли він заплутається в словах — вона каже про себе:

— А в дівицях ми зовсім некрасиві були, це все від жіночого життя додалося нам. Під тридцять років стали ми такою примітною, що навіть дворяни цікавились, один повітовий предводитель коляску з парою коней обіцяли...

Капендюхін, підпилий, розтріпаний, дивиться на неї ненавидячим поглядом і грубо питає:

— Це — за що ж обіцяв?

— За любов нашу, звісно,— пояснює гостя.

— Любов,— бурмоче Капендюхін, ніяковіючи,— яка там любов?

— Ви, такий прекрасний молодець, дуже добре знаєте про любов,— каже жінка просто.

Майстерня трясеться від реготу, а Сітанов бурчить Капендюхіну:

— Дурепа, коли не гірше! Отаку можна любити тільки з великої нудьги, як усім відомо...

Він блідне од вина, на скронях у нього перлинами виступив піт, розумні очі тривожно горять. А старик Гоголев, похитуючи потворним носом, витирає сльози з очей пальцями й питає:

— Діток у тебе скільки було?

— Дитя у нас було одне...

Над столом висить лампа, за рогом печі — друга. Вони

дають мало світла, в кутках майстерні зійшлися густі тіні, звідки дивляться недомальовані, обезглавлені фігури. В плоских сірих плямах, на місці рук і голів, ввижається моторошне,— більше, як завжди, здається, що тіла святих таємниче зникли з розфарбованого одягу, з цього підвалу. Складні кулі підняті до самої стелі, висять там на гаках, у хмарці диму, і синяво поблискують.

Жихарев неспокійно ходить круг столу, всіх частуючи, його лисий череп схиляється то до одного, то до іншого, тонкі пальці весь час грають. Він схуд, хижий ніс його став гостріший: коли він стоїть боком до світла, на щоку йому лягає чорна тінь носа.

— Пийте, їжте, друзі,— каже він дзвінким тенором.

А жінка співає хазяйновито:

— Чого ви, кумцю, турбуєтесь? У кожного своя рука, свій апетит; більше за те, скільки хочеться,— ніхто не може їсти!

— Відпочивай, народ! — збуджено кричить Жихарев.— Друзі мої, всі ми — раби божі, давайте заспіваємо «Хваліте ім'я»...

Слів не виходить; всі вже розм'якли, сп'янівши від їжі й горілки. В руках Капендюхіна — дворядна гармонія, молодий Віктор Салаутін, чорний і серйозний, наче воронення, взяв бубон, водить по тугій шкірі пальцем, шкіра глухо гуде, задержує бряжчать балабончики.

— Р-руську! — командує Жихарев.— Кумасю, прошу!

— Ах,— зітхає жінчина, встаючи,— як ви турбуєтесь!

Виходить на вільне місце і стоїть на ньому твердо, як каплиця. На ній широка коричнева спідниця, жовта батистова кофта і яскравочервона хустка на голові.

Задержує верещить гармонія, дзвенять її дзвіночки, брязкотять балабончики; шкіра бубна дає звук тяжкий, глухо зітхаючий; це неприємно чути: наче людина збожеволіла і, охаючи, ридаючи, б'ється лобом об стіну.

Жихарев не вміє танцювати, він просто дріботить ногами, притупуючи каблуками яскраво начищених чобіт, вистрибує цапом і все не в такт збудливій музиці. Ноги в нього — наче чужі, тіло некрасиво звивається, він б'ється, як оса в павутинні або риба в сіті,— це невесело. Але всі, навіть п'яні, дивляться на його судороги уважно, всі мовчки стежать за його обличчям і руками. Обличчя Жихарева дивовижно грає, стаючи то ласкавим і сконфуженим, то раптом гордим і — суворо хмуриться; ось він з

чогось здивувався, ахнув, заплющив на секунду очі, а розплющивши їх,— став сумний. Стиснувши кулаки, він підкрадається до жінки і раптом, тупнувши ногою, падає на коліна перед нею, широко розкинувши руки, підвівши брови, сердечно посміхаючись. Вона дивиться на нього згори вниз з прихильною посмішкою і попереджає спокійно:

— Стомитесь ви, кумцю!

Вона намагається солодко приплющити очі, але ці очі, завбільшки з трикопійчану монету, не заплющуються, і її обличчя, зморщившись, набирає неприємного виразу.

Вона теж не вміє танцювати, тільки повільно розкитує своє величезне тіло і безшумно пересуває його з місця на місце. В лівій руці в неї хустка, вона ліниво помахує нею; права рука вперта в бік — це робить її схожою на величезний глек.

А Жихарев ходить круг цієї кам'яної баби, весь час змінюючи обличчя,— здається, що танцює не один, а десять чоловік, все різні: один тихий, покірливий; другий — сердитий, лякаючий; третій — сам чогось боїться і, тиенько охкаючи, хоче непомітно втекти од великої, неприємної жінки. Ось з'явився ще один,— вискалив зуби і судорожно вигинається, наче поранений собака. Цей нудний, некрасивий танець викликає в мене тяжкий сум, збуджує нехороші спогади про солдатів, прачок і куховарок, про собачі весілля.

В пам'яті тихі слова Сидорова:

«В цім ділі всі — брешуть, це вже таке діло — соромно всім, ніхто нікого не любить, а просто — пустощі...»

Я не хочу вірити, що всі «брешуть в цім ділі»,— як же тоді Королева Марго? І Жихарев не бреше, звичайно. Я знаю, що Сітанов покохав «гулящу» дівицю, а вона зарадила його ганебною хворобою, але він не б'є її за це, як радять йому товариші, а найняв їй кімнату, лікує дівицю і завжди говорить про неї якось особливо ласкаво, ніяково.

Велика жінка все хитається, мертво посміхаючись, помахуючи хусточкою; Жихарев судорожно вистрибує навколо неї, я дивлюся й думаю: невже Єва, що обманула бога, була схожа на цю коняку? У мене з'являється почуття ненависті до неї.

Безликі ікони дивляться з темних стін, дошибок придулилась темна ніч. Лампи горять тьмяно в задусі майстерні; прислухаєшся, і — серед важкого тупоту, в гомоті

голосів виділяється квапливе падання крапель води з мідного умивальника в цебер з помиями.

Як усе це не схоже на життя, про яке я читав у книгах! Страх не схоже! От, нарешті, всім стало нудно. Капендюхін тиче гармонію в руки Салаутіна й кричить:

— Давай! З димом!

Він танцює, як Ванька Циган,— наче в повітрі літає; потім задержує і вправно танцює Павло Одинцов, Сорокін; сухотний Давидов теж човгає по підлозі ногами й кашляє від куряви, диму, міцного запаху горілки і копченої ковбаси, яка завжди пахне дубленою шкірою.

Танцюють, співають, кричать, але кожен пам'ятає, що він — веселиться, і всі наче екзамен складають один одному,— екзамен на спритність і невтомність.

Підпилий Сітанов питає то того, то другого:

— Хіба можна любити таку жінчину, га?

Здається, що він зараз заплаче.

Ларіонович, піднявши гострі кістки плечей, відповідає йому:

— Жінчина як жінчина,— чого тобі треба?

Ті, про кого говорять, непомітно зникли. Жихарев з'явиться в майстерню днів через два-три, сходить у баню і тижнів два працюватиме в своєму кутку мовчки, важний, усім чужий.

— Пішли? — питає Сітанов сам у себе, оглядаючи майстерню сумними, синявосірими очима. Обличчя в нього некрасиве, якесь старече, але очі — ясні й добрі.

Сітанов ставиться до мене по-дружньому,— цим я завдячую моему товстому зошитові, в якому записано вірші. Він не вірить в бога, але дуже тяжко зрозуміти — хто в майстерні, крім Ларіоновича, любить бога і вірить у нього: всі говорять про нього легковажно, насмішувато, так само, як люблять говорити про хазяйку. Проте, сідаючи обідати й вечеряти — всі хрестяться, лягаючи спати — моляться, ходять до церкви у свята.

Сітанов нічого цього не робить, і його вважають за безбожника.

— Бога немає,— каже він.

— Звідки ж усе?

— Не знаю...

Коли я спитав його: як же це — бога немає? — він пояснив:

— Бачиш ти: бог — висота!

І підняв довгу руку над своєю головою, а потім опустив її на аршин від підлоги й сказав:

— Людина — ницість! Так? А сказано: «Людину створено за образом і подобою божою», як тобі відомо! А на що подібен Гоголев?

Це мене спантеличує: брудний і п'яний дідок Гоголев, незважаючи на свої літа, грішить гріхом Онана; я згадую вятського солдатика, Єрмохіна, бабусину сестру,— що в них богоподібного?

— Люди — свині, як це відомо,— каже Сітанов і зразу ж починає втішати мене:

— Нічого, Максимовичу, є й хороші, є!

З ним було легко, просто. Коли він не знав чогось, то одверто казав:

— Не знаю, про це не думав!

Це — теж незвичайно: до зустрічі з ним я бачив тільки людей, які все знали, про все говорили.

Мені було дивно бачити в його зошиті, поряд з хорошими віршами, які зворушували душу, безліч брудних віршів, що збуджували тільки сором. Коли я говорив йому про Пушкіна, він показував на «Гавриліаду», списану в його зошиті...

— Пушкін — що? Просто — жартівник, а от Бенедиктов, це, Максимовичу, варт уваги!

І, заплющивши очі, тихенько читав:

Поглянь на цю красуню-жінку,
Яка чарівна в неї груди...

І чомусь особливо виділяв три рядки, читаючи їх з гордою радістю:

Та й погляд сокола не збере
Ніколи ці жаркі затвори,
Не зможе в серце зазирнуть...

— Розумієш?

Мені дуже ніяково було признатися, що — не розумію я, чого він радіє.

XIV

Мої обов'язки в майстерні були нескладні: вранці, коли ще всі сплять, я повинен був наставити для майстрів самовар, а поки вони пили чай в кухні, ми з Павлом прибирали майстерню, відділяли для фарб жовтки від білків,

потім я йшов у крамницю. Увечері мене змушували розтирати фарби і «придивлялись» до роботи. Спочатку я «придивлявся» з великим інтересом, але незабаром зрозумів, що майже всі, зайняті цією роздрібненою на частки роботою, не люблять її і страждають від нестерпної нудьги.

Вечори мої були вільні, я розповідав людям про життя на пароплаві, розповідав різні історії з книг і, непомітно для себе, посів у майстерні якесь особливе місце — оповідача і читця.

Я скоро зрозумів, що всі ці люди бачили й знають менше від мене: майже кожного з них з дитинства посаджено в тісну клітку майстерства і з того часу він сидить у ній. На всю майстерню тільки Жихарев був у Москві, про яку він говорив значливо й хмуро:

— Москва сльозам не вірить, там дивись добре!

Всі інші бували тільки в Шуї, Володимирі; коли говорили про Казань, мене питали:

— А росіян там багато? І церкви є?

Перм для них була в Сибіру; вони не вірили, що Сибір — за Уралом.

— А судаків уральських і осетрів звідтіля привозять, з Каспійського моря? Значить — Урал на морі!

Іноді мені здавалося, що вони сміються з мене, твердячи, що Англія — за морем-океаном, а Бонапарт родом з калузьких дворян. Коли я розповідав їм про те, що сам бачив, вони мало вірили мені, але всі любили страшні казки, заплутані історії; навіть літні люди явно віддавали перевагу вигадці перед правдою; я добре бачив, що чим неймовірніші події, чим більше в оповіданні фантазії, тим уважніше слухають мене люди. Взагалі, дійсність не цікавила їх, і всі мрійно зазирали в майбутнє, не бажаючи бачити убогість і потворність сучасного.

Це мене тим більше дивувало, що я вже досить різко почував суперечності між життям і книгою; ось передо мною живі люди, і в книгах немає таких: нема Смурого, мочегара Якова, бігуна Олександра Васильєва, Жихарева, прачки Наталі...

У скрині Давидова знайшлись потріпані оповідання Голіцинського, «Іван Вижигін» Булгаріна, томик барона Брамбеуса, я прочитав усе це вголос, всім сподобалось, а Ларіонович сказав:

— Читання відмітає сварки і галас — це добре!

Я почав старанно шукати книги, знаходив їх і майже шовечора читав. Це були хороші вечори; в майстерні тихо, як уночі, над столами висять скляні кулі — білі, холодні зірки, їх промені освітлюють патлаті й лисі голови, пошхияні до столів; я бачу спокійні, задумливі обличчя, іноді лунає вигук похвали авторів книги або героєві. Люди уважні й сумирні, не схожі на себе; я дуже люблю їх в ці години, і вони теж ставляться до мене добре; я почував себе на місці.

— З книгами у нас стало як весною, коли виставлять зимові рами і вперше вікна на волю відчинять,— сказав якось Сітанов.

Трудно було добувати книги; записатися в бібліотеку не догадались, але я все-таки якось прихитрився і добував книги, випрошуючи їх скрізь, як милостиню. Якось пожежний брандмейстер дав мені том Лермонтова, і от я відчув силу поезії, її могутній вплив на людей.

Пам'ятаю, вже з перших рядків «Демона» Сітанов зазирнув у книгу, потім — в обличчя мені, поклав пензель на стіл і, ткнувши довгі руки в коліна, захитався, посміхаючись. Під ним зарипів стілець.

— Тихіше, братці,— сказав Ларіонович і, теж кинувши роботу, підійшов до стола Сітанова, біля якого я читав. Поема хвилювала мене болісно й солодко, у мене зривався голос, я погано бачив рядки віршів, сльози набігали на очі. Але ще більше хвилював глухий, обережний рух в майстерні, вся вона важко ворушилась, і наче магніт тягнув людей до мене. Коли я кінчив першу частину, майже всі стояли круг стола, тісно поприхилявшись один до одного, пообнімавшись, хмурачись і посміхаючись.

— Читай, читай,— сказав Жихарев, нахилиючи мою голову над книгою.

Я кінчив читати, він узяв книгу, подивився на її титул і, пхнувши під пахву собі, сказав:

— Це треба ще раз прочитати! Завтра знову прочитаєш. Книгу я сховаю.

Відійшов, замкнув Лермонтова в шухляду свого стола і взявся до роботи. В майстерні було тихо, люди обережно розходились до своїх столів; Сітанов підійшов до вікна, притулився лобом до скла й захолов, а Жихарев, знову відклавши пензель, сказав строгим голосом:

— Оце — житіє, раби божі... так!

Піднявши плечі, сховав голову і казав далі:

— Деймона я можу навіть намалювати: тілом чорний і кошлатий, крила вогняно-червоні—суриком, а личко, ручки, ніжки — до синього білі, приміром, як сніг місячної ночі.

Він аж до вечері неспокійно й невластиво йому вертівся на табуреті, грав пальцями, і незрозуміло говорив про демона, про жінок і Єву, про рай і про те, як грішили святі.

— Це все правда! — твердив він. — Якщо святі грішать з грішними жінками, то, звісно, демонові принадно згрішити з душею чистою...

Його слухали мовчки; мабуть, усім, як і мені, не хотілось говорити. Працювали неохоче, позираючи на годинник, а коли пробило дев'яту — кинули роботу дуже дружно.

Сітанов і Жихарев вийшли у двір, я пішов за ними. Там, дивлячись на зірки, Сітанов сказав:

Мандрівні вічні каравани
В просторі кинутих світл...

— цього не вигадаш!

— Я ніяких слів не пам'ятаю, — зауважив Жихарев, тремтячи на гострому холоді. — Нічого не пам'ятаю, а його — бачу! Дивно це — людина змусила чорта пожаліти? Бо шкода ж його, га?

— Шкода, — згодився Сітанов.

— От що значить — людина! — пам'ятно вигукнув Жихарев.

У сінях він попередив мене:

— Ти, Максимовичу, нікому не кажи в крамниці про цю книгу, вона, звісно, заборонена!

Я зрадив: так от про які книги питав мене священик на сповіді!

Вечеряли мляво, без звичайного галасу й гомону, наче з усіма трапилося щось важливе, про що треба вперто подумати. А після вечері, коли всі полягали спати, Жихарев сказав мені, вийнявши книгу:

— Ану лишень ще раз прочитай це! Повільніше, не поспішай...

Кілька чоловік мовчки підвелися з ліжок, підійшли до стола, і посідали круг нього, роздягнені, підбираючи ноги.

І знову, коли я кінчив читати, Жихарев сказав, постукуючи пальцями по столу:

— Це — житіє! Ах, демон, демон... от як, брат, га?

Сітанов хитнувся через моє плече, прочитав щось і засміявся, кажучи:

— Спишу собі в зошит...

Жихарев підвівся й поніс книгу до свого стола, але зупинився і раптом став говорити ображено, тремтячим голосом:

— Живемо, як сліпі цуценята, що до чого — не знаємо, ні богів, ні демонів не потрібні! Які ми раби господа? Іов — раб, а господь сам говорив з ним! З Мойсеєм теж! Мойсеєві він навіть ім'я дав: Мой сей, значить — богова людина. А ми — чий?..

Замкнув книгу й став одягатися, спитавши Сітанова:

— Йдеш у трактир?

— Я до своєї піду, — тихо відповів Сітанов.

Коли вони пішли, я ліг біля дверей на підлозі, поряд з Павлом Одинцовим. Він довго вовтузився, сопів і раптом тихенько заплакав.

— Ти чого?

— Жалко мені всіх до смерті, — сказав він, — я ж четвертий рік з ними живу, всіх знаю...

Мені теж було жаль цих людей; ми довго не спали, пошепки розмовляючи про них, знаходячи в кожному добрі, хороші риси і в усіх щось таке, що ще більше посилювало наш дитячий жаль.

Я дуже дружно жив з Павлом Одинцовим; згодом він виріс у хорошого майстра, але його не надовго вистачило, під тридцять років він почав дико пити, потім я зустрів його на Хитровому ринку в Москві босяком і недавно чув, що він помер від тифу. Страшно згадати, скільки хороших людей безглуздо загинуло на моєму віку! Всі люди зношуються й гинуть, це природно; але ніде вони не зношуються так страшенно швидко, так безглуздо, як у нас, на Русі...

Тоді він був круглоголовим хлопчиком, років на два старшим за мене; жвавий, розумненький і чесний, він був обдарований: добре малював птахів, котів і собак і надиво ловко робив карикатури на майстрів, завжди змальовуючи їх пернатими, Сітанова — сумним куликом на одній нозі, Жихарева — півнем, з одірваним гребенем, без пера на тім'ї, хворого Давидова — потворним чибісом. Та найкраще в нього виходив старий чеканник Гоголев, в образі кажана з великими вухами, іронічним носом і маленькими ніжками з шістьма кігтями кожна. З круглого,

темного обличчя дивились білі кружальця очей, зіниці були схожі на зерна сочевиці й стояли впоперек очей, — це надавало обличчю живого і дуже мерзенного виразу.

Майстри не ображались, коли Павло показував карикатури, але карикатура Гоголева у всіх викликала неприємне враження, і художникові строго радили:

— Ти краще порви-но, а то старик побачить, приб'є тебе!

Брудний і гнилий, завжди п'яний, дідок був надокучливо благочестивий, негасимо злий і доносив на всю майстерню прикажчикові, якого хазяйка збиралася одружити з своєю племінницею і який через те вже почував себе хазяїном всього дому й людей. Майстерня ненавиділа його, але боялася, через це боялася й Гоголева.

Павло несамовито і всіляко допікав чеканникові, наче поставив собі мету не давати Гоголеву ні хвилини спокою. Я теж посильно допомагав йому в цьому, майстерня тішилась нашими витівками, майже завжди безжально грубими, але попереджала нас:

— Попаде вам, хлопці! Виставить вас Кузька-жучок!

Кузька-жучок — це прізвисько прикажчика, яке йому дала майстерня.

Перестороги не лякали нас, ми розмальовували сонному чеканникові обличчя: раз, коли він спав п'яний, визолотили йому ніс, він діб зо три не міг вивести золота з вибоїн губчатого носа. Але щоразу, коли нам щастило розізнати дідка, я згадував пароплав, маленького вятського солдата, і на душі в мене ставало бентежно. Незважаючи на вік, Гоголев був усе ж такий дужий, що часто бив нас, нападаючи зненацька; відлупцює, потім поскаржиться хазяйці.

Вона — теж п'яненька щодня і тому завжди добра, весела — намагалася злякати нас, стукала опухлими руками по столу й кричала:

— Знову ви, гаспиди, бешкетуєте? Він — старенький, його поважати треба! Хто це йому в чарку замість горілки — фотогену налив?

— Це ми...

Хазяйка дивувалась:

— Ах ти, матінко, вони ще й признаються! А, окаянні!.. Старих поважати треба!

Вона виганяла нас геть, а ввечері скаржилась прикажчикові, і той казав мені сердито:

— Як же це ти: книжки читаєш, навіть святе письмо, і — такі пустоші, га? Гляди, брат!

Хазаяка була самотна й зворушливо жалюгідна; бувало нап'ється солодких наливок, сяде біля вікна й співає:

Мене ніхто не пожаліє,
Мене нікому тут не жаль,
Ніхто мій смуток не розвіє,
Кому скажу мою печаль.

І, склипуючи, веде старечим тремтячим голосом:

— Ю-у-у...

Раз я бачив, як вона, взявши в руки горщик пареного молока, підійшла до сходів, але раптом ноги їй підігнулись, вона сіла й поїхала вниз по сходах, важко сповзаючи з приступки на приступку і не випускаючи горщика з рук. Молоко вихлюпувалось на плаття їй, а вона, витягнувши руки, сердито кричала на горщик:

— Чого ти, гаспиде? Куди ти?

Не товста, але м'яка до дряблості, вона була схожа на стару кішку, яка вже не може ловити мишей, а, обтяжена ситістю, тільки муркоче, солодко згадуючи про свої перемоги і втіхи.

— От,— казав Сітанов, задумливо хмурячись,— було велике діло, хороша майстерня, трудилась біля цього діла розумна людина, а тепер все шкереберть іде, все до Кузьчиних лап попливло! Робили-робили, а все на чужого дядю! Подумаєш про це, і раптом у довбешці трісне якась пружинка — нічого не хочеться, наплювати б на всю роботу та й лягти на дах і лежати ціле літо, дивлячись на небо...

Павло Одинцов теж засвоїв думки Сітанова і, курячи цигарку з манерами дорослого, філософствував про бога, про пияцтво, про жінок і про те, що всяка робота зникає, одні щось роблять, а інші руйнують створене, не цінячи і не розуміючи його.

У такі хвилини його гостре, миле обличчя морщилося, старіло, він сідав на постіль на підлозі, обнявши коліна, і довго дивився в голубі квадрати вікон, на дах сарая, придавленого заметами снігу, на зірки зимового неба.

Майстри хропуть, мимрять уві сні, хтось марить, захлаюючись словами, на полатах викашлиює рештки свого життя. Давидов, В кутку, тіло до тіла, валяються, скуті сном і хмелем, «раби божі» Капендюхін, Сорокін, Першин;

із стін дивляться ікони без облич, без рук і ніг. Душить густий запах оліфи, тухлих яєць, бруду, що перекис у щілинах підлоги.

— Як же мені шкода всіх! — шепоче Павло.— Господи!

Цей жаль до людей і мене дедалі більше непокоїть. Нам обом, як я сказав уже, всі майстри здавались хорошими людьми, а життя — було погане, негідне їх, нестерпно нудне. У дні зимових хуртовин, коли все на землі — будинки, дерева — тряслося, вило, плакало, і великопісно дзвонили сумні дзвони, нудьга вливалася в майстерню хвилею, важкою, як свинець, давила людей, умертвляючи в них все живе, витягаючи до шинку, до жінок, що були таким самим засобом забуття, як горілка.

У такі вечори — книги не допомагали, і тоді ми з Павлом намагались розважати людей своїми засобами: мазали обличчя собі сажею, фарбами, прикрашались прядивом і, граючи різні комедії, складені нами, героїчно боролися з нудьгою, змушуючи людей сміятися. Згадавши «Переказ про те, як солдат урятував Петра Великого», я виклав цю книжку в розмовній формі, ми вилізули на полаті до Давидова і лицедіяли там, весело зрубуючи голови удаваним шведам; публіка — реготала.

Йй особливо подобалась легенда про китайського чорта Цінгі Ю-тонге; Пашко вдавав нещасного чорта, який надумав зробити добре діло, а я — все інше; людей обох статей, речі, доброго духа і навіть камінь, на якому відпочивав китайський чорт у великому смутку, після кожної із своїх марних спроб сотворити добро.

Публіка реготала, а я дивувався, як легко можна було змусити її сміятися,— ця легкість неприємно вражала мене.

— Ах, блазні! — кричали нам.— Ах, супостати!

Але що далі, то настирливіше думалось мені, що душам цих людей сум ближчий, ніж радість.

Веселощі в нас ніколи не живуть і не ціняться самі по собі, а їх умисне виймають з-під спуду, як засіб угамувати російську сонну нудьгу. Підозрілою є внутрішня сила веселощів, які живуть не самі по собі, не тому, що хочуть жити, а з'являються тільки на виклик сумних днів.

І надто часто російські веселощі несподівано й невловимо переходять в жорстоку драму. Танцює людина, наче розриваючи пута, які зв'язали її, і раптом, звільняючи в

собі якнайлютішого звіра, в звірячій тузі кидається на всіх і все рве, гризе, трощить...

Ці силувані веселощі, розбуркані поштовхами зовні, драгували мене, і, до самозабуття збуджений, я починав розповідати й грати раптово створені фантазії,— надто вже хотілось мені викликати справжню, вільну й легку радість в людях! Чогось я досягав, мене хвалили, з мене дивувались, але нудьга, яку мені наче вдавалося захитати, знову повільно густішала й міцніла, пригнічуючи людей.

Сивий Ларіонович ласкаво казав:

— Ну, й потішник ти, господь з тобою!

— Утішитель,— підтримував його Жихарев.— Ти, Максимовичу, прямуй в цирк або в театр, з тебе повинен вийти хо-ороший блазень!

З усієї майстерні в театр ходили, на різдво й на масницю, тільки двоє — Капендюхін і Сітанов; старші майстри серйозно радили їм змити цей гріх купанням у хрещенській ополонці на йордані. Сітанов особливо часто переконував мене:

— Кинь усе, вчись на актора!

І, хвилюючись, розповідав сумне «Життя актора Яковлева».

— Ось що може бути!

Він любив розповідати про королеву Марію Стюарт, називаючи її «шельмою», а особливо захоплювався «Іспанським дворянином».

— Дон Сезар де-Базан, це, Максимович, найблагородніша людина! Дивовижна!

В ньому самому було щось від «Іспанського дворянина»: раз на майдані перед каланчею три пожежники, розважаючись, били мужика; юрба людей, чоловік з сорок, дивилась на биття й похвалювала солдатів. Сітанов кинувся в бійку, замашними ударами довгих рук позбивав пожежників, підняв мужика і пхнув його на людей, крикнувши:

— Заберіть!

А сам лишився, один проти трьох; пожежний двір був кроків за десять, солдати могли покликати допомогу і Сітанова побили б, але, на його щастя, пожежники, злякавшись, повтікали у двір.

— Собаки! — крикнув він услід їм.

Неділями молодь ходила на кулачні бої до лісних дворів за Петропавловським кладовищем, куди сходилися би-

тись проти робітників асенізаційного обозу і мужиків з околишніх сіл. Обоз виставляв проти міста знаменитого бійця — мордвина, велетня, з маленькою головою і хворими очима, завжди в сльозах. Витираючи сльози брудним рукавом короткого каптана, він стояв поперед своїх, широко розставивши ноги, і добродушно викликав:

— Виходьте, абошо, а то — холодно!

Проти нього з нашої сторони виступав Капендюхін, і завжди мордвин бив його. Але, закривавлений, задиханий, козак говорив:

— Живий бути не хочу, а — подолаю мордву!

Це, нарешті, стало метою його життя, він навіть відмовився пити горілку, перед сном витирав тіло снігом, їв багато м'яса і, розвиваючи мускули, щовечора довго хрестився двопудовою гирею. Але й це не допомагало йому. Тоді він зашив у рукавиці куски свинцю і похвастався перед Сітановим:

— Тепер — кінець мордві!

Сітанов строго попередив його:

— Кинь, а то я викажу тебе перед боєм!

Капендюхін не повірив йому, та коли прийшли на бій, Сітанов раптом сказав мордвині:

— Відступись, Василю Івановичу, спочатку я з Капендюхіним зійдуся!

Козак побагровів і закричав:

— Я з тобою не буду, відійди!

— Будеш,— сказав Сітанов і пішов на нього, дивлячись в обличчя козакові пригинаючим поглядом. Капендюхін затоптався на місці, скинув рукавиці з рук, пхнув їх за пазуху і швидко пішов з бою.

І наша, і ворожа сторона були неприємно здивовані, якийсь статечний чоловік сказав Сітанову сердито:

— Це, братіку мій, зовсім не закон, щоб домашні справи на громадському бою вирішувати!

На Сітанова лізли з усіх боків, лаючи його, він довго мовчав, але, нарешті, сказав статечному чоловікові:

— А коли я вбивство одвернув?

Статечний чоловік зразу догадався і навіть зняв картуза, кажучи:

— Тоді від нашої сторони тобі — спасибі!

— Тільки ти, дядю, не дзвони!

— Навіщо? Капендюхін — рідкісний боєць, а невдачі

злять людину, ми розуміємо! А рукавички його тепер оглядати станемо перед боєм.

— Ваше діло!

Коли статечний чоловік відійшов, наша сторона стала лаяти Сітанова:

— Надало тобі, голобля! Побив би козак, а тепер ми будемо биті ходити...

Лаяли довго, прискіпливо, з задоволенням.

Сітанов зітхнув і сказав:

— Ех ви, шантрапа...

І несподівано для всіх викликав мордвина на єдиноборство — той став у позицію, весело помахуючи кулаками і примовляючи:

— Поб'ємося, погріємося...

Кілька чоловік, ухопившись за руки, перекинулися спинами на тих, хто позаду, — утворилося широке, просторе коло.

Бійці, пильно придивляючись один до одного, переминалися, праві руки вперед, ліві — біля грудей. Досвідчені люди зразу помітили, що в Сітанова рука довша, ніж у мордвина. Стало тихо, похрускував сніг під ногами бійців. Хтось не витримав напруження, пробурмотів жалісно й жадібно:

— Починали б уже...

Сітанов замахнувся правою рукою, мордвин підняв ліву для захисту і дістав прямий удар під ложечку, лівою рукою Сітанова, крякнув, відступив і з задоволенням сказав:

— Молодий, а не дурень!

Вони почали наскакувати один на одного, з розмаху викидаючи в груди один одному важкі кулаки; через кілька хвилин і свої й чужі збуджено кричали:

— Моторніше, богомазе! Розписуй його, чекань!

Мордвин був набагато дужчий за Сітанова, але значно важчий за нього, не міг бити так швидко й діставав два і три удари за один. Але бите тіло мордвина, видимо, не дуже терпіло, він все ухав, посміювався і раптом, важким ударом вгору, під пахву — вибив праву руку Сітанова з плеча.

— Розводь — нічия! — крикнуло зразу кілька голосів, і, зламавши коло, люди розвели бійців.

Мордвин добродушно казав:

— Не дуже сильний, а спритний, богомаз! Добрий боєць буде, це я говорю на весь народ.

Підлітки почали загальну бійку, а я повів Сітанова до фельдшера-костоправа; його вчинок ще більше підніс його в моїх очах, збільшив симпатію і повагу до нього.

Він був взагалі дуже правдивий, чесний і вважав це немовби за обов'язок свій, але розмашистий Капендюхін дошкульно глузував з нього:

— Ех, Женю, напоказ живеш! Начистив душу, як сажовар перед святом, і пишаєшся — от ясно блищить! А душа в тебе — мідна, і дуже нудно з тобою...

Сітанов спокійно мовчав, старанно працюючи або спи-суючи в зошит вірші Лермонтова; на це списування він витрачав увесь свій вільний час, а коли я запропонував йому: «Але ж у вас гроші є, ви б купили книгу!», він відповів:

— Ні, краще списати своєю рукою!

Написавши сторінку гарним дрібним почерком, з фігурними розчерками, чекаючи, поки висохне чорнило, він тихенько читав:

Без співчуття й жалю, кохана,
Дивитись будеш ти на світ,
Де справжнє щастя — лиш омана,
Де швидко в'яне вроди цвіт...

І казав, зажмуривши очі:

— Це — правда! Ех, і здорово він правду знає!

Мене дуже дивували відносини між Сітановим і Капендюхіним — випивши, козак завжди ліз битись до товариша, Сітанов довго умовляв його:

— Відчепися! Не лізь...

А потім починав жорстоко бити п'яного, так жорстоко, що майстри, які ставились до міжусобних бійок, як до видовища, втручалися в цю бійку і розводили друзів.

— Як не спинити Євгена вчасно — на смерть прибіє й себе не пожаліє, — говорили вони.

Тверезий, Капендюхін теж невтомно глузував із Сітанова, висміюючи його пристрасть до віршів та його нещасний роман, брудно, але марно збуджуючи ревності. Сітанов слухав глузування козака мовчки, без образи, а іноді навіть сам сміявся разом з Капендюхіним.

Спали вони поруч і вночі довго пошепки розмовляли про щось.

Ці розмови не давали мені спокою — хотілося знати, про що можуть по-дружньому говорити люди, такі не

«Схожі один на одного? Та коли я підходив до них, козак бурчав:

— Тобі чого треба?

А Сітанов ніби й не бачив мене.

Але одного разу вони покликали мене, і козак спитав:

— Максимовичу, коли б ти був багатий, що б ти зробив?

— Книг купив би.

— А ще?

— Не знаю.

Ех, — з досадою одвернувся від мене Капендюхін, а Сітанов спокійно сказав:

— Бачиш — ніхто не знає, ні старий, ні малий! Я тобі кажу: і багатство само по собі — ні до чого! Все вимагає якогось застосування...

Я спитав:

— Про що ви говорите?

— Спати не хочеться, от і говоримо, — відповів козак.

Пізніше, прислухавшись до їхніх розмов, я дізнався, що вони говорять уночі про те ж, про що люди люблять говорити і вдень: про бога, правду, щастя, про дурість і хитрість жінок, про жадність багатих і про те, що все життя заплутане, незрозуміле.

Я завжди слухав ці розмови з жадобою, вони мене хвилювали, мені подобалося, що майже всі люди говорять однаково: життя — погане, треба жити краще! Але в той самий час я бачив, що бажання жити краще ні до чого не зобов'язує, нічого не змінює в житті майстерні, в ставленні майстрів один до одного. Всі ці розмови, освітлюючи передо мною життя, відкривали за ним якусь сумну порожнечу, і в цій порожнечі, наче смітинки у воді ставка при вітрі, безладно й дражливо плавають люди, ті самі, які кажуть, що така штовханина безглузда і ображає їх.

Говорячи багато й охоче, завжди кого-небудь судили, каялись, хвастали і, знімаючи люті сварки за дрібниці, тяжко ображали один одного. Намагалися догадатись про те, що буде з ними після смерті, а біля порога майстерні, де стояв цебер для помиїв, прогнила мостина, з-під підлоги в цю вогку, гнилу, мокру дірку тягло холодом, запахом прокислої землі, від цього мерзли ноги; ми з Павлом затикали цю дірку сіном і ганчірками. Часто говорили про те, що треба замінити мостину, а дірка ставала дедалі ширша, в дні хуртовини з неї тягло, як з димаря, люди

застуджувались, кашляли. Бляшаний вертух у квартирки огидно вищав, його похабно лаяли, а коли я його змастив маслом, Жихарев, прислухаючися, сказав:

— Не вищить квартира і — стало нудніше!

Приходячи з бані, лягали у запилені й брудні постелі — бруд і погані запахи взагалі нікого не обурювали. Була безліч нікчемних дрібниць, які заважали жити, їх можна було легко позбутися, але ніхто не робив цього.

Часто казали:

— Ніхто людей не жаліє, ні бог, ні самі себе...

Та коли ми, я й Павло, вимили з'їденого брудом і пужею, близького до смерті Давидова, нас зняли на сміх, скидали з себе сорочки, пропонуючи нам пошукати в них, називали банщиками і взагалі глузували так, наче ми зробили щось ганебне і дуже смішне.

З різдва аж до великого посту Давидов лежав на полатях, затяжно кашляючи, плював униз шматками крові з запахом, не попадаючи в цебер з помиями, кров падала на підлогу; вночі він будив людей маячними криками.

Майже щодня говорили:

— Треба його в лікарню відвезти!

Але спочатку виявилось, що у Давидова прострочений паспорт, потім йому стало краще, а далі вирішили:

— Все одно, скоро помре!

Він і сам обіцяв:

— Я — скоро!

Він був тихий гуморист і теж завжди намагався розігнати люту нудьгу майстерні жартами, — звисить униз темне, кістляве обличчя і з присвистом виголошує:

— Народе, слухай голос вознесеного на полаті...

І складно казав сумну нісенітницю:

На полатях я живу,
Рано прокидаюсь,
Уві сні і наяву
З тарганми лаюсь...

— Не журиться! — захоплювалась публіка.

Іноді я з Павлом вилазив до нього, — він жартував силувано:

— Чим частувати, любі гості? Павучка свіженького — не хочете?

Умирав він повільно, і це дуже набридло йому; він казав із щирою досадою:

— Ніяк не можу померти, просто біда!
Його безстрашність перед смертю дуже лякала Павла,
він будив мене вночі й шепотів:
— Максимовичу, здається, помер він... От помре вночі,
а ми будемо лежати під ним, ах, господи! Боюся я покій-
ників...
Або казав:
— Ну, чого жив, навіщо? Двадцять років не минуло,
а вже помирає...
Раз, місячної ночі, він розбудив мене і, дивлячись пере-
лякано витріщеними очима, сказав:
— Слухай!
На полатях хрипів Давидов, покwapно й чітко кажучи:
— Дай лишень сюди, да-ай...
Потім почав гикати.
— Вмирає, їй-богу, от побачиш! — хвилювався Павло.
Я цілий день возив на собі сніг з двору в поле, дуже
втомився, мені хотілося спати, але Павло просив мене:
— Не спи, будь ласка, Христа ради, не спи!
І раптом, схопившись на коліна, несамовито закричав:
— Вставайте, Давидов помер!
Дехто прокинувся, з постель підвелся кілька поста-
тей, почувлися сердиті запитання.
Капендюхін зліз на полаті й здивовано сказав:
— Справді, помер начебто... хоч — тепленький...
Стало тихо. Жихарев перехрестився і, кутаючись в оді-
яло, сказав:
— Ну, що ж, царство йому небесне!
Хтось запропонував:
— У сїни б його винести...
Капендюхін зліз з полатів, подивився у вікно.
— Хай полежить до ранку, він і живий не заважав
сніжкому...
Павло, сховавши голову під подушку, ридав.
А Сітанов — не прокинувся.

ХУ

Танули сніги в полі, танули зимові хмари в небі, па-
даючи на землю мокрим снігом і дощем; все повільніше
проходило сонце свій денний шлях, теплішало повітря,
здавалося, що прийшла вже весняна радість, жартівливо

ховається десь за містом у полях і незабаром хлине на місто. На вулицях — руде болото, біля панелів бігають струмки, на проталинах Арештантської площі весело стрибають горобці. І в людях помітна гороб'яча метушливість. Над весняним шумом, майже без перерви з ранку до вечора, плине великопісний дзвін, погойдуючи серце м'якими поштовхами, — в цьому дзвоні, як у старечій мові, приховано щось скривджене, здається, що дзвони про все говорять з холодною тугою:

«Було-о, було це, було-о...»

У день моїх іменин майстерня подарувала мені маленький, красиво намальований образ Олексія — божого чоловіка, і Жихарев значливо виголосив довгу промову, дуже пам'ятну мені.

— Хто ти є? — казав він, граючи пальцями, підвівши брови. — Не більше як хлопчисько, сирота тринадцяти років від роду, а я — старший за тебе вчетверо майже і хвалю тебе, похваляю за те, що ти до всього стоїш не боком, а лицем! Так і стій завжди, це добре!

Говорив він про рабів божих і про людей його, але різниця між людьми і рабами лишилась незрозумілою для мене, та й йому, мабуть, неясна була. Він говорив нудно, майстерня кепкувала з нього, я стояв з іконою в руках, дуже зворушений і зніяковілий, не знаючи, що мені робити. Нарешті, Капендюхін з досадою крикнув ораторові:

— Та годі вже відспівувати його, он у нього навіть вуха посиніли.

Потім, ляснувши мене по плечу, теж похвалив:

— Хороше в тобі те, що ти всім людям рідня — от щоб хороше! І не те, щоб побити тебе, а й виляти — тяжко, коли і є за що!

Всі дивились на мене хорошими очима, ласкаво висміюючи мою ніяковість, ще трохи — і я, напевне, заплакав би від несподіваної радості почувати себе людиною, потрібною для цих людей. А саме цього ранку в крамниці прикажчик сказав Петрові Васильовичу, киваючи на мене головою:

— Неприємний хлопчисько і ні на що не здатний!

Як завжди, я зранку пішов у крамницю, але після полудня прикажчик сказав мені:

— Іди додому, скидай сніг з даху комори і набивай погриб...

Про те, що я іменинник, він не знав; я був певен, що

ніхто й не знає про це. Коли кінчилася церемонія поздоровлень в майстерні, я передягся, вибіг у двір і зліз на дах сарая скидати щільний, важкий сніг, що його було багато тієї зими. Але, схвильований, я забув відчинити двері погребка і завалив їх снігом. Зіскочивши на землю й побачивши цю помилку, я зразу взявся одкидати сніг від дверей: вогкий, він міцно злежався; дерев'яна лопата ледве брала його, залізної не було, і я поламав лопату саме в той момент, коли у хвортці з'явився прикажчик; справдилося російське прислів'я — «За радістю горе слідом ходить».

— Та-ак,— насмішкувато сказав прикажчик, підходячи до мене.— Ех ти, робітник, чорт би тебе забрав! От стукну тебе по дурній твоїй макітрі...

Він замахнувся на мене держакон лопати, я відступився й сказав сердито:

— Але ж я не двірником пайнявся до вас...

Він шпурнув палицею в ноги мені, я схопив грудку снігу і влучив йому в обличчя; він утік, пирхаючи, а я, кинувши роботу, пішов у майстерню. Через кілька хвилин згори збігла його наречена, вертлява дівиця в прищах на пустому обличчі:

— Максимовича нагору!

— Не піду,— сказав я.

Ларіонович спитав тихо й здивовано:

— Як це — не підеш?

Я розповів йому, в чім річ; заклопотано насупившись, він пішов нагору, сказавши мені півголосом:

— Який ти, брат, зухвалий...

Майстерня загула, лаючи прикажчика; Капендюхін сказав:

— Ну, тепер тебе виставлять!

Це мене не лякало. Мої відносини з прикажчиком давно вже стали нестерпні,— він ненавидів мене вперто і дедалі гостріше, я теж терпіти його не міг, але я хотів зрозуміти — чому він так погано ставиться до мене.

Він розкидав по підлозі крамниці монети; підмітаючи, я знаходив їх і складав на прилавку в чашку, де лежали гроші й копійки для старців. Коли я догадався, що значать ці часті знахідки, я сказав прикажчикові:

— Ви даремно підкидаєте мені гроші!

Він спалахнув і необережно закричав:

— Не смій учити мене, я знаю, що роблю!

Але зразу поправив себе:

— Як це — даремно підкидаю? Вони самі падають...

Він заборонив мені читати в крамниці книги, сказавши:

— Це не твого розуму діло! Щоб ти — в начотчики націляешся, дармоїде?

Він не припиняв своїх спроб піймати мене на двогривених, і я розумів, коли в той час, як замітаєш підлогу, монета закотиться в щілину — він буде переконаний, що я вкрав її. Тоді я йому ще раз запропонував залишити цю гру, але того ж таки дня, повертаючися з трактиру з кип'ятком, я почув, як він намовляє недавно найнятого сусідового прикажчика:

— Ти навчи його псалтир вкрати — скоро ми псалтирі одержимо, три короби...

Я зрозумів, що мова йде про мене, — коли я увійшов у крамницю, вони обидва зникнули, але й крім цієї ознаки, в мене були підстави підозрівати їх у дурній змові проти мене...

Прикажчик сусіда уже не вперше служив у нього; його вважали за вмілого торговця, але він запивав; на час запою хазяїн проганяв його, а потім знову брав до себе цього хирлявого і слабосильного чоловіка з хитрими очима. Зовні лагідний, покірливий кожному жестові хазяїна, він завжди посміхався в борідку собі розумненькою посмішечкою, любив сказати гостре слівце, і від нього йшов той гидкий запах, який властивий людям з гнилими зубами, хоч зуби його були білі й міцні.

Раз він мене страшенно здивував: підійшов до мене, ласкаво посміхаючись, але раптом збив з мене шапку й схопив за волосся. Ми стали битися, з галереї він штовхнув мене в крамницю і все намагався повалити на великі кіоти, що стояли на підлозі, — коли б це вдалося йому, я перебив би скло, поламав би різьбу і, мабуть, подряпав би коштовні ікони. Він був дуже слабкий, і мені пощастило подолати його, але тоді, на велике здивування моє, бородатий мужчина гірко заплакав, сидячи на підлозі й витираючи розбитий ніс.

А другого ранку, коли наші хазяї пішли кудись і ми були самі, він дружньо сказав мені, розтираючи пальцями опух на перенісці й під самим оком:

— Думаєш — це я з своєї волі й бажання накинуся на тебе? Я — не дурень, я ж знав, що ти мене поб'єш, я чоловік кволий, питуший. Це мені хазяїн звелів: «Дай, каже, йому прочухана та постарайся, щоб він у себе в

крамниці якомога більше нашкодив під час бійки, есе́-таки — збиток їм!» А сам я — не став би, он ти як мені морду розмалював...

Я повірив йому, і мені стало шкода його, я знав, що він живе надголодь, з жєнщиною, яка лупцює його. Але я все-таки спитав його:

— А коли тебе присилують отруїти людину — отруїш?

— Він присилує,— сказав прикажчик тихенько, з жалісною посмішечкою.— Він — може...

Незабаром після цього він спитав мене:

— Слухай, у мене ані копійки, дома жерти нічого, баба — лається, потягни, друже, у себе в кладсвій яку-небудь іконку, а я продам її, га? Потягни? Або — псалтир?

Я згадав магазин взуття, церковного сторожа, і мені подумалося: викаже мене цей чоловік! Але важко було відмовити, і я дав йому ікону, але потягти псалтир, що коштував кілька карбованців, не наважився, це здавалося мені великим злочинем. Що вдієш? У моралі завжди захована арифметика; свята наївність «Уложения о наказаниях уголовных» дуже ясно виказує цю маленьку таємницю, за якою ховається велика брєхня власності.

Коли я почув, що мій прикажчик намовляє цього жалюгідного чоловіка навчити мене вкрасти псалтир,— я злякався. Було ясно, що мій прикажчик знає, який я добрий за його рахунок, і що сусідів прикажчик розповів йому про ікону.

Мєрзотність доброти за чужий рахунок і ця погана пастка для мене — все разом викликало в мене почуття обурєння, огиди до самого себе й до всіх. Кілька днів я страшенно мучився, чекаючи, коли прийдуть короби з книгами; нарешті, вони прийшли, я розбираю їх у кладовій, до мене підходить сусідів прикажчик і просить дати йому псалтир.

Тоді я питаю його:

— А ти сказав моєму про ікону?

— Сказав,— відповів він сумним голосом.— Я, брат, нічого не можу затаїти...

Це мене приголомшило, я сів на підлогу і витріщив на нього очі, а він почав похапливо мимрити, сконфужений, до краю жалюгідний:

— Бач, твій сам догадався, тобто це мій хазяїн догадався і сказав твоєму...

Мені здалося, що я загинув,— підстергли мене ці

люди, і тепер мені уготоване місце в колонії для малолітніх злочинців! Коли так — все одно! Вже як тонути, то на глибокому місці. Я пхнув у руки прикажчикові псалтир, він сховав його під пальто і пішов геть, але зразу ж повернувся і — псалтир упав до моїх ніг, а прикажчик пішов геть, кажучи:

— Не візьму! Загинеш з тобою...

Я не зрозумів цих слів, — чому зі мною загинеш? Але я був дуже задоволений з того, що він не взяв книги. Після цього мій маленький прикажчик став дивитись на мене ще сердитіше й підозріливіше.

Все це я згадав, коли Ларіонович пішов нагору; він пробув там недовго і повернувся ще більш пригнічений і тихий, ніж завжди, а перед вечерею віч-на-віч сказав мені:

— Клопотався, щоб тебе звільнили від крамниці, віддали б до майстерні. Не вийшло це! Кузьма не хоче. Дуже ти не до серця йому...

В домі у мене був теж ворог — прикажчикова наречена, надмірно грайлива дівця; до неї заgravала вся молодь майстерні, вичікуючи її в сінях, обнімаючи; вона не ображалася за це, а тільки вищала тихенько, як маленька собачка. З ранку до вечора вона жувала, її кишені завжди були напхані пряниками, коржиками, щелепи невпинно рухалися, — дивитися на її пусте обличчя з неспокійними сіренькими очима було неприємно. Мені й Павлові вона загадувала загадки, які завжди приховували якусь грубенку безсоромність, говорила нам скоромовки, що зливалися в непристойне слово.

Раз хтось із літніх майстрів сказав їй:

— Ну й безстидниця ти, дівчино!

Вона жваво відповіла словами соромітної пісні:

Котра дівчина стидиться —
В молодіці не годиться...

Я вперше бачив таку дівчиною, вона була гидка мені й лякала мене, грубо заграючи, а бачачи, що ці заgravання не солодкі для мене, ставала дедалі настирливішою.

Якось раз, в погребі, коли я з Павлом допомагав їй парити діжки з-під квасу та огірків, вона запропонувала нам:

— Хочете, хлопці, я вас навчу цілуватись?

— Я вмію краще за тебе, — відповів їй Павло, смію-

чися, а я сказав їй, щоб вона йшла цілуватись до жениха, і сказав це не дуже люб'язно. Вона розсердилась.

— Ах, який грубіян! Панночка до нього залицяється, а він носом крутить; диви, цяця яка!

І додала, насварившись пальцем:

— Ну, постривай, я тобі це пригадаю!

Павло теж сказав їй, підтримуючи мене:

— Дасть тобі жених, як довідається про твої пустощі.

Вона презирливо зморщила прищувате обличчя.

— Не боюсь я його! З моїм приданим я десяток знайду, трохи краших. Дівці тільки до весілля й побалуватись.

І вона почала балуватися з Павлом, а я з того часу мзв у її особі невтомну викажчицю.

В крамниці ставало дедалі тяжче, я прочитав усі церковні книги, мене вже не захоплювали більше суперечки й розмови начотчиків,— говорили вони все про те ж саме. Тільки Петро Васильович, як і раніше, приваблював мене своїм знанням темного людського життя, своїм умінням говорити цікаво й палко. Іноді мені думалося, що отакий самий ходив по землі пророк Єлисей, самотній і мстивий...

Але щоразу, коли я говорив із старим одверто про людей, про свої думи, він, прихильно вислухавши мене, переповідав сказане мною прикажчикові, а той або образливо висміював мене, або сердито ляяв.

Якось я сказав старому, що іноді записую його розмови в зошит, де в мене вже записано різні вірші, вислови з книг; це дуже налякало начотчика, він швидко хитнувся до мене і став стурбовано питати мене:

— Це навіщо ж ти? Це, любий, не годиться! Для пам'яті? Ні, ти це кинь! Ач який ти! Ти віддай мені записки оті, га?

Він довго і наполегливо переконував мене, щоб я віддав йому зошит або спалив його, а потім став сердито шептатися з прикажчиком.

Коли ми йшли додому, прикажчик строго сказав мені:

— Ти якесь там записки робиш — то щоб цього не було! Чув? Цим займаються тільки сищики.

Я необережно спитав:

— А як же Сітанов? Він теж записує.

— Теж? Дурень довготелесий...

Довго помовчавши, він незвичайно лагідно запропонував:

— Слухай, покажи мені свій зошит і Сітанова теж —

я тобі полтинник дам! Тільки так зроби, щоб Сітанов не знав, тихенько...

— Мабуть, він був певен, що я виконаю його бажання, і, не сказавши ні слова більше, побіг поперед мене на кушеньких ніжках.

Дома я розповів Сітанову про розмову з прикажчиком, Євген насупився.

— Це ти даремно проговорився... Тепер він навчить кого-небудь викрасти зонити у мене і в тебе. Давай лишень мені твій, я заховаю... А тебе він скоро виживе, гляди!

Я був певен цього і вирішив піти, як тільки бабуся повернеться до міста,— вона цілу зиму жила в Балахні, куди її запросив хтось учити дівчат плести мережива. Дід знову жив у Кунавіні, я не ходив до нього, та й він, буваючи в місті, не одвідував мене. Раз ми здибались на вулиці; він ішов у важкій енотовій шубі, важно й повільно, наче піп, я привітався до нього; подивившись на мене з-під долоні, він задумливо промовив:

— А, це ти... ти богомаз тепер, так, так... Ну, йди, йди!

Відсунув мене з дороги і так само важно й повільно пішов далі.

Бабусю я бачив нечасто; вона працювала невтомно, підгодовуючи діда, що почав хворіти на старече слабоумство, морочилася з дітьми дядьків. Особливо багато завдавав їй клопоту Саша, Михайлів син, красивий хлопець, мрійник і книголюб. Він працював по фарбувальних майстернях, часто переходячи від одного хазяїна до іншого, а в проміжках часу сидів на шиї в бабусі, спокійно ждучи, поки вона знайде йому нове місце. На її ж шиї висіла Сашина сестра, що невдало вийшла заміж за п'яного майстрового, який бив її і виганяв з дому.

Зустрічаючися з бабусею, я все свідоміше захоплювався її душею, але — я вже почував, що ця прекрасна душа, засліплена казками, не здатна бачити, не може зрозуміти явищ гіркої дійсності, і мої тривоги, мої хвилювання чужі їй.

— Терпіти, треба, Ольшо!

Це — все, що вона могла сказати мені у відповідь на мої повісті про неподобства життя, про муки людей, про нудьгу — про все, що мене обурювало.

Я був погано пристосований до терпіння, і якщо іноді

проявляв цю чесноту худоби, дерева, каменю — я проявляв її ради самовипробування, ради того, щоб знати запас своїх сил, міру стійкості на землі. Іноді підлітки, з дурного молодечого запалу, із заздрощів до сили дорослих, намагаються підіймати й підіймають тягарі, занадто великі для їх мускулів і кісток, пробують хвастовито, як дорослі силачі, хреститися двопудовими гилями.

Я теж робив усе це в прямому й переносному розумінні, фізично й духовно, і тільки завдяки якійсь випадковості не підірвався до смерті, не скалічив себе на все життя. Бо ніщо не калічить людину так страшно, як калічить її терпіння, покірність силі зовнішніх умов.

І якщо, кінець кінцем, я все-таки ляжу в землю скалічений, то — не без гордості — скажу в свою останню годину, що добрі люди років сорок серйозно дбали про те, щоб спотворити душу мою, але наполегливе зусилля їх не дуже успішне.

Все більше мене охоплювало буйне бажання бешкетувати, потішати людей, змушувати їх сміятися. Мені вдавалося це, я вмів розповідати про купців Нижнього базару, показуючи їх в особах; показував, як мужики й баби продають і купують ікони, як уміло прикажчик обдурює їх, як сперечаються начотчики.

Майстерня реготала, часто майстри кидали роботу, дизлячись на мої витівки, але завжди після цього Ларіонович радив мені:

— Ти б краще після вечері вистави показував, а то заважаєш працювати...

Закінчивши «виставу», я почував себе легко, наче скинув ношу, яка обтяжувала мене; на півгодини, на годину в голові ставало приємно порожньо, а потім знову здавалося, що голова у мене повна гострих, дрібних цвяхів, вони ворухнуться там, нагріваються.

Навколо мене закипала якась брудна каша, і я почував, що поволі розварююся в ній.

Думалося:

«Невже все життя — таке? І я буду жити так, як ці люди, не знайду, не побачу нічого кращого?»

— Сердитий стаєш, Максимовичу, — казав мені Жихарев, уважно поглядаючи на мене.

Сітанов часто питав мене:

— Що з тобою?

Я не вмів відповісти.

Життя вперто й грубо стирало з душі моєї свої ж найкращі письмена, ехидно заміняючи їх якоюсь непотрібною поганню,— я сердито й стійко опирався його насильству, я плив по тій-таки річці, що й усі, але для мене вода була холодніша, і вона не так легко тримала мене, як інших,— часом мені здавалось, що я опускаюся в якусь глибину.

Люди ставились до мене дедалі краще, на мене не кричали, як на Павла, не попихалися мною, мене звали по батькові, щоб підкреслити шанобливе ставлення до мене. Це — добре, але було боляче бачити, як багато люди п'ють горілки, які вони гидкі, коли п'яні, і яке хворобливе їх ставлення до жінки, хоч я й розумів, що горілка й жінка — єдині забави в цьому житті.

Часто згадувалось із сумом, що й сама розумна, смілива Наталя Козловська теж називала жінку забавою.

Але як же тоді бабуся? І Королева Марго?

Про Королеву я згадував з почуттям, близьким до страху,— вона була така чужа всьому, наче я її бачив у сні.

Я надто багато став думати про жінок і вже вирішував питання: а чи не піти наступного свята туди, куди всі ходять? Це не було бажання фізичне,— я був здоровий і бридливий, але часом до шаленства хотілось обняти когось ласкавого, розумного й одверто, безконечно довго говорити, як матері, про тривоги душі.

Я заздрив Павлові, коли він ночами говорив мені про свій роман з покоївкою з будинку навпроти.

— От, брат, штука: місяць тому я на неї снігом шпурляв, не подобалась мені вона, а тепер сидиш на лавочці, притулився до неї — нікого немає дорожчого!

— Про що ви розмовляєте?

— Про все, звісно. Вона мені — про себе, а я їй — теж про себе. Ну, цілуємося... Тільки вона — чесна... Вона, брат, он яка хороша!.. Ну, куриш ти, як старий солдат!

Я курих багато; тютюн, оп'яняючи, притупляв неспокойні думки, тривожні почуття. Горілка, на щастя моє, викликала в мене огиду своїм запахом і смаком, а Павло пив охоче і, напившись, жалісно плакав:

— Додому хочу я, додому! Відпустіть мене додому...

Він був, пам'ятається мені, сирота; мати й батько давно померли в нього, братів, сестер — не було, років з восьми він жив по чужих людях.

В цьому настрої тривожного невдоволення, ще більше

збуджуваного закличками весни, я вирішив знову стати на пароплав і, спустившись до Астрахані, втекти у Персію.

Не пам'ятаю, чому саме — в Персію, може, тільки тому, що мені дуже подобалися персіяни-купці на нижегородському ярмарку: сидять отакі кам'яні ідоли, виставивши проти сонця фарбовані бороди, спокійно покурюючи кальян, а очі в них великі, темні, всезнаючі.

Напевне, я і втік би кудись, але на великодньому тижні, коли частина майстрів поїхала додому, в свої села, а ті, що залишились, пиячили,— гуляючи сонячного дня по полю над Окою, я зустрів мого хазяїна, бабусиноного племінника.

Він ішов у легкому сірому пальті, руки в кишенях штанів, в зубах цигарка, капелюх на потилиці; його приємне обличчя приязно посміхалося мені. У нього був привабливий вигляд людини вільної, веселої, і крім нас двох у полі нікого не було.

— А, Пешкбв, Христос воскрес!

Похристосувались, він спитав, як мені живеться, і я одверто розповів йому, що майстерня, місто і все взагалі — набридло мені, і я вирішив їхати в Персію.

— Кинь,— сказав він серйозно.— Яка там, у чорта, Персія? Це, брат, я знаю, в твої роки і мені хотілося тікати до всіх чортів!..

Мені подобалося, що він так по-молодецькому кидається чортами, в ньому було щось хороше, весняне, він увесь був — набакир.

— Куриш? — спитав він, простягаючи мені срібний портсигар з товстими цигарками.

Ні, це вже зовсім перемогло мене!

— От що, Пешкбв, іди ти знову до мене! — запропонував він.— Я, брат, цього року підрядився на ярмарку тисяч так на сорок — розумієш? От я і влаштую тебе на ярмарок; будеш ти в мене мовби десятником, приймати всякий матеріал, доглядати, щоб усе було вчасно на місці і щоб робітники не крали,— згода? Платні — п'ять на місяць і п'ятак на обід. До бабів ніякого діла, зранку ти пішов, увечері прийшов; баби — мимо! Тільки ти не кажи їм, що ми бачились, а просто приходь у неділю на хоминному тижні — і край!

Ми розлучилися друзями, на прощання він потиснув мені руку і навіть, ідучи, привітно помахав капелюхом.

Коли я сказав у майстерні, що йду собі,— це спочатку

викликало у більшості приємний для мене жаль, особливо розхвилювався Павло.

— Ну, подумай,— з докором казав він,— як ти будеш жити з мужиками всякими після нас? Теслярі, малярі... Ех, ти! Це називається — з дияконів у паламарі...

Жихарев бурчав:

— Риба шукає — де глибше, добрий молодець — де гірше...

Проводи, влаштовані мені майстернею, були сумні й нудотні.

— Звичайно, треба покуштувати і того, й цього,— казав Жихарев, жовтий з похмілля.— А краще зразу та міцніше зачепитися за одно щось...

— І вже на все життя,— тихо додав Ларіонович.

Але я почував, що вони говорять силувано і наче з обов'язку,— нитка, що зв'язувала мене з ними, якось зразу перегнила й порвалася.

На полатях востузився п'яний Гоголев і хрипів:

— З-захочу — всі в острог сядуть! Я — секрет знаю! Хто тут в бога вірує? Аха-а...

Як завжди, до стін прихилились безликі, недомальовані ікони, до стелі прилипли скляні кулі. При світлі давно вже не працювали, кулями не користувалися, їх укрит сирій шар кіптяви й пороху. Все навколо так міцно запам'яталося, що, й заплющивши очі, я бачу в темряві увесь підвал, всі ці столи, баночки з фарбами на підвіконниках; пучки пензлів з держальцями, ікони, цебро з поміями в кутку, під мідним умивальником, схожим на каску пожежника, і звислу вниз голу ногу Гоголева, синю, як нога утопленника.

Хотілось мерщій піти, але на Русі люблять розтягати сумні хвилини; прощаючись, люди наче заупокійну літургію правлять.

Жихарев, зсунувши брови, сказав мені:

— А книгу цю, Демона, я не можу тобі віддати — хочеш двадцять копійок взяти за неї?

Книга була моєю власністю,— старий брандмейстер подарував мені її, мені було шкода віддавати Лермонтова. Та коли я, трохи ображений, відмовився від грошей, Жихарев спокійно пхнув монету в гаманець і непохитно зажав:

— Як хоч, а я не віддам книги! Ця книга — не для тебе, це така книга, що з нею не довго й гріха нажити...

— Та її ж у магазині продають, я бачив!
Але він сугубо переконливо сказав мені:
— Це нічого не значить, в магазинах і пістолети продають...

Так і не віддав мені Лермонтова.

Идучи нагору, прощатися з хазяйкою, я зустрівся в сінях з її племінницею, вона спитала:

— Кажуть — ідеш ти?

— Іду.

— Якби не пішов, то вигнали б,— сказала вона мені не дуже люб'язно, але цілком щиро.

А п'яненька хазяйка сказала:

— Прощай, Христос з тобою! Ти—нехороший хлопчик, зухвалий! Хоч я поганого нічого від тебе не бачила, а всі кажуть — нехороший ти!

І раптом заплакала, кажучи крізь сльози:

— Був би живий покійник, дружинонька моя солодка, люба душечка, дав би він тобі прочухана, накидав би тобі запотилишників, а — залишив би, не проганяв! А тепер усе пішло по-іншому; трохи щось не так — забирайся геть! Ох, і́де ж ти, хлопчику, дінешся; до чого притулишся?

XVI

Я їду з хазяїном у човні по вулицях ярмарку, поміж кам'яними крамницями, залитими повіддю до висоти других поверхів. Я — на веслах; хазяїн, сидячи на кормі, невміло править, глибоко запускаючи в воду кормове весло, човен незграбно крутиться, повертаючи з вулиці у вулицю по тихій, мутно задумливій воді.

— Ех, висока нині вода, чорт її забери! Затримає вона роботу,— бурчить хазяїн, покурюючи сигару; дим її пахне горілим сукном.

— Помалу! — злякано кричить він. — На ліхтар ідемо!

Упорався з човном і лається:

— Ну, й човен дали, падлюки!..

Він показує мені місця, де, після спаду води, почнуться роботи по ремонту крамниць. До синяви виголений, з підстриженими вусами і сигарою в роті, він не схожий на підрядчика. На ньому шкіряна куртка, високі по коліна чоботи, через плече — ягдташ, в ногах стирчить дорога двоствольна рушниця Лебеля. Він раз у раз неспокійно

пересуває шкіряний картуз, — насуне його на очі, надме губи і заклопотано дивиться навколо; зіб'є картуз на потилицю, помолодшає і посміхається в вуса, думаючи про щось приємне, — і не віриться, що в нього багато роботи, що повільне спадання води турбує його, — в ньому гуляє хвиля якихось, видимо, неділових думок.

А я пригнічений почуттям тихого здивування: так дивно бачити це мертве місто, прямі ряди будівель із зачиненими вікнами, — місто, що геть залите водою і наче пливе повз наш човен.

Небо сіре. Сонце заплуталося в хмарах, тільки інколи просвічуючи крізь їхню гущу великою срібною, по-зимовому, плямою.

Вода теж сіра й холодна; течія її непомітна; здається, що вона захолола, заснула разом з порожніми будинками, рядами крамниць, пофарбованих у брудно-жовтий колір. Коли крізь хмари дивиться білувате сонце, — все навколо трохи проясниться, вода відбиває сіру тканину неба, — наш човен висить у повітрі між двома небесами; кам'яні будинки теж підіймаються і ледве помітно плывуть до Волги, Оки. Навколо човна гойдаються розбиті бочки, ящики, кошики, тріски й солома, іноді мертвою змією пропливе жердина або колода.

Де-не-де вікна відчинені, на дахах рядських галерей сушиться білизна, стирчать валянки, з вікна на сіру воду дивиться жінка, до вершини чавунної колонки галереї причалений човен, його червоні борти відбиваються водою жирно й м'ясисто.

Киваючи головою на ці ознаки життя, хазяїн пояснює мені:

— Це — ярмарковий сторож живе. Вилізе з вікна на дах, сяде в човен і їздить, дивиться — чи нема де злодіїв? А нема злодіїв — сам краде...

Він говорить ліниво, спокійно, думаючи про щось інше. Навколо тихо, пустинно й неймовірно, як уві сні. Волга й Ока злились у величезне озеро; вдалині, на мохнатій горі строкато красується місто, все в садах, ще темних, але бруньки дерев уже набубнявіли; і сади одягати будинки й церкви зеленастою теплою шубою. Над водою стелиться густо великодний дзвін, чути, як гуде місто, а тут — наче на забутому кладовищі.

Наш човен вертиться між двома рядами чорних дерев, ми їдемо по Головній лінії до Старого собору.

Сигара дратує хазяїна, застилаючи йому очі їдким димом, човен раз у раз натикається носом чи бортом на стовбури дерев,— хазяїн дражливо дивується:

— Ет, який підлий човен!

— Та ви не правте.

— Як же ж можна?— бурчить він.— Коли в човні двоє, то завжди — один гребе, другий править. От — дивися: Китайські ряди..

— Я давно знаю ярмарок наскрізь; знаю і ці смішні ряди, з безглуздими дахами; на ріжках дахів сидять, схрестивши ноги, гіпсові фігури китайців; колись я з своїми товаришами шпурляв на них каміння, і в деяких китайців саме я поодбивав голови, руки. Але я вже не пишаюсь цим...

— Дурниця, — каже хазяїн, показуючи на ряди.— Коли б мені дали будувати це...

Він свистить, зсуваючи картуз на потилицю.

А мені чомусь думається, що він побудував би це кам'яне місто так само нудно, на цьому ж низькому місці, яке щороку заливає вода двох річок. І Китайські ряди вигидав би...

Втопивши сигару за бортом, він супроводить її плювком огиди й каже:

— Нудно, Пешків! Нудно. Освічених людей — нема, поговорити — ні з ким. Закортить похвастати — а перед ким? Нема людей. Все теслярі, муляри, мужики, шахрайня...

Він дивиться вправо, на білу мечеть, що красиво піднялася з води на горбі, і каже далі, наче згадуючи забуте:

— Почав я пиво пити, сигари курю, живу під німця. Німці, брат, народ діловий, т-такі звірі-зозулі! Пиво — приємне заняття, а до сигар — не звук ще! Накуришся, жінка бурчить. «Чим це від тебе тхне, як від лимаря?» Отак, брате, живемо, прихитряємося... Ану, прав сам...

Поклавши весло на борт, він бере рушницю і стріляє в китайця на даху, — китаець не зазнав шкоди, дріб обсів дах і стіну, піднявши в повітря пильні димки.

— Не влучив, — без жалю признається стрілець і знову вкладає в рушницю патрон.

— Ти як з дівчатками — розговівся? Ні? А я в тринадцять років уже закохувався...

Він розповідає, як сон, історію свого першого кохання до покоївки архітектора, у якого він жив учнем. Тихень-

ко хлюпає сіра вода, обмиваючи стіни будівель, за собором тьмяно блищить водяна пустиня; де-не-де над нею підіймаються чорні гілки лозняка.

В іконописній майстерні часто співали семінарську пісню:

Море синее,
Море буряне...

Нудьга смертельна, мабуть, це сине море...

— Ночей не спав,— каже хазяїн.— Було встану з постелі і стою біля дверей її, дрижу, як цуценя,— дім холодний був! Уночі її хазяїн одвідував, міг мене застати, а я — не боявся, так...

Він говорить задумливо, наче розглядаючи старий, заношений одяг — можна надіти ще раз чи ні?

— Помітила вона мене, пожаліла, відчинила двері й кличе: «Іди, дурнику...»

Я багато чув таких оповідань, набридли вони мені, хоч у них була приємна риса,— про першу свою «любов» майже всі люди говорили не хвастаючи, не брудно, а часто так ласкаво й сумно, що я розумів: це було найкраще в житті оповідача. У багатьох, здається, тільки це й було хорошого.

Сміючися й хитаючи головою, хазяїн вигукує здивовано:

— А жінці цього не скажеш, ні-ні! Ну, що тут такого? А не розкажеш! От — історія...

Він розповідає не мені, а собі самому. Коли б він мовчав, говорив би я,— в цій тиші й порожнечі треба говорити, співати, грати на гармонії, а то назавжди заснеш тяжким сном серед мертвого міста, що потонуло в сірій, холодній воді.

— Перше — не женися рано! — повчав він мене.— Одруження,— це, брат, справа величезної ваги! Жити можна де хочеш і як хочеш,— твоя воля! Живи в Персії — магометашкою; в Москві — городовим, горюй, крадь,— все можна виправити! А жінка — це, брат, як погода, її не виправиш... ні! Це, брат, не чобіт — скинув та й кинув...

Обличчя в нього змінилося, він дивився на сіру воду, насупивши брови, тер пальцем горбатий ніс і бубонів:

— Н-да, брат... Дивися добре! Хоч — ти на всі боки гнешся, а все прямо стоїш... ну, одначе — кожному свою пастку поставлено...

Ми в'їздимо в кущі Мещерського озера, воно злилося з Волгою.

— Помалу греби,— шепоче хазяїн, наводячи рушницю в кущі.

Застреливши кілька охлялих куликів, він командує: — Ідьмо в Кунавіно! Я залишусь там до вечора, а ти скажи, що я з підрядчиками затримався...

Висадивши його на одній з вулиць слободи, теж затоплений повіддю, я повертаюсь через ярмарок на Стрілку, прив'язую човна і, сидючи в ньому, дивлюсь на злиття двох річок, на місто, пароплави, небо. Небо, наче пишне крило величезного птаха, все в білому пір'ї хмар. В синіх безоднях між хмарами з'являється золоте сонце і одним поглядом на землю змінює все на ній. Все навколо рухається бадьоро й надійно, швидка течія ріки легко несе незліченні ланки плотів, на плотах міцно стоять бородаті мужики, орудують довгими веслами і кричать один на одного, на зустрічний пароплав. Маленький пароплав тягне проти течії порожню баржу, ріка зносить, кидає його, він крутить носом, як щука, і пихкає, уперто впираючись колесами у воду, що стрімко біжить назустріч йому. На баржі, звисивши ноги за борт, сидять пліч-о-пліч четверо мужиків — один у червоній сорочці — і співають пісню: слів не чути, але я знаю її.

Мені здається, що тут, на живій ріці, я все знаю, мені все близьке, і я все можу зрозуміти. А місто, затоплене позад мене, — поганий сон, вигадка хазяїна, така ж малозрозуміла, як сам він.

Досхочу надивившись на все, я повертаюсь додому, почувавши себе дорослою людиною, здатною до всякої роботи. Дорогою я дивлюся з гори кремля на Волгу, — здалека, з гори, земля здається величезною і обіцяє дати все, чого схочеш.

Дома у мене є книги; в квартирі, де жила Королева Марго, тепер живе велика сім'я: п'ять панночок, одна вродливіша від другої, і два гімназисти, — ці люди дають мені книги. Я жадбно читаю Тургенєва і дивуюся, яке в нього все зрозуміле, просте і по-осінньому прозоре, які чисті його люди, і яке хороше все, про що він кротко благовістить.

Читаю «Бурсу» Помяловського і теж здивований: це дивно схоже на життя іконописної майстерні; мені так

добре знайомий розпач нудьги, який перекипає в жорстокі пустощі.

Хороше було читати російські книги, в них завжди почувалося щось знайоме й сумне, наче серед сторінок приховано завмер великопісний дзвін,— тільки розгорнеш книгу, він уже звучить тихенько.

«Мертві душі» я прочитав неохоче; «Записки з мертвого дому» — теж; «Мертві душі», «Мертвий дім», «Смерть», «Три смерті», «Живі мощі» — ця одноманітність книжкових назв мимоволі спиняла увагу, збуджуючи неприязнь до таких книг. «Знамення часу», «Крок за кроком», «Що робити?», «Хроніка села Смуріна» — теж не сподобалися мені, як і всі книги цього порядку.

Але мені дуже подобались Діккенс і Вальтер Скотт, цих авторів я читав з величезною насолодою, по два-три рази ту ж саму книгу. Книги В. Скотта нагадували святкову обідню в багатій церкві, — трохи довго і нудно, а завжди урочисто; Діккенс залишився для мене письменником, перед яким я шанобливо схиляюся, — ця людина дивовижно оволоділа найскладнішим мистецтвом любові до людей.

Вечорами на ганку будинку збиралась велика компанія: брати К., їх сестри, підлітки; кирпатий гімназист Вячеслав Семашко; іноді приходила панночка Птищина, дочка якогось значного чиновника. Говорили про книги, про вірші, — це було близьке, зрозуміле й мені; я читав більше, ніж усі вони. Але здебільшого вони розповідали один одному про гімназію, скаржились на вчителів; слухаючи їх оповідання, я почував себе вільнішим за товаришів, дуже дивувався силі їхнього терпіння, але все ж заздрив їм — вони вчаться!

Мої товариші були старші за мене, але я здавався сам собі дорослішим, дозрілішим і досвідченішим, ніж вони; це трохи бентежило мене — мені хотілось почувати себе ближче до них. Я приходив додому пізно увечері, в пилу і бруді, насичений враженнями іншого порядку, ніж їх враження, по суті — дуже одноманітні. Вони багато говорили про панночок, закохувались то в одну, то в другу, намагалися складати вірші; часто в цій справі потрібна була моя допомога, я охоче вправлявся у віршуванні, легко знаходив рими, але чомусь вірші в мене завжди виходили гумористичними, а панночку Птищину, якій частіше, ніж іншим, признача-

лись вірші, я обов'язково порівнював з овочами — з цибулиною.

Семашко казав мені:

— Які ж це вірші? Це — шевські цвяхи.

Не бажаючи ні в чому відставати від них, я теж закохався в панночку Птицину. Не пам'ятаю, в чому це виявлялось у мене, але закінчилось — погано: по гнилій зеленій воді Звездіна ставка плавала мостина, і я запропонував покатати панночку на цій дошці. Вона згодилась, я підвів дошку до берега і став на неї, самого мене вона тримала добре. Та коли пишно одягнена панночка, вся в мереживі й стрічках, граціозно стала на другому кінці дошки, а я гордо відштовхнувся палицею від землі, проклята мостина захиталась під нами, і панночка пірнула в ставок. Я по-рицарському кинувся за нею, швидко витяг її на берег, — переляк і зелений мул ставка знищили красу моєї дами!

Насваряючись на мене мокрим кулачком, вона кричала:

— Це ти навмисне втопив мене!

І, не повіривши щирості моїх виправдань, з того часу почала ставитись до мене вороже.

Загалом, у місті жилося не дуже цікаво; стара хазяйка ставилась до мене неприязно, як раніше; молода дивилась на мене підозріливо; Вікторушка, ще більш поруділий від ластовиння, фиркав на всіх, чимось невігойно скривджений.

Креслярської роботи в хазяїна було багато; не встигаючи управлятися з нею вдвох з братом, він запросив у помічники вітчима мого.

Раз я прийшов з ярмарку рано, годині о п'ятій, і, ввійшовши в їдальню, побачив забутого мною чоловіка біля чайного столу, поряд з хазяїном. Він простяг мені руку:

— Здрастуйте...

Я ошалів од несподіванки, зразу пожежею спалахнуло минуле, опекло серце.

— Злякався навіть, — крикнув хазяїн.

Вітчим дивився на мене з посмішкою на страшенно худому обличчі; його темні очі стали ще більші, увесь він був потертий, роздавлений. Я пхнув руку в його тонкі гарячі пальці.

— Ну, от, знову зустрілися, — сказав він, покашлюючи.

Я пішов, ослабівши, як побитий.

Між нами встановились якісь обережні й неясні стосунки — він називав мене на ім'я й по батькові, говорив зі мною, як з рівним.

— Коли підете до крамниці, будь ласка, купіть мені чверть фунта тютюну Лаферм, сотню гільз Вікторсон і фунт вареної ковбаси...

Гроші, які він давав мені, завжди були неприємно нагріті його гарячою рукою. Було ясно, що він — сухотний і не жалець на землі. Він знав це і говорив спокійним баском, закручуючи гостру чорну борідку:

— У мене хвороба, яку майже не можна вилікувати. А втім, якщо багато вживати м'яса, то — можна поправитись. Можливо, я поправлюся.

Ів він неймовірно багато, ів і курив цигарки, випускаючи їх з рота тільки в час їжі. Я щодня купував йому ковбасу, шинку, сардини, але бабусина сестра впевнено і чомусь злорадно казала:

— Смерті закусками не нагодуєш, її не обдуриш, ні!

Хазяї ставилися до вітчима з образливою увагою, наполегливо радили йому спробувати тих чи інших ліків, але заочі висміювали його:

— Дворянин! Крихти, каже, частіше треба змітати з столів, мухи, мовляв, розводяться від крихт,— розповідала молода хазяйка, а стара їй підспівувала:

— Якже, дворянин! Сюртучина весь протерся, заязловився, а він його все щіткою човгає. Чистун, щоб — ні порошинки!

А хазяїн наче втішав їх:

— Подождіть, звірі-зозулі, помре він скоро!..

Це безглузде вороже ставлення міщан до дворянина мимоволі зближувало мене з вітчимом. Мухомор — теж поганий гриб, та хоч красивий!

Вітчим, що задихався серед цих людей, був схожий на рибу, яка випадково потрапила в курник,— безглузде порівняння, як безглузде було все це життя.

Я став знаходити в ньому риси Хорошого Діла,— людини незабутньої для мене; його й Королеву я прибирав усім кращим, що мені давали книги, їм віддавав я найчистіше моє, всі фантазії, породжені читанням. Вітчим— така ж чужа й нелюбима людина, як Хороше Діло. Він тримався з усіма в домі рівно, ніколи не починав розмови перший, відповідав на запитання якимось особливо

ввічливо й коротко. Мені дуже подобалось, коли він учив хазяїна: стоїть біля столу, зігнувшись вдвоє, і, постукуючи сухим нігтем по товстому паперу, спокійно каже:

— Тут треба зв'язати крокви ключем. Це зменшить силу тиску на стіни, інакше крокви будуть розпирати стіни.

— Правильно, чорт забери,— бурмотів хазяїн, а жінка казала йому, коли вітчим відходив:

— Просто дивуюсь, як ти дозволяєш учити себе!

Її чомусь особливо дратувало, коли вітчим після вечері чистив зуби і полоскав рот, вигинаючи гострий кадик.

— По-моєму,— кислим голосом казала вона,— вам, Євгене Васильовичу, шкідливо так загинати голову!

Він, ввічливо посміхаючись, запитував:

— Чому ж?

— Так... так уже...

Він починав чистити кістяною паличкою свої синяві нігті.

— Скажіть, нігті ще чистить! — хвилювалась хазяїнка.— Умирає, а туди ж...

— Ехе-хе! — зітхав хазяїн.— Скільки на вас, звірі-зозулі, дуростіросло...

— Та ти що це кажеш? — обурювалась дружина.

А стара щоначі палко скаржилась богові:

— Господи, от повісили на шию мені гнилого цього, а Вікторушка — знову збоку...

Вікторушка став наслідувати манери вітчима, його повільну ходу, впевнені рухи панських рук, його вміння якось особливо пишно зав'язувати галстук і чепурно, не плямкаючи, їсти. Він раз у раз грубо питав:

— Максимов, як по-французькому — коліно?

— Мене звуть Євген Васильович,— спокійно нагадував вітчим.

— Ну, гаразд! А — груди?

За вечерею Вікторушка командував матері:

— Ма мер, донне муазанкор¹ солонини!

— Ах ти, французик,— умлівала стара.

Вітчим незворушно, як глухонімий, рвав м'ясо, ні на кого не дивлячися.

Якось старший брат сказав молодшому:

¹ Мамашо, дайте мені ще (перекручене франц.).— Ред.

— Тепер, Вікторе, коли ти по-французькому навчився, тобі треба коханку завести...

Це був єдиний раз, коли, я пам'ятаю, вітчим мовчки посміхнувся.

А хазяйка обурено кинула ложку на стіл і закричала чоловікові:

— Як тобі не соромно капості при мені говорити!

Іноді вітчим приходив до мене в чорні сіни; там, під сходами на горище, я спав; на сходах, проти вікна, читав книги.

— Читаєте?— питав він, видихаючи дим; в грудях у нього шипіли головешки.— Що це?

Я показував книгу.

— Ах, — казав він, глянувши на титул,— це я, здається, читав! Хочете курити?

Курили, позираючи у вікно на брудний двір; він говорив:

— Дуже шкода, що ви не можете вчитися, у вас, здається, є здібності...

— Ось я вчуся, читаю...

— Цього мало, потрібна — школа, система...

Хотілося сказати йому:

«У вас, пане мій, і школа і система була, а — який толк?»

Але він, наче підозріваючи мої думки, додавав:

— При наявності характеру — школа добре виховує. Життя можуть посувати тільки дуже письменні люди...

Не раз він радив мені:

— Ви б краще пішли звідси, не бачу тут смислу й користі для вас...

— Мені подобаються робітники...

— А... Чим же?

— Цікаво з ними.

— Можливо...

А якось він сказав:

— Яка, по суті, погань оці наші хазяї, паскуди...

Згадавши, як і коли вимовляла це слово моя мати, я мимоволі відсунувся від нього,— він спитав, посміхаючись:

— Ви не так думаете?

— Так.

— Звичайно... Я це бачу.

— Хазяїн, все-таки, подобається мені...

— Так, він, може, й добрий мужик... Але — смішний.
Мені хотілося говорити з ним про книги, але він, видимо, не любив книг і не раз радив мені:

— Ви — не захоплюйтеся, в книгах все дуже прикрашене, викривлене в той чи інший бік. Більшість тих, що пишуть книги, — це люди на зразок нашого хазяїна, дрібні люди.

Подібні міркування здавались мені сміливими і приваблювали мене.

Якось раз він спитав мене:

— Ви читали Гончарова?

— «Фрегат «Паллада».

— Це дуже нудно, «Паллада». Але, взагалі, Гончаров — найрозумніший письменник в Росії. Раджу прочитати його роман «Обломов». Це найправдивіша і найсміливіша книга в нього. І взагалі в російській літературі — найкраща книга...

Про Діккенса він казав:

— Це — дурниця, запевняю вас... А от в додатках до газети «Новое время» друкується дуже цікава річ «Спокуса святого Антонія» — це ви прочитайте! Ви, здається, любите церкву і все церковне? «Спокуса» вам буде корисна...

Він сам приніс мені купу додатків, я прочитав мудру працю Флобера; вона нагадувала мені незліченні житія святих, дещо з історій, розказаних начотчиком, але особливо глибокого враження не справила; далеко більше мені сподобалися надруковані поряд з нею «Мемуари Упілю Файмалі, приборкувача звірів».

Коли я признався в цьому вітчимові, він спокійно зауважив:

— Значить — вам ще рано читати такі речі! Але не забувайте про цю книгу...

Іноді він довго сидів зі мною, не кажучи ні слова, тільки покашлюючи і безупинно стікаючи димом. Його красиві очі моторошно горіли. Я тихенько дивився на нього й забував, що ця людина, яка вмирає так чесно й просто, без скарг, колись була близька моїй матері і ображала її. Я знав, що він живе з якоюсь швачкою, і думав про неї з подивом і жалістю: як вона не гидує обнімати ці довгі кістки, цілувати цей рот, з якого тяжко тхне гниллю? Так само, як бувало Хороше Діло, вітчим несподівано говорив щось дуже своє:

— Я люблю гончих собак, вони — дурні, але я їх люблю. Дуже красиві. Красиві жінки часто бувають дурні...

Я не без гордості думав:

«Знав би ти — Королеву Марго!»

— У всіх людей, які довго живуть в одному будинку, обличчя стають однакові, — сказав він якось; я записав це в свій зошит.

Я чекав цих висловів, як благостині, — приємно було чути незвичайні сполучення слів у домі, де всі говорили безбарвною мовою, закостенілою в заяложений, однамнітних формах.

Вітчим ніколи не говорив зі мною про матір, навіть, здається, ім'я її не вимовив ніколи; це дуже подобалось мені, збуджуючи почуття, близьке до пошани до нього.

Якось раз я спитав його про бога, — не пам'ятаю що саме; він глянув на мене і дуже спокійно сказав:

— Не знаю. Я в бога не вірю.

Я згадав Сітанова і розповів про нього, а вітчим, уважно вислухавши мене, зауважив усе так само спокійно:

— Він міркує, а хто міркує — той все ж вірить у щось...

Я — просто не вірю!

— А хіба це можна?

— Чому ж не можна? От бачите — не вірю...

Я бачив одне — він помирає. Навряд чи жалів я його, але вперше відчув гостру і природну цікавість до вмираючого ближнього, до таємниці смерті.

Ось — сидить він, торкаючись до мене коліном, гарячий, здатний думати; упевнено розставляє людей по лініях своїх взаємин з ними; говорить про все, як наділений владою судити й розв'язувати, — в ньому є щось потрібне мені, або щось, що відтіняє непотрібне для мене. Це — істота незбагненої складності, вмістилище безконечного вихору думок; хоч би як я ставився до нього, він є частина мене самого, живе десь у мені, я про нього думаю, і тінь душі його лежить на моїй душі. Завтра він весь зникне, увесь, з усім, що сховане в його голові, серці, що я — мені здається — умію читати в його красивих очах. Коли він зникне — порветься одна з живих ниток, які зв'язують мене з світом, залишиться спогад, але він цілком у мені, назавжди відмежований, незмінний. А живе, мінливе — відійде...

Але це — думки, а за ними лежить те невимовне словами, що породжує і живить їх, що владно спонукає вдвлятися в явища життя, від кожного з них вимагає відповіді— навіщо?

— Здається, я скоро ляжу, знаєте,— сказав вітчм якомсь, у дощовитий день.— Така дурна кволість! І нічого не хочеться...

Другого дня за вечірнім чаєм він особливо дбайливо змітав із столу і з колін крихти хліба, відсував від себе щось невидиме, а стара хазяйка, дивлячись на нього спідлоба, казала невістці пошепки:

— Дивися — обскубується, чиститься...

Днів через два він не прийшов працювати, а потім стара-хазяйка ткнула мені великий білий конверт, кажучи:

— На ось, учора ще молодичка принесла, в полудень, та забула я віддати. Славненька молодичка, а вже як вона тобі доводиться — не знаю, далєбі!

В конверті, на аркуші паперу з бланком лікарні, було написано великими літерами:

«Якщо будете мати вільний час — прийдіть побачитися. Я в Мартинівській. Є. М.».

Другого дня, вранці, я сидів у палаті лікарні, на ліжку вітчима; він був довший за ліжку, і ноги його, в сірих зсунених шкарпетках, стирчали крізь пруди спинки. Красиві очі, мутно блукаючи по жовтих стінах, спинялись на моєму обличчі і на маленьких руках дівчини, що сиділа на табуретці в головах. Вона поклала руки на подушку, і вітчм терся щокою об них, розкривши рот. Дівчина була повненька, в темному, строгому платті; по її овалному обличчю повільно стікали сльози; мокрі голубі очі не відриваючись дивилися в обличчя вітчимові, на гострі кістки, великий загострений ніс і темний рот.

— Священника б, — шепотіла вона, — а він не велить... не розуміє нічого...

І, знявши руки з подушки, вона притисла їх до грудей, наче молячися.

На хвилину вітчм отямився, подивився на стелю, серйозно насупившись і наче згадуючи щось, потім посунув до мене свою худу руку.

— Ви? Спасибі. От, бачите... Почуваю дуже безглуздо... себе...

Це його стомило, він заплющив очі; я погладив його

Довгі холодні пальці з синіми нігтями, дівчина тихо попросила:

— Євгене Васильовичу, згодьтеся, будь ласка!

— Ось— познайомтесь,— промовив він, показавши на неї очима.— Мила людина...

Змовк, все ширше розкриваючи рот, і раптом скрикнув, хрипко, наче крук; заборсався на ліжку, збиваючи ковдру, шукаючи навколо себе голими руками; дівчина теж закричала, уткнувшись головою в пом'яту подушку.

Помер вітчим швидко; помер і зразу погарнішав.

Я вийшов з лікарні під руку з дівчиною. Вона хиталась, як хвора, плакала. В руці у неї була зібгана хустка; по черзі притуляючи її до очей, вона згортала хустку чимраз тугіше і дивилась на неї так, наче це було найдорожче і останнє її.

Раптом зупинилася, притулившись до мене, кажучи з докором:

— І до зими не дожив... Ах, господи, господи, що ж це таке?

Потім простягла мені руку, мокру від сліз.

— Прощайте. Він вас дуже хвалив. Ховати — завтра.

— Провести вас додому?

Вона оглянулась.

— Навіщо ж? Тепер день, не ніч.

З-за рогу провулка я подивився вслід їй,— пішла вона повільно — як людина, якій нікуди поспішати.

Був серпень, уже з дерев падало листя.

У мене не знайшлося часу провести вітчима на кладовище, і я ніколи більш не бачив цієї дівчини...

XVII

Щоранку, о шостій годині, я йшов на роботи, на ярмарок. Там мене зустрічали цікаві люди: тесляр Осип, сивенький, схожий на Миколая Угодника, вправний робітник і гострослов; горбатий покрівельник Єфимушка; благочестивий муляр Петро, задумливий чоловік, що теж нагадував святого; штукатур Григорій Шишліц, русобородий, голубоокій красень, що саяв тихою добрістю.

Я знав цих людей у другий період життя в кресляра; щонеділі вони бувало з'являлися в кухню, статечні, поважні, з приємною мовою, з новими для мене, смачними

словами. Всі ці солідні мужики тоді здавались мені наскрізь хорошими; кожен був по-своєму цікавий, всі вигідно відрізнялись від злих, злодійкуватих і п'яних міщан слободи Кунавіна.

Більше за всіх мені подобався тоді штукатур Шишлін, я навіть просився в артіль до нього, але він, почувуючи золоту брову білим пальцем, лагідно відмовив мені:

— Рано тобі ще, наша робота — не легка, подожди рік-другий...

Потім, закинувши красиву голову, спитав:

— Чи погано живеться? Ну, нічого, потерпи, зібгайся міцніше в самому собі, тоді — витерпиш!

Не знаю, що дада мені ця добра порада, але я вдячно запам'ятав її.

Вони й тепер приходили до мого хазяїна вранці щонеділі, сідали на лавах круг кухонного столу і, ждучи хазяїна, цікаво розмовляли. Хазяїн гучно й весело здоровкався з ними, потискаючи міцні руки, сідав на покуті. З'являлась рахівниця, пачка грошей, мужики розкладали на столі свої рахунки, пом'яті записні книжки, — починався розрахунок за тиждень.

Жартуючи й правлячи теревені, хазяїн намагався обдурити їх, а вони — його; іноді кріпко сварились, але здебільшого — дружно сміялися.

— Ех, голубе рідний, шахраем ти народився! — казали мужики хазяїнові.

Він відповідав, сконфужено посміхаючись:

— Ну, й ви, звірі-зозулі, теж досить шахраюваті!

— Але як же інакше, голубе? — признавався Єфимушка, а серйозний Петро казав:

— З того й живеш, що вкрадеш, а що виробиш — богові та цареві...

— От і мені охота обдурити вас! — сміявся хазяїн.

Вони добродушно підтримували його:

— Підчепити, значить?

— Пошити в дурні?

Григорій Шишлін, притискаючи руками до грудей пишну бороду, співуче просив:

— Братці, а давайте просто діла робити, без обману? Бо коли чесно жити, — то як воно добре, спокійно, га? Люди добрі, га?

Голубі очі його темніли, зволожувались; він був у ці

хвилини дивовижно хороший; всіх наче трохи бентежила його просьба, всі сконфужено відвертались од нього.

— Мужик на багато не обдурить,— зітхаючи, бурчав благообразний Осип, наче жаліючи мужика.

Темний муляр, зігнувши над столом сугулу спину, густо говорив:

— Гріх, як болото — що дали, то грузькіше!

І в тон мові їхній хазяїн бурмоче:

— Я — що ж? Відгукуюся, як гукнеться...

Пофілософувавши, знову намагаються обдурити один одного, а розрахувавшись, спітнілі й стомлені від напруження, йдуть у трактир пити чай, запросивши з собою і хазяїна.

На ярмарку я повинен був стежити, щоб ці люди не крали цвяхів, цегли, тесу; кожен з них, крім роботи в мого хазяїна, мав свої підряди, і кожен намагався вкрати щось з-під носа у мене на своє діло.

Вони зустріли мене ласкаво, а Шишлін сказав:

— Пам'ятаєш, ти просився в артіль до мене? А тепер — от куди тебе вознесло, будеш надо мною начальником, га?

— Ну, ну,— жартував Осип,— стережи та бережи, боже тобі поможи!

Петро недружелюбно зауважив:

— Нарядили молодого журавля порядкувати біля старих мишей...

Мої обов'язки дуже бентежили мене; мені було соромно перед цими людьми,— здавалося, що всі вони знають щось особливе, хороше і нікому, крім них, не відоме, а я мушу дивитись на них, як на злодіїв і ошуканців. Перші дні мені було важко з ними, але Осип скоро помітив це і раз, віч-на-віч, сказав мені:

— Ось що, хлопче, ти не надимайся, ні до чого це — зрозумів?

Я, звичайно, нічого не зрозумів, але відчув, що старий розуміє безглуздість мого становища, і в мене швидко встановилися з ними відносини одверті.

Він повчав мене де-небудь у куточку:

— Серед нас, коли хочеш знати, головний злодій — муляр Петруха; він людина багатосімейна, пожадлива. За ним — дивись пильно, він нічим не гребує, йому все годиться: фунт цвяхів, десяток цегли, мішок вапна,— все давай сюди! Людина він — хороша, богомол, думок

строгих і грамотний, ну, а — красти любить! Єфимушка — у бабів живе, він — смирний, він для тебе — нешкідливий. Він теж розумний, горбаті — всі не дурні! А от Григорій Шишлін — цей придуркуватий, йому не те, щоб чуже взяти, аби своє — віддати! Він працює зовсім на вітер, його всяк може обдурити, а він — не може! Без розуму живе...

— Він — добрий?

Осип подивився на мене якось здалека і сказав пам'ятні слова:

— Правда, добрий! Ледачому добрим бути — проста річ; добрість, хлопче, ума не просить...

— Ну, а сам ти? — спитав я Осипа. Він посміхнувся і відповів:

— Я — як дівчина, — буду бабусею, тоді про себе й скажу, ти подожди поки що! А ні — розумом пошукай, де я захований, — пошукай лишень, от!

Він руйнував усі мої уявлення про нього і його друзів. Мені важко було сумніватися в правдивості його відзивів, — я бачив, що Єфимушка, Петро, Григорій вважались благообразного старика за розумнішого й досвідченішого в усіх життєвих справах, ніж самі вони. Вони про все радилися з ним, слухали його порад уважно, виявляли до нього всякі знаки пошани.

— Будь ласка, порадь ти нам, — просили вони його; але після однієї з таких просьб, коли Осип відійшов, муляр тихо сказав Григорію:

— Єретик.

А Григорій, посміхаючися, додав:

— Блазень.

Штукатур дружньо попереджав мене:

— Ти гляди, Максимовичу, — з отим стариком треба жити обережно, він тебе за одну годину круг пальця обведе! Отакі от старички їдучі — боронь боже які шкідливі!

Я нічого не розумів.

Мені здавалося, що найчесніша й найблагочестивіша людина — муляр Петро; він про все говорив коротко, значливо, його думка здебільшого спинялась на богові, пеклі та смерті.

— Ех, братці-товариші, як не побивайся, на що не покладайся, а труни й кладовища нікому не минути!

У нього завжди болів живіт, і були дні, коли він зов-

сім не міг їсти; навіть маленький шматочок хліба ви-
кликав у нього біль до судорог і тяжку нудоту.

Горбатий Єфимушка здавався теж дуже добрим і
чесним, але завжди — смішним, часом — блаженним, на-
віть безумним, як тихий дурник. Він раз у раз закоху-
вався в різних жінок і про всіх говорив тими самими
словами:

— Прямо скажу: не баба, а квітка в сметані, їй-бо-о!

Коли жваві кунавінські міщанки приходили мити
підлоги в крамницях, Єфимушка злазив з даху, і, стаючи
десь у кутку, муркотів, примруживши сірі, жваві очі, роз-
тягаючи великий рот по вуха.

— От яку молодичку ловку привів мені господь; от
яка радість зійшла до мене; ну, і що ж це за квітка в
сметані, та й як же ж мені долі дякувати за такий по-
дарунок? Та я від такої краси живий згору!

Спочатку молодиці сміялися з нього, гукаючи одна
одній:

— Дивіться, як горбатий тане, матінко моя!

Насмішки анітрохи не дошкуляли покрівельникові,
його вилицювате обличчя ставало сонним, він говорив
наче в маячінні, солодкі слова текли п'яним потоком і по-
мітно п'янили жінок. Нарешті яка-небудь старша гово-
рила здивовано подругам:

— Ви послухайте, як мужик знемагає, чисто молодий
парубок!

— Пташкою співає...

— Або старцем на паперті,— не здавалась уперта.

Але Єфимушка не був схожий на старця; він стояв
міцно, наче коренистий пень, голос його звучав дедалі
привітніше, слова ставали заманливішими, молодиці слу-
хали їх мовчки. Він справді немов танув ласкавою, п'ян-
кою мовою.

Кінчалося це тим, що в підвечірок чи після шабашу
він, похитуючи важкою, вугластою головою, казав това-
ришам здивовано:

— Ну, і яка ж молодичка солодка та мила,— вперше
в житті торкнувся до такої!

Розповідаючи про свої перемоги, Єфимушка не хвас-
тав, не глузував з переможеної, як завжди робили інші,
він тільки радісно і вдячно розчулювався, а сірі очі його
здивовано розширялися.

Осип, похитуючи головою, вигукував:

— Ах, ти, незнищений чоловіку! Котре тобі літечко пішло?

— А літ мені — чотири на сорок. Та це — нічого! Я сьогодні років на п'ять помолодшав, як у річці викупався, в живій воді, поздоровшав увесь, на серці — спокійно! Ні — а які жінки бувають, га?

Муляр суворо казав йому:

— Як ступиш за п'ятий десяток, дивися, — гірко-солоні будуть тобі соромітні звички твої!

— Безсоромник ти, Єфимушко, — зітхав Григорій Шишлін.

А мені здавалося, що красень задрить удачі горбатого.

Осип дивився на всіх з-під рівненько закручених срібних брів і точив теревені:

— У кожної Машки — свої замашки, ця любить ложки та чашки, інша — сережки та пряжки, і всі Марусі будуть бабусі...

Шишлін був жонатий, але жінка його лишилась на селі, він теж задивлявся на вбиральницю. Всі вони були легко доступні, кожна «приробляла»; до цього роду заробітку в голодній слободі ставились так само просто, як до всякої іншої роботи. Але красень мужик не чіпав жінщин, він тільки дивився на них здалека особливим поглядом, наче жалюючи когось, себе чи їх. А коли вони самі починали загравати з ним, спокушаючи його, він, сконфужено посміхаючись, ішов геть...

— Ну вас...

— Чого ти, чудачок? — дивувався Єфимушка. — Хіба можна нагоду пропускати?

— Я — жонатий, — нагадував Григорій.

— Та хіба жінка буде знати?

— Жінка завжди буде знати, коли нечисто жив, її, брат, не обдуриш!

— Та як буде знати?

— Це мені невідомо — як, а — повинна знати, коли сама вона чесно живе. А коли я чесно живу, а вона згрішить — я про неї буду знати...

— Та — як? — кричить Єфимушка, але Григорій спокійно повторює:

— Це мені невідомо.

Покрівельник обурено розводить руками.

— От — маєш! Чесно, невідомо... Ех, ти, голова!

Робітники Шишліна, сім чоловік, ставились до нього просто, не почувавши в ньому хазяїна, а заочі називали його бичком. Приходячи на роботу і бачачи, що вони лінуються, він брав сокол, лопату і артистично починав роботу сам, ласкаво покрикуючи:

— Наддай, хлопці, наддай!

Якось, виконуючи сердите доручення хазяїна мого, я сказав Григорієві:

— Погані в тебе робітники...

Він наче здивувався:

— Та ну?

— Цю роботу треба б ще вчора до полудня закінчити, а вони й сьогодні не встигнуть...

— Це так — не встигнуть, — згодився він, і, помовчавши, обережно сказав:

— Я, звісно, бачу, та совісно підганяти їх — бо всі свої, з одного села зі мною. Знову ж і те візьми: сказав бог — в поті лица їж хліб, так що — для всіх сказано, для тебе, для мене. А ми з тобою менше за них трудимося, ну — ніяково наче підганяти їх...

Він жив задумливо; іде по безлюдних вулицях ярмарку і раптом, зупинившись на одному з мостів Обводного каналу, довго стоїть біля поручнів, дивлячись у воду, на небо, в далечинь за Оку. Наздоженеш його, питаєш:

— Ти чого?

— Га? — прокидаючися, ніяково посміхається він. — Це я так... зупинився, подивився трохи...

— Хороше, брат, зроблено все у бога, — часто говорив він. — Небо, земля, ріки течуть, пароплави біжать. Сів на пароплав, і — куди хоч: в Рязань, чи в Рибінський, в Перм, до Астрахані! В Рязані я був, нічого — городок, а нудний, нудніший від Нижнього, Нижній у нас — молодець, веселий! І Астрахань — нудніша. В Астрахані, головне, калмика багато, а я цього не люблю. Не люблю ніякої мордви, калмиків цих, персіян, німців і всяких народів...

Він говорить повільно, слова його обережно намагують людину однакових з ним думок і завжди знаходять її в мулярі Петрі.

— Не народці вони, а — мимородці, — упевнено й сердито каже Петро, — мимо Христа народилися, мимо Христа йдуть...

Григорій жвавішає, сяє.

— Чи так, чи ні, а я, братці, люблю чистий народ, руський; щоб око було пряме! Жидів я теж не люблю і навіть не розумію, навіщо богові народці? Премудро влаштовано...

Муляр додає похмуро:

— Премудро, а зайвого наче багатенько!..

Прислухавшись до їх розмов, вступає Осип, насмішкувато і їдко:

— Зайве — є, от розмови ці ваші — зовсім зайві! Ех, ви, сехта! Одшмагати б вас усіх.

Осип тримається сам по собі, але не можна зрозуміти, з чим він згоден, проти чого буде сперечатися. Іноді здається, що він байдуже згоден з усіма людьми, з усіма їхніми думками; але частіше бачиш, що всі набридли йому, він дивиться на людей як на недоумкуватих і каже Петрові, Григорію, Єфимушці:

— Ех, ви, цуценята свинячі!..

Вони посміхаються, не дуже весело й охоче, а все ж посміхаються.

Хазяїн видавав мені на хліб п'ятак у день; цього неvistачало, я трохи голодував; бачачи це, робітники за-прошували мене снідати й підвечіркувати з ними, а іноді й підрядчики кликали мене в трактир чай пити. Я охоче згоджувався, мені подобалося сидіти серед них, слухаючи повільні розмови, дивні оповідання; їх тішила моя начитаність в церковних книгах.

— Наклювався ти книжок досхочу, набив зоб туго,— казав Осип, пильно дивлячись на мене волошковими очима; трудно вловити їх вираз, — зіниці в нього завжди наче топляться, тануть.

— Ти бережи це, призбируй, здасться; виростеш — іди в монахи, народ словом утішати; а то — в міліонери!..

— Місіонери,— поправляє муляр чомусь ображеним голосом.

— Га?— питає Осип.

— Місіонери говориться, знаєш же! І не глухий ти!..

— Ну, гаразд, в місіонери, з еретиками сперечатися. А то в самі еретики запишись,— теж діло хлібне! З розумом і з ересі прожити можна!..

Григорій сконфужено сміється, а Петро каже в бороду:

— Он ворожбити теж непогано живуть, безбожники різні...

Але Осип зразу заперечує:

— Ворожбит грамотний не буває, грамота ворожбитові ні до чого...

І розповідає мені:

— Ось глянь, послухай: жив у нашій волості бурлачок один, Тушкою звали, миршавий мужичок, пустий; жив — пір'іною, туди-сюди, куди вітер віє, а — ні робітник, ні ледащо! От пішов він якось, знічев'я, на прощу і блукав два роки часу, а потім раптом об'явився в новому вигляді: волосся — до пліч, на голові — скуфієчка, на тулубі — руденька ряска чортової шкіри; дивиться на всіх окунем і вимагає наполегливо: покайтеся, трикляті! Чому ж не покаятись, а особливо — бабам? І пішло діло на лад: Тушка ситий, Тушка п'яний, Тушка з бабів надмірно вдоволений...

Муляр сердито перебиває:

— Та хіба в тому річ, що — ситий та п'яний?

— А в чому ж?

— Річ — у слові!

— Ну, в слова його я не вникав, словами я й сам більш як треба багатий.

— Ми Тушнікова, Дмитра Васильовича, досить добре знаємо, — ображено каже Петро, а Григорій мовчки нахилив голову і дивиться в свою склянку.

— Я не суперечу, — примирливо каже Осип. — Це ось я все Максимовичу нашому кажу про різні шляхи-дороги до шматка...

— Якими дорогами і в острог потрапляють...

— А чого ж! — згоджується Осип. — Не з усякої тропи попадеш у попи, треба знати, де звертати...

Він завжди трохи піддражнює благочестивих людей — штукатура і муляра; можливо, він не любить їх, але вміло приховує це. Його ставлення до людей взагалі невловиме.

На Єфимушку він дивиться наче м'якше, лагідніше. Покрівельник не береться до розмов про бога, правду, про секти, про горе життя людського — улюблені розмови його друзів. Поставивши стілець боком до столу, — щоб спинка стільця не заважала горбові, — він спокійно п'є чай, склянку за склянкою, але раптом насторожується, оглядаючи димну кімнату, вслухаючися в безлад-

ний гомін голосів, схоплюється і швидко зникає. Це значить, що в трактир прийшов хтось, кому Єфимушка винен, а кредиторів у нього — добрий десяток, і — тому, що декотрі б'ють його, — тікає від напасті.

— Сердяться, чудаки, — дивується він, — та коли б я мав гроші, чи не віддав би я?

— Ах, сухостою бідолашний... — напучує його Осип.

Іноді Єфимушка довго сидить задумавшись, нічого не бачить, не чує; вилицювате обличчя м'якшає, добрі очі дивляться ще краще.

— Про що задумався, служивий? — питають його.

— Думаю, — якби я був багатий, ех — одружився б із найсправжнісінькою панією, з дворянкою, їй-богу, з полковницькою дочкою, приміром, любив би її — господи! Живий згорів би біля неї... Тому що, братці, укривав я колись дах у полковника на дачі...

— І була в нього дочка вдова, — чули ми це! — неприязно перебиває Петро.

Але Єфимушка, розтираючи долонями коліна, похитується, довбаючи горбом повітря, і веде далі:

— Бувало вийде вона в сад, вся біла та пишна, дивлюсь я на неї з даху і — навіщо мені сонечко, і — навіщо білий світ? Так би голубом під ноги їй і злетів! Просто — квітка блакитна в сметані! Та з такою б панією хоч на все життя — ніч!

— А жерли б що? — суворо питає Петро, але це не бентежить Єфимушку.

— Господи! — вигукує він. — Та чи багато нам треба? До того ж вона — багата...

Осип сміється:

— І коли ти, Єфимушко, розтринькаєш себе в ділах цих, марнотратнику?

Крім жінок, Єфимушка ні про що не говорить, і робітник він нерівний, — то працює дуже добре, швидко, то в нього не клеїться, дерев'яний молоток клепле гребені ліниво, недбало, залишаючи свищі. Від нього завжди тхне олією, ворванню; але у нього є свій запах, здоровий і приємний, він нагадує запах свіжозрубаного дерева.

З теслярем цікаво говорити про все; цікаво, але не дуже приємно, його слова завжди тривожать серце, і важко зрозуміти, коли він говорить серйозно, коли жартує.

А з Григорієм найкраще говорити про бога, він любить це і в цьому твердий.

— Гришо,— питаю я,— а знаєш: є такі люди, які не вірять в бога?

Він спокійно посміхається:

— Як це?

— Кажуть: нема бога!

— О! Он що! Це я знаю.

І, одмахуючися рукою від невидимої мухи, каже:

— Ще цар Давид, пам'ятаєш, сказав: «Рече безумець в серці своєму: несть бог», от — коли ще говорили про це безумні! Без бога — ніяк не можна обійтись...

Осип начебто погоджується з ним:

— Одніми-но в Петрухи бога — він тобі дасть перцю!

Красиве обличчя Шишліна стає строгим: перебираючи бороду пальцями з засохлим вапном на нігтях, він таємничо каже:

— Бог вселяється в кожную плоть; совість і все внутрішнє ядро — від бога дано!

— А — гріхи?

— Гріхи — від плоті, від сатани! Гріхи — це зовні, як віспа, не більше за те! Грішить найдужче той, хто про гріх багато думає; не поминай гріха — не згрішиш! Думки про гріх — сатана, хазяїн плоті, навиває...

Муляр сумнівається.

— Щось не так наче...

— Так! Бог — безгрішний, а людина — образ і подоба його. Грішить — образ, плоть; а подоба грішити не може, вона — подоба, дух...

Він переможно посміхається, а Петро бурчить:

— Це немовби не так...

— А по-твоєму,— питає Осип муляра,— не згрішиш — не покаєшся, не покаєшся — не спасешся?

— Отак надійніше наче! Чорта забудеш — бога розлюбиш, казали старі...

Шишлін непитуший, він п'яніє з двох чарок; тоді обличчя його стає рожевим, очі дитячими, голос співає.

— Братці мої, як усе це хороше! От, живемо, працюємо трохи, ситі, слава богу,— ах, як хороше!

Він плакав, сльози стікали йому на бороду і світилися в шовку волосся скляним намистом.

Його часті похвали життю і ці скляні сльози були неприємні мені,— бабуся моя хвалила життя переконливіше, простіше, не так нав'язливо.

Всі ці розмови тримали мене в постійному напру-

женні, збуджуючи неясну тривогу. Я вже багато прочитав оповідань про мужиків і бачив, як різко не схожий книжний мужик на живого. В книжках усі мужики нещасні; добрі й злі, всі вони бідніші від живих на слова й думки. Книжний мужик менше говорить про бога, про секти, про церкву,— більше про начальство, про землю, про правду і тягарі життя. Про жінок він говорить теж менше, не так грубо, більш приязно. Для живого мужика баба — забава, але забава небезпечна, з бабою завжди треба хитрувати, а то вона візьме гору і заплутає все життя. Мужик з книжки або поганий, або хороший, але він завжди увесь тут, в книжці; а живі мужики ні хороші, ні погані, вони дивно цікаві. Хоч як би перед тобою виговорився живий мужик, завжди чувається, що в ньому залишилося ще щось, але цей лишок—тільки для себе, і, можливо, саме в цьому нескazanому, захованому — найголовніше.

З усіх книжних мужиків мені найбільше сподобався Петро з «Теслярської артілі»; схотілось прочитати це оповідання моїм друзям, і я приніс книгу на ярмарок. Мені часто доводилось ночувати в тій чи іншій артілі; іноді тому, що не хотілося повертатись до міста в дощ, частіше — тому, що за день я стомлювався і не вистачало сили йти додому.

Коли я сказав, що ось у мене є книга про теслярів, це всіх живо зацікавило, а Осипа — особливо. Він узяв книгу з рук у мене, перегорнув її, недовіриливо похитуючи іконописною головою.

— А й справді наче про нас написано! Бач, шельми! Хто писав — пан? Ну, я так і подумав. Пани та чиновники на все здатні! Де господь не догадається, там чиновник додумає; на те вони й живуть...

— Необережно ти, Осипе, про бога говориш,— зауважив Петро.

— Нічого! Для господа моє слово — менше, як мені на лисину сніжинка або крапля дощова. Ти — не сумнівайся, нам з тобою до бога не доторкнутись...

Він раптом неспокійно заграв, розкидаючи, наче кремінь іскри, гострі слівця, зстригаючи ними, як ножицями, все, що суперечило йому. Кілька разів протягом дня він питав:

— Читаємо, Максимовичу? Ну, діло, діло! Це добре придумано.

Пошабашивши, пішли вечеряти до нього в артіль, а після вечері прийшов Петро з своїм робітником Ардальйоном і Шишлін з молодим парубком Хомою. В сараї, де артіль спала, засвітили лампу, і я почав читати; слухали мовчки, не ворухнувшись, але незабаром Ардальйон сказав сердито:

— Ну, з мене досить!

І пішов. Перший заснув Григорій, здивовано розкривши рот; за ним послули теслярі, але Петро, Осип і Хома, підсунувшись до мене, слухали з напруженням.

Коли я кінчив читати, Осип зразу погасив лампу— зорі показували, що вже близько півночі.

Петро спитав у п'яті:

— Навіщо це написано? Проти кого?

— Тепер — спати! — сказав Осип, скидаючи чоботи. Хома мовчки відсунувся набік.

Петро повторив вимогливо:

— Я кажу — супроти кого написано це?

— Вже вони знають! — промовив Осип, вмоцнюючися спати на примістці.

— Коли проти мачух, то це зовсім пусте діло: від цього мачухи кращі не стануть, — уперто говорив муляр. — А проти Петра, теж даром: його гріх — його одвіт! За вбивство — в Сибір, більш нічого! Книга — зайва в такому гріху... зайва начебто, га?

Осип мовчав. Тоді муляр додав:

— Робити їм нічого, от і розбираються в чужих ділах! Як баби на посиденьках. Прощайте либонь, спати треба...

Він на хвилинку затримався в синьому квадраті відчинених дверей і спитав:

— Осипе, як ти думаєш?

— Га? — сонно обізвався тесляр.

— Ну, гаразд, спи...

Шишлін звалився на бік там, де сидів. Хома ліг на пом'ятій соломі поруч мене. Слобода спала, здалеку долітав свист паровозів, важкий гуркіт чавунних коліс, брязкіт буферів. У сараї різноголосо хропли. Мені було ніяково, — я чекав якихось розмов, а — нічого нема...

Але раптом Осип заговорив тихо і чітко:

— Ви, хлопці, не вірте нічому цьому, ви — молоді, вам довго жити, набирайтеся свого розуму! Свій розум — що чужих два! Хома, спиш?

— Ні, — охоче обізвався Хома.

— Ото ж бо! Ви обидва письменні, то ви — читайте, а віри нічому не йміть. Вони все можуть надрукувати, це діло — в їхніх руках!

Він спустив ноги з примістки, уперся руками в край дошки і, нахилившись до нас, казав далі:

— Книжку, — її як треба розуміти? Це — донос на людей, книжка! Мовляв, дивіться, який є собі тесляр або хто інший, а от — пан, то це інша людина! Книжка — не так собі пишеться, а комусь на захист...

Хома густо сказав:

— Петро правильно вбив підрядчика!

— Ну, це — даремно, людину вбивати ніколи не правильно. Я знаю, ти Григорія не любиш, тільки ці думки ти кинь. Ми всі — люди небагаті, сьогодні — я хазяїн, завтра — злову робітник...

— Я не про тебе, дядьку Осипе...

— Це байдуже...

— Ти — справедливий.

— Стривай, я тобі розкажу, навіщо написано книгу, — перебив Осип сердиті слова Хоми, — це дуже хитра книга! От тобі — пан без мужика, от — мужик без пана! Тепер дивись: і панові погано, та й мужикові не добре. Пан ослабів, одурів, а мужик став хвастун, п'яниця, хворий, став покривджений — от воно як! А як були кріпаками в панів, було, мовляв, краще: пан за мужика ховався, мужик — за пана, і крутилися обоє сито, спокійні... Я — не заперечую, правда, при панах було спокійніше жити — панам не на користь, коли мужик бідний; їм добре, коли він багатий, та не розумний, ось що їм на руку. Я це знаю, я ж сам у кріпаках майже сорок літ прожив, у мене на шкірі багато написано.

Я згадав, що так само говорив про панів візник Петро, який зарізався, і мені було дуже неприємно, що Осипові думки збігаються з думками того лихого старика.

Осип торкнувся рукою до моєї ноги, продовжуючи:

— Книжки і всяке писання треба розуміти! Дарма ніхто нічого не робить, це тільки здається, немовби дарма. І книжки недарма пишуться, — а щоб голову баламутити. Все твориться з умом, без ума — ні сокирою рубати, ні личака виплітати...

Говорив він довго, лягав і знову схоплювався, розкидаючи тихенько свої складні примовки, в темряві й тиші.

— Кажуть: пани мужикові чужі люди. І це — неправда. Ми — теж панського роду, тільки — з самого споду; звісно, пан вчиться по книжках, а я — по синяках, та в пана більша сідниця — от і вся різниця. Ні-і, хлопці, пора людині жити по-новому, книги оті треба кинути геть! Хай кожен спитає себе: я — хто? Людина. А він хто? Знов людина. Що ж тепер: чи бог з нього на семишник зайвини править? Ні-і, в податках ми перед богом обидва рівні...

Нарешті, над ранок, коли близький світ погасив усі зірки, Осип сказав мені:

— Бачив, як я видумувати можу? От чого наговорив — чого й не думав ніколи! Ви, хлопці, не вірте мені, це я більше з безсоння, ніж всерйоз. Лежиш-лежиш, та й вигадаеть що-небудь для забави: «В літечко оно жила-була ворона, літала з поля до гори, від води до трав, дожила до своєї пори, господь її й покарав: здохла ворона і засохла!» Який тут глузд? Нема ніякого глузду... Ну лишень — поспимо: скоро вставати час...

XVIII

Як свого часу кочегар Яків, — Осип у моїх очах широко розрісся і закрив собою від мене всіх людей. В ньому було щось дуже близьке кочегарові, але разом з тим він нагадував мені діда, начотчика Петра Васильєва, кухаря Смурого і, нагадуючи всіх людей, що чіпко закріпились в моїй пам'яті, він залишав у ній свій глибокий візерунок, в'їдався в неї, наче окис у мідь дзвона. Помітно було, що в нього два порядки думок: вдень, за роботою, на людях, його смілі, прості думки діловиті й зрозуміліші, ніж ті, які з'являються у нього під час відпочинку, увечері, коли він іде зі мною у місто, до своєї куми, торговки оладками, і вночі, коли йому не спиться. В нього є особливі, нічні думки, багатосторонні, як огонь у ліхтарі. Вони добре світяться, але — де у них справжнє лице, яка сторона тієї чи іншої думки ближча й дорожча Осипові?

Він здавався мені набагато розумнішим за всіх лю-

дей, що коли-небудь зустрічались мені, я ходив круг нього в такому ж настрої, як навколо кочегара Якова,— хочеться пізнати, зрозуміти людину, а вона вислизає, звивається і — неловима. В чому сховано її правду? Чому саме можна вірити в ній?

Я згадую, як він сказав мені:

«Сам пошукай, де я схований, пошукай лишень!»

Мое самолюбство вражене, але в мені вражено більше, ніж самолюбство, — для мене життєво необхідно зрозуміти старика.

При всій його неловимості, він — твердий. Здавалося, що хоч би він прожив ще сто років, то все одно лишиться таким самим, непорушно збереже себе між надзвичайно нестійких людей. Начотчик викликав у мене таке ж саме враження стійкості, але воно було не дуже приемне мені; Осипова стійкість — інша, вона приемніша.

Хиткість людей надто різко впадає в очі, їх фокусні стрибки з одного становища в інше — приголомшували мене; я вже стомлювався дивуватися з цих непояснених стрибків, і вони помалу гасили мій живий інтерес до людей, бентежили мою любов до них.

Раз, на початку липня, до місця, де ми працювали, стрімголов підїхали розхитані дрожки; на передку сидів, похмуро гикаючи, п'яний візник, бородатий, без шапки і з розбитою губою; на джогках розвалився п'яний Григорій Шишлін; його тримала під руку товста, червоношока дівця в брилику, з ясночервоним бантом та скляними вишнями, з парасолькою в руці і в гумових калошах на босу ногу. Розмахуючи парасолькою, розхитуючися, вона реготала й кричала:

— Так, чорти! Ярмарок не відкрито, нема ярмарку, а вони мене на ярмарок!

Григорій, пом'ятий, пошарпаний, сповз із джогок, сів на землю і з слізьми сповістив нам, глядачам:

— Н-на колінах стою — пребагато згрішив! Подумав і згрішив — от! Єфимушка каже: Гришо! Гришо, каже... Він це правильно каже, а ви — простіть мені! Я всіх вас можу почастивати. Він правильно каже: один раз живемо... більш ніж один раз — не можна...

Дівця, заливаючися сміхом, тупала ногами, губила калоші, а візник похмуро кричав:

— їдьмо швидше далі! Харлами — їдьмо, коняка не стоїть!

Коняка, стара, розбита шкапа, вся в милі, стояла як укопана, а все разом було нестерпно смішне. Робітники Григорія так і захлиналися, дивлячись на хазяїна, на його пишну даму і ошалілого візника.

Не сміявся тільки Хома, стояв на порозі крамниці біля мене і бурмотів:

— Зірвало свиню... А дома у нього — жінка, кра-асива молодиця!

Візник усе квапив їхати, дівця спустилася з дροжок, підвела Григорія і, поклавши його в ноги собі, гукнула, махнувши парасолькою:

— Поїхали!

Добродушно глузуючи з хазяїна, заздрячи йому, люди взялись до роботи, після окрику Хоми; видно, йому було неприємно бачити Григорія смішним.

— Називається — хазяїн! — бубонів він. — Менше як на місяць залишилось роботи, в село повернемось... Не дотерпів...

Мені було досадно за Григорія, — ця дівця з вишнями така образливо безглузда була поряд з ним.

Я часто думав: чому Григорій Шишлін — хазяїн, а Хома Тучков — робітник?

Дужий, білявий парубок, кучерявий, з яструбиним носом і сірими розумними очима на круглому обличчі, Хома був не схожий на мужика, — коли б його добре одягти, він зійшов би за купецького сина з хорошої сім'ї. Це був чоловік похмурий, говорив мало, діловито. Пи-сьменний, він вів рахунки підрядчикові, складав кошториси, умів примусити товаришів працювати успішно, але сам працював неохоче.

— Всієї роботи довіку не переробиш, — спокійно казав він. Про книги говорив зневажливо: — Надрукувати все можна, я тобі що хоч вигадую, це — дурниці...

Але він до всього уважно прислухався і коли його щось цікавило — розпитував докладно і наполегливо, завжди думаючи про своє щось, все вимірюючи своєю мірою.

Раз я сказав Хомі, що от йому слід би бути підрядчиком, — він ліниво озвався:

— Коли б зразу тисячами орудувати — ну, ще туди-сюди... А за копійки з народом возитися — це з пустого в порожне. Ні, я от подивлюсь-подивлюсь, та в монастир

піду, в Оранки. Я — красивий, дужий, гляди, якийсь купчисі сподобаюся, вдові! Буває таке,— один сергацький парубок за два роки щастя здобув, та ще з дівчиною одружився, тутешньою, міською, носили ікону по домах, а вона його й нагляділа...

Це у нього було обмірковано,— він знав багато оповідань про те, як послушництво в монастирях виводило людей на легкий шлях. Мені його оповідання не подобалися, не подобався і напрям думок Хоми, але я був певен, що він піде в монастир.

Відкрився ярмарок, і Хома, несподівано для всіх, найнявся у трактир половим. Не скажу, щоб це здивувало його товаришів, але всі вони почали ставитись до парубка глузливо; у свята, збираючись пити чай, казали один одному, посміхаючися:

— Гайда до свого шестірки!

А заходячи в трактир, хазяйновито гукали:

— Гей, половик! Кучерявенький, ходи сюди!

Він підходив і питає, підводячи голову:

— Чого зволите?

— Не впізнав знайомих?

— Впізнавати ніколи мені!..

Він почував, що товариші зневажають його, хочуть покепкувати з нього, і дивився на них нудно-вичікувальними очима: обличчя в нього ставало дерев'яним, але, здавалося, воно говорить:

«Ну, швидше, смійтеся, абощо...»

— На чайок дати? — питали його; умисне довго порпалися в гаманцях і не давали ні копійки.

Я спитав Хому: як же ж це він,— збирався в монахи, а пішов у лакеї?

— В монахи я не збирався,— відповів він,— а в лакеї — ненадовго пішов...

Років через чотири я зустрів його в Царицині, все ще половим у трактирі; а потім прочитав у газеті, що Хому Тучкова заарештовано за спробу крадіжки із зломом.

Особливо мене вразила історія муляра Ардальйона — старшого і найкращого робітника в Петровій артілі. Цей сорокалітній чолов'яга, чорнобородий і веселий, теж мимоволі збуджував питання: чому не він — хазяїн, а — Петро? Горілку він пив зрідка і майже ніколи не напивався доп'яна; роботу свою знав чудово, працював з любов'ю,

цеглини літали в руках у нього, як червоні голуби. Поряд з ним хворий і пісний Петро здавався зовсім зайвою людиною в артілі; він говорив про роботу:

— Будую для людей будинки кам'яні, на труну собі дерев'яну...

Ардальйон, з веселою завзятістю вкладаючи цеглу, вигукував:

— Гей, працюй, хлопці, во славу божу!

І розповідав усім, що майбутньої весни він поїде в Томськ, там у нього зять узяв великий підряд — будувати церкву і кличе його до себе десятником.

— Це в мене діло вирішене. Церкву будувати — це я люблю! — казав він і пропонував мені: — Гайда зі мною! У Сибіру, брат, письменному дуже просто, там грамота -- козир!

Я згоджувався, і Ардальйон переможно кричав:

— Ну, отож! Це діло, а не жарти...

До Петра й Григорія він ставився з добродушною насмішкою, як дорослий до дітей, і казав Осипові:

— Хвастуни, все розум свій один одному показують, наче в карти грають. Один — у мене ось яка масть, другий — а в мене, мовляв, ось вони, козирі!

Осип непевно зауважує:

— А як же інакше? Хвастощі діло людське, всі дівиці вперед грудьми ходять...

— Все — ох та ох, бог та бог, а самі — грошки при-збирають! — невгавав Ардальйон.

— Ну, Гриша не назбирає...

— Я — про свого. Ішов би, з богом, у ліс, в пустиню... Ех, набридло мені тут, подамся я весною в Сибір...

Робітники, заздрячи Ардальйонові, казали:

— Коли б у нас отака зачіпка, як от зять, ми теж Сибіру не злякалися б...

І раптом Ардальйон зник. У неділю пішов з артілі, і три дні ніхто не знав, де він.

Тривожно робили здогади:

— Може, хто прибив його?

— А може — купався та втонув?

Але прийшов Єфимушка і сповістив, сконфужений:

— Загуляв Ардальйон!

— Та брешеш? — недовірливо крикнув Петро.

— Загуляв, запив. Просто — як клуня, загорівся з самої середини. Нібито люба жінка померла...

— Він удівець! Де він?

Петро сердито подався рятувати Ардальйона, але той побив його.

Тоді Осип, міцно стиснувши губи, глибоко засунув руки в кишені і сповістив:

— Піду-но я подивлюся — чому таке? Мужик хороший...

Я пристав до нього.

— От вона, людина, — казав Осип дорогою, — живе-живе, наче все гаразд, а раптом — хвіст трубою і давай гасати по всіх пустирях. Дивися, Максимовичу, вчись...

Ми прийшли в один з дешевеньких будиночків «розвеселого Кунавіна села», нас зустріла злодійкувата бабуса. Осип пошептався з нею, і вона провела нас в порожню маленьку кімнату, темну й брудну, як стійло. На ліжку спала, розкидавшись, велика, товста жінка; баба штовхнула її кулаком у бік і сказала:

— Вийди! Гей, жабо, вийди!

Жінка злякано схопилася, розтираючи обличчя долонями, питаючи:

— Господи! Хто це? Що це?

— Сищики прийшли, — суворо сказав Осип; охнувши, жінка зникла, а він плюнув услід їй і пояснив мені:

— Сищиків вони бояться гірше, ніж чортів...

Знявши із стіни маленьке дзеркальце, баба підняла шмат шпалери.

— Дивіться — чи не цей?

Осип подивився в щілину перебірки.

— Він самий! Вижени дівку звідти...

Я теж подивився в щілину: в такій самій тісній конурі, як та, в якій ми були, край підвіконника вікна, щільно закритого віконницями, горіла бляшана лампа, біля неї стояла косоока, гола татарка, зашиваючи сорочку. За нею, на двох подушках постелі, підіймалось набрякле обличчя Ардальйона, стирчала його чорна, розкошлана борода. Татарка здригнулась, накинула на себе сорочку, пройшла повз постіль і раптом з'явилася в нашій кімнаті.

Осип подивився на неї і знову плюнув.

— У, безсоромна!

— Сама старий дурень, — відповіла вона, сміючись. І Осип засміявся, насварюючися на неї пальцем.

Ми перейшли в конуру татарки, старий сів на постіль

в ногах Ардальйона і довго марно будив його, а той мурмотів:

— Ну, гаразд... почекай, підемо...

Нарешті прокинувся, дико поглянув на Осипа, на мене і, заплющивши червоні очі, промукав:

— Ну, ну...

— Ти що це? — сказав Осип спокійно, без докору, але невесело.

— Закрутив, — хриплячи й кашляючи, пояснив Ардальйон.

— Чого так?

— Та так уже...

— Негаразд начебто...

— А що доброго...

Ардальйон взяв із столу почату пляшку горілки і став пити з шийки, потім запропонував Осипові:

— Хочеш? Тут і закуска повинна бути...

Старий налив собі в рот горілки, проковтнув, зморщився і став уважно жувати шматочок хліба, а мутний Ардальйон мляво казав:

— От — з татаркою зв'язався. Це все — Єфимушка, татарка, каже, молода, сирота з Касимова, на ярмарок зібралась.

Із стіни весело сказали ламаною мовою:

— Татарка — кращі! Як молодий курка. Жени йому геть, це не батько твоя...

— Ось ця сама, — промимрив Ардальйон, тупо дивлячись на стіну.

— Я бачив, — сказав Осип.

Ардальйон звернувся до мене:

— Ось як я, брат...

Я чекав, що Осип стане дорікати Ардальйонові, повчати його, а той буде ніяково каятися. Але нічого подібного не було, — вони сиділи рядом, пліч-о-пліч, і розмовляли спокійно короткими словами. Дуже сумно було бачити їх у цій темній, брудній конурі; татарка говорила в щілину стіни смішні слова, але вони не слухали їх. Осип узяв із столу воблу, побив її об чобіт і почав акуратно здирати шкіру, питаючи:

— Гроші, мабуть, усі прогатав?

— За Петрухою є...

— Гляди, чи вискочиш? Іхати б тепер у Томській...

— Та що ж, у Томській...

- Чи передумав?
- Якби чужі кликали.
- А що?
- А то — сестра, зять...
- Ну?
- Не дуже радісно до своїх під руку йти...
- Рука скрізь однакова...
- Все-таки...

Вони говорили так дружньо серйозно, що татарка перестала дражнити їх, увійшла в кімнату, мовчки зняла з стіни плаття і зникла.

— Молода,— сказав Осип.

Ардальйон подивився на нього і без досади промовив:

— Усе — Єфимушка, баламут. Нічого, крім бабів, не знає... А татарка — весела, пустує все...

— Гляди — не вивернешся,— попередив його Осип і, дожувавши воблу, став прощатися.

По дорозі назад я спитав Осипа:

— Чого ти ходив до нього?

— А — подивитися. Людина знайома. Ба-агато я таких випадків бачив,— живе-живе людина, та раптом, як з острога вирветься,— повторив він уже сказане раніше.— Горілочки треба берегтися!

Але через хвилину сказав:

— А без неї — нудно!

— Без горілки?

— Егеж! Вип'єш — наче по іншій землі підеш...

Ардальйон — не вивернувся. Через кілька днів він прийшов на роботу, але незабаром знову зник, а весною я зустрів його серед босяків,— він обколював кригу навколо барж у затоні. Ми добре зустрілись і пішли в трактир пити чай, а за чаєм він хвастив:

— Пам'ятаєш, який я робітник був, га? Прямо скажу: в своєму ділі — хімік! Сотні міг заробити...

— Проте — не заробив.

— А — не заробив! — з гордістю крикнув він.— Наплювать мені на роботу!

Він тримався розмашисто, люди в трактирі прислухались до його задержаних слів з увагою.

— Пам'ятаєш, що тихий злодій Петруха про роботу казав? Людям — будинок кам'яний, собі — труну дерев'яну. От тобі і вся робота!

Я сказав:

— Петруха — хворий, він смерті боїться.

Але Ардальйон закричав:

— Я теж хворий, у мене, може, душа не на місці!

Святами я частенько спускався з міста на Мільйонну вулицю, де мали притулок босяки, і бачив, як швидко Ардальйон стає своєю людиною в «золотій роті». Ще рік тому — веселий і серйозний, тепер Ардальйон став якийсь крикливий, набув особливої, розвальної ходи, дивився на людей задерикувато, наче викликав усіх на спірку та бійку, і все хвастав:

— Ти дивись, як мене люди приймають, — я тут наче отаман!

Не шкодуючи зароблених грошей, він частував босяків, ставав у бійках захищати слабкого і часто вигукував:

— Хлопці, неправильно! Треба правильно робити!

Його так і прозвали — Правильний, це дуже подобалось йому.

Я пильно придивлявся до людей, тісно набитих в старий і брудний кам'яний мішок вулиці. Все це були люди, що одламались від життя, але здавалося, що вони створили своє життя, незалежне від хазяїнів і веселе. Безтурботні, завзяті, вони нагадували мені дідусеві оповідання про бурлаків, які легко перетворювались на розбійників і пустинників. Коли не було роботи, вони не гребували дрібною крадіжкою з барж і пароплавів, але це не бентежило мене, — я бачив, що все життя прошите крадіжкою, як старий каптан сірими нитками, і, разом з тим, я бачив, що ці люди іноді працюють з величезним захопленням, не шкодуючи сил, як це бувало на спішних вивантаженнях, на пожежах, під час криголаму. І взагалі вони жили більш святково, ніж усі інші люди.

Але Осип, помітивши мою дружбу з Ардальйоном, побатьківському попередив мене:

— Ось що, голубе мій, бідолашний сухостою, ти чого це з Мільйонною дуже близько приятелюєш? Дивися, не нароби собі шкоди...

Я сказав йому, як умів, що мені подобаються ці люди — живуть без роботи, весело.

— Яко птиці небесні, — перебив мене він, посміхаючись. — Це вони тому так, що — ледарі, пустий народ, робота їм — горе!

— Але що ж — робота? Кажуть: від праведних трудів не нажити кам'яних домів!

Мені легко було сказати так, я надто часто чув цю приказку і відчував її правду. Але Осип розсердився на мене й закричав:

— Це — хто каже? Дурні та ледарі, а тобі, щеня, не слухати б цього! Ач який! Такі дурниці говорять завидники, невдахи, а ти спочатку вбийся в колодочки, потім — угору! А про дружбу твою я хазяїнові розповім, не гнівайся!

І — розповів. Хазяїн при ньому ж сказав мені:

— Ти, Пешків, Мільйонну покинь! Там — злодії, проститутки, і шлях звідти — в острог, в лікарню. Кинь!

Я став приховувати мої одвідування Мільйонної, але незабаром був змушений одмовитись від них.

Якось я сидів з Ардальйоном і товаришем його, Робьонком, на даху сарая, у дворі однієї з нічліжок; Робьонк забавно розповідав нам, як він мандрував пішки з Ростова-на-Дону в Москву. Це був солдат-сапер, георгіївський кавалер, кульгавий, — в турецьку війну йому розбило коліно. Низенький, кремезний, він мав страшну силу в руках, — силу, непотрібну йому, працювати він не міг через своє каліцтво. Від якоїсь хвороби в нього вилізло волосся на черепі і на обличчі — голова його, справді, нагадувала голову новонародженого.

Поблискуючи рудими очима, він казав:

— Ну, от: Серпухов; сидить піп у палісаднику; ба-тюшка, кажу, подайте турецькому героєві...

Похитуючи головою, Ардальйон каже:

— Ну, бреші, бреші...

— Чого ж я брешу? — не ображаючись, питає Робьонк, а мій приятель повчально й ліниво бурчить:

— Неправильна ти людина! Тобі в сторожі проситися, кульгаві завжди сторожами живуть, а ти вештаєшся марно і все брешеш...

— Та я ж — щоб посміятися, я — для веселості брешу...

— Тобі з себе сміятися треба...

У дворі, темному і брудному, хоч година стояла суха, сонячна, з'явилася жінка і крикнула, струшуючи якоюсь ганчіркою:

— Хто спідницю купить? Геї, подруги...

Із щілин будинку полізли жінки, тісно обступаючи

продавщицю, я зразу впізнав її — це прачка Наталя! Я скочив із даху, але вона, віддавши спідницю за першу ціну, вже тихенько виходила з двору.

— Здрастуй! — догнавши її за ворітьми, радісно привітався я.

— А далі що скажеш? — спитала вона, скося глянувши на мене, і раптом зупинилася, сердито крикнувши:

— Господи помилуй! Ти чого тут?..

Мене зворушив і збентежив її зляканий вигук; я зрозумів, що вона злякалася за мене; страх і подив так ясно позначились на її розумному обличчі. Нашвидку я пояснив їй, що не живу на цій вулиці, а тільки іноді приходжу подивитись.

— Подивитись?! — насмішувато й сердито вигукнула вона. — Це ж нащо, куди ж ти дивишся? Перехожим в кишені, та бабам за пазухи?

Обличчя в неї було пом'яте, під очима лежали густі тіні, губи мляво опустилися.

Зупинившись біля дверей трактиру, вона сказала:

— Ходім, чаєм напою! Одягнений — чистенько, не потутешньому, а не вірю я тобі щось...

Але в трактирі вона ніби повірила мені і, наливаючи чай, стала нудно говорити про те, що вона тільки годину тому прокинулася і ще не пила, не їла.

— А вчора лягла — п'яна-п'янісінька, вже й не пам'ятаю: де пила, з ким?

Мені було шкода її, ніяково перед нею і хотілося спитати — де ж її дочка? А вона, випивши горілки і гарячого чаю, заговорила знайомо жваво, грубо, як усі жінки цієї вулиці; та коли я спитав її про дочку, зараз витверзившись, вона крикнула:

— А тобі навіщо знати це? Ні, любий, дочки моєї ти не дістанеш, ні!

Випила ще і розповіла:

— Дочці зі мною робити нічого. Я — хто? Прачка. Яка я мати їй? Вона — освічена, вчена. Так-то, брат! І поїхала від мене до багатой подруги, за вчительку нібито...

Помовчавши, вона неголосно спитала:

— Ось як! Прачка — вам невгодна? А гуляща баба — вгодна?

Що вона «гуляща», я, звичайно, зразу бачив це, — інших жінок у вулиці не було. Та коли вона сама ска-

зала про це, у мене від сорому й жалю до неї на-вернулися сльози, наче опекла вона мене цим при-знанням — вона, ще недавно така смілива, незалежна, розумна!

— Ех, ти,— сказала вона, глянувши на мене й зітха-ючи.— Іди лишень ти звідси! І прошу я тебе, і раджу— не лізь сюди, загинеш!

Потім тихенько і немов сама до себе, вона почала уривисто говорити, нахилившись над столом і щось ма-люючи пальцем на підносі:

— Але що тобі мої просьби й поради? Коли дочка рідна не послухала. Я кричу їй: «Не можеш ти рідну ма-тір свою кинути, що ти?» А вона: «Повішусь», каже. В Казань поїхала, вчитися на акушерку хоче. Ну, добре... Добре... А як же я? А я — ось так... До чого мені при-тулитися?.. А — до перехожого...

Замовкнувши, вона довго думала про щось, беззвучно ворущачи губами, і, видимо, забула про мене. Кутки губ опустилися, рот вигнувся серпом, і боляче було дивитися, як здригається шкіра на губах і безмовно говорять про щось трепетні зморшки. Обличчя у неї було дитяче, ображене. З-під хустки вибілося пасмо волосся і лежало на щоці, загинаючися за маленьке вухо. В ча-шку прохололого чаю капнула сльоза; жінка, помі-тивши це, відсунула чашку і міцно прикрила очі, ви-давивши ще дві сльозини, потім витерла обличчя хусткою.

У мене неvistачило терпіння сидіти з нею довше, я тихенько встав.

— Прощайте!

— Га? Іди, іди к чорту!— відмахнулася вона, не див-лячися на мене, мабуть, забувши, хто з нею.

Я повернувся в двір, до Ардальйона,— він хотів іти зі мною ловити раки, а мені хотілось розповісти йому про цю жінку. Але його й Робьонка вже не було на даху, поки я шукав їх у заплутаному дворі, на вулиці знявся галас скандалу, звичайний для неї.

Я вийшов за ворота і зразу зіткнувся з Наталею,— схлипаючи, витираючи розбите обличчя хусткою з голови, поправляючи другою рукою розкуйовджене волосся, вона сліпо йшла по панелі, а за нею ступали Ардальйон і Ро-бьонка; Робьонка казав:

— Дай їй ще раз, дай!

Ардальйон наздогнав жінку, розмахуючи кулаком; вона повернулася грудьми до нього; обличчя в неї було страшне, очі горіли ненавистю.

— Н-на, бий!— крикнула вона.

Я вчепився в руку Ардальйонові, він здивовано глянув на мене.

— Чого ти?

— Не чіпай,— ледве міг сказати я йому.

Він зареготав.

— Вона тобі — полюбовниця? Ну й Наташка — зжерла монашка!

Робьонок теж реготав, ляскаючи себе по стегнах, і вони довго підсмажували мене в гарячому бруді — це було нестерпно! Але поки вони робили це, Наталя пішла, а я, не стерпівши нарешті, ударив головою в груди Робьонка, повалив його і втік.

З того дня я довго не заглядав на Мільйонну, але ще раз бачив Ардальйона, — зустрів його на пороні.

— Ти — де пропав? — радісно спитав він.

Коли я сказав йому, що мені гидко згадати, як він побив Наталю і брудно образив мене, Ардальйон добродушно засміявся.

— Та хіба це — всерйоз? Це ми жартома помазали тебе! А вона — та чого ж її не бити, коли вона — гуляща? Жінок законних б'ють, а таких і поготів не жаль! Тільки це все — пустощі самі! Адже я розумію, — кулак не наука!

— Та чого тобі вчити її? Чим ти кращий?..

Він обняв мене за плечі і, торсаючи, сказав з нашішкою:

— У тому й неподобство наше, що ніхто ні від кого не кращий... Я, брат, все розумію, і з лица, і з вивороту, все! Я — не селяк...

Він був трохи напідпитку, веселий; дивився на мене з ласкавим співчуттям доброго вчителя до безтолкового учня...

...Іноді я зустрічав Павла Одинцова; він став ще жвавіший, одягався франтом, говорив зі мною поблажливо і все дорікав:

— За яку ти роботу взявся — загинеш! Мужики ці...

Потім сумно розповідав новини з життя майстерні.

— Жихарев все тягається з коровою тією; Сітанов, мабуть, горює: пити став надміру. А Гоголева — вовки

з'їли; поїхав він на святки додому, а там його, п'яного, вовки і зжерли!

І захилинаючися веселим сміхом, Павло смішно вигадував:

— З'їли і — теж всі п'яні! Веселі стали,— ходять по лісі на задніх лапах, як учені собаки, виють, а через добу — подохли всі!..

Я слухав і теж сміявся, але почував, що майстерня з усім тим, що я пережив там,— далеко від мене. Це було трохи сумно.

ХІХ

Взимку роботи на ярмарку майже не було; дома я виконував, як раніше, численні дрібні обов'язки; вони забирали весь день, але вечори залишалися вільні, я знову читав уголос хазяїнам неприємні мені романи з «Нивы», з «Московского листка», а вночі брався до читання хороших книжок і пробував писати вірші.

Якось, коли жінки пішли до всеношної, а хазяїн, нездужаючи, залишився дома, він спитав мене:

— Віктор сміється, що ти начебто, Пешков, вірші пишеш, правда цьому? Ану, почитай!

Відмовити було незручно, я прочитав кілька віршів; вони, очевидно, не сподобались йому, але він все-таки сказав:

— Шквар, шквар! Може, Пушкіним будеш, читав Пушкіна?

Чи то відьмине весілля,
Похорон домовика?

В його часи ще вірили в домовиків, ну, сам він либонь не вірив, а просто — жартував! Та-ак, брат, — задумливо протяг він,— треба б тобі учитись, а запізнився ти! Чорт знає, як ти будеш жити?.. Зошит свій далі ховай, а то причепляться баби — засміють... Баби, брат, люблять це — за серце зачепити...

З якогось часу хазяїн став тихий, задумливий і все боязко озирався, а дзвінки лякали його; іноді раптом болісно дратувався через дрібниці, кричав на всіх і тікав з дому, а пізно вночі повертався п'яний... Почувалося, що в його житті трапилося щось, нікому крім нього не ві-

доме, підірвало йому серце, і тепер він жив не впевнено, не охоче, а якось так, за звичкою.

У свята від обіду до дев'ятої години я йшов гуляти, а увечері сидів у трактирі на Ямській вулиці; хазяїн трактиру, товстий і завжди п'яний чоловік, страшенно любив співи, це знали півчі майже всіх церковних хорів і збиралися в нього; він частував їх за пісні горілкою, пивом, чаєм. Півчі — народ п'яний і малоцікавий; співали вони неохоче, тільки заради частування, і майже завжди церковне, а через те, що благочестиві п'яниці вважали, що церковному в трактирі не місце, хазяїн запрошував їх до себе в кімнату, а я міг чути співи тільки через двері. Але часто в трактирі співали сільські мужики, майстрові, — трактирник сам вишукував співців по місту, розпитував про них в базарні дні у приїжджих селян і запрошував до себе.

Співак завжди сідав на стілець біля стойки буфету, під барилом горілки, — голова його вимальовувалась на дні барила, як у круглій рамі.

Краще за всіх — і завжди якись особливо гарні пісні — співав маленький, худорлявий лимар Клещов, чоловік м'який, жований, в пучках рудого волосся; носик у нього блищав, мов у покійника, дрібненькі, сонні очі були нерухомі.

Бувало заплющить він їх, притулиться до дна барила потилицею і, випнувши груди, тихим, але всеперемагаючим тенорком затягне скоромовкою:

— Ех, та як упав туман на поле чистее,
Та повкривав туман дороги дальнії..

Тут він підводився, спираючись попереком об стойку, вигнувшись назад, і задушевно виводив, піднявши обличчя до стелі:

— Ех, я ку-ди, куди піду,
Де до-орогу, де широку я знайду?

Голос у нього був маленький, але — невтомний; він прошивав глухий, тьмянний гомін трактиру срібною струною, сумні слова, стогін і викрики перемагали всіх людей, — навіть п'яні ставали здивовано серйозними, мовчки дивились на столи перед собою, а в мене надривалося серце, переповнене тим могутнім почуттям, яке

завжди збуджує хороша музика, чудесно торкаючися глибин душі.

У трактирі ставало тихо, як у церкві, а співець — наче добрий священник. Він не проповідує, а, справді, всією душею чесно молиться за весь рід людський; чесно, вголос думає про всі злигодні бідолашного людського життя. Звідусіль на нього дивляться бородаті люди, на звірячих обличчях задумливо кліпають дитячі очі; іноді хто-небудь зітхає, і це добре підкреслює переможну силу пісні. У такі хвилини мені завжди здавалося, що всі люди живуть фальшивим, надуманим життям, а справжнє людське життя — ось воно!

Сидить у кутку товстоморда торговка Лисуха, баба шалапутна, безсоромно гуляша; сховала голову в жирні плечі і плаче, тихенько мие слізьми свої нахабні очі. Недалеко від неї навалився на стіл похмурий октавіст Митропольський, патлатий чолов'яга, схожий на диякона-розстригу, з величезними очима на п'яному обличчі; дивиться в чарку горілки перед собою, бере її, підносить до рота і знову ставить на стіл, обережно і нечутно, — не може чомусь випити.

І всі люди в трактирі завмерли, наче прислухаючись до давно забутого, що було дороге й близьке їм.

Коли Клещов, кінчивши пісню, скромно опускався на стілець, трактирник, подаючи йому склянку горілки, говорив з посмішкою задоволення:

— Ну, звісно, гарно! Хоч ти не стільки співаєш, скільки розповідаєш, проте — майстер, що й казати! Іншого — ніхто не скаже...

Клещов не поспішаючи пив горілку, обережно крякав і тихо говорив:

— Заспівати кожен може, у кого голос є, а показати, яка душа в пісні, — це тільки мені дано!

— Ну, не хвастай одначе!

— Кому — нічим, той не хвастає, — так само тихо, але упертіше говорив співець.

— Заносишся ти, Клещов! — з досадою вигукує трактирник.

— Вище своєї душі не заношусь...

А в кутку ридав похмурий октавіст:

— Що розумієте в співах цього потворного ангела ви, черва, ви, цвіль?

Він завжди і з усіма був незгоден, проти всіх спере-

чався, всіх викривав, і майже щосвята його жорстоко били за це і півчі, і всі, хто міг, хто хотів.

Трактирник любить пісні Клещова, але терпіти не може самого співця; скаржиться всім на нього, і явно намагається принизити лимаря, поглузувати з нього; це знають і трактирні завсідники і сам Клешов.

— Хороший співець, та чванько, і треба його осадити,— каже він, і дехто з гостей згоджується з ним.

— Це — так, чваньковитий хлопчина!

— Чим чваниться? Голос — від бога, не сам нажив! Та й чи великий голос? — уперто твердить трактирник.

Згідлива публіка вторить йому:

— Правда, тут не голос, а більше — вміння.

Раз, коли співець, охоловши, пішов, трактирник став умовляти Лисуху:

— Ось тобі б, Маріє Євдокимівно, закрутити б із Клещовим, помотала б ти його трошечки, га? Що тобі варт?

— Коли б я молодша була,— посміхаючися, сказала торговка.

Трактирник гаряче й голосно закричав:

— Що молоді вміють? А ти — візьмися! Подивитися б, як він закрутився б навколо тебе! В тугу б його увігнати, от заспівав би, га? Візьмися, Євдокимівно, віддячу, га?

Але вона не бралася. Велика, дебела, опутивши очі і перебираючи пальцями торочки хустки на грудях, вона одноманітно й ліниво говорила:

— Тут — молоді треба. Коли б я молодша була, ну — не задумалася б...

Майже завжди трактирник намагався напоїти Клещова, але той, проспівавши дві-три пісні і випивши за кожну по склянці, старанно закутував горло в'язаним шарфом, туго натягав картуз на кудлату голову і йшов.

Частенько трактирник вишукував суперників Клещову; заспіває лимар пісні, а він, похваливши його, каже, хвилюючись:

— Тут, до речі, ще один співучий прийшов! Ану, будь ласка, покажіть себе!

Співак іноді показував добрий голос, але я не знаю випадку, щоб хто-небудь із суперників Клещова заспівав так само просто й задушевно, як умів співати цей маленький, непоказний лимар...

— Н-нда,— не без жалю казав трактирник,— це, звісно, гарно! Головне — голос тут, а от — душа...

Публіка посміювалась:

— Ні, лимаря не здолати, мабуть!

А Клещов, позираючи на всіх з-під рудих клочкуватих брів, спокійно й чемненько казав трактирникові:

— Бавитесь ви. Супроти мене не знайти вам співака, бо у мене хист — від бога...

— Ми всі — від бога!

— Розоритесь на горілці, а не знайдете...

Трактирник багровів і бурмотів:

— Хто зна, хто зна...

А Клещов настійливо доводив йому:

— Ще я скажу вам, що співи — це, приміром, не півняча бійка...

— Та знаю я! Чого ти чіпляєшся?

— Я не чіпляюся, я тільки доводжу: якщо пісня — забавка, це вже — від лукавого!

— Та годі! Краще заспівай ще...

— Співати я завжди можу, хоч уві сні навіть, — згоджувався Клещов, обережно покашлюючи, і починав співати.

І весь дріб'язок, уся погань слів і намірів, все пошле, трактирне — чудесно зникало димом; на всіх віяло струменем іншого життя — задумливого, чистого, сповненого любові й смутку.

Я заздрив Клещову, напружено заздрив його талантові, його владі над людьми, — він так чудесно користався цією владою! Мені хотілось познайомитися з лимарем, про щось довго говорити з ним, але я не наважувався підійти до нього, — Клещов дивився на всіх білуватими очима так дивно, наче не бачив перед собою нікого. І було в ньому щось неприємне мені, що заважало полюбити його, — а хотілось любити цього чоловіка не тільки тоді, коли він співав. Неприємно було дивитись, як він по-старечому натягає на голову картуз і як, всім напоказ, закутує шию червоним в'язаним шарфом, про який він говорив:

— Це мені любка моя вив'язала, дівчатко одне...

Коли він не співав, то важно надувався, тер пальцями мертвий, морожений ніс, а на питання відповідав коротко, неохоче. Коли я підсів до нього, й спитав про щось, він, не глянувши на мене, сказав:

— Іди геть, хлопче!

Далеко більше подобався мені октавіст Митропольський; з'являючися в трактир, він проходив у куток ходою

людини, що несе великий тягар, відсував стілець поштовхом ноги і сідав, розкладаючи руки по столу, поклавши на долоні велику, кошлату голову. Мовчки випивши дві три чарки, він гучно крякав; всі, здригнувшись, оберталися до нього, а він, упираючись підборіддям в долоні, визивно дивився на людей; грива нечесаного волосся дико обсіпала його опухле, буре обличчя.

— Чого дивитесь? Що бачите? — раптом питав він бабахкаючими словами.

Іноді йому відповідали:

— Дідька бачимо!

Бували вечори, коли він пив мовчки і мовчки ж ішов собі, важко човгаючи ногами, але кілька разів я чув, як він картав людей, наслідуючи пророка:

— Аз есмь бога мого непідкупний слуга і се облічаю вас, яко Ісайя! Горе граду Аріїлу, іде же сквернавці й шахраї і всякі мразі потворні жителюють в бруді підлих вожделеній своїх! Горе корабельним крилам землі, бо несуть вони по шляхах всесвіту люців прекапосних, — розумію вас, п'яниці, ненажери, покидьки світу цього, — несть вам числа, окаянні, і не приємле вас земля у недра своя!

Голос його гудів так, що навіть шибки дзвеніли, — це дуже подобалось публіці, і вона похваляла пророка:

— Здорово лупить, кошлатий пес!

З ним легко було познайомитись, — досить було тільки запропонувати йому частування; він вимагав графин горілки і порцію бичачої печінки з червоним перцем, улюблену його страву; вона розривала рот і всі нутроші. Коли я попросив його сказати мені, які треба читати книги, він люто, дивлячись у вічі, відповів мені запитанням:

— Навіщо читати?

Але, зм'якшений моєю ніяковістю, прогудів:

— Екклезіаста — читав?

— Читав.

— Екклесіаста читай! Більш — нічого. Там уся мудрість світу, тільки самі барани квадратні не розуміють її — сиріч ніхто не розуміє... Ти хто такий — співаєш?

— Ні.

— Чому? Треба співати. Це найбезглуздіше заняття.

Із сусіднього столу спитали його:

— А чи сам ти — співаєш?

— Так, я — ледащо! Ну?

— Нічого.

— Не новина. Всім відомо, що у тебе в макітрі нічого нема. І ніколи нічого не буде. Амінь!

В цьому тоні він говорив з усіма і зі мною, звичайно; хоч після двох-трьох частувань почав ставитись до мене лагідніше і навіть раз сказав з відтінком здивування:

— Дивлюсь я на тебе й не розумію: що ти, хто ти і навіщо ти? А втім — чорт тебе забери!

До Клешова він ставився незрозуміло: слухав його пісень з явною насолодою, навіть іноді з ласкавою посмішкою, але не знайомився з ним і говорив про нього грубо, презирливо:

— Це — бовдур! Він уміє дихати, він розуміє, про що співає, а все-таки осел!

— Чому?

— З природи своєї.

Мені хотілось поговорити з ним, коли він тверезий, але тверезий він тільки мукав, дивлячись на все затуманеними, тоскними очима. Від когось я дізнався, що цей, на все життя п'яний, чоловік вчився в казанській академії, міг бути архієреєм, — я не повірив цьому. Але якось, розповідаючи йому про себе, я згадав ім'я єпископа Хрисанфа; октавіст струснув головою і сказав:

— Хрисанф? Знаю. Учитель мій і доброзичливець. В Казані, в академії, — пам'ятаю! Хрисанф значить — золотий цвіт, як вірно сказано у Памви Беринди. Так, він був золотоцвітний, Хрисанф!

— А хто це Памва Беринда? — спитав я, та Митропольський коротко відповів:

— Не твоє діло.

Дома я записав у зошит свій: «Неодмінно читати Памву Беринду», — мені здавалося, що саме в цього Беринди я й знайду відповіді на безліч питань, що тривожили мене.

Півчий дуже любив уживати якісь невідомі мені імена, химерні сполучення слів; це дуже дратувало мене.

— Життя — не Онісія! — говорив він.

Я запитував:

— Хто це — Онісія?

— Корисна, — відповів він, і мій подив тішив його.

Ці слівця і те, що він учився в академії, змушувало мене думати, що він знає багато, і було дуже образливо, що він не хоче ні про що говорити, а коли говорить, то незрозуміло. А може, я не вмів спитати його?

Але все-таки він лишив щось у душі моїй; мені подобалась п'яна сміливість його картань, складених під пророка Ісайю.

— О, нечисть і смрад землі! — ричав він. — Гірші у вас — у славі, а кращі — гнані; настане грізний день, і покається в цьому, але пізно буде, пізно!

Слухаючи цей рев, я згадав Хороше Діло, прачку Наталю, що загинула так прикро й легко, Королеву Марго в хмарі брудних пліток, — у мене вже було що згадати.

Мое коротке знайомство з цією людиною кінчилось курйозно.

Навесні я зустрів його в полі, біля таборів, він ступав, як верблюд, похитуючи головою, самотній, опухлий.

— Гуляєш? — спитав він хрипко. — Ходімо разом. Я теж гуляю. Я, братіку мій, хворий, еге...

Кілька кроків ми пройшли мовчки і раптом в ямі від намету побачили чоловіка: він сидів на дні ями, схилившись набік, спираючись плечем на стінку окопу, пальто в нього з одного боку піднялося вище, вух, наче він хотів зняти його і не міг.

— П'яний, — вирішив півчий, зупинившись.

Але під рукою чоловіка валявся на молодій траві великий револьвер, недалеко від нього — картуз, а поряд з ним ледве почата пляшка горілки, — її порожня шийка зарилася в зелених травинках. Обличчя чоловіка було соромливо сховане під пальто.

З хвилину ми стояли мовчки, потім Митропольський, широко розставивши ноги, сказав:

— Застрелився.

Я зразу зрозумів, що чоловік не п'яний, а мертвий, але це було так несподівано, що не хотілось вірити. Пам'ятаю, я не почував ні страху, ні жалю, дивлячись на великий, гладенький череп, що висунувся з-під пальта, і на сине вухо, — не вірилося, що людина могла убити себе в такий ласкавий весняний день.

Октавіст міцно розтирав долонею свої неголені щоки, наче йому було холодно, і хрипів:

— В літах. Жінка втекла або чужі гроші промотав...

Він послав мене в місто по поліцію, а сам присів край ями, спустивши в неї ноги, мерзлякувато кутаючися в потерте пальто. Сповістивши про самогубця городовому, я швидко прибіг назад, але в цей час октавіст

допив горілку покійника і зустрів мене, розмахуючи порожньою пляшкою:

— Ось що згубило його! — ричав він і, люто вдаривши пляшкою об землю, надрізки розбив її.

Услід за мною прибіг городовий, зазирнув у яму, скинув картуз і, нерішуче перехрестившись, спитав півчого:

— Ти хто такий?

— Не твоє діло...

Поліцейський подумав і спитав чемніше:

— Як же ж це ви, — тут мертвий, а ви — п'яний?

— Я двадцять років п'яний! — з гордістю сказав півчий, ударивши себе долонею в груди.

Я був певен, що його заарештують за випиту горілку. З міста бігли люди, приїхав на дрожжах суворий квартальний, спустився в яму і, відхиливши пальто самогубця, заглянув йому в обличчя.

— Хто перший побачив?

— Я, — сказав Митропольський.

Квартальний подивився на нього і зловісно протяг:

— А-а, здрастуй, пане мій!

Зібрались глядачі, десятка півтора; захекані, збуджені, зазирали в яму, крутячися над нею; хтось крикнув:

— Це з нашої вулиці чиновник, я його знаю!

Октавіст, похитуючись, стояв перед квартальним, знявши картуз, і сперечався з ним, нерозбірливо, глухо вигукуючи якісь слова; потім квартальний штовхнув його в груди, він похитнувся, сів; тоді поліцейський не кваплячись дістав з кишені мотузочок, зв'язав ним руки півчого, звично й покірливо сховані ним за спину, а квартальний почав сердито кричати на глядачів:

— Геть! Р-рвань...

Прибіг ще старенький городовий, з мокрими, червоними очима, з роззявленим від втоми ротом, узяв у руки кінець мотузочка, що ним був зв'язаний октавіст, і тишенько повів його до міста.

Я теж пішов з поля, пригнічений: в пам'яті лунким відгуком звучали караючі слова:

«Горе граду Аріїлу!..»

А перед очима — тяжка картина: поліцейський, не хапаючись, витягає з кишені шинелі своєї мотузочок, а грізний пророк покірливо заклав червоні, волохаті руки за спину і хрестив кисті їх так звично, вміло...

Незабаром я дізнався, що пророка вислали з міста по етапу. А за ним зник Клещов,— одружився вигідно і переїхав жити в повіт, де відкрив лимарську майстерню.

...Я так старанно вихваляв пісні лимаря перед хазяїном, що він сказав якось:

— Треба сходити, послухати...

І от він сидить за столиком проти мене, здивовано піднявши брови, широко розплющивши очі.

По дорозі в трактир він висміював мене і в трактирі перші хвилини все глузував з мене, з публіки і задушливих запахів. Коли лимар заспівав, він глузливо посмінувся і став наливати пиво в склянку, але налив до половини і зупинився, сказавши:

— Ого... чорт!

Рука його затремтіла, він тихенько поставив пляшку і став напружено слухати.

— Та-ак, брат,— сказав він, зітхаючи, коли Клещов кінчив співати,— справді — співає... чорт його забери! Навіть жарко стало...

Лимар знову заспівав, закинувши голову, дивлячися в стелю:

По дорозі із багатого села
Чистим полем молода дівчина йшла...

— Співає,— пробурмотів хазяїн, хитаючи головою і посміхаючись.

А Клещов заливається, як сопілка:

— І сказала дівчинонька йому та:
Я нікому не потрібна сирота...

— Гарно,— шепоче хазяїн, блимаючи почервонілими очима,— ф-фу, чорт... гарно!

Я дивлюсь на нього й радію; а ридаючі слова пісні, перемігши галас трактиру, звучать дедалі дужче, краще, задушевніше:

Ой, відлюдно на селі у нас живуть,
На гулянку мене, дівчину, не звать,
Бо я вбога і блаженный одяг мій,
Знать, не візьме мене хлопець молодий...
Вдовий сватав, щоб служницю взять собі —
Я не хочу підкоритись тій судьбі!..

Хазяїн мій безсоромно заплакав,— сидить, нахиливши голову, і шморгає горбатим носом, а на коліна йому капають сльози.

Після третьої пісні він сказав, схвильований і наче пом'ятий:

— Не можу більше сидіти тут — задихаюся, запахи ж, чорт... їдьмо додому!..

Але на вулиці він запропонував:

— Гайда, Пешків, у гостиницю, закусямо і все... Не хочеться додому!

Не торгуючися, сів у сани візника і всю дорогу мовчав, а в гостиниці, зайнявши столик в кутку, зразу почав півголосом, озираючися, сердито сумуючи:

— Розтривожив мене той цап... таку тугу нагнав... Ні, ти от читаєш, міркуєш, а ти скажи — що за чортівиння? Живеш, живеш, сорок літ прожито, жінка, діти, а поговорити ні з ким! Часом — так би розгорнув душу, так би заговорив про все, а — ні з ким! З нею заговориш, з жінкою, не доходить до неї... Та що — вона? У неї — діти... ну, хазяйство, своє діло! Вона моєї душі чужа. Жінка — друг до першої дитини... як звичайно. Та вона в мене, взагалі... ну, ти сам бачиш... ні в тин, ні в ворота... бездушне м'ясо, чорт вас забори! Нудьга, брат...

Він судорожно випив холодне, гірке пиво, помовчав, куйовдячи довге волосся, і знову заговорив:

— Взагалі, брат, люди — сволота! Ось ти там з мужиками говориш, те та се... я розумію, дуже багато неправильного, підлого — це так, брат... Злодії все! А ти думаєш, твоя мова доходить? Ані перчинки! Так. Вони — Петро, Осип, — шахраїня! Вони мені все говорять — і що ти про мене кажеш, і все... Що, брат?

Я мовчав, здивований.

— Ото ж бо! — сказав хазяїн, посміхаючися. — Ти правильно в Персію збирався, там хоч нічого не зрозумієш — чужа мова! А своєю мовою — сама підлота!

— Осип розповідає про мене? — спитав я.

— Авжеж! А ти — що думав? Він більше, ніж всі, говорить, базіка. Він, брат, хитра штука... Ні, Пешків, слова не доходять. Правда? А на біса вона? Це все одно, як сніг восени — упав на грязь і розтав. Грязюки стало більше. Ти — краще мовчи...

Він пив пиво склянку по склянці і, не п'яніючи, говорив дедалі швидше, сердито:

— Приказка говорить: слово — не долото, а мовчанка — золото. Ех, брат, нудьга, нудьга... Добре він співав: «Ой відлюдно на селі у нас живуть». Сирітство людське...

Озирнувшись, він знизив голос і сказав:

— От,— знайшов був я собі... сердечного друга — жінка тут одна зустрілася, вдова, чоловіка в неї в Сибір засудили за фальшиві гроші — сидить тут, в острозі. Познайомився я з нею... грошей у неї ні копійки, ну, вона й тее, знаєш... звідниця мене познайомила з нею. Придивляюся — що за мила людина! Красуня; знаєш, молода... просто — надзвичайно! Раз, два... потім я їй і кажу: «Як же ж це, кажу, чоловік у тебе — шахрай, сама ти себе нечесно держиш — чого ж ти в Сибір за ним?» А вона, бач, за ним їде, на поселення, та-ак... І ось вона каже мені: «Який, каже, він не є, а я його люблю, для мене він — хороший! Може, він це через мене згрішив? А я з тобою грішу — для нього, йому, каже, гроші потрібні, він — дворянин і звик жити добре. Коли б, каже, я одна була, я жила б чесно. Ви, каже, теж хороша людина і подобається мені дуже, але тільки не говоріть зі мною про це...» Чорт!.. Віддав я їй усе, що було з собою — вісімдесят карбованців з чимось,— і кажу: «Ви-бачте, кажу... я не можу більше з вами, не можу!» Пішов, так-от...

Помовчавши і раптом сп'янівши, опустившись, він пробурмотів:

— Шість разів був у неї... Ти не можеш зрозуміти, що це таке! Я, може, ще шість разів до її квартири підходив... зайти — не наважувався... не міг! Тепер вона — виїхала...

Він поклав руки на стіл і пошепки, ворушачи пальцями, сказав:

— Не дай боже знову зустріну її... не дай боже! Тоді — все к чорту! Ходімо додому... ходімо!

Пішли; він похитувався і бурчав:

— От як, брат...

Мене не здивувала історія, яку він розповів,— мені давно здавалося, що з ним станеться щось незвичайне.

Але я був дуже пригнічений всім, що він сказав про життя, особливо його словами про Осипа.

Три літа прожив я «десятником» у мертвому місті, серед порожніх будівель, спостерігаючи, як робітники воєсени ламають незграбні кам'яні крамниці, а весною будують такі ж самі.

Хазяїн дуже турбувався, щоб я добре заробив його п'ять карбованців. Якщо в крамниці перестеляли підлогу,— я повинен був вибрати з усієї її площі землю на аршин завглибшки; босяки брали за цю роботу карбованець, я не діставав нічого, але, зайнятий цією роботою, я не встигав стежити за теслярами, а вони одгвинчували замки від дверей, ручки, крали всякий дріб'язок.

І робітники, і підрядчики всяко намагалися обдурити мене, вкрасти що-небудь, роблячи це майже відкрито, немов підкоряючися нудному обов'язкові, і зовсім не сердились, коли я ловив їх, але, не сердячися, дивувались:

— Стараєшся ти за п'ять карбованців, як за двадцять,— дивитися смішно!

Я вказував хазяїнові, що, вигравучи на моїй праці карбованець, він завжди втрачає в десять разів більше, але він, підморгуючи мені, говорив:

— Гаразд, прикидайся!

Я розумів, що він підозріває мене в пособництві крадіжкам, це викликало у мене почуття гидливості до нього, але не ображало; такий порядок: всі крадуть, і сам хазяїн теж любить взяти чуже.

Оглядаючи після ярмарку крамниці, взяті ним у ремонт, і побачивши забутий самовар, посуд, килим, ножиці, а іноді ящик або штуку товару, хазяїн казав, посміхаючися:

— Склади список речей і віднеси все в кладовку!

А з кладовки він возив речі додому собі, змушуючи мене по кілька разів переправляти їх опис.

Я не люблю речей, мені нічого не хотілось мати, навіть книги заважали мені. У мене нічого не було, крім маленького томика Беранже і пісень Гейне; хотілося придбати Пушкіна, але єдиний букініст міста, лихий старичок, правив за Пушкіна надто багато. Меблі, килими, дзеркала і все, що захарашувало квартиру хазяїна, не подобалось мені, дратуючи своєю важкою незграбністю і запахом фарби, лаку; мені взагалі не подобалися кімнати хазяїв, нагадуючи скрині, набиті непотрібним, зайвим. І було гидко, що хазяїн тягне з кладовки чужі речі,

все збільшуючи зайве навколо себе. У кімнатах Королеви Марго було теж тісно, але зате красиво.

Життя взагалі здавалось мені безладним, безглузким, в ньому було надто багато явно дурного. От ми перебудуємо крамниці, а весною повинь затопить їх, випне підлоги, зіпсує зовнішні двері; спаде вода — загниються балки. З року в рік протягом десятиліть вода заливає ярмарок, псує будівлі, брук; ці щорічні потопи завдають величезних збитків людям, і всі знають, що потопи ці не зникнуть самі собою.

Щовесни льодохід зрізає баржі, десятки дрібних суден,— люди поохкають і — будують нові судна, а льодохід знову ламає їх. Що за безглузде тупцювання на тому ж самому місці!

Я питаю про це Осипа, він дивується і регоче:

— Ах ти, чапля, диви, як зачепив! Та тобі яке діло до цього до всього? Тобі-то що, га?

Але зразу говорить серйозніше, не пригашуючи, проте, вогника насмішки в голубих, не по-старечому ясных очах:

— Це ти добре примітив! А втім, ні до чого воно тобі, а може, й згодиться! Ти приміть ще таке...

І розповідає сухенькими словами, щедро пересипаючи їх приказками, несподіваними порівняннями і всякими жартами:

— От—скаржаться люди: землі мало, а Волга весною рве береги, зносить землю, відкладає її в руслі своєму мілиною; тоді інші скаржаться: Волга міліє! Весняні струмки та літні дощі риють яри,— знову ж земля в ріку йде!

Він говорить без убоління, без злоби, а наче втішаючися своїм знанням скарг на життя, і, хоч слова його згідливо вторять моїм думкам,— мені неприємно слухати їх.

— А ще приміть — пожежі...

Я згадую, що, здається, не було літа, коли б за Волгою не горіли ліси; щороку в липні небо затягнене мутно-жовтим димом; багрове сонце, втративши промені, дивиться на землю, як хворе око.

— Ліси — дурниця,— каже Осип,— це добро панське, казенне; у мужика лісів нема. Горять міста — це не велике діло,— в містах живуть багаті, їх жаліти нічого! Ти візьми села, висілки,—скільки сіл за літо згорить! Може—не менше сотні, оце — збиток!

Він тихенько сміється.

— Є маетки, та нема клепки! І виходить у тебе зі мною, що мовби не на себе людина працює, не на землю, а на вогонь та воду!

— Чого ж ти смієшся?

— А хіба що? Пожежі сльозою не погасиш, а повені від сліз ще сили прибуде.

Я знаю, що цей благообразний старик — найрозумніший з усіх людей, кого я бачив, але що ж саме він любить, що ненависне для нього?

Я думаю про це, а він і далі підкладає в моє вогнище сухі слівця.

— А ти глянь, як мало люди силу бережуть, і свою, і чужу, га? Як хазяїн вимотує тебе? А горілочка чого коштує світові? Не злічити, це над усякий вчений розум... Хата згорить — другу можна поставити, а от коли хороший мужик гине з доброго дива — цього не залагодиш! Ардальйон, приміром, або й Гриша — дивись, як мужик спалахнув! Дурнуватий він, а щирий мужик, Гриша, тобто! Димить, як сніп соломи. Баби напали на нього, як черва на вбитого в лісі.

Я питаю його — без образи, з цікавістю:

— Навіщо ти розповідаєш хазяїнові мої думки?

Спокійно і навіть ласкаво він пояснює:

— А щоб він знав, які є в тебе шкідливі думки; треба, щоб він тебе вчив; кому тебе повчити, крім хазяїна? Я не зо зла говорю йому, а з мого жалю до тебе. Хлопчисько ти не дурний, а в макітрі в тебе чорт каламутить. Украдь — я змовчу, до дівчат ходи — теж змовчу, і вип'єш — не скажу! А про зухвалість твою завжди розкажу хазяїнові, так і знай...

— Не буду я з тобою говорити!

Він помовчав, одколупуючи нігтем смолу з долоні, потім, глянувши на мене ласкавими очима, сказав:

— Брешеш, будеш! З ким тобі ще говорити? І ні з ким...

Чистенький, акуратний, Осип раптом здається мені схожим на коцегара Якова, байдужого до всього.

Іноді він нагадує начотчика Петра Васильєва, іноді — візника Петра, часом в ньому з'являється щось спільне з дідом — він так чи інакше схожий на всіх стариків, яких бачив я. Всі вони були навдивовижу цікаві старики, але я відчував, що жити з ними не можна, — тяжко й огидно. Вони неначе виїдають душу, їх розумні розмови вкривають серце рудою іржею. Осип — добрий? Ні. Злий? Теж

ні. Він розумний, ось що ясно мені! Але, дивуючи своєю гнучкістю, цей розум мертвив мене, і, кінець кінцем, я став почувати, що він мені всяко ворожий.

В душі моїй закипали чорні думки:

«Всі люди — чужі одне для одного, незважаючи на ласкаві слова і посмішки, та й на землі всі — чужі; здається, що ніхто не зв'язаний з нею міцним почуттям любові. Сама тільки бабуся любить жити і все любить. Бабуся і прекрасна Королева Марго».

Іноді ці й подібні думки згущалися темною хмарою, жити ставало душно й тяжко, а — як жити інакше, куди йти? Навіть говорити ні з ким, крім Осипа. І я все частіше розмовляв з ним.

Він слухав мої гарячі теревені з явним інтересом, перепитував мене, чогось добиваючись, і спокійно казав:

— Упертий дятел, та не страшний, ніхто його не боїться! Щиро я раджу тобі: йди лишень ти в монастир, проживеш там до пори — будеш хорошою бесідою прочан утішати, і буде тобі спокійно, а монахам — прибуток! Душевно раджу. До мирських справ ти, видно, не здатен, чи що...

У монастир не хотілось, але я почував, що заплутався і кручусь у зачарованому колі незрозумілого. Було тоскно. Життя стало схоже на осінній ліс, — гриби вже відійшли, робити в порожньому лісі нічого, і здається, що наскрізь знаєш його.

Я не пив горілки, не тягався з дівцями, — ці два види оп'яніння душі мені заміняли книги. Та чим більше я читав, тим тяжче було жити так пусто й непотрібно, як, мені здавалося, живуть люди.

Мені щойно минуло п'ятнадцять років, але іноді я почував себе літньою людиною; я якось внутрішньо набряк і обважнів від усього, що пережив, прочитав, про що неспокійно думалося. Зазирнувши всередину себе, я знаходив своє вмістилище вражень схожим на темну комірчину, що тісно і абияк напхана різними речами. Розібратися в них не було ні сили, ні вміння.

І всі тягарі, незважаючи на їх численність, лежали певно, хиталися і погойдували мене, як вода нестійко поставлену посудину.

Я гидливо не любив нещастя, хвороб, скарг; коли я бачив жорстоке, — кров, побої, навіть словесне знущання з людини, — це викликало в мене органічну огиду; вона

швидко перероджувалась на якусь холодну лють, і я сам бився, як звір, після чого мені ставало соромно до болю.

Іноді так жагуче хотілось побити мучителя-людину, і я так сліпо кидався в бійку, що навіть тепер згадую про ці напади розпачу, породженого безсиллям, з соромом і сумом.

У мені жило двоє: один, пізнавши надто багато мерзоти й бруду, трохи сторопів від цього і, пригнічений знанням буденно страшного, починав ставитись до життя, до людей недовірливо, підозріливо, з безсилим жалем до всього, а також до себе самого. Ця людина мріяла про тихе, самотнє життя з книгами, без людей, про монастир, лісову сторожку, залізничну будку, про Персію і про посаду нічного сторожа десь на околиці міста. Менше людей, далі від них...

Другий, хрещений святим духом чесних і мудрих книг, спостерігаючи переможну силу буденно страшного, почував, як легко ця сила може одірвати йому голову, розчавити серце брудною ступнею, і напружено оборонявся, зціпивши зуби, стиснувши кулаки, завжди готовий до всякої суперечки й бійки. Цей любив і жалів діяльно і, як належало хороброму героєві французьких романів, за третім словом, вихоплюючи шпагу з піхов, ставав у бойову позицію.

Був у мене в той час колючий ворог, двірник одного з публічних домів Малої Покровської вулиці. Я познайомився з ним якось уранці, йдучи на ярмарок; він стягав біля воріт будинку з візницьких дροжок непритомно п'яну дівицю; схопивши її за ноги у зсунених панчохах, заголивши до пояса, він безсоромно смикав її, ухаючи й сміючися, плював на тіло їй, а вона, зсуваючись потроху з дροжки, пом'ята, сліпа, з розкритим ротом, закинувши за голову м'які і наче вивихнені руки, стукалася спиною, потилицею й синім обличчям об сидіння дрожки, об підніжку, нарешті, впала на брук, ударившись головою об камінь.

Візник, хвисьнувши коня, поїхав геть, а двірник впрігся в ноги дівчині, і, задкуючи, поволік її на трюгар, як мертву. Я ошаленів, побіг і, на моє щастя, на бігу, сам кинув чи ненавмисне упустив саженний ватерпас, що врятувало двірника і мене від великої неприємності. Ударивши його з розгону, я повалив двірника, скочив на ганок, розпачливо засмикав ручку дзвінка; вибігли якісь

дикі люди, я не міг нічого пояснити їм і пішов, піднявши ватерпас.

Біля узвозу наздогнав візника; він, подивившись на мене з висоти козлів, схвально сказав:

— Гарненко ти його стукнув!

Я сердито спитав його: як же ж це він дозволив двірникові знущатися з дівичі,—він сказав спокійно, бридливо:

— А мені — пес їх забори! Мені пани заплатили, коли садовили її в дрожки,—яке мені діло, хто кого б'є?

— А вбили б її?

— Еге — швидко уб'єш таку,—сказав візник так, наче він не раз пробував убивати п'яних дівичь.

З того дня я майже щоранку бачив двірника; іду вулицею, а він замітає брук або сидить на ганку, ніби чекаючи мене. Я підходжу до нього, він встає, засукуючи рукава, і люб'язно сповіщає:

— Ну, зараз я тобі надаю!

Йому було років понад сорок; маленький, кривоногий, з животом вагітної жінки, він, посміхаючися, дивився на мене променистими очима, і було до жаху дивно бачити, що очі в нього — добрі, веселі. Битись він не вмів, та й руки в нього були коротші від моїх,—після двох-трьох сутичок він відступав, притулявся спиною до воріт і казав здивовано:

— Ну, почекай, жевжику!..

Ці бійки набридли мені, і я сказав йому якось:

— Слухай, дурню, відчепись ти від мене, будь ласка!

— А ти чого б'єшся? — спитав він докірливо.

Я теж спитав його, чому він так гидко знущався з дівичі.

— А тобі що? Шкода її?

— Шкода, звичайно.

Він помовчав, витер губи і спитав:

— А кішки шкода тобі?

— Ну, і кішки шкода...

Тоді він сказав мені:

— Ти — дурень, шахрай! Підожди, я тобі покажу...

Я не міг не ходити цією вулицею — це був найкоротший шлях. Але я почав уставати раніше, щоб не зустрічатися з цим чоловіком, і все-таки через кілька днів побачив його — він сидів на ганку і гладив димчату кішку, що лежала на колінах у нього, а коли я підійшов до нього кроків за три, він, підвівшись, схопив кішку за ноги і

з розмаху вдарив її головою об тумбу, так що на мене бризнуло теплим,— ударив, кинув кішку під ноги мені і став у хвртці, питаючи:

— Що?

Ну, що ж тут робити! Ми качались по двору, як два пси; а потім, сидячи в бур'яні узвозу, одурівши від невимовної туги, я кусав губи, щоб не ревти, не кричати. От згадуеш про це і, здригаючись від болючої огиди, дивиєшся: як я не збожеволів, не вбив нікого?

Навіщо я розповідаю цю мерзоту? А щоб ви знали, шановні панове,— адже це не минуло, не минуло! Вам подобаються жахи вигадані, подобаються жахи, красиво розказані, фантастично страшно приємно хвилює вас. А я от знаю справді страшно, буденно страшно, і за мною незаперечно право неприємно хвилювати вас оповіданнями про нього, щоб ви згадали, як живете і в чім живете.

Підлим і брудним життям живемо всі ми, от в чому річ!

Я дуже люблю людей і не хотів би нікого мучити, але не можна бути сентиментальним і не можна ховати грізної правди в строкатих слівцях красивенької брехні. До життя, до життя! Треба розчинити в ньому все, що є хорошого, людського в наших серцях і мозку.

...Мене особливо зводило з ума ставлення до жінки; начитавшись романів, я дивився на жінку як на щонайкраще й найзначніше в житті. В цьому утверджували мене бабуся, її оповідання про богородицю і Василису Премудру, нещасна прачка Наталя і ті сотні, тисячі помічених мною поглядів, посмішок, якими жінки, матері життя, прикрашають його, це життя, бідне на радість, бідне на любов.

Славу жінці співали книги Тургенева, і всім, що я знав хорошого про жінок, я прикрашував пам'ятний мені образ Королеви; Гейне і Тургенев особливо багато дали дорочі цінностей для цього.

Повертаючися ввечері з ярмарку, я зупинявся на горі біля стіни кремля і дивився, як за Волгою опускається сонце, течуть в небесах вогняні ріки, багрянні і синіє земля, улюблена ріка. Іноді в такі хвилини вся земля здавалася величезною арештантською баржею; вона схожа на свиню, і її ліниво тягне кудись невидимий пароплав.

Але частіше думалось про величину землі, про міста, відомі мені з книг, про чужі краї, де живуть інакше. У книгах іноземних письменників життя змальовувалося чистіше, миліше, не таке тяжке, як те, що повільно й одно-

манітно кипіло навколо мене. Це заспокоювало мою тривогу, збуджувало уперті мрії про можливість іншого життя.

І все здавалося, що от я зустріну якусь просту, мудру людину, яка виведе мене на широкий, ясний шлях.

Раз, коли я сидів на лаві під стіною кремля, рядом зі мною опинився дядько Яків. Я не помітив, як він підійшов, і не зразу впізнав його; хоч протягом кількох років ми жили в одному місті, але зустрічалися зрідка, випадково й мимохідь.

— Як тебе вигнало,— жартівливо сказав він, штовхаючи мене, і ми стали розмовляти, як чужі, але давно знайомі люди.

З бабусиних оповідань я знав, що за ці роки дядько Яків зовсім розорився, все прожив, прогуляв; служив помічником наглядача на етапному дворі, але служба кінчилась погано; наглядач захворів, а дядько Яків почав скликати в квартирі в себе веселі бенкети для арештантів. Це стало відомим, його позбавили місця і віддали під суд, обвинувачуючи в тому, що він випускав арештантів вночі у місто «погуляти». Ніхто з арештантів не втік, але одного піймали саме в ту хвилину, коли він старанно душив якогось диякона. Довго тяглося слідство, проте до суду не дійшло,— арештанти й наглядачі зуміли вигорудити доброго дядька з цієї історії. Тепер він жив без роботи, коштом сина, що співав у церковному хорі Рукавишнікова, знаменитому в той час. Про сина він казав чудно:

— Він у мене серйозний став, важний! Соліст. Не встигнеш вчасно самовар подати, або одяг вичистити — сердитись! Акуратний хлопець! І охайний...

Сам дядько дуже постарів, увесь забруднився, обліз і обм'як. Його веселі кучері дуже поріділи, вуха відстовбурчилися, на білках очей і в сап'яновій шкірі голених щік з'явилася густа сітка червоних жилок. Говорив він жартівливо, але здавалося, що в роті у нього щось лежить і заважає язикові, хоч зуби в нього були цілі.

Я зрадів з можливості поговорити з людиною, яка вміла жити весело, багато бачила і багато повинна знати. Мені яскраво згадалися його жваві, смішні пісні, і прозвучали в пам'яті дідові слова про нього:

«Піснями—цар Давид, а ділами—Авессалом-живоїд!»

По бульвару повз нас ходила чиста публіка: пишні панії, чиновники, офіцери; дядько був одягнений в потерте

осіннє пальто, пом'ятий картуз, руде́нькі чоботи і шулився, видимо соромлячись свого костюма. Ми пішли в один з трактирів Почаїнського яру і зайняли місце біля вікна, відчиненого на ринок.

— Пам'ятаєте, як ви співали:

— Старець вивісив онучі сушить,
Другий старець ті онучі покрав.

Коли я вимовив слова пісні, я раптом і вперше відчув її насмішкуватий зміст, і мені здалося, що веселий дядько злий і розумний.

Але він, наливаючи горілки в чарку, задумливо сказав:

— Так, пожив я, подивачив, а — мало! Пісня ця — не моя, її склав один учитель семінарії, як, пак, його звали, покійника? Забув. Жили ми з ним приятелями. Холостий. Спився і — помер, обморозився. Скільки народу спилося за моєї пам'яті — перелічити важко! Ти не п'єш? Не пий, почекай. Дідуся часто бачиш? Невеселий старичок. З глузду наче виживає.

Випивши, він оживився, розправився, помолодшав і став говорити жвавіше.

Я спитав його про історію з арештантами.

— Ти чув? — поцікавився він, озирнувшись і, низивши голос, заговорив:

— Що ж, арештанти? Я ж не суддя їм. Бачу — люди як люди, і кажу: братці, давайте жити дружно, давайте весело жити; є, кажу, така пісня:

Не тьмарить доля нам утіху!
Нехай в дугу згинає нас,
Ми будем жить заради сміху,
Лиш бевзь не так проводить час!..

Він засміявся, глянув у вікно на потемнілий яр, заставлений по дну торговими ятками, і вів далі, поправляючи вуса:

— Вони, звісно, раді, нудно ж у тюрмі! Ну от, кінчимо перевірку, зараз — до мене; горілка, закуска; коли — від мене, коли — від них, і — загойдалася, заграла матінка Русь! Я люблю пісні, танці, а між ними добрячі співаки і танцюристи, навдивовижу! Інший — у кайданах; ну, а в них не затанцюєш, то я дозволяв скидати кайдани, це правда. А втім, вони самі вміють скинути, без коваля, спритний народ, навдивовижу! А що я їх у місто на гра-

біж випускав — дурниця, це навіть недоведеним лишилося...

Він змовк і подивився у вікно, в яр, де ганчірники замикали свої ятки; там гриміло залізо засувів, вищали іржаві завіси, падали якісь дошки, лунко ляскаючи. Потім, весело підморгнувши мені, неголосно вів далі:

— Коли правду казати, то один, справді, виходив уночі, тільки це не кайданник, а просто злодій тутешній, нижегородський; у нього недалеко, на Печорці, полюбовниця жила. Та й з дияконом трапилася історія помилково: за купця прийняли диякона. Діло було взимку, ніч, хуртовина, всі люди — в шубах, розбери отак зразу, хто купець, хто диякон?!

Це мені здалося смішним, він теж засміявся, кажучи:

— Та, їй-богу! Чорт їх розбере...

Тут дядько несподівано і з дивною легкістю розсердився, відсунув тарілку з закускою, гидливо зморщив обличчя і, закуривши цигарку, пробурмотів глухо:

— Крадуть один в одного, потім один одного ловлять, в тюрми ховають, у Сибір, на каторгу, ну, а я тут при чому? Наплювають мені на всіх... У мене — своя душа!

Передо мною встав мохнатий коцегар — він теж часто говорив: «наплювать». І звали його Яковом.

— Ти про що думаєш? — лагідно спитав дядько.

— Жаль вам було арештантів?

— Їх легко пожаліти, такі є хлопці, навдивовижу! Іноді дивишся і думаєш: та я ж йому в підметки не гідний, хоч і начальник над ним. Розумні, чорти, спритні...

Горілка і споглади знову приємно збудили його; спершися ліктем на підвіконник, помахуючи жовтою рукою з недокурком між пальцями, він жваво заговорив:

— Один, сліпий на одне око, гравер і годинникар, за фальшиві гроші судився і втік, то послухав би ти його, як він говорив! Вогонь! Просто співає, як соліст. «Поясніть, каже, чому казна може друкувати гроші, а я — не можу? Поясніть!» Ніхто не може пояснити йому цього. Ніхто. І я теж не можу. А я — начальник над ним. Другий — знаменитий московський злодій, тихенький такий, франт, чепурун — той ввічливо говорив. «Люди, каже, працюють до отупіння, а я цього не хочу. Я, каже, цього скуштував: робиш, робиш, станеш, від втоми, дурнем, на гріш нап'єшся, семишник в карти програєш, п'ятачок бабі за втіху, потім — знову голодний, бідний. Ні, каже, я в цю гру не граю...»

Дядько Яків нахилився до столу і вів далі, почервонівши до маківки, збуджений так, що навіть його маленькі вуха здригалися:

— Вони, брат, не дурні, вони правильно міркують! Ну її к чорту, всю цю мороку. Наприклад: як я жив? Згадати сором — все уривками, крадькома, горе — своє, а веселість — крадена! То батько кричить — не смій, то жінка — не мож, то бувало сам боїшся карбованцеві голову скрутити. От і прогавив життя, а на старості літ синові своєму лакеєм служу. Що приховувати? Служу, брат, смирененько, а він на мене покрикує паном он яким. Каже — батько, а я чую — лакей! Що ж я, для цього народився, для цього мотався, щоб синові служити? Та хоч і не було б цього, — навіщо жив, чи багато втіхи зазнав я?

Я слухав його неухважно. Неохоче і не сподіваючись на відповідь все-таки сказав:

— Я, ось, теж не знаю, як мені жити...

Він посміхнувся.

— Ну... Хто це знає? Не бачив я таких, щоб знали! Так, живуть люди, хто до чого звик...

І знову заговорив ображено й сердито:

— Був у мене, за гвалтування, один з Орла, дворянин, прегарний танцюрист, то він бувало всіх смішив, співав про Ваньку:

Ходить Ванька кладовищем —
Та й безжурно свище.
Ванько, висуй свій носище
Поза кладовище!..

То я думаю, що це зовсім не смішно, а — правда! Як не крутись, а далі кладовища не заглянеш. А тоді — мені все одно: арештантом жити, чи наглядачем за арештантами...

Він стомився говорити, випив горілки і зазирнув попташиному, одним оком, в порожній графин, мовчки закупив ще цигарку, пускаючи дим у вуса.

«Хоч як не побивайся, хоч на що покладайся, а домовини та кладовища нікому не минути», — частенько говорив муляр Петро, зовсім не схожий на дядька Якова. Скільки вже знав я таких і подібних приказок!

Більше нічого не хотілося питати в дядька. Сумно було з ним, і шкода було його; все згадувалися жваві пісні й цей бренькіт гітари, що сочився радістю крізь м'який смуток. Не забув я й веселого Цигана, не забув і, дивлячись на пом'яту постать дядька Якова, думав мимоволі:

«Чи пам'ятає він, як задавили Цигана хрестом?»

Не хотілося спитати про це.

Я дивився в яр, до країв налитий вогкуватою серпневою п'тьмою. З яру підіймався запах яблук і динь. По вузькому узвозу в місто спалахували ліхтарі, все було наскрізь знайомиє. От зараз гуде пароплав на Рибінськ і другий — у Перм...

— Однак треба йти,— сказав дядько.

Біля дверей трактиру, струшуючи мою руку, він жартиливо порадив:

— Ти не нудьгуй, ти мовби нудьгуєш, га? Плюнь! Ти молоденький ще. Головне, пам'ятай: «Не тьмарить доля нам утіху!» Ну, прощай, мені — до Успіння!

Веселий дядько пішов, залишивши мене ще більш заплутаним його мовою.

Я піднявся до міста, вийшов у поле. Місяць був уповні, по небу пливли важкі хмари, стираючи з землі чорними тінями мою тінь. Обійшовши місто полем, я прийшов до Волги, на Укіс, ліг там на запорошену траву і довго дивився за річку, в луги, на цю нерухому землю. Через Волгу повільно тяглися тіні хмар; пересунувшись на луги, вони ставали світліші, наче обмилися водою ріки. Все навколо напівспить, усе таке приглушене, все рухається якось неохоче, з тяжкої необхідності, а не з палкої любові до руху, до життя.

І так хочеться дати доброго штурхана всій землі і собі самому, щоб усе — і сам я — закрутилося радісним вихором, святковими танцями людей, закоханих одне в одного, в це життя. почате ради інакшого життя — красивого, бадьорого, чесного...

Думалося:

«Треба щось робити з собою, а то — пропаду...»

Похмурими осінніми днями, коли не тільки не бачиш, але й не чуваєш сонця, забуваєш про нього,— осінніми днями не раз траплялось блукати в лісі. Зіб'єшся з дороги, загубиш всі стежки, нарешті, стомившись шукати їх, зціпиш зуби і підеш прямо гущиною, по гнилому хмизу, по грузьких купинах болота — кінець кінцем, завжди вийдеш на дорогу!

Так я й вирішив.

Восени того року я поїхав у Казань, таємно надіючися, що, може, влаштуюсь там учитися.

МОЇ УНІВЕРСИТЕТИ

Отже — я їду вчитися в казанський університет, не менше за це.

Думку про університет вселив мені гімназист М. Євреїнов, милий юнак, красунь з ласкавими очима жінки. Він жив на горищі в одному будинку зо мною, він часто бачив мене з книгою в руці, це зацікавило його, ми познайомились, і незабаром Євреїнов почав переконувати мене, що я маю «виняткові здібності до науки».

— Ви створені природою для служіння науці,— казав він, красиво стріпуючи гривою довгого волосся.

Я тоді ще не знав, що науці можна служити в ролі кролика, а Євреїнов так чудово доводив мені: університети потребують саме таких хлопців, як от я. Звісна річ, була потривожена тінь Михайла Ломоносова. Євреїнов говорив, що в Казані я буду жити в нього, пройду за осінь і зиму курс гімназії, складу «деякі» екзамени — він так і сказав: «деякі»,— в університеті мені дадуть казенну стипендію, і років через п'ять я буду «вченим». Все — дуже просто, бо Євреїнову було дев'ятнадцять років і він мав добре серце.

Склавши свої екзамени, він поїхав, а тижнів через два і я подався слідом за ним.

Виряджаючи мене, бабуся радила:

— Ти — не сердься на людей, ти сердисься все, строгий і зарозумілий став! Це — від діда у тебе, а — що він, дід? Жив, жив, та в дурні й пошився, бідолашний старик.

Ти — одне пам'ятай: не бог людей судить, це — чортові втішно! Прошай, ну...

І, витираючи з бурих, дряблих щік скупі сльози, вона сказала:

— Вже не побачимось більше, заїдеш ти, непосидо, далеко, а я — помру...

Останнім часом я одійшов від милої старухи і навіть нечасто бачив її, а тут, раптом, з боєм відчув, що ніколи вже не зустріну людини, так щільно, так сердечно близької мені.

Стояв на кормі пароплава і дивився, як вона там, біля борту пристані, хреститься однією рукою, а другою — кінцем старенької шалі — витирає обличчя своє, темні очі, повні сяйва незламної любові до людей.

І ось я в напівтатарському місті, в тісній квартирці одноповерхового будинку. Будиночок самотньо стирчав на пагорбку, в кінці вузької, вбогої вулиці, одна з його стін виходила на пустир згарища, на пустирі густо розрісся бур'ян; в заростях долину, реп'яхів і кінського щавлю, в куцах бузини височіли руїни цегляної будівлі, під руїнами — просторий підвал, в ньому жили й помирали бездомні собаки. Дуже запам'ятався мені цей підвал, один з моїх університетів.

Євреїнові — мати й два сини — жили на злиденну пенсію. В перші ж дні я побачив, з якою трагічною печаллю маленька сіра вдова, прийшовши з базару й розклавши покупки на столі в кухні, розв'язувала трудну задачу: як зробити з невеличких шматочків поганого м'яса вдосталь доброї їжі для трьох здорових парубків, крім неї самої?

Була вона мовчазна; в її сірих очах застигла безнадійна, покірлива впертість конячини, що витратила на роботу всі сили свої: тягне конячина віз на гору і знає — не вивезу, — а все-таки везе!

Днів через три після мого приїзду, вранці, коли діти ще спали, а я допомагав їй в кухні чистити овочі, вона тихенько й обережно спитала мене:

— Ви чого приїхали?

— Учитися, в університет.

Її брови полізли вгору разом з жовтою шкірою лоба, вона врізала ножем палець собі і, висмоктуючи кров, присіла на стілець, але, зразу ж схопившись, сказала:

— О, чорт...

Обгорнувши носовою хусткою порізаний палець, вона похвалила мене:

— Ви добре вмієте чистити картоплю.

Ну, ще б пак не вміти! І я розповів їй про свою службу на пароплаві. Вона спитала:

— Ви думаете — цього досить, щоб вступити в університет?

В ту пору я погано розумів гумор. Я поставився до її запитання серйозно і розповів їй порядок дій, в кінці якого передо мною повинні відкритись двері храму науки.

Вона зітхнула:

— Ох, Миколо, Миколо...

А він, в цю хвилину, увійшов у кухню вмиватися, за-спаний, розкуйовджений і, як завжди, веселий.

— Мамо, добре б пельмені зварити!

— Егеж, добре, — погодилась мати.

Бажаючи похвастати знанням кулінарного мистецтва, я сказав, що для пельменів м'ясо — погане, та й мало його.

Тут Варвара Іванівна розсердилася і промовила на мою адресу кілька слів таких сильних, що вуха мої налилися кров'ю і стали рости вгору. Вона пішла з кухні, кинувши на стіл пучок моркви, а Микола, підморгнувши мені, пояснив її поведінку словами:

— Не в настрої...

Сів на лаві й повідомив мене, що жінки взагалі нервовіші за мужчин, така властивість їх природи, це незаперечно довів один солідний вчений, здається — швейцарець. Джон Стюарт Міль, англієць, теж говорив дещо з цього приводу.

Миколі дуже подобалося вчити мене, і він використовував кожну зручну нагоду, щоб втиснути в мій мозок щось необхідне, без чого неможливо жити. Я слухав його жадібно, потім Фуко, Ларошфуко і Ларошжаклен зливалися в мене в одну особу, і я не міг згадати, хто кому відрубав голову: Лавуазьє — Дюмур'є чи — навпаки? Славний юнак щиро бажав «зробити з мене людину», він упевнено обіцяв мені це, але — в нього не було часу і всіх інших умов для того, щоб серйозно заходитись біля мене. Егоїзм і легковажність юності перешкождали йому бачити, з яким напруженням сил, з якою хитрістю мати вела господарство, ще менше відчував це його брат, важкий, мовчазний гімназист. А мені вже давно і тонко були відомі складні фокуси хімії й економії кухні, я добре бачив, як

викручується ця жінка, змушена щодня обманювати шлунки своїх дітей і годувати приблудного парубка неприємної зовнішності, з поганими манерами. Природно, що кожен кусок хліба, який припадав на мою долю, лягав каменем на душу мені. Я почав шукати якої-небудь роботи. Зранку йшов з дому, щоб не обідати, а в погану погоду — відсиджувався на пустирі, в підвалі. Там, чуючи запах трупів кішок і собак, під шум зливи й зітхання вітру, я скоро догадався, що університет — фантазія і що я зробив би розумніше, поїхавши в Персію. А вже я бачив себе сивобородим чаклуном, який знайшов спосіб вирощувати хлібне зерно завбільшки з яблуко, картоплини по пуду вагою і взагалі встиг придумати чимало благодіянь для землі, по якій чорт зна як трудно ходити не тільки мені самому.

Я вже навчився мріяти про незвичайні пригоди й великі подвиги. Це дуже допомагало мені в скрутні дні життя, а тому, що днів отих було багато,— я дедалі більше кохався у мріях. Я не ждав допомоги зовні й не покладався на щасливий випадок, але в мене поступово розвивалась вольова наполегливість, і чим трудніше складалися умови життя — тим міцнішим і навіть розумнішим я počував себе. Я дуже рано зрозумів, що людину створює її опір навколишньому оточенню.

Щоб не голодувати, я ходив на Волгу, до пристаней, де легко було заробити п'ятнадцять—двадцять копійок. Там, серед вантажників, босяків, шахраїв, я počував себе куском заліза, всунутим у жар,— кожен день насичував мене безліччю гострих, пекучих вражень. Там передо мною вихором кружляли люди одверто жадібні, люди грубих інстинктів,— мені подобалася їх злість проти життя, подобалось насмішкувато вороже ставлення до всього на світі і безтурботне до самих себе. Все, що я безпосередньо пережив, вабило мене до цих людей, викликаючи бажання поринути в їх їдке середовище. Брет-Гарт і величезна кількість «бульварних» романів, які я прочитав, ще більше збуджували мої симпатії до цього середовища.

Професіональний злодій Башкін, колишній учень учительського інституту, жорстоко битий, сухотний чоловік, красномовно повчав мене:

— Чого ти, як дівчина, шулишся, чи боїшся втратити честь? Для дівчини честь — увесь її статок, а тобі—тільки хомут. Чесний бик, так він — сіном сит!

Руденький, голений, мов актор, спритними, м'якими рухами маленького тіла Башкін нагадував кошеня. Він ставився до мене як учитель, покровитель, і я бачив, що він щиро бажає мені удачі, щастя. Дуже розумний, він прочитав чимало хороших книг, найбільше йому подобався «Граф Монте-Крісто».

— В цій книзі є і мета й серце,— казав він.

Любив жінок і розповідав про них, смачно цмокаючи, з захопленням, з якоюсь судорогою в розбитому тілі: в цій судорозі було щось хворобливе, вона викликала в мене гидливе почуття, але мову його я слухав уважно, відчуваючи її красу.

— Жінка, жінка! — виспівував він, і жовта шкіра його обличчя розгорялась рум'янцем, темні очі сяяли захватом.— Заради жінки я — на все піду. Для неї, як для чорта, — нема гріха! Живи закоханий, краще за це нічого не вигадано!

Він був талановитий оповідач і легко складав для prostituteк зворушливі пісеньки про печалі нещасного кохання, його пісні співано у всіх містах Волги, і — між іншим — йому належить широко відома пісня:

Не красива, бідна я,
Погано я вбрана,
Ніхто заміж не бере
Мене безталанну...

Добре ставився до мене непевний чоловік Трусов, благообразний, франтувато одягнений, з тонкими пальцями музиканта. Він мав у Адміралтейській слободі крамничку з вивіскою «Годинникарський майстер», але жив, збуваючи крадене.

— Ти, Пешков, до злодійських штук не привчайся! — казав він мені, солідно погладжуючи сивувату свою бороду, примруживши хитрі й зухвалі очі.— Я бачу: у тебе інший шлях, ти чоловічок духовний.

— Що значить — духовний?

— А — в якого задрості нема ні до чого, тільки допитливість...

Це було неправильно щодо мене, заздрив я багато і багато чому; між іншим, заздрість мою збуджувала здатність Башкіна говорити якимось особливим віршоподібним складом з несподіваними уподібненнями й зворотами слів. Згадую початок його повісті про одну любовну пригоду:

«Мутноокої ночі сиджу я — як сич у дуплі — в номерах, в убогому місті Свіажзьку, а — осінь, жовтень, лінєвенько дощ іде, вітер дише, наче скривджений татарин пісно мугиче; без кінця пісня: о-о-о-у-у-у...

...І ось прийшла вона, легка, рожева, як хмара при сході сонця, а в очах — обманна чистота душі. «Любий, — каже чесним голосом, — не винна я супроти тебе». Знаю — бреше, а вірю — правда! Розумом — твердо знаю, серцем — не вірю і трохи!»

Розповідаючи, він ритмічно похитувався, заплющував очі і часто м'яким жестом торкався грудей своїх проти серця.

Голос у нього був глухий, тьмянний, а слова — яскраві, і щось солов'їне співало в них.

Заздрив я Трусову, — цей чоловік навдивовижу цікаво говорив про Сибір, Хіву, Бухару, смішно й дуже зло про життя архієреїв, а одного разу таємниче сказав про царя Олександра III:

— Цей цар в своїм ділі майстер!

Трусов здавався мені одним із тих «лиходіїв», які наприкінці романа — несподівано для читачів — стають великодушними героями.

Інколи, в душні ночі, ці люди перебирались через річку Казанку, в луги, в кущі, і там пили, їли, розмовляючи про свої справи, але найчастіше — про складність життя, про дивну плутанину людських взаємин, особливо багато про жінок. Про них говорили з озлобленням, з сумом, інколи — зворушливо і майже завжди з таким почуттям, немов зазирали в п'тьму, повну моторошних несподіванок. Я прожив з ними дві, три ночі під темним небом з тьмянними зірками, в задушливому теплі улоговини, що густо заросла кущами шелюги. У п'тьмі, вологій від близькості Волги, повзли у всі боки золотими павуками вогні щоглових ліхтарів, в чорну масу крутого берега вкраплені вогняні пучки й жили — це світяться вікна трактирів і будинків багатого села Услон. Глухо б'ють по воді лопаті коліс пароплавів, надсадно, вовками виють матроси на каравані барж, десь б'є молот по залізу, сумовито лине пісня, — тихенько тліє чиясь душа, — від пісні на серце попелом лягає сум.

І ще сумніше слухати, як тихо точиться розмова людей, — люди задумались про життя й говорять кожен про своє, майже не слухаючи один одного. Сидячи або ле-

жачи під кушами, вони курять цигарки, зрідка — не жадібно — п'ють горілку, пиво і йдуть кудись назад, шляхами спогадів.

— А ось зо мною був випадок,— говорить хтось, придавлений до землі нічною п'янкою.

Вислухавши оповідання, люди погоджуються:

— Буває й таке,— все буває...

«Було», «буває», «бувало» — чую я, і мені здається, що цієї ночі люди прийшли до останніх годин свого життя,— все вже було, більш нічого не буде!

Це одводило мене геть від Башкіна й Трусова, але все ж — подобались вони мені, і за всією логікою того, що я зазнав, було б цілком природно, коли б я пішов з ними. Ображена надія піднятися вгору, почати вчитися — теж штовхала мене до них. В години голоду, злості й туги я почував себе цілком здатним на злочин не тільки проти «священного інституту власності». Одначе романтизм юності не дав мені звернути з дороги, йти по якій я був приречений. Крім гуманного Брет-Гарта й бульварних романів, я вже прочитав чимало серйозних книг,— вони збудили в мене прагнення до чогось неясного, але більш значного, ніж усе, що я бачив.

І водночас у мене зародились нові знайомства, нові враження. На пустир, біля квартири Єврейнова, збиралися гімназисти гуляти в скраклі, і мене зачарував один з них — Гурій Плетньов. Смагливий, синьоволосий, як японець, з обличчям в дрібних чорних цятках, наче натертим порохом, невгасимо веселий, спритний в іграх, дотепний у розмові, він був насичений зародками різноманітних талантів. І, як майже всі талановиті російські люди, він жив на засоби, які дала йому природа, не пориваючись посилити й розвинути їх. Володіючи тонким слухом і чудовим чуттям музики, люблячи її, він артистично грав на гуслях, балалайці, гармонії, не намагаючись оволодіти інструментом більш благородним і трудним. Був він бідний, одягався погано, але його завзяттю, жвавим рухам жилявого тіла, широким жестам дуже личили: пом'ята, порвана сорочка, штани в латках і діряві, поношені чоботи.

Він був схожий на людину, яка після тяжкої й тривалої хвороби тільки що звелась на ноги, або схожий був на в'язня, вчора випущеного з тюрми,— все в житті для нього було нове, приємне, все збуджувало в ньому

гомінку веселість — він стрибав по землі, як ракета-вертуха.

Довідавшись, як мені трудно й небезпечно жити, він запропонував оселитися з ним і готуватися в сільські учителі. І ось я живу в дивній, веселій трущобі — «Марусовці», мабуть, знайомій не одному поколінню казанських студентів. Це був великий напіврозвалений будинок на Рибнорядській вулиці, немовби завойований у власників його голодними студентами, проститутками і якимись привидами людей, що випали з життя. Плетньов жив у коридорі під сходами на горище, там стояло його ліжко, а в кінці коридора біля вікна: стіл, стілець і це — все. Троє дверей виходили в коридор, за двома жили проститутки, за третіми — сухотний математик з семінаристів, довгий, охлялий, майже страшний чоловік, що обріс цуцкою рудуватою шерстю, ледве прикритий брудним лахміттям; крізь дірки лахміття страшно просвічувала синювата шкіра й ребра кістяка.

Він живився, здається, тільки власними нігтями, об'їдаючи їх до крові, день і ніч щось креслив, обчислював і раз у раз кашляв глухо бухикаючими звуками. Проститутки боялися його, вважали за безумного, але, з жалю, підкладали під його двері хліб, чай і цукор, він підбирав з підлоги пакунки і ніс до себе, хропучи, як стомлений кінь. Коли ж вони забували або не могли чомусь принести йому свої дари, він, відчиняючи двері, хрипів у коридор:

— Хліба!

В його очах, що провалилися в темні ями, блискала гордість маніяка, щасливого розумінням своєї величі. Інколи до нього приходив маленький горбатий потвора з виверненою ногою, в сильних окулярах на розпухлом носі, сивоволосий, з хитрою посмішкою на жовтому обличчі скопця. Вони щільно причиняли двері і годинами сиділи мовчки, в дивній тиші. Тільки одного разу, пізно вночі, мене розбудив хрипкий, лютий крик математика:

— А я кажу — тюрма! Геометрія — клітка, так! Мишоловка, так! Тюрма!

Маленький горбань верескливо хихикав, багато раз повторюючи якесь дивне слово, а математик раптом ревнув:

— К чорту! Геть!

Коли його гість викотився в коридор, шиплячи, скаву-

лячи, кутаючися в широку розлітайку.— математик, стоячи на порозі дверей, довгий, страшний, запустивши пальці руки своєї в скуйовджене волосся на голові, хрипів:

— Евклід — дурень! Дур-рень... Я доведу, що бог розумніший за грека!

І грюкнув дверима так сильно, що в його кімнаті щось з гуркотом упало.

Незабаром я довідався, що чоловік цей хоче — виходячи з математики — довести буття бога, але він помер раніше, ніж устиг це зробити.

Плетньов працював у друкарні нічним коректором газети, заробляючи одинадцять копійок за ніч, і, коли я не встигав заробити, ми жили, споживаючи за добу чотири фунти хліба, на дві копійки чаю і на три цукру. А в мене не вистачало часу для роботи,— треба було вчитися. Я оволодівав науками з величезним зусиллям, особливо пригнічувала мене граматики потворно вузькими, закостенілими формами, я зовсім не вмів втискувати в них живу й важку, примхливо гнучку російську мову. Та скоро, на вітху мені, виявилось, що я почав учитись «надто рано» і що, навіть склавши екзамен на сільського вчителя, не дістав би місця — за віком.

Плетньов і я спали на одній койці, я — вночі, він — удень. Пом'ятий безсонною ніччю, з обличчям ще більш потемнілим і запаленими очима, він приходив рано-вранці, я зразу ж біг в трактир по кип'яток, самовара в нас, звичайно, не було. Потім, сидячи біля вікна, ми пили чай з хлібом. Гурій розповідав мені газетні новини, читав забавні вірші алкоголіка-фейлетоніста Червоне Доміно і дивувався мене жартівливим ставленням до життя,— мені здавалося, що він ставиться до нього так само, як і до пикатної баби Галкіної, торговки старими дамськими вбраннями та звідниці.

У цієї баби він наймав куток під сходами, але платити за «квартиру» йому було нічим, і він платив веселими жартами, грою на гармонії, зворушливими піснями; коли він, тенорком, наспівував їх, в очах його сяяла посмішка. Баба Галкіна замолоду була хористкою опери, вона розумілася на піснях, і частенько з її нахабних очей на пухлі, сизі шоки п'яниці й обжери рясно котились дрібні сльозинки, вона зганяла їх з шкіри щік масними пальцями і потім дбайливо витирала пальці брудною хусточкою.

— Ой, Гурочко,— зітхаючи говорила вона,— артист

ви! І коли б ви були трошечки вродливіші — влаштувала б я вам долю! Скільки вже я молодих в'юнаків улаштувала до женщин, котрих серце нудьгує в самотньому житті!

Один з таких «в'юнаків» жив тут-таки, над нами. Це був студент, син робітника-кушніра, хлопець середній на зріст, широкогрудий, з потворно вузькими стегнами, схожий на трикутник гострим кутом вниз, кут цей трохи надломлено, — ступні ніг студента маленькі, як у жінки. І голова його, глибоко всаджена в плечі, теж мала, прикрашена щетиною рудого волосся, а на білому безкривному обличчі сумно вирячувалися опуклі, зеленаві очі.

З великим зусиллям, голодуючи, як бездомний собака, він, наперекір батьковій волі, прихитрився закінчити гімназію і вступити в університет, але в нього виявився глибокий, м'який бас, і йому захотілося навчатися співу.

Галкіна піймала його на цьому і влаштувала до багаті купчихи років сорока, син її був уже студент на третьому курсі, дочка — кінчала вчитися в гімназії. Купчиха була жінка худюча, плесковата, пряма, як солдат, сухе обличчя черниці-аскетки, великі сірі очі, сховані в темних ямах, одягнена вона в чорне вбрання, в шовковій стародавній пов'язці, в її вухах тремтять серги з камінцями яскраво-зеленого кольору.

Інколи, вечорами або рано-вранці, вона приходила до свого студента, і я не раз спостерігав, як ця жінчина, наче стрибнувши у ворота, йшла через двір рішучим кроком. Обличчя її здавалося страшним, губи так щільно ступлені, що їх майже не видно, очі широко розплюшені, приречено, тужно дивляться вперед, але — здається, що вона сліпа. Не можна було сказати, що вона потворна, але в ній ясно відчувалось напруження, що потворило її, немов розтягаючи її тіло і до болю стискаючи обличчя.

— Глянь, — сказав Плетньов, — наче безумна!

Студент ненавидів купчиху, ховався від неї, а вона переслідувала його, мов безжальний кредитор або шпигун.

— Скофужений чоловік я, — каюся він, випивши. — І — навіщо треба мені співати? З такою пікою і по-статтю — не пускайте мене на сцену, не пускайте!

— Припини цю канитель! — радив Плетньов.

— Так. Але шкода мені її! Не терплю, а — шкода! Коли б ви знали, як вона — ех...

Ми — знали, бо чули, як ця жінка, стоячи на сходах, вночі, благала глухим тремтливим голосом:

— Христа ради... голубчику, ну — Христа ради!

Вона була власницею великого заводу, мала будинки коней, давала тисячі грошей на акушерські курси і, як жебрачка, просила милостиню ласки.

Після чаю Плетньов лягав спати, а я йшов шукати роботи і повертався додому пізно ввечері, коли Гурієві треба було йти до друкарні. Якщо я приносив хліба, ковбаси або варених «тельбухів», ми ділили здобич пополам, і він брав свою частину з собою.

Залишаючись сам, я бродив по коридорах і закамарках «Марусовки», придивляючись, як живуть нові для мене люди. Будинок був дуже набитий ними і схожий на мурашину купу. В ньому стояли якісь кислі, їдкі запахи і всюди по кутках ховались густі, ворожі людям тіні. З ранку до пізньої ночі він гудів; без угаву тріскотіли машини швачок, хористки оперетки пробували голоси, басовито воркував гама студент, голосно декламував напівбезумний актор, що вже спився, істерично горлали захмелілі проститутки, і — виникало у мене природне, але нерозв'язне питання:

«Навіщо все це?»

Серед голодної молоді без пуття вештався рудий, лисий, величюватий чоловік з великим черевом, на тонких ногах, з величезним ротом і зубами коня, — за ці зуби прозвано його Рудий Кінь. Він третій рік судився з якимись родичами, сімбірськими купцями, і оповіщав усіх і кожного:

— Живим бути не хочу — а розорю їх вщент! Старцями попідвіконням підуть, три роки будуть милостинєю жити, — після того я їм поверну все, що відсуджу у них, все віддам і спитаю: «Що, чорти? Отож!»

— Це — мета твого життя, Коню? — питали його.

— Увесь я, всією душею націлівся на це і більш нічого робити не можу!

Він цілі дні стирчав у окружному суді, в палаті, у свого адвоката, часто, вечорами, привозив на візнику силу-силенну торбинок, пакунків, пляшок і влаштував у себе, в брудній кімнаті з прогнутою стелею і кривою підлогою, гучні бенкети, запрошуючи студентів, швачок — всіх, хто хотів сито попоїсти й трохи випити. Сам Рудий Кінь пив тільки ром, напій, від якого на скатертині, одязі і навіть на підлозі лишалися незмивні темноруді плями, — випивши він заводив:

— Люби ви мої птахи! Лисблю вас — чесний ви народ! А я — лиха падлюка і кр-рокодил, — хочу занастити родичів і — занашу! Йй-богу! Живим бути не хочу, а...

Очі Коня жалібно блимали, і безглузде, вилицювате обличчя зрошувалось п'яними сльозами, він стирив їх із щік долонею і розмазував по колінах, — шаровари його завжди були в масних плямах.

— Як ви живете? — кричав він. — Голод, холод, одяга благоденська, — хіба це — закон? Чого в такому житті навчитись можна? Ех, коли б государ знав, як ви живете...

І, вихопивши з кишені пачку різнокольорових кредиток, пропонував:

— Кому грошей треба? Беріть, братці!

Хористки й швейки жадібно виривали гроші з його волохатої руки, він реготав, кажучи:

— Та це -- не вам! Це — студентам.

Але студенти грошей не брали.

— К чорту гроші! — сердито кричав син кушніра.

Він сам одного разу, п'яний, приніс Плетньову пачку десяток, зім'ятих у тверду грудку, і сказав, кинувши їх на стіл:

— Ось — треба? Мені — не треба...

Ліг на ліжко наше й заричав, зарідав, так що довелося відпоювати й відливати його водою. Коли він заснув, Плетньов спробував розгладити гроші, але виявилось, що це неможливо — вони були так сильно стиснені, що треба було зволожити їх водою, щоб відділити одне від одного.

В димній, брудній кімнаті, з вікнами в кам'яну стіну сусіднього будинку, тісно й душно, гамірно й кошмарно. Кінь кричить за всіх гучніше. Я питаю його:

— Чому ви живете тут, а не в готелі?

— Любий — для душі! Тепло душі з вами...

Син кушніра підтверджує:

— Правильно, Коню! І я — теж. В іншому місці я б загинув...

Кінь просить Плетньова:

— Заграй! Заспівай...

Поклавши гуслі на коліна собі, Гурій співає:

Ти зійди, гей, зійди, сонце краснее...

Голос у нього м'який, входить у душу.

В кімнаті стає тихо, всі задумливо слухають жалісні слова і неголосний дзвін гусельних струн.

— Хороше, чорт! — бурчить бідолашний купчишин утішитель.

Серед дивних жителів старого будинку Гурій Плетньов, володіючи мудрістю, ім'я якій — веселість, відіграв роль доброго духа чарівних казок. Душа його, вся в яскравих барвах юності, освітлювала життя фейерверками славних жартів, хороших пісень, гострого кепкування з звичаїв та звичок людей, сміливими розмовами про грубу неправду життя. Йому щойно минуло двадцять років, зовні він виглядав підлітком, але всі в домі дивились на нього, як на людину, яка в тяжкий день може дати розумну пораду і завжди здатна чимось допомогти. Люди кращі — любили його, гірші — боялися, і навіть старий будочник Никифорич завжди вітав Гурія лисячою посмішкою.

Двір «Марусовки» — «прохідний», підіймаючись на гору, він з'єднував дві вулиці: Рибнорядську з Старо-Горшечною, на останній, недалеко від воріт нашої оселі, пригнулася затишно в куточку будка Никифорича.

Це — старший городовий у нашому кварталі; високий, сухий старик, обвішаний медалями; обличчя в нього — розумне, посмішка — люб'язна, очі — хитрі.

Він ставився дуже уважно до галасливої колонії колишніх і майбутніх людей; кілька разів на день його акуратно витесана постать з'являлася в дворі, йшов він не кваплячись і позирав у вікна квартир, як наглядач зоологічного саду — в клітки звірів. Взимку в одній з квартир були заарештовані однорукий офіцер Смирнов і солдат Муратов, георгіївські кавалери, учасники Ахал-Текінської експедиції Скобелева; заарештовано їх — а також Зобніна, Овсянкіна, Григор'єва, Крилова і ще когось — за спробу влаштувати таємну друкарню, для чого Муратов і Смирнов, удень, в неділю, прийшли красти шрифти в друкарню Ключникова на людній вулиці міста. За цим ділом їх і схоплено. А одного разу вночі в «Марусовці» схопили жандарми довгого, похмурого жителя, якого я прозвав Блукаючою Дзвіницею. Вранці, довідавшись про це, Гурій збуджено розкошлав своє чорне волосся й сказав мені:

— Ось що, Максимовичу, тридцять сім чортів, біжи, брат, мерщій...

Пояснивши, куди треба бігти, він додав:

— Гляди — обережніше! Може, там сищики...

Таємниче доручення страшенно обрадувало мене, і я полетів у Адміралтейську слободу з швидкістю стрижа. Там, в темній майстерні мідника, я побачив молодого кучерявого чоловіка з незвичайно синіми очима; він лудив каструлю, але — був не схожий на робітника. А в кутку, біля лещат, порався, притираючи кран, маленький дідок з ремінцем на білому волоссі.

Я спитав мідника:

— Чи немає роботи у вас?

Дідок сердито відповів:

— У нас — є, а для тебе — нема!

Молодий, побіжно глянувши на мене, знову опустив голову над каструлею. Я тихенько штовхнув ногою його ногу, — він здивовано й гнівно витріщився на мене синіми очима, держачи каструлю за ручку і наче збираючись шпурнути нею в мене. Та, побачивши, що я підморгую йому, сказав спокійно:

— Іди, йди...

Ще раз підморгнувши йому, я вийшов за двері, зупинився на вулиці; кучерявий, потягаючись, теж вийшов і мовчки став дивитись на мене, закурюючи цигарку.

— Ви — Тихін?

— Егеж!

— Петра заарештовано.

Він нахмурився сердито, мацаючи мене очима.

— Якого це Петра?

— Довгий, схожий на дякона.

— Ну?

— Більш нічого.

— А яке мені діло до Петра, дякона і всього іншого? — спитав мідник, і характер його запитання остаточно переконав мене: це не робітник. Я побіг додому, гордий тим, що зумів виконати доручення. Така була моя перша участь в справах «конспіративних».

Гурій Плетньов був близький до них, але у відповідь на мої просьби ввести мене в коло цих справ, казав:

— Тобі, брат, рано! Ти — повчися...

Євреїнов познайомив мене з одним таємничим чоловіком. Знайомство було ускладнене застережними заходами, які навіяли мені передчуття чогось дуже серйозного. Євреїнов повів мене за місто, на Арське поле, попереджаючи по дорозі, що знайомство це вимагає від мене найбільшої обережності, його треба зберегти в таємниці. По-

тім, показавши мені вдалині невелику сіреньку постать, що повільно йшла по безлюдному полю, Євреїнов озирнувся, тихо кажучи:

— Он він! Ідіть за ним і, коли він зупиниться, підійдіть до нього, сказавши: «Я приїжджий...»

Таємниче — завжди приємне, але тут воно здалося мені смішним: жаркий, яскравий день, в полі сірою билинкою хитається самітний чоловічок, — оце і все. Наздогнавши його біля воріт кладовища, я побачив перед собою юнака з маленьким, сухим личком і суворим поглядом очей, круглих, як у птаха. Він був одягнений в сіре пальто гімназиста, але світлі гудзики відпорені і замінені чорними, костяними, на поношеному картузі помітно слід герба, і взагалі в ньому було щось передчасно обскубане, — неначе він квапився здатися самому собі людиною цілком дозрілою.

Ми сиділи серед могил, в тіні густих кущів. Чоловік говорив сухо, діловито і весь, наскрізь, не сподобався мені. Строго розпитавши мене, що я читав, він запропонував мені працювати в гуртку, організованому ним, я погодився, і ми попрощались, — він пішов перший, обережно озираючи безлюдне поле.

В гуртку, куди входило ще три чи чотири юнаки, я був молодший за всіх і зовсім не підготовлений до вивчення книги Джон Стюарта Мілля з примітками Чернишевського. Ми збиралися в квартирі учня учительського інституту Миловського, — пізніше він писав оповідання під псевдонімом Єлеонський і, написавши томів з п'ять, кінчив самогубством, — як багато людей, яких я зустрів, пішли самовільно з життя!

Це був мовчазний чоловік, несміливий в думках, обережний в словах. Жив він у підвалі брудного будинку і столярював для «рівноваги тіла й душі». З ним було нудно. Читання книги Мілля не захоплювало мене, скоро основні положення економіки здались дуже знайомими мені, я за своїх їх безпосередньо, вони були написані на шкірі моїй, і мені здалося, що не варто було писати товсту книгу складними словами про те, що цілком ясно для кожного, хто витрачає сили свої заради благополуччя й затишку «чужого дяді». З великим напруженням висиджував я дві, три години в ямі, насиченій запахом клею, розглядаючи, як по брудній стіні лазять стоноги.

Одного разу віровчитель запізнився прийти у звичний час, і ми, думаючи, що він уже не прийде, влаштували

маленький бенкет, купивши пляшку горілки, хліба та огірків. Раптом повз вікно швидко мигнули сірі ноги нашого учителя; тільки встигли ми сховати горілку під стіл, як він з'явився серед нас, і почалося глумачення мудрих висновків Чернишевського. Ми всі сиділи нерухомо, як істукани, з страхом чекаючи, що хто-небудь з нас перекине пляшку ногою. Перекинув її наставник, перекинув і, глянувши під стіл, не сказав і слова. Ох, вже краще б він добре вилаявся!

Його мовчання, суворе обличчя і ображено примуржені очі страшенно збентежили мене. Позираючи слідлоба на багрові від сорому обличчя моїх товаришів, я почував себе злочинцем проти віровчителя і щиро жалів його, хоч горілку й купили не з моєї ініціативи.

На читаннях було нудно, хотілося піти в Татарську слободу, де живуть якимось особливим, охайним життям добродушні, ласкаві люди; вони говорять смішно покрученою російською мовою; вечорами з високих мінаретів їх кличуть в мечеті дивні голоси муедзинів,— мені думалося, що в татар усе життя побудоване інакше, незнайомо мені, не схоже на те, що я знаю і що не радує мене.

Мене вабило на Волгу до музики трудового життя; ця музика і досі приємно охмеляє серце моє; мені добре пам'ятний день, коли я вперше відчув героїчну поезію праці.

Біля Казані сіла на камінь, проламавши днище, велика баржа з перським товаром; артіль вантажників взяла мене перевантажувати баржу. Був вересень, дув верховий вітер, по сірій ріці сердито стрибали хвилі, вітер, люто зриваючи їх гребені, кропив ріку холодним дощем. Артіль, людей з півсотні, похмуро розташувалась на палубі порожньої баржі, кутаючись рогожами й брезентом; баржу тяг маленький буксирний пароплав, задихаючись, викидаючи в дощ червоні снопи іскор.

Вечоріло. Свинцеве, мокре небо, темніючи, спускалось над рікою. Вантажники бурчали й лайались, проклинаючи дощ, вітер, життя, ліниво повзали по палубі, намагаючись сховатись від холоду й вогкості. Мені здавалося, що ці напівсонні люди не здатні до роботи, не врятують вантажу, що гине.

Опівночі допливли до перекату, причалили порожню баржу борт об борт до тієї, що сиділа на камені; артіль-

ний староста, ущипливий дідок, рябий хитрун і лихослов, з очима й носом шуліки, зірвавши з лисого черепа мокрий картуз, крикнув високим, баб'ячим голосом:

— Моліться, хлопці!

В темноті, на палубі баржі, вантажники збилися в чорну купу і забурчали, як ведмеді, а староста, кінчивши молитися раніше за всіх, заверещав:

— Ліхтарів! Ну, молодчики, покажіть роботу! Чесно, дітки! З богом — починай!

І важкі, лінівні, мокрі люди почали «показувати роботу». Вони, наче в бій, кинулись на палубу і в трюми затонулої баржі,— з гиком, ревом, з приказками. Круг мене з легкістю пухових подушок літали мішки рису, тюки ізюму, шкір, каракуля, бігали кремезні постаті, підбадьорюючи одна одну криком, свистом, міцною лайкою. Трудно було повірити, що так весело, легко й споро працюють ті ж самі важкі, понурі люди, які тільки що похмуро нарікали на життя, на дощ і холод. Дощ пішов густіший, холодніший, вітер дужчав, зриваючи сорочки, закидаючи подоли на голови, оголюючи животи. У мокрій п'яній слабокму світлі шести ліхтарів металися чорні люди, глухо гупаючи ногами об палуби барж. Працювали так, наче зголодніли на працю, наче давно чекали втіхи шпурляти з рук на руки чотирипудові мішки, бігом ганяти з тюками на спині. Працювали граючися, з веселим захопленням дітей, з тією п'яною радістю працювати, солодшою за яку є тільки обійми жінки.

Великий бородатий чоловік у піддвовці, мокрий, слизький,— мабуть, власник вантажу або довірений його,— раптом закричав збуджено:

— Молодчики — відерце ставлю! Розбійнички — двоє вряд! Не здавай!

Кілька голосів зразу з усіх боків п'яними густо ревнули:

— Трое відер!

— Трое ставлю! Держись!

І вихор роботи ще посилювався.

Я теж хапав мішки, носив, кидав, знову біг і хапав, і здавалося мені, що і сам я і все навколо закружляло в бурхливому танці, що ці люди можуть так страшно й весело працювати без втоми, не шкодуючи себе,— місяці, роки, що вони можуть, ухопившись за дзвіниці й мінарети міста, стягти його з місця куди схочуть.

Я жив тієї ночі в радості, якої ще не зазнавав, душу осявало бажання прожити все життя в цьому напів-безумному захваті діяння. За бортами танцювали хвилі, перішив по палубах дощ, свистів над рікою вітер, в сірій імлі світанку навально й невтомно бігали напівголі, мокрі люди і кричали, сміялися, любуючись на свою силу, свою працю. А тут ще вітер розірвав важку масу хмар, і на синій яскравій плямі небес блиснув злегка рожевий промінь сонця — його зустріли дружним ревом веселі звірі, струшуючи мокрою шерстю милих морд. Обнімати й цілувати хотілось цих двоногих звірів, таких розумних і спритних в роботі, так самозабутньо захоплених нею.

Здавалося, що проти такої радісно-розлюченої сили ніщо не може вистояти, вона здатна робити чудеса на землі, може вкрити всю зсмлю за одну ніч прекрасними палацами й містами, як про це говорять віщі казки. Подивившись хвилину, дві на працю людей, сонячний промінь не подолав тяжкої товщі хмар і потонув серед них, як дитина в морі, а дощ перетворився на зливу.

— Шабаш! — крикнув хтось, але йому люто відповіли:

— Я тебе пошабашу!

І до другої години дня, поки не перевантажили весь крам, напівголі люди працювали без відпочинку, під заливним дощем і різким вітром, змусивши мене благоговійно зрозуміти, якими могутніми силами багата людська земля.

Потім перейшли на пароплав і там всі поснули, як п'яні, а приїхавши в Казань, вивалились на пісок берега потоком сірої грязі й пішли в трактир пити троє відер горілки.

Там до мене підійшов злодій Башкін, оглянув мене й спитав:

— Що з тобою робили?

Я з захватом розповів йому про роботу, він вислухав мене і, зітхнувши, сказав презирливо:

— Дурень! І — гірше за те — ідіот!

Посвітуючи, виляючи тілом, як риба, він поплив собі серед тісно зсунених столів, — біля них гучно бенкетували вантажники, в кутку хтось, тенором, заспівував похабну пісню:

Ех, нічною порою це діло було,
Вийшла бариня в сад прогулятися, гей!

Десяток голосів оглушливо заревів під ляскіт долонь по столах:

Сторож місто сторожить,
Бачить — бариня лежить...

Регіт, свист, і гримлять слова, які одчайдушним цинізмом, мабуть, не мають рівних на землі.

Хтось познайомив мене з Андрієм Деренковим, власником маленької бакалійної крамниці, що ховалася в кінці убогої, вузької вулиці, над яром, заваленим сміттям.

Деренков, сухорукий чоловічок, з добрим обличчям у світлій борідці й розумними очима, мав найкращу в місті бібліотеку заборонених і рідкісних книжок, ними користувалися студенти численних учбових закладів Казані й різні революційно настроєні люди.

Крамниця Деренкова містилася в низенькій прибудові до будинку скопця-мінйяла, двері з крамниці вели у велику кімнату, її ледве освітлювало вікно у двір, за цією кімнатою, продовжуючи її, містилась тісна кухня, за кухнею в темних сінях між прибудовою і будинком, в кутку таїлась хижка, і в ній переховувано підступну бібліотеку. Частина її книг була переписана пером у товсті зошити, — такими були «Історичні листи» Лаврова, «Що робити?» Чернишевського, деякі статті Писарева, «Цар-Голод», «Хитра механіка», — всі ці рукописи були дуже позачитувані, пом'яті.

Коли я, вперше, прийшов до крамниці, Деренков, зайнятий з покупцями, кивнув мені на двері в кімнату, я зайшов туди і бачу: в сутінку, в кутку, стоїть на колінах, розчулено молячись, маленький дідок, схожий на портрет Серафима Саровського. Щось неладне, суперечливе відчув я, дивлячися на дідка.

Про Деренкова мені говорили як про «народника»; в моїй уяві народник — революціонер, а революціонер не повинен вірити в бога, богомільний дідок видався мені зайвим у цьому домі.

Кінчивши молитися, він старанно пригладив біле волосься на голові й бороді, придивився до мене й сказав:

— Андріїв батько. А ви хто будете? Он як? А я думав — перевдягнений студент.

— Навіщо ж студентові перевдягатися? — спитав я.

— Авжеж,— тихо обізвався дідок,— як не перевдягатися — бог побачить!

Він пішов на кухню, а я, сидячи біля вікна, задумався і раптом почув вигук:

— Ось він який!

Біля одвірка дверей у кухню стояла дівчина, одягнена в біле, її світле волосся було коротко підстрижене, на блідому, пухлому обличчі сяяли, посміхаючись, сині очі. Вона була дуже схожа на ангела, як їх зображують дешеві олеографії.

— Чого ви злякались? Хіба я така страшна? — говорила вона тонким, тремливим голосом і обережно, повільно посувалася до мене, держачися за стіну, наче вона йшла не по твердій підлозі, а по хисткому канату, натягненому в повітрі. Це невміння ходити ще більше робило її подібною до істоти з іншого світу. Вона вся здригалася, наче в ноги їй впиналися голки, а стіна пекла її по-дитячому пухлі руки. І пальці рук були дивно нерухомі.

Я стояв перед нею мовчки, охоплений почуттям дивного збентеження і жалю. Все незвичайне в цій темній кімнаті!

Дівчина сіла на стілець так обережно, наче боялась, що стілець вилетить з-під неї. Просто, як ніхто цього не робить, вона розповіла мені, що тільки п'ятий день як почала ходити, а до того майже три місяці лежала в ліжку — у неї віднялися руки й ноги.

— Це — нервова хвороба така,— сказала вона, посміхаючись.

Пам'ятаю, мені хотілося, щоб її кваліть була пояснена якимось інакше; нервова хвороба — це надто просто для такої дівчини і в такій дивній кімнаті, де всі речі боязко попритулялись до стін, а в кутку, перед іконами, надто яскраво горить вогник лампади і по білій скатерті великого обіднього столу безпричинно повзає тінь її мідних ланцюжків.

— Мені багато говорили про вас,— отож я й схотіла глянути, який ви,— чув я по-дитячому тонкий голос.

Ця дівчина розглядала мене якимось нестерпним поглядом, щось проникливо читаюче бачив я в синіх очах. З такою дівчиною я не міг — не вмів говорити. І мовчав, розглядаючи портрети Герцена, Дарвіна, Гарібальді.

З крамниці вискочив підліток одних років зо мною, білявий, з нахабними очима, він зник на кухні, крикнувши ламким голосом:

— Ти чого вилізла, Мар'є?

— Це мій молодший брат, Олексій,— сказала дівчина.— А я — вчусь на акушерських курсах, та, бач, захворіла. Чому ви мовчите? Ви — сором'язливий?

Прийшов Андрій Деренков, засунувши за пазуху свою суху руку; мовчки погладив сестру по м'якому волоссі, розкошлав його і став питати — якої роботи я шукаю?

Потім зайшла рудокудра, струнка дівчиця з зеленкуватими очима, строго подивилась на мене і, взявши білу дівчину під руку, повела її, сказавши:

— Годі, Мар'є!

Ім'я не личило дівчині, було грубе для неї.

Я теж пішов, дивно схвильований, а через день, увечері, знову сидів у цій кімнаті, намагаючися зрозуміти — як і чим живуть у ній? Жили — дивно.

Милий, лагідний старик Степан Іванович, біленький і наче прозорий, сидів у куточку й дивився звідти, ворухачи темними губами, тихо посміхаючися, ніби просив:

«Не чіпайте мене!»

В ньому жив заячий переляк, тривожне передчуття нещастя — це було ясно мені.

Сухорукий Андрій, одягнений в сіру куртку, вибруднену на грудях олією і борошном до твердості деревесної кори, ходив по кімнаті якимось боком, винувато посміхаючись, наче дитина, якій тільки що простили якийсь вибрик. Йому допомагав торгувати Олексій — ледачий, грубий парубок. Третій брат, Іван, учився в учительському інституті і, живучи там в інтернаті, бував дома тільки святами; це був маленький, чисто одягнений, гладенько причесаний чоловічок, схожий на старого чиновника. Хвора Марія жила десь на горищі й нечасто спускалася вниз, а коли вона приходила, я почував себе ніяково, наче мене зв'язувало невидимими путами.

Господарство Деренкових вела сожителька домовласника-скопця, висока худорлява жінка з обличчям дерев'яної ляльки і строгими очима лихої черниці. Тут же вертілась її дочка, руда Настя; коли вона дивилась зеленими очима на мужчин — ніздрі її гострого носа здригалися.

Але справжніми господарями в квартирі Деренкових були студенти університету, духовної академії, ветеринарного інституту,— галасливе зборище людей, які жили в настрої піклування про російський народ, в нескінченній

тривозі про майбутнє Росії. Завжди збуджені статтями газет, висновками з шойно прочитаних книг, подіями в житті міста й університету, вони вечорами збігалися в крамничку Деренкова з усіх вулиць Казані для завзятих суперечок і тихого шепоту по кутках. Приносили з собою товсті книги і, тикаючи пальцями в сторінки їх, кричали один на одного, стверджуючи істини, кому яка подобалась.

Звісно, я погано розумів ці суперечки, істини губились для мене в рясноті слів, як зірочки жиру в ріденькому супі бідноти. Деякі студенти нагадували мені стариків-начотчиків сектантського Поволжя, але розумів, що бачу людей, які готуються змінити життя на краще, і хоча ширість їх захлиналася в бурхливому потоці слів, та — не тонула в ньому. Задачі, які вони намагались розв'язувати, були ясні мені, і я відчував себе особисто зацікавленим у вдалому розв'язанні цих задач. Часто мені здавалося, що в словах студентів звучать мої німі думи, і я ставився до цих людей майже з захватом, як полонений, якому обіцяють свободу.

Вони ж дивились на мене, як столярі на кусок дерева, з якого можна зробити не зовсім звичайну річ.

— Самородок! — рекомендували вони мене один одному, з такою ж гордістю, як вуличні хлопчики показують один одному мідний п'ятак, знайдений на бруку. Мені не подобалось, коли мене іменували — «самородком» і «сином народу», — я відчував себе пасинком життя і, часом, дуже відчував вагу сили, яка керувала розвитком мого розуму. Так, побачивши у вікні книгарні книгу, озаглавлену невідомими мені словами «Афоризми й максими», я запалився бажанням прочитати її і попросив студента духовної академії дати мені цю книгу.

— Здоровенькі були! — іронічно вигукнув майбутній архієрей, чоловік з головою негра, — кучерявий, товстогубий, зубатий. — Це, брат, дурниця. Ти читай, що дають, а в галузь, тобі не належну, — не лізь!

Грубий тон учителя дуже вразив мене. Книгу я, звичайно, купив, заробивши частину грошей на пристанях, а частину позичивши у Андрія Деренкова. Це була перша серйозна книга, яку я купив, вона й досі збереглася в мене.

Взагалі — зо мною поводитись досить строго: коли я прочитав «Азбуку соціальних наук», мені здалося, що

роль пастуших племен в організації культурного життя перебільшена автором, а заповзятливі бродяги, мисливці—скривджені ним. Я розповів про свої сумніви одному філологу, — а він, намагаючись надати баб'ячому обличчю своєму вираз значущий, цілу годину говорив мені про «право критики».

— Щоб мати право критикувати—треба вірити в якусь істину, — у що вірите ви? — спитав він мене.

Він читав книги навіть на вулиці, — іде по панелі, закривши обличчя книгою, і штовхає людей. Валяючись у себе на горищі в голодному тифі, він кричав:

— Мораль повинна гармонійно поєднувати в собі елементи свободи й примусу, — гармонійно, гар-гар-гарм...

Нижній чоловік, напівхворий від хронічного недоїдання, виснажений упертим шуканням тривкої істини, він не знав ніяких радощів, крім читання книг, і, коли йому здавалося, що він примирив суперечності двох сильних умів, його милі, темні очі по-дитячому щасливо посміхалися. Років через десять після життя в Казані я знову зустрів його в Харкові, він одбув п'ять років заслання в Кем і знову вчився в університеті. Мені здалося, що він живе в мурашиній купі суперечливих думок; гинучи від туберкульозу, він намагався примирити Ніцше з Марксом, харкав кров'ю і хрипів, хапаючи мої руки холодними липкими пальцями:

— Без синтезу — неможливо жити!

Він помер по дорозі в університет у вагоні трамвая.

Чимало бачив я таких великомучеників розуму ради, — пам'ять про них священна для мене.

Десятків два отаких людей збиралося в квартирі Деренкова, — серед них був навіть японець, студент духовної академії Пантелеймон Сато. Часом приходив великий, широкогрудий чоловік, з густою широченною бородою і татарському голеною головою. Він здавався туго зашитим в сірий козакин, застебнутий на гапlickи до підборіддя. Звичайно він сидів де-небудь в кутку, покурюючи коротеньку люльку і дивлячись на всіх сірими, спокійно читаючими очима. Його погляд часто й пильно зупинявся на моєму обличчі, я почував, що серйозний цей чоловік в думці зважає мене і, чомусь, побоювався його. Його мовчазність дивувала мене; всі навколо говорили гучно, багато, рішуче, і чим різкіше звучали слова, тим більше, звичайно, вони подобались мені; я дуже довго

не догадувався, як часто в різких словах ховаються думки мізерні й лицемірні. Про що мовчить цей бородатий богатир?

Його звали Хохол, і, здається, ніхто, крім Андрія, не знав його ймення. Незабаром мені стало відомо, що чоловік цей недавно повернувся з заслання, з Якутської області, де він прожив десять років. Це посилило мій інтерес до нього, але не надало мені сміливості познайомитися з ним, хоч я не страждав ні на сором'язливість, ні на полохливість, а, навпаки, хворів на якусь тривожну цікавість, на жадобу все знати і якомога швидше. Ця якість все життя заважала мені серйозно взятися до чогось одного.

Коли говорили про народ, я з подивом і недовірою до себе відчував, що на цю тему не можу думати так, як думають ці люди. Для них народ був втіленням мудрості, духовної краси і добросердя, істотою майже богоподібною і єдиносущною, змістилицем начал всього прекрасного, справедливого, величного. Я не знав такого народу. Я бачив теслярів, вантажників, мулярів, знав Якова, Осипа, Григорія, а тут говорили саме про єдиносущний народ і ставили себе кудись нижче за нього, в залежність від його волі. Мені ж здавалося, що саме ці люди втілюють у собі красу й силу думки, в них зосереджена й горить добра, людинолюбна воля до життя, до свободи будівництва його за якимось новим канонам людинолюбства.

Саме людинолюбства не помічав я в людцях, між якими жив до того часу, а тут воно звучало в кожному слові, горіло в кожному погляді.

Відсвіжуючим дощем падали на серце моє розмови народопоклонників, і дуже допомогла мені наївна література про похмуре життя села, про великомученика-мужика. Я відчув, що, тільки дуже міцно, дуже пристрасно люблячи людину, можна почерпнути з цієї любові необхідну силу для того, щоб знайти й зрозуміти смисл життя. Я перестав думати про себе і почав уважніше ставитися до людей.

Андрій Деренков довірливо розповів мені, що скромні прибутки його торгівлі цілком ідуть на допомогу людям, які вірять: «щастя народу — насамперед». Він вертівся серед них, наче щиро віруючий дячок за архієрейською службою, не приховуючи захоплення перед смілою мудрістю книгогризів; щасливо посміхаючись, заклавши суху

руку за пазуху, смикаючи другою рукою в усі боки м'яку борідку свою, він питає мене:

— Хороше? Отож!

І, коли проти народників еретично заперечував ветеринар Лавров — чоловік з дивним голосом, подібним до гелготу гусака, — Деренков, злякано заплющуючи очі, шепотів:

— Який баламут!

Його ставлення до народників було близьке до мого, але ставлення студентства до Деренкова здавалось мені грубуватим і недбалим ставленням папів до наймита, трактирного лакея. Сам він цього не помічав. Часто, провівши гостей, він залишав мене ночувати, ми чистили кімнату і потім, лежачи на підлозі, на повсті, довго дружнім шепотом розмовляли в півночі, ледь освітлений вогником лампади. З тихою радістю віруючого він казав мені:

— Назбираються сотні, тисячі таких хороших людей, позаймають в Росії всі значні місця і зразу змінять все життя!

Він був років на десять старший за мене, і я бачив, що рудоволоса Настя дуже подобається йому, він намагається не дивитися в її задержані очі, при людях говорить з нею сухувато, командуючим голосом хазяїна, але провадив її тужним поглядом, а розмовляючи наодинці з нею, ніяково і боязко посміхався, смикаючи борідку.

Його маленька сестричка стежила за словесними битвами теж із куточка; дитяче обличчя її смішно надувалося напруженою увагою, очі широко розплющувалися, а коли звучали особливо різкі слова, — вона шумно зітхала, наче на неї бризнули крижаною водою. Біля неї статечним півнем походжав рудуватий медик, він говорив з нею таємничим напівшепотом і значливо хмурих брови. Все це було надзвичайно цікаво.

Та — прийшла осінь, життя без постійної роботи стало неможливе для мене. Захоплений всім, що творилось навколо, я працював все менше, і жив чужим хлібом. Треба було шукати на зиму «місця», і я знайшов його в крендельній пекарні Василя Семенова.

Цей період життя змалював я в оповіданнях «Хазяїн», «Коновалов», «Двадцять шість і одна» — тяжкий час! Однак — повчальний.

Тяжко було фізично, ще тяжче — морально.

Коли я опустився в підвал майстерні, межі мною й

людьми, бачити й слухати яких стало вже потребою для мене, виросла «стіна забуття». Ніхто з них не ходив до мене в майстерню, а я, працюючи чотирнадцять годин на добу, не міг ходити до Деренкова в будні; в свята ж або спав або залишався з товаришами по роботі. Частина з них з перших же днів стала дивитись на мене як на потішного блазня, деякі поставилися з наївною любов'ю дітей до людини, яка вміє розповідати цікаві казки. Чорт його знає, що я говорив цим людям, але, розуміється, все, що могло подати їм надію на можливість іншого, легшого й розумнішого життя. Інколи це вдавалося мені, і, бачачи, як набряклі обличчя освітлюються людським смутком, очі спалахують образою та гнівом,— я почував себе святково і з гордістю думав, що «працюю в народі», «освічую» його.

Але, звісно, частіше доводилось мені відчувати своє безсилля, нестачу знань, невміння відповісти навіть на найпростіші питання побуту, життя. Тоді я почував себе скинутим у темну яму, де люди копошаться, як сліпа черва, намагаючись тільки забути дійсність і знаходячи це забуття в шинках та холодних обіймах проституток.

Одвідування публічних домів було обов'язкове щомісяця в день одержання заробітку; про цю втіху мріяли вголос за тиждень до щасливого дня; а проживши його — довго розповідали один одному про пережиті насолоди. В цих розмовах цинічно пишались статевою енергією, жорстоко глумилися з жінок, говорили про них, гидливо спльовуючи.

Але — дивно! — за всім цим я чув—мені ввижались— печаль і сором. Я бачив, що в «домах утіхи», де за карбованця можна було купити жінчину на цілу ніч, мої товариші поводитись ніяково, винувато,— це здавалось мені природним. А деякі з них тримались надто розв'язно, з молодечтвом, у якому я почував нарочитість і фальш. Мене моторошно інтересували взаємини статей, і я стежив за цим з особливою гостротою. Сам я ще не знав ласки жінки, і це ставило мене в неприємну позицію: з мене зло глузували і жінки й товариші. Скоро мене перестали запрошувати в «доми втіхи», заявивши одверто:

— Ти, брат, з нами не ходи.

— Чому?

— Та вже так! Ніяково з тобою.

Я чіпко вхопився за ці слова, відчуваючи в них щось

важливе для себе, але не дістав пояснення більш зрозумілого.

— Який ти! Сказано тобі — не ходи! Нудно з тобою...

І тільки Артем сказав, посміхаючись:

— Наче при попі чи при батькові.

Дівці спочатку висміювали мою стриманість, потім стали питати з образою:

— Гидуеш?

Сорокалітня «дівчина», пишна й вродлива полька Тереза Борута, «економка», дивлячись на мене розумними очима породистої собаки, сказала:

— Даймо спокій йому, подруги,— у нього, обов'язково, наречена є — еге ж? Такий силач обов'язково нареченою держиться, більш нічим!

Алкоголічка, вона пила запоєм і п'яна була невимовно огидна, а в тверезому стані дивувала мене вдумливим ставленням до людей і спокійним шуканням змісту в їх діяннях.

— А найбільш незрозумілий народ, це, обов'язково, студенти академії, егеж,— розповідала вона моїм товаришам.— Вони отаке роблять з дівчатами: звелять намазати підлогу милом, поставлять голу дівчину рачки, руками-ногами на тарілки і штовхають її в зад — чи далеко поїде по підлозі? Отак — одну, так і другу. От. Навіщо це?

— Ти брешеш! — сказав я.

— Ой, ні! — скрикнула Тереза, не ображаючись, спокійно, в спокої цьому було щось пригнічуюче.

— Ти вигадала це!

— Як же можна таке вигадати дівчині? Хіба я — божевільна? — спитала вона, витріщивши очі.

Люди прислухались до нашої спірки з жадібною увагою, а Тереза все розповідала про ігри гостей безстрашним тоном людини, якій потрібно тільки одно: зрозуміти — навіщо це?

Слухачі з огидою плювались, дико лаяли студентів, а я, бачачи, що Тереза збуджує ворожнечу до людей, яких я вже вподобав, казав, що студенти люблять народ, бажують йому добра.

— Так то — студенти з Воскресенської вулиці, цивільні, з університету, а я говорю про духовних, з Арського поля! Вони, духовні, сироти всі, а сирота росте, обов'язково, злодієм чи бешкетником, поганою людиною росте, він-бо ні до чого не прив'язаний, сирота!

Спокійні оповідання «економки» та злостиві скарги дівчат на студентів, чиновників, і взагалі на «чисту публіку» викликали в товаришів моїх не тільки огиду й вороженечу, але майже радість, вона виражалась словами:

— Значить — освічені гірші за нас!

Мені тяжко й гірко було чути ці слова. Я бачив, що в напівтемні, маленькі кімнати стікається, наче в ями, весь бруд міста, закипає на чадному вогні і, насичений вороженечою, злобою, знову виливається в місто. Я спостерігав, як у цих шпарах, куди інстинкт і нудьга життя загання людей, створюються із безглузких слів зворушливі пісні про тривоги й муки кохання, як виникають потворні легенди про життя «освічених людей», зароджується насмішквате й вороже ставлення до незрозумілого, і бачив, що «дома втіхи» стають університетами, звідки мої товариші виносять знання дуже отруйного характеру.

Дивився я, як по брудній підлозі рухаються, ліниво човгаючи ногами, «дівчата для радості», як огидно трясуться їх дряблі тіла під настирливий вереск гармонії або під дратівний тріск струн розбитого піаніно, дивився — і в мене зароджувались якісь неясні, але тривожні думки. З усього навколо стікала нудьга, отруюючи душу безсилим бажанням кудись втекти.

Коли, в майстерні, я починав розповідати про те, що є люди, які некорисливо шукають шляхів до свободи, до щастя народу, — мені заперечували:

— А он дівки не те кажуть про них!

І нещадно, з цинічною злістю висміювали мене, а я був запальним цуцням, почував себе не дурнішим і сміливішим за дорослих собак, — я теж злився. Починаючи розуміти, що думки про життя не менш тяжкі, ніж саме життя, я, часом, відчував у душі спалахи ненависті до уперто терплячих людей, з якими працював. Мене особливо обурювала їх здатність терпіти, покірлива безнадійність, з якою вони підкорялися напівбезумним знущанням п'яного хазяїна.

І — як навмисне! — саме в ці тяжкі дні мені довелось познайомитися з ідеєю цілком новою, яка хоч була й органічно ворожа мені, але все-таки дуже збентежила мене.

В одну з тих хуртовинних ночей, коли здається, що вітер, злісно виючи, пошматував сіре небо на найдрібніші клапті і вони сиплються на землю, ховаючи її під заме-

тами крижаної куряви, і здається, що кінчилося життя землі, сонце погашено, не зійде більше,— в таку ніч, на масницю я повертався до майстерні від Деренкових. Ішов, заплющивши очі, проти вітру, крізь каламутне кипіння сірого хаосу і раптом — упав, наскочивши на чоловіка, що лежав упоперек панелі. Ми обидва вилаялись, я — по-російському, він — французькою мовою:

— О, диявол...

Це розбуркало мою цікавість, я підвів його, поставив на ноги,— він був маленький на зріст, легкий. Штовхаючи мене, він гнівно кричав:

— Моя шапка, чорт вас забери! Віддайте шапку! Я — замерзну!

Знайшовши в снігу шапку, я струсив її, надів на його йоржисту голову, але він зірвав шапку і, махаючи нею, лаявся двома мовами: гнав мене:

— Геть!

Раптом кинувся вперед і втонув у киплячій каші. Ідучи далі, я знову побачив його — він стояв, обнявши дерев'яний стовп погашеного ліхтаря, і переконливо говорив:

— Лено, я гину... о Лено...

Очевидно, він був п'яний, і, мабуть, замерз би, коли б я покинув його на вулиці. Я спитав, де він живе.

— Яка це вулиця? — закричав він із слізьми в горло.— Я не знаю, куди йти.

Я обняв його за талію і повів, допитуючи, де він живе.

— На Булаку,— бубонів він, здригаючись.— На Булаку... там — лазні,— дім...

Ішов він непевно, плутаючись, і заважав мені йти; я чув, як цокотіли його зуби:

— Сі тю саве,— бурмотів він, штовхаючи мене.

— Що ви кажете?

Він зупинився, підняв руку і сказав виразно — з гордістю, як здалось мені:

— Сі тю саве у же те мен...¹

І засунув пальці руки в рот собі, хитаючись, майже падаючи. Присівши, я взяв його на спину собі й поніс, а він, впираючися підборіддям у череп мій, бурчав:

— Сі тю саве... Але я замерзаю, о боже...

На Булаку я ледве добився від нього, в якому будинку він живе, нарешті ми влізли в сіни маленького

¹ Коли б ти знав, куди я тебе веду... (франц.) — Ред.

флігеля, схованого в глибині двору у вихорі снігу. Він намацав двері, обережно постукав і зашпів:

— Шш! Тихіше...

Двері відчинила жінка в червоному капоті, з засвіченою свічкою в руці; давши нам дорогу, вона мовчки відійшла набік і, вийнявши звідкись лорнет, стала розглядати мене.

Я сказав їй, що в чоловіка, здається, померзли руки і його необхідно роздягти і покласти в ліжко.

— Так? — спитала вона звучно й молодо.

— Руки треба занурити в холодну воду...

Вона мовчки показала лорнетом в куток, — там, на мольберті, стояла картина — ріка, дерева. Я здивовано глянув у обличчя жінки, дивно нерухоме, а вона відійшла в куток кімнати, до стола, на якому горіла лампа під рожевим абажуром, сіла там і, взявши з стола червоного вальєта, стала розглядати його.

— У вас нема горілки? — голосно спитав я. Вона не відповіла, розкладаючи на столі карти. Чоловік, якого я привів, сидів на стільці, низько нахиливши голову, звисивши вздовж тулуба червоні руки. Я поклав його на диван і став роздягати, нічого не розуміючи, живучи, як уві сні. Стіна передо мною над диваном була геть уся вкрита фотографіями, серед них тьмяно світився золотий вінок в білих бантах стрічки, на кінці її золотими літерами було надруковано:

«Незрівнянній Джільді»

— Чорт забери — обережніше! — застогнав чоловік, коли я почав розтирати йому руки.

Жінка заклопотано й мовчки розкладала карти. Обличчя в неї гостроносе, пташине, його освітлюють великі, нерухомі очі. Ось вона руками дівчинки-підлітка підбила сиве своє волосся, пишне, як парик, і спитала тихо, але звучно:

— Ти бачив Мишу, Жорж?

Жорж відштовхнув мене, швидко сів і квапливо сказав:

— Але ж він поїхав до Києва...

— Так, до Києва, — повторила жінка, не одводячи очей від карт, і я помітив, що голос у неї звучить однотонно, невиразно.

— Він скоро приїде...

— Так?

— О, так! Скоро.

— Так? — повторила жінка.

Напівроздягнений Жорж скочив на підлогу і за два стрибки став на коліна біля ніг жінки, кажучи їй щось по-французькому.

— Я спокійна, — по-російському відповіла вона.

— Я — заблудився, знаєш? Хуртовина, страшений вітер, я думав — замерзну, — поквалливо розповідав Жорж, глядячи її руку, що лежала на коліні. Йому було років сорок, червоне товстогубе обличчя його з чорними вусами здавалося зляканим, тривожним, він міцно потирав сиву щетину волосся на своєму круглому черепі і говорив дедалі тверезіше.

— Ми завтра ідемо до Києва, — сказала жінка, чи то — питаючи, чи то — стверджуючи.

— Егеж, завтра! І тобі треба відпочити. Чому ти не ляжеш? Вже дуже пізно...

— Він не приїде сьогодні, Миша?

— О, ні! Така хуртовина... Ходімо, ляж...

Він повів її в маленькі двері за шафою книг, взявши лампу з стола. Я довго сидів сам, ні про що не думаючи, слухаючи його тихий, хрипкуватий голос. Кошлаті лапи човгали по шибках вікна. В калюжі талого снігу боязко відбивалось полум'я свічки. Кімната була тісно заставлена речами, теплий дивний запах сповнював її, присипляючи думку.

Ось Жорж з'явився, похитуючись, держачи в руках лампу, абажур її дрібно цокотів об скло.

— Лягла.

Поставив лампу на стіл, задумливо зупинився серед кімнати і заговорив, не дивлячись на мене:

— Ну, що ж? Без тебе, мабуть, я загинув би... Дякую! Ти хто?

Він схилив голову набік, прислухаючись до шарудіння в сусідній кімнаті і здригаючись.

— Це ваша дружина? — тихенько спитав я.

— Дружина. Все. Все життя! — виразно, неголосно, дивлячись на підлогу, сказав цей чоловік і знову почав міцно розтирати голову долонями.

— Чаю випити, — га?

Він неуважливо пішов до дверей, але спинився, згадавши, що служниця об'їлась рибою і її відправили до лікарні.

Я запропонував поставити самовар, він на знак згоди кивнув головою і, очевидно, забувши, що напіввродягнений, шльопаючи босими ногами по мокрій підлозі, одвів мене у маленьку кухню. Там, притулившись спиною до печі, він повторив:

— Без тебе — я б замерз,— дякую!

І раптом, здригнувшись, втупився в мене злякано розширеними очима.

— Що ж було б з нею тоді? О, господи...

Швидко, пошепки, дивлячися в темний отвір дверей, він сказав:

— Ти бачиш,— вона хвора. У неї застрелився син, музикант, у Москві, а вона все жде його, ось уже два роки майже...

Потім, коли ми пили чай, він подоладно, незвичними словами розповів, що жінка — поміщиця, він — учитель історії, був репетитором її сина, закохався в неї, вона покинула чоловіка-німця, барона, співала в опері, вони жили дуже гарно, хоч перший чоловік всяко намагався зіпсувати їй життя.

Розповідав він, примруживши очі, напружено придивляючись до чогось у напівтьмі брудної кухні, з прогнилою біля печі підлогою. Обпікався, сьорбаючи чай, обличчя його морщилося, круглі очі лякливо кліпали.

— Ти — хто? — ще раз спитав він.— Ага, крендельник, робітник. Дивно. Несхоже. Що це значить?

Слова його звучали неспокійно, він дивився на мене недовірливо, поглядом зацькованого.

Я коротко розповів про себе.

— Он як? — тихо вигукнув він.— Егеж, он як...

І раптом пожвавішав, питаючи:

— Ти знаєш казку про «Гидке каченя»? Читав?

Обличчя його скривилося, він почав говорити з гнівом, дивуючи мене неприродними — до вереску — підвищеннями хрипкуватого голосу.

— Ця казка — спокушає! В твої літа я теж подумав — чи не лебідь я? І — ось... Мав іти в академію — пішов в університет. Батько — священник — зрікся мене. Вивчав — у Парижі — історію злигоднів людства — історію прогресу. Писав, егеж. О, як це все...

Він підскочив на стільці, прислухався і потім сказав мені:

— Прогрес — це вигадано для самовтіхи! Життя — не-

розуміє, позбавлене глузду. Без рабства — нема прогресу, без підкорення більшості меншості — людство зупиниться на шляхах своїх. Бажаючи полегшити наше життя, нашу працю, ми тільки ускладнюємо його, збільшуємо працю. Фабрики й машини для того, щоб робити ще і ще машини, це — безглуздя! Дедалі більше стає робітників, а потрібен тільки селянин, виробник хліба. Хліб — це все, що треба взяти працею у природи. Чим менше потрібно людині — тим більше щаслива вопа, чим більше бажань — тим менше свободи.

Може — не в цих словах, але саме ці оглушливі думки вперше почув я, та ще в такій різкій, оголеній формі. Чоловік, заверещавши від збудження, боязко зупиняв погляд на дверях, відчинених до внутрішніх кімнат, хвилину слухав тишу і знову шепотів майже з люттю:

— Зрозумій,— кожному потрібно не багато: кусок хліба і жінчину...

Заговоривши про жінчину таємничим шепотом, словами, яких я не знав, віршами, яких не читав,— він раптом став схожий на злодія Башкіна.

— Беатріче, Фіаметта, Лаура, Нінон,— шепотів він імена, незнайомі мені, і розповідав про якихось закоханих королів, поетів, читав французькі вірні, відсікаючи ритми тонкою, голою по лікоть рукою.

— Любов і голод правлять світом,— чув я гарячий шепіт і згадав, що ці слова надруковані під заголовком революційної брошури «Цар-Голод», це надавало їм в моїх думках особливо важливого значення.

— Люди шукають забуття, розради, а не — знання!

Ця думка остаточно вразила мене.

Я пішов з кухні вранці,— маленький годинник на стіні показував шосту з хвилинами. Ішов у сірій імлі через замети, слухаючи виття хуртовини, і, згадуючи люте верещання розбитої людини, відчував, що її слова зупинилися десь у горлі в мене, душать. Не хотілося йти в майстерню, бачити людей і, несучи на собі купу снігу, я вештався вулицями Татарської слободи, поки стало видно і серед хвиль снігу почали виринати постаті жителів міста.

Більш я ніколи не зустрічав учителя і не хотів зустріти його. Але пізніше я не раз чув розмови про безглуздість життя і марність праці,— про це говорили неписьменні прочани, бездомні бродяги, «толстовці» і висококультурні люди. Говорив про це ієромонах, магістр богослов'я,

хімік, що працював над вибуховими речовинами, біолог-неовіталіст і багато інших. Але ці ідеї вже не впливали на мене так приголомшуюче, як тоді, коли я вперше познайомився з ними.

І тільки оце років два тому — більше як через тридцять літ після першої розмови на цю тему — я несподівано почув ці ж самі думки і майже в тих самих словах від старого знайомого мого, робітника.

Якось у мене з ним зав'язалась розмова «по ширості», і цей чоловік — «політичний верховод», як він, невесело посміхаючись, називав себе, — сказав мені з тією безстрашною ширістю, яку мають, здається, тільки російські люди:

— О. М., любий, нічого мені не треба, ні до чого все оце — академії, науки, аероплани, — зайве! Потрібен тільки куток тихий і — молодиця, щоб я її цілував, коли хочу, а вона мені чесно — душею й тілом — відповідала, — от! Ви — по-інтелігентському міркуєте, ви вже не нащ, а — отруєна людина, для вас ідея вища за людців, ви по-жидівському думаєте: людина — для суботи?

— Євреї не думають так...

— Чорт їх знає, як вони думають, — народець темний, — відповів він, кинувши недокурок цигарки в ріку і стежачи за ним.

Ми сиділи на набережній Неви, на гранітній лаві, місячної ночі, восени, обидва змучені днем марних хвилювань, наполегливого, але безуспішного бажання зробити щось добре, корисне.

— Ви з нами, а — не наш, ось що я кажу, — провадив він далі вдумливо, тихо. — Інтелігентам приємно непокоїтися, вони з далеких віків прилучились до бунтів. Як Христос був ідеалістом і бунтував для надземних цілей, — так і вся інтелігенція бунтує для утопії. Бунтує — ідеаліст, а з ним нікчемність, мерзенність, наволоч, і все — зо зла, бачать вони, що місця в житті немає для них. Робітник повстає для революції, йому потрібно домогтися правильного розподілу знарядь і продуктів праці. Захопивши владу остаточно, — думаєте, погодиться він на державу? Ні за що! Всі розійдуться і кожен, за свій страх, улаштує собі спокійний куточок...

— Техніка, кажете? Так вона ще тугіше затягає зашморг на шиї нашій, ще міцніше в'яже нас. Ні, треба звільнитися від зайвої праці. Людина спокою хоче. Фабрики

та науки спокою не дадуть. Одному — небагато треба. Навіщо я буду місто громадити, коли мені тільки маленький будиночок потрібен? Де купую живуть — там і водопроводи, і каналізація, і електрика. А — спробуйте без цього жити — як легко буде! Ні, багато зайвого у нас, і все це — від інтелігенції, отож я й кажу: інтелігенція — шкідлива категорія.

Я сказав, що ніхто не вміє так глибоко й рішуче обезсмысловати життя, як це робимо ми, росіяни.

— Найвільніший по духу народ, — посміхнувся мій співбесідник. — Тільки ви не сердьтеся, я правильно міркую, так мільйони наші думають, та — сказати не вміють... Життя треба влаштувати простіше, тоді воно буде милосердніше до людей...

Чоловік цей ніколи не був «толстовцем», не виявляв нахилу до анархізму, — я добре знаю історію його духовного розвитку.

Після розмови з ним я мимохіть подумав: а що, як справді мільйони російських людей тільки тому терплять тяжкі муки революції, що плекають в глибині душі надію визволитись від праці? Мінімум праці — максимум насолоди, це дуже привабливо і захоплює, як усе нездійсненне, як всяка утопія.

І мені пригадалися вірші Генріха Ібсена:

Я консерватор? О, ні!
Я той самий, ким був все життя,—
Не люблю переміщати фігури,
Та хотів би змішати всю гру.

Пам'ятаю одну революцію, —
Вона була розумніша за всі дальші
І могла б усе зруйнувати —
Розумію, звичайно, Всесвітній потоп.

Та — й тоді Диявола обійшли!
Ви знаєте — Ной став диктатором.

О, якщо можна зробити це чесніше,
Я не проти допомогти вам, —
Непокойтесь ви Всесвітнім потопом,
А я з радістю дам торпеду під ковчег!

Крамниця Деренкова давала мізерний прибуток, а кількість людей і «ділець», що потребували матеріальної допомоги, — дедалі більшала.

— Треба придумати що-небудь, — заклопотано мацаючи борідку, казав Андрій і винувато посміхався, тяжко зітхав.

Мені здавалося, що цей чоловік вважає себе засудженим на безстрокову каторгу допомоги людям і хоч примирився з карою, але все-таки часом вона обтяжує його.

Не раз, різними словами, я питав:

— Чому ви робите це?

Він, очевидно не розуміючи моїх запитань, відповідав на запитання — для чого? — говорив книжно й незрозуміло про тяжке життя народу, про необхідність освіти, знання.

— А — хочуть, шукають люди знання?

— Ну, аякже! Звичайно! Адже ви — хочете?

Так, я — хотів. Але — я пам'ятав слова учителя історії: «Люди шукають забуття, розради, а не — знання».

Для таких гострих ідей — шкідлива зустріч з людьми сімнадцяти років віком, ідеї притупляються від цих зустрічей, люди теж не виграють.

Мені стало здаватися, що я завжди помічав одне й те ж: людям подобаються цікаві оповідання тільки тому, що дають їм змогу забути на годину часу тяжке, але звичне життя. Чим більше «вигадки» в оповіданні, тим жадібніше слухають його. Найцікавіша та книга, в якій багато красивої «вигадки». Коротко кажучи — я плавав у чадному тумані.

Деренков придумав відкрити булочну. Пам'ятаю — було зовсім точно вираховано, що це підприємство повинно давати не менше тридцяти п'яти процентів на кожен оборот карбованця. Я повинен був працювати «підручним» пекаря і, як «своя людина», стежити, щоб отой пекар не крав борошна, яєць, масла і випеченого товару.

І ось я переселився з великого брудного підвалу в маленький, чистіший — нагляд за чистотою його лежав на моєму обов'язку. Замість артілі в сорок чоловік передо мною був один. У нього сиві скроні, гостра борідка, сухе, копчене обличчя, темні, задумливі очі й дивний рот: маленький, наче в окуня, губи пухлі, товсті і складені так, наче він в думці цілується. І щось насмішкувате світиться в глибині очей.

Він, звичайно, крав, — в першу ж ніч роботи він відклав набік десяток яєць, фунтів з три борошна і добрячий кусок масла.

— Це — куди піде?

— А це піде одній дівчиноньці,— по-дружньому сказав він ї, зморщивши перенісся, додав: — Хо-ороша дівчинка!

Я спробував переконати його, що крадіжка вважається злочином. Але — чи в мене неvistачило красномовства, чи я сам був недосить міцно переконаний в тому, що намагався довести,— промова моя не мала успіху.

Лежачи на ящику з тістом і дивлячись у вікно на зірки, пекар здивовано забурмотів:

— Він мене — вчить! Вперше бачить і — маєш — вчить! А сам утричі молодший за мене. Смішно..

Оглянув зірки й спитав:

— Немов бачив я тебе десь,— ти в кого працював? У Семенова? Це де бунтували? Так. Ну, значить, я тебе уві сні бачив..

Через кілька днів я помітив, що чоловік цей може спати скільки завгодно і в якому завгодно положенні, навіть стоячи, спершись на лопату Засинаючи, він підводив брови, і лице його дивно мінялось, набираючи іронічно здивованого виразу. А улюбленою темою його були оповідання про скарби та сни. Він переконано сказав:

— Землю я бачу наскрізь, і вся вона, як пиріг, скарбами начинена: казани грошей, скрині, горнята скрізь закопувані. Не раз було: бачу уві сні знайоме місце, скажемо, лазню,— під углом у ній скриня срібного посуду закопана. Прокинувся й пішов уночі копати, аршина півтора прокопав, бачу — вугілля й собачий череп. Ось воно,— знайшов!.. Раптом — трах! — вікно на скалки, і баба якась кричить несамовито: «Гвалт, злодії!» Звичайно,— втік, а то б — побили. Смішно.

Я часто чую це слово: смішно! — але Іван Кузьмич Лутонін не сміється, а тільки, усмішливо примруживши очі, морщить перенісся, розширяючи ніздрі.

Сни його — немудрі, вони такі ж нудні й безглузді, як дійсність, і я не розумію: чому він сни свої розповідає з захопленням, а про те, що живе навколо нього,— не любить говорити? ¹

Все місто схвильоване: застрелилась, приїхавши з-під вінця, силою віддана заміж дочка багатого торговця чаєм.

¹ В кінці 90-х років я прочитав в одному археологічному журналі, що Лутонін-Коров'яків знайшов десь у Чистопольському повіті скарб: казанок арабських грошей.

За труною її йшов натовп молоді, кілька тисяч чоловік, над могилою студенти говорили промови, поліція розганяла їх. В маленькому магазині поруч пекарні всі кричать про цю драму, кімната за магазином набита студентами, до нас, у підвал, долітають збуджені голоси, різкі слова.

— Коси їй скубли мало, дівиці отій,— говорить Лутонін і слідом за цим оповіщає мене:

— Ловлю неначе я карасів у ставку, раптом — поліцейський: «Стій, як ти смієш?» Тікати нікуди, пірнув я у воду й — прокинувся...

Та, хоч дійсність проходила десь за межами його уваги,— він скоро відчув: у булочній є щось незвичайне, в магазині торгують дівиці, не здатні до цієї справи, читають книжки,— сестра хазяїна і подруга її, велика, рожовощока, з ласкавими очима. Приходять студенти, довго сидять у кімнаті за магазином і кричать або шепочуться про щось. Хазяїн буває рідко коли, а я, «підручний», є ніби управителем булочної.

— Родич ти хазяїнові? — питає Лутонін.— А може, він тебе в зяті ладнає? Ні? Смішно. А — чого студенти швендяють? Для панночок... Егеж. Ну, це можлива річ... Хоч панночки не дуже смачно-вродливі... Студентки десь, мабуть, більше їдять булки, ніж для панночок стараються...

Майже щодня о п'ятій, шостій годині ранку на вулиці, біля вікна пекарні, з'являлась куцонога дівчина; складена з півкуль різних розмірів, вона схожа на мішок кавунів. Спустивши голі ноги в яму перед вікном, вона, позіхаючи, кличе:

— Ваню!

На голові у неї строката хустка, з-під хустки вибивається кучеряве, світле волосся, обсіпаючи дрібними кільцями її червоні, м'ячами надуті щоки, низенький лоб, лоскочачи напівсонні очі. Вона ліниво відмахує волосся з обличчя маленькими руками, пальці їх забавно розчепірені, наче в новонародженій дитині. Цікаво — про що можна говорити з такою дівцею? Я буджу пекаря, він питає її:

— Прийшла?

— Бачиш.

— Спала?

— Ну, а то ж як?

— Що бачила уві сні?

— Не пригадую...

Тихо в місті. А втім — десь шаркає мітла двірника, цвірінькають, тільки що прокинувшись, горобці. В шибки впираються тепленькі промені ранкового сонця. Дуже приємні мені оці задумливі початки днів. Простягнувши у вікно кошлату руку, пекар мацає ноги дівчині, вона піддається дослідженню байдуже, без посмішки, кліпаючи овечими очима.

— Пешков, виймай здобне, пора!

Я виймаю з печі залізні листи, пекар хапає з них десяток плюшок, слойок, сайок, кидаючи їх в пелену дівчині, а вона, перекидаючи гарячу плюшку з долоні на долоню, кусає її жовтими зубами вівці, опікається і сердито стогне, мукає.

Милуючись нею, пекар каже:

— Опустити пелену, безсоромнице...

А коли вона йде, він хвастає передо мною:

— Бачив? Як ярочка, вся в кучериках. Я, брат, охайний, з молодицями не живу, тільки з дівицями. Це в мене — тринадцята! Никифоровичеві — хрещена дочка.

Слухаючи його захоплення, я думаю:

«І мені — отак жити?»

Вийнявши з печі ваговий білий хліб, я кладу на довгу дошку десять, дванадцять хлібин і поспішно несу їх в крамницю Деренкова, а повернувшись назад, набиваю двопудову корзину булками і здобним і біжу в духовну академію, щоб встигнути до ранкового чаю студентів. Там, у просторій їдальні, стою біля дверей, даючи студентам булки «на книжку» і «за готівку», — стою і слухаю їх суперечки про Толстого; один з професорів академії, Гусев, — запеклий ворог Льва Толстого. Інколи у мене в корзині під булками лежать книжки, я повинен непомітно всунути їх в руки тому чи іншому студентові, інколи — студенти ховають книги й записки в кишок мені.

Раз на тиждень я бігаю ще далі — в «Божевільню», де читав лекції психіатр Бехтерев, демонструючи хворих. Одного разу він показував студентам хворого на манію величчя: коли на порозі аудиторії з'явився цей довгий чоловік, в білому одянні, в ковпаку, схожому на панчошу, я мимохіть посміхнувся, але він, зупинившись на секунду поруч мене, глянув у обличчя мені, і я відскочив — наче він ударив у серце моє чорним, але вогняним вістрям свого погляду. І весь час, поки Бехтерев, смикаючи себе

за бороду, шанобливо розмовляв з хворим, я тихенько долонею гладив своє обличчя, мов опечене гарячою пілююкою.

Хворий говорив глухим басом, він чогось вимагав, грізно витягаючи з рукава халата довгу руку з довгими пальцями, мені здавалося, що все тіло його неприродно витягається, безмежно росте, що цією темною рукою, не сходячи з місця, достане до мене й схопить за горло. Загрозливо і владно блищав з темних ям кістлявого обличчя пронизливий погляд чорних очей. Десятків два студентів розглядають чоловіка в безглуздому ковпаку, небагато хто — посміхаючись, більшість — зосереджено й печально, їх очі підкреслено звичайні в порівнянні з його обпалюючими очима. Він страшний, і щось величне є в ньому,— е!

В риб'ячому мовчанні студентів виразно звучить голос професора, кожне запитання його викликає грізні окрики глухого голосу, він виходить неначе з-під підлоги, з мертвих білих стін, рухи тіла хворого по-архієрейському повільні й поважні.

Вночі я писав вірші про маніяка, називаючи його «владикою всіх владик, другом і порадником бога», і довго образ його жив з мною, заважаючи мені жити.

Працюючи з шести годин вечора майже до обіду, вдень я спав і міг читати тільки між роботою, замісивши тісто, ждучи, поки закисне друге, і посадивши хліб у піч. В міру того, як я осягав таємниці ремесла, пекар працював усе менше, він мене «вчив», кажучи з ласкавим подивом:

— Ти — здібний до роботи, через рік, два — будеш пекарем. Смішно. Молодий ти, не слухатимуть тебе, поважати не будуть...

До мого захоплення книгами він ставився несхвально:

— Ти б не читав, а спав,— дбайливо радив він, але ніколи не питав: які книги читаю я?

Сни, мрії про скарби і кругла куценька дівиця цілком поглинали його. Дівиця частенько приходила вночі, і тоді він або виводив її в сіни на мішки борошна, або — як було холодно — казав мені, зморщивши перенісся:

— Вийди на півгодинки!

Я йшов, думаючи: «Як страшно не схожа ця любов на ту, про яку пишуть в книгах...»

У маленькій кімнатці за магазином жила сестра хазяїна, я наставляв для неї самовари, але намагався яко-

мога менше бачити її — ніяково мені було з нею. Її дитячі очі дивилися на мене все тим самим нестерпним поглядом; як при перших зустрічах, в глибині цих очей я підозрівав посмішку, і мені здавалося, що це глузлива посмішка.

Від надміру сил я був дуже незграбний, пекар, спостерегаючи, як я перекидаю й тягаю п'ятипудові мішки, казав, жалкуючи:

— Сили у тебе — на трьох, а спритності нема! І хоч ти довгий, а все ж таки — бик...

Незважаючи на те, що я вже чимало прочитав книг, любив читати вірші і сам починав писати їх, — говорив я «своїми словами». Я відчував, що вони важкі, різкі, але мені здавалося, що тільки ними я можу висловити щонайглибшу плутанину своїх думок. А інколи я грубив умисне, з протесту проти чогось чужого мені, що дратувало мене.

Один з учителів моїх, студент-математик, дорікав мені:

— Чорт вас знає, як говорите ви. Не словами, а — гирями!..

Взагалі — я не подобався собі, як це часто буває в підлітків; бачив себе смішним, грубим. Обличчя в мене — вилицювате, калмицьке, голос — неслухняний.

А сестра хазяїнова рухалася швидко, спритно, як ластівка в повітрі, і мені здавалося, що легкість рухів суперечить круглій, м'якій постаті її. Щось невідповідне є в її жестах і ході, щось умисне. Голос її звучить весело, вона часто сміється, і, чуючи цей дзвінкий сміх, я думаю: їй хочеться, щоб я забув про те, якою я бачив її перший раз. А я не хотів забути про це, мені дороге було незвичайне, мені треба було знати, що воно можливе, існує.

Інколи вона питала мене:

— Що ви читаєте?

Я відповідав коротко, і мені хотілося спитати її:

«А вам навіщо знати це?»

Якось пекар, голублячи куцоного, сказав мені хмільним голосом:

— Вийди на хвилинку. Ех, ішов би ти до хазяїської сестри, чого гав ловиш? Адже студенти...

Я пообіцяв розбити йому голову гирею, якщо він скаже ще що-небудь таке ж, і вийшов у сіни, на мішки. В щілину нещільно причинених дверей чую голос Лугоніна:

— Чого я буду сердитись на нього? Він насмоктався книжок і — мов божевільний живе...

В сінях пишуть і товчуться пацюки, в пекарні мурличе й стогне дівчина. Я вийшов у двір, там ліниво, майже беззвучно сіється дрібний дощ, але все-таки душно, повітря насичене запахом гару — горять ліси. Вже далеко за північ. В будинку напроти булочної відчинені вікна; в кімнатах, неясково освітлених, співають:

Сам Варламі́й свя́тий,
Златогла́вий та́кий,
Задививши́сь на них,
Усміхається...

Я пробу́ю уявити собі Марію Деренкову, що лежить на колінах у мене, — як лежить на колінах у пекаря його дівчи́ця, — і всією істотою своєю відчуваю, що це неможливо, навіть страшно.

Цілу нічку́ бува
Він і п'є, і співа,
А то й ще — о!.. дечим ще
Він займається...

Задириливо виділяється з хору густе, басове — о. Зігнувшись, впираючись руками в коліна, я дивлюсь у вікно; крізь мереживо занавіски мені видно квадратну яму, сірі стіни її освітлює маленька лампа під голубим абажуром, перед нею, обличчям до вікна, сидить дівчина і пише. Ось — підвела голову і червоною вставкою для пера поправила пасмо волосся на скроні. Очі її примружені, обличчя посміхається. Вона повільно складає лист, заклеює конверт, проводячи язиком по краях його, і, кинувши конверт на стіл, свариться на нього маленьким пальцем, — меншим від мого мізинця. Але — знову бере лист, хмурячись, розриває конверт, читає, заклеює в другий конверт, пише адресу, зігнувшись над столом, і розмахує листом у повітрі, як білим прапором. Кружляючи, сплескуючи руками, йде в куток, де її постіль, потім виходить звідти, скинувши кофточку, — плечі в неї круглі, як пампушки, — бере лампу з стола і зникає в кутку. Коли спостерігаєш, як поводить́ся людина наодинці сама з собою — вона здається безумною. Я ходжу по двору, думаючи про те, як дивно живе ця дівчина, коли вона одна в своїй норі.

А коли до неї приходив рудуватий студент і зниженим голосом, майже пошепки, казав їй щось, вона вся стискала́ся, стаючи ще меншою, дивилась на нього боязко і хо-

вала руки за спину або під стіл. Не подобався мені цей рудий. Дуже не подобався.

Похитуючись, кутаючись у хустку, йде купонога й бурчить:

— Иди в пекарню...

Пекар, викидаючи тісто з ящика, розповідає мені, яка втішна й невтомна його кохана, а я — міркую:

«Що ж буде зо мною далі?»

І мені здається, що десь близько, за рогом, на мене чигає нещастя.

Справи булочної йдуть так добре, що Деренков шукає вже іншу, просторішу пекарню і вирішив найняти ще підручного. Це — добре, у мене надто багато роботи, я стомлююся до отупіння.

— В новій пекарні ти будеш старшим підручним, — обіцяє мені пекар. — Скажу, щоб поклали тобі десять карбованців на місяць. Еге.

Я розумію, що йому вигідно мати мене старшим, він — не любить працювати, а я працюю охоче, втома корисна мені, вона гасить тривоги душі, стримує настирливі вимоги інстинкту статі. Але — не дозволяє читати.

— Добре, що ти кинув книжки, — щоб їх пацюки поїли! — каже пекар. — А — невже тобі сни не сняться? Мабуть — сняться, тільки — скритний ти! Смішно. Адже сни розповідати — зовсім безпечна справа, тут боятись нічого...

Він дуже ласкавий зо мною, здається — навіть поважає мене. Або — боїться, як хазяйського ставленика, хоч це й не перешкоджає йому акуратно красти хліб.

Померла бабуся. Я довідався про смерть її через сім тижнів після похорону, з листа, присланого двоюрідним братом моїм. У короткому листі — без ком — було сказано, що бабуся, збираючи милостиню на паперті церкви і впавши, зламала собі ногу. На восьмий день «прикинувся антонів вогонь». Пізніше я довідався, що обидва брати й сестра з дітьми — здорові, молоді люди — сиділи на шиї у бабусі, живучи з милостині, зібраної нею. У них неvistачило розуму покликати лікаря.

В листі було сказано:

«Поховали її на Петропавловському де всі наші проводили ми і старці вони її любили і плакали. Дідусь теж плакав нас прогнав а сам зостався на могилі ми дивилися з кущів як він плакав він теж скоро помре».

Я — не плакав, тільки — пам'ятаю — неначе крижаним вітром охопило мене. Вночі, сидячи у дворі, на стосі дров, я відчув наполегливе бажання розповісти кому-небудь про бабусю, про те, яка вона була щиро-розумна, мати всім людям. Довго носив я в душі це тяжке бажання, але розповісти було нікому, так воно, невисловлене, й перегоріло.

Я згадав ці дні через багато років згодом, коли прочитав напродуч правдиве оповідання А. П. Чехова про візника, що розмовляв з конем про смерть сина свого. І пожалів, що в ті дні гострої туги не було біля мене ні коня, ні собаки і що я не догадався поділитися горем з пацюками, — їх було багато в пекарні, і я жив з ними у відносинах доброї дружби.

Біля мене почав шулікою кружляти городовий Никифорич. Ставний, міцний, в срібній щетині на голові, з широкою, дбайливо підстриженою борідкою, він, смачно прицмокуючи, дивився на мене, наче на зарізаного гусака перед різдвом.

— Читати любиш, чув я? — питав він. — Які ж книги, наприклад? Скажемо — життя святих чи біблію?

І біблію читав я, і четь-мінеї, — це дивувало Никифорича, очевидно, збиваючи його з пантелику.

— М-да? Читання — законно корисне! А — графа Толстого творів не траплялось читати?

Читав я і Толстого, але — виявилось — не ті твори, які цікавили поліцейського.

— Це, скажемо так, звичайні твори, які всі пишуть, а, кажуть, у деяких він проти попів повстав, — їх би прочитати!

«Деякі», надруковані на гектографі, я теж читав, але вони мені здались нудними, і я знав, що про них не слід говорити з поліцією.

Після кількох розмов на ходу, на вулиці, старик став запрошувати мене:

— Заходь до мене в будку, чайку попити.

Я, звичайно, розумів, чого він хоче від мене, але — мені хотілося йти до нього. Порадився з розумними людьми, і вирішили, що коли я ухилюся від люб'язності будочника, — це може посилити його підозри проти пекарні.

І ось — я в гостях у Никифорича. Третину маленького закапелку займає руська піч, третину — двоспальне ліжко за ситцьовим пологом, з безлічю подушок в кумачевих

наволочках, решту простору прикрашає шафа для посуду, стіл, два стільці і лава під вікном. Никифорич, розстебнувши мундир, сидить на лаві, затуляючи тілом своїм єдине маленьке вікно, поруч мене — його жінка, пишногруда молодичка років двадцяти, рум'янолиця, з лукавими й злими очима дивного, сизого кольору; яскравочервоні губи її капризно надуті, голосок сердито сухуватий.

— Відомо мені,— каже поліцейський,— що в пекарню до вас ходить хрещениця моя Секлетея, дівка розпусна й підла. І всі баби — підлі.

— Всі? — питає його жінка.

— До однієї! — рішуче підтверджує Никифорич, брязкаючи медалями, наче кінь збруєю. І, висьорбавши з блюдечка чай, смачно повторює:

— Підлі й розпусні від останньої вуличної... і навіть до цариць! Савська цариця до царя Соломона через пустинню їздила за дві тисячі верст для розпусти. А також цариця Катерина, хоч і прозвана Великою...

Він докладно розповідає історію якогось грубника, який за одну ніч з царицею одержав усі чини від сержанта до генерала. Його жінка, уважно слухаючи, облизує губи і штовхає ногою під столом мою ногу. Никифорич говорить дуже плавно, смачними словами і, якось непомітно для мене, переходить на іншу тему:

— Наприклад: є тут студент першого курсу Плетньов.

Дружина його, зітхнувши, встала:

— Некрасивий, а — хороший!

— Хто?

— Пан Плетньов.

— По-перше — не пан, паном він буде, як вивчиться, а поки що просто студент, яких у нас тисячі. По-друге — що значить — хороший?

— Веселий. Молодий.

— По-перше — паяц в балагані теж веселий...

— Паяц — за гроші веселиться.

— Цить! По-друге — і пес щеням буває...

— Паяц — на зразок мавпи...

— Цить, сказав я, між іншим! Чула?

— Ну, чула.

— Отож...

І Никифорич, приборкавши жінку, радить мені:

— Ось — познайомся з Плетньовим,— дуже цікавий!

Тому, що він бачив мене з Плетньовим на вулиці, ма-
буть, не один раз, я кажу:

— Ми знайомі.

— Хіба? Так...

В його словах звучить досада, він рвучко совається,
дзенькають медалі. А я — насторожився: мені було ві-
домо, що Плетньов друкує на гектографі листівочки.

Жінка, штовхаючи мене ногою, лукаво під'юджує ста-
рика, а він, надуваючись павичем, розпускає пишний хвіст
своєї мови. Пустощі дружини його заважають мені слу-
хати, і я знову не помічаю, як змінився його голос, став
тихший, значливіший.

— Незрима нить — розумієш? — питає він мене і ди-
виться в обличчя моє округленими очима, неначе злякав-
шись чогось. — Вважай государ-імператора за павука...

— Ой, що ти! — вигукнула жінка.

— Тобі — мовчать! Дурна, — це говорить для ясності,
а не на ганьбу, кобило! Прийми самовар...

Насупивши брови, примруживши очі, він говорить далі
значливо:

— Незрима нить — мов павутинка — виходить з серця
його імператорської величності государ-імператора Олек-
сандра Третього і прочая, — проходить вона крізь панів
міністрів, крізь його превосходительство губернатора і всі
чини аж до мене і навіть до останнього солдата. Цією
ниттю все зв'язано, все облутано, незримою міцністю її
і держиться на віки вічні государеве царство. А — по-
лячкї, жида й руськї, підкуплені хитрою англійською коро-
левою, стараються цю нить порвати, де можна, немовби
вони — за народ!

Грізним шепотом він питає, нахилиючись до мене через
стіл:

— Зрозумів? Отож. Я тобі чому кажу? Пекар твій
хвалить тебе, ти, мовляв, хлопець розумний, чесний і жи-
веш — сам. А до вас, у булочну, студенти швендяють, си-
дять у Деренкової ночами. Якщо — один, зрозуміло. Та —
коли багато? Га? Я проти студентів не говорю — сьогодні
він студент, а завтра — товариш прокурора. Студенти —
хороший народ, тільки вони поспішають ролі грати, а
вороги царя — під'юджують їх! Розумієш? І ще скажу...

Та він не встиг сказати — двері широко відчинилися,
увійшов червононосий, маленький дідок з ремінцем на ку-
черявій голові, з пляшкою горілки в руці і вже напідпитку.

— Шашки посоваємо? — весело спитав він і зразу ж увесь заблискотів вогниками примовок.

— Тесть мій, жінці батько,— з досадою, похмуро сказав Никифорич.

Через кілька хвилин я попрощався й пішов, лукава молодиця, причиняючи за мною двері будки, вщипнула мене, кажучи:

— А хмари ж які червоні — вогонь!

В небі танула одна маленька, золотава хмара.

Не бажаючи кривдити вчителів моїх, я скажу все-таки, що будочник сміливіше й наочніше, ніж вони, пояснив мені устрій державного механізму. Десь там сидить павук, і від нього виходить, скріплюючи, обплутуючи все життя, «незрима нить». Я скоро навчився всюди намацувати міцні петельки цієї ниті.

Пізно ввечері, замкнувши магазин, хазяйка покликкала мене до себе і діловито повідомила, що їй доручено довідатися — про що говорив зо мною будочник?

— Ой, боже мій! — тривожно вигукнула вона, вислухавши докладну доповідь, і забігала, як миша, з кутка в кутку кімнати, струшуючи головою.— Що,— пекар не випитує вас ні про що? Адже його полюбовниця — рідня Никифорича, так? Його треба прогнати.

Я стояв, прихилившись до одвірка, дивлячись на неї спідлоба. Вона якось надто просто промовила слово «полюбовниця»,— це не сподобалось мені. І не сподобалось її вирішення прогнати пекаря.

— Будьте дуже обережні,— говорила вона, і, як завжди, мене бентежив чіпкий погляд її очей, здавалося— він питає мене про щось, чого я не можу зрозуміти. Ось вона спинилась передо мною, сховавши руки за спину.

— Чому ви завжди такий похмурий?

— У мене недавно бабуся померла.

Це здалося їй забавним; посміхаючись, вока спитала:

— Ви дуже любили її?

— Так. Більш вам нічого не потрібно?

— Ні.

Я пішов і вночі написав вірші, в яких, пам'ятаю, був упертий рядок: «Ви — не те, чим бажаєте здатись».

Було вирішено, щоб студенти одвідували булочну якомога менше. Не бачачи їх, я майже втратив можливість питати про незрозуміле мені в прочитаних книжках і став записувати запитання, які цікавили мене, в зошит. Але

одного разу, стомлений, заснув над ним, а пекар прочитав мої записки. Розбудивши мене, він спитав:

— Що це ти пишеш? «Чому Гарібальді не прогнав короля?» Що таке Гарібальді? І — хіба можна ганяти королів?

Сердито кинув зошит на ящик, заліз у прямок і бурчав там:

— Скажи, будь ласка — королів ганяти треба йому! Смішно. Ти ці витівки — кинь. Читач! Років п'ять тому в Саратові таких читачів жандарми ловили, як мишей, егеж. Тобою й без цього Никифорич цікавиться. Ти — залиш королів ганяти, це тобі не голуби!

Він говорив з добрим почуттям до мене, а я не міг відповісти йому так, як хотілося б, — мені заборонили говорити з пекарем на «небезпечні теми».

В місті ходила по руках якась хвилююча книжка, її читали і — сварилися. Я попросив ветеринара Лаврова дістати мені її, але він безнадійно сказав:

— Е, ні, голубе, не ждїть! А втім — здається, її днями читатимуть в одному місці, може, я поведу вас туди...

Опівночі на успіння я йду Арським полем, стежачи, крізь п'ятому, за поstattю Лаврова, він іде сажнів за п'ятдесят попереду. Поле — пустинне, а все-таки я йду «з осторогою», — так радив Лавров, — висвистую, співаю, удаючи «майстрового напідпитку». Надо мною ліниво пливуть чорні клапті хмар, між ними золотим м'ячем котиться місяць, тіні вкривають землю, калюжі блищать сріблом і сталлю. За спиною сердито гуде місто.

Провідник мій зупиняється біля паркана якогось саду за духовною академією, я квапливо наздоганяю його. Мовчки перелазимо через паркан, йдемо густо зарослим садом, зачіпаючи гілки дерев, великі краплі води падають на нас. Зупинившись біля стіни будинку, тихо стукаємо у віконницю наглухо закритого вікна, — вікно відчиняє хтось бородатий, за ним я бачу п'ятому і не чую ні звуку.

— Хто?

— Від Якова.

— Влазьте.

В кромішній п'ятмі відчувається присутність багатьох людей, чути шарудіння одягу й ніг, тихий кашель, шепіт. Спалахує сірник, освітлюючи моє обличчя, я бачу біля стін на підлозі кілька темних постатей.

— Всі?

— Так.

— Завісьте вікно, щоб не видно було світла крізь щілини віконниць.

Сердитий голос гучно говорить:

— Який це розумник придумав зібрати нас в нежилому будинку?

— Тихше!

В кутку засвітили маленьку лампу. Кімната—порожня, без меблів, тільки — два ящики, на них покладено дошку, а на дошці — як галки на паркані — сидять п'ятеро людей. Лампа стоїть теж на ящику, поставленому «на попа». На підлозі біля стін ще троє і на підвіконнику один, юнак з довгим волоссям, дуже тонкий і блідий. Крім нього й бороданя, я знаю всіх. Бородатий басом говорить, що він буде читати брошуру «Наші суперечності», її написав Георгій Плеханов, «колишній народоволець».

В п'їтми на підлозі хтось ричить:

— Знаємо!

Таємничість обстановки приємно хвилює мене; поезія тайни — найвища поезія. Почуваю себе віруючим на ранковій відправі в церкві і згадую катакомби, перших християн. Кімнату сповнює глухуватий бас, виразно вимовляючи слова.

— Дур-рниця! — знову ричить хтось із кутка.

Там у п'їтми загадково й тьмяно блищить якась мідь, нагадуючи про шолом римського воїна. Догадуюся, що це душник печі.

В кімнаті гудуть знижені голоси, вони зчепилися в темний хаос палких слів, і не можна зрозуміти, хто що говорить. З підвіконника, над моєю головою, насмішкувато й голосно питають:

— Будемо читати чи ні?

Це говорить довговолосий блідий юнак. Всі замовкли, чути тільки бас читця. Спалахують сірники, поблискують червоні вогники цигарок, освітлюючи задуманих людей, примружені або широко розплющені очі.

Читання триває втомливо довго, я стомлююсь слухати, хоч мені й подобаються гострі та задерикуваті слова, легко й просто вони вкладаються в переконливі думки.

Якось зразу, несподівано уривається голос читця, і зразу ж кімната сповнилася вигуками обурення:

— Ренегат!

— Мідь дзвеняша!..

— Це — плювок у кров, пролиту героями.

— Після страти Генералова, Ульянова...

І знову з підвіконника лунає голос юнака:

— Панове,— чи не можна замінити лайки серйозними запереченнями, по суті?

Я не люблю суперечок, не вмю слухати їх, мені тяжко стежити за капризними стрибками збудженої думки, і мене завжди дратує оголене самолюбство тих, хто сперечається.

Юнак, нахилившись з підвіконника, питає мене:

— Ви — Пешков, булочник? Я — Федосеев. Нам треба б познайомитися. Власне — тут робити нічого, галас цей — надовго, а користі з нього мало. Ходімо?

Про Федосеева я вже чув як про організатора дуже серйозного гуртка молоді, і мені сподобалось його бліде, нервово обличчя з глибокими очима.

Ідучи за мною полем, він питав, чи є в мене знайомства серед робітників, що я читаю, чи багато маю вільного часу, і, між іншим, сказав:

— Чув я про оту булочну вашу,— дивно, що ви займаєтесь дурницями. Навіщо це вам?

З якоюсь часу я й сам відчував, що мені це непотрібно, про що й сказав йому. Його обрадували мої слова; міцно потиснувши мені руку, ясно посміхаючись, він повідомив, що через день виїздить тижнів на три, а повернувшись, дасть мені знати, де і як ми зустрінемося.

Справи булочної йшли дуже добре, особисто мої — дедалі гірше. Переїхали в нову пекарню, і кількість обов'язків моїх ще більше зросла. Мені доводилось працювати в пекарні, носити булки по квартирах, в академію і в «Інститут благородних дівиць». Дівиці, вибираючи з корзини моєї здобні булки, підсовували мені записочки, і нерідко на красивих аркушиках паперу я з подивом читав цинічні слова, написані напівдитячим почерком. Дивно почував я себе, коли весела юрма чистеньких, яснооких панночок оточувала корзину і, з забавними гримасами, перебирала маленькими рожевими лапками купу булок,— дивився я на них і намагався вгадати — хто саме пише мені безсоромні записки, може, не розуміючи їх соромітного змісту? І, згадуючи брудні «доми втіхи», думав:

«Невже з тих будинків і сюди простягається «незриманить»?»

Одна з дівць, повногруда брюнетка, з товстою косою, зупинивши мене в коридорі, сказала квапливо й тихо:

— Дам тобі десять копійок, якщо ти віднесеш цю записку на адресу.

Її темні, ласкаві очі налилися сльозами, вона дивилась на мене, дуже прикусивши губи, а щоки й вуха в неї густо почервоніли. Прийняти десять копійок я благородно відмовився, а записку взяв і віддав її синові одного з членів судової палати, довгому студентові з сухотним рум'янцем на щоках. Він запропонував мені півкарбованця, мовчки й задумливо відрахувавши гроші дрібною міддю, а коли я сказав, що мені не треба, — ткнув мідь в кишеню своїх штанів, але — не попав, і гроші розсипались по підлозі.

Розгублено дивлячись, як п'ятаки й семишники котяться на всі боки, він тер руки так міцно, що тріщали суглоби пальців, і бурмотів, тяжко зітхаючи:

— Що ж тепер робити? Ну, прощай! Мені треба подумати...

Не знаю, що він придумав, але я дуже пожалів панночку. Скоро вона зникла з інституту, а літ через п'ятнадцять я зустрів її вчителькою в одній кримській гімназії, вона хворіла на туберкульоз і говорила про все на світі з нещадною злобою людини, скривдженої життям.

Кінчивши розносити булки, я лягав спати, ввечері працював у пекарні, щоб до півночі випустити в магазин здобне, — булочна містилася біля міського театру, і після спектаклю публіка заходила до нас нищити гарячі слойки. Потім ішов місити тісто для вагового хліба і французьких булок, а замісити руками п'ятнадцять, двадцять пудів — це не жарт.

Знову спав години дві, три і знову йшов розносити булки.

Так — день у день.

А мене опанувала нестерпна сверблячка сіяти «розумне, добре і вічне». Людина товариська, я вмів жваво розповідати, фантазія моя була збуджена пережитим і прожитим. Дуже небагато треба було мені для того, щоб із звичайного факту створити цікаву історію, в основі якої капризно зливалась «незрима нить». У мене були знайомства з робітниками фабрик Крестовникова і Алафузова; особливо близький мені був старик ткач Микита Рубцов, людина, що працювала майже на всіх ткацьких фабриках Росії, неспокійна, розумна душа.

— П'ятдесят і сім літ ходжу я по землі, Лексій ти мій Максимович, молодий ти мій голубе, новий човнику! — говорив він придушеним голосом, посміхаючись хворими, сірими очима в темних окулярах, саморобно зв'язаних мідним дротом, від якого на перенісся в нього й за вухами з'являлися зелені плями окису. Ткачі звали його Німцем за те, що він голив бороду, залишаючи тугі вуса й густе пасмо сивого волосся під нижньою губою. Середній на зріст, широкогрудий, він був сповнений журливої веселості.

— Люблю в цирк ходити,—казав він, схиливши на ліве плече лисий, гулястий череп.— Коней—скотів—як навчають, га? Втішно. Дивлюся на скот з пошаною,— думаю: ну, значить, і людей можна навчити користуватися розумом. Скота — цукром прихиляють до себе циркачі, ну, ми, звісно, цукор у крамничці купити спроможні. Нам — для душі цукор потрібен,— а це буде — ласка. Значить, хлопче, ласкою треба впливати, а не поліном, як заведено між нами,— правда?

Сам він був не ласкавий з людьми, говорив з ними напівпрезирливо й насмішкувато, в спірках заперечував короткими вигуками, явно намагаючись образити співзапитальника. Я познайомився з ним у пивній, коли його збирались бити і навіть двічі вдарили, я вступився і вивів його.

— Боляче вдарили вас? — спитав я, ідучи з ним у п'ятьмі, під дрібним дощем осені.

— Та хіба ж так б'ють? — байдуже сказав він.— А стривай,— чого це ти зо мною на «ви» говориш?

З цього й почалось наше знайомство. Спочатку він висміював мене дотепно й спритно, та коли я розповів йому, яку роль в житті нашому відіграє «незрима нить», він задумливо вигукнув:

— А ти — не дурень, ні! Ач який?..— І почав ставитися до мене по-батьківському ласкаво, навіть іменуючи мене на ймення й по батькові.

— Думки твої, Лексій ти мій Максимович, шило мое любе,— правильні думки, тільки ніхто тобі не повірить, невігідно...

— Ви вірите?

— Я — пес бездомний, куцохвостий, а народ складається з цепних собак, на хвості кожної реп'яшків багато: жінки, діти, гармошки, калошки. І кожна собачка над усе

любить свою конуру. Не повірять. У нас — у Морозова на фабриці — було діло! Хто попереду йде, того по лобі б'ють, а лоб — не спина, заживе не живо.

Він став говорити трохи інакше, коли познайомився із слюсарем Шапошниковим, робітником Крестовникова, — сухотний Яків, гітарист, знавець біблії вразив його запеклим запереченням бога. Розпльовуючи на всі боки криваві шматки зогнених легенів, Яків міцно й пристрасно доводив:

— Перше: створений я зовсім не «за образом і подобою божою», — я нічого не знаю, нічого не можу і, до того ж, не добра людина, ні, не добра! Друге: бог не знає, як мені тяжко, або знає та неспроможний мені допомогти, або може, та — не хоче. Третє: бог не всезнаючий, не всемогутній, не милостивий, а — простіше — нема його! Це — вигадане, все вигадане, все життя вигадане, одначе — мене не обманеш!

Рубцов здивувався до німоти, потім посірів із злості і став дико лаятись, але Яків урочистою мовою цитат із біблії обезброїв його, змусивши замовкнути і вдумливо зібгатися.

Говорячи, Шапошников ставав майже страшний. Обличчя в нього було смугле, тонке, волосся кучеряве і чорне, як у цигана, з-за синявих губ блискотіли вовчі зуби. Темні очі його нерухомо втуплювалися прямо в обличчя супротивника, і трудно було витримати цей тяжкий, згинаючий погляд — він нагадував мені очі хворого на манію величі.

Йдучи зо мною від Якова, Рубцов говорив похмуро:

— Супроти бога передо мною не виступали. Цього я ніколи не чув. Різне чував, а такого — ні. Звичайно, чоловік цей не житець на землі. Ну, — шкода! Розпикся до біла... Цікаво, брат, дуже цікаво.

Він швидко і по-дружньому зійшовся з Яковом і весь якось закипів, захвилювався, раз у раз витираючи пальцями хворі очі.

— Та-ак, — посміхаючись, казав він, — бога, значить, у відставку? Хм! Щодо царя в мене, шпигорю ти мій, свої слова: мені цар не завада. Не в царях річ — в хазяях. Я з яким хоч царем помирюся, хоч з Іваном Грозним: на, сиди, царюй, коли до вподоби, тільки — дай ти мені управу на хазяїна, — он як! Даси — золотими ланцюгами до престолу прикую, молитись буду на тебе...

Прочитавши «Цар-Голод», він сказав:

— Все — звичайно правильно!

Вперше побачивши літографовану брошуру, він питав мене:

— Хто це тобі написав? Чітко пише. Ти скажи йому — спасибі¹.

Рубцов мав непогамовну жадобу знати. З найбільшим напруженням уваги він слухав нищівні богохульства Шапошникова, годинами слухав мої оповідання про книги і радісно реготав, задерши голову, вигинаючи кадик, захоплюючись:

— Ловкенька штучка розум людський, ой, ловкенька!

Сам він читав з зусиллям, — не давали хворі очі, але він теж багато знав і часто дивувався мені цим:

— Є в німців тесляр надзвичайного розуму, — його сам король на нараді запрошує.

З розпитів моїх з'ясувалося, що мова йде про Бебеля.

— Як ви це знаєте?

— Знаю, — коротко відповідав він, чухаючи мізинцем гулястий череп свій.

Шапошникова не цікавило тяжке сум'яття в житті, він увесь був захоплений знищенням бога, висміюванням духівництва, особливо ненавидячи монахів.

Якось Рубцов миролюбно спитав його:

— Чого ти, Якове, все тільки проти бога кричиш?

Він заголосив ще озлобленіше:

— А що заважає мені ще, ну? Я майже два десятки літ вірував, в страху жив перед ним. Терпів. Спорити — не можна. Встановлено згори. Жив зв'язаний. Вчитався в біблію — бачу: вигадано! Вигадано, Микито!

І, розмахуючи рукою, наче розриваючи «незриму нить», він майже плакав:

— Ось — помираю через це передчасно!

Було в мене ще кілька цікавих знайомств, часом забігав я в пекарню Семенова до старих товаришів, вони зустрічали мене радісно, слухали охоче. Але — Рубцов жив у Адміралтейській слободі, Шапошников — у Татарській, далеко за Кабаном, верст за п'ять один від одного, я дуже рідко міг бачити їх. А до мене ходити — неможливо, ніде було прийняти гостей, до того ж новий пекар, відставний солдат, вів знайомство з жандармами; задвірки жандармського управління стикалися з нашим двором, і солідні

¹ Спасибі, Олексію Миколайовичу Бах!

«сині мундири» лазили до нас через паркан — по булки для полковника Гангардта і по хліб для себе. І ще: мені було рекомендовано не дуже «висовуватися в люди», щоб не привертати до булочної зайвої уваги.

Я бачив, що робота моя втрачає смисл. Дедалі частіше траплялося, що люди, не дбаючи про хід справи, вибирали з каси гроші так необережно, що інколи нічим було платити за борошно. Деренков, мнучи борідку, сумно посміхався:

— Збанкрутуємо.

Йому жилося теж погано: рудокудра Настя ходила «не порожня» і пирхала злою кішкою, дивлячись на все і на всіх зеленим, ображеним поглядом.

Вона ступала просто на Андрія, наче не бачачи його; він, винувато посміхаючись, давав їй дорогу і зітхав.

Інколи він скаржився мені:

— Несерйозно все. Всі все беруть,— без пуття. Купив собі півдюжини шкарпеток — зразу зникли!

Це було смішно — про шкарпетки,— але я не сміявся, бачачи, як б'ється скромна, безкорислива людина, намагаючись налагодити потрібну справу, а всі навколо ставляться до цієї справи легковажно й безтурботно, руйнуючи її. Деренков не сподівався вдячності людей, яким служив, але — він мав право на ставлення до нього більш уважливе, дружнє і не зустрічав цього ставлення. А родина його швидко руйнувалася, батько захворював на тихе божевілля на релігійному ґрунті, молодший брат починав пити й гуляти з дівцями, сестра поводитись, як чужа, і в неї, очевидно, розігрувався невеселий роман з рудим студентом, я часто помічав, що очі в неї понабрякали від сліз, і студент став ненависний мені.

Мені здавалося, що я закоханий у Марію Деренкову. Я був закоханий також і в продавщицю з нашого магазину Надежду Щербатову, огрядну, червоношоку дівчину, з постійною ласкавою посмішкою червоних губ. Я взагалі був закоханий. Вік, вдача і заплутаність мого життя вимагали взаємин з жінкою, і це було скоріше пізно, ніж передчасно. Мені потрібна була жіноча ласка або хоч дружня увага жінки, треба було говорити одверто про себе, розібратися в плутанині безладних думок, в хаосі вражень.

Друзів у мене — не було. Люди, які дивились на мене як на «матеріал, що підлягав обробці», не збуджували

моїх симпатій, не викликали на одвертість. Коли я починав говорити їм не про те, що цікавило їх,— вони радили мені:

— Киньте це!

Гурія Плетньова заарештували й одвезли до Петербурга, в «Крести». Перший сказав мені про це Никифорич, зустрівши мене рано-вранці на вулиці. Йдучи назустріч мені задумливо й урочисто, при всіх медалях,— наче повертаючися з параду,— він підняв руку до картуза й мовчки розминувся зо мною, але зразу зупинившись, сердитим голосом сказав у потилицю мені:

— Гурія Олександровича заарештовано сьогодні вночі...

І, махнувши рукою, додав тихше, озираючись:

— Пропає юнак!

Мені здалося, що в його хитрих очах блищать сльози.

Я знав, що Плетньов ждав арешту, він сам попередив мене про це і радив не зустрічатися з ним ні мені, ні Рубцову, з яким він так само по-дружньому зійшовся, як і я.

Никифорич, дивлячись під ноги собі, нудно спитав:

— Чом не приходиш до мене?..

Увечері я прийшов до нього, він тільки що прокинувся і, сидячи на ліжку, пив квас, жінка його, зігнувшись біля віконця, латала штани.

— Отаке-то, бач,—заговорив будочник, чухаючи груди, оброслі енотовою шерстю, і дивлячись на мене задумливо.— Заарештували. Знайшли в нього каструлю,— він у ній фарбу варив для листівок проти государя.

І, плюнувши на підлогу, він сердито крикнув жінці:

— Давай штани!

— Зараз,— відповіла вона, не підводячи голови.

— Жаліє, плаче,— казав старик, кивнувши головою на жінку.— І мені — жаль. Одначе — що може зробити студент проти государя?

Він став одягатися, кажучи:

— Я, на хвилину, вийду... Наставляй самовар, ти.

Жінка його нерухомо дивилась у вікно, та коли він сховався за дверима будки, швидко обернувшись, простягла до дверей туго стуглений кулак, сказавши, з великою злобою, крізь оскалені зуби:

— У, стерво старе!

Обличчя в неї опухло від сліз, ліве око майже закрите великим синяком. Схопилась, підійшла до печі і, нагнувшись над самоваром, зашипіла:

— Обдурю я його, так обдурю,— завив! Вовком завив. Ти — не вір йому, ані єдиному слову не вір! Він тебе ловить. Бреше він,— нікого йому не жаль. Рибак. Він — все знає про вас. Цим живе. Це полювання його — людей ловити...

Вона підійшла впритул до мене і голосом жebraчки сказала:

— Приголуб мене, чуєш?

Мені була неприємна ця жінка, але її око дивилось на мене з такою злою, гострою тугою, що я обняв її і став гладити жорсткувате волосся, розкуйовджене й масне.

— За ким він тепер стежить?

— На Рибнорядській, в номерах за якимись.

— Не знаєш прізвища?..

Посміхаючись, вона відповіла:

— Ось я скажу йому, про що ти питаєш мене! Іде...

А Гурочку ж він вислідив...

І відскочила до грубки.

Никифорич приніс пляшку горілки, варення, хліба. Сіли пити чай. Марина, сидячи поряд мене, підкреслено ласкаво частувала мене, зазираючи в обличчя мені здоровим оком, а чоловік її навчав мене:

— Незрима ота нить—у серцях, у кістках, а спробуй— вирви, висмикни її? Цар — народові — бог!

І несподівано спитав:

— Ти от знаєшся на книжках, евангеліє читав? Ну, як на твою думку, все правильно там?

— Не знаю.

— По-моєму — приписано зайвого. І — чимало. Наприклад — про нищих: блаженні нищі,— чим же це блаженні вони? Даремно трохи сказано. І взагалі — щодо бідних — багато незрозумілого. Треба відрізнити бідного від збіднілого. Бідний — значить — нікчемний! А хто збіднів — він нещасливий, можливо. Так треба міркувати. Це — краще.

— Чому?

Він, допитливо дивлячись на мене, помовчав, а потім заговорив, виразно й значливо, очевидно — дуже продумані думки.

— Жалості багато в евангелії, а жалість — річ шкідлива. Так я думаю. Жалість вимагає величезних витрат на непотрібних і шкідливих навіть людей. Богадільні, в'язниці, будинки для божевільних. Допомогати треба людям

мішним, здоровим, щоб вони даром сили не витрачали. А ми допомагаємо слабким,— слабкого хіба зробиш сильним? Від цієї канителі міцні слабшають, а слабкі на шиї в них сидять. Ось біля чого треба заходитися — біля цього! Передумати треба багато чого. Треба зрозуміти — життя давно одвернулося від евангелія, в нього — своя хода. Ось, бач, через що Плетньов загинув? Через жалість. Старцям подаємо, а студенти гинуть. Де тут розум, га?

Вперше чув я ці думки в такій різкій формі, хоч і раніше стикався з ними,— вони більш живучі і ширше розповсюджені, ніж це вважають. Років через сім, читаючи про Ніцше, я дуже яскраво згадав філософію казанського городского. Скажу до речі: нечасто зустрічались мені в книгах думки, яких я не чув раніше, в житті.

А старий «ловець людей» усе говорив, постукуючи в такт словам пальцями по краю підноса. Сухе обличчя його строго нахмурилось, але дивився він не на мене, а в мідне дзеркало яскравоначишеного самовара.

— Іти пора тобі,— двічі нагадувала йому жінка, він не відповідав їй, нанизуючи слово по слову на стрижень своєї думки і — раптом вона, невловимо для мене, потекла іншим шляхом.

— Ти — хлопець недурний, письменний, хіба личить тобі булочником бути? Ти міг би не менші гроші заробляти й іншою службою государевому царству...

Слухаючи його, я думав, як попередити незнайомих мені людей на Рибнорядській вулиці про те, що Никифорич стежить за ними? Там, у номерах, жив Сергій Сомов, що недавно повернувся з заслання, з Ялutorовська, чоловік, про якого мені розповідали багато цікавого.

— Розумні люди повинні жити купою, як, наприклад, бджоли в улику або оси в гніздах. Государеве царство...

— Глянь — дев'ята година,— сказала жінка.

— Чорт!

Никифорич устав, застібаючи мундир.

— Ну, нічого, візником поїду. Прощай, брат! Заходь, не церемонься...

Виходячи з будки, я твердо сказав собі, що вже ніколи більше не прийду в «гості» до Никифорича,— відштовхував мене старик, хоч і був цікавий. Його слова про шкідливість жалості дуже схвилювали і в'їлися мені в пам'ять. Я відчував у них якусь правду, але було прикро, що джерело її — поліцейський.

Суперечки на цю тему бували частенько, одна з них особливо гостро розхвилювала мене.

В місті з'явився «толстовець»,— перший, якого я зустрів,— високий, жилавий чоловік, смуглолиций, з чорною бородою цапа і товстими губами негра. Сутулячись, він дивився в землю, але, часом, різким рухом зводив лисувагу голову і обпалював пристрасним блиском темних, вологих очей,— щось ненавидяче палало в гострому його погляді. Розмовляли в квартирі одного з професорів, було багато молоді і між нею — тоненький, елегантний попик, магістр богослов'я, в чорній шовковій рясі; вона дуже вигідно відтіняла його бліде, красиве обличчя, освітлене сухенькою посмішкою сірих, холодних очей.

Толстовець довго говорив про одвічну непохитність великих істин евангелія; голос у нього був глухуватий, фрази короткі, але слова звучали різко, в них почувалася сила щирої віри, він супроводив їх одноманітним, немов підтинаючим жестом волосатої лівої руки, а праву держав у кишені.

— Актор,— шепотіли в кутку, поруч мене.

— Дуже театральний, так...

А я незадовго перед цим прочитав книгу — здається, Дрепера — про боротьбу католицизму проти науки, і мені здавалося, що це говорить один із тих запекло віруючих в спасіння світу силою любові, які готові, з милосердя до людей, різати їх і палити на вогнищах.

Він був одягнений в білу сорочку з широкими рукавами і якийсь сіренький, старий халатик поверх неї,— це теж відокремлювало його від усіх. Наприкінці проповіді своєї він крикнув:

— Отже — з Христом ви чи з Дарвіном?

Він кинув це запитання, мов камінь, у куток, де тісно сиділа молодь і звідки на нього із страхом і захопленням дивились очі юнаків і дівчат. Промова його, очевидно, дуже вразила всіх, люди мовчали, задумливо опустили голови. Він окинув усіх палаючим поглядом і строго додав:

— Тільки фарисеї можуть намагатися поєднати ці два непримиренні начала і, поєднуючи їх, ганебно брешуть самі собі, розбещують брехнею людей...

Встав попик, старанно відкинув рукава рясн і заговорив плавно, з отруйною ввічливістю і гоблажливою посмішкою:

— Ви, очевидно, додержуєтесь вульгарної думки про фарисеїв, вона ж суть не тільки груба, а й наскрізь помилкова...

На великий подив мій, він став доводити, що фарисеї були справжніми і чесними охоронцями завітів іудейського народу і що народ завжди йшов з ними проти його ворогів.

— Читайте, наприклад, Іосифа Флавія...

Схопившись на ноги й підтинаючи Флавія широким, нищівним жестом, толстовець закричав:

— Народи й тепер ідуть з ворогами своїми проти друзів, народи не з своєї волі ідуть, їх женуть, силують. Що мені ваш Флавій?

Попик та інші розірвали основну тему суперечки на найдрібніші частки, і вона зникла.

— Істина — це любов, — вигукував толстовець, а очі його блискали ненавистю й презирством.

Я почував себе сп'янілим від слів, не вловлював думок у них, земля підо мною хиталася в словесному вихорі, і часто я з відчаєм думав, що немає на землі людини дурнішої і бездарнішої за мене.

А толстовець, витираючи піт з багрового обличчя, люто закричав:

— Викиньте євангеліє, забудьте про нього, щоб не брехати! Розпіньте Христа вдруге, це — чесніше!

Передо мною стіною стало запитання: що ж воно? Якщо життя — безперервна боротьба за щастя на землі, — милосердя й любов повинні тільки заважати успіхові боротьби?

Я знав прізвище толстовця — Клопський, довідався, де він живе, і на другий день увечері прийшов до нього. Жив він у будинку двох дівчат-поміщиць, з ними він і сидів у саду біля стола, в тіні величезної старої липи. Одягнений в білі штани й таку ж сорочку, розстебнену на темних волохатих грудях, довгий, вузлуватий, сухий, — він дуже добре відповідав моєму уявленню про бездомного апостола, проповідника істини.

Він черпав срібною ложкою з тарілки малину з молоком, смачно ковтав, цмокав товстими губами і, після кожного ковтка, здував білі крапельки з ріденьких вусів кота. Слугуючи йому, одна дівчина стояла біля стола, друга — прихилилась до стовбура липи, склавши руки на грудях, мрійно дивлячися в курне, жарке небо. Обидві вони були одягнені в легкі сукні бузкового кольору і майже нерозрізньо схожі одна на одну.

Він говорив зі мною ласкаво і охоче про творчу силу, любов і про те, що треба розвивати в своїй душі це почуття, єдино здатне «зв'язати людину з духом світу» — з любов'ю, розпорошеною всюди в житті.

— Тільки цим можна зв'язати людину! Не люблячи — не можна зрозуміти життя. А ті, хто каже: закон життя — боротьба, це — сліпі душі, приречені на загибель. Вогонь не переможеш вогнем, так і зло не переможеш силою зла!

Та коли дівчата пішли, обнявши одна одну, в глибину саду, до будинку, чоловік цей, дивлячися вслід їм примруженими очима, спитав:

— А ти — хто?

І, вислухавши мене, почав, постукуючи пальцями по столу, говорити про те, що людина — скрізь людина і треба прагнути не до зміни місця в житті, а до виховання духу в любові до людей.

— Чим нижче стоїть людина, тим ближче вона до істинної правди життя, до її святої мудрості...

Я трохи взяв під сумнів його знайомство з цією «святою мудрістю», але промовчав, почувуючи, що йому нудно зо мною; він поглянув на мене відштовхуючим поглядом, позіхнув, закинув руки за шию собі, витяг ноги і, стомлено заплющивши очі, пробурмотів, неначе крізь дрімоту:

— Покірливість любові... закон життя...

Здрігнувшись, махнув руками, хапаючись за щось у повітрі, втупився в мене злякано:

— Що? Стомився я, вибач!

Знову заплющив очі і, як від болю, міцно зціпив зуби, оголивши їх; нижня губа його опустилась, верхня — піднялася, і синяве волосся ріденьких вусів наїжилось.

Я пішов з неприязним почуттям до нього і неясним сумнівом щодо його щирості.

Через кілька днів я приніс рано-вранці булки знайомому доцентіві, холостякові, п'яниці, і ще раз побачив Клопського. Він, мабуть, не спав ніч, обличчя в нього було буре, очі червоні й запухлі, — мені здалося, що він п'яний. Товстенький доцент, п'яний до сліз, сидів, у білизні і з гітарою в руках, на підлозі серед хаосу позсуваних меблів, пивних пляшок, скинутого верхнього одягу, сидів, розхитуючись, і ричав:

— Милосердя...

Клопський різко й сердито кричав:

— Нема милосердя! Ми згинемо від любові або нас

розчавлять у боротьбі за любов,— все одно: ми приречені на загибель...

Схопивши мене за плече, ввів у кімнату і сказав доцентові:

— Ось — спитай його — чого він хоче? Спитай: потрібна йому любов до людей?

Той поглянув на мене сльозавими очима і засміявся:

— Це — булочник! Я йому винен.

Похитнувся, засунув руку в кишеню, витяг ключ і простяг мені:

— На, бери все!

Але толстовець, взявши в нього ключ, махнув на мене рукою:

— Іди! Потім одержиш.

І шпурнув булки, взяті в мене, на диван у кутку.

Він не впізнав мене, і це було приємно мені. Виходячи, я поніс в пам'яті його слова про загибель від любові і огиду до нього в серці.

Скоро мені сказали, що він освідчився в коханні одній з дівчат, у яких жив, і, того ж дня,— другій. Сестри поділились між собою радістю, і вона обернулась в злобу проти закоханого; вони звеліли двірникові сказати, щоб проповідник любові негайно забрався з їх дому. Він зник з міста.

Думка про значення в житті людей любові й милосердя — страшна й складна думка — постала передо мною рано, спочатку — у формі невизначеного, але гострого відчуття розладу в моїй душі, потім — у чіткій формі виразно ясних слів:

«Яка роль любові?»

Все, що я читав, було насичене ідеями християнства, гуманізму, воцаренням про співчуття до людей,— про це ж красномовно й полум'яно говорили кращі люди, яких я знав у той час.

Все, що безпосередньо спостерігав я, було майже зовсім чуже співчуттю до людей. Життя розгорталось передо мною як нескінченний ланцюг ворожнечі й жорстокості, як безперервна, брудна боротьба за володіння дурницями. Особисто мені потрібні були тільки книги, все інше не мало значення в моїх очах.

Варто було вийти на вулицю й посидіти годину біля воріт, щоб зрозуміти: всі ці візники, двірники, робітники, чиновники, купці — живуть не так, як я і люди, яких я

полюбив, не того хочуть, не туди йдуть. Ті ж, кого я поважав, кому вірив — дивно самотні, чужі і — зайві серед більшості, в брудненькій і хитрій праці мурашів, що копітко будують купу життя; це життя здавалось мені наскрізь безглуздим, вбивче нудним. І не раз я бачив, що люди милосерді й багаті на любов тільки на словах, на ділі ж непомітно для себе коряться загальному порядку життя.

Дуже трудно було мені.

Одного разу ветеринар Лавров, жовтий і набряклий від водянки, сказав мені, задихаючись:

— Жорстокість треба посилити до того, щоб усі люди стомились від неї, щоб вона остогидла всім і кожному, як ось ця триклята осінь!

Осінь була рання, дощовита, холодна, багата на хвороби й самогубства. Лавров теж отруївся ціаністим калі, не бажаючи ждати, коли його задушить водянка.

— Скотів лікував — скотом і здох! — проводив труп ветеринара його квартирохазяїн, кравець Медников, худорлявий, благочестивий чоловічок, що знав напам'ять всі акафісти божої матері. Він лупцював дітей своїх — дівчинку семи років і гімназиста одинадцяти — ремінним нагаєм з трьома хвостами, а жінку бив бамбуковою тростиною по литках і скаржився:

— Мировий суддя засудив мене за те, що я начебто в китайця перейняв цю систему, а я ніколи в житті китайця не бачив, крім як на вивісках та на картинах.

Один з його наймитів, похмурий, кривоногий чоловік, на прізвище Дуньчин Муж, казав про свого хазяїна:

— Боюсь я кротких людей, котрі благочестиві! Буйного чоловіка зразу видно, і завжди є час сховатись від нього, а кроткий повзе на тебе невидимий, подібно підступному змієві в траві, і раптом ужалить у найвідкритіше місце душі. Боюсь кротких...

В словах Дуньчиного Мужа, кроткого, хитрого виказувача, якого любив Медников, — була правда.

Іноді мені здавалося, що кроткі, розрихлюючи, як лишаї, кам'яне серце життя, роблять його м'якшим і родючішим, але частіше, спостерігаючи силу-силенну кротких, їх спритну пристосовність до підлого, невловиму мінливість і гнучкість душі, комаряче їх скигнення, — я почував себе, як стриножений кінь у хмарі гедзів.

Про це я й думав, ідучи від поліцейського.

Зітхав вітер, і тремтіли вогні ліхтарів, а здавалось — тремтить темносіре небо, засіваючи землю дрібним, як пил, жовтневим дощем. Мокра проститутка тягла вгору по вулиці п'яного, держачи його під руку, штовхаючи, він щось бурмотів, схлипував. Жінка стомлено й глухо сказала:

— Така твоя доля...

«От,— подумав я,— і мене хтось тягне, штовхає в неприємні кутки, показуючи мені брудне, сумне та дивно строкатих людей. Стомився я від цього».

Може, не в цих словах був подумав, але саме ця думка спалахнула в мозку, саме в той печальний вечір я вперше відчув утому душі, їдку плісняву в серці. З тої години я став почувати себе гірше, почав дивитись на себе самого якось збоку, холодно, чужими й ворожими очима.

Я бачив, що майже в кожній людині незграбно й нескладено сполучаються суперечності не тільки слова і діяння, але й почувань, їх капризна гра особливо тяжко пригночувала мене. Цю гру я спостерігав і в самому собі, що було ще гірше. Мене вабило на всі боки — до жінок і книг, до робітників і веселого студентства, але я нікуди не встигав і жив «ні те ні се», крутячись, мов дзига, а чиясь невидима, але дужа рука гаряче підстьобувала мене невидимим нагаєм.

Довідавшись, що Яків Шапошников ліг у лікарню, я пішов одвідати його, але там криворота, товста жінка в окулярах і білій хусточці, з-під якої звисали червоні, варені вуха, сухо сказала:

— Помер.

І, бачачи, що я не йду, а мовчки стовбичу перед нею,— розсердилась, крикнула:

— Ну? Чого ще?

Я теж розсердився й сказав:

— Ви — дурепа.

— Миколо,— жени його!

Микола витирав ганчіркою якісь мідні прутки, він крякнув і стьобнув мене прутом по спині. Тоді я взяв його на оберемок, виніс на вулицю і посадив у калюжу води біля ганку лікарні. Він поставився до цього спокійно, посидів хвилину мовчки, витріщивши на мене очі, а потім встав, кажучи:

— Ех, ти, собака!

Я пішов у Державінський сад, сів там на лаву біля пам'ятника поетові, відчуваючи гостре бажання зробити щось

зле, обурливе, щоб на мене кинулась купа людей і цим дала б мені право бити їх. Але, незважаючи на святковий день, в саду було безлюдно і навколо саду — ні душі, тільки вітер метався, ганяючи сухе листя, шарудячи афішею, що відклеїлась на стовпі ліхтаря.

Прозоро-синій, холодний присмерк гуснув над садом. Величезний бронзовий ідолище височів передо мною, я дивився на нього і думав: жив на землі самотній чоловік Яків, знищував, усією силою душі, бога і помер звичайною смертю. Звичайною. В цьому було щось тяжке, дуже образливе.

«А Микола ідіот; він повинен був битися зо мною або покликати поліцію і відправити мене в участок...»

Пішов до Рубцова, він сидів у своєму закапелку біля стола, перед маленькою лампою і латав піджак.

— Яків помер.

Старик підняв руку з голкою, очевидно, бажаючи перехреститись, та тільки відмахнувся рукою і, зачепивши за щось нитку, тихо матірно вилаявся.

Потім — забурчав:

— Між іншим — всі померемо, такий у нас дурний звичай,— егеж, брат! Він ось помер, а тут мідник був один, то його теж — геть з рахунку. В ту неділю, з жандармами. Мене з ним Гурка познайомив. Розумний мідник! Із студентами трохи плутався. Ти чув, бунтують студенти,— правда? Ану, заший піджак мені, не бачу я ні чорта...

Він передав мені своє лахміття, голку з ниткою, а сам, заклавши руки за спину, став ходити по кімнаті, кашляючи й бурчачи:

— То — тут, то — десь інде спалахне вогник, а чорт дмухне, і — знову нудьга! Нещасливе це місто. Поїду звідси, поки ще пароплави ходять.

Зупинився і, чухаючи череп, спитав:

— А — куди поїдеш? Скрізь бував. Так. Скрізь їздив, а тільки себе з'їздив.

Плюнувши, він додав:

— Ну — й життя, наволоч! Жив, жив, а — нічого не нажив, ні для душі, ні для тіла...

Він замовк, стоячи в кутку біля дверей і немов прислухаючись до чогось, потім рішуче підійшов до мене, присів на край стола.

— Я тобі скажу, Лексій ти мій Максимович,— даремно Яків велике серце своє на бога витратив. Ні бог, ні цар

кращі не будуть, коли я їх зречуся, а треба, щоб люди самі на себе розсердилися, заперечили б своє підле життя,— ось що! Ех, старий я, запізнився, скоро зовсім сліпий стану — біда, брат! Зашив? Спасибі... Ходім у трактор, чай пити...

По дорозі в трактор, спотикаючися в п'їтмі, хапаючи мене за плечі, він бубонів:

— Згадай мое слово: не дотерплять люди, розіляться коли-небудь і почнуть все трошити — на порох потрощать дурниці свої! Не дотерплять...

В трактор ми не потрапили, наткнувшись на облогу матросами публічного будинку,— ворота його захищали алафузовські робітники.

— Щосвята тут бійка! — схвально сказав Рубцов, скидаючи окуляри, і, впізнавши серед захисників будинку своїх товаришів, негайно вступив у бійку, під'юджуючи, нацьковуючи:

— Держися, фабрико! Дави жабву! Глуши плітву! І — е-ех!

Дивно й забавно було бачити, з яким захопленням і спритністю орудував розумний старик, продираючися крізь юрбу матросів-річковиків, відбиваючи їх кулаки, валячи з ніг поштовхами плеча. Билися беззлобно, весело, заради молодечтва, від надміру сили; темна купа тіл з'юрмиласть біля воріт, притиснувши до них фабричних; тріщали дошки, лунали задирливі вигуки:

— Бий плішивого воеводу!

На дах будинку залізлю двоє і доладно, жваво співали:

Ми не шельми, не злодії, не розбійники,
Судноплавні ми хлоп'ята, риболовники!

Свистів поліцейський, в п'їтмі блищали мідні гудзики, під ногами хлюпотіла грязь, а з даху летіло

Закидаємо ми ятір по сухих берегах,
По купецьких сундуках, по коморах, по хлівах...

— Стій! Лежачого не б'ють...

— Дідусю — держи щелепу міцніше!

Потім Рубцова, мене і ще чоловіка з п'ять, ворогів чи друзів, повели в участок, і заспокоєна п'їтма осінньої ночі проводила нас жвавою піснею:

Ех, сорок шук піймали ми,
Буде шуба для зими!

— До чого ж хороший народ на Волзі? — захоплено говорив Рубцов, часто сякаючись, спльовуючи, і шепотів мені: — Ти — тікай! Вибери хвилину й — тікай! Навіщо тобі в участок лізти?

Я і якийсь довгий матрос, слідом за мною, кинулися в провулок, перестрибнувши через паркан, другий, і — з цієї ночі я більше не зустрічав милого розумника Микити Рубцова.

Навколо мене ставало порожньо. Починалися студентські заворушення, — зміст їх був незрозумілий мені, мотиви — не ясні. Я бачив веселу метушню, не почувуючи в ній драми, і думав, що заради щастя учитися в університеті можна стерпіти навіть мордування. Коли б мені запропонували: «Іди, вчися, але за це, щонеділі, на Миколаївській площі ми будемо бити тебе палицями!» — я, мабуть, згодився б на цю умову.

Зайшовши в крендельну Семенова, я довідався, що крендельники збираються йти до університету бити студентів.

— Гирями будемо бити! — говорили вони з веселою злобою.

Я став сперечатися, лаятися з ними, як раптом майже з жахом відчув, що в мене нема бажання, немає слів захищати студентів.

Пам'ятаю, я пішов з підвалу, як покалічений, з якоюсь непереборною, на смерть знищуючою тугою в серці.

Вночі я сидів на березі Кабана, шпурляючи каміння в чорну воду, і думав трьома словами, без кінця повторюючи їх:

«Що мені робити?»

З нудьги почав учитися грати на скрипку, пиляв ночами в магазині, турбуючи нічного сторожа й мишей. Музику я любив і став учитися з великим захопленням, але мій учитель, скрипаль театрального оркестру, під час уроку, — коли я вийшов з магазину, — відчинив не замкнений мною ящик каси, і, повернувшись, я побачив, як він набивав свої кишені грішми. Побачивши мене на порозі, він витяг шию, підставив сумне, голене обличчя і тихо сказав:

— Ну — бий!

Губи в нього тремтіли, з безбарвних очей котилися якісь масні сльози, дивно великі.

Мені хотілося вдарити скрипалю; щоб не зробити цього, я сів на підлогу, сунувши під себе кулаки, і звелів йому покласти гроші в касу. Він розвантажив кишені, пішов до дверей, але, зупинившись, сказав по-ідіотському високим і страшним голосом:

— Дай десять карбованців!

Гроші я йому дав, але вчитись на скрипці кинув.

У грудні я вирішив убити себе. Я пробував описати мотив цього рішення в оповіданні «Випадок з життя Макара». Але це не пощастило мені — оповідання вийшло незграбне, неприємне і позбавлене внутрішньої правди. Воно варте чогось — як мені здається — саме тому, що в ньому зовсім нема цієї правди. Факти — правдиві, а освітлення їх зробив немовби не я, і оповідання йде не про мене. Якщо не говорити про літературну цінність оповідання — в ньому для мене є щось приємне, — наче я переступив через себе.

Купивши на базарі револьвер барабанщика, заряджений чотирма патронами, я вистрілив собі в груди, щоб попасти в серце, та тільки пробив легені, і через місяць, дуже сконфужений, почуваючи себе до краю дурним, знову працював у булочній.

Однаке — недовго. Наприкінці березня, увечері, прийшовши в магазин з пекарні, я побачив у кімнаті продавщиці Хохла. Він сидів на стільці біля вікна, задумано курячи товсту цигарку і дивлячись уважно в хмари диму.

— Ви вільні? — спитав він, не вітаючись.

— На двадцять хвилин.

— Сідайте, поговоримо.

Як завжди, він був туго зашитий в козакин із «чортової шкіри», на його широких грудях розстелялась світла борода, під упертим лобом стирчить щетина жорсткого, коротко постриженого волосся, на ногах у нього важкі, мужицькі чоботи, від них міцно пахне дьогтем.

— Ну, от,— заговорив він спокійно і неголосно,— чи не хочете ви приїхати до мене? Я живу в селі Краснови́дові, сорок п'ять верст униз по Волзі, в мене там крамниця, ви будете допомагати мені в торгівлі, це забере у вас небагато часу, я маю добрі книги, допоможу вам учитися — згодні?

— Так.

— У п'ятницю приходьте о шостій ранку на пристань Курбатова, спитайте дощаник з Красновидова,— хазяїн Василь Панков. А втім,— я вже буду там і побачу вас. До побачення!

Встав, простяг мені широку долоню, а другою рукою витяг з-за пазухи важку, срібну луковицю-годинник і сказав:

— Кінчили за шість хвилин! Еге, пак — моє ім'я — Михайло Антонович, а прізвище — Ромась. Так.

Він пішов не озираючись, твердо ставлячи ноги, легко несучи важке, богатырськи лите тіло.

Через два дні я поплив у Красновидово.

Волга щойно скресла, зверху, по каламутній воді, пливають, похитуючись, сірі, крихкі крижини, дощаник випереджає їх, і вони труться об борти, поскрипуючи, розсипаючись від ударів гострими кристалами. Грає верховий вітер, заганяючи на берег хвилю, сліпуче виблискує сонце, відбиваючись яскравобілими пасмами від синюватоскляних боків крижин. Дощаник, важко навантажений бочками, мішками, ящиками, йде під парусом,— біля стерна молодий мужик Панков, франтовито одягнений в піджак дублені овчини, вишитий на грудях різнокольоровим шнурком.

Обличчя у нього — спокійне, очі холодні, він мовчазний і мало схожий на мужика. На носу дощаника, розчепіривши ноги, стоїть з багром у руках наймит Панкова, Кукушкін, розтріпаний мужичок у порваному сіряку, підперезаному мотузком, у пом'ятій попівській шляпі, обличчя в нього в синяках і саднах. Розштовхуючи крижини довгим багром, він зневажливо лається:

— Звертай... Куди лізеш...

Я сиджу поряд з Ромасем під парусом на ящиках, він тихо говорить мені:

— Мужики мене не люблять, особливо — багаті! Нелюбов цю доведеться і вам зазнати на собі.

Кукушкін, поклавши багор впоперек бортів, під ноги собі, говорить з захопленням, обернувши до нас спотворене обличчя:

— Особливо тебе, Антоновичу, піп не любить...

— Це правда,— підтверджує Панков.

— Ти йому, псові рябому, кістка в горлянці!

— Але є й друзі в мене,— будуть і у вас,— чую я голос Хохла.

Холодно. Березневе сонце ще погано гріє. Над берегом гойдаються темні гілки голих дерев, де-не-де в щілинах і під кущами нагірного берега лежить сніг кусками бархату. Скрізь на ріці — крижини, наче пасеться отара овець. Я почуваю себе, як уві сні.

Кукушкін, напихаючи в люльку тютюн, філософствує:

— Хоч ти попові й не жінка, одначе, з обов'язку свого, він зобов'язався любити всяку твар, як написано в книгах.

— Хто це тебе побив? — питає Ромась, посміхаючись.

— Так, якихось темних професій люди, мабуть — шахраї,— зневажливо каже Кукушкін. І — з гордістю: — Ні, мене, якось, антилеристи били, це — справді! Навіть і збагнути не можна — як я живий zostався.

— За що били? — питає Панков.

— Вчора? Чи — антилеристи?

— Ну — вчора?

— Та — хіба можна зрозуміти, за що б'ють? Народ у нас, мов козел, тільки там що — зразу й буцається! За обов'язок свій вважають оте — бійку!

— Я думаю,— каже Ромась,— за язик б'ють тебе, говориш ти необережно...

— Може, і так! Людина я допитливої вдачі, навік про все розпитувати. Для мене — радість, коли щось новеньке почую.

Ніс дощаника сильно ткнувся в крижину, по борту злісно зачовгало. Кукушкін, хитнувшись, схопив багор, Панков з докором каже:

— А ти поглядай на діло, Степане!

— А ти мене не забалакуй! — відштовхуючи крижини, бурмоче Кукушкін.— Не можу я водночас і обов'язок свій виконувати і розмовляти з тобою...

Вони беззлобно сперечаються, а Ромась каже мені:

— Земля тут гірша, ніж у нас, на Україні, а люди — кращі. Дуже здібний народ!

Я слухаю його уважно і вірю йому. Мені подобається його спокій і рівна мова, проста, ваговита. Почувається, що цей чоловік знає багато і що в нього є своя міра людей. Мені особливо приємно, що він не питає — чому я стрілявся? Всякий інший на його місці давно б уже спитав, а мені так набридло це запитання. І — трудно відповісти. Чорт знає, чому я вирішив убити себе. Хохлові я, мабуть, відповідав би довго й безглуздо. Та мені й вза-

галі не хочеться згадувати про це,— на Волзі так гарно, вільно, світло.

Дощаник пливе попід берегом, вліво широко розмахнулася ріка, вторгаючись на піщаний берег лугового боку. Бачиш, як прибуває вода, запліскуючи й хитаючи надбережні кущі, а назустріч їй по улоговинах і шпарах землі шумно котяться світлі потоки весняних вод. Посміхається сонце, жовтоносі граки блищать у його променях чорною сталлю оперення, заклопотано каркають, будуючи гнізда: На осонні зворушливо пробивається з землі до сонця яскравозелена щетинка трави. Тілу — холодно, а в душі — тиха радість і теж виникають ніжні парості світлих надій. Дуже затишно весною на землі.

В обід допливли до Красновидова; на високій, круто зрізаній горі стоїть голубоверха церква, від неї, ключем, тягнуться по краю гори хороші, міцні хати, виблискуючи жовтим тесом дахів і парчевими покрывами соломи. Просто й красиво.

Скільки разів любувався я цим селом, проїжджаючи повз нього на пароплавах.

Коли, разом з Кукушкіним, я почав розвантажувати дощаник, Ромась, подаючи мені з борта мішки, сказав:

— Одне — сила у вас є!

І, не дивлячись на мене, спитав:

— А груди — не болять?

— Анітрохи.

Я був дуже зворушений делікатністю його запитання, — мені особливо не хотілось, щоб селяни знали про мою спробу вбити себе.

— Силонька — є, можна сказати, — над потребу, — базікав Кукушкін. — Якої губернії, молодче? Нижегородської? Водосьорбами дражнять вас. А ще — «Собі знай, примічай, звідки чайки летять» — це теж про вас складено.

З гори, по з'їзду, по розкислій глині, серед бездичі сріблом сяючих струмків, широко ступав, сковзаючись і похитуючись, довгий сухорлявий мужик, босий, в самій сорочці й штанях, з кучерявою бородою, в густій шапці рудуватого волосся.

Підійшовши до берега, він сказав звучно й ласкаво:

— З приїздом.

Озирнувся, підняв товсту жердину, другу, поклав їх

кінцями на борти і, легко скочивши в дощаник, скомадував:

— Впирайся ногами в кінці жердин, щоб не з'їхали з борту, і приймай бочки. Хлопче, йди сюди, помагай.

Він був мальовничо красивий і, очевидно, дуже сильний. На рум'яному обличчі його, з прямим, великим носом, строго сяяли голубуваті очі.

— Застудишся, Ізоте,— сказав Ромась.

— Це я? Не бійся.

Викотили бочку гасу на берег. Ізот, зміривши мене очима, спитав:

— Прикажчик?

— Поборися з ним,— запропонував Кукушкін.

— А тобі знову пику попсували?

— Що з ними зробиш?

— З ким це?

— А — котрі б'ють...

— Ех, ти! — сказав Ізот, зітхнувши, і звернувся до Ромася: — Вози зараз спустяться. Я вас здалеку побачив,— пливуть. Добре пливли. Ти — йди, Антоновичу, я нагляну тут.

Було видно, що чоловік цей ставився до Ромася по дружньому й дбайливо, навіть — покровительськи, хоч Ромась був старший за нього років на десять.

Через півгодини я сидів у чистій і затишній кімнаті нової хати, стіни її ще не втратили запаху смоли й клоччя. Жвава, гостроока молодиця накривала стіл для обіду, Хохол вибирав книги з чемодана, ставлячи їх на полицю біля печі.

— Ваша кімната на горищі,— сказав він.

З вікна горища видно частину села, яр проти нашої хати, в ньому — покрівлі лазень, серед кушів. За яром — сади й чорні поля; м'якими увалами вони йшли до синьої смуги лісу, на обрії. Верхи на гребені покрівлі лазні сидів синій мужик, держачи в руці сокиру, а другу приставив до лоба, дивлячись на Волгу, вниз. Рипів віз, надсадно мукала корова, шуміли струмки. З воріт дому вийшла старуха, вся в чорному, і, обернувшись до воріт, сказала кріпко:

— Повиздыхали б ви!

Два хлопчики, які діловито перегороджували дорогу струмкові камінням і гряззю, почувши голос старухи, прожогом кинулись геть від неї, а вона, піднявши з землі

тріску, плюнула на неї й кинула в струмок. Потім, ногою в чоловічому чоботі, зруйнувала будівлю дітей і пішла вниз, до ріки.

Як то я буду жити тут?

Покликали обідати. Внизу за столом сидів Ізот, витягши довгі ноги з багровими ступнями, і щось говорив, але — замовк, побачивши мене.

— Чого ж ти? — похмуро спитав Ромась. — Кажі.

— Та вже й нічого, все сказав. Значить — так вирішили: самі, мовляв, упораємось. Ти ходи з пістолетом, а ні — з палицею, яка товстіша. При Баринову — не все говорити можна, в нього та в Кукушкіна — язика баб'ячі. Ти, хлопче, рибу ловити любиш?

— Ні.

Ромась заговорив про необхідність організувати мужиків, дрібних садовласників, вирвати їх з рук скупників. Ізот, уважно вислухавши його, сказав:

— Тепер від глитаїв тобі зовсім не буде життя.

— Побачимо.

— Та вже — так!

Я дивився на Ізота і думав:

«Мабуть, — з отаких от мужиків пишуть оповідання Каронін і Златовратський...»

Невже вдалось мені підійти до чогось серйозного і тепер я буду працювати з людьми справжнього діла?

Ізот, пообідавши, говорив:

— Ти, Михайле Антоновичу, не поспішай, добре — швидко не буває. Помаленьку треба!

Коли він пішов, Ромась сказав задумано:

— Розумний чоловік, чесний. Шкода — малописьменний, ледве читає. Але — наполегливо вчиться. От — допоможіть йому в цьому!

Аж до вечора він знайомив мене з цінами товарів у крамниці, розповідаючи:

— Я продаю дешевше, ніж два інші крамарі в селі, звичайно — це їм не подобається. Роблять мені капості, намагаються побити. Живу я тут не тому, що мені приємно або вигідно торгувати, а — з інших причин. Це — затія на зразок вашої булочної...

Я сказав, що догадуюсь про це.

— Егеж... Треба ж навчати людей ума-розуму, — так?

Крамниця була замкнена, ми ходили по ній з лампою

в руках, і на вулиці хтось теж ходив, обережно чалапаючи по грязюці, іноді важко вилізаючи на східці ганку.

— Ото — чуєте? — ходить! Це — Мигун, бурлака, зла тварюка, він любить робити зло, як гарна дівчина кокетувати. Ви будьте обережні в словах з ним та й — взагалі...

Потім, у кімнаті, закуривши люльку, притулившись широкою спиною до печі й примруживши очі, він випускав струмочки диму в бороду собі і, повільно складаючи слова в просту, ясну мову, говорив, що давно вже помітив, як марно трачу я роки юності.

— Ви чоловік здібний, з природи — упертий, і, очевидно, з добрими бажаннями. Вам треба вчитися, та — так, щоб книга не затуляла людей. Один сектант, старичок, дуже добре сказав: «Всяке навчання — від людини походить». Люди вчать дошкульніше, — грубо вони вчать, — але наука їхня міцніше в'їдається.

Говорив він знайоме мені, про те, що насамперед треба будити розум села. Але і в знайомих словах я вловлював глибший, новий для мене зміст.

— Там у вас студенти багато балакають про любов до народу, то я кажу їм на це: народ любити не можна. Це — слова, любов до народу...

Посміхнувся в бороду, допитливо дивлячись на мене, і почав ходити по кімнаті, провадячи далі кріпко, переконливо:

— Любити — значить: погоджуватись, потурати; не помічати, прощати. З цим треба йти до жінщини. А — хіба можна не помічати нещастя народу, погоджуватися з помилками його розуму, потурати всякій його підлоті, прощати йому звірство? Ні?

— Ні.

— От бачите! У вас там все Некрасова читають і співають, ну, знаєте, з Некрасовим далеко не заїдеш! Мужикові треба сказати: «Ти, брат, хоч і непогана людина сам по собі, а живеш погано й нічого не вмєєш робити, щоб життя твоє стало легше, краще. Звір либонь розумніше дбає за себе, ніж ти, звір захищає себе краще. А з тебе, мужика, розрослося все, — дворянство, духівництво, вчені, царі — все це колишні мужики. Бачиш? Зрозумів? Ну — вчися жити, щоб тебе не мордували...»

Пішовши в кухню, він звелів куховарці наставити самовар, а потім почав показувати мені свої книги, — майже

всі наукового характеру: Бокль, Ляйель, Гартполь Леккі, Леббок, Теймор, Мілль, Спенсер, Дарвін, а з російських— Писарев, Добролюбов, Чернишевський, Пушкін, «Фрегат «Паллада» Гончарова, Некрасов.

Він гладив їх широкою долонею, ласкаво, наче кошеният, і бурчав майже розчулено:

— Хороші книги! А це — дуже рідкісна: її спалила цензура. Хочете знати, що таке держава,— читайте оцю!

Він подав мені книгу Гоббса «Левіафан».

— Ця — теж про державу, проте легша, веселіша!

Ця весела книга була «Государ» Маккіавеллі.

За чаєм він коротко розповів про себе: син чернігівського коваля, він був мастильником поїздів на станції Київ, познайомився там з революціонерами, організував гурток самоосвіти робітників, його заарештували, років зо два він сидів у тюрмі, а потім — заслали в Якутську область на десять років.

— Спочатку — жив там з якутами, в улусі, думав — загину. Зима там, чорт забери, така, знаєте, що в людини холоне мозок. Та й зайвий розум там. Потім бачу: то — тут, то — там стирчить росіянин, натикано їх не густо, а все-таки — є! І, щоб не нудьгували, нових до них дбайливо додають. Хороші люди були. Був студент Володимир Короленко, — він тепер теж повернувся. Я з ним добре жив, потім — розійшлися. Виявилось, що ми в багатому чому схожі один на одного, а на подібності дружба не тримається. Але це серйозний, наполегливий чоловік, здатний на всяку роботу. Навіть ікони малював, це мені не подобалось. Тепер, кажуть, добре пише в журналах.

Довго, до півночі, розмовляв він, очевидно, бажаючи зразу міцно поставити мене поруч себе. Вперше мені було так серйозно хороше з людиною. Після спроби самогубства моє ставлення до себе дуже знизилось, я почував себе нікчемним, винним перед кимось, і мені було соромно жити. Ромась, мабуть, розумів це і, людяно, просто відчинивши передо мною двері в своє життя, — випрямив мене. Незабутній день.

У неділю ми відчинили крамницю після обідні, і зразу ж до нашого ганку стали збиратись мужики. Першим прийшов Матвій Баринов, брудний, розтріпаний чоловік, з довгими руками мавпи і неуважливим поглядом красивих жіночих очей.

— Що чувати у місті? — спитав він, привітавшись, і, не ждучи відповіді, закричав назустріч Кукушкіну:

— Степане! Твої коти знову півня зжерли!

І зразу розповів, що губернатор поїхав з Казані в Петербург до царя, клопотати, щоб усіх татар виселили на Кавказ і в Туркестан. Похвалив губернатора:

— Розумний! Розуміє своє діло...

— Ти сам вигадав усе це,— спокійно зауважив Ромась.

— Я? Коли?

— Не знаю...

— Дуже ти мало віриш людям, Антсновичу,— сказав Баринов з докором, з жалем похитуючи головою.— А я— жалію татар. Для Кавказу потрібна звичка.

Обережно підійшов маленький, сухорлявий чоловік, у драній піддвовці з чужого плеча; сіре обличчя його кривила сулорога, розсмикуючи темні губи в болісну посмішку; гостре ліве око без перерви кліпало, над ним здригалася сива брова, розірвана шрамами.

— Шанування Мигунові! — насмішкувато сказав Баринов.— Що вночі вкрав?

— У тебе гроші,— лунким тенором відповів Мигун, знявши шапку перед Ромасем.

Вийшов з двору хазяїн нашої хати і сусід наш Панков, в піджаку, з червоною хусточкою на шиї, в гумових калошах і з довгим, як віжки, срібним ланцюжком на грудях. Він зміряв Мигуна сердитим поглядом:

— Якщо ти, старий чорте, будеш на город до мене лазити, я тебе — кілком по ногах!

— Починається звичайна розмова,— спокійно зауважив Мигун і, зітхаючи, додав: — Як жити, коли — не бити?

Панков став лаяти його, а він додав:

— Та який же я старий? Сорок шість літ...

— А на різдво тобі п'ятдесят три було,— скрикнув Баринов.— Сам казав — п'ятдесят три! Навіщо брешеш?

Прийшов стачечний, бородатий старик Суслов¹ і рибалка Ізот, так зібралось чоловіка з десять. Хохол сидів на ганку, біля дверей крамниці, курич люльку, мовчки слухаючи розмову мужиків; вони посідали на східцях ганку і на лавочках, з обох його боків.

¹ Погано пам'ятаю прізвища мужиків і, мабуть, попереплутував або поперекручував їх.

День був холодний, строкатий, по синьому, вимороженому зимою небу швидко пливли хмари, плями світла й тіней купалися в струмках і калюжах, то засліплюючи очі яскравим блиском, то голублячи погляд оксамитовою м'якістю. Гарно вбрані дівичі павами пливли вниз по вулиці, до Волги, переступали через калюжі, підіймаючи по доли спідниць і показуючи чавунні черевики. Бігли хлопчачки з довгими вудлищами на плечах, йшли солідні мужики, скоса оглядаючи групу біля нашої крамниці, мовчки підіймаючи картузи й повстані брилі.

Мигун з Кукушкіним миролюбно розбирали неясне питання: хто дошкульніше б'ється — купець чи пан? Кукушкін доводив — купець, Мигун боронив поміщика, і його лункий тенорок брав гору над розтріпаною мовою Кукушкіна.

— Пана Фінгерова папаша Наполеон Бонапарта за бороду смикав. А пан Фінгеров було схопить двох за овчину на потилицях, розведе ручки свої та й торохне лобами — готово! Обидва лежать, не ворухнуться.

— Коли так — ляжеш! — погодився Кукушкін, але додав: — Так зате купець їсть більше від пана.

Благообразний Суслов, сидячи на верхній приступці ганку, ремствував:

— Не кріпкий стає мужик на землі, Михайле Антоновичу. При панах не дозволялося без пуття жити, кожен чоловік був до діла прикріплений...

— А ти подай просьбу, щоб кріпацтво знов завели. — Відповів йому Ізот. Ромась мовчки глянув на нього й став вибивати люльку об поруччя ганку.

Я ждав: коли ж він заговорить? І, уважно слухаючи незв'язну розмову мужиків, намагався уявити — що саме скаже Хохол? Мені здавалося, що він уже пропустив цілий ряд зручних моментів втрутитися в розмову мужиків. Але він байдуже мовчав і сидів по-ідольському нерухомо, стежачи, як вітер брижить воду в калюжах і жене хмаринки, збиваючи їх в густосіру хмару. На ріці гудів пароплав, знизу здіймалась вересклива дівоча пісня, підігрувала гармонь. Гикаючи й ревучи, вниз по вулиці йшов п'яний, вимахуючи руками, ноги його неприродно згиналися, потрапляючи в калюжі. Мужики говорили дедалі повільніше, сумовитість звучала у їхніх словах, і мене теж поволі огортала печаль, бо холодне небо загрожувало дощем, і згадувався мені безугавний гомін міста, різнома-

нітність його звуків, швидке мигтіння людей на вулицях, жвавість їх мови, ряснота слів, що дратувала розум.

Увечері за чаєм я спитав Хохла: коли ж він говорить з мужиками?

— Про що?

— Ага,— сказав він, уважно вислухавши мене,— ну, знаєте, коли б я говорив з ними про це, та ще на вулиці,— мене б знову відправили до якутів...

Він напхав тютюну в люльку, розкурив її, зразу вкутався димом і спокійно, пам'ятно заговорив про те, що мужик — людина обережна, недовірлива. Він — сам себе боїться, сусіда боїться, а особливо — всякого чужого. Ще не минуло тридцяти літ, як йому дано волю, кожен сорокалітній селянин народився рабом і пам'ятає це. Що таке воля — важко зрозуміти. Міркуючи просто — воля, це значить: живу, як хочу. Але — скрізь начальство, і всі заважають жити. В поміщиків відняв селянство цар, отже, тепер цар єдиний пан над усім селянством. І знову: а що ж таке воля? Раптом прийде день, коли цар пояснить, що вона значить. Мужик дуже вірить у царя, єдиного владаря всієї землі і всіх багатств. Він одняв селян у поміщиків,— може відняти пароплави й крамниці в купців. Мужик — царист, він розуміє: багато панів — погано, один — краще. Він жде, що настане день, коли цар відкриє йому смисл волі. Тоді — хапай що хто може. Цього дня всі хочуть і кожен — боїться, кожен живе на сторожі і всередині себе: не прогавити б вирішального дня загального поділу. І — сам себе боїться: хоче багато, і є що взяти, а — як візьмеш? Всі гострять зуби на одне й те ж. До того ж скрізь — незліченна сила начальства, явно ворожого мужикові та й цареві. Але — й без начальства не можна, всі поб'ються, переб'ють один одного.

Вітер сердито плюскав у шибки рясним весняним дощем. Сіра мла розливалась по вулиці; в душі у мене теж стало сірувато й нудно. Спокійний, негучний голос роздумливо говорив:

— Підкажіть мужикові, щоб він поступово навчався відбирати в царя владу в свої руки, говоріть йому, що народ повинен мати право вибирати начальство з-поміж себе — і станового, і губернатора, і царя...

— Це — на сто років!

— А ви думали все зробити до трійці? — серйозно спитав Хохол.

Увечері він пішов кудись, а годині об одинадцятій я почув на вулиці постріл,— він лягнув десь близько. Вискочивши в п'ятьму, під дощ, я побачив, що Михайло Антонович іде до воріт, обминаючи потоки води неквапливо й старанно, великий, чорний.

— Ви — чого? Це я випалив...

— На кого?

— А тут з кілками якісь наскочили на мене. Я кажу: «Відчепіться, стріляти буду»,— не слухають. Ну, тоді я вистрілив у небо,— йому не пошкодиш...

Він стояв у сінях, роздягаючись, викручуючи рукою мокру бороду, і форкав, як кінь.

— А чоботи чортові, виявляється, драні в мене! Треба перевзутися. Ви вмієте револьвер чистити? Будь ласка, а то заржавіє. Змажте гасом...

Захоплював мене його непорушний спокій, тиха впертість погляду його сірих очей. У кімнаті, розчісуючи бороду перед дзеркалом, він попередив мене:

— Ви ходіть по селу обережніше, особливо — в свята, увечері, вас, мабуть, теж схочуть побити. Але палиці з собою не носіть, це дратує забіяк і може нав'ясти їм думку, що ви — боїтесь. А боятись — не треба! Вони самі народ полохливий...

Я почав жити дуже добре, кожен день приносив мені нове й важливе. Жадібно став читати я книги з природознавства, Ромась учив мене:

— Це, Максимовичу, насамперед і найкраще треба знати, в цю науку вкладено кращий розум людський.

Вечорами, тричі на тиждень, приходив Ізот, я вчив його грамоти. Спочатку він поставився до мене недовірливо, з легенькою посмішкою, але після кількох уроків добродушно сказав:

— Добре пояснюєш! Тобі б, хлопче, вчителем бути...

І — раптом запропонував:

— Ти немов сильний, ану давай на палиці потягаємось?

Взяли з кухні палицю, сіли на підлогу і, впершись один одному ступнями в ступні ніг, довго намагались підвести один одного з підлоги, а Хохол, посміхаючись, під'юджував нас:

— А — ну? Візьми!

Ізот підняв мене, і це, здається, ще більше привернуло його до мене.

— Нічого, ти — здоровий! — утішив він мене.—Шкода, що риби не любиш ловити, а то ходив би зо мною на Волгу. Вночі на Волзі — царствіє небесне!

Учився він наполегливо, досить успішно і — дуже хороше дивувався; бувало під час уроку раптом встане, візьме з полиці книгу, високо підвівши брови, з натугою прочитає два-три рядки і, почервонівши, зиркає на мене, здивовано кажучи:

— Але ж читаю, щоб його курка вбрикнула!

І повторює, заплющивши очі:

Наче та мати над гробом дитини,
Плаче кулик понад журні рівнини...

— Бачив?

Кілька разів він, півголосом, обережно питав:

— Поясни ти мені, брат, як же це виходить все-таки? Дивиться людина на оці рисочки, а вони складаються в слова, і я знаю їх — слова живі, наші! Як я це знаю? Ніхто мені їх не шепоче. Коли б це картинки були, ну, тоді зрозуміло. А тут наче самі думки надруковано, — як це воно?

Що я міг відповісти йому? І моє «не знаю» засмучувало людину.

— Чаклунство! — говорив він, зітхаючи, і розглядав сторінки книги проти світла.

Була в ньому приємна й зворушлива наївність, шось прозоре, дитяче; він все більше нагадував мені славного мужика з тих, що про них пишуть у книжках. Як майже всі рибалки, він був поет, любив Волгу, тихі ночі, самоту, споглядальне життя.

Дивився на зорі й питав:

— Хохол каже — і там, може, деякі жителі є, на зразок нас, — як гадаєш, правда цьому? Знак би їм подати, спитати — як живуть? Гляди — краще за нас, веселіше...

По суті, він був задоволений своїм життям, він сирота, бурлака й ні від кого не залежний у своїй тихій улюбленій справі рибалки. Але до мужиків ставився неприязно й попереджав мене:

— Ти не зважай, що вони ласкаві, це — хитрун народ, фальшивий, ти їм не вір! Зараз вони з тобою — так. а завтра — інак. Кожному тільки самого себе видно, а громадське діло — за каторгу вважають.

І з ненавистю, дивною в людині такої м'якої душі, він говорив про «глитаїв»:

— Вони — чому багатші за інших? Бо — розумніші. То ти, наволоч, пам'ятай, якщо розумний: селянство повинно жити стадом, дружно, тоді воно — сила! А вони розколюють село, як поліно на скіпки, от яка справа! Самі собі вороги. Це — лиходійський народ. Он як Хохол мучиться з ними...

Красивий, сильний, він дуже подобався жінкам, і вони напосідали на нього.

— Звичайно, в цьому я розпечений, — добродушно ка-
вся він. — Для чоловіків — образливо це, я сам обра-
жався б на їх місці. Одначе жінок не можна не жаліти,
жінка — вона мовби друга твоя душа. Живе вона без свят,
без ласки; працює, як коняка, та й більш нічого. Чолові-
кам любити ніколи, а я — вільна людина. Багатьох, пер-
шого ж року після весілля, чоловіки кулаками годують.
Егеж, я в цьому — грішний, балуюся з ними. Про одне
прошу: ви, молодиці, тільки не гнівайтесь одна на одну,
мене вистачить на всіх! Не задріть одна одній, всі ви
мені однакові, всіх жалію...

І, конфузливо посміхаючися в бороду, він розповів:

— Я навіть з панією однією мало не попустував, — на
дачу приїхала з міста пані. Красуня, біла, як молоко,
а волосся — льон. І очиці синяві, добрі! Я їй рибу
продавав і все було дивлюсь на неї. «Ти — чого?» — пи-
тає. «Самі знаєте», — кажу. «Ну, добре, каже, я до тебе
вночі прийду, жди!» І — справді! Прийшла. Тільки — ко-
марів вона боялася, закусили її комарі, ну, і не ви-
йшло в нас нічого. «Не можу, каже, кусають дуже», а сама
мало не плаче. Через добу до неї чоловік прибув, суддя
якийсь. Еге, ось вони які, оті панії, — з сумом і докором
кінчив він. — Комарі їм жити заважають...

Ізот дуже хвалив Кукушкіна:

— От, придивись до мужика, — хорошої душі цей! Не
люблять його, ну — даремно! Базіка, звичайно, але ж —
у кожної корови свої нориви.

Кукушкін був безземельний, одружений з п'яною жін-
кою-наймичкою, маленькою, але дуже спритною, сильною
і злою. Хату свою він здавав ковалеві, а сам жив у лазні,
працюючи в Панкова. Він дуже любив новини, а коли їх
не було — сам вигадував усякі історії, нанизуючи їх зав-
жди на одну нитку.

— Михайле Антоновичу — чув ти? Тиньковський урядник у монахи йде, від своєї посади, — не хочу, каже, мужиків мордувати, — шабаш!

Хохол серйозно казав:

— Отак все начальство й розбіжиться від вас.

Витягаючи з нечесаного русявого волосся на голові соломинки, сіно, курячий пух, Кукушкін міркує:

— Всі — не повтікають, а котрі совість мають — їм, звичайно, тяжко на своїх посадах. Не віриш ти, Антоновичу, в совість, бачу я. А от без совісті й з великим розумом не проживеш! Ось, послухай, який випадок...

І розповідає про якусь «розумнющу» поміщицю:

— Така лиходійка була, що навіть губернатор, незважаючи на високу свою посаду, в гості до неї приїхав. «Пані, каже, будьте обережні на всяк випадок, чутки, каже, про вашу підлість лиходійську навіть до Петербурга дійшли!» Вона, звісно, наливкою почастивала його, а сама каже: «Ідьте з богом, не можу я зламати вдачі моєї!». Минуло три роки з місяцем і раптом вона збирає мужиків: «Ось, каже, вам уся моя земля і прощайте, і простіть мене, а я...»

— В монастир, — підказує Хохол.

Кукушкін, уважно дивлячись на нього, підтверджує:

— Так, в ігумені! Значить — і ти чув про неї?

— Ніколи не чув.

— А — звідки ж знаєш?

— Я — тебе знаю.

Фантазер бурмоче, похитуючи головою:

— До чого ти не ймеш віри людям...

І так — завжди: погані, злі люди його оповідань стомлюються робити зло й «пропадають без вісті», але частіше Кукушкін відправляє їх у монастирі, як покидьки на «смітник».

У нього з'являються несподівані й дивні думки, — він раптом нахмуриється й каже:

— Даремно ми татар перемогли, — татари кращі за нас!

А про татар ніхто не говорив, говорили в цей час про організацію артілі садовласників.

Ромась розповідає про Сибір, про багатого сибірського селянина, та враз Кукушкін задумливо бурмоче:

— Якщо оселедців років з два, три не ловити, вони можуть так розплодитися, що море виступить з берегів і буде потоп людям. Надзвичайно плодюча риба!

Село вважає Кукушкіна за пусту людину, а оповідання й дивні думки його дратують мужиків, викликаючи в них лайки й глузування, але слухають вони його завжди з інтересом, уважно, немов сподіваючись зустріти правду серед його вигадок.

— Пустобрех,— звуть його солідні люди, і тільки чепурун Панков каже серйозно:

— Степан — людина з загадкою...

Кукушкін дуже здібний робітник, він бондар, пічник, знає бджіл, учить молодиць розводити птицю, вміло телярує, і все виходить у нього, хоч працює він копітко, неохоче. Любить котів, у нього в лазні штук десять ситих звірів і звірят, він годує їх воронами, галками і, привчивши кішок їсти птицю, посилив цим погане ставлення до себе: його коти душать курчат, курей, а молодиці полюють на Степанових звірят, нещадно б'ють їх. Біля лазні Кукушкіна часто чути люте верещання хазяйок, але це не турбує його.

— Дурепи, кіт — мисливський звір, він спритніший за собаку. Ось я їх привчу до полювання на птицю, розведемо сотні котів — продавати будемо, прибуток вам, дурепи!

Він був грамотний, але — забув, а згадати — не хоче. Розумний з природи своєї, він швидше за всіх схоплює істотне в оповіданнях Хохла.

— Так, так,— каже він, мружачись, як дитина, що ковтає гіркі ліки,— виходить — Іван Грозний для дрібного народу не вредний був...

Він, Ізот і Панков приходять до нас вечорами і ча-стенько сидять до півночі, слухаючи оповідання Хохла про будову світу, про життя іноземних держав, про революційні судороги народів. Панкову подобається французька революція.

— Ото — справжній поворот життя,— схвалює він.

Він два роки тому відділився від батька, багатого мужика з величезним волом і страшно витріщеними очима, взяв — «по любові» — заміж сироту, Ізотову племінницю, держить її строго, але одягає в міське вбрання. Батько прокляв його за непокірливість і, проходячи повз новеньку синову хату, люто плює на неї. Панков здав Ромасєві в оренду хату і прибудував до неї крамницю проти бажання багачів села, і вони ненавидять його за це, а він ставиться до них зовні байдуже, говорить про них зневаж-

ливо, а з ними — грубо й насмішкувато. Сільське життя обтяжує його:

— Коли б умів ремесла — жив би в місті...

Доладний, завжди чисто одягнений, він тримається со-
лідно і дуже самолюбивий; розум його обережний, недо-
вірливий.

— Ти від серця чи з розрахунку до такого діла взяв-
ся? — питає він Ромася.

— А — як думаєш?

— Ні — ти скажи.

— По-твоєму — як краше?

— Не знаю. А — по-твоєму?

Хохол упертий і кінець кінцем змушує мужика висло-
витись.

— Краше — від ума, звісно! Ум без користі не живе,
а де користь — там діло міцне. Серце — кепський пора-
дник нам. Від серця я б такого наробив — біда! Попа обо-
в'язково підпалив би, — не лізь куди не слід!

Піп, лихий дідок, з мордочкою крота, дуже насолив
Панкову, втрутившись у його сварку з батьком.

Спочатку Панков ставився до мене неприязно і майже
вороже, навіть по-хазяйському покрикував на мене, але
швидко це зникло у нього, хоч, я почував, залишилась
прихована недовіра до мене, та й мені Панков був не-
приємний.

Дуже пам'ятні мені вечори в маленькій, чистій кім-
натці з рубленими стінами. Вікна щільно затулені вікон-
ницями, на столі, в кутку, горить лампа, перед нею круто-
лобий, гладенько стрижений чоловік з великою бородою,
він каже:

— Суть життя в тому, щоб людина геть далі одходила
від скота...

Трое мужиків слухають уважно, у всіх хороші очі, ро-
зумні обличчя. Ізот сидить завжди нерухомо, мов прислу-
хаючися до чогось віддаленого, що чує тільки він сам.
Кукушкін крутиться, наче його комарі кусають, а Панков,
поскубуючи світлі вусики, міркує тихо:

— Значить, — все-таки була потреба народові розби-
тись на стани.

Мені дуже подобається, що Панков ніколи не говорить
грубо з Кукушкіним, наймитом своїм, і уважно слухає
забавні вигадки мрійника.

Кінчиться розмова, — я йду до себе, на горище, і сиджу

там, біля відчиненого вікна, дивлячись на сонне село і в поля, де непорушно панує мовчання. Нічна мла пронизана блиском зірок, тим більш близьких землі, чим далі вони від мене. Тиша дуже стискає серце, а думка розтікається в безмежності простору, і я бачу тисячі сіл, що так само мовчки поприпадали до плоскої землі, як припало до неї наше село. Нерухомість, тиша.

Млиста порожнеча, тепло, огорнувши мене, присмоктується тисячами невидимих п'явок до душі моєї, і поступово я відчуваю сонну слабкість, неясна тривога хвилює мене. Малий і нікчемний я на землі...

Життя села постає передо мною безрадісно. Я багато разів чув і читав, що в селі люди живуть здоровіше й сердечніше, як у місті. Але — я бачу мужиків у невилазній, каторжній праці, серед них багато недужих, надірваних у роботі і майже зовсім немає веселих людей. Майстрові й робітники міста, працюючи не менше, живуть веселіше й не так нудно, набридливо нарікають на життя, як ці похмурі люди. Життя селянина не здається мені простим, воно вимагає напруженої уваги до землі і багато чуйної хитрості в ставленні до людей. І не сердечне це бідне на розум життя, помітно, що всі люди села живуть навпомацки, як сліпі, всі чогось бояться, не вірять один одному, щось вовче є в них.

Мені трудно зрозуміти, за віщо вони так уперто не люблять Хохла, Панкова і всіх «наших», людей, які хочуть жити розумно.

Я виразно бачу переваги міста, його жадобу щастя, зухвалу допитливість розуму, різноманітність його цілей і завдань. І завжди в такі ночі мені згадуються двоє городян:

«Ф. Калугін і З. Небей

Годинникових справ майстри, а також беруть лагодити різні апарати, хірургічні інструменти, швейні машини, музикальні ящики всіх систем та інше».

Ця вівіска прибита над вузькими дверима маленького магазину, по боках дверей запорошені вікна, біля одного сидить Ф. Калугін, лисий, з гулею на жовтому черепі і з лупою в оці; круглолиций, дебелий, він майже безперервно посміхається, копирсаючи тоненькими щипчиками в механізмі годинника, або щось виспіває, відкривши круглий рот, схований під сивою щіткою вусів. Біля дру-

гого вікна — З. Небей, кучерявий, чорний, з великим кривим носом, з великими, як сливи, очима і гостренькою борідкою; сухий, худорлявий, він схожий на диявола. Він теж розбирає і злагоджує якісь тоненькі штучки і, часом, несподівано кричить басом:

— Тра-та-там, там, там!

За спинами в них хаотично нагромаджені ящики, машини, якісь колеса, аристони, глобуси, скрізь на полицях металеві речі різних форм, і безліч годинників хитають маятниками на стінах. Я ладен цілий день дивитися, як працюють ці люди, але мое довге тіло затуляє їм світло, вони корчать мені страшні гримаси, махають руками — женуть геть. Відходячи, я з задрістю думаю:

«Яке щастя вміти все робити!»

Поважаю цих людей і вірю, що вони знають таємниці всіх машин, інструментів і можуть полагодити все на світі. Це — люди!

А село не подобається мені, мужики — незрозумілі. Жінки особливо часто скаржаться на хвороби, у них щось «підкочується під серце», «спирає в грудях» і раз у раз «колька в животі», — про це вони найбільше і найохочіше говорять, сидючи в святя біля своїх хат або на березі Волги. Всі вони страшенно легко роздратовуються, несамовито лаючи одна одну. За розбитий череп'яний горщик, ціною в дванадцять копійок, три сім'ї билися кілками, переламали старій бабі руку й розбили череп парубкові. Такі бійки майже щотижня.

Парубки ставляться до дівичь одверто цинічно й чинять неподобства з ними: піймають дівчат у полі, позакидають їм спідниці й міцно позав'язують подоли ликом над головами. Це називається «пустити дівку квіткою». По пояс заголені знизу дівичі верешать, лаються, але, здається, їм приємна ця гра, помітно, що вони розв'язують спідниці свої повільніше, ніж могли б. В церкві на вечірні хлопці щипають дівчат іззаду, здається, тільки для цього вони й ходять в церкву. У неділю піп з амвона казав:

— Скоти! Нема хіба іншого місця для неподобства вашого?

— На Україні народ, мабуть, більше поет в релігії, — розповідає Ромась, — а тут, під вірою в бога, я бачу тільки найгрубіші інстинкти страху й жадоби. Такої, знаєте, щирої любові до бога, захоплення красою й силою його —

в тутешніх нема. Це, можливо, добре: легше визволяться від релігії, бо вона ж — найшкідливіший забобон, скажу вам!

Парубки задавакуваті, але — боягузи. Вже разів три вони пробували побити мене, застаючи вночі на вулиці, але це не вдалося їм, і тільки раз мене вдарили палицею по носі. Звичайно, я не говорив Ромасеві про такі сутички, але, помітивши, що я шкутильгаю, він сам догадався, в чім річ.

— Еге, все-таки — дістали подарунок? Я ж казав вам!

Хоч він і не радить мені гуляти ночами, але все ж інколи я виходжу городами на берег Волги і сиджу там, під вербами, дивлячися крізь прозору завісу ночі вниз, за ріку, на луги. Величною є повільна течія Волги, багато позолочена променями невидимого сонця, відбитими мертвим місяцем. Я не люблю місяця, в ньому є щось зловісне, і, як у собаки, він викликає в мене печаль, бажання тужно завити. Мене дуже потішило, коли я довідався, що він світить не своїм світлом, що він мертвий і нема й не може бути життя на ньому. Доти я уявляв його заселеним мідними людьми, вони складені з трикутників, рухаються, як циркулі, і приголомшливо великопісно дзвонять. На ньому все — мідне; рослини, тварини — все безугавно приглушено дзвенить — вороже до землі, замишляє лихе проти неї. Мені було приємно довідатися, що він — порожнє місце в небесах, але все-таки хотілось, щоб на місяць упав великий метеор з силою, достатньою для того, щоб він, спалахнувши від удару, засяяв над землею власним світлом.

Дивлячись, як течія Волги гойдає парчеве пасмо світла і, зароджена десь далеко в пільмі, зникає в чорній тіні нагірного берега,— я почуваю, що думка моя стає бадьорішою й гострішою. Легко думається про щось невловиме словами, чуже всьому, що пережито вдень. Владний рух водної маси майже безмовний. По темній широкій дорозі лине пароплав страхітливим птахом у вогняному оперенні, м'який шум тече слідом за ним, як трепет важких крил. Під луговим берегом плаває вогник, від нього по воді біжить гострий червоний промінь — це рибалка ловить рибу з світильцем, а можна думати, що на ріку спустилася з неба одна з його безпритульних зірок і мигтить над водою вогняною квіткою.

Вичитане з книг розвивається в дивні фантазії, уява

невтомно тче картини незрівнянної краси, і наче плинеш у м'якому повітрі ночі слідом за рікою.

Мене знаходить Ізот, вночі він здається ще більшим, ще приємнішим.

— Ти знов тут? — питає він і, сідаючи поруч, довго, зосереджено мовчить, дивлячись на ріку і в небо, погладжуючи тонкий шовк золотавої бороди.

Потім — мріє:

— Вивчусь, начитаюся — піду вздовж усіх річок і буду все розуміти! Буду вчити людей! Егеж. Хороше, брат, поділитись душею з людиною! Навіть жінки — деякі — якщо з ними говорити по ширості — і вони розуміють. Недавно одна сидить у човні в мене й питає: «Що з нами буде, як помremo? Не вірю, каже, ні в пекло, ні в той світ». Чув? Вони, брат, теж...

Не знайшовши слова, він помовчав і нарешті додав:

— Живі душі...

Ізот був нічна людина. Він добре відчував красу, хороше говорив про неї тихими словами мріючої дитини. В бога він вірив без страху, хоч і церковно, уявляючи його собі великим, благообразним стариком, добрим і розумним хазяїном світу, який не може подолати зла тільки тому, що «не встигає він, дуже багато людей розплодилось. Ну — нічого, він — встигне, побачиш! А от Христа я не можу зрозуміти — ніяк! Ні до чого він мені. Єсть бог, ну — й гаразд. А тут — ще один! Син, кажуть. Мало чого — син? Адже бог не помер...»

Але здебільшого Ізот сидить мовчки, думаючи про щось, і тільки часом скаже, зітхнувши:

— Еге, ось воно як...

— Що саме?

— Це я сам собі...

І знову зітхає, дивлячися в мутну долину.

— Хороше оце — життя!

Я погоджуюся:

— Так, хороше!

Могутньо плине оксамитна смуга темної води, над нею вигнуто простяглася срібна смуга Млечної Путі, виблискують золотими жайворонками великі зірки, і серце тихо співає свої нерозумні думи про таємниці життя.

Далеко над лугами з червонястих хмар вихоплюються промені сонця, — і — ось воно розпустило в небесах свій павиний хвіст...

— Дивне оце — сонце! — бурмоче Ізот, шасливо посміхаючись.

Яблуні квітнуть, село оповите яснорожевими заметами й гірким запахом, він проходить всюди, заглушаючи запахи дьогтю і гною. Сотні квітучих дерев, по-святковому вдягнені в яснорожевий атлас пелюсток, правильними рядами виходять із села в поле. В місячні ночі, під легким вітром, метелики квітів гоїдалися, шелестіли ледве чутно, і здавалося, що село заливають золотаво-голубі, важкі хвилі. Невтомно й пристрасно співали солов'ї, а вдень задерикувато дражнилися шпаки й невидимі жайворонки лили на землю безугавний ніжний дзвін свій.

У свята, вечорами, дівки й молодичі ходили по вулиці, співаючи пісень, порозкривавши роти, як пташчята, і млосно посміхались хмільними посмішками. Ізот теж посміхався, мов п'яний, він змарнів, очі його провалилися в темні ями, обличчя стало ще строгіше, красивіше і — святіше. Він цілі дні спав, виходячи на вулицю тільки надвечір, заклопотаний, тихо задумливий. Кукушкін грубо, але ласкаво глузував з нього, а він, ніяково посміхаючись, казав:

— Мовчи собі. Що поробиш?

І захоплювався.

— Ой, солодко жити! І як же ж ласкаво жити можна, які слова є для серця! Інше — до смерті не забудеш, воскреснеш — зразу згадаєш!

— Гляди — поб'ють тебе чоловіки, — попереджав його Хохол, теж ласкаво посміхаючись.

— І — е за що! — погоджувався Ізот.

Майже шоночі, разом з піснями солов'їв, розливався в садах, у полі, на березі ріки високий, хвилюючий голос Мигуна, він напрочуд красиво співав хороших пісень, за них навіть мужики багато чого прощали йому.

Вечорами, шосуботи, біля нашої крамниці збиралося все більше народу і неминуче — старик Суслов, Баринов, коваль Кротов, Мигун. Сидять і задумливо розмовляють. Підуть ці, прийдуть інші, і так — майже до півночі. Іноді скандалять п'яні, частіше за інших солдат Костін, чоловік одноокий і без двох пальців на лівій руці. Засукавши рукава, розмахуючи кулаками, він підходить до крамниці кроком півня-бійця і кричить натужно, хрипко:

— Хохол, вредна націє, турецька віро! Відповідай—

чому в церкву не ходиш, га? Єретицька душе! Баламуте людський! Відповідай — хто ти такий?

Його дражнять:

— Мишко,— ти навіщо пальці собі відстрелив? Турка злякався?

Він лізе битися, але його хапають і з сміхом, з вигуками штовхають у яр,— котячися перекидьки по 'укоосу, він верещить нестерпно:

— Рятуйте! Вбили...

Потім вилазить, увесь в пилюзі, й просить у Хохла на шкалик горілки.

— За що?

— За розвагу,— відповідає Костін. Мужики дружно регочуть.

Якось уранці, в свято, коли куховарка підпалила дрова в печі й вийшла в двір, а я був у крамниці,— в кухні розляглося сильне зітхання, крамниця здригнулася, з полиць попадали бляшанки карамелі, задзвеніли повибивані шибки, затарабанило по підлозі. Я кинувся в кухню, з дверей її в кімнату лізли чорні хмари диму, за ним щось шипіло й тріщало,— Хохол схопив мене за плече:

— Стривайте...

В сінях заголосила куховарка.

— Ет, дурна...

Ромась пірнув у дим, загуркотів чимось, міцно вилався і закричав:

— Перестань! Води!

На підлозі в кухні димували поліна дров, горіли скіпки, лежала цегла, в чорному жерлі печі було порожньо, як виметено. Намацавши в диму відро води, я залив огонь на підлозі й став шпурляти поліна назад у піч.

— Обережніше! — сказав Хохол, ведучи за руку куховарку, і, впхнувши її в хату, скомандував:

— Замкни крамницю! Обережніше, Максимовичу, може, ще вибухне...— І, присівши навпочіпки, він став розглядати круглі, ялинові поліна, потім почав витягати з печі ті, що я кинув туди.

— Що ви робите?

— А — ось!

Він простяг мені дивно розірваний кругляк, і я поба-

чив, що всередині він був висвердлений коловоротом і дивно закоптілий.

— Розумієте? Вони, чорти, начинили поліно порохом. Дурні! Ну.— що можна зробити фунтом пороху?

І, відклавши поліно набік, він почав мити руки, кажучи:

— Добре, що Аксинія вийшла, а то прибило б її...

Кислуватий дим розійшовся, стало видно, що на полиці побито посуд, з рам вікон повидавліювано всі шибки, а з челюстей печі — вирвано цеглини.

В цю годину спокій Хохла не сподобався мені,— він поводився так, наче безглузда витівка анітрохи не обурює його. А по вулиці бігали хлопчики, дзвеніли голоси:

— У Хохла пожежа! Горимо!

Тужно голосила жінка, а з кімнати тривожно кричала Аксинія:

— В крамницю лізуть, Михайле Антоновичу!

— Ну, ну, тихо! — говорив він, витираючи рушником мокру бороду.

У розчинені вікна кімнати дивилися спотворені страхом і гнівом волосаті обличчя, мружилися очі, які роз'їдав дим, і хтось збуджено верескливо кричав:

— Вигнати їх із села! Скандали у них раз у раз! Що таке, господи?

Маленький рудий мужичок, хрестячися й ворущачи губами, намагався влізти у вікно і — не міг; у правій руці в нього була сокира, а ліва, судорожно хапаючись за підвіконник, зривалася.

Держачи в руці поліно, Ромась спитав його:

— Куди ти?

— Гасити, батечку...

— Так ніде ж не горить...

Мужик, злякано відкривши рота, зник, а Ромась вийшов на ганок крамниці і, показуючи поліно, говорив юрмі людей:

— Хтось із вас начинив цей кругляк порохом і кинув його в наші дрова. Але пороху було замало, і шкоди ніякої не вийшло...

Я стояв позад Хохла, дивився на юрму і чув, як мужик із сокирою лякливо розповідає:

— Він як розмахнеться на мене поліном...

А солдат Костін, уже випивши, кричав:

— Вигнати його, бузувіра! Під суд...

Але більшість людей мовчала, пильно дивлячись на Ромася, недовірливо слухаючи його слова:

— Для того, щоб висадити хату, треба багато пороху, може — з пуд! Ну, ідіть собі...

Хтось питав:

— Де староста?

— Урядника треба!

Люди розійшлися не кваплячись, неохоче, немов жалкуючи за чимось.

Ми сіли пити чай, Аксинія наливала, ласкава й лагідна як ніколи, і, співчутливо поглядаючи на Ромася, казала:

— Не скаржитесь ви на них, от вони й бешкетують.

— Не сердить вас це? — спитав я.

— Часу не вистачить сердитись на кожную дурість.

Я подумав: «Якби всі люди так спокійно робили свою справу!»

А він уже говорив, що незабаром поїде в Казань, питаючи, які книги привезти.

Іноді мені здавалося, що в цього чоловіка, замість душі, діє — як у годиннику — якийсь механізм, заведений зразу на все життя. Я любив Хохла, дуже поважав його, але мені хотілося, щоб коли-небудь він розсердився на мене або на когось іншого, кричав би й тупотів ногами. Одначе він не міг або не хотів сердитись. Коли його драгували дурістю або підлістю, він тільки насмішкувато мружив сірі очі і говорив короткими, холодними словами щось, завжди дуже просте, безжальне.

Так, він спитав у Сулова:

— Навіщо ж ви, стара людина, кривите душею, га?

Жовті щоки й лоб старика повільно забарвилися в багровий колір, здавалося, що й біла борода його теж стала рожева біля коріння волосків.

— Адже — нема для вас користі в цьому, а пошану ви втратите.

Сулов, опустивши голову, погодився:

— Таки правда — користі нема!

І потім казав Ізотові:

— Це — душеводій! Ось отаких підібрати б у начальство...

...Коротко, зрозуміло Ромась навчає, що і як я повинен робити без нього, і мені здається, що він уже забув про спробу налякати його вибухом, як забувають про укуси мухи.

Прийшов Панков, оглянув піч і похмуро спитав:

— Не злякались?

— Ну, чого ж?

— Війна!

— Сідай чай пити.

— Жінка дожидає.

— Де був?

— На рибалці. З Изотом.

Він пішов і в кухні ще раз задумливо повторив:

— Війна.

Він говорив з Хохлом завжди коротко, наче давно вже переговоривши про все важливе й складне. Пам'ятаю, прослухавши історію царювання Івана Грозного, яку розповів Ромась, Изот сказав:

— Нудний цар!

— М'ясник,— додав Кукушкін, а Панков рішуче заявив:

— Розуму особливого не видно в ньому. Ну, поперевбивав він князів, так на їх місці розплотив дрібних дворянчиків. Та ще чужих навіз, іноземців. У цьому — немає розуму. Дрібний поміщик гірший за великого. Муха — не вовк, з рушніці не вб'єш, а набридає вона гірше за вовка.

Прийшов Кукушкін з відром замішаної глини і, замазуючи цеглу в піч, говорив:

— Придумали, чорти! Воші своєї вивести — не можуть, а людину звести — будь ласка! Ти, Антоновичу, багато краму зразу не вози, краще — потроху та частіше, а то, дивись, підпалять тебе. Тепер, коли ти цю штуку влаштуєш,— начувайся!

«Ця штука», дуже неприємна багатіям села — артіль садовласників. Хохол уже майже налагодив її з допомогою Панкова, Сулова і ще двох-трьох розумних мужиків.

Більшість домовласників почали ставитись до Ромася, прихильніше, в крамниці помітно збільшилась кількість покупців, і навіть «нікчемні» мужики — Барипов, Мигун — всяко старались допомогти всім, чим могли, справі Хохла.

Мені дуже подобався Мигун, я любив його красиві, сумні пісні. Коли він співав, то заплющував очі, і його страдницьке обличчя не смикалося судорогами. Жив він темними ночами, коли немає місяця або небо завішене щільною тканиною хмар. Бувало з вечора кличе мене тихенько:

— Приходь на Волгу.

Там, налагоджуючи на стерлядь заборонену снасть, сидячи верхи на кормі свого човна, спустивши криві, темні ноги в темну воду, він говорить півголосом:

— Знущається з мене пан,— ну, гаразд, можу терпіти, пес його забери, він — персона, він знає невідоме мені. А — коли свій брат, мужик, притісняє мене — як я можу погодитися з цим? Де між нами різниця? Він — карбованцями лічить, я — копійками, та й тільки!

Обличчя Мигуна болісно смикається, стрибає брова, швидко ворухаються пальці рук, розбираючи й нагострюючи терпужком гачки снасті, тихо бринить щирий голос:

— Вважають мене за злодія, правда — грішний! Але ж і всі з грабунку живуть, всі один одного смокчуть і гризуть. Егеж. Бог нас — не любить, а чорт — голубить!

Чорна ріка повзе мимо нас, чорні хмари сунуть над нею, лугового берега не видно в пільмі. Обережно черкають хвилі об пісок берега й замивають ноги мені, наче затягаючи мене з собою в безбережну пільму, що ген кудись пливе.

— Жити ж треба? — зітхаючи, питає Мигун...

Вверху, на горі, сумно вие собака. Мов крізь сон я думаю:

«А навіщо треба жити таким і так, як ти?»

Дуже тихо на ріці, дуже чорно й моторошно: І немає краю цій теплій пільмі.

— Уб'ють Хохла. І тебе, гляди, вб'ють,— бубонить Мигун, потім несподівано й тихо заводить пісню:

Мене-е матінка любила-а,—

Говорила:

— Ех ти, Яшо, ех ти, любая віхо,

Живи тихо-о...

Він заплющує очі, голос його звучить дужче й печальніше, пальці, розбираючи бечівку снасті, ворухаються по-вільніше.

Не послухав я матусі,

Ех,— не послухав...

У мене дивне відчуття: наче земля, підмита важким плином темної, рідкої маси, перекидається в неї, а я — з'їжджаю, спускаюся з землі в пільму, де назавжди втонуло сонце.

Кінчивши співати так само несподівано, як почав, Мигун мовчки стягає човен у воду, сідає в нього і майже беззвучно зникає в чорноті. Дивлюся вслід йому й думаю:

«Навіщо живуть такі люди?»

Товаришем у мене й Баринов, безладний чоловік, хвастун, ледар, пліткар і непосидючий бродяга. Він жив у Москві й говорить про неї, відплывуючись:

— Пекельне місто! Безладдя. Церков — чотирнадцять тисяч і шість штук, а народ — геть увесь шахрай! І всі — в корості, як коні, їй-богу! Купці, військові, міщани — всі до одного, ходять і чухаються. Справді, — цар-пушка є там, струмент величезний! Петро Великий сам її виливав, щоб у бунтарів стріляти; баба одна, дворянка, бунт зняла проти нього, за любов до нього. Жив він з нею рівно сім років, з дня у день, потім кинув її з трьома дітьми. Розгнівилась вона і — бунт! То, братіку ти мій, як він торохне з цієї гармати по бунту — дев'ять тисяч триста вісім чоловік зразу поклав. Навіть — сам злякався: «Ні, — каже Філарет-митрополитові, — треба її, наволоч, заклепати від спокуси!» Заклепали...

Я кажу йому, що все це дурниці, він — сердиться:

— Гос-споди боже мій! Який у тебе характер поганій! Мені цю історію докладно вчений чоловік розповідав, а ти...

Ходив він у Київ «до святих» і розповідав:

— Місто це — от як наше село, теж на горі стоїть, і — ріка, забув одначе яка. Проти Волги — калюжа! Місто плутане, треба прямо сказати. Всі вулиці — криві й на гору лізуть. Народ — хохол, не такої крові, як Михайло Антонович, а — напівпольської, напівтатарської. Балакає, — не говорить. Нечесаний народ, брудний. Жаб їсть, — жаби в них фунтів по десять. Їздить на волах і навіть оре ними. Воли у них — незвичайні, найменший — вчетверо більший за нашого. Вісімдесят три пуди ваги. Монахів там — п'ятдесят сім тисяч та двісті сімдесят три архієрея... Ну, чудний! Як же ж ти можеш сперечатися? Я — сам усе бачив, своїми очима, а ти — був там? Не був. Ну, отож! Я, брат, точність над усе люблю...

Він любив цифри, навчився в мене складати й множити їх, але терпіти не міг ділення. Захоплено множив багатозначні числа, хоробро помилявся при цьому і, написавши довгу лінію цифр палицею на піску, дивився на них вражено, витріщивши дитячі очі, вигукуючи:

— Такої штуки ніхто і вимовити не може!

Він — чоловік незграбний, розпатланий, обірваний, а обличчя у нього майже красиве, в кучерявій, веселій борідці, голубі очі посміхаються дитячою посмішкою. В нього й Кукушкіна є щось спільне, і, певно, через це вони уникають один одного.

Баринів двічі їздив на Каспій ловити рибу і — марить:

— Море, братіку ти мій, ні на що не схоже. Ти перед ним — мошка! Дивишся ти на нього, і — нема тебе! І життя там солодке. Туди збігається всякий народ, навіть архімандрит один був: нічого — працював! Куховарка теж була одна, жила вона в прокурора за полюбовницю — ну, чого б іще треба? Одначе, — не стерпіла: «Дуже ти мені, прокурор, до вподоби, а все-таки — прощай!» Бо — хто хоч раз бачив море, його знову туди вабить Простір там. Як у небі — ніякої шттовханини! Я теж піду туди навіки. Не люблю я народу, ось що! Мені б пустинником жити, в пустинях, та — не знаю я пустинь пристойних...

Він вештався по селу, як бездомний собака, його зневажали, але слухали оповідання його з таким же задоволенням, як пісні Мигуна.

— Ловко бреше! Цікаво!

Його фантазії інколи бентежили розум навіть таких статечних людей, як Панков, — якось цей недовірливий мужик сказав Хохлові:

— Баринів доводить, що про Грозного не все в книгах написано, багато приховано. Він начебто перевертень був, Грозний, на орла обертався, — з його часу орлів на грошах і карбують — на честь йому.

Я помічав — котрий раз? — що все незвичайне, фантастичне, явно, а інколи й погано вигадане, подобається людям значно більше, ніж серйозні оповідання про правду життя.

Та коли я говорив про це Хохлові, він, посміхаючись, казав:

— Це мине! Тільки б люди навчились думати, а до правди вони додумаються. І диваків оцих — Баринова, Кукушкіна — вам треба зрозуміти. Це, знаєте, художники, письменники. Таким же, мабуть, диваком Христос був. А — погодьтеся, що він дещо непогано вигадав...

Дивувало мене, що всі ці люди мало й неохоче гово-

рять про бога,— тільки старик Суслов часто й переконано зауважував:

— Все — від бога!

І завжди я чув у цих словах щось безнадійне. Дуже хороше жилося з цими людьми, і багато чого навчився я від них ночами розмов. Мені здавалося, що кожне питання, поставлене Ромасем, пустило, як могутнє дерево, корені свої в плоть життя, а там, у надрах його, ці корені поспліталися з корінням іншого, такого ж вікового дерева, і на кожній гілці їх яскраво квітнуть думки, пишно розпускається листя звучних слів. Я відчував своє зростання, насмоктавшись збуджуючого меду книг, впевненіше говорив, і вже не раз Хохол, посміхаючись, хвалив мене:

— Добре дієте, Максимовичу!

Як я був вдячний йому за ці слова!

Панков іноді приводив дружину свою, маленьку жіночку з лагідним обличчям і розумним поглядом синіх очей, одягнуену «по-міському». Вона тихенько сідала в куток, скромно підібравши губи, але через якийсь час рот її здивовано розкривався і очі розширялись лякливо. А інколи вона, почувши влучне слівце, ніяково сміялася, затуляючи обличчя руками, а Панков, підморгнувши Ромасеві, казав:

— Розуміє!

До Хохла приїжджали обережні люди, він ішов з ними на горище до мене і годинами сидів гам.

Туди Аксинія подавала їм їсти й пити, там вони спали, невидимі нікому, крім мене й куховарки, що була по-собакому віддана Ромасеві і майже молилась на нього. Ночами Ізот і Панков відвозили цих гостей в човні на пароплав, що пропливав мимо, або на пристань в Любишки. Я дивився з гори, як на чорній — або посрібленій місяцем — ріці мигтить сочавиця човна, літає над нею вогник ліхтаря, привертаючи увагу капітана пароплава,— дивився й чув себе учасником великої, таємної справи.

Приїжджала з міста Марія Деренкова, але я вже не знайшов у її погляді того, що бентежило мене,— очі її здались мені очима дівчини, яка щаслива усвідомленням своєї миловидності і рада, що до неї залицяється великий бородатий чоловік. Він говорив з нею так само спокійно і трохи насмішкувато, як з усіма, тільки бороду гладив частіше, та очі його сяяли тепліше. А її тонкий голосок звучав весело, вона була одягнена в голубе плаття, голуба

стрічка на світлому волоссі. Дитячі руки її були дивно неспокійні — наче шукали за що б ухопитися? Вона майже без перерви наспівувала щось, не відкриваючи рота, і обмахувала хусточкою злегка рожеве, тануче обличчя. Було в ній щось таке, що хвилювало мене по-новому, незвично й сердито. Я намагався якомога менше бачити її.

В половині липня пропав Ізот. Заговорили, що він утонув, і днів через два ствердилося: верст за сім нижче від села до лугового берега прибило його човен з проламаним дном і розбитим бортом. Нещастя пояснили тим, що Ізот, мабуть, заснув на річці і човен його знесло на пижі трьох барж, що стояли на якорях, верст за п'ять нижче від села.

Ромась був у Казані, коли трапилось це. Ввечері до мене в крамницю прийшов Кукушкін, сумовито сів на мішки, помовчав, дивлячись собі під ноги, потім, закурюючи, спитав:

— Коли Хохол повернеться?

— Не знаю.

Він почав міцно розтирати долонею бите своє обличчя, тихенько лаючись матірними словами, рикаючи, наче вдавившись кісткою.

— Чого ти?

Він глянув на мене, кусаючи губи. Очі його почервоніли, щелепа тремтіла. Бачачи, що він не може говорити, я тривожно чекав чогось печального. Нарешті, виглянувши на вулицю, він насилу вимовив, заїкаючись:

— Їздив я з Мигуном. Човен оглядали Ізотів. Сокирою дно прорубане — зрозумів? Значить — убито Ізотонька! Не інакше...

Струшуючи головою, він став нанизувати матірні слова одне на одне, схлипував сухим, гарячим звуком, а потім, замовкнувши, почав хреститися. Нестерпно було бачити, як цей мужик хоче заплакати і — не може, не вміє, тремтить увесь, задихаючись від злости й печалі. Схопився й пішов, струшуючи головою.

На другий день увечері хлопчики, купаючись, побачили Ізота під розбитою баржею, що обсихала на березі, трохи вище від села. Половина днища баржі була на камені берега, половина — у воді, і під нею, біля корми, зачепившись за поламаних площини стерна, розпласталось вниз лицем довге тіло Ізотове з розбитим, порожнім черепом, — вода вимила мозок з нього. Рибалку вдарено ззаду, по-

тилиця його була наче стесана сокирою. Течія гойдала Ізота, закидаючи ноги його під берег, рухаючи руками рибалки, здавалося, що він напружує сили свої, намагаючись вилізти на берег.

Похмуро, зосереджено на березі стояло десятків зо два мужиків-багатіїв, бідняки ще не повернулися з поля. Метушився, розмахуючи ціпком, злодійкуватий, боягузливий староста, шморгав носом і витирав його рукавом рожевої сорочки. Широко розставивши ноги, випнувши черево, стояв кремезний крамар Кузьмін, дивлячись — по черзі — на мене й на Кукушкіна. Він грізно нахмурих брови, але його безбарвні очі сльозилися й рябе обличчя здалось мені жалюгідним.

— Ой, бешкет! — приказував староста, дріботячи кривими ногами. — Ох, мужики, погано!

Огрядна молодиця, невістка його, сидячи на камені, тупо дивилась у воду й хрестилась тремтячою рукою, губи її ворушилися, і нижня, товста, червона, якомсь неприємно, наче в собаки, одвисала, оголюючи жовті зуби вівці. З гори барвистими жмутами котились дівки, малеча, поспішаючи йшли запорошені мужики. Натовп обережно і неголосно гув:

— Задирливий був мужик.

— Чого б то?

— Це он Кукушкін задирливий...

— Марно звели чоловіка...

— Ізот — смирно жив...

— Смирно-о? — завив Кукушкін, кидаючись до мужиків. — Так за що ж ви його вбили, га? Наволоч! Га?

Раптом істерично зареготала якась молодиця, і регіт крикливиці наче нагаєм ударив по натовпу, мужики закричали, налізаючи один на одного, з лайкою, риканням, а Кукушкін, підскачовши до крамаря, з розмаху вдарив його долонею по шершавій щоці:

— На, тварюко!

Розмахуючи кулаками, він зразу ж вискочив з бійки і майже весело крикнув мені:

— Тікай, битися будуть!

Його вже вдарили, він плював кров'ю з розбитої губи, але обличчя його сяяло задоволенням...

— Бачив, як я Кузьміну зацідив?

До нас підбіг Баринов, лякливо озираючись на юрму

біля баржі, вона збилась тісною купою, з неї прохоплювався тонкий голос старости:

— Ні, ти доведи — кому я потураю? Ти — доведи!

— Тікати треба звідси мені,— бурчав Баринів, видираючись на гору. Вечір був гарячий, тяжка задуха заважала дихати. Багрове сонце спускалося в щільні, синюваті хмари, червоні блиски відбивались на листі кущів; десь бурчав грім.

Передо мною ворушилось тіло Ізота, і на розбитому черепі волосся, розпрямлене течією, неначе стало сторч. Я згадував його глухуватий голос, хороші слова:

«В кожній людині дитяче є,— на нього й треба наполягати, на дитяче оте! Візьми Хохла: він наче залізний, а душа в нього — дитяча!»

Кукушкін, ідучи рядом зо мною, казав сердито:

— Всіх нас отак... Господи, безглуздя яке!

Хохол приїхав днів через два, пізно вночі, очевидно, дуже задоволений чимось, надзвичайно ласкавий. Коли я впустив його в хату, він плеснув мене по плечу:

— Мало спите, Максимовичу!

— Ізота вбито.

— Що-о?

Вилиці в нього надулися жовнами і борода задрожала, наче заструміла, стікаючи на груди. Не скидаючи картуза, він зупинився серед кімнати, примруживши очі, мотаючи головою.

— Так. Невідомо — хто? Авжеж...

Поволі пройшов до вікна й сів там, простягнувши ноги.

— Я ж казав йому... Начальство було?

— Вчора. Становий.

— Ну, що ж? — спитав він і сам собі відповів:— Звичайно — нічого!

Я сказав йому, що становий, як завжди, зупинився в Кузьміна й звелів посадити в холодну Кукушкіна за ляпас крамареві.

— Так. Ну, що ж тут скажеш?

Я пішов у кухню ставити самовар.

За чаєм Ромась говорив:

— Шкода цього народу,— кращих своїх убиває він! Можна думати — боїться їх. «Не підхожі» вони йому, як тут кажуть. Коли йшов я етапом у Сибір отой,— каторжанин один розповів мені: був він злодієм, орудувала з ним ціла згряя, п'ятеро. І ось один почав казати: «Кинь-

мо, братці, крадіжку, все одно — толку нема, живемо погано!» І за це вони його задушили, коли він п'яний спав. Оповідач дуже хвалив мені вбитого: «Трьох, каже, порішив я після того — не шкода, а товариша й досі шкода, хороший був товариш, розумний, веселий, чиста душа». «Навіщо ж ви вбили його, питаю, боялися — викаже?» Навіть образився: «Ні, каже, він ні за які гроші не виказав би, нізачо! А — так якось, негаразд стало товаришувати з ним, всі ми — грішні, а він немов праведник. Погано».

Хохол устав і почав ходити по кімнаті, закривши руки за спину, держачи в зубах люльку, білий весь, у довгій татарській сорочці до п'ят. Міцно тупаючи босими підощвами, він говорив тихо й задумливо:

— Багато разів бачив я цей страх перед праведником, вигнання із життя хорошої людини. Два ставлення до таких людей: або їх всяко нищать, спочатку зацькувавши добре, або — як собаки — дивляться їм у вічі, повзають перед ними на череві. Це — рідше. А вчитися жити в них, наслідувати їх — не можуть, не вміють. Може — не хочуть?

Взявши склянку простиглого чаю, він сказав:

— Можуть і не хотіти! Подумайте, — люди насилу налагодили для себе якесь там життя, звикли до нього, а хтось один — бунтує: не так живе! Не так? Та ми ж кращі сили наші вклали в це життя, диявол тебе візьми! І — бабах його, вчителя, праведника. Не заважай! А все ж таки жива правда з тими, хто каже: не так живе! З ними правда. І вони рухають життя до кращого.

Махнувши рукою на полицю книг, він додав:

— Особливо — оці! Ех, коли б я міг написати книгу! Але — непридатен до цього, — думки в мене важкі, незграбні.

Він сів до стола, сперся на лікті і, стиснувши голову руками, сказав:

— Як шкода Ізота...

І довго мовчав.

— Ну, лягаймо спати...

Я пішов до себе, на горище, сів біля вікна. Над полями спалахували блискавиці, охоплюючи половину небес; здавалося, що місяць злякано скидається, коли по небу розіллється прозоре, червонясте світло. Надривно гавкали й вили собаки, і, коли б не це виття, можна було б уявити

себе десь на безлюдному острові. Рокотав віддалений грім, у вікно вливався тяжкий потік задушливого тепла.

Передо мною лежало тіло Ізота, на березі, під кущами верболозу. Сине обличчя його було звернене до неба, а посклілі очі строго дивилися всередину самого себе. Золота борода злиплась гострими ковтунами, в ній ховався здивовано відкритий рот.

«Головне, Максимовичу, добрість, ласка! Я великдень люблю за те, що він — найласкавіше свято!»

До синіх його ніг, чисто вимитих Волгою, прилипли сині штани, висохнувши проти палючого сонця. Мухи гули над обличчям рибалки, від його тіла йшов запамо-рочливий, нудотний запах.

Важкі кроки на сходах; нагнувшись в дверях, увійшов Ромась і сів на моє ліжко, зібравши бороду в жменю.

— А я, знаєте, одружуюся! Егеж.

— Тяжко буде тут жінці...

Він пильно подивився на мене, немов чекаючи, що ще скажу я? Але я не знаходив, що сказати. Відсвіти блискавиць вторгалися в кімнату, заливаючи її примарним світлом.

— Одружуюся з Машею Деренковою...

Я мимохіть посміхнувся: до цієї хвилини мені не спадало на думку, що цю дівчину можна назвати — Маша. Забавно. Не пам'ятаю, щоб батько чи брати називали її так — Маша.

— Ви чого смієтеся?

— Так.

— Думаєте — старий я для неї?

— О, ні!

— Вона сказала мені, що ви були закохані в неї.

— Здається — так.

— А тепер? Минуло?

— Так, я думаю.

Він випустив бороду з пальців, тихо кажучи:

— У ваші роки це часто здається, а в мої — це вже не здається, але просто охоплює всього, і ні про що не можна більше думати, немає сил!

І, оскаливши міцні зуби посмішкою, він казав далі:

— Антоній програв Цезареві Октавіану битву при Акціумі тому, що, кинувши свій флот і командування, побіг на своєму кораблі слідом за Клеопатрою, коли вона злякалась і відпливла з бою, — ось що буває!

Встав Ромась, випростався і повторив, як той, хто чинить проти своєї волі:

— Отож — одружуюсь!

— Скоро?

— Восени. Коли кінчимо з яблуками.

Він пішов, нагнувши голову в дверях нижче, ніж це було потрібно, а я ліг спати, думаючи, що, мабуть, краще буде, якщо я восени піду звідси. Навіщо він сказав про Антонія? Не сподобалось це мені.

Вже прийшов час зривати скороспілі сорти яблук. Урожай був багатий, гілки яблуньгнулися до землі під вагою плодів. Гострий запах оповив сади, там гомоніли діти, збираючи червобоїну і позбивані вітром жовті й рожеві яблука.

В перших числах серпня Ромась приплив з Казані з дощаником краму і другим, вантаженим коробами. Був ранок, година восьма, в будень. Хохол тільки що переодягся, умився і, збираючися пити чай, весело говорив:

— А гарно пливти вночі по річці...

І раптом, потягши носом, спитав заклопотано:

— Неначе — гаром пахне?

В ту ж мить надворі пролунав зойк Аксинії:

— Горимо!

Ми кинулись надвір, — горіла стіна сарая від городу, в сараї ми держали гас, дьоготь, олию. Кілька секунд ми сторопіло дивилися, як діловито жовті язики вогню, обезбарвлені яскравим сонцем, лижуть стіну, загинаються на покрівлю. Аксинія принесла відро води, Хохол виплеснув його на квітучу стіну, кинув відро й сказав:

— К чорту! Викочуйте бочки, Максимовичу! Аксинія — в рамницю!

Я швидко викотив у двір і на вулицю бочку дьогтю і взявся до бочки гасу, та, коли я повернув її, — виявилось, що втулка була відкрита і гас потік на землю. Поки я шукав втулку, вогонь — не ждав, крізь дощаті стіни сарая просунулись гострі його клинці, тріщала покрівля, і щось насмішкувато співало. Викотивши неповну бочку, я побачив, що вулицею звідусіль з криком і верещанням біжать жінки, діти. Хохол і Аксинія виносять з рамниці товар, опускаючи його в яр, а посеред вулиці стоїть чорна, сива старуха і, погрожуючи кулаком, кричить пронизливо:

— А-а-а, дияволи!..

Знову вбігши в сарай, я побачив, що там повно густо-

чого диму, в диму гуло, тріщало, з даху звішувалися, зви-
ваючись, червоні стрічки, а стіна вже перетворилась на
розпечені ґрати. Дим душив мене і сліпив, у мене ледве
вистачило сили підкотити бочку до дверей сарая, в дверях
вона застрягла і далі не йшла, а з даху на мене сипались
іскри, жаличи в шкіру. Я закричав про підмогу, прибіг
Хохол, схопив мене за руку й витяг у двір.

— Тікайте мерщій! Зараз вибухне...

Він кинувся в сіни, а я за ним і — на горище, там у
мене лежало багато книг. Шпурнувши їх у вікно, я захо-
тів кинути слідом за ними ящик шапок, вікно було вузьке
для нього, тоді я почав вибивати лутки півпудовою гирею,
але — глухо бабахнуло, на дах сильно хлюпнуло, я зро-
зумів, що це вибухла бочка гасу, покрівля наді мною за-
палала, затріщала, мимо вікна лилася, зазираючи в нього,
руда цівка вогню і мені стало нестерпно жарко. Ки-
нувся на сходи — густі хмари диму підіймалися назустріч
мені, по східцях вповзали багрові змії, а внизу, в сінях,
так тріщало, немов чнісь залізні зуби гризли дерево. Я —
розгубився. Засліплений димом, задихаючись, я стояв не-
рухомо якись безконечні секунди. В слухове вікно над схо-
дами заірнула рудоборода, жовта піка, судорожно скри-
вилася, зникла, і зразу ж покрівлю пронизали криваві
списи полум'я.

Пам'ятаю, мені здавалося, що волосся на голові моїй
тріщить, і крім цього, я не чув інших звуків. Розумів,
що — загинув, обважніли ноги, і було боляче очам, хоч
я затулив їх руками.

Мудрий інстинкт життя підказав мені єдиний шлях
порятунку — я схопив на оберемок свій тюфяк, подушку,
зв'язку лика, закутав голову кожухом Ромася й вистриб-
нув у вікно.

Опритомнів я край яру, передо мною сидів навпочіпки
Ромась і кричав:

— Що-о?

Я звівся на ноги, очуміло дивлячись, як танула наша
хата, вся в червоних стружках, чорну землю перед нею
лизали ясночервоні, собачі язики. Вікна дихали чорним
димом, на даху росли, хитаючись, жовті квіти.

— Ну, що? — кричав Хохол. Його обличчя, облите по-
том, вимазане сажею, плакало брудними сльозами, очі
злякано кліпали, в мокрій бороді заплуталось лико. Мене
облила відсвіжуюча хвиля радості — таке величезне, мо-

гутне почуття! — потім опік біль у лівій нозі, я ліг і сказав Хохлові:

— Ногу вивихнув.

Обмацавши ногу, він раптом смикнув її — мене хльоснуло гострим боєм, і через кілька хвилин, п'яний від радості, шкутильгаючи, я зносив до нашої лазні врятовані речі, а Ромась, з люлькою в зубах, весело казав:

— Був певен, що згорите ви, коли висадило бочку і гас хлюпнув на дах. Вогонь стовпом знявся, дуже високо, а потім у небі виріс отакений гриб і вся хата зразу пірнула у вогонь. Ну, думаю, загинув Максимович!

Він був уже спокійний, як завжди, акуратно складав речі в купу і казав замурзаній, розпатланій Аксинії:

— Сидіть тут, глядіть, щоб не крали, а я піду гасити...

В диму під яром літали білі шматки паперу.

— Ех,— сказав Ромась,— шкода книг! Рідні книжки були...

Горіло вже чотири хати. День був тихий, вогонь не квапився, розтікаючись направо й наліво, гнучкі гачки його чіплялися за тини й покрівлі наче неохоче. Розжарений гребінь чесав солому покрівель, криві, вогняні пальці в димному повітрі розлітався з злорадним скимлінням гарячий спів полум'я і тихий, майже з ніжним звучанням тріск танучого дерева. З хмари диму падали на вулицю і в двори золоті «галки», безладно метушились мужики й жіноцтво, дбаючи кожне про своє, і безперервно звучав скимлячий крик:

— Воли-и!

Вода була далеко, внизу, у Волзі. Ромась швидко збив мужиків у купу, хапаючи їх за плечі, штовхаючи, потім поділив на дві групи й наказав ламати тини й будівлі з обох боків пожарища. Його покірливо слухали і почалася розумніша боротьба з упевненим прагненням вогню пожерти весь «ряд», всю вулицю. Але працювали все ж боязко, немов роблячи чуже діло.

Я був настроєний радісно, почував себе сильним як ніколи. При кінці вулиці я помітив купку багатіїв з старостою і Кузьмінім на чолі, вони стояли нічого не роблячи, як глядачі, кричали, розмахуючи руками й палицями. З поля, верхи, мчали мужики, вимахуючи ліктями до вух, кричали жінки назустріч їм, бігали хлопчачки.

Займались будівлі ще одного двору, треба було яко-

мога швидше розібрати стіну хліва, вона була сплетена з товстих гілок і вже прикрашена ясночервоними стрічками полум'я. Мужики почали підрубувати кілки тину, на них посипались іскри, жар, і вони відскочили геть, затираючи долонями тліючі сорочки.

— Не бійся! — кричав Хохол.

Це не допомогло. Тоді він схопив шапку з когось, на-сунув мені на голову:

— Рубайте з того кінця, а я — тут!

Я підрубав один, два кілки — стіна захиталась, тоді я зліз на неї, вхопився за верх, а Хохол потяг мене за ноги на себе, і вся стьожка загороди впала, покривши мене майже до голови. Мужики дружно витягли загороду на вулицю.

— Попеклися? — спитав Ромась.

Його уважність збільшувала мої сили й спритність. Хотілося відзначитись перед цією, дорогою для мене, людиною, і я шаленів, тільки б заслужити його похвалу. А в хмарі диму все ще літали, наче голуби, сторінки наших книжок.

З правого боку вдалося спинити поширення пожежі, а вліво вона розросталася все ширше, захоплюючи вже десятій двір. Залишивши частину мужиків стежити за хитрощами червоних змій, Ромась погнав більшість мужиків у лівий; пробігаючи повз багачів, я почув чийсь злий вигук:

— Підпал!

А крамар сказав:

— У лазні в нього подивитись треба!

Ці слова неприємно засіли мені в пам'ять.

Відомо, що збудження, радісне — особливо, збільшує сили; я був збуджений, я працював у самозабутті й нарешті «вибився з сил». Пам'ятаю, що сидів на землі, при-тулившись спиною до чогось гарячого. Ромась поливав мене водою з відра, а мужики, оточивши нас, шанобливо бубоніли:

— Силонька у дитиньки!

— Цей — не підведе...

Я припав головою до ноги Ромася й ганебно заплакав, а він гладив мене по мокрій голові, кажучи:

— Відпочиньте! Годі.

Кукушкін і Баринів, обидва закопчені, як чорти, по-вели мене в яр, заспокоюючи:

— Нічого, брат! Кінчилося.

— Злякався?

Я не встиг ще відлежатись і очуняти, як побачив, що в яр, до нашої лазні спускається чоловік з десять «багачів», попереду їх — староста, а позад нього два соцькі ведуть під руки Ромася. Він — без шапки, рукав мокрої сорочки одірваний, в зубах затис люльку, обличчя його суворо нахмурене й страшне. Солдат Костін, розмахуючи палицею, несамовито кричить:

— У вогонь, еретицьку душу!

— Відімкни лазню...

— Ламайте замок — ключ загублено, — голосно сказав Ромась.

Я скочив на ноги, схопив з землі кілок і став біля нього. Соцькі відступили, а староста верескливо, злякано сказав:

— Православні, — ламати замки не дозволено!

Показуючи на мене, Кузьмін кричав:

— Ось оцей іще... Хто такий?

— Спокійно, Максимовичу, — говорив Ромась. — Вони думають, що я сховав крам у лазні і сам підпалив крамницю.

— Обидва ви!

— Ламай!

— Православні...

— Відповідаємо!

— Наш одвіт...

Ромась шепнув:

— Станьте спиною до моєї спини! Щоб ззаду не вдарили...

Замок лазні збили, кілька чоловік зразу втиснулися в двері й майже зразу ж вилізли звідти, а я тимчасом всунув кілок в руку Ромасеві й підняв з землі другий.

— Нічого нема...

— Нічого?

— Ах, дияволи!

Хтось несміливо сказав:

— Даремно, мужики...

І на відповідь кілька голосів буйно, як п'яні:

— Що — даремно?

— У вогонь!

— Баламути...

— Артїлі затївають!

— Злодії! І компанія в них — злодії!

— Цить! — гучно крикнув Ромась.— Ну,— бачили ви, що в лазні у мене крам не сховано,— чого ще треба вам? Все згоріло, залишилося — он: бачите? Яка ж користь була мені підпалювати свє добро?

— Застраховане!

І знову десять горлянок люто закричали:

— Чого дивитись на них?

— Годі! Натерпілися...

У мене ноги тряслися й потемніло в очах. Крізь черво-нястий туман я бачив люті пики, волосаті дірки ротів на них і ледве стримував зле бажання бити цих людей. А вони кричали, стрибаючи круг нас.

— Ага-а, кілки взяли.

— З кілками?!

— Одірвуть вони бороду мені,— казав Хохол, і я почув, що він посміхається.— І вам перепаде, Максимс-вичу,— ех! Але — спокійно — спокійно...

— Дивіться, в молодого сокира!

У мене за поясом штанів справді стирчала теслярська сокира, я забув про неї.

— Начебто — бояться,— міркував Ромась.— Одначе, ви сокирою не орудуйте, коли що...

Незнайомий, маленький і кульгавий мужичок, смішно пританцьовуючи, несамовито верещав:

— Цеглинами їх здаля! Бий у голову!

Він справді схопив уламок цеглини, розмахнувся й кинув його мені в живіт, але раніше, ніж я встиг відпо-вісти йому, зверху, яструбом, упав на нього Кукушкін, і вони, обнявшись, полетіли в яр. За Кукушкіним прибіг Панков, Баринов, коваль, ще чоловік з десять, і зразу Кузьмін солідно заговорив:

— Ти, Михайле Антоновичу, чоловік розумний, тобі відомо: пожежа мужика з ума зводить...

— Ходімо, Максимовичу, на берег, у трактир,— ска-зав Ромась, і, вийнявши люльку з рота, різким рухом за-сунув її в кишеню штанів. Підпираючись кілком, він стом-лено поліз із яру, і коли Кузьмін, ідучи разом з ним, ска-зав щось, він, не глянувши на нього, відповів:

— Іди геть, дурню!

На місці нашої хати тліла золота купа жару, посеред неї стояла піч, з уцілілого димаря підіймався в гаряче по-вітря голубий димок. Стирчали до червоного розжарені пруті ліжка, наче ноги павука. Обвуглені стовпи воріт

стояли біля вогнища чорними сторожами, один стовп у червоній шапці жару і у вогниках, схожих на півняче пір'я.

— Згоріли книги,— сказав Хохол, зітхнувши.— Це досадно!

Хлопчаки заганяли палицями в грязь вулиці великі головешки, наче поросят, вони шипіли й гасли, сповнюючи повітря їдким білуватим димом. Людина років п'яти від роду, біловолоса, голубоока, сидячи в теплій, чорній калюжі, біла палицею в погнуте відро, зосереджено тішачись звуками ударів по залізу. Похмуро ходили погорільці, стягаючи до купи вціліле домашнє добро. Плакали й лаялися жінки, сварячися за обгорілі куски дерева. В садах за пожарищем нерухомо стояли дерева, листя багатьох поруділо від вогню, і ряснота рум'яних яблук стала видніша.

Ми спустилися до ріки, покупалися й потім мовчки пили чай у трактирі на березі.

— А з яблуками жмикрути програли справу,— сказав Ромась.

Прийшов Панков, задумливий і м'якший, ніж завжди.

— Що, брат? — спитав Хохол.

Панков знизав плечима:

— У мене хата застрахована була.

Помовчали, дивно, як незнайомі, придивляючись один до одного мацаючими очима.

— Що тепер будеш робити, Михайле Антоновичу?

— Подумаю.

— Виїхати треба тобі звідси.

— Подивлюся.

— У мене план є,— сказав Панков,— ходім на волю, поговоримо.

Пішли. В дверях Панков обернувся й сказав мені:

— А — не боязкий ти! Тобі тут — можна жити, тебе боятимуться...

Я теж вийшов на берег, ліг під кущами, дивлячись на ріку.

Спека, хоч сонце вже спускалося на захід. Широким сувоєм розгорнулося передо мною все пережите в цьому селі — неначе фарбами виписане на смузї ріки. Сумно було мені. Але скоро здолала втома і я міцно заснув.

— Гей,— чув я крізь сон, почувуючи, що мене трясуть і тягнуть кудись.— Помер ти чи що? Очуняйся!

За рікою над лугами світив багровий місяць, великий, мов колесо. Наді мною нахилився Баринів, торсаючи мене.

— Иди, Хохол тебе шукає, непокоїться!

Йдучи за мною, він бурчав:

— Тобі не можна спати, де попало! Пройде по горі чоловік, спіткнеться — спустить на тебе камінь. А то й навмисне спустить. У нас — не жартують. Народ, братіку, зло пам'ятає. Окрім зла, йому й пам'ятати нічого.

В кущах на березі хтось тихенько ворухився, — шаруділи гілки.

— Знайшов? — спитав звучний голос Мигуна.

— Веду! — відповів Баринів.

І, відійшовши кроків десять, зітхнув:

— Рибу красти збирається. Воно й Мигуніві — не легке життя.

Ромась зустрів мене сердитим докором:

— Ви чого ж гуляете? Хочете, щоб відлупцювали вас?

А коли ми залишилися самі, він сказав похмуро й тихо:

— Панков пропонує вам зостатися в нього. Він хоче крамницю відкрити. Я вам не раджу. А ось що, я продав йому все, що залишилося, поїду у Вятку і через якийсь час випишу вас до себе. Згодні?

— Подумаю.

— Думайте.

Він ліг на підлогу, повозився трохи й змовк. Сидячи біля вікна, я дивився на Волгу. Відблиск місяця нагадував мені вогонь пожежі. Під луговим берегом важко плескав лопатями коліс буксирний пароплав, три щоглові вогні пливли в п'ятмі, торкаючись до зірок і часом затуляючи їх.

— Сердитесь на мужиків? — сонно спитав Ромась. — Не треба. Вони тільки дурні. Злоба — це дурість.

Слова його не втішали, не могли пом'якшити мого озлоблення й гостроти кривди моєї. Я бачив перед собою звірячі, волохаті пащі, що вивергали зле верещання:

«Цеглинами здаля!»

В той час я ще не міг забувати те, що непотрібне мені. Так, я бачив, що в кожному з цих людей, взятому окремо, не багато злоби, а часто й зовсім нема її. Це, по суті, добрі звірі, — першого-ліпшого з них не трудно змусити посміхнутись дитячою посмішкою, перший-ліпший буде слухати з довірою дитини розповіді про шукання розуму й щастя,

про подвиги великодушності. Дивній душі цих людей дороге все, що збуджує мрію про можливість легкого життя за законами особистої волі.

Та коли на сільських сходках або в трактирі на березі ці люди зберуться сірою купою, вони ховають кудись усе своє хороше і облачаються, як попи, в ризи брехні й лицемірства, в них починає грати собача догідливість перед сильними, і тоді на них гидко дивитись. Або — несподівано їх охопить вовча злоба, наїжившись, вишкіривши зуби, вони дико виють один на одного, ладні битись — і б'ються — за дурницю. В цю мить вони страшні й можуть зруйнувати церкву, куди ще вчора ввечері йшли кротко й покірливо, як вівці у хлів. У них є поети й оповідачі казок, — ніким не люблені, вони живуть на посміховище селу, без допомоги, в презирстві.

Не вмію, не можу жити серед цих людей. І я виклав усі мої гіркі думи Ромасеві того дня, коли ми розлучалися з ним.

— Передчасний висновок, — зауважив він з докором.

— Але — що ж робити, якщо він склався?

— Хибний висновок! Безпідставно.

Він довго переконував мене хорошими словами в тому, що я не правий, помиляюсь.

— Не поспішайте засуджувати! Засудити — річ найпростіша, не захоплюйтесь цим. Дивіться на все спокійно, пам'ятаючи про одне: все проходить, все міняється на краще. Повільно? Зате — міцно! Зазирайте всюди, обмацуйте все, будьте безстрашні, але — не кваптеся засудити. До побачення, друже!

Це побачення відбулось через п'ятнадцять років у Седлеці, після того, як Ромась відбув у справі «народоправців» ще одне десятилітнє заслання в Якутській області.

Мене свинцем облила туга, коли він виїхав з Красновидова, я заметався по селу, немов щеня, що втратило хазяїна. Я ходив з Бариновим по селах, працювали в багатих мужиків, молотили, копали картоплю, чистили сади. Жив я в нього в лазні.

— Лексію Максимовичу, воеводу без народу, — як воно, га? — спитав він мене дошовитої ночі. — Ідьмо, абощо, на море завтра? Йй-богу! Що тут? Не люблять тут нашого брата, отаких. Ще — тее, як-небудь під п'яну руку...

...Не вперше говорив це Баринов. Він теж чомусь засу-

мував, його мавпячі руки безсило пообвисали, він сумовито озирався, неначе заблукавши в лісі.

У вікно лазні перішив дощ, ріг її підмивав потік води, бурхливо стікаючи на дно яру. Немічно спалахували бліді блискавки останньої грози. Баринов тихо питає:

— Ідьмо, га? Завтра?

Поїхали.

...Невимовно хороше пливти по Волзі осінньої ночі, сидючи на кормі баржі, біля стерна, яким водить кошлате страховище з величезною головою,— водить, гупаючи по палубі важкими ногами, і густо зітхає:

— О-уп!.. О-рро-у...

За кормою шовково струмить, тихо плюскоче вода, смолисто-густа, безбережна. Над рікою клубочаться чорні хмари осені. Все навколо — тільки повільний рух пітьми, вона стерла береги, здається, що вся земля розтала в ній, перетворена в димне й рідке, що безперервно, нескінченно, всією масою тече кудись униз, в пустинний, німий простір, де немає ні сонця, ні місяця, ні зірок.

Попереду, в темноті вогкій, важко втузиться й дише невидимий буксирний пароплав, немов опираючись пружній силі, що тягне його. Три вогники— два над водою і один високо над ними — супроводять його; ближче до мене під хмарами пливуть, наче золоті карасі, ще чотири, один з них — вогонь ліхтаря на щоглі нашої баржі.

Я відчуваю себе десь в середині холодної, масляної бульбашки, вона тихо суне по похилій площині, а я вліплений в неї, як мошка. Мені здається, що рух поступово завмирає і близько момент, коли він зовсім спиниться,— пароплав перестане бурчати і бити лопатями коліс по густій воді, всі звуки облетять, як листя з дерева, зітруться, як написи крейдою, і владно обійме мене нерухомість, тиша.

І великий чоловік у порваному кожусі, в кошлатій смушковій шапці, який ходить біля стерна, зупиниться нерухомо, заворожений навіки, не буде ричати:

— О-рр-сп!.. О-урр...

Я спитав його:

— Як тебе звати?

— А навіщо тобі знати?— глухо відповів він.

На заході сонця, відпливаючи з Казані, я помітив, що

в цього чоловіка, незграбного, як ведмідь, обличчя волосате, безоке. Стаючи до стерна, він вилив у дерев'яний ківш пляшку горілки, випив її за два заходи, як воду, і закупив яблуком. А коли буксир смикнув баржу, чоловік, вчепившись у важіль стерна, глянув на червоний кружок сонця і, труснувши головою, сказав строго:

— Благослови осподи!

Пароплав веде з Нижнього, з ярмарку, в Астрахань чотири баржі, навантажені штабами заліза, бочками цукру та якимись важкими ящиками,— все це для Персії. Баринів постукав по ящиках ногою, понюхав, подумав і сказав

— Не інакше — рушниці, з Іжевського заводу...

Але стерновий штовхнув його кулаком у живіт і спитав:

— Тобі яке діло?

— В думках моїх...

— А — в морду — хочеш?

За проїзд на пасажирському пароплаві нам нічим платити, нас узято на баржу «з ласки», і, хоч ми «держимо вахту», як матроси, всі на баржі дивляться на нас, як на старців.

— А ти кажеш — народ,— дорікає мені Баринів.— Тут — просто: хто на кого сів верхи...

Пітьма така щільна, що барж не видно, бачиш тільки освітлені вогнями ліхтарів вістря щогл на тлі димних хмар. Хмари пахнуть нафтою.

Мене дратує похмуре мовчання стернового. Мене призначив боцман «вахтити» на стерні на допомогу цьому звірові. Стежачи за рухом вогнів, на поворотах, він тихо каже мені:

— Гей, берись!

Схоплююсь на ноги й повертаю важіль стерна.

— Гаразд,— бурчить він.

Я знову сідаю на палубу. Розговоритися з цим чоловіком — не щастить, він відповідає запитаннями:

— А тобі яке діло?

Про що він думає? Коли проходили місце, де жовті води Ками вливаються в стальну смугу Волги, він, подивившись на північ, пробурчав:

— Наволоч!

— Хто?

Не відповів.

Десь далеко, в безоднях п'їтьми, виють і гавкають собаки. Це нагадує про якісь рештки життя, ще не розчавлені п'їтьмою. Це здається недосяжно далеким і непотр'їбним.

— Собаки тут погані,— неспод'ївано каже чоловік біля стерна.

— Де — тут?

— Скрізь. У нас собака — справжній звір...

— Ти — звідки?

— Вологодський.

І, наче картопля з прорваного мішка, покотилися сірі, важкі слова:

— Це — хто з тобою — дядько? Дурень він, по-моєму. А в мене дядько розумний. Завзятий. Багач. В Сімбірську пристаць держить. Трактир. На березі.

Вимовивши все це повільно і наче з зусиллям, чоловік втупився невидимими очима на щогловий ліхтар пароплава, стежачи, як він повзе в сітях п'їтьми золотим павуком.

— Берися, ну... Грамотний? Не знаєш — хто закони пише?

Не д'їждавшись відповіді, він каже далі:

— По-різному говорять: хто — цар, хто — митрополит Сенат. Коли б я напевне знав — хто саме, сховався би до нього. Сказав би: ти пиши закони так, щоб я замахнутись не міг, а не те що вдарити! Закон повинен бути залізний. Як ключ. Замкнули мені серце, і край! Тоді я — відповідаю! А так — не відповідаю! Ні.

Він бубонів для себе, все тихше й безладніше, пристукуючи кулаком по дереву стерна.

З пароплава кричали в рупор, і глухий голос людини був так само зайвий, як гавкіт і виття собак, уже всмоктане жирною ніччю. Біля бортів пароплава по чорній воді жовтими масними плямами пливають відблиски вогнів і тануть, безсилі освітити щось. А над нами наче мул пливе, такі грузькі й густі темні, соковиті хмари. Ми все глибше запливаємо в безмовні надра п'їтьми.

Чоловік похмуро скаржився:

— До чого довели мене? Серце не дише...

Байдужість опанувала мене, байдужість і холодна туга. Схотілось спати.

Обережно, на силу пробиваючися крізь хмари, підкрався світанок без сонця, немічний і сірий. Забарвив

воду в колір свинцю, показав на берегах жовті кущі, залізні, іржею вкриті сосни, темні лапи їхнього гілля, табунець сільських хат, постать мужика, наче вирубану з каменю. Над баржею пролетіла чайка, свиснувши кривими крилами.

Мене й стернового змінили з вахти, я заліз під брезент і заснув, та незабаром — так здалось мені — мене розбудив тупіт ніг і вигуки. Висунувши голову з-під брезенту, я побачив, що трое матросів, притиснувши стернового до стінки «конторки», різноголосо кричать:

— Кинь, Петрухо!

— Господь з тобою — нічого!

— А ти — годі!

Схрестивши руки, вчепившись пальцями в плечі собі, він стояв спокійно, притискаючи ногою до палуби якийсь клунок, дивився на всіх по черзі й хрипко вмовляв:

— Дайте від гріха втекти!

Він був босий, без шапки, в самій сорочці і штанях, темна купа нечесаного волосся стирчала на його голові, воно спадало на упертий, опуклий лоб, під ним видно було маленькі очі крота, налиті кров'ю, вони дивилися з благанням, тривожно.

— Утонеш! — казали йому.

— Я? Аніяк. Пустіть, братці! Не пустите — уб'ю його! Як припливемо в Сімбірський, так і...

— Та перестань...

— Ех, братці...

Він повільно, широко розвів руки, став на коліна і, торкаючись руками до «конторки», неначе розп'ятий, повторив:

— Дайте від гріха втекти!

В голосі його, дивно глибокому, було щось різуче, розкинені руки, довгі, як весла, тремтіли, обернені долонями до людей. Тремтіло його ведмеже обличчя в кошлатій бороді, кротові, сліпі очі темними кульками виступили з орбіт. Здавалося, що невидима рука вчепилась йому в горло й душить.

Мужики мовчки розступились перед ним, він незграбно став на ноги, підняв клунок, сказав:

— От — спасибі!

Підійшов до борту і з несподіваною легкістю стрибнув у ріку. Я теж кинувся до борту і побачив, як Петруха,

мотаючи головою, надів на неї — шапкою — свій клунок і поплив, навскоси по течії, до піщаного берега, де, назустріч йому, нагинались од вітру кущі, ронячи у воду жовте листя.

Мужики говорили:

— Подолав себе все-таки!

Я спитав:

— Він — збожеволів?

— Чого? Ні, це він — душі врятування заради...

Петруха вже вплив на мілке місце, став по груди у воді і махнув над головою клунком.

Матроси закричали:

— Проща-ай!

Хтось запитав:

— А як же без пачпорта він?

Рудий, кривоногий матрос розповідав мені з задоволенням:

— У нього в Сімбірську дядько живе, лиходій йому і розоритель, от він і надумав убити дядька, але одначе пожалів сам себе, одскочив від гріха. Звір мужик, а — добрий! Він — хороший...

А хороший мужик уже йшов по вузькій смузі піску, проти течії ріки, і — ось він зник у кушах.

Виявилося, що матроси були добрі хлопці, всі вони були земляки мені, споконвічні волгарі; навечір я почував себе своєю людиною серед них. Але на другий день помітив, що вони дивляться на мене похмуро, недовіриливо. Я зразу догадався, що чорт смикнув Барінова за язик і цей фантазер щось розказав матросам.

— Розказав?

Посміхаючись жіночими очима, ніяково чухаючи за вухом, він признався:

— Розказав трохи!

— Та — я ж тебе просив мовчати?

— Я ж і мовчав, та вже дуже історія цікава. Хотіли в карти грати, а стерновий прихопив карти,— нудно! Я й тее...

З розпитувань моїх виявилося, що Барінов знічев'я сплів дуже забавну історію, в кінці якої Хохол і я, як стародавні вікінги, рубалися сокирами з юрбою мужиків.

Марна річ була сердитись на нього,— він бачив правду тільки поза дійсністю. Одного разу, коли я з ним, доро-

гою, в пошуках роботи, сидів на краю яру в полі, він переконано й ласкаво казав мені:

— Правду треба вибирати по серцю! Он, за яром, череда пасеться, собака бігає, пастух ходить. Ну й що з того? Чим ми з тобою від цього покористуємось для серця? Любий, ти глянь просто: лихий чоловік — правда, а добрий — де? Бо доброго ще не вигадали, еге-еж!

В Сібірську матроси дуже нелюб'язно запропонували нам зійти з баржі на берег.

— Ви нам люди не підходящі, — сказали вони.

Відвезли нас у човні до пристані Сібірська, і ми обсохли на березі, маючи в кишенях тридцять сім копійок.

Пішли в трактир пити чай.

— Що будемо робити?

Баринів упевнено сказав:

— Як — що? Треба їхати далі.

До Самари доїхали «зайцями» на пасажирському, в Самарі найнялись на баржу, через сім днів майже благополучно допливли до берегів Каспія і там пристали до невеликої артілі рибалок на калмицькому брудному промислі Кабанкул-бай.

**ОПОВІДАННЯ,
НАРИСИ, СПОГАДИ**

ВИПАДОК ІЗ ЖИТТЯ МАКАРА

... Макар вирішив застрелитись.

Незадовго перед цим він відчував життя інтересним, воно обіцяло відкрити силу-силенну цікавого і важливого; йому здавалось, що всі явища життя манять його розгадати їх прихований смисл.

Щодня, з ранку до ночі, тяглися вони одно за одним, як різноманітно ковани ланки нескінченного ланцюга; безглузде змінювалось жорстоким, наївне—хитрим, було багато скотського, немало звірячого, і — раптом зворушливо спалахне сонячною усмішкою щось глибоко людяне — «наше», як називав Макар ці вогники добра і краси, що, тішачи серце великою надією, запалюють у ньому пекуче бажання наблизити майбутнє, заглянути в його область незвіданих радостей.

Життя було подібне до холодної весняної ночі, коли в небі швидко плывуть пошматовані вітром клапті чорних хмар, малюючи перед очима дивні фігури, а зненацька між ними в м'якій глибокій блакиті проблиснуть ясні зорі, обіцяючи на завтра ясний, сонячний день.

Був Макар здоровий і, як всякий здоровий юнак, любив мріяти про хороше,— жило в ньому міцне почуття єдності й спорідненості з людьми.

У кожній людині він хотів викликати веселу усмішку, бадьорий настрій, це йому часто вдавалось і, в свою чергу, збільшуючи його сили, поглиблювало відчуття єдності з іншими людьми.

Він багато працював і немало читав, усе це роблячи з гарячим захопленням. Добре пристосований природою до фізичної праці, він любив її, і коли робота йшла дружно, вдало — Макар мовби п'янів од радості, проймаючись веселою свідомістю своєї потрібності в житті, з гордістю любуючись результатами праці.

Він умів і інших запалити таким же ставленням до праці, і коли стомлені люди казали йому: «Ну, чого казисья? Ти хоч надвоє переломись — всього не зробиш!» — він палко заперечував:

— Зробимо, а тоді — гуляй вільно!

І вірив, що, якби переконати людей дружно взятись до роботи самовизволення, — вони зразу могли б зруйнувати, відкинути геть усе тісне, що пригноблює, спотворює їх, побудувати нове, переродитися в ньому, виповнити жили новою кров'ю, і тоді настане нове, чисте, дружне життя!

Чим більше він читав книг і уважніше дивився на все, що повільно і брудно кипіло навколо, — тим відчутнішою і гарячішою ставала ця жадоба чистого життя, тим ясніше бачив він необхідність послужити великій справі оновлення.

Кожне сьогодні він вважав за щабель до високого завтра, завтра, підносячись усе вище, ставало ще принагіднішим, і Макар не відчував, як мрії про майбутнє відвертають його від справжнього сьогодні, непомітно відділяють його від людей.

Цьому дуже допомагали книги: тихе шарудіння їх сторінок, шерхіт слів, мовби шепіт замороженого вночі лісу або весняний шум ланів, розповідав п'янкі казки про близьку можливість царства свободи, малював чудові картини нового буття, торжество розуму, великі перемоги волі.

Ідучи все глибше в далину своїх мрій, Макар довго не відчував, як навколо нього поступово утворюється холодна порожнеча. Книжне, непомітно заступаючи життя, поступово ставало мірилом його ставлення до людей і мовби пожирало в ньому почуття єдності з середовищем, у якому він жив, а разом з тим, як тануло це відчуття, — танули витривалість і бадьорість, що насичували Макара.

Спочатку він помітив, що люди ніби стомлюються слухати його мову, не хочуть розуміти його, і, водночас, у ньому з'явився владний потяг до самотності. Потім,

кожного разу, коли його думки заперечувано, або хто-небудь глузував з їх наївності, він став відчувати щось близьке до образи на людей. Його думки дорого коштували йому: він збирав і нагромаджував їх у тяжких умовах, безсонними ночами, замість відпочивати від денної праці. Був він самоук, йому доводилось витратити на читання книг більше зусиль, ніж це потрібно для людини, що її розум пристосований до роботи з дитинства, школою.

Втративши відчуття рівності з людьми, серед яких він жив і працював, але занадто жвавий і товариський для того, щоб довго терпіти самоту, Макар пішов до людей іншого кола, але в їх середовищі,— ще більш і навіть органічно чужому йому,— він не знайшов того, чого шукав, та він і не міг би досить ясно визначити, чого саме шукає?

Він просто почував, що в грудях у нього утворилось темне, холодне зяяння, звідки, як з глибокої ями, по жилах розтікається, згущаючи кров, незнайоме, тривожне почуття втоми, нудьги, прикре невдоволення собою і людьми.

Люди нового кола були ще більш книжні, ніж він, вони далі, як він, стояли від життя, їм багато що було незрозуміле в Макарі, він теж погано розумів їх суху, книжну мову, соромився свого нерозуміння, не довіряв їм і боявся, що вони помітять це недовір'я.

У цих людей була неприємна звичка: представляючи Макара одне одному, вони завжди півголосом, чи пошепки, а іноді й голосно додавали:

— Самоук... З народу...

Це гнітило Макара, мовби відсуваючи його на якесь особливе місце. Якось він спитав знайомого студента:

— Навіщо ви завжди говорите, що я самоук, з народу і тому подібне?

— Та це ж, батеньку, факт!

Хоч би як там було, а в цьому середовищі Макар не міг укріпити свою заслаблу душу. Він пробував щось розповідати про затьмарення душі, його не зрозуміли, і він одійшов геть, без образи, з виразним відчуттям того, що він не потрібен цим людям. Уперше за час свого свідомого життя він відчув цю непотрібність, було ново і боляче.

Потім, мабуть, далася взнаки перевтома, позначилися ночі без сну, хвилюючі книги, гарячі розмови,— Макар став почувати себе фізично млявим, а в грудях зав-

жди щось трепетало, нерви, мовби проколовши шкіру, стирчали поверх неї, як голки, і кожен дотик до них болюче дратував.

Макарові було дев'ятнадцять років, він вважав себе невтомно сильним, ніколи не хворів, любив трошки похвастатися своєю витривалістю, а тепер він став противний сам собі, соромився свого нездужання, намагаючись приховати його, ущипливо осуджував сам себе, але все це мало допомагало, і тривога, знесилоючи душу, ставала тяжчою...

В той же час він відчув себе закоханим, але — не міг зрозуміти, в кого саме: в Таню чи в Настю, — йому подобалися обидві. Повногруда, висока і струнка прикажчиця Настя тільки що кінчила вчитися в гімназії, радіючи свободі, вона весело і ясно усміхалась цілому світові великими темними, як вишні, очима і показувала білі, густі зуби, мовби заявляючи про свою готовність з'їсти силу всяких смачних речей. Таня була маленька, голубоока, біла, наче маргаритка, вона з усіма говорила ласкаво, тихеньким одноманітним голосом, м'якими, як вата, словами і сміялась тихим, танучим сміхом.

Макар не приховував своїх почуттів перед ними, і це однаково смішило подруг, — вони були веселі. А він підходив до них, як бездомна, змерзла людина підходить зимової ночі грітися біля вогнищ, що горять на перехрестях вулиць, він думав, що ці розумненькі дівчата можуть — та або друга, все одно — сказати йому якесь своє, жіноче, ласкаве слово, і воно зразу ж розвіє в його грудях гнітюче почуття відірваності, самотності, туги.

Але вони жартували з нього, часто нагадуючи йому про його дев'ятнадцять років і радячи читати серйозні книги, а стомлена голова Макара вже не сприймала книжної мудрості, сповнюючись усе темнішими думами.

Їх було безконечно багато, вони мовби давно вже ховались десь глибоко в ньому і всюди навколо нього; ночами вони здіймалися з дна душі, повзли з усіх кутків, наче павуки, і, все більше від'єднуючи його від життя, змушували думати тільки про себе самого. Це були навіть не думи, а безконечний ряд спогадів про всякі образи й подряпини, яких свого часу завдало життя і, здавалось, були вже так добре забуті, як забувають про покійників. Тепер вони воскресли, оживились, безперестану кружляла їх низка — тихий, тріумфуючий танець;

усі вони були маленькі, нікчемні, але їх — багато, і вони легко приховували те хороше, що було пережите серед них і разом з ними.

Макар дивився на себе в темному колі цих спогадів, піддався намовам і думав:

«Ні на що я не здатен. Нікому не потрібен».

А згадавши запальні промови, якими він ще недавно оглушав людей, подібних до себе, навіваючи їм бадьорість і збуджуючи надії на кращі дні, згадавши хороше ставлення до нього, яке виклика́ли ці промови, він відчув себе обманщиком і — тут вирішив застрелитись.

Це зразу ж заспокоїло його, він відчув себе діловито і ретельно почав готуватись до смерті.

Пішов на базар, де торгували всяким мотлохом і дрантям, купив там за три карбованці важкий тульський револьвер; в іржавому барабані стирчало п'ять крупних, як горіхи, сірих куль, змазаних салом і вкритих брудом, а шостий отвір був заряджений пилом. Вночі він старанно вичистив зброю, змазав гасом, уранці взяв у знайомого студента атлас Гіртля, уважно роздивився, як міститься в грудях людини серце, запам'ятав це, а ввечері сховався у лазню і добре вимився, роблячи все спокійно, старанно.

Вернувшись з лазні, сів у своєму кутку за стіл, щоб написати записку, яка пояснювала б його смерть, і тут пережив неприємно хвилюючу годину: не щастило знайти потрібну кількість досить важливих слів, які просто й переконливо пояснювали б людям, чому Макар убив себе.

«Я помер, тому що перестав поважати себе», — написав він, але це здалося дуже гучним, хибним і образливим.

«Ніхто мене не любить, нікому я не потрібний», — це було соромно, він старанно викреслив жалюгідні слова, замінивши їх іншими.

«Жити стало тяжко...»

«Живуть люди тяжче, і самому тобі колись жилося гірше», — обірвав він себе, зім'явши папірець у тверду кульку.

Замислився, почувуючи себе порожнім і дурним, потім знову написав:

«Я помираю тому, що нікому не потрібний і мені не треба нікого».

«От коли додати ще слабого — вийдуть вірші, і дуже безглуздо, і все не те, все не так», — холодно і зло подумав Макар, оглядаючись навколо і почувавши потребу пожаліти щось.

Але дивитись нема на що і жаліти нема чого: його кімната була вузьким простором між шафою магазина і стіною без вікна, вхід у цю довгу западину був завішений рудою повстиною, а зразу ж за нею, в стіні шафи, — двері в магазин. Вздовж шафи — ліжко, на якому сидів Макар, перед ним — ящик, що був замість стола, кілька товстих книг, маленька лампа мутногубого скла, жовте світло впало на обличчя Роберта Оуена, — гравюру з книги, куплену за п'ятак. На стіні старовинна літографія — Юлія Рекам'є — і колюче, пташине обличчя Белінського. Коли в магазині відчиняють двері з вулиці — крізь щілини в стінці шафи дме, і на Макара пливе сипло зітхаючий звук, ворущачи папір, яким обклеєний ящик. Над столом стирчало маленьке тьмяне дзеркало в жерстяній оправі.

Макар знову взявся за перо, думаючи:

«Напишу що-небудь смішне...»

Але раптом спитав сам себе:

«Та кому ти пишеш? Адже писати нема кому!»

Це було так, але — все-таки образливо якось.

Відчинились тріскучі двері з магазина, сколихнулась руда повсть, із-за неї виткнулось рожеве, веселе обличчя прикажчиці Насті, вона спитала:

— Ви що робите?

— Пишу.

— Вірші?

— Ні.

— А що?

Макар труснув головою і несподівано для себе сказав:

— Записку про свою смерть. І не можу написати...

— Ох, як дотепно! — скрикнула Настя, наморщивши носик, теж рожевий. Вона стояла, одною рукою тримаючись за ручку дверей, відкинувши другою повстину, нахилившись уперед, витягуючи білу шию, з бархаткою на ній, і похитувала темною, гладенько причесаною головою. Між простягнутою рукою і струнким станом висіла, погойдуючись, товста, довга коса.

Макар дивився на неї, почувавши, як у ньому раптом

спал̄хнула, наче вогник лампади, якась маленька, несмілива надія, а дівчина, помовчавши і усміхаючись, говорила:

— Ви краще почистіть мені високі ботинки — завтра Стрельський грає Гамлета, я йду дивитись, — почистите?

— Ні, — сказав Макар, зітхнувши і гасячи надію.

Вона здивовано поворушила тонкими бровами.

— Чому?

Тоді він тихо й переконливо сказав, мовби перепрощуючи:

— Слово честі, я сьогодні застрелюсь — оце зараз і піду! Отже, чистити черевики ваші перед самою смертю — негаразд якось, не підходить...

Вона відхитнулась назад і зникла, залишивши в кімнаті невдоволеній вигук:

— Фу, який ви нудний!

Макар дуже здивувався, досі йому не говорили цього, але зразу ж утішив себе:

«А звичайно, нудний, коли майже покійник уже...»

Рішуче взяв перо і написав:

«Якщо цей випадок занепокоїть вас — прошу вибачити. М.»

Але, прочитавши, додав, усміхнувшись:

«Більше не буду».

«Наче — безглуздо? Ну, та гаразд, однаково вже...»

І засунув записку в щілину шафи так, щоб вона зразу впала в очі. По склу дзеркала сковзнуло відображення Макарового обличчя, злегенька торкнувши якусь журливу струну в душі.

«Ще що?» — запитав він себе, мимоволі й обережно одним оком знову заглядаючи в дзеркало — звідти скося і недовірливо дивилось вугласте обличчя, його вираз здався Макарові незнайомим: сірувато-голубі очі мовби запитували про щось, розгублено кліпаючи, а з тремтінням довгих повік ніяк не в'язалися нахмурені брови і вперто, міцно стулені губи.

Обличчя негарне, грубе, але — своє, Макар знав його і взагалі був задоволений своїм лицем, вважаючи його значливим, але зараз воно якесь стерте, надуте, щось ніби втратило воно, — чуже.

«Гарні в мене очі», — подумав Макар.

Густе, м'яке волосся буйно впало на лоб і щоки, воно

ворушилось — це тому, що майже шохвилини двері магазину з деренчанням і виском відчинялись, і в щілини шафи дуло сильними струмками повітря, насичене запахом печеного хліба.

Юнак дивився на себе і почував, що йому стає жаль очей, мускулистої шиї, дужих пліч — жаль сили, що сповнювала міцне тіло. Через годину вона безплідно і назавжди зникне, і серед людей не буде більше одного з них, хто ще недавно вмів викликати в них інтерес до важливого й доброго. Цей жаль просочувався в тіло мовби зовні і крізь мускули тік усередину до серця, переповнюючи його холодним тягарем самоосудження.

«Ну — гаразд, годі! — сказав він сам собі.— Не дав собі ради і не комизись... Треба йти в майстерню прощатися, чи не треба?»

Вирішив, що не треба: стануть розпитувати, а він не може збрехати їм, а коли сказати правду — не повірять і осміють, а повіривши — перешкодять. Застебнув піджак, сунув револьвер за пазуху, взяв шапку і пішов у магазин,— там, за прилавком, під висячою лампою, сиділа Настя, читаючи книгу, за книгою стояв чорний ряд гир, починаючи з десятифунтової, в них було щось подібне до стареньких бабів зимою, коли вони йдуть за хресним ходом. Мідні шальки терезів, наче два місяці на ланцюгах, відбивали неприємне жовте світло, від чого рожево-смугляве обличчя дівчини здавалось червоним і самовдоволеним.

— Куди це? — спитала вона, не підводячи голови, скосивши очі і ледь-ледь усміхаючись знайомою усмішкою, після якої завжди зривалося жартівливе слівце.

— В своїй справі,— сказав Макар.

— На побачення?

«Із смертю»,— мало не вимовив Макар, але вчасно стримався.

У ньому все напружилось, натяглося, спалахнуло яскраве бажання говорити, кричати про себе, але він страшенно боявся видатися смішним цій дівичі і, думаючи, що треба мерщій йти,— стояв перед нею, ніяково усміхаючись. У цю хвилину він був певен, що любить саме її незмірною, безмежною любов'ю, саме її він завжди й любив, тепер це було навдивовижу ясне і, сповнюючи груди захватом, тугою, підказувало якісь звучні, сильні слова,— їх безліч, як зірок на небі, і він насилу стри-

мував живий їх трепет. А треба було стримувати, бо, коли б перед ним була біленька дочка хазяїна, курсистка Таня,— він, напевно, зазнавав би ті ж самі почуття і бажання, які відчуває до цієї. Це він також знав.

Дівчина, поклавши лікті на прилавок, дивилась на нього, весело усміхаючись, звівши тонкі брови майже до половини низького лоба, витягнутого до скронь, вуха в неї були маленькі, а рот великий, пишний, вона говорила капризно:

— Так-таки ви й не почистили мені черевиків...

Тамуючи всі квітучі слова, Макар сказав:

— Та ви ж на гальорку підете, а там ніг не видно...

— Як же — не видно? — здивовано і насмішкувато вигукнула вона.

Голосно завишали надвірні двері, з вулиці ввійшов, дзенькаючи шпорами, величезний, сірий, рудобородий жандарм і ввічливо заговорив:

— Здрастуйте! Три франзолі, дві питльовані хлібини, три десятки сухарів, два — тістечок...

Настя звелася з місця, питаючи:

— Два десятки тістечок?

— Так точно — два десятки...

— Прощайте,— сказав Макар, надіваючи шапку.

Грюкаючи скляними дверима шафи, стоячи спиною до Макара, дівчина жартівливо озвалася:

— До побачення, бажаю успіху!..

Макар вийшов на вулицю; ноги в нього мовби раптом обважніли, піднімаючись і ступаючи знехотя.

Був грудень; багата на зірки безмісячна ніч накрила місто синім бархатом, густо покропленим золотим, блискотливим пилом. Проти дверей магазина, в театральному садку, стояли білі дерева; здавалось, що вони пишню цвітуть дрібними, холодними квітами без запаху. За ними, на майдані, як темна гора, височів важкий будинок театру, на даху його коврою лежав шар синюватого снігу, звішуючи додолу товсті краї. Було тихо, ліхтарі світили спокійно, в їх світлі різнокольорово спалахували маленькі, сухі сніжинки, ліниво падаючи з даху на втоптаний тротуар.

Не поспішаючи, часто озираючись назад, Макар ішов за місто; він заздалегідь обрав собі місце на високому березі ріки, за огорожею монастиря: там під гору завлювали сніг, він розраховував, що коли стати спиною

до урвища і вистрілити в груди,— скотишся вниз і, засипаний снігом, заритий в ньому, непомітно пролежиш до весни, коли скресне ріка і винесе труп на Волгу. Йому подобався цей план, чомусь дуже хотілось, щоб люди якомога довше не знаходили і не чіпали його труп.

Він ішов безлюдною вулицею до виходу з міста і вже бачив перед собою синю далину зарічних лугов, з темними плямами чагарника на них і білими — це озера, рівно вкриті снігом.

Дивитись туди, де зникала риса між небом і землею, було приємно, і далина теж дивилася в очі людині ласкаво, кротно, мовби вона була в цілковитій згоді з нею, і, трошки жаліючи її, тихо манила до себе.

Ліву руку Макар засунув у кишеню, праву тримав за пазухою, стискаючи у ній важкий теплий револьвер; ішов, ні про що не думаючи, і був задоволений спокійною порожнечою в грудях і в голові. Серце стислося, стало маленьке, нечутне.

Темний нічний сторож стояв біля воріт, розмовляючи з кошеням, яке притулилося на лавочці, в западині фальшивої хвіртки; в тиші виразно звучав простуджений голос, ламаючи слова:

— А-ах ти, кішчин кіт...

Макар зупинився, подивився й спитав:

— Підкинули?

Сторож повернув до нього волохате, сиве від інею обличчя з косими очима.

— Це — тута, афісершам-баринам, вона — його, моя знайт... Замерзнить кошеням?

— Мабуть — замерзне,— згодився Макар.

Татарин, общипуючи лід з підстрижених вусів, смішно морщився і, добродушно поблискуючи маленькими очима, уривчасто говорив:

— Перекину через паркан — уб'ється?

— Сніг у дворі є?

— Не знай...

Макар подумав, оглянув маленький з сонно зачиненими вікнами будинок і спитав:

— А сад не цього будинку?

— Ні! — з жалем сказав татарин.— Я думав кинути в сад, а там — високий паркан, йому не перелізти, він маленький...

Тоді Макар сказав:

— Та ти візьми його за пазуху кожуха, от і буде добре: і йому рятунок, і тобі тепліше, веселіше...

— Справді! — згодився сторож, нагинаючись до тремтячого звірятка.

— Прощай, брат...

— Прощай...

Макар пішов далі, так само не поспішаючи, дивлячись в пустинне поле під горою, а воно розгорталось ширше й ширше, немов хвастаючи своєю неосяжністю, прикрите синьою каламуттю і тихе, як спокійний сон.

Зустріч з татариним і кошеним зразу ж відступила далеко назад, — теж стала як сон чи спогад про давно прочитану сторінку якоїсь простої й милої книги.

Ось він і на обраному місці, край крутого схилу над рікою, вкритого брудним снігом з вулиць і дворів. Ліворуч — біла кам'яна ограда монастиря і за нею храм, що підняв до зірок свої бані, недалеко спереду, за кучурами снігу, простягся ряд нерівних будинків крайньої вулиці: де-не-де крізь щілини віконниць ще тягнуться в синяву ночі, падають на сніг жовті стрічки світла. Між білими дахами будинків — білі дерева, наче хмари, а гілля, з якого осипався іній, чорне і нагадує напівстертий напис у небі, освітленому невидимим місяцем. Дуже тихо...

Він підійшов до самого краю, обережно мацаючи ногою сніг, боячись оступитися і впасти під гору передчасно; знайшовши тверде місце, міцно став на ньому, зняв шапку, кинув її до ніг і, витягнувши револьвер, розстебнувшись, не поспішаючи, піджак, потім випростався, звів тугий курок, намацав серце і, приставивши дуло впритул до тіла, натиснув великим пальцем собачку, — клацнуло, він здригнувся, заплющив очі...

І з голови до ніг спалахнув, підніс револьвер до обличчя, перелякано дивлячись у барабан, на тьмяні кульки, що, мов дулі, сиділи в ньому.

«Невже не стріляє?»

Непомітно для себе, він знову натиснув собачку, — бухнув постріл, боляче смикнувши за волосся, повз вухо свиснула куля — Макар зразу ж опустив руку і вистріляв у груди.

Цей постріл був гучніший, від нього все здригнулось — підстрибнули будинки країни перед очима в Макара і

попливли на нього; тупий поштовх хитнув, віддався в спині, кинув лицем у сніг, знову стало надзвичайно тихо...

Макарові здалося, що він довго лежав, нічого не бачачи і не чуючи, так ніби його не було, потім він почув, як шипить у грудях, відчув, що сорочка стає вологою і в ніс б'є якийсь особливий, неприємно солодкуватий, масний запах. Зразу ж у голові стало ясно,— він зрозумів, що йому не вдалося скотитися вниз і що він не вбив себе.

«Треба ще»,— вирішив він і перевернувся обличчям догори — тоді і груди і спину обпik гострий біль, наче голе тіло оперезав страшенний удар батога,— він крякнув, перемігся і, намацавши на снігу холодний револьвер, дивлячися в небо, де гоїдались, опускаючись і підносячись, зорі, знову приклав дуло до грудей.

Одубілий палець тремтів, приклеювався до собачки і вже не мав сили спустити курок — Макар одвів руку, розтулив пальці й подумав крізь сон:

«Може, і так умру...»

Випростався, слухаючи шипіння крові та відчуваючи ясний, добре знайомий запах тліючої ганчірки. Зорі пливли й стрибали в небі, мов у чаші, яку хтось перекинув і хоче витрусити з неї золоті блискітки. Іноді все зникало, наче раптом прикрите невидимою хмарою. І всередину, в кості ніг і рук, в голову,— проникав болісний холод, судорожно стискав тіло, наче зв'язуючи його вузлом.

Цей холод змусив Макара підвестися й сісти, спираючись руками на сніг, тоді він побачив, що по його сорочці бігають червоні та золоті зміючки,— це від них неприємний запах гару, і по всьому тілу розтікається гострий, пекучий біль. Він не розумів, що це,— підняв одну руку, щоб зігнати геть, але звалився на бік, скрегочучи зубами, страшенно роздратований болем, раптом охоплений бажанням приглушити його і оцей нестерпний холод в голові, в кістках.

Став на коліна, звівся на ноги, задихаючись, хриплячи і кашляючи, пішов на темну смугу поперед себе, побачив, що товста сорочка з мішка горить на ньому, як трут, спинився і, падаючи, став зривати її з себе неслухняними, злими руками, а кожен рух їх обливав його болем. Він стогнав, зціпивши зуби, але чув, як у глибокій тиші

навколо і над ним плаче сторожовий дзвін монастиря, ріже повітря тонкий, тривожний посвист.

Важко підкотився кудлатий, круглий чоловік, закричав зляканим, виючим голосом і накидав на груди Макарові купу снігу,— від цього юнакові стало ніби легше і зрозуміліше. Підбіг іще чоловік, Макара підняли, повели, важкі, наче чужі, ноги страшенно заважали йому, вони стали неймовірно довгі, лишаючись десь позаду,— він сказав:

— Ноги підберіть...

— Берем! — крикнув хтось просто у вухо йому.

Його перекинули, понесли, але кожен рух розривав груди йому шматуючим болем, спустошуючи голову, і ця важка, холодна порожнеча тягла до землі, викликаючи бажання міцно заснути.

Щось чорне — великі куби і смуги — рухалось повз нього, перед очима спалахували жовті плями, метались люди — теж чорні, круглі й галасливі.

Макар гойдався в повітрі, скриплячи зубами, і відчував, що його проймає болісний страх перед цією пустотою, цей страх перемагав біль, навіваючи думки, які раптом спалахували синім вогнем:

«Умирає голова... божеволію...»

І, напружуючи рештки волі, він старався побороти пустоту — перелічував у думці все, що текло і хвилювалося перед очима.

«Чорне — будинки, паркани, жовте — вікна... Мене несе сторож, татарин, за пазухою в нього кошениа... Другий — поліцейський...»

Він прислухався до швидкої мови людей, що метушилися, наче вороння навколо дзвіниці.

— Хто такий, хто?

Татарин умовляв:

— Ни потрібино, ни потрібино...

— Ми зна-аємо...

— П'яниці, чорти...

— Ми йому зараз тільки бачила, вона зовсім тверезий була...

— А хто це?

— Забирайтесь геть!

— Ми зна-аємо, вже певно...

Всі звуки були дивно невиразні і, водночас, неймовірно голосні, вони болісно вліплялися в вуха і болісно

гули в голові, та Макар напружено хапав їх і намагався закріпити в пам'яті, заповнити ними пустоту, що перемала його.

— Не визнаєте,— бурмотів він, то провалюючись кудись у глибоку яму, то знову з болем вилазячи звідтіля.

— Стій! Клади! Гайда, барабус, в часть, живо, ну!

Макар ткнувся лицем у рогожу, під нею зашаруділо сіно, його труснуло, підкинуло і заколихало. Хтось підняв голову його великими руками, приклав щоку до м'якого й теплого і сумовитим голосом сказав:

— Кішкам, звірам — жалів, себе зовсім не жалів... ух, без ума голова...

— Я тебе знаю! — з раптовою ясною радістю сказав Макар.— Ти сторож, татарин...

— Мовчай уже... такий пика!

Макар хотів глибоко зітхнути, але зірвався і, крикнувши, пірнув кудись у темряву.

Потім, наче після падіння з довгих і високих сходів, він лежав перед ганком якогось будинку, у вічі йому колочче світив ліхтар, і сизий, високий чоловік, стоячи на ганку, переконливо говорив:

— Ну — дурні ж, чорти, ну — куди ж його?

І гарикнув — заричав:

— В Покровську, рр...

Широкі полозки саней човгнули по снігу, знову почало трусити, наповнюючи груди гострим болем, так, ніби в них забили важкий цвях, але — не міцно, і він хитався там.

По синьому небу швидко бігли геть зірки, за білими дахами котилося, ховаючись, жовте коло місяця, обламане з одного краю. М'яко підстрибуючи, пливли вдаль величезні будинки, зв'язані один з одним парканами,— все зникало з очей, наче провалюючись.

— Так собі — ни можли,— говорив татарин, смикаючись, наче він хотів вискочити з саней, а поліцейський сердито бурчав:

— А ти через нього мерзни...

«Це через мене»,— зміркував Макар, почувавши себе винуватим перед татариним, він штовхнув його рукою і сказав:

— Пробач, брат...

— Мовчай... Боляче вбив?

— Боляче...

— Навіщо? Алла велів це робити?

...Макарові здалось, що він, сидячи в човні, гребе проти течії так, що ниють плечі, а якісь руді та густі, як олія, хвилі б'ються об човен, заглядаючи через борти, не пускаючи його; потім він мчав по Моздокському степу на лихій козацькій конячині, збираючи до купи розпорошений табун; край степу лежало велике багрове сонце, повз нього мелькали оці маленькі, баскі коні, заміряючись мовби вкусити Макара за ногу, скалячи великі зуби і махаючи хвостами.

Раптом перед ним широко й безшумно відчинилися скляні двері, потім — другі, і татарин сказав:

— Прощай...

Це було так сумно і добре сказано, що на очі Макарові навернулися сльози, і він стиха засміявся.

У теплій тиші він ішов угору по широких сходах,— іти було боляче, і здавалось, що він іде вниз. Його підтримував під руку чоловік у білому, з рудими вусами і великим червоним обличчям, воно крутилося, мов колесо, вуса лізли до вух, ніс ворухився — Макара одразу зрозумів, що це неприємна людина.

— Покличте ординатора Плюшкова...

— Смішне прізвище,— сказав Макара, з цим рудим конче треба було говорити про що-небудь.

— Не твоє діло,— відповів рудий, вводячи його в маленьку кімнату, де сяяло багато скла, посадовив на стілець і, стягаючи піджак, нюхнувши великим носом, спитав:

— П'яний?

— Що?

— Стрілявся — п'яний?

— Тверезий.

— Значить — дурень.

Він сказав це так просто і впевнено, що Макара не тільки не образився, а засміявся, але — сміятися не можна було: хлинула горлом кров і оббризкала білий халат рудого.

— О, чорт,— скрикнув він, відскочивши й струшуючи полу.

Ведучи сам себе за бороду, до кімнати ввійшов чоловік з веселим і приємним лицем.

— Ану?

— Вогнестрільна рана в області серця.

— Самогубство?

— Так.

— Зрозуміло. На стіл!

І, поки рудий допомагав Макарові вкладатися на довгому столі, веселий чоловік, надягаючи халат, питає:

— Це ви навіщо ж, юначе?

— Так.

— А все ж таки?

Лежати на столі голому було і холодно, і боляче, але Макарові не хотілось, щоб ці люди знали його біль, він заплющив очі, засліплені світлом, що падало згори, і сказав:

— Жити стало трудно.

— Дурниці! Це вигадали ледарі й нероби.

Макар став спускати ноги із стола, рудий суворо сказав:

— Куди це?

І схопив його за ноги залізними, нагрітими руками так, що Макар не встиг сказати, що йому не потрібна їхня возня і що він краще піде собі до татарина.

Ординатор схилився над ним, розглядаючи груди.

— Опік! І здоровий...

— Сорочка горіла...

— Бачу. Отака дурниця!

Макар подивився на його велике, червоне вухо, думаючи:

«Укусити б...»

Але ординатор увіткнув у нього зонд і, прикувавши до столу, на хвилину задушив усі думки.

— Здорово просадив! Наскрізна чи що? Ану, перевернімо його!

Перевернули, викликавши у Макара бажання хвицнути їх гарненько, але він не міг підняти важкі ноги. А ординатор весело бурмотів:

— О-ось вона, тут, під шкірою... Зараз, трошечки, ще трошечки... готово!

Укол в спину змусив Макара здригнутись.

— Нічого!

І, ткнувши під ніс йому пом'ятий кусок свинцю, ординатор спитав:

— Зберегти на спомин, га?

— Не треба.

Куля впала у щось металічне.

— Такий здоровенний парубок, і таку дурницю встругнув! І не сором, га?

— Не теревеньте,— пробурмотів Макар.

Він сам уже давно колись догадався, що зробив дурницю,— це лютило й гнітило його. Йому було нестерпно соромно перед рудим і веселим ординатором, було жаль татарина. Хотілось попросити, щоб з ним не розмовляли або говорили якось інакше, але слова розбігались, наче розсипані намистини, зібрати їх в ряд не вдавалось, та й тіло мовби тануло у вогні, розливаючись по столу. З'явилися якісь невловні думки, але зразу ж, як мильні пухирі, летіли геть у пустоту, гаснучи там...

Ця сиза пустота, розростаючися всередині Макара, витікала з нього через очі, і все навкруги заповнювалося нею, як туманом, але в нього відкрився якийсь інший зір: він бачив, як у хмарній, безкрай ріці, що текла повільно, великими, м'якими і душними валами над ним, під ним і навколо нього,— несуться безладно і незв'язно з'єднуючись, уламки та уривки пережитого й знайомого, що давно вже забулось, а тепер воскресало в жаркій течії, то лякаючи, то дивуючи,— Макар дивився на все жадібно, намагався щось зупинити, а воно вислизало, доводячи його до шаленства, змушуючи кричати.

З довгого мішка без кінця-краю сипляться чорні вуглини і шурхотять:

— Нині врем'я делательное явися, при дверех суд...

Невелика дівчина в білому слухає цей сухий шурхіт і глузливо усміхається, біля ніг її гуляють червоні птахи, манірно витягаючи лапки і кланяючись, а звідкілясь іздалеку лине дзвінкий голос, залиvisto виспівуючи:

О-осподи, прийми ти злву душеньку мою,
Злюю, окаянню, невільницьку...

— У мене душа не зла,— сперечався Макар, але на білій до блиску стелі з'являється синювато-чорна муха, завбільшки з голуба, її прозорі крильця тріпочуть, наче марево, і райдужно грає тисяча очей,— їх так багато на цій чорній, роздвоєній голові, що, напевно, тисяча, вся гслова із самих тільки очей; муха гуде, пухне і перевертається на маленького, сивого священика: в яскравій

святковій ризі він стоїть на амвоні й промовляє, солодко усміхаючись:

— Сей день, його же сотвори господь, воістину великий день! Але — чим великий він?..

Хтось величезний тихенько став позад нього, підморгнув хитро великим жовтим оком без зіниці і з скрипом запнув завісу царських врат, і — все зникло, спалахнувши чорним, пекучим вогнем.

Та зразу ж темряву прорвала ріка, через неї, розбурхану холодним вітром, гнівно наїжену гострими хвилями, вкриту білою піною і водяним дрібним пилом, що сліпить очі, прудко пливе багато дітей, вони вимахують тонкими руками, відштовхуючи одне одного і хвилі; як м'ячі, стрибають над водою їх голови, блищать сині злякані очі, всі обличчя викривлені від страху і мертвотносірі, кругло розкриті роти пронизливо кричать, всі діти схожі одне на одне, і Макар в усіх бачить, відчуває себе, він з жахом розриває руками хвилі, а над ними із свистом ширяють червоні птахи, — ліниві, величезні, вони зливаються в полум'я пожежі, і неба не видно над ними..!

Від узлісся, по-осінньому різноколірно забарвленого, на зелений луг, покритий скупим дерном і останніми квітами, тихо виходять, наче пливуть у повітрі, три молоді черниці, всі в чорному, біловиді, вони йдуть пліч-о-пліч і тихенько співають, ледь розкриваючи червоні, наче рани, роти:

О Спасе величний,
О сине дівичний, —
Вонми гласу люду,
Зовущого тебе, о Спасе!
Величний-і!..

— Вас обдурили, — каже Макар черницям, сидячи з ними в яру, в густому чагарнику, — обдурили вас на все життя...

— Любий братіку, — відповідає одна з них, дуже синьоока, з плямами яскравого рум'янця на щоках, — вирішив господь віддати людину в полон скорботі вічній..

Друга, схиливши над Макаром біле, зле лице, з тонкими губами, прохолодно дихає в очі йому, примовляючи:

— Ну, не кричи, відкрий рот...

І вилила в рот і на груди йому ціле озеро гірко-солоної води, а потім переломилась надвое, і обидві поло-

винки увійшли в стіну, в круглу мідну пляму на ній. Ця пляма — як місяць, і коли довго дивитися в неї — жовтий блиск вбирає очі в бездонну глибину свою, і — видно: жаркий, сліпучо-сонячний день над пустинним полем, сіра дорога розтинає поле, і на ній сидить, закриваючи небо, величезна жінка; обличчя її так високо, що його не видно, вона, як гора, вся чорна і так само порита зморшками, — трошки піднявши руками груди свої, великі, як горби, вона подає їх комусь і каже ласкаво:

— Щоб рід і плід збільшився, і в ім'я духа святого, сина пресвятого богородиці, і на посоромлення диявола...

Линув дощ, і п'яний гостробородий чоловік у енотовій шубі закричав:

— Хто мене знає? Ніхто мене не знає! А мої вірші кращі від Надсона...

Під парканом, у кропиві, тіпаючись і жалісно нявкаючи, вмирає прибита кимсь кішка, половина червоної цеглини лежить рядом з нею, а на гілці гоїдається ворона, скоса, осудно дивиться в очі Макара і говорить, нудно дорікаючи:

— А ви й досі ще не прочитали «Наші суперечності» і Ціттеля, і Ціттеля...

Потім вона летить над озером, її тінь маленькою хмаркою пливе по воді, а старенький Христос, уже сивий, але все такий же ласкавий, як і колись, вудить рибу, сидючи в човнику, усміхається і розповідає:

— У жарких країнах люди чорні, а душа у всіх однакова, і в мене — як у них, і в тебе — як у них...

Макар не вірить йому:

— Ти — бог, яка в тебе душа? У бога нема душі... Христос сміється, змахуючи вудлицем.

— Ой, дивак! Ото — сказав...

І обтирає рукою мокрі, в сльозах, напрочуд ясні, дуже печальні очі.

А Макар сердиться:

— Ти чому людей не жалієш?

— Я — жалію, вони самі себе не жаліють... — і він махає маленькою, сухою рукою в напрямі далекого синього озера.

На березі, на вогкому піску лежить бородатий утопленник в червоній сорочці, лице — величезне — розпухло, очі вирячені, а губи надуті, над ним стоїть урядник і каже, спльовуючи:

— Марина Миколаївна,— тьху,— кланяється вам...—
Ой, дух який! Тьху!..

І рудобородий священик, обмахуючись солом'яним
брилем, погоджується:

— Дух — мертвий... А Марина — дурепа підла...

Він тут-таки, цей безкрилий, мертвий дух: він— круг-
лий, як пузир, очі в нього різні, це ясно видно, хоч
обидва вони не мають зіниць і дивляться на Макара
двома мутними плямами, одно — зелене, друге — сіру-
вато-жовте, дивляться довго і болісно заважають збаг-
нути будь-що...

Ці картини рухаються безконечно, безглуздо і, об-
ражаючи своєю настирливістю,— страшенно дратують;
Макар сердито відгонить їх, кричить, хоче бігти, але
щоразу, коли він намагався зіскочити з ліжка, біль у
грудах і в спині будив його.

В одну з таких хвилин він почув над собою зловісний
шепіт:

— Професор Студентський, ш-ш...

Біля ліжка спинився чоловік з опухлим лицем, він на-
казав:

— Зніміть перев'язку!

Він не сподобався Макарові. Люди в білих халатах
оголили груди Макара, професор, тикаючи в них холод-
ним і важким пальцем, став голосно говорити:

— Тут ми бачимо цілком правильну картину...

Макар слухав і дратувався — професор говорив не те,
не так...

— Днів через три він має померти...

— А я не умру,— сказав Макар.

— Що?

— Ви брешете...

— Укрийте його, сиділко...

Вони всі пішли геть, тоді Макар схопив зі столика
драхмову пляшку хлорал-гідрату і почав жадібно пити
з неї, на нього накинуплись, вихопили пляшку, облили
лице, він бився і кричав:

— А що, а що? Ага-а...

І знову поплав серед дивних картин.

Потім марення припинилося в нього, і він одразу ж
відчув себе в обстановці огидній, серед людей, ніколи не
бачених ним і до подиву, до переляку незрозумілих йому.

Поряд з ним повільно умирав від Брайтової хвороби

синій чоловік, чорновусий, з довгим носом і мертвими темними очима, він все зітхав:

— Господи, не попусти...

З другого боку лежав, готуючись до операції, пикартий учитель; безперестану мацаючи товстими пальцями ракову пухлину на щоці, він по кілька разів на день питав Макара:

— Ви чого застрелились?

Але, швидко забувши відповідь, знову питав, дивлячися в стелю мутними очима:

— Ви чого...

Макар відповідав різно: з нудьги, щоб уникнути надокучливих людей, від мук совісті,— вчитель спокійно вислухував усі відповіді і говорив розмірено, нудно:

— Ви ще марите.

— Ідїть ви к чорту,— радив Макар.

Учитель хрестився, зітхаючи:

— Господи — помилуй! Яка ви груба і невихована людина. Я, може, під час операції помру під ножом, а ви... Ну — чому не сказати просто і правду? О боже!

Крім цих двох, у палаті жили ще четверо безносих людей, чекаючи, коли їм зроблять ринопластичні носи; трое з них ходили з перев'язками поперек обличчя, а в одного над ямою, де був ніс, уже стирчали крокви із золотого дроту. Всі вони були здорові хлопці і здавались Макарові схожими один на одного, як брати; вони грали в карти, пили горілку, заїдаючи її сухим чаєм; ночами, лежачи в ліжках, спокійні, як ті свині, вони говорили про жінок, розповідаючи один одному жажливі анекдоти, і хихикали, пирхали, хрюкали.

На другу ж ніч, після того, як він опритомнів, Макар сказав їм неввічливо:

— Ей, ви, панове, облиште говорити пакості...

Він сподівався, що безносі стануть сперечатися, лястися, але вони покірливо замовкли, і це дуже здивувало його. А вранці всі четверо, один по одному, підійшли до його ліжка і стали страшенно безглуздо і нудно глузувати з нього, говорячи одноманітно гугнявими голосами і одноманітно хихикаючи:

— Ти, що ж це, чоловіче добрий, ти чого ж це видужуєш, га?

— Р-р-етир-руєшся, юн-наче, еге ж?

— Поеліку — що почате, те має бути й закінчене...

Спочатку Макар розсердився, став лаятись,— це їх обрадувало так, що один, спершись руками об коліна, зігнувся і в несамовитому збудженні став цькувати його, як собаку: зіпнів зуби, почервонів увесь і, шльопаючи губами, зашипів:

— Взи-и... взи...

А товариші, як могли, допомагали йому.

Це викликало в Макара якийсь тупий подив: він дивився на них і все більш переконувався, що всі четверо, незважаючи на різні обличчя, дивно схожі один на одного.

— Що ви робите? — спитав він.

Один з них, більш лисий ніж інші, подивився на нього, прижмурих сльозаві, червоні очі й сказав товаришам:

— Ну його, ходімо... Авжеж — божевільний...

І всі вийшли в коридор, причому один озирнувся від порога, щоб показати Макарові товстий сизий язик.

Потім Макар довідався, що двоє з них — чиновники, один — офіцер, а четвертий — псаломщик, і чомусь відчув до цих людей бридливий жаль.

Крім цих, було ще троє оперативних, але вони, не встаючи з ліжок, тільки стогнали.

Одна з сиділок уже замучена роботою до озлоблення; сіра, довга, наче ящірка, вона бігом гасала між ліжками, всовуючи термометри, напихаючи ліками, дихала поривчасто, шиплячи й булькаючи, з її рук нічого не хотілось брати; друга з хворими ногами й набряклим лицем, зітхала, охала, жалілась на втому, її скарги, нікого не зворушуючи, всім заважали, всіх дратували.

Макарові було соромно бачити себе серед цих поламаних, непотрібних людей, він переживав непереможне почуття огиди до них, йому здавалось, що все навколо липке, просякнуте заразою, і загрожує каліцтвом.

Жовті, помазані олійною фарбою лисніючі стіни з високими вікнами кудись у безбарвну пустоту, набридлу Макарові так, що він ладен був осліпнути, аби тільки ця пустота не давила очі своєю хвостовитою непотрібністю, все, що було в цих стінах, знехотя освітлюване тьмяним світлом коротких зимових днів, стогнуче, безсоромно вимогливе, боягузливе, все, що нахабно скаржилось на свої страждання і було холодне одне до одного,— все це викликало в Макара припадки туги і шаленого бажання втекти звідси.

Він уперше бачив людей, які, розповідаючи про свої

хвороби, немов пишаються ними і, марновірно боячись смерті, ставляться до життя якось особливо: недовірливо, підозріливо й фальшиво; здавалось, що вони навмисне дивляться навскіс, убік, намагаючись не помічати того, що їм не вигідне, не подобається й не зрозуміле.

...З наївним завзяттям юності він пробував говорити з ними про щось важливе і бачив, що це їх дивує більше, ніж дивувало майстрових, робітників, мужиків,— ці люди відмахувались від живих питань, як від бджіл, забуваючи про мед і тільки боячись, як би не вжалила бджола.

Але найтяжче за всіх і за все — вчитель: цей чоловік жив, наче на параді, ніби за ним цілий день невідступно стежили чиїсь суворі очі, а він знав це і в шанобливій увазі до них діяв з точністю маятника.

Він прокидався акуратно пів на восьму, щодня одними й тими ж рухами вставав, одягався, застеляв ліжко, чотирма кроками доходив до дверей, певну кількість часу витрачав на вмивання, повернувшись, сідав на табуретці і, взявши з столика годинник, говорив Макарові:

— Учора з чаєм спізнались на одинадцять хвилин — подивимось, як сьогодні...

А після чаю, шохвилини торкаючись до набряклої багрової щоки, прищуривши запалене око, глухо вів далі:

— Егеж, юначе, отак-от я кажу: треба вміти хотіти тільки того, що доступне і під силу, і треба вміти стримувати себе від марної трати сил, яких нам дано небагато...

І протягом години він безліч разів ставив рядом одні й ті ж дієслова: вміти, стримувати, хотіти, скорочувати...

Одного разу він півголосом, тоном натяку, сказав Макарові, сидячи на його ліжку:

— Мій приятель, людина твердої волі, закохався в дівчицю, його недостойну, хоч із багатої та дуже шанованої родини. Додам — закохався пристрасно, навіть страждав від безсоння та інших явищ нервозного характеру. Не допускаючи перебільшень, можу сказати, одначе, що він був на краю загибелі. Але!

І, близько нахилившись до обличчя юнака, він видихнув у вічі йому теплі, з неприємним запахом слова:

— Він рішуче сказав собі: «Не хочу хотіти!» І — все скінчилось,— зрозуміло?

— Забирайтесь,— сказав Макар, заплющивши очі, щоб не бачити багрово-торжествуючого обличчя.

Він не міг уявити собі цих людей в їхніх родинах, у товаристві, на роботі, не розумів, про що вони можуть говорити з своїми дружинами, з дітьми; вони здавались йому нерозумними, невмілими й нагадували старців на великому шляху, по якому хресним ходом несуть чудотворну ікону, несуть і кричать:

— Піддай ходу!..

А старці, сидячи під деревами, обабіч шляху, стогнуть, показуючи каліцтва свої, і люто лаються один з одним, коли люди минають їх, залишаючи в куряві.

І він думав з образою, яка все зростала:

«Ось які живуть...»

Про смерть не думалось— Макар був спокійно впевнений, що, як тільки трапиться нагода — він уб'є себе. Тепер це стало більш неминучим і необхідним, ніж було досі: жити хворому, покаліченому, схожому на оцих людей — нема смислу.

Йому здавалось, що це — рішення його серця, але, в той же час, він почував щось інше, що мовчки, але дедалі наполегливіше сперечалося з цим рішенням; він не міг зрозуміти— що це? І непокоївся, намагаючись непомітно підглядіти лице протириччя, що назривало.

А звідкілясь із глибини наболілого серця тихенько здійсвалось бажання, щоб прийшла людина, по-дружньому потиснула руку й сказала б, усміхаючись, щонебудь просте, людське, кілька слів.

Це було маленьке, несміливе бажання,— несміливе, як підсніжник, перша квітка весни.

...І людина прийшла: одного разу Макар почув біля свого ліжка тихе запитання:

— Спить?

Ледь розплющивши очі, він побачив Настю — в чорному вбранні, в чорних рукавичках, вона, трохи нахилившись, зігнувши струнке тіло, розглядала його лице добре знайомими очима, тільки цікавість була гостріша, ніж досі, в темному блиску цих очей. У першу мить приємно було бачити здорове, просте лице — захотілось з усією силою серця сказати дівчині:

«Здрастуйте!»

Але, придивившись крізь вії, він помітив, що верхня губка Насті трохи піднята і тремтить, ніс болісно змор-

щений, — він розплющив очі, дівчина здригнулась і, зніжковіло одводячи погляд убік, сказала:

— Укрийтесь...

Він — не зрозумів, потім швидко натяг ковдру до горла і сховав під нею руки — лежав без сорочки—плечі й руки були голі.

Дівчина кілька разів підряд коротко й сильно видихнула повітря через ніс, мовби відганяючи від себе запах лікарні, потім сіла на табурет, питаючи:

— Ну, як ви себе почуваете?

— Спасибі.

— А у нас — все гаразд, як було...

— Дуже радий...

— Так...

Вона підсунулась трохи ближче і, подивившись, чи не торкнулось її вбрання до сірої ковдри ліжка, ледь усміхаючись, тихенько сказала:

— А я ж думала— ви жартували тоді...

Не знаходячи, що відповісти їй, Макар теж усміхнувся. Він бачив, що хворі зацікавлені його гостею: звідусіль на неї уважно і жадібно дивляться безносі, він знав, що ці люди в думці бруднять її, і це було боляче йому. Вчитель, якому вже зробили операцію, з білою головою, обмотаною бинтами, одним оком вимірював і зважував її. А дівчина, відчуваючи збуджений нею інтерес, збентежена ним, розгладжувала чорними лапками вбрання на колінах, червоніла і усміхалась, зморщивши гладенький лоб.

Сине ясне небо дивилось у вікна.

— Холодно? — спитав Макар.

— Сьогодні? Ні, лише тринадцять градусів...

І, раптом пожвавішавши, швидко заговорила:

— Знаєте — у неділю я, Сироенко й Таня, — бач, і забула, Таня кланяється вам, у неї кашель і нежить, вона не могла прийти, — ми чудово катались у неділю, їздили за місто, туди за дім для божевільних, реготали...

Вона говорила безперестану, хвилин п'ять, і коли їй невистачало слів — прицмокнувши язиком, виводила пальцем у повітрі петлю чи коло. Потім, на півслові урвавши свою мову, підвелася з місця:

— Ну, мені пора! Не ворухіться, не треба... Прощайте...

Макар наче окостенів, він чуввав себе ображеним

цим візитом і думав про те, як це ясно, що життя — образливе і жити — не варто.

Сидячи на своєму ліжку, вчитель обережно облизував товсті губи великим тупим язиком і повільно, шепеляво, новим голосом говорив:

— О-ось я і знаю, через кого ви це...

— Поздоровляю,— сказав Макар.

— Дівиця — нічого, але стрілялись ви — даремно.

— Чому?

— Дівиць — дуже багато. А стрілялись взагалі безглуздо...

— Чому?

Він опустил око й зітхнув.

— Я багато разів пояснював вам це. Сьогодні мені боляче говорити.

— Я радий з цього,— сказав Макар, не можучи стримати холодної люті,— радий, що вам не можна говорити, я терпіти не можу нудних нісенітниць...

Учитель здвигнув плечима і застогнав протяжно:

— Я-акий ви невихований, у-у...

В наступний день побачень прийшов знайомий студент, медик, людина з невеликою борідкою, глухим голосом і швидкою мовою, що ніби спотикалась. Він питав Макара, що і як у нього болить, і, вислухавши відповіді, схвально стріпував довгим волоссям, примовляючи:

— Правильно! Так, так. Саме так.

Задоволений, він на прощання міцно потиснув руку, сказав:

— Ну, видужуйте!

«Навіщо?» — хотів спитати Макар, але не встиг, здивований: на дверях, відступивши, щоб дати пройти студентові, стояв, усміхаючись, чисто одягнутий, підстаркуватий татарин, кумедно киваючи Макарові круглою головою.

Потім він сидів на ліжку, сміючись, розповідав Макарові, як його возили з краю в край міста і кошеня теж їздило, сидячи за пазухою кожуха. Слухаючи ламані, пом'яті слова, дивлячись у широке, наче плющем обклеєне обличчя з лагідними сірими очима, Макар почував себе як уві сні, теж сміявся й розпитував:

— Кричав я?

— Сьому́ — кричав? Так собі, трошким ворущив язик туди-сюди...

Потім татарин сказав, що він довідався, хто такий Макар, познайомився з його товаришами по майстерні і що вони теж збираються в лікарню. А його звать Мустафа Алі Юнусов, живе він біля монастиря.

— Такий хата старий, дах — боком, на двір зайдеш — помийним ямам, а за ним — двер, ну — там я і є. Прийдеш?

— Прийду, — сказав Макар, — неодмінно прийду, брат!

— От — неодмінним! Чай пити будем...

«Чого він приходив, — думав Макар, коли татарин пішов. — Чого?»

Шукати відповідь на це запитання було приємно.

Він почував себе що не день здоровішим, а в душі ставало все темніше і заплутаніше, і — якось непомітно для нього — думка про смерть переселилась із серця в голову. Там вона лягла міцно, об її чорний ріг розбивались всі інші думки, її важка тіль легко й просто вкривала собою всі запитання і всі бажання.

«Для чого жити?» — думав Макар, і вона зразу ж підказувала свою просту відповідь:

«Нема для чого».

«Що робити?»

«Нема чого. Нічого не зробиш».

Але саме ця простота викликала неприязне почуття, поступово прищеплюючи майже таку ж відразу до себе, як учитель, з його тупим і ненависно пошлим «не хочу хотіти». Тихо, але настійливо виникало бажання чинити опір усьому, що неприємне, дратує, і — спрощеним відповідям в тому числі. Ворожість простоти відчувалась особливо виразно, коли вона, у відповідь на болісне, прикре роздратування Макара, говорила йому заяложені і ще більш образливі слова:

«Чи ж не все одно?»

Ні, — було не все одно, чи в палаті вчитель чи виїшов, говорить він чи мовчить, і було не все одно — слухати його слова мовчки, чи заперечувати йому й сердити його.

Все більше хвилювало засвоєне хворими і службовцями ставлення до Макара; чоловік, з золотими крок-вами на місці носа, питав:

— Видужуєш?

— А вам яке діло?

— Ніякого діла мені нема, це так! А тільки — коли живеш, то вже терпи, бешкетувати нема чого...

А Макарові нестерпно хотілось саме бешкетувати, не погоджуватись, сперечатися, стати в тісне коло різноманітних «хочу» й «не хочу», стверджувати й заперечувати.

«Чи ж не все одно?» — тихо питало його щось.

Ні, не все одно, він усім тілом почував, що не все одно. Ночами, коли всі спали, він, відкривши очі, думав про те, яке все навколо образливе, бридке й жалюгідне, головне ж — образливе, принизливе. Як добре було б, коли б до життя прийшли вперті, пругкі люди й сказали б усьому цьому:

«Не хочемо нічого подібного. Хочемо, щоб усе було інакше...»

Він не уявляв, як саме інакше, але виразно бачив: ось сердяться, хвилюються, кишать спокійні люди, які розв'язали всі питання, підкорилися своїй звичці жити за правилом, обраним ними; цими правилами, як сокирами, вони обрубали живе віття різнобарвно квітучого дерева життя, залишаючи сукуватий, покалічений, пограбований стовбур, і він був воістину безглуздий на землі!

Було приємно думати про це, та коли Макар згадував свою самоту — картини жаданого, бурхливого, бойового життя ставали тьманими, думки про нього в'яло блякли, серце знову сповнювалось відчуттям безсилля, непотрібності.

Отак, то підносячи себе над життям, то падаючи втомно в його брудний, переможний хаос, він жив день по дню, сперечався і лаявся з безносими, з учителем, осуджував і висміював їх мертві думки, наполегливо бажаючи прищепити їм свою тугу, похитнути їх сталі рішення, розхлюпати устояне, густе самовдоволення.

Потім, забитий їх криками, глузуванням, ображений видимою брехнею та лицемірством їх мови, він лежав, заплющивши очі, почувачи, що він мало знає, погано озброєний, не придатен для боротьби, — не потрібен для життя.

І, в презирстві до себе самого, знову розгоралась думка про смерть. Але тепер вона вже не зсередини піднімалась, а підходила зовні мовби від очих людей, які всіма своїми словами переможно говорили йому:

«Ти — вигадана людина, ти ні до чого не здатен, ти ні на що не потрібен і ти дурний, а ось ми — розумні,

ми — справжні, нас — сила-силенна, і це нами тримається все життя».

Вони всі дихали цією думкою, вони усміхались нею, зневажливо кепкуючи з Макара, вона витікала з їх очей, була така ж гнила, як їх обличчя, загрожувала отруїти.

Макар похмуро замовк...

...Але зненацька трапилось щось несподіване й просте, що зразу ж поставило його на ноги: якось до палати зайшли трое знайомих людей — веселий, чорний, як циган, пекар і ще двоє: кособокий підліток, з обличчям тхора, і здоровий, широкоплечий, сердито нахмурений парубок.

Винувато посміхаючись, ласкаво кліпаючи очима, сконфужені чистотою лікарні, вони спинились біля порога, оглядаючи ліжка.

— Он де він,— тихо скрикнув пекар, вказуючи пальцем на Макара і вискаливши білі зуби.

Мовби боячись проломити підлогу, вони навшпиньки, один по одному підійшли до нього, ховаючи за спиною темні руки з якимись вузликами в них, двоє усміхались ласкаво, третій — похмуро і мовби вороже.

— О-он де він,— повторив пекар, по-баб'ячому міцно стуляючи губи й смикаючи себе за чорну борідку обпеченою рукою в червоних шрамах, а підліток уже тикав Макарові паперовий пакет і, захлинаючись словами, говорив тихенько, квапливо:

— Алимони, чудові... з чаєм будеш..

— Здоров будь! — сказав широкоплечий парубок, сердито труснувши руку Макара.— Ну — як? Схуд...

— Не дуже! — підхопив пекар.— Звичайно — хвороба не пестить, а нічого! Ми — поправимось, он як — іще! Оце на тобі: сушки тут, чаю восьмуха, ну — цукор, звичайно...

— Курити — дають? — спитав сердитий парубок, запускаючи руку в кишеню.

— Братці, який я радий,— бурмотів Макар, схвилюваний майже до сліз.

— Не дають — курити? — дивлячися вбік, похмуро допитував парубок, ворушачи рукою в кишені синіх пістрьових штанів.— Ну, біс із ними! Я й тютюну припас, і леденців: коли курити захочеш, ти — леденця посмокчи, все-таки легше буде... хоч і не те! Чистота в тебе тут, ну-ну-у!..

Макар бачив, що двоє відчайдушно удають із себе веселих і розв'язних, а третій, напружуючись до поту, хоче здаватися спокійним, — і всім не удається гра: три пари очей жалісно кліпають, мечуться, бігаючи з сторони в сторону, стараючись не зустрічатися одне з одним і не бачити Макарових очей.

— Ну — спасибі! — бурмотів він, задихаючись.

Вони сіли, двоє на ліжко, один — на табурет, підліток превесело спитав:

— Коли на виписку?

Пекар сказав:

— Що там питати? Сам бачиш — хоч зараз!

А третій діловито порадив:

— Ти, брат, як знімешся, до нас подавайсь!

І заговорили навперебій усі троє:

— Авжеж...

— Роботу підшукаєм, щоб легшу...

— Незабаром — свята, різдво...

— Нудно лежав?

— А певна річ, що там питати?

— Отаке-от...

Тремтячими руками Макар хапав їх жорсткі руки, сміючись, схлипуючи...

— Ех, братці... чорт забори...

Вони раптом замовкли, і крізь сльози Макар бачив, що вдавана жвавість їх зникла, три пари очей почервоніли, і раптом за серце його схопив тихий шепіт:

— Е-ех, ти! Як же це ти, га?

— Уда-арив ти на-ас...

Третій голос додав так само тихо, але значливо:

— А ще казав — братці, казав, правда, казав...

— Хіба так можна?

— Братці, казав, а сам?

Сміючись, плачучи, задихаючись від радості, тиснучи дві різні руки, нічого не бачачи і всім еством відчуваючи, що він одужав на довге, вперте життя, Макар мовчав.

А сердитий парубок, діловито вкриваючи голі груди Макара ковдрою, бурчав:

— Егеж, брат, казав, казав, а сам он що... Але хоч би не простудити тебе, ми народ знадвору, холодний...

За вікнами рясно падав сніг, ховаючи минуле...

ІЗ СПОГАДІВ ПРО В. Г. КОРОЛЕНКА

З ім'ям В. Г. Короленка в мене зв'язано немало добрих спогадів, і, зрозуміло, я не можу сказати тут всього, що хотілось би.

Перша моя зустріч з ним сталась десь року 88 чи 89. Приїхавши в Нижній Новгород, не пам'ятаю звідки, я довідався, що в місті цьому живе письменник Короленко, який нещодавно відбув політичне заслання в Сибіру. Я вже читав оповідання, підписані цим ім'ям, і пам'ятаю — вони викликали у мене враження нове, не згідне з тим, що я сприйняв від літератури «народників», вивчення якої в той час вважали обов'язковим для кожного юнака, що хоч трохи цікавився громадським життям.

Публіцистична література «народників» одверто говорила: «Дивись отак, думай — отак», і це дуже подобалось багатьом, хто звик відчувати себе керованим. А для кожного, хоч трохи уважного читача було ясно, що оповідання Короленка чужі намаганню насилувати розум і почуття.

Я бував тоді в колі «радикалів», як називали себе рештки народників, і в цьому колі творчість Короленка не користалася симпатіями. Читали «Сон Макара», але до інших оповідань ставилися скептично, розглядаючи їх поряд з маленькими перлинами Анто́на Чехова, які вже зовсім не викликали серйозного ставлення радикалів.

Були люди, яким здавалось, що новий підхід до зображення народу в оповіданнях «За іконою», «Ріка

грає» викривають в авторі найшкідливіший скептицизм, а оповідання «Вночі» викликало у багатьох різко ворожі міркування, дратуючи раціоналістів.

З радикалами сперечались і ворогували «культуртрегери» — люди, що починали важку роботу переоцінки старих вірувань; радикали називали культуртрегерів «никудашниками». «Никудашники» ставились до творчості В. Г. з сторожкою увагою, чуйно оцінюючи його прекрасний ліризм і проникливий погляд на життя.

Власне — сперечалися люди доброго серця з людьми допитливого розуму, і тепер ця суперечка, викликана забобонами людей освічених, є суцільним непорозумінням, бо В. Г. давав однаково щедро й багато як людям серця, так і людям розуму. Проте для багатьох у ту пору поправки, які вносив новий письменник у звичні, сталі міркування й думки про російський народ, здавались чужими, неприємними і ворожими улюбленому ідолові святої традиції.

Дратував Тюлін, герой оповідання «На ріці», людина, безумовно, всім добре знайома в житті, але зовсім не схожа на звичайного літературного мужичка, на Полікушку, дядю Миная та інших улюблених інтелігентом ідеалістів, страсотерпців, мучеників і правдолюбів, якими література густо населила злиденні й брудні села. Не схожий був ледар-ветлужанин на літературного мужичка і, разом з тим, страшенно схожий взагалі на російську людину, героя на годину, в якому активне ставлення до життя пробуджується тільки в моменти крайньої небезпеки і не на довгий час.

Добре пам'ятаю гарячі суперечки про Тюліна — справжній це мужик чи вигадка письменника? «Культуртрегери» твердили — справжній, реальний мужик, не здатний до будовання нових форм життя, без нахилу до розширення свого інтелекту.

— З таким суб'єктом не скоро доживеш до європейських форм державності, — говорили вони. — Тюлін — це Обломов у личаках.

А «радикали» кричали, що Тюлін — вигадка, а європейська культура нам не доказ — Полікушка з дядьком Минаєм створять культуру, оригінальнішу від західної.

Ці палкі суперечки, різка розбіжність в думках викликали в мене напружений інтерес до людини, що має силу збуджувати уми і серця, і, написавши щось подібне

до поеми в прозі, назвавши її, здається, «Пісня старого дуба», я поніс рукопис В. Г.

Мене дуже здивував його зовнішній вигляд — В. Г. не відповідав моему уявленню про письменника й політичного засланця. Письменника я уявляв собі людиною худю, нервовою, красномовною — не знаю, чому саме таким, В. Г. був кремезний, надзвичайно спокійний, у нього здорове обличчя, в густій, кучерявій бороді, і ясні, зіркі очі.

Він не був схожий і на політиків, яких я знав уже чимало: вони здавались мені людьми, що завжди трохи озлоблені й ледь-ледь хизуються пережитим.

В. Г. був спокійний і на диво простий. Перегортаючи мій рукопис на колінах у себе, він з дивною ясністю, образно й стисло говорив мені про те, як погано і чому погано написав я мою поему. Мені дуже запам'ятались його слова:

— Замолоду ми всі трошки песимісти — не знаю, да-лебі, чому. Але здається — тому, що хочемо багато, а досягаємо — мало...

Мене дуже здивувало тонке розуміння настрою, що спонукав мене написати «Пісню старого дуба», і, пам'ятаю, мені було дуже соромно, ніяково перед цією людиною за те, що я забрав у нього час на читання і критику моєї поеми. Вперше показав я свою роботу письменникові і зразу ж мав рідкісне щастя почути чітку, нищівну критику.

Повторюю — мене особливо здивувала простота і ясність мови В. Г.: люди, серед яких я жив, говорили туманною і важкою мовою журнальних статей.

Незабаром, після цієї першої зустрічі з В. Г., я пішов з Нижнього і повернувся туди років через три, обійшовши центральну Русь, Україну, побувавши й проживши в Бессарабії, в Криму, на Кавказі. Багато бачив, пережив і, знемагаючи від рясності і тяжкості вражень буття, відчував себе багатієм, який не знає, куди подіти нажите, і по-дурному витрачає скарби, розкидаючи все, що мав, усім, хто хотів підняти кинуге.

Я не стільки розповідав про свої враження, скільки питав, що вони значать, яка їх вартість?

В цьому піднесеному настрої я знову зустрівся з В. Г. Сидів у нього в маленькій тісній їдальні і говорив про те, що особливо тривожило мене, — про правдошука-

чів, про безпритульну, бродячу Русь, про тяжке життя брудних і жадливих сіл.

В. Г. слухав, задумливо усміхався розумними і ясними очима і раптом спитав:

— А чи помітили ви, що всі ці правдошукачі великих шляхів — великі самолюбці?

Звичайно, я цього не помічав і був здивований запитанням.

А В. Г. додав:

— І ледарі неабиякі, правду скажуть...

Він говорив не осуджуючи, добродушно, і від цього його слова набували особливої ваги, особливого значення. В усій його постаті, в кожному жесті відчувалась спокійна сила, а увага, з якою він слухав, зобов'язувала до точності і стислості. Його хороші счі, вдумливий їх погляд зважували внутрішню вартість ваших слів, і ви мимоволі вимагали від себе слів значних, які точно передають думку й почуття. Пішовши від нього, я відчув, чим відрізняються його оповідання про людину від оповідань інших людей. Як багатьом, мені здавалось, що безсторонній голос правдивого художника — голос байдужої людини.

Але чуйні зауваження В. Г. про мужиків, ченців, правдошукачів відкривали в ньому людину, яка не вважає себе за суддю людей, а любить їх з відкритими очима, тією любов'ю, яка дає мало втіхи і надто багато страждань.

Цього року я почав друкувати маленькі оповідання в газетах і якимсь, під враженням смерті крупного культурного діяча, нижегородця, А. С. Гаціського, написав якесь фантазерське оповідання про те, що над могилою інтелігента мужики вдячно оцінюють його життя.

Зустрівши мене на вулиці, В. Г. сказав, добродушно посміхаючись.

— Ну, це ви погано вигадали. Такі штуки не треба писать!

Як видно, він стежив за моєю роботою, бував я в нього не часто, але майже при кожній зустрічі він щонебудь говорив мені про мої оповідання.

— «Архипа і Льоньку» даремно надрукували у «Волгаре» — це можна б вмістити в журналі, — казав він.

— Ви надто захоплюєтесь словами, треба бути ску-пішим і точнішим.

— Не прикрашуйте людей...

Його поради і вказівки завжди були стислі, прості, але це були саме ті вказівки, яких я потребував. Я багато дістав од Короленка добрих порад, багато уваги, і, якщо в силу різних непереборних причин не зумів скористатися з його допомоги,— в тому моя провина й печаль.

Відомо, що у велику журнальну літературу я ввійшов з його допомогою.

Про багато що я промовчу, боячись бути безтактним у похвалах і вдячності моїй цій людині.

Скажу на закінчення, що за двадцять п'ять років літературної моєї праці я бачив і знав майже всіх великих письменників, мав високу честь знати і колосального Л. М. Толстого.

В. Г. Короленко стоїть для мене десь осторонь від усіх, у своїй особній позиції, значення якої досі недостатньо оцінене. Мені особисто цей великий і красивий письменник сказав про російський народ багато, що до нього ніхто не вмів сказати. Він сказав це тихим голосом мудреця, який прекрасно знає, що всяка мудрість відносна і вічної правди— нема. Але правда, сказана образом Тюліна,— величезна правда, бо в цій постаті нам дано історично правильний тип великоруса — тієї людини, яка нині зірвалася з міцних ланцюгів мертвої старовини і дістала змогу будувати життя по своїй волі.

Вірю, що вона збудує її так, як їй буде краще для себе, і знаю, що в цій великій роботі побудови нової Росії знайде належну оцінку і прекрасна праця одного з найчесніших російських письменників — В. Г. Короленка, людини з великим і сильним серцем.

«ЧАС КОРОЛЕНКА»

...Вийшов я з Царицина в травні, на зорі вітряного, тьмяного дня, сподіваючись бути в Нижньому на вересень.

Частину шляху, ночами, їхав з кондукторами товарних на площадках гальмових вагонів, більшу частину ішов пішки, заробляючи на хліб по станицях, селах, по монастирях. Гуляв у Донській області, в Тамбовській і Рязанській губерніях, з Рязані, Окою, звернув на Москву, зайшов у Хамовники до Л. М. Толстого. Софія Андріївна сказала мені, що він пішов у Троїце-Сергіївську лавру. Я зустрів її надворі, біля дверей сарая, щільно набитого пачками книжок, вона відвела мене в кухню, ласкаво почастивала склянкою кофе з булкою і, між іншим, повідомила мені, що до Льва Миколайовича вештається дуже багато «темних нероб» і що Росія взагалі багата на нероб. Я вже сам бачив це і, не кривлячи душею, ввічливо визнав спостереження розумної жінки цілком правильним.

Був кінець вересня, землю щедро кропили осінні дощі, по шетинистих полях гуляв холодний вітерець, ліси були яскраво розфарбовані; дуже красива пора року, але дещо незручна для подорожування пішки, а особливо — в драних чоботях.

На станції Москва-товарна я вговорив провідника пустити мене у вагон для худоби, в ньому вісім черкаських биків їхали в Нижній, на бойню. П'ятеро з них пово-

дилися цілком солідно, але решті я чомусь не вподобався, і вони цілу дорогу намагалися завдати мені всяких прикрощів; коли це вдавалось їм, бики задоволено сопли й мукали.

А провідник, чоловічинка на кривих ногах, маленький, п'яний, з пообкушуваними вусами, поклав на мене обов'язок годувати супутників моїх; на зупинках він пхав у двері вагона оберемки сіна, наказуючи мені:

— Вгощай!

Тридцять чотири години провів я з биками, наївно гадаючи, що ніколи вже не зустріну в житті моему тварюк брутальніших за цих.

У торбині в мене лежав зошит віршів і чудова поема в прозі й віршах «Пісня старого дуба».

Я ніколи не хворів на самовпевненість, та ще в той час почував себе малограмотним, але я щиро вірив, що написав надзвичайну річ: я убгав у неї все, про що думав протягом десяти років строкатого, нелегкого життя. І був певен, що письменне людство, прочитавши мою поему, буде благотворно вражене новизною всього, що я повідав йому, що правда повісті моєї потрясе серця всіх, хто живе на землі, і зараз же після цього заграє чесне, чисте, веселе життя,— крім і більше від цього я нічого не бажав.

У Нижньому жив М. Є. Каронін; я зрідка заходив до нього, але не наважувався показати мою філософічну працю. Хворий Микола Єльпідіфорович викликав у мене гостре почуття жалю, і я всім еством моїм відчував, що ця людина болісно, вперто замислилась над чимось.

— Може й так,—казав він, видуваючи з ніздрів дуже густі струмені диму цигарки, знову глибоко вдихав дим і, посміхаючись, закінчував:

— А може й не так...

Розмови його виклика́ли в мене тяжкий подив, мені здавалося, що ця напівзамучена людина мала право й повинна була говорити якось інакше, більш певно. Все це — і моя щира симпатія до нього — підказували мені деяку обережність у ставленні до Петропавловського, так ніби я побоювався щось уразити в ньому, зробити йому боляче.

Я бачив його в Казані, де він спинився на кілька днів, повертаючись із заслання. Він викликав у мене

пам'ятне враження людини, яка ціле своє життя потрапляла не туди, куди їй хотілося.

— По суті, даремно я сюди приїхав!

Ці слова зустріли мене, коли я ввійшов у похмуру кімнату одноповерхового флігеля на брудному подвір'ї трактиру ломових візників. Посеред кімнати стояв високий, сутулий чоловік, задумливо дивлячись на циферблат великого кишенькового годинника. В пальцях другої руки густо диміла цигарка. Потім він почав ходити довгими ногами з кутка в куток, коротко відповідаючи на запитання господаря квартири С. Г. Сомова.

Його короткозорі, по-дитячому ясні очі дивилися втомлено й заклопотано. На вилицях і підборідді— світлі шерстинки різної довжини; на вугластому черепі— пряме, давно не мите волосся дякона. Засунувши ліву руку в кишеню зім'ятих брюк, він брязкав там мідяками, а в правій руці тримав цигарку, помахуючи нею, як диригент паличкою. Дихав димом. Сухо покашлював і все дивився на годинника, сумовито прищмокуючи. Рухи незграбного кістлявого тіла показували, що людина ця страшенно втомилась. Поступово в кімнату влізло десятка півтора похмурих гімназистів, студентів, булочник і скляр.

Каронін приглушеним голосом сухотного розповідав про життя на засланні, про настрої політичних засланців. Говорив він ні на кого не дивлячись, немов ведучи бесіду з самим собою, часто робив короткі паузи і, сидячи на підвіконні, безпорадно оглядався. Над головою його була відчинена кватирка, в кімнату вривалося холодне повітря, насичене запахом гною й кінської сечі. Волосся на голові Кароніна ворухилось, він пригладжував його довгими пальцями сухої костистої руки й відповідав на запитання:

— Можливо, але я не певен, що це саме так! Не знаю. Не вмію сказати.

Каронін не вподобався юнакам. Вони вже звикли слухати людей, які все знали і все вміли сказати. І обережність його розповіді вікликала в них іронічну оцінку:

— Лякана ворона.

Але товаришеві моему, склярові Анатолію, здалося, що чесну вдумливість погляду дитячих очей Кароніна і його часте «не знаю» можна пояснити інакшою боязню: людина, яка знає життя, боїться ввести в оману похму-

рих цуценят, сказавши їм більше, ніж може широко сказати. Люди безпосереднього досвіду, я й Анатолій, поставились до людей книжок трохи недовірливо; ми добре знали гімназистів і бачили, що в цю годину вони прикидаються серйозними більше, ніж завжди.

Десь опівночі Каронін раптом замовк, вийшов на середину кімнати і, стоячи в хмарині диму, міцно погладив обличчя своєю долонями рук, наче вмиваючись невидимою водою. Потім витяг годинника звідкілясь із-за пояса, підніс його до носа й квапливо сказав:

— Так — от. Я мушу йти. У мене дочка хвора. Дуже. Прощайте!

Міцно потиснувши гарячими пальцями простягнуті йому руки, він, похитуючись, пішов, а ми почали «міжусобну брань» — обов'язковий і неминучий наслідок усіх таких бесід.

У Нижньому Каронін трепетно спостерігав толстовський рух серед інтелігенції, допомагаючи улаштовувати колонію в Сімбірській губернії; швидко загибель цієї витівки він описав в оповіданні «Борська колонія».

— Спробуйте й ви «сісти на землю», — радив він мені. — Може, це підійде вам?

Але — вбивчі спроби любителів самокатування не приваблювали мене, до того ж у Москві я бачив одного з головних основоположників «толстовства» М. Новосьолова, організатора тверської та смоленської артільей, а потім — співробітника «Православного обозрения» і запеклого ворога Л. М. Толстого.

Це був чоловік великий на зріст, видно, чималої фізичної сили, він неприховано хизувався крайньою спрощеністю, навіть брутальністю думки й поведінки, за цією брутальністю я відчув погано приховану злість честолюбця. Він гостро заперечував «культуру»; це мені дуже не сподобалось; культура — та область, куди я посувався з великим зусиллям, крізь безліч перешкод.

Я зустрів його в квартирі нечаєвця Орлова, перекладача Леопарді та Флобера, одного з організаторів чудового видання «Пантеон літератури»; розумний, широко освічений старик цілий вечір нищівно висміював «толстовство», яким я в той час трохи захоплювався, вбачаючи в ньому, проте, не що інше, як тільки змогу для мене тимчасово відійти в тихий закуток життя і там продумати пережите мною.

...Я знав, звичайно, що в Нижньому живе В. Г. Короленко, читав його «Сон Макара»; оповідання це чомусь не сподобалось мені.

Якось, дощовитого дня, знайомий, з яким я йшов по вулиці, сказав, скосивши очі вбік:

— Короленко!

По панелі твердо ступав кремезний, широкоплечий чоловік в мохнатому пальті, з-під мокрого зонтика я бачив кучеряву бороду. Чоловік цей нагадав мені тамбовських прасолів, а в мене були солідні підстави ставитись вороже до людей цього племені, і я не відчув бажання познайомитися з Короленком. Не виникло це бажання й після поради, даної мені жандармським генералом,— один із забавних жартів чудернацького російського життя.

Мене заарештували й посадили в одну з чотирьох веж нижегородської тюрми. В круглій моїй камері не було нічого цікавого, крім напису, видряпаного на дверях, кованих залізом. Напис гласив:

Усе живе — з клітини.

Я довго міркував, що хотіла сказати людина цими словами? І не знаючи, що це аксіома біології, вирішив прийняти її як вислів гумориста.

Мене відвели на допит до самого генерала Познанського, і ось він, ляскаючи багровою, опухлою рукою по паперах, відібраних у мене, говорить, підхрюпуючи:

— Ви тут пишете вірші і взагалі... Ну, й пишіть! Хороші вірші — приємно читати...

Мені теж стало приємно знати, що генералові доступні деякі істини. Я не думав, що епітет «хороші» стосується саме моїх віршів. Але в той час далеко не всі інтелігенти могли б погодитись з афоризмом жандарма про вірші.

І. І. Сведенцов, літератор, гвардійський офіцер, колишній засланець, прекрасно розповідав про народовольців, особливо з захопленням про Віру Фігнер, друкував похмурі повісті в «товстих» журналах, та коли я прочитав йому вірші Фофанова:

Я недочув — що мені ти сказала,
Тільки, я знаю,— сказала щось ніжне...

він сердито зафірков:

— Базікання! Вона, може, спитала його: котра година? А він, бовдур, зрадів...

Генерал — гладкий, в сірій тужурці з одірваними гудзиками, в сірих, замизканих штанах з лампасами. Його спухле обличчя, в сивому волоссі, густо розписане багровими жилками, мокрі, мутні очі дивляться печально, втомлено. Він здався мені занедбаним, жалюгідним, але симпатичним, нагадавши породистого пса, якому від старості важко і нудно гавкати.

З книги промов А. Ф. Коні я знав тяжку драму, пережиту цим генералом, знав, що дочка його — талановита піаністка, а сам він — морфініст. Він був організатором і головою «Технічного товариства» в Нижньому, заперечував на засіданнях цього товариства значення кустарних промислів і — відкрив на головній вулиці міста магазин для продажу кустарних виробів губернії: він посилав у Петербург доноси на земців, Короленка і на губернатора Баранова, який сам любив писати доноси.

Все навколо генерала було неохайне: на шкіряному дивані, за спиною його, валялася зім'ята постільна білизна, — з-під дивана виглядав брудний чобіт і шматок алебастру вагою пудів зо два. На лутках, у клітках, стрибали чижі, щиглики, снігурі, великий стіл у кутку кабінету заставлений фізичними апаратами, переді мною на столі лежала товста книга французькою мовою «Теорія електрики» і томик Сеченова «Рефлекси головного мозку».

Старик без упину куриє коротенькі товсті цигарки, і густий дим їх неприємно тривожив мене, навіюючи смішну думку, що тютюн насичений морфієм.

— Який ви революціонер? — буркітливо говорив він. — Ви — не єврей, не поляк. Ось — ви пишете, ну, що ж? От коли я випущу вас — покажіть ваші рукописи Короленкові, — знайомі з ним? Ні? Це — серйозний письменник, не гірший за Тургенева...

Від генерала тхнуло якимось важким, задушним запахом. Говорити йому не хотілося, він витягав слово за словом ліниво, з напруженням. Було нудно. Я розглядав невелику вітрину біля стола, в ній були розкладені рядами металеві кружки.

Генерал, помітивши мої косі погляди, важко підвівся трохи, спитав:

— Цікаво?

Посунув крісло своє до вітрини, і, відкривши її, він заговорив:

— Це — медалі в пам'ять історичних подій і осіб. Ось — здобуття Бастілії, а це — в пам'ять перемоги Нельсона під Абукіром, — історію Франції знаєте? Це — об'єднання швейцарських союзів, а це славнозвісний Гальвані — дивіться, як чудово зроблено. Це — Кюв'є, — значно гірше!

На його багровому носі тремтіло пенсне, вологі очі оживились, він брав медалі товстими пальцями так обережно, наче це була не бронза, а скло.

— Прекрасне мистецтво! — бурчав він і, смішно випинаючи губи, здмухував порох з медалей.

Я щиро захоплювався красою кружечків металу і бачив, що старик ніжно любить їх.

Закривши — з зітханням — вітрину, він спитав мене, чи люблю я співочих птахів. Ну, в цій галузі я знав, мабуть, більше, ніж три генерали. І між нами почалася дуже жвава розмова про птахів.

Старик уже викликав жанدارма, щоб відправити мене в тюрму, біля одвірка виструнчився солідний вахмістр, а його начальник усе ще говорив, прицмокуючи з жалем:

— От, знаєте, не можу дістати шура! Чудовий птах! І — взагалі — птахи прекрасний народ, правда? Ну, ідіть з богом... Еге, — згадав він, — вам учитись треба, ну, там — писати, а не це...

Через кілька днів я знову сидів перед генералом, він сердито бурмотів:

— Звичайно, ви знали, куди виїхав Сомов, і треба було сказати це мені, я б відразу випустив вас. І — не треба було глузувати з офіцера, який робив обшук у вас... І — взагалі...

Але раптом, нахилиючись до мене, він добродушно спитав:

— А тепер ви не ловите птахів?

...Років через десять після забавного знайомства з генералом я, заарештований, сидів у нижгородському жандармському управлінні, чекаючи допиту. До мене підійшов молодий ад'ютант і спитав:

— Ви пам'ятаєте генерала Познанського? — Це мій батько. Він помер у Томську. Він дуже цікавився вашою долею, стежив за вашими успіхами в літературі й

не раз говорив, що він перший відчув ваш талант. Незадовго до смерті він просив мене передати вам медалі, що подобались вам,— звичайно, якщо ви побажаєте взяти їх...

Я був щиро зворушений. Вийшовши з тюрми, взяв медалі і віддав їх у нижегородський музей.

...У солдати мене не взяли; товстий, веселий лікар, трохи схожий на м'ясника, розпоряджаючись, наче боець биків на бойні, сказав, оглянувши мене:

— Дірявий, пробита легеня наскрізь! До того ж — розширена вена на нозі. Не придатний!

Це вкрай засмутило мене.

Незадовго до призову я познайомився з офіцером-топографом — Пасхіним чи Пасхаловим, не пам'ятаю.

Учасник бою під Кушкою, він цікаво змальовував життя на кордоні Афганістану і навесні мав вирушити на Памір працювати по визначенню кордонів Росії. Високий, жилавий, нервозний, він дуже майстерно малював олією маленькі, забавні картинки военного побуту в душі Федотова. Я відчував у ньому щось незлагоджене, суперечне, те, що називають «ненормальним». Він умовляв мене:

— Вступайте до топографічної команди, я візьму вас на Паміри! Ви побачите найпрекрасніше на землі — пустиню! Гори — це хаос, пустиня — гармонія!

І, примруживши великі, з чудним блукаючим поглядом, сірі очі, знижуючи до шепоту м'який, пестливий голос, він таємниче гудів про красу пустині, а я слухав, і мене, до німоти, вражало: як можна так чарівно говорити про пустоту, про безкраї піски, непорушне мовчання, про спеку і муки спраги?

— Нічого не значить,— сказав він, дізнавшись, що мене не взяли в солдати.— Пишіть заяву, що бажаєте вступити добровольцем у команду топографів і зобов'язуєтесь скласти потрібні екзамени,— я вам усе влаштую!

Заява написана, подана; з трепетом чекаю результатів. Через кілька днів Пасхалов збентежено сказав мені:

— Виявляється — ви політично неблагонадійні, тут нічого не можна зробити!

І, опустивши очі, він тихо додав:

— Шкода, що ви приховали від мене цю обставину.

Я сказав, що для мене ця «обставина» теж новина,

але він, здається, не повірив мені. Скоро він виїхав з міста, а на свята я прочитав у московській газеті, що цей чоловік зарізався бритвою в лазні.

...Життя моє йшло плутано й важко. Я працював у складі пива, перекочував у вогкому підвалі бочки з місця на місце, мив і купорив пляшки. Це забиало увесь мій день. Вступив до контори горілчаного заводу, але в перший же день служби на мене кинувся хорт дружини управителя заводу,— я вбив собаку вдаром кулака по довгому черепу, і мене зараз же прогнали.

Якось, у тяжкий день, я вирішив, нарешті, показати мою поему В. Г. Короленкові. Три доби грала снігова буря, вулиці були завалені кучугурами, покрівлі будинків — у пишних шапках снігу, шпаківні — в срібних чепчиках, шибки затягнені мереживом, а в білястому небі сяяло, осліплюючи, пекучо холодне сонце.

Володимир Галактіонович жив на окраїні міста на другому поверсі дерев'яного будинку. На панелі, перед ганком, уміло працював широкою лопатою кремезний чоловік у хутряній шапці чудної форми, з навушниками, в короткому, по коліна, погано пошитому кожушку, у важких вятських валянках.

Я поліз крізь замет на ганок.

— Вам кого?

— Короленка.

— Це я.

З густої кучерявої бороди, щедро прикрашеної інеєм, на мене дивились карі, хороші очі. Я не впізнав його; зустрівши на вулиці, я не бачив його обличчя. Спираючись на лопату, він мовчки вислухав мої пояснення причин візиту, потім примружився, пригадуючи.

— Знайоме прізвище. Чи це не про вас писав мені, років два тому, такий собі Ромась, Михайло Антонович! Так!

Вступаючи на сходи, він спитав:

— Не холодно вам? Дуже легко вдягнені.

І — неголосно, ніби розмовляючи сам з собою:

— Впертий мужик Ромась! Розумний хохол. Де він тепер?

У маленькій наріжній кімнатці, вікнами в сад, тісно заставленій двома робочими конторками, шафами книг і трьома стільцями, він, обтираючи хусткою мокру бороду і перегортаючи мій товстий рукопис, говорив:

— Почитаємо! Дивний у вас почерк, як глянеш — простий, чіткий, а читається важко.

Рукопис лежав на колінах у нього, він скося поглядав на його сторінки, на мене — мені було ніяково.

— Тут у вас написано — «зизгаг», це... очевидно, описка, такого слова нема, є — зигзаг...

Маленька пауза перед словом «описка» дала мені зрозуміти, що В. Г. Короленко — людина, яка вміє щадити самолюбство ближнього.

— Ромась писав мені, що мужики пробували порохом підірвати його, а потім підпалили, — так?

Він говорив і перегортав рукопис.

— Іншомовні слова треба вживати тільки у випадках доконечної потреби, а взагалі краще уникати їх. Російська мова досить багата, вона має всі засоби для вираження найтонших відчужень і відтінків думки.

Це він говорив між іншим, усе розпитуючи про Ромася, про село.

— Яке суворе обличчя у вас! — несподівано сказав він і, посміхаючись, спитав: — Трудно живеться?

Його м'яка мова значно відрізнялась від грубуватою окаючої волзької говірки, але я бачив у ньому дивну подібність до волзького лощмана, — вона була не тільки в його кремезній, широкогрудій постаті і зіркому погляді розумних очей, але і в благодушному спокої, що такий властивий людям, які спостерігають життя як рух по звивистому руслу ріки серед прихованих мілин і каміння.

— Ви часто допускаєте грубі слова, — мабуть, тому, що вони здаються вам сильними? Це — буває.

Я сказав, що — знаю: грубість властива мені, але в мене не було ні часу збагатити себе м'якими словами і почуттями, ні місця, де б я міг зробити це.

Уважно глянувши на мене, він продовжував ласкаво:

— Ви пишете: «Я в світ прийшов, щоб не згоджуватись. Раз це так»... Раз — так, — погано! Це — незграбний, некрасивий зворот мови. Раз так, раз с'як, — ви чуєте?

Я вперше чув усе це і добре відчував правду його зауважень.

Далі виявилось, що в моїй поемі хтось сидить «орлом» на руїнах храму.

— Місце мало підхоже для такої пози, і вона не

стільки велична, як непристойна,— сказав Короленко, посміхаючись.

Ось він знайшов ще «описку», ще і ще. Я був роздавлений ряснотою їх і, мабуть, почервонів, як розпечене вугілля. Помітивши мій стан, Короленко, сміючись, розповів мені про якісь помилки Глеба Успенського, це було великодушно, а я вже нічого не слухав і не розумів, бажаючи тільки одного — втекти від сорому. Відомо, що літератори і актори самолюбиві, як пуделі.

Я пішов і кілька днів прожив у тяжкому пригніченні духу.

Я бачив якогось особливого письменника: він нічим не схожий на розхитаного й сердечно милого Кароніна, не кажучи про смішного Старостіна. В ньому нема нічого спільного з понурим Сведенцовим-Івановичем, який казав мені:

— Оповідання повинно вдарити читача по душі, як палицею, щоб читач почував, яка він тварюка!

У цих словах було дещо споріднене з моїм настроєм. Короленко перший казав мені вагомі людські слова про значення форми, про красу фрази, я був здивований простою, зрозумілою правдою цих слів і, слухаючи його, моторошно відчув, що письменництво — не легке діло. Я сидів у нього понад дві години, він багато сказав мені, але — жодного слова про суть, про зміст моєї поеми. І я вже відчував, що нічого доброго не почую про неї.

Тижнів через два руденький статистик М. І. Дрягін, милий і розумний, приніс мені рукопис і повідомив:

— Короленко думає, що надто залякав вас. Він каже, що у вас є здібності, але треба писати з натури, не філософуючи. Потім — у вас є гумор, хоч і грубуватий, але — це добре! А про вірші він сказав — це маляччя!

На обкладинці рукопису, олівцем, гострим почерком написано:

«З «Пісні» важко судити про ваші здібності, але, здається, вони у вас є. Напишіть про що-небудь пережите вами і покажіть мені. Я не цінитель віршів, ваші здались мені незрозумілими, хоч окремі рядки є сильні й яскраві. Вол. Кор.».

Про зміст рукопису — ні слова. Що ж читав у ньому цей чудний чоловік?

З рукопису вилетіли два аркушки віршів. Один вірш

був озаглавлений «Голос із гори йдучому вверх», другий «Бесіда Чорта з колесом». Не пам'ятаю, про що саме вели бесіду чорт і колесо,— здається, про «круговорот» життя,— не пригадую, що саме говорив «голос із гори». Я порвав вірші й рукопис, пхнув їх у розпалену грубу-голландку, і, сидючи на підлозі, роздумував: що значить писати про «пережите»?

Все, написане в поемі, я пережив...

І — вірші! Вони випадково потрапили в рукопис. Вони були маленькою таємницею моєю, я нікому не показував їх, та й сам погано розумів. Серед моїх знайомих шкурятяні переклади Барикової й Лихачова з Коппе, Рішпена, Т. Гуда і подібних поетів цінилися вище за Пушкіна, не кажучи вже про мелодії Фофанова. Королем поезії вважали Некрасова, молодь захоплювалась Надсоном, але дозрілі люди й Надсона приймали — в кращому разі — тільки поблажливо.

Мене вважали за серйозного чоловіка солідні люди, яких я щиро поважав, двічі на тиждень розмовляли зі мною про значення кустарних промислів, про «запити народу й обов'язки інтелігенції», про гнилу заразу капіталізму, який ніколи — ніколи! — не проникне в мужицьку, соціалістичну Русь.

І — от, усі тепер дізнаються, що я пишу якісь маячні вірші! Стало шкода людей, які примушені будуть змінити своє добре й серйозне ставлення до мене.

Я вирішив не писати більше ні віршів, ні прози і справді весь час життя в Нижньому — майже два роки — нічого не писав. А іноді дуже хотілося.

З великим засмученням приніс я мудрість мою в жертву вогню, який все очищає.

...В. Г. Короленко стояв осторонь від групи інтелігентів-«радикалів», серед яких я почував себе, як чиж у сім'ї мудрих воронів.

Письменником найбільш любимим для цього середовища був М. М. Златовратський, — про нього говорили: «Златовратський очищає душу й підносить її».

А один з наставників молоді рекомендував цього письменника так:

— Читайте Златовратського, я його особисто знаю, це чесна людина!

Глеба Успенського читали уважно, хоч його підозрівали в скептицизмі, неприпустимому відносно села. Читали Кароніна, Мачтета, Засодимського, приглядалися до Потапенка:

— Цей, здається, нічого...

В пошані був Мамін-Сибіряк, але казали, що в нього «невиразна тенденція».

Тургенєв, Достоевський, Л. Толстой були десь далеко поза межами уваги. Релігійну проповідь Л. М. Толстого оцінювали так:

— Жирує барин!

Короленко бентежив моїх знайомих; він був на засланні, написав «Сон Макара» — це, звісно, дуже висувало його. Але — в оповіданнях Короленка було щось підозріле, незвичне для почуття й розуму людей, зачарованих читанням житійної літератури про село та мущика.

— Від ума пише,— казали про нього,— від ума, а народ можна зрозуміти тільки душею.

Особливо обурило прекрасне оповідання «Вночі», в ньому помітили ухил автора до «метафізики», а це було злочинно. Навіть хтось із гуртка В. Г. — здається, О. І. Богданович — написав досить люту й дотепну пародію на це оповідання.

— Н-нісенітниця! — трошки заїкаючись, говорив С. Г. Сомов, людина не зовсім нормальна, але проте досить впливова серед молоді. — Опис фізіологічного акту народження — справа спеціальної літератури, і таргани тут ні до чого! Він н-наслідуює Толстого, цей К-короленко.

Але ім'я Короленка вже звучало по всіх гуртках міста. Він ставав центральною постаттю культурного життя і, як магніт, притягав до себе увагу, симпатії й ворожість людей.

— Шукає популярності,— говорили люди, не здатні сказати нічого іншого.

В той час викрили серйозну крадіжку в місцевому дворянському банку; ця вельми звичайна історія мала вельми драматичні наслідки: головний винуватець, провінціальний «лев і пожирач сердець», помер у тюрмі, його дружина отруїлася соляною кислотою, розчинивши в ній мідь; зараз же після похорону на її могилі застрелився той, хто любив її, один за одним померли ще

двоє притягнених до слідства в справі банку,— була чутка, що обидва вони теж кінчили самогубством.

В. Г. друкував у «Волжском вестнике» статті про діла банку, і його статті збіглися в часі з цими драмами. Чутливі люди почали говорити, що Короленко «вбиває людей кореспонденціями»; а мій патрон О. І. Ланін гаряче доводив, що «в світі нема явищ, які чужі митцеві».

Відомо, що наклеп простіший за все, тому люди, ниці духом, досить щедро нагороджували Короленка різноманітними наклепами.

В ці застійні роки життя кружало повільно, підіймаючись по невидимій спіралі до незнаної мети своєї, і все помітнішою ставала в цьому кружінні коренаста постать людини, схожої на лоцмана. В суді розглядають справу скопців,— В. Г. сидить серед публіки, зарисовуючи в книжку напівмертві обличчя фанатиків, його бачиш у залі земського зібрання, за хресним ходом, всюди; немає жодної помітної події, яка не привертала б спокійну увагу Короленка.

Навколо нього міцно згуртувалася значна група різноманітно цікавих людей: Н. Ф. Анненський, чоловік гострого й живого розуму; С. Я. Єлпатьєвський, лікар і белетрист, добродушний і веселий, людина, що мала невичерпний скарб любові до людей; Ангел І. Богданович, вдумливий і ущипливий; «барин від революції» О. І. Іванчин-Писарев; А. А. Савельєв, голова земської управи; Аполлон Карелін, автор найкоротшої і найкрасномовнішої прокламації з усіх мені відомих; після 1 березня 81 року він порозклеював по парканах Нижнього папірець з двома лише словами: «Вимагайте конституцію».

Гурток Короленка жартома іменувався «Товариством тверезих філософів»; іноді члени гуртка читали цікаві реферати; я пам'ятаю блискучий реферат Кареліна про Сен-Жюста і Єлпатьєвського про «нову поезію»,— такою, в той час, вважали поезію Фофанова, Фруга, Корінфського, Медведського, Мінського, Мережковського. До «тверезих» філософів прилучалися земські статистики М. І. Дрягін, Кисляков, М. О. Плотников, Константинов, Шмідт і ще декілька таких же серйозних дослідників російського села; кожен з них лишив глибокий слід у справі вивчення плутаного життя селянства. І кожен

був центром невеличкого гуртка людей, яких це таємниче життя глибоко цікавило, в кожного можна було дечого навчитись. Особисто для мене було дуже корисним серйозне, позбавлене будь-яких прикрас, ставлення до села. Таким чином, вплив гуртка Короленка розповсюджувався дуже широко, проникаючи навіть у середовище, майже недоступне культурним впливам.

У мене був приятель, двірник крупного каспійського рибпромисловця Маркова, Пимен Власьєв,— звичайний, нашвидку й нехитро збудований, кирпатий російський мужик. Одного разу, розповідаючи мені про якісь незаконні наміри свого хазяїна, він, таємниче знизивши голос, повідомив:

— Він би це діло зварганив, та — Короленка боїться! Тут, знаєш, прислали з Петербурга таємного чоловіка, Короленкою зветься, чужоземному королеві небіж, за кордоном найняли, щоб він, значить, паглядав за ділами,— на губернатора того не покладаються. Короленко цей уже підсік дворян — чув? ¹

Пимен був чоловік неписьменний і великий мрійник; він мав якусь незвичайно радісну віру в бога і впевнено чекав у найближчому майбутньому кінця «всякій лжі».

— Ти, любий друже, не тужи, скоро лжі кінець. Вона сама себе топить, сама себе їсть.

Коли він говорив це, його мутнувато-сірі очі, дивно синіючи, горіли і сяяли великою радістю, здавалося, що ось зараз розплавляться вони, розіллються потоками синього проміння.

Якось у суботу помились ми з ним у лазні й пішли до трактиру пити чай. Раптом Пимен, дивлячись на мене милими очима, каже:

— Стривай-но?

Рука його, що тримала блюдечко чаю, затремтіла, він поставив блюдечко на стіл і, до чогось прислухаючись, перехрестився.

— Чого ти, Пимене?

¹ Літератор С. Єлеонський твердив у пресі, що легенда про В. Г. Короленка, як «аглицького королевича», суть «інтелігентна легенда». Свого часу я писав йому, що він не прав у цьому; легенда виникла в Нижньому-Новгороді, творцем її я вважаю Пимена Власьєва. Легенда ця була дуже розповсюджена в нижегородському краї. 1903 року я чув її у Владикавказі від балахнинського тесляра.

— А бачиш, любий друже,— в сю хвилину божа думка душі моєї торкнулась,— скоро, значить, господь покличе мене на його роботу...

— Годі-бо, ти такий здоров'яка!

— Мовчок! — сказав він поважно й радісно.— Не кажи — знаю!

У четвер його вбив кінь.

...Не перебільшуючи, можна сказати, що десятиліття 86—96 було для Нижнього «епоху Короленка»; а втім, це вже не раз говорено в пресі.

Один з оригіналів міста, горілчаний заводчик О. О. Зарубін, «необережний» банкрут, а під кінець днів — переконаний толстоовець і проповідник тверезості, казав мені в 1901 році:

— Ще в часи Короленка догадався я, що не до ладу живу...

Він дещо спізнився налагодити своє життя: «в часи Короленка» йому було вже за п'ятдесят років, але все-таки він перебудував або, вірніше, зруйнував його зразу, по-російському.

— Хворів я, лежу,— розповідав він мені,— приходять племінник Семен, той — знаєш? — на засланні котрий, він годі студент був. «Бажаєте,— каже,— книжку почигаю?» І ось, братіку ти мій, прочитав він «Сон Макарів», я навіть заплакав, так хороше! Адже як людина людину пожаліти може! Від тої години й повернуло мене. Запросив кума, приятеля, ось, кажу, сучий ти сину,— прочитай-но! Той прочитав,— богохульство, каже. Розсердивсь я, сказав йому, падлюці, всю правду, посварились назавжди. А в нього векселі мої були, і почав він мене підсиджувати, ну, мені вже однаково, діла я свої занедбав, душа відмовилась од них. Оголосили мене банкрутом, майже три роки в острозі сидів. Сиджу, думаю: годі дуріти! Випустили з острогу, я, зараз, до нього, Короленка,— вчи! А його в місті нема. Ну, я до Льва нашого, до Толстого. «Ось як»,— кажу. «Дуже добре,— каже,— цілком правильно!» Отак-то, брат! А Горинов звідки розуму дістав? Теж у Короленка; і багато інших знаю, що його душею жили. Хоч ми, купецтво, і за високими огорожами живемо, а й до нас правда доходить!

Я високо ціную оповідання такого роду, вони пояснюють, якими іноді шляхами проникає дух культури в побут і звичаї диких племен.

Зарубін був сивобородий, гладкий старик, з маленькими, мутними очима на пухлому рожевому обличчі; зіниці — темні і здавалися чудно опуклими, немов намитини. Було щось уперте в його очах. Він створив собі репутацію «оборонця законності» копійкою; з якогось обивателя поліція неправильно стягла копійку, Зарубін оскаржив дію поліції; у двох судових інстанціях скаргу визнали «безпідставною», тоді старик поїхав до Петербурга, в сенат, добився указу про заборону стягати з обивателів копійку, торжествуючи, повернувся в Нижній і приніс указ до редакції «Нижегородского листка», пропонуючи опублікувати. Але за розпорядженням губернатора цензор викреслив указ із гранок. Зарубін подався до губернатора і спитав його:

— Ти,— він усім говорив «ти»,— ти що ж, друже, законів не визнаєш?

Указ надрукували.

Він ходив по вулицях міста в довгій чорній піддъовці, в чудернацькій шляпі на срібному волоссі та в шкіряних чоботах з бархатними халявами. Тягав під пахвою товстий портфель зі статутом «Товариства тверезості», з безліччю обивательських скарг і прохань, умовляв виників не лятись математичними словами, втручався в усі вуличні скандали, особливо наглядав за поведінкою городових і називав свою діяльність «переслідуванням правди».

Приїхав до Нижнього знаменитий тоді священик Іоанн Кронштадтський; біля Архієрейської церкви зібрався величезний натовп шанувальників отця Іоанна,— Зарубін підійшов і спитав:

— Що сталося?

— Івана Кронштадтського чекають.

— Артиста імператорських церков? Дурні...

Його не образили; якийсь віруючий міщанин узяв його за рукав, одвів набік, і, переконуючи, попросив:

— Іди собі скоріше, Христа ради, Олександрє Олександровичу!

Дрібні обивателі ставились до нього з шанобливою цікавістю, і хоч дехто називав «фокусником», але — більшість, вважаючи старика за свого оборонця, чекала від

нього якихось чудес, однаково яких, аби тільки неприємних міським властям.

В 1901 році мене посадили в тюрму. Зарубін, тоді ще не знайомий зі мною, прийшов до прокурора Утіна і зажадав побачення.

— Ви — родич арештованого? — спитав прокурор.

— І не бачив ніколи, не знаю — який!

— Ви не маєте права на побачення.

— А ти євангеліє читав? Там що сказано? Як же це, чоловіче добрий, людьми ви правите, а євангелія не знаєте?

Але в прокурора було своє євангеліє і, спираючись на нього, він одмовив старому на його чудне прохання.

Звісно, Зарубін був одним із тих — досить частих — російських людей, які, пройшовши плутане життя, під кінець його, коли втрачати вже нічого, стають «праволюбами», будучи, по-суті, тільки диваками.

І, звичайно, далеко більш значущі по смислу — та й по результатах — слова іншого нижегородського купця М. О. Бугрова. Мільйонер, філантроп, старообрядець і дуже розумний чоловік, він відігравав у Нижньому роль удільного князя. Одного разу, в ліричну хвилину поскаржився:

— Не розумний, не сильний, не догадливий народ — ми, купецтво! Ще не скинули з себе дворян, а вже інші на шию нам сідають, земщики оці ваші, земці, Короленки — пастирі! Короленко — особливо неприємний пан; на вигляд — простака, а всюди його знають, всюди проникає...

Цей відзив я чув уже навесні 93 року, повернувшись у Нижній після тривалої прогулянки по Росії й Кавказу. За цей час — майже три роки — значення В. Г. Короленка як громадського діяча і митця ще більше зросло. Його участь у боротьбі з голодом, стійка і успішна опозиція навіженому губернаторові Баранову, «вплив на діяльність земства» — все це було широко відомо. Здається, вже вийшла його книга «Голодний рік».

Пам'ятаю міркування про Короленка одного нижегородця, дуже оригінальної людини:

— Цей губернський предводитель опозиції властям у культурній країні організував би що-небудь подібне до «Армії спасіння» або «Червоного хреста», — взагалі щось

значне, міжнародне й культурне в справжньому розумінні цього поняття. А в миленьких умовах російського життя він напевно витратить свою енергію на дрібниці. Шкода, це дуже цінний подарунок долі нам, злидарям. Найоригінальніша, підлом нова постать, у минулому нашому я не бачу подібної, точніше — рівної!

— А що ви думаєте про його літературний талант?

— Думаю, що він не певен щодо його сили,— і даремно! Він — типовий реформатор за всіма якостями розуму і почуття, але, здається, це й заважає йому правильно оцінити себе як митця, хоч саме його якості реформатора повинні були — в поєднанні з талантом — дати йому більше впевненості й сміливості в самооцінці. Я боюся, що він візнає себе літератором «між іншим», а не «перш за все»...

Це говорив один з героїв роману Боборикіна «На ущербі»,— чоловік розпусний, п'яний, прекрасно освічений і дуже розумний. Мізантроп, він зовсім не вмів говорити про людей добре чи навіть тільки поблажливо — тим ціннішою була для мене його думка про Короленка.

Але повертаюсь до 89—90 років.

Я не ходив до Володимира Галактіоновича, бо — як уже сказано — зовсім відмовився від спроб писати. Зустрічав я його тільки зрідка мигцем на вулицях або в зібраннях у знайомих, де він тримався мовчазно, спокійно прислухаючись до суперечок. Його спокій хвилював мене. Підо мною все хиталося, навколо мене — я добре бачив це — починалось деяке заворушення. Всі хвилювалися, сперечались,— на чому ж стоїть ця людина? Але я не наважувався підійти до нього й спитати:

«Чому ви спокійні?»

У моїх знайомих з'явилися нові книги: товсті томи Редкіна, ще товстіша «Історія соціальних систем» Щеглова, «Капітал», книга Лохвицького про конституції, літографовані лекції В. О. Ключевського, Коркунова, Сергеевича.

Частина молоді захоплювалася залізною логікою Маркса, більшість її жадібно читала роман Бурже «Учень», Сенкевича «Без догмата», повість Делова «Сашенька» й оповідання про «нових людей»,— новим у цих людях було різко виражене устремління до індивідуалізму. Ця новенька тенденція дуже подобалась, і юнацтво стрімливо вносило її в практику життя, висміюючи

й гаряче критикуючи «обов'язки інтелігенції» розв'язувати питання соціального буття.

Дехто з новонароджених індивідуалістів знаходив опору для себе в детермінізмі системи Маркса.

Ярославський семінарист А. Ф. Троїцький,— пізніше лікар у Франції, в Орлеані — чоловік красномовний, запальний любитель суперечок, казав:

— Історична неминучість така ж містика, як і вчення церкви про приречення, така ж гнітюча нісенітниця, як народна віра в долю. Матеріалізм — банкрутство розуму, який не може обійняти всієї різноманітності явищ життя і потворно зводить їх до одної найбільш простої причини. Природі чуже є і вороже спрощення, закон її розвитку — від простого до складного і найскладнішого. Потреба спрощувати — наша дитяча хвороба, вона свідчить тільки про те, що розум поки ще безсилий, не може гармонізувати всю суму, весь хаос явищ.

Інші з задоволенням спиралися на догматику еґоїзму А. Сміта, вона цілком задовольняла їх, і вони ставали «матеріалістами» в буденному, вульгарному розумінні поняття. Більшість їх міркувала приблизно так просто:

— Якщо існує історична неминучість, яка веде силою своєю людство шляхом прогресу,— значить, діло обійдеться й без нас!

І, заклавши руки в кишені, вони байдуже посвистували. Будучи присутніми на словесних битвах як глядачі, вони спостерігали, як ворони, сидячи на паркані, спостерігають запеклий бій півнів. Інколи — і щораз частіше — молодь грубувато висміювала «хранителів завітів героїчної епохи». Мої симпатії були на боці саме цих «хранителів», людей дивакуватих, але напрочуд чистих. Вони здавались мені майже святими в захопленні «народом» — об'єктом їх любові, турбот і подвигів. В них я бачив щось героїкомічне, але мене захоплював їхній романтизм, точніше — соціальний ідеалізм. Я бачив, що вони розфарбовують «народ» надто ніжними фарбами, я знав, що «народу», про який вони говорять, — нема на землі; на ній терпеливо живе короткозоро хитрий, своєкорисливий мужичок, підозріливо і вороже поглядаючи на все, що не стосується його інтересів; живе тупий, шахраюватий міщанин, насичений марновірством і забобонами ще отруйнішими, ніж забобони мужика, працює

на землі волосатий, міцний купець, неквапливо налагоджуючи сите, законно-звіряче життя.

У хаосі поглядів суперечливих і все більш гостро ворожих, стежачи за боротьбою почуття з розумом, у цих битвах, з яких істина, здавалося мені, мусила була стрімголов утікати або йти собі геть знівеченою,— в цьому кипінні ідей я не знаходив нічого «до душі» для мене.

Повертаючись додому після цих бур, я записував думки та афоризми, які найбільше вражали мене формою або змістом, згадуючи жести й пози ораторів, вираз облич, блиск очей, і завжди мене трохи бентежила і смішила радість, яку відчував той чи той з них, коли їм щастило завдати співпитальникові добрий, словесний удар, «стусонути» йому «під душу». Було чудно бачити, що про добро й красу, про гуманізм і справедливість говорять, вдаючись до хитрошів еристики, не шадячи самолюбства один одного, часто з неприхованим бажанням образити, з грубим роздратуванням, із злобою.

У мене не було тієї дисципліни або, вірніше, техніки мислення, яку дає школа, я назбирав багато матеріалу, що вимагав серйозної роботи над ним, а для цієї роботи потрібен був вільний час, чого я теж не мав. Мене мучили протиріччя між книжками, яким я майже непохитно вірив, і життям, яке я вже досить добре знав. Я усвідомлював, що розумнішаю, але почував, що саме це чимось псує мене; як недбало навантажене судно, я дістав сильний крен на один борт. Щоб не порушувати гармонії хору, я, маючи веселий тенор, намагався — як багато інших — говорити суворим басом; це було важко й ставило мене у фальшиву позицію людини, яка, бажаючи поставитись до всіх, хто оточує її, любовно й бережно, — ставиться нещиро до себе самої.

Так само, як у Казані, Борисоглебську, Царицині, тут я теж відчував подив і тривогу, спостерігаючи життя інтелігенції. Багато освічених людей жили трудним, напівголодним, принизливим життям, витрачали цінні сили на добування шматка хліба, а — життя навколо таке жахливо убоге на розум. Це особливо бентежило мене. Я бачив, що всі ці різноманітно хороші люди — чужі в своїй рідній країні, вони оточені середовищем, яке вороже для них, ставиться до них підозріливо, насміш-

кувато. А саме це середовище згнивало в липкому болоті клятих, «ідіотичних» дрібниць життя.

Мені було знову неясно: чому інтелігенція не робить енергійніших зусиль проникнути в масу людей, пусте життя яких здавалось мені цілком марним, обурювало мене своїм духовним убозтвом, дивовижною скукою, а особливо — байдужою жорстокістю в ставленні людей один до одного?

Я дбайливо збирав дрібні й нечасті крихти всього, що можна назвати незвичайним — добрим, безкорисливим, красивим — по сей день у моїй пам'яті яскраво спалахують ці іскри щастя бачити людину — людиною. Але все-таки я був душевно голодний і дурманна отрута книг уже не могла наситити мене. Мені хотілось якоїсь розумної роботи, подвигу, бунту, і часом я кричав:

— Ширше бери!

— Наставляй кишеню ширше! — іронічно відповідав мені М. Ф. Анненський, у якого завжди було про запас влучне слівце.

На цей час припадає дуже пам'ятна мені розмова з В. Г. Короленком.

Літньої ночі я сидів на Откосі, високому березі Волги, звідки добре видно пустинні луки Заволжя і крізь гілля дерев — ріку. Непомітно й нечутно на лаві, поруч зі мною, опинився В. Г., — я відчув його тільки тоді, коли він штовхнув мене плечем, кажучи:

— Одначе як ви замріялись! Я хотів капелюх зняти з вас, та подумав — злякаю!

Він жив далеко, на протилежному кінці міста. Було вже більше другої години ночі. Він, видно, втомився, сидів з непокритою кучерявою головою, обтираючи обличчя хусткою.

— Пізно гуляєте, — сказав він.

— І ви теж.

— Так. Слід було сказати: гуляємо! Як живете, що робите?

Після кількох незначних фраз він спитав:

— Ви, кажуть, перебуваєте в гуртку Скворцова? Що це за людина?

П. М. Скворцов був на той час одним з кращих знавців теорії Маркса, він не читав ніяких книг, крім «Капіталу», і гордився цим. Років за два до видання «Критичних заміток» П. Б. Струве він читав у вітальні

адвоката Щеглова статтю, основні положення якої були ті ж самі, що й у Струве, але — добре пам'ятаю — гостріше формою. Ця стаття поставила Скворцова в становище єретика, що не завадило йому згрупувати гурток молоді; пізніше багато з членів цього гуртка відігравали дуже видну роль в побудові с.-д. партії. Він був справді людина «не від світу цього». Аскет, він зиму й літо гуляв у легкому пальті, в блаженських черевиках, жив надголодь і при цьому ще дбав про «скорочення потреб» — їв протягом кількох тижнів самий цукор, з'їдаючи його по три восьмих фунта на день — не більше й не менше. Ця спроба «раціонального харчування» викликала в нього загальне виснаження організму й серйозну хворобу нирок.

Невеликий на зріст, він був увесь якийсь сірий, а ясногубі очі посміхались усмішкою щасливця, який пізнав істину в повноті, недоступній нікому, крім нього. До всіх інакочислюючих він ставився з легкою погордою, жалісливою, але не образливою. Курив товсті цигарки з дешевого тютюну, вставляючи їх у довгий, вершків на десять, бамбуковий мундштук, — він носив його за поясом брюк, наче кинджал.

Я спостерігав Павла Миколайовича в табуні студентів, які колективно залищались до приїжджої панночки, істоти виняткової краси. Скворцов, змагаючися з юними франтами, теж крутився коло панночки й був велично безглуздий із своїм мундштуком, сірий, у хмарі задушеного, сірого диму. Стоячи в кутку, чітко виділяючися на білому фоні кахляної груби, він методично спокійно, тоном старообрядницького начотчика виголошував важкі слова заперечення поезії, музики, театру, танців і безперерви димив на красуню.

— Ще Сократ говорив, що розваги — шкідливі! — незаперечно доводив він.

Його слухала граціозна шатенка, в білій газовій кофточці, і, кокетливо погойдуючи красивою ніжкою, вдавано люб'язно дивилась на мудреця темними, чудовими очима, — мабуть, тим поглядом, яким красуні Афіні дивились на кирпатого Сократа; погляд цей німо, але промовисто питав:

«Скоро ти перестанеш, скоро підеш собі?»

Він довів їй, що Короленко найшкідливіший ідеаліст і метафізик, що вся література — він її не читав — «на-

магається гальванізувати гнилий труп народництва». Довів і нарешті, застромивши мундштук за пояс, урочисто пішов, а панночка, провівши його, в знеможі — і, звичайно, красиво — кинулась на диван, вигукнувши жалібно:

— Господи, це ж не людина, а — погана погода!

В. Г., сміючись, вислухав моє оповідання, помовчав, подивився на ріку, примруживши очі, і неголосно, подружньому заговорив:

— Не поспішайте вибрати вірування, я кажу — вибрати, бо, мені здається, тепер їх не виробляють, а саме — вибирають. Ось швидко входить у моду матеріалізм, спокушаючи своєю простотою. Він особливо приваблює тих, кому ліньки самостійно думати. Його охоче приймають франти, яким подобається все нове, хоч би воно й не відповідало їхнім натурам, смакам, прагненням...

Він говорив задумливо, немов розмовляючи сам з собою, іноді уривав мову й слухав, як десь унизу, на березі пирхає паровідвідна трубка, гудять сигнали на ріці.

Говорив він про те, що кожна розумна спроба пояснити явища життя заслугує на увагу й повагу, але слід пам'ятати, що «життя складається з незчисленних, дивно сплутаних кривих» і що «надто важко замкнути його в квадрати логічних побудов».

— Важко навіть відносно впорядкувати ці криві, ці взаємно пересічені лінії людських дій і стосунків, — сказав він, зітхнувши і махаючи капелюхом в лице собі.

Мені подобалась простота його мови і м'який, вдумливий тон. Але по суті все, що він говорив про марксизм, було вже — в інших словах — знайоме мені. Коли він урвав мову, я квапливо спитав його: чому він такий врівноважений, спокійний?

Він надягнув капелюх, глянув в обличчя мені і, посміхаючись, відповів:

— Я знаю, що мені треба робити, і переконаний в корисності того, що роблю. А — чому ви спитали про це?

Тоді я почав розповідати йому про мої сумніви й тривоги. Він відсунувся від мене, нахилився — так йому було зручніше дивитись в обличчя мені — і мовчки, уважно слухав.

Потім тихо сказав:

— У цьому чимало слушного! Ви спостерігаєте добре...

І — усміхнувся, поклавши руки на плече мені.

— Не чекав, що вас хвилюють ці питання. Мені говорили про вас як про людину інакшого характеру... веселу, грубувату і ворожу інтелігенції...

І якось особливо кріпко він почав говорити про інтелігенцію: вона завжди і всюди була відірвана від народу, але це тому, що вона йде попереду, таке її історичне призначення.

— Це — дріжджі будь-якого народного заворушення й перший камінь у фундаменті кожного нового будівництва. Сократ, Джордано Бруно, Галілей, Робесп'єр, наші декабристи, Перовська і Желябов, усі, хто тепер голодує на засланні,— з тими, хто цієї ночі сидить над книжкою, готуючи себе до боротьби за справедливість, а насамперед, звичайно, в тюрму,— все це — найживіша сила життя, найчутливіше й найгостріше знаряддя його.

Він схвилювано звівся на ноги і, ходячи перед лавою туди й сюди, продовжував:

— Людство почало творити свою історію з того дня, коли появився перший інтелігент; міф про Прометея — це оповідання про людину, яка знайшла спосіб добувати вогонь і тим зразу відділила людей од звірів. Ви правильно помітили вади інтелігенції, книжність, відрив од життя,—але ще питання, чи вади це? Інколи для того, щоб добре бачити, треба якраз відійти, а не наблизитись. А головне, я вам по-дружньому раджу, вважаючи себе за досвідченішого проти вас,—звертайте більше уваги на позитивні якості! Підраховування вад захоплює всіх нас —це дуже проста й небезвигідна справа для кожного. Але—Вольтер, незважаючи на його геніальність, був поганою людиною, проте він зробив велике діло, виступивши оборонцем несправедливо засудженого. Я не кажу про те, скільки страшних забобонів зруйнував він, але ось ця його вперта оборона безнадійної, здавалося, справи — це великий подвиг! Він розумів, що людиною перш за все повинна бути гуманною людиною. Конче потрібна — справедливість! Коли вона, призбируючись потроху, маленькими іскорками, утворює великий огонь, він спалить усю брехню і бруд землі, і тільки тоді життя змінить свої тяжкі, печальні форми. Вперто, не щадячи себе, нікого й нічого не щадячи, вносьте в життя справедливість,— ось як я думаю.

Він, видно, втомився,— він говорив дуже довго,— сів на лаву, але, глянувши в небо, сказав:

— Але ж уже пізно, чи — рано, розвидняється! І, здається, буде дощ. Час додому!

Я жив за два кроки, він — версти за дві. Я взявся провести його, і ми пішли вулицями сонного міста, під небом у темних хмарах.

— Що ж — пишете ви?

— Ні.

— Чому?

— Часу не маю...

— Жаль і даремно. Якби ви хотіли, час знайшовся б. Я серйозно думаю — здається, у вас є здібності. Погано ви настроєні, пане...

Він почав розповідати про непосидючого Глеба Успенського, але раптом линув рясний літній дощ, огорнувши місто сірою сіттю. Ми постояли під ворітьми кілька хвилин і, бачачи, що дощ надовго,— розійшлись...

В. Г. КОРОЛЕНКО

Коли я повернувся в Нижній з Тифліса, В. Г. Короленко був у Петербурзі.

Не маючи роботи, я написав кілька маленьких оповідань і надіслав їх у «Волжский вестник» Рейнгардта, найвпливовішу газету Поволжя завдяки постійному співробітництву в ній В. Г.

Оповідання були підписані М. Г. або Г-ий, їх швидко надрукували, Рейнгардт надіслав мені досить похвального листа і багато грошей, близько тридцяти карбованців. З якихось мотивів, тепер забутих мною, я ревниво приховував своє авторство навіть від людей дуже близьких мені, від Н. З. Васильєва та А. І. Ланіна; не надаючи серйозного значення цим оповіданням, я не думав, що вони вирішать мою долю. Але Рейнгардт повідомив Короленкові моє прізвище, і, коли В. Г. повернувся з Петербурга, мені сказали, що він хоче бачити мене.

Він жив усе в тому ж дерев'яному будинку архітектора Лемке на околиці міста. Я застав його біля чайного стола в маленькій кімнатці вікнами на вулицю, з квітами на підвіконниках та по кутках, з силою-силенною книг та газет всюди.

Дружина й діти, скінчивши пити чай, збирались гуляти. Він видався мені ще міцнішим, упевненішим і кучерявішим.

— А ми щойно читали ваше оповідання «Про чижа» — ну, от ви й почали друкуватися, вітаю! Виявляється, ви

упертій, все алегорії пишете. Що ж, і алегорія хороша, якщо дотепна, і упертість — не погана якість.

Він сказав ще кілька ласкавих слів, дивлячись на мене примруженими очима. Лоб і шия у нього густо вкриті літнім загаром, борода — вицвіла. У сарпінковій сорочці синього кольору, підперезаний шкіряним паском, в чорних штанах, заправлених у чоботи, він, здавалося, тільки-но прийшов звідкілясь здалеку і зараз знову піде. Його спокійні, розумні очі сяяли бадьоро і весело.

Я сказав, що в мене є ще кілька оповідань і одно надруковане в газеті «Кавказ».

— Ви нічого не принесли з собою? Шкода. Пишете ви дуже своєрідно. Не складно все у вас, кострубато, але — цікаво. Кажуть — ви багато ходили пішки? Я теж, майже ціле літо, гуляв за Волгою, по Керженцю, по Ветлузі. А ви де були?

Коли я коротко окреслив йому шлях мій, він схвально вигукнув:

— Ого? Нічого собі шлях! Ось чому ви так змужніли за ці—три роки майже? І сили набрали, мабуть, багато?

Я тільки що прочитав його оповідання «Ріка грає», воно дуже сподобалось мені і красою і змістом. У мене було почуття вдячності до автора, і я почав захоплено говорити про оповідання.

В особі перевізника Тюліна Короленко дав, на мій погляд, надзвичайно правильно збагнаний і чудово зображений тип селянина «героя на годину». Така людина може самовіддано й просто вчинити подвиг великодушності, а вслід за тим скалічити мало не до смерті дружину, розвалити кілком голову сусідові. Він може зачарувати вас добродушними усмішками, сотнею щирих слів, яскравих, як квіти, і раптом, без причини, наступити на обличчя вам ногою в брудному чоботі. Як Козьма Мінін, він здатен організувати народний рух, а потім — «вкрай спитися», «згодувати себе вошам».

В. Г. вислухав мою плутану мову, не перебиваючи, уважно придивляючись до мене, це дуже бентежило мене. Часом він, заплющивши очі, пристукував долонею по столу, а потім встав із стільця, притулився спиною до стіни й сказав, посміхаючись добродушно:

— Ви перебільшили. Скажемо простіш: оповідання вдале. Цього досить. Не потаю — мені самому подобається воно. Ну, а чи такий мужик взагалі, як Тюлін,—

цього я не знаю! А ось ви добре говорите, випукло, яскраво, гострою мовою,— ось вам у відплату за вашу похвалу! І відчувається, що бачили ви багато, подумали немало. З цим я вас від душі вітаю. Від душі!

Він простяг мені руку з мозолями на долоні, мабуть, від весел чи сокири, він любив колоти дрова і взагалі фізичну працю.

— Ну, розкажіть, що бачили?

Розповідаючи, я торкнувся моїх зустрічей з усякими шукачами правди,— вони сотнями прямують з міста в місто, з монастиря в монастир по заплутаних дорогах Росії.

Дивлячись у вікно, на вулицю, Короленко сказав:

— Найчастіше вони — нероби. Невдатні герої, огидно закохані в себе. Чи ви помітили, що майже всі вони лихі люди? Більшість їх шукає зовсім не «святу правду», а легкий шматок хліба і — кому б на шию сісти.

Слова ці, сказані спокійно, вразили мене, зразу відкривши передо мною правду, яку я невиразно відчував.

— Хороші оповідачі є серед них,— говорив далі Короленко.— Багатої мови люди. Інший говорить, наче шовком вишиває.

«Шукачі правди», «взискующіє града»— це були улюблені герої житійної народницької літератури, а от Короленко називає їх неробами, та ще й лихими! Це звучало майже блюзнірством, але в устах В. Г. продумано й зв'язано. І слова його посилили моє відчуття душевної незалежності цієї людини.

— На Волині й на Поділлі — не були? Там — красиво!

Сказав я йому про мою вимушену розмову з Іоанном Кронштадтським,— він жваво вигукнув:

— Що ж ви думаєте про нього? Що це за людина?

— Людина щиро віруюча, як вірують інші, немудрі, сільські попики доброго, чесного серця. Мені здається, він зляканий своєю популярністю, важка вона йому, не під силу. Відчувається в ньому щось випадкове і наче він діє не з своєї волі. Весь час питає бога свого: чи так, господи? І завжди боїться: не так!

— Дивно чути це,— задумливо сказав В. Г.

Потім він сам почав розповідати про свої розмови з мужиками Лукоянова, сектантами Керженця, чудово, з тонким, чіпким гумором підкреслюючи у мові співбесід-

ників забавне поєднання неучтва і хитрощів, влучно відзначаючи здоровий глузд мужика і його обережну недовіру до чужої людини.

— Я інколи думаю, що ніде в світі нема такого різноманітного духовного життя, як у нас на Русі. Але якщо це й не так, то в усякому разі характери думаючих і віруючих людей безмежно і несполучно різноманітні у нас.

Він переконливо заговорив про крайню потребу уважного вивчення духовного життя села.

— Цього не вичерпає етнографія, треба підійти якимось інакше, ближче, глибше. Село — ґрунт, на якому ми всі ростемо, і багато будяків, багато непотрібних бур'янів. Сіяти «розумне, добре, вічне», на цьому ґрунті треба так само обережно, як і енергійно. От я влітку розмовляв з юнаком, дуже недурним, але — він серйозно запевняв мене, що сільське куркульство, — прогресивне явище, бо куркулі, мовляв, нагромаджують капітал, а Росія повинна стати капіталістичною країною. Якщо такий пропагандист потрапить на село...

Він засміявся.

Проводжаючи мене, він знову побажав мені успіху.

— То ви гадаєте — я можу писати? — спитав я.

— Авжеж! — вигукнув він, трохи здивований. — Ви ж уже пишете, друкуєтесь — чого ж? Захочете порадитись — приносьте рукописи, поговоримо...

Я вийшов від нього в бадьорому настрої людини, яка після жаркого дня й великої втоми скупалася в прохолодній воді лісової річки.

В. Г. Короленко вікликав у мені міцне почуття поваги, але чомусь я не відчув до письменника симпатії, і це засмутило мене. Мабуть, це сталося тому, що в той час учителі й наставники вже дещо гнітили мене, мені дуже хотілось відпочити від них, поговорити з хорошою людиною по-дружньому, просто, про те, що нещадно хвилювало мене. А коли я приносив матеріал моїх вражень учителям, вони кроїли та зшивали його відповідно до моди і традицій тих політико-філософських фірм, закройщиками й кравцями яких вони були. Я відчував, що вони цілком широко не можуть шити й кроїти інакше, але я бачив, що вони псують мій матеріал.

Тижнів через два я приніс Короленкові рукопис казки «Про рибалку і фею» та оповідання «Старуха Ізергіль»,

тільки що написане мною. В. Г. не було вдома, я залишив рукописи і другого ж дня одержав від нього записку: «Приходьте увечері поговорити. Вол. Кор.».

Він зустрів мене на сходах з сокирою в руці.

— Не думайте, що це моє знаряддя критики,— сказав він, потрясаючи сокирою,— ні, це я полиці в комірчині робив. Але — деяке усікновення глави чекає на вас...

Обличчя його лагідно сяяло, очі весело сміялись, і, як від гожді, здорової російської молодиці, від нього пахло тільки-но спеченим хлібом.

— Цілу ніч — писав, а після обіду заснув; прокинувся — почувваю: треба попоратися!

Він був не схожий на людину, яку я бачив два тижні тому; я зовсім не почував у ньому наставника і вчителя; передо мною була хороша людина, по-дружньому уважно настроєна до всього світу.

— Так от,— почав він, взявши з столу мої рукописи і лясаючи ними по коліну своєму,— прочитав я вашу казку. Коли б це написала панночка, що занадто багато прочитала віршів Мюссе та ще в перекладі нашої любові старушки Мисовської,— я б сказав панночці: «Непогано, а все-таки виходьте заміж!» Але для такого лютого здоровила, як ви, писати ніжні віршики — це майже мерзенно, в усякому разі злочинно. Коли це ви вступили?

— Ще у Тифлісі...

— Отож! У вас тут віє песимізмом. Майте на увазі: песимістичне ставлення до любові — хвороба певного віку людини, ця теорія найбільше суперечить практиці, ніж усі інші теорії. Знаємо ми вас, песимістів, чули про вас дещо.

Він лукаво підморгнув мені, засміявся й продовжував серйозно:

— З цієї панахиди можна надрукувати лише вірші, вони оригінальні, це я вам надрукую. «Старуха» написана краще, серйозніше, але — все-таки і знову — алегорія. Не доведуть вони вас до добра! Ви в тюрмі сиділи? Ну, і ще сядете!

Він задумався, перегортаючи рукопис:

— Дивна якась річ. Це — романтизм, а він — давно сконав. Дуже сумніваюсь, що цей Лазар вартий воскресіння. Мені здається, ви співаєте не своїм голосом.

Реаліст ви, а не романтик, реаліст! Зокрема, там є одно місце про поляка, воно здалось мені дуже особистим,— ні, не так?

— Можливо.

— Ага, от бачите! Я ж — кажу: ми дещо знаємо про вас. Але — це неприпустимо, особисте — виганяйте! Розумію — вузько особисте.

Він говорив охоче, весело, в нього чудово сяяли очі,— я дивився на нього чим далі з більшим подивом, як на людину, яку вперше бачу. Кинувши рукопис на стіл, він підсунувся до мене, поклав руку на моє коліно.

— Слухайте,— чи можна говорити з вами запросто? Знаю я вас — мало, чую про вас — багато, і дещо бачу сам. Погано ви живете. Не туди попали. По-моєму, вам треба виїхати звідси, або одружитися з хорошою, недурною дівчиною.

— Але я одружений.

— Оце й погано!

Я сказав, що не можу говорити на цю тему.

— Ну, вибачте.

Він почав жартувати, потім раптом заклопотано спитав:

— Ага! Ви чули, що Ромася заарештовано? Давно? Он як. Я тільки вчора довідався. Де? У Смоленську? Що ж він робив там?

На квартирі Ромася заарештували друкарню «народоправців», яку він організував.

— Невгамовна людина,— задумливо сказав В. Г.— Тепер — знову пошлють його куди-небудь. Як він — здоровий? Дуже здоровий мужик був...

Він зітхнув, повів широкими плечима.

— Ні, все це — не те! Цим шляхом нічого не досягнеш. Астирьовська справа — хороша наука, вона говорить нам: беріться до чорної, легальної роботи, до буденної культурної справи. Самодержавство — хворий, але міцний зуб, корінь його гіллястий і вріс глибоко, нашому поколінню цього зуба не вирвати,— ми повинні спершу розхитати його, а на це треба не один десяток років легальної роботи.

Він довго говорив на цю тему, і відчувалося, що говорить він про свою живу віру.

Прийшла Авдотья Семенівна, загомоніли діти, я попрощався й пішов у хорошому настрої.

Відомо, що в провінції живеш, як під скляним ковпаком,— все знають про тебе, знають, про що ти думав у середу десь о другій годині і в суботу перед всеношною: знають таємні наміри твої й дуже сердяться, коли ти не виправдуєш пророчих здогадів і передбачень людей.

Звичайно, ціле місто дізналося, що Короленко прихильно ставиться до мене, і я змушений був вислухати чимало порад на зразок таких:

— Стережіться, зіб'є вас з пантелику ця компанія порозумнілих!

Мали на увазі популярне в той час оповідання П. Д. Боборикіна «Порозумнішав» — про революціонера, який став на легальну роботу в земстві, після чого він загубив дощову парасольку і його покинула дружина.

— Ви — демократ, вам нема чого вчитися в генералів, ви — син народу! — повчали мене.

Але я вже давно почував себе пасинком народу, це почуття з часом посилювалось, і, як я вже казав, самі народопоклонники здавались мені такими ж пасинками, як я. Коли я говорив про це, мені кричали:

— От бачите,— ви вже заразились!

Група студентів ярославського ліцею запросила мене на гулянку, я щось читав їм, вони підливали в мою склянку з пивом—горілку, намагаючись робити це непомітно для мене. Я бачив їх маленькі хитрощі, розумів, що вони хочуть «наповал» упоїти мене, але не міг зрозуміти — навіщо це потрібно їм? Один з них, самозаконаний і сухотний, переконував мене:

— Головне — пошліть до всіх чортів ідеї, ідеали і всю цю нісенітницю! Пишіть — просто! Геть ідеї...

Нестерпно набридали мені всі ці поради.

В. Г. Короленко, як кожна помітна людина, зазнавав найрізноманітніших дій обивателів. Одні, щиро цінячи його уважне ставлення до людини, намагались залучити письменника в свої особисті, дрібні чвари, інші обрали його об'єктом для випробування легким наклепом. Моїм знайомим не дуже подобались його оповідання.

— Оцей ваш Короленко, здається, навіть у бога вірує,— говорили мені.

Чомусь особливо не сподобалось оповідання «За іконою», вважали, що це — «етнографія», та й усе.

— Так писав іще Павло Якушкін.

Твердили, що характер героя-шевця — взято з «Но-

рови Растеряєвої вулиці» Г. Успенського. Загалом критики нагадували мені одного воронезького ієромонаха, який, вислухавши докладне оповідання про подорож Міклухи-Маклая, здивовано й сердито спитав:

— Дозвольте! Ви сказали: він привіз у Росію папуаса. Але — навіщо ж саме папуаса? І — чому лише одного?

Рано-вранці я повертався з поля, де гуляв цілу ніч, і зустрів В. Г. біля ганку його квартири.

— Звідки? — здивовано спитав він.— А я йду гуляти, чудовий ранок! Ходімо?

Він, як видно, теж не спав ніч; очі червоні й сухі, дивляться стомлено, борода скуйовджена, одягнутий недбало.

— Прочитав я у «Волгаре» вашого «Діда Архипа»,— це непогана річ, її можна б надрукувати в журналі. Чому ви не показали мені цього оповідання, перше ніж друкувати його? І чому ви не заходите до мене?

Я сказав, що мене відштовхнув від нього жест, яким він дав мені три карбованці, позичаючи, він простяг мені гроші мовчки, стоячи спиною до мене. Мене це образило. Позичати гроші так важко, я вдавався до цього лише в випадках справді крайньої скрути.

Він задумався, нахмурившись:

— Не пам'ятаю! В усякому разі це було, раз ви кажете, що було. Але ви повинні пробачити мені цю неуважність. Мабуть, я був у поганому настрої, це часто буває зі мною останнім часом. Раптом задумаюсь, наче в колодязь упав. Нічого не бачу, не чую, але щось слухаю і дуже напружено.

Взявши мене під руку, він заглянув в обличчя мені.

— Ви забудьте це. Ображатись вам нема на що, в мене хороше почуття до вас, але, що ви образились, це загалом — непогано. Ми не дуже образливі, оце погано! Ну, забудьмо. Ось що я хочу сказати вам: пишете ви багато поспіхом, часто в оповіданнях ваших бачиш недоробленість, неясність. В «Архипі»,— там, де описано дощ,— не то вірші, не то ритмічна проза. Це — недобре.

Він багато й докладно говорив і про інші оповідання, було ясно, що він читає все, що я друкую, з великою увагою. Зрозуміло, це дуже зворушило мене.

— Треба допомагати один одному,— сказав він у від-

повідь на мою подяку.— Нас небагато! І всім нам — трудно.

Знизивши голос, він спитав:

— А ви не чули — правда, що в справі Ромася та інших заплуталась якась дівчиця Істоміна?

Я знав цю дівчицю, познайомився з нею, витягши її з Волги, куди вона кинулася сторч головою з корми дощаника. Витягти її було легко, вона пробувала втопитися на дуже мілкому місці. Це була безбарвна, нерозумна істота, з нахилом до істерії і хворобливою любов'ю до брехні. Потім вона була, здається, гувернанткою у Столипіна в Саратові і вбита, разом з іншими, бомбою максималістів, коли підірвали дачу міністра на Аптекарьському острові.

Вислухавши моє оповідання, В. Г. майже гнівно сказав:

— Злочинно залучати таких дітей в ризиковане діло. Років чотири тому чи й більше я зустрічав цю дівчину. Мені вона не здавалась такою, як ви її намалювали. Просто — миле дівчисько, схвильоване явною неправдою життя, з неї могла б вийти хороша сільська вчителька. Кажуть, вона говорила зайве на допитах? Але що ж вона могла знати? Ні, я не можу виправдати приношення дітей у жертву Ваалові політики...

Він пішов швидше, а в мене боліли ноги, я спотикався й відставав.

— Чого це ви?

— Ревматизм.

— Ранувато! Про дівчинку ви говорили зовсім неправильно, на мою думку. А загалом ви добре розповідаєте. От що — спробуйте ви написати що-небудь більше, для журналу. Це пора зробити. Надрукують вас у журналі, і, сподіваюсь, ви будете ставитись до себе більш серйозно.

Не пам'ятаю, щоб він іще коли-небудь говорив зі мною так чарівливо, як того чудового ранку, після двох днів безперервного дощу, серед освіженого поля.

Ми довго сиділи край яру біля єврейського кладовища, милуючись ізумрудами роси на листі дерев і на траві, він розповідав про трагікомічне життя євреїв у «смузі осілости», а під очима його все росли тіні втоми.

Було вже годин дев'ять ранку, коли ми повернулись до міста. Прощаючись зі мною, він нагадав:

— Отже — пробуєте написати велике оповідання, газд?

Я прийшов додому і зразу сів писати «Челкаша», оповідання одеського босяка, мого сусіда по ліжку в лікарні міста Миколаєва; написав за два дні й надіслав чернетку рукопису до В. Г.

Через кілька днів він привів до мого патрона скривджених кимось мужиків і сердечно, як тільки він міг робити, поздоровив мене.

— Ви написали непогану річ. Навіть просто-таки хороше оповідання! З цілого куска зроблено...

Я був дуже збентежений його похвалою.

Увечері, сидячи верхи на стільці в своєму кабінетику, він жваво говорив:

— Зовсім непогано! Ви можете створювати характери, люди говорять і діють у вас самі собою, згідно своїй сутності, ви вмієте не втручатися в хід їх думок, гру почуттів, це не кожен може! А найкраще в цьому те, що ви ціните людину такою, яка вона є. Я ж казав вам, що ви реаліст!

Але, подумавши і посміхаючись, він додав:

— Але в той же час — романтик! І ось що, ви сидите тут не більше чверті години, а курите вже четверту цигарку.

— Дуже хвилююсь...

— Даремно. Ви й завжди якийсь схвилюваний, тому, видно, про вас і говорять, що ви багато п'єте. Кісток у вас — багато, м'яса — нема, курите — без потреби, без задоволення, — що це з вами?

— Не знаю.

— А — п'єте багато, — є чутки?

— Брешуть.

— І якісь оргії у вас там...

Посміюючись, допитливо позираючи на мене, він розповів кілька непогано зроблених пліток про мене.

Потім пам'ятно сказав:

— Коли хтось трошки висувається вперед, його — про всяк випадок — б'ють по голові; це вислів одного студента-петровця. Ну, то дрібниці — облиште, хоч би як вони були приємні вам. «Челкаша» надрукуємо в «Русском богатстве» та ще на першому місці, це певна відзнака і честь. В рукопису є у вас кілька неладів з грама-

тикою, дуже невігідних для неї, я це виправив. Більш нічого не чіпав,— хочете глянути?

Я відмовився, звичайно.

Походжаючи по тісній кімнаті, потираючи руки, він сказав:

— Радує мене удача ваша.

Я відчував чарівливу щирість цієї радості і любувався людиною, що говорить про літературу, наче про жінку, яку він любить спокійною, міцною любов'ю — назавжди. Незабутньо хороше мені було в цю годину, з цим лоцманом, я мовчки стежив за його очима — в них сяяло так багато милої радості за людину.

Радість за людину — її так рідко зазнають люди, а це ж найбільша радість на землі.

Короленко зупинився проти мене, поклав важкі руки свої на плечі мені.

— Слухайте — чи не виїхати б вам звідси? Наприклад, до Самари. Там у мене є знайомий в «Самарській газеті»? Хочете, я напишу йому, щоб він дав вам роботу? Писати?

— Хіба я кому заважаю тут?

— Вам заважають.

Було ясно, що він вірить оповіданням про мое пияцтво, «оргії в лазні» і взагалі про «порочне» життя моє — найголовнішим пороком його були злидні. Настійливі поради В. Г. мені виїхати з міста трохи ображали, але разом з тим його бажання витягти мене з «надр пороку» зворушувало мене.

Схвильований, я розповів йому, як живу, він мовчки вислухав, нахмурився, знизав плечима.

— Але ж ви самі повинні бачити, що все це абсолютно неможливе і — чужий ви в усій оцій фантастиці! Ні, ви послушайте мене. Вам необхідно виїхати, змінити життя...

Він умовив мене зробити це.

Потім, коли я писав у «Самарській газеті» погані щоденні фейлетони, підписуючи їх хорошим псевдонімом «Іегудїл Хламида», Короленко надсилав мені листи, критикуючи окаянну роботу мою насмішкувато, переконливо, суворо, але — завжди по-дружньому.

Особливо добре пам'ятаю я такий випадок:

Мені до відразі набрид поет, з роковим для нього

прізвищем — Скукін. Він надсилав до редакції вірші свої сажнями, вони були непоправно малограмотні і надзвичайно пошлі, їх не можна було друкувати. Жадова слави навіяла цьому чоловікові оригінальну думку: він надрукував вірші свої на окремих аркушах рожевого паперу і роздав їх по гастрономічних магазинах міста, прикажчики загортали в цей папір пакети чаю, коробки цукерок, консерви, ковбаси, і, таким чином, обиватель одержував, як премію до покупки своєї, піваршина віршів, в них урочисто оспівувались міські власті, предводитель дворянства, губернатор, архієрей.

Кожен на свій лад, всі ці люди були примітні і цілковито були варті уваги, але — архієрей був особливо видатною постаттю: він насильно охрестив дівчину татарку, чим мало не викликав бунту серед татар цілої волості, він улаштував цілком ідіотський процес хлистів, по цьому процесу були засуджені люди зовсім безневинні, це я добре знав. Найбільш славетний був такий подвиг його: під час подорожі його по єпархії, в непогоду, в нього поламалась карета біля якогось маленького, глухого сільця, і він змушений був зайти в хату селянина. Там, на полиці, біля божниці, він побачив гіпсову голову Зевса, зрозуміло, це вразило його. З розпитів і огляду інших хат виявилось, що зображення владаря олімпійців, а також і статуетка богині Венери є і ще у кількох селян, але ніхто з них не хотів сказати — звідки вони взяли ідолів.

Цього було досить, щоб порушити кримінальну справу про секту самарських язичників, які поклонялись богам древнього Риму. Ідолопоклонників посадовили в тюрму, де вони й пробули аж поки розслідування не виявило, що вони вбили й пограбували якогось торговця гіпсовими виробами Солдатської слободи у Вятці; убивши торговця, ці люди по-дружньому розділили між собою його крам та й тільки.

Одним словом: я був невдоволений губернатором, архієреем, містом, світом, самим собою і ще багато чим. Тому в стані запальності й роздратування, я вилаяв поета, який оспівав ненависне мені, приставивши до його прізвища — Скукін — слово син.

В. Г. зразу ж надіслав мені довгого і переконливого листа на тему: навіть і за діло лаючи людей, слід дотримуватись почуття міри. Це був хороший лист, але його

під час обшуку відібрали в мене жандарми, і він загубився разом з іншими листами Короленка.

До речі — про жандармів.

Ранньої весни 97 року мене заарештували в Нижньому і, не дуже ввічливо, одвезли в Тифліс. Там, у Метехському замку, ротмістр Конисський, згодом начальник пєтербурзького жандармського управління, допитуючи мене, похмуро говорив:

— Які хороші листи пише вам Короленко, а він же тепер найкращий письменник Росії!

Дивна людина був оцей ротмістр: маленький, рухи м'які, обережні, мовби невпевнені, потворно великий ніс сумовито опущений, а бистрі очі — ніби чужі на його обличчі, і зіниці їх забавно ховаються кудись у перенісся.

— Я — земляк Короленка, теж волинець, потомок того єпископа Конисського, який — пам'ятаєте? — виголосив знамениту промову Катерині Другій: «Залишмо сонце» і т. ін. Пишаюсь цим!

Я ввічливо спитав, хто більше викликає гордість його — предок, чи земляк?

— І той, і той, звичайно, і той, і той!

Він загнав зіниці в перенісся, але зразу ж гучно шморгнув носом, і зіниці вискочили на своє місце. Будучи хворим і тому — сердитим, я зауважив, що погано розумію гордість людиною, якій надміру люб'язна увага жандармів так багато заважала й заважає жити, Конисський благочестиво відповів:

— Кожен з нас — творить волю того, хто послав, кожен і всі! Ходімо далі. Отже, ви запевняєте... А тимчасом нам відомо...

Ми сиділи в маленькій кімнатці, під вхідними ворітьми замка. Вікно її було дуже високо, під стелею, через вікно на стіл, завалений паперами, падав промінь жаркого сонця і, між іншим, на ганьбу мені освітлював клаптик паперу, на якому моєю рукою було чітко написано:

«Не упрекайте лососину за то, что гложет лось осину».

Я дивився на цей клятий папірець і думав:

«Що я відповім ротмістрові, якщо він запитає мене про суть цього вислову?»

Шість років — з 95 по 901 рік — я не зустрічав Володимира Галактіоновича, лише зрідка обмінюючись листами з ним.

В 901 році я вперше приїхав до Петербурга, місто прямих ліній і невиразних людей. Я був «у моді», мене змагала «слава», неабияк заважаючи мені жити. Популярність моя заходила глибоко: пам'ятаю, ішов я вночі по Анічкову мосту, мене випередили двоє людей, як видно, парикмахери, і один з них, зазирнувши в лице моє, злякано, півголосом сказав товаришеві:

— Диви — Горький!

Той зупинився, уважно оглянув мене з ніг до голови і, пропустивши повз себе, сказав захоплено:

— Ех, диявол,— в гумових калошах ходить!

В числі інших багатьох приємностей я знявся у фотографа з групою членів редакції журналу «Начало»,— серед них був провокатор і агент охоронного відділення М. Гурович.

Зрозуміла річ, мені було дуже приємно бачити прихильні усмішки жінок, майже обожнюючі погляди дівиць, і, мабуть,— як усі молоді люди, щойно приголомшені славою,— я нагадував індіка.

Але бувало ночами, на самоті з собою, раптом відчуєш себе в становищі неспійманого кримінального злочинця: його оточують шпигуни, слідчі, прокурори, всі вони поводяться так, наче вважають злочин за нещастя, за печальну «помилку молодості» і — тільки признайся! — вони великодушно простять тебе. Але — в глибині душі кожному з них нездоланно хочеться викрити злочинця, крикнути в обличчя йому торжествуюче:

«Ага-а!»

Часто доводилося стояти в становищі учня, викликаного на публічний екзамен з усіх галузей знання.

— Како веруєш? — запитували мене начотчики сект і жреці храмів.

Бувши люб'язною людиною, я складав екзамени, виявляючи терпіння, силі якого сам дивувався, але після катувань словами в мене виникало бажання проштрикнути Ісаакіївський собор адміралтейським шпилем або вчинити щось інше, не менш скандальне.

Десь, поза добродушністю, майже завжди трохи вдаваною, росіяни приховують щось, що нагадує хамуватість. Ця якість — а можливо це метод дослідження? —

виявляється дуже різноманітно, а головним чином — у намаганні відвідати душу ближнього, як ярмарковий балаган, подивитись, які в ній показуються фокуси, накидати, натоптати, насмітити нісенітницями в чужій душі, а іноді — перевернути що-небудь. І, за прикладом Фоми, тикати в рани пальцями, очевидно, гадаючи, що скептицизм апостола рівноцінний цікавості мавп.

В. Г. Короленко і в кам'яному Петербурзі знайшов для себе старенький дерев'яний будинок, по-провінціальному затишний, з пофарбованою підлогою в кімнатах, з ласкавим запахом старості.

В. Г. посивів в ці роки, кільця сивого волосся на скронях були майже білі, під очима лягли зморшки, погляд — неухажаний, стомлений. Я зразу ж відчув, що його спокій, колись такий приемний мені, змінився нервозністю людини, яка живе в надзвичайному напруженні всіх сил душі. Як видно, не дешево коштувала йому Мультианська справа і все, що він, як ведмідь, піднімав у оті трудні роки.

— Безсоння в мене, страшенно набридає. А ви, незважаючи на туберкульоз, все так само багато курите? Як у вас легені? Збираюсь на Чорномор'я, — їдемо разом?

Сів до столу навпроти мене і, виглядаючи з-за самовара, став говорити про мою роботу.

— Такі речі, як «Варенька Олесова», вдаються вам краще, ніж «Фома Гордєєв». Цей роман — важко читати, матеріалу в ньому багато, порядку, стрункості — нема.

Він випростав спину так, що хруснули хребці, і спитав:

— Що ж ви — стали марксистом?

Коли я сказав, що — близький до цього, він невесело усміхнувся, зауважив:

— Неясно мені це. Соціалізм без ідеалізму — для мене незрозумілий! І не думаю, щоб на усвідомленні спільності матеріальних інтересів можна було побудувати етику, а без етики — ми не обійдемося.

І, допиваючи чай, спитав:

— Ну, а як вам подобається Петербург?

— Місто — цікавіше за людей.

— Люди тут...

Він підвів брови і міцно потер пальцями стомлені очі.

— Люди тут більш європейці, ніж москвичі й наші волжани. Кажуть: Москва своєрідніша,— не знаю. На мою думку, її своєрідність — якийсь незграбний, тупуватий консерватизм. Там слов'янофіли, Катков та інші в цьому дусі, тут — декабристи, петрашевці, Чернишевський...

— Победоносцев,— докинув я.

— Марксисти,— додав В. Г., посміхаючись.— І всяке інше загострення прогресивної, тобто революційної думки. А Победоносцев отой талановитий, що не кажіть! Ви читали його «Московский сборник»? Зверніть увагу — московський все-таки!

Він зразу нервозно пожвавився і став гумористично розповідати про боротьбу літературних гуртків, про суперечку народників з марксистами.

Я вже дещо знав про це, на другий же день по приїзді в Петербург мене втягли в «історію», про яку я навіть тепер згадую з неприємним почуттям; я прийшов до В. Г., щоб між іншим, поговорити з ним з цього приводу.

Суть справи така.

Редактор журналу «Жизнь» В. О. Поссе організував літературний вечір на честь і в пам'ять М. Г. Чернишевського, запросивши взяти участь В. Г. Короленка, М. К. Михайловського, П. П. Мельшина, П. Б. Струве, М. І. Туган-Барановського і ще кількох марксистів і народників. Літератори дали свою згоду, поліція — дозвіл.

Другого дня по приїзді моєму в Петербург до мене прийшли два франти студенти з кокетливою панночкою й заявили, що вони не можуть допустити участі Поссе у вшануванні Чернишевського, бо: «Поссе людина неприйнятна для шкільної молоді, він експлуатує видавців журналу «Жизнь». Я вже більше року знав Поссе, і хоч вважав його за людину оригінальну, талановиту, одначе — не до такої міри, щоб він міг і вмів експлуатувати видавців. Знав я, що його взаємини з ними були товариські, він працював, як ломовик, і, одержуючи нікчемну винагороду, жив, з великою родиною, впроголодь. Коли я сказав про все це юнакам, вони стали говорити про невизначену політичну позицію Поссе між народни-

ками й марксистами, але — він сам розумів цю невизначеність і статті свої підписував псевдонімом Вільде. Охоронці моральності і правовір'я розсердилися на мене й пішли, заявивши, що вони підуть до всіх учасників вечора і умовлять їх відмовитись від виступів.

Потім виявилось, що «інцидент в його сутності» треба розглядати не як вихватку особисто проти Поссе, а «як один з актів боротьби двох напрямків політичної думки» — молоді марксиста вважали, що представникам їхньої школи недоречно виступати перед публікою з представниками народництва, яке «зношене і здихає». Вся ця премудрість була викладена в листі, докладному, як доповідь, і написаному такою мовою, що, читаючи листа, я почував себе іноземцем. Слідом за листом від людей мені невідомих я одержав записку П. Б. Струве, — він повідомляв мені, що відмовляється виступити на вечорі, а через кілька годин другою запискою повідомляв, що бере свою відмову назад. Але — на другий день відмовився М. І. Туган-Барановський, а Струве надіслав третю записку, на цей раз з рішучою відмовою, і як і в перших двох, без мотивації оної.

В. Г., посміюючись, вислухав моє оповідання про цю канитель і гумористично сумно сказав:

— От, — запросять читати, а вийдеш на естраду — схоплять, знімуть з тебе штани і — відшмагають!

Походжаючи по кімнаті, заклавши руки за спину, він говорив далі вдумливо й неголосно:

— Важкий час! Росте щось дивне, що розкладає людей. Настрій молоді я погано розумію, мені здається, що серед неї відроджується нігілізм, і з'явилися якісь кар'єристи-соціалісти. Занапащає Росію самодержавство, а сил, які могли б замінити його, — не видно!

Вперше я бачив Короленка настроєним так заклопотано і таким стомленим. Було дуже сумно.

До нього прийшли якісь земці з провінції, і я пішов. Через два-три дні він поїхав кудись відпочивати, і я не пам'ятаю, чи зустрівся з ним після цього побачення.

Зустрічі мої з ним були нечасті, я не бачив його безперервно, день у день, хоча б на протязі короткого часу.

Але кожна розмова з ним зміцнювала моє уявлення про В. Г. Короленка, як про великого гуманіста. Серед російських культурних людей я не зустрічав людини з такою невтомною жадобою «правди-справедливості», лю-

дини, яка так проникливо відчувала б необхідність втілення цієї правди в життя.

Після смерті Л. М. Толстого він писав мені:

«Толстой, як ніхто до нього, збільшив кількість думуючих і віруючих людей. Мені здається, ви помиляєтесь, твердячи, що це збільшено за рахунок діючих, або здатних до діла. Людська думка завжди дійова, тільки розбудить її, і прагнення її буде спрямоване до істини, справедливості».

Я певен, що культурна робота В. Г. розбудила правосвідомість, яка дрімала досі, у величезній кількості російських людей. Він віддавав себе ділу справедливості з тим винятковим, цільним напруженням, в якому почуття й розум, гармонійно поєднуючись, підносяться до глибокої релігійної пристрасті. Він мовби бачив і відчував справедливість, як усі кращі мрії наші, вона — марево, створене духом людини, марево, яке шукає, щоб втілитися у відчутні форми.

На шкоду талантові художника він віддав енергію свою безперервній, невтомній боротьбі проти стоголової потвори, відгодованої фантастичним російським життям.

Суворі форми революційної думки, революційного діла тривожили й мучили його серце, — серце людини, яка пристрасно любила красу-справедливість, шукала злиття їх у єдине ціле. Але він кріпко вірив у близький розквіт творчих сил країни й передчував, що чудо воскресіння народу з мертвих буде страшним чудом.

У 908 році він писав:

«Все, що роблять тепер, через кілька років відгукнеться вулканічним вибухом, страшні це будуть дні. Але він буде, якщо жива душа народу, а душа його жива».

У 87 році він закінчив своє оповідання «На затемненні» віршами М. Берга:

На святій Русі чути вже півнів,
Скоро буде день на святій Русі.

Все життя, важким шляхом героя, він ішов назустріч дню, і незліченне все, що зробив В. Г. Короленко для того, щоб прискорити світанок цього дня.

ПРО ШКОДУ ВІД ФІЛОСОФІЇ

...Я давно вже почував необхідність збагнути — як виник світ, в якому я живу, і яким чином я досягаю його? Це природне і — по суті — дуже скромне бажання непомітно виросло в мене в нездоланну потребу і, з усією енергією юності, я почав наполегливо обтяжувати знайомих «дитячими» запитаннями. Одні щиро не розуміли мене, пропонуючи книги Ляйєля і Леббока, інші, тяжко висміюючи, вважали, що я займаюсь «дурницями»; хтось дав «Історію філософії» Льюїса, ця книжка видавалась мені нудною, — я не став читати її.

Серед знайомих моїх з'явився дивного вигляду студент у зношеній шинелі, в короткій синій сорочці, яку йому доводилося часто обсмикувати ззаду, щоб приховати деякі вади в нижній частині костюма. Короткозорий, в окулярах, з маленькою, роздвоєною борідкою, він носив довге волосся «нігіліста»; на диво густе, рудуватого кольору, воно спускалося до пліч його прямими, жорсткими пасмами. В обличчі цієї людини було щось спільне з іконою Нерукотворного Спаса. Рухався він повільно, неохоче, немовби проти волі: на запитання, з якими зверталися до нього, відповідав коротко і чи то — похмуро, чи то — насмішковано. Я помітив, що він, як Сократ, говорить запитаннями. До нього ставились неприязно.

Я познайомився з ним, і, хоч він був старший од мене років на чотири, ми швидко, близько подружилися. Звали

його Микола Захарович Васильєв, за спеціальністю він був хімік.

Чудова людина, прекрасно освічена, він, як майже всі талановиті руські люди, був дивак: їв скибки житнього хліба, посипаючи їх густо хініном, гучно цмокав і запевняв мене, що хінін — дуже смачні ласощі. А головне — корисний: вгамовує шал «інстинкту роду». Він взагалі робив над собою якісь небезпечні експерименти: пив бромистий калій і зразу ж по тому кури́в опіум, від чого мало не вмер у судорогах; випив міцний розчин солі якогось металу і теж мало не загинув. Лікар, суворий старик, дослідивши рештки розчину, сказав:

— Кінь від цього здох би. Навіть, може, й пара копій! Вам ця штука теж так не минеться, будьте певні.

Цими експериментами Микола поїсував собі всі зуби, вони в нього позеленіли й викришились. Він кінчив усе тим, що — навмисне чи ненароком — отруївся в 901 році у Києві, будучи асистентом професора Коновалова і працюючи з індигоїдом.

У 89—90 роках це був міцний, здоровий чоловік, поди́вацькому забавний і веселий на самоті зо мною, дещо схидний в компанії.

Пригадую, ми взяли в земській управі якусь рахівничу роботу, вона давала нам карбованець на день. І от Микола, зігнувшись над столом, співає навмисно паскудним тенорком на мотив «Погляньте тут, погляньте там»:

Сто двадцять три
І двадцять два —
Сто сорок п'ять,
Сто сорок п'ять!

Співає десять хвилин, півгодини, ще співає — тенорочок його звучить дедалі паскудніше. Нарешті — прошу:

— Облиш!

Він дивиться на стінний годинник і — каже:

— У тебе дуже добра нервова система. Не кожен витримає спокійно такі муки протягом сорока семи хвилин. Я одному знайомому медикові «Алілію» співав, так він на тринадцятій хвилині чавунною попільніцею кинув у мене. А готувався він на психіатра.

Микола весь час читав німецькі філософські книжки й збирався писати твір на тему «Гегель і Сведенборг». Гегелеву «Феноменологію духу» сприймав він як щось

гумористичне; лежачи на дивані, що його ми називали «Кавказьким хребтом», він ляскав книжкою по животу своєму, дригав ногами і реготав мало не до сліз.

Коли я спитав його: з чого він сміється? — Микола з жалем відповів:

— Не можу, брат, не зумію пояснити тобі це, надто вже суемудра штука! Ти — не зрозумієш! Але, знаєш,— надзвичайно забавна історія!

Після настійних просьб моїх він довго, з захопленням, говорив мені про «містику розумного», я справді нічого не зрозумів і був дуже засмучений цим.

Про свої заняття філософією він говорив:

— Це, брат, так само цікаво, як насіння соняшника лузати і, приблизно, так само корисно!

Коли він приїхав з Москви на канікули, я, звичайно, звернувся до нього з «дитячими» запитаннями і цим дуже втішив його.

— Ага, знадобилась філософія? Чудово! Це я люблю. Сію духовну поживу я дам тобі в потрібній кількості.

Він запропонував прочитати для мене кілька лекцій.

— Це буде легше і, сподіваюсь, приємніше для тебе, ніж смоктати Льюїса!

За кілька день, пізно ввечері, я сидів у напіврозваленій альтанці занедбаного саду; яблуні й вишні позаростали в ньому лишаями, кущі малини, смородини, агрусу густо розрослись, закривши доріжки безліччю чіпких гілок, по доріжках бродив у сірому халаті, покашлюючи і бурмочучи, батько Миколи, чиновник духовної консисторії, який був у стані старечого недоумства.

З усіх боків височіли стіни якихось сараїв, сад розкинувся немовби на дні квадратної чорної ями, і чим ближче надходила ніч, тим глибшою ставала яма. Було душно, з двору чути було важкий запах помиїв, добре нагрітих за день гарячим сонцем червня.

— Будемо філософувати,— говорив Микола, прицмокуючи і смакуючи слова. Він сидів у кутку альтанки, спершись на стіл, вкопаний у землю. Вогник цигарки, спалахуючи, освітлював його чудне обличчя, відбивався в скельцях окулярів. У Миколи була пропасниця, він мерзлякувато кутався в стареньке пальто, човгав ногами по долівці, стіл сердито скрипів.

Я напружено слухав притишений голос товариша, він цікаво й зрозуміло виклав мені систему Демокріта, роз-

повів про теорію атомів, як вона прийнята наукою, потім раптом сказав: «Почекай!» — і довго мовчав, курячи цигарку за цигаркою.

Уже ніч настала, ніч без місяця й зірок, небо над садом було чорне, задуха ще збільшилась, в сусідньому домі психіатра Каченка зворушливо співала віолончель, з горища, крізь відчинене вікно, чути було старечий кашель.

— Ось що, брат,— заговорив Микола, глибоко затягуючись і ще дужче притишивши голос,— тобі слід ставитись до всіх цих штук з великою обережністю! Хтось,— забув, хто саме,— вельми розумно сказав, що переконання освічених людей такі ж консервативні, як і навички мислі неписьменної, марновірної маси народу. Це — еретична думка, але в ній криється сумна правда. І — висловлена вона ще делікатно, на мій погляд. Ти прийми цю думку і гарненько пам'ятай її.

Я добре пам'ятаю ці слова, мабуть, найкращої і подружньому найщирішої поради з усіх порад, будь-коли даних мені. Слова ці якось похитнули мене, відгукнулися в душі гулко і ще більше напружили мою увагу.

— Ти — людина, якою я бажаю тобі залишитися до кінця твоїх днів. Пам'ятай те, що вже відчуваєш: свобода мислі — єдина і найцінніша свобода, доступна людині. Її має тільки той, хто, нічого не приймаючи на віру, все досліджує, хто добре зрозумів безперервність розвитку життя, його безустанний рух, безконечну зміну явищ дійсності.

Він підвівся, обійшов круг стола й сів поруч мене.

— Все, що я сказав тобі,— цілком вміщається у трьох словах: живи своїм розумом. От. Я не хочу вбивати своїх поглядів у твій мозок; я взагалі нікого й нічого не можу вчити, крім математики, кінець кінцем. Я особливо не хочу саме тебе вчити, розумієш? Я — розповідаю. А робити когось іншого схожим на мене — це, брат, по-моєму, свинство. Я особливо не хочу, щоб ти думав отак як я, це зовсім не годиться для тебе, тому що, брат, я думаю погано.

Він кинув цигарку на землю, розтоптав її двома дуже сильними ударами ноги. Але зразу запалив нову цигарку і, нагріваючи на вогні сірника ніготь великого пальця, казав далі, посміхаючись невесело:

— От, наприклад, я думаю, що людство до кінця днів своїх описуватиме факти й створюватиме з цих описів більш або менш невдалі догадки про суть істини або ж, незважаючи на факти, творитиме фантазії. Остеронь цього — або над, під цим — бог. Але бог — це для мене неприйнятне. Може, він і існує, але — я його не хочу. Бачиш, — як недобре я думаю? Отож, брат! Є люди, які вважають ідеалізм і матеріалізм цілком рівноцінними оманами розуму. Вони — у становищі чортів, яким надокучило брудне пекло, але — не хочеться й нудної гармонії раю.

Він зітхнув, прислухався, як співає віолончель.

— Розумні люди кажуть, що ми знаємо тільки те, що думаємо з приводу баченого нами, але — не знаємо, чи те і чи так ми думаємо, як треба? А ти — і в це не вір. Шукай сам...

Я був глибоко схвилюваний його словами, я зрозумів у них стільки, скільки треба було зрозуміти для того, щоб відчутти біль душі Миколи. Узявши один одного за руки, ми з хвилину стояли мовчки. Хороша хвилинка. Мабуть, одна з найкращих хвилин щастя, що його довелося зазнати мені в житті, — це життя, досить різноманітне, могло б дати мені трохи більше таких хвилин. А втім — людина пожадлива. Це одне з її достоїнств, але — через непорозуміння, а вірніше, з лицемірства — його вважають за порок.

Ми вийшли на вулицю і спинились біля воріт, слухаючи далекий грім. По чорних хмарах пробігали спалахи блискавки, а на сході хмари вже горіли і плавилися в огні вранішньої зорі.

— Спасибі, Миколо!

— Пусте...

Я пішов.

— Слухай-но, — весело й чітко прозвучав голос Миколи, — у Москві живе нечаєвець Орлов, чудесний дідуган. То він каже: «Істина — це тільки мислення про неї». Ну, йди! До завтра...

Пройшовши кілька кроків, я оглянувся. Микола стояв, прихилившись до ліктарного стовпа, і дивився в небо, на схід. Сині струмінки диму знімались вгору над шапкою його волосся. Я пішов од нього в чудовому, ліричному настрої, — ось передо мною відкриваються «врата великих таємниць».

Але на другий день Микола розгорнув передо мною моторошну картину світу, як уявляв собі його Емпедокл. Цей дивний світ, мабуть викликав особливі симпатії лектора. Микола малював мені його з захопленням, дотепно, опукло і частіше, ніж звичайно, смачно цмокав.

Так само як і напередодні, був пізній вечір, а вдень пройшла злива. В саду було вогко, зітхав вітер, снували тіні, по небу пливли чорні клапті хмар, відкриваючи блакитні безодні і зірки, що нестримно бігли кудись.

Я бачив щось несказанно страшне: всередині величезної, бездонної чаші, перекинутої набік, мчать вуха, очі, долоні рук з розчепіреними пальцями, котяться голови без облич, ідуть людські ноги, одна від одної окремо, стрибає щось незграбне і волохате, схоже на ведмедя, ворухиться коріння дерев, наче величезні павуки, а віти й листя живуть окремо від них; літають різнобарвні крила, і німо дивляться на мене безокі морди величезних биків, а круглі очі їх злякано стрибають над ними; ось біжить окрилена нога верблюда, а слідом за нею нестримно мчить рогата голова сови,— вся видима мною середина чаші сповнена вихровим рухом окремих членів, частин, шматків, іноді з'єднаних один з одним іронічно по-творно.

У цьому хаосі похмурої роз'єднаності, в німому вихорі пошматованих тіл велично рухаються, у протиборстві одна з одною, Ненависть і Любов, нерозрізнено схожі одна на одну, від них ллється примарне, голубувате сяйво, нагадуючи про зимове небо в сонячний день, і освітлює все, що рухається, мертвенно однотонним світлом.

Я не слухав Миколу, захоплено споглядаючи видіння і немовби теж поволі обертаючись у цьому світі, пошматованому, ніби підірваному зсередини, світі, що падає, по спіралі, в бездонну прірву голубого, холодного сяйва. Я був такий пригнічений баченим, що, в заціпенінні, не міг одразу відповісти на запитання Миколи:

— Ти заснув? Не слухаєш?

— Більше не можу.

— Чому?

Я пояснив.

— У тебе, брат, надто розгнуздана уява,— сказав він, закурюючи цигарку.— Це не дуже похвально. Ну, що ж, ходім гуляти?

Пішли на Откос вулицею, вздовж якої виблискували калюжі, то з'являючись, то зникаючи. Тіні квапливо повзли по дахах будинків і по землі.

Микола казав, що ганчір'я на паперових фабриках треба білити хлористим натром,— це краще й дешевше. Потім розповідав про роботу якогось професора, що шукає, як здовжити деревне волокно.

А передо мною все плавали відірвані руки, печальні чийсь очі.

Через день Миколу викликали телеграмою до Москви, в університет, і він виїхав, порадивши мені не займатись філософією до його повороту.

Я залишився з тривожним хаосом у голові, із збентеженою душею, а через кілька днів відчув, що мозок мій плавиться і кипить, породжуючи дивні думки, фантастичні видіння і картини. Почуття нудьги, що висмоктує життя, охопило мене, і я став боятись божевілля. Але я був хоробрий, вирішив дійти до кінця страху, і, мабуть, саме це врятувало мене.

Моторошні ночі переживав я. Сидиш було на Откосі, дивлячись у каламутну далечінь заволзьких лук, у небо, обсипане золотим пилом зірок, і — раптом починаеш чекати, що от зараз, у нічній синяві небес, постане кругла чорна пляма, як отвір бездонного колодязя, а з неї висунеться вогняний палець і насвариться на мене.

Або: по небу, змітаючи й гасячи зірки, проповзе товста сіра змія в льодяній лусці і назавжди залишить за собою непроникну, кам'яну пітьму і тишу. Здавалось можливим, що всі зірки Млечної Путі зіллються у вогняну річку, і от — зараз вона рине на землю.

Зненацька на місці Волги роззявляла сіру пащу бездонна щілина, і в неї звідусіль збігалися, граючись, потоки дітей, котилися безконечні лави солдатів з оркестрами музики попереду; хресним ходом текли юрби народу з безліччю священників, корогов, ікон, їхали незчисленні валки, йшли мільйони мужиків, з ціпками в руках, з клунками за спиною, всі на один штиб; туди ж таки, в цю щілину, всмоктувались хмари, втягалось небо, колесом котився щербатий місяць і вихором сипалися зірки, наче мідні сніжинки.

Я ждав, що широка площа лугів почне скручуватися в сувій, як аркуш паперу, цей сувій покотиться через річку, всмокче воду, потім високий берег ріки теж

скрутиться, як березовий луб або шматок шкіри на вогні, і коли все видиме перетвориться на чорний сувій,— чиясь сніжнобіла рука візьме його й понесе. А я залишусь сам, повиснувши нерухомо у мертвій тиші.

Із гори, на якій я сидів, могли вийти великі чорні люди з мідними головами. Ось вони, тісною юрбою, ідуть у повітрі й сповнюють світ оглушливим дзвоном, від нього падають, наче зрізані незримою пилюкою, дерева, дзвіниці, розвалюються будинки, і от — усе на землі обернулось у стовп зеленкувато-горящого пилю, лишалась тільки кругла, рівна пустиня і посередині я, один на чотири вічності. Саме — на чотири, я бачив ці вічності, величезні темносірі круги туману або диму, вони повільно обертаються в непроглядній пільмі, майже не відрізняючись від неї своїм примарним кольором.

Бачив я бога,— це Саваоф, зовсім такий, яким його малюють на іконах і картинах: благообразний, сивобородий, з байдужими очима. Самітно сидячи на великому, важкому престолі, він шие золотою голкою і голубою ниткою неймовірно довгу білу сорочку, вона спускається до землі прозорою хмарою. Навколо бога — пустота, і в неї неможливо дивитися без жаху, бо вона безперервно і безмежно шириться, поглиблюється.

За рікою, на темній площині, виростає, майже до неба, людське вухо, звичайне вухо, з грубим волоссям у раковині, виростає і — слухає все, що думаю я.

Довгим, дворучним мечем середньовічного ката, гнучким, як бич, я убивав силу-силенну людей, вони йшли до мене справа і зліва, чоловіки й жінки, всі — голі, йшли мовчки, похиливши голови, покірно витягаючи шиї. Позад мене стояла невідома істота, і це її волею я убивав, а вона дихала в мозок мені холодними голками.

До мене підходила гола жінка на пташиних лапах замість стоп ніг, з її грудей виходило золоте проміння, ось вона вилягла на голову мені пригорщі пекучої олії, і, спалахнувши, наче жмут вати, я зникав.

Нічний сторож Ібрагім Губайдуллін кілька разів піднімав мене на верхній алеї Откосу і відводив додому, ласкаво умовляючи:

— Навіщо гуляйш хворий? Хворий — лежати вдома треба...

Іноді, змучений маячними видіннями, я біг до річки й купався,— це трохи допомагало мені.

А вдома мене чекали дві миші, приручені мною. Вони жили за дерев'яною обшивкою стіни; в ній, на рівні стола, вони прогризли щілину і вилазили просто на стіл, коли я починав стукати тарілками з вечерею, яку залишила мені квартирна хазяйка.

І от я бачив: забавні тварини обертались на маленьких, сірих чортенят і, сидючи на коробці з тютюном, дригали волохатими ніжками, поважно розглядаючи мене, тимчасом нудний голос, невідомо чий, шепотів, нагадуючи тихий шум дощу:

— Спільна мета всіх чортів — допомагати людям в шуканні нещастя.

— Це — брехня! — кричав я, озлоблюючись. — Ніхто не шукає нещастя...

Тоді з'являвся Ніхто. Я чув, як він брязкає клямкою хвіртки, відчиняє двері на ганку, в передпокої, і — ось він у мене в кімнаті. Він — круглий, як мильна бульбашка, без рук, замість обличчя в нього — циферблат годинника, а стрілки — з моркви; до неї у мене з дитинства ідіосинкразія. Я знаю, що це чоловік тієї жінщини, яку я кохаю, він тільки переодягся, щоб я не пізнав його. Ось він обертається на реальну людину, товстеньку, з русою бородою, з лагідним поглядом добрих очей; усміхаючись, він каже мені все те, лихе й неприємне, що я думав про його дружину і що нікому, крім мене, не може бути відоме.

— Геть! — кричу я на нього.

Тоді за моєю спиною чути стук у стіну, — це стукає квартирна хазяйка, мила й розумна Феліцата Тихомирова. Її стук повертає мене в реальний світ, я обливаю голову холодною водою і через вікно, щоб не грюкати дверима, не турбувати тих, що сплять, вилажу в сад, — там сиджу до ранку.

Вранці, за чаем, хазяйка каже:

— А ви знову кричали вночі...

Мені невимовно соромно, я зневажаю себе.

...В той час я працював за діловода в присяжного повіреного А. І. Ланіна, чудової людини, йому я багато чим зобов'язаний. Одного разу, коли я прийшов до нього, він зустрів мене, шалено розмахуючи якимись паперами, і кричав:

— Ви з'їли з'їли? Що це ви, батечку, написали в апеляційній скарзі? Звольте негайно переписати, — сьо-

годні минає строк подачі. Дивна річ! Якщо це — жарт, то — поганий, я вам скажу!

Я взяв з його рук скаргу і прочитав у тексті її чітко написаний чотиривірш:

Ніч без упину мчиться...
Мука моя — без міри!
О, коли б міг я молитися!
О, коли б знав щастя віри!

Для мене ці вірші були такою ж несподіванкою, як і для патрона, я дивився на них і майже не вірив, що це написав я.

Увечері, за роботою, А. І. підійшов до мене, кажучи:

— Ви пробачте, я нагримав на вас! Але, знаєте,— такий випадок... Що з вами? Останнім часом ви змарніли й схудли жахливо...

— Безсоння,— сказав я.

— Треба полікуватись.

Так, треба було щось робити. Цих примар і нічних розмов з різними особами, що невідомо як з'являлися передо мною і невловимо зникали, як тільки усвідомлення дійсності поверталось до мене, цього надто цікавого життя, що межувало з божевіллям, необхідно було позбутись. Я дійшов уже до такого стану, що навіть і вдень, при світлі сонця, напружено чекав чудесних подій.

Напевно, я не дуже здивувався б, якби перший-ліпший будинок міста раптом перестрибнув через мене. Ніщо, на мою думку, не заважало коневі візника, ставши на задні ноги, проголосити глибоким басом:

«Анафема!»

Або — от на лавці бульвару, коло кремлівського муру, сидить жінка в солом'яному капелюшку і жовтих рукавичках. Якщо я підійду до неї і скажу: «Бога немає!» — вона здивовано, ображено скрикне: «Як? А — я?», враз обернеться крилатим створінням і полине; слідом за тим по всій землі негайно виростуть товсті дерева без листя, з їх гілок і стовбурів капатиме масний, синій слиз, а мене, як карного злочинця, присудять бути двадцять три роки жабою і щоб я весь час, день і ніч, дзвонив у великий, гучний дзвін Вознесенської церкви.

Через те, що мені дуже, нестерпно хочеться сказати дамі, що бога — немає, але я добре бачу, які будуть на-

слідки моєї щирості,— я чимдуж, стороною, майже бігцем, тікаю.

Все — можливо. І можливо, що нічого немає, тому мені треба торкатися рукою парканів, стін, дерев. Це трохи заспокоює. Особливо — якщо довго бити кулаком по твердому, переконуюєшся, що воно існує.

Земля — дуже лукава; йдеш по ній так само впевнено, як усі люди, але раптом її твердість зникає під ногами, земля стає такою ж проникливою, як повітря, залишаючись темною,— і душа стрімголов падає в цю пітьму безконечно довгий час, він тягнеться секунди.

Небо — теж ненадійне; воно може щохвилини змінити форму купола на форму піраміди вершиною вниз, вістря вершини упреться в череп мій, і я змушений буду нерухомо стояти на одній точці аж поки залізні зорі, якими скріплене небо, не переіржавіють, тоді воно розсиплеться рудим порохом і поховає мене.

Все можливо. Тільки жити неможливо у світі таких можливостей.

Душа моя тяжко боліла. І коли б, два роки тому, я не переконався на власному досвіді, яка принизлива дурість самовбивства, я напевно вжив би цього засобу лікування хворої душі.

...Маленький, чорний, горбатий психіатр, чоловік самотній, розумний і скептик, години зо дві розпитував, як я живу, потім, ляснувши мене по коліну дивно білою рукою, сказав:

— Вам, друже мій, насамперед треба закинути під три чорти книжки і взагалі всі оті дурниці, якими ви живете! По комплекції вашій ви людина здорова, і — сором вам отак розпускати себе. Вам потрібна фізична праця. А з жінками — як? Ну! це теж не годиться! Покиньте здержливість іншим, а собі заведіть молодичку та ще й таку, щоб охоча була до любовної гри,— це буде корисно!

Він дав мені ще кілька порад, однаково неприємних і неприйнятних для мене, виписав два рецепти, потім сказав кілька фраз, дуже пам'ятних для мене:

— Я дещо чув про вас, і — прошу пробачити, якщо це буде вам не до вподоби! — ви, здається мені, людина, тақ би мовити, первісна. А в первісних людей фантазія завжди переважає над логічним мисленням. Все, що ви читали, бачили,— збудило у вас тільки фантазію, а вона — зовсім непримиренна з дійсністю, яка, хоч теж

фантастична, але — на свій лад. Потім: один розумник давніх часів сказав: «Хто охоче суперечить, той не здатен навчитись нічого путнього». Сказано — добре! Спочатку— вивчити, потім — суперечити, так треба!

Проводжаючи мене, він повторив з усмішкою веселого чорта:

— А — молодичка дуже корисна для вас!

Через кілька днів я пішов з Нижнього в Сімбірську колонію толстовців і, прийшовши туди, узнав від селян історію зруйнування її.

СТОРОЖ

Я — нічний сторож станції Добринка; від шести годин вечора до шести годин ранку ходжу з кийком у руці круг пакгаузів; зі степу тисячею пащ дме вітер, мчать хмари снігу, в його сірій масі поволі пливуть туди й сюди локомотиви, тяжко зітхаючи, волочачи за собою чорні ланки вагонів, ніби хтось спроквола облутує землю нескінченим ланцюгом і тягне його крізь небо, роздрібнене в холодний, білий пил. Виск заліза, брязкіт зчеплень, дивний скрип, тихий зойк носить ся разом із снігом.

Біля крайнього пакгаузу, в каламутних вихорах снігу пораяються дві чорні постаті — це прийшли козаки красти борошно. Побачивши мене, вони відскакують набік, ховаються за кучугуру, і потім, крізь виття і шурхіт віхоли, я чую по-жебрацькому жалібні слова прохання, обіцянки дати полтиника, лайку:

— Покиньте це, хлопці,— кажуть я.

Мені ліньки слухати їх, не хочеться балакати з ними, я знаю, що вони — не бідняки, крадуть не з нужди, а на продаж, для пиятики, для жінщин.

Часом вони підсилають вродливу жовнірку Льоску Графову; розстебнувши кожушанку й кофтину, вона показує сторожам перса; пружні, мов хрящ, вони стоять у неї горизонтально.

— Гляньте-но — як гармати,— дробиться і хвастається вона.— Ну, хочете за мішок пшеничної другого сорту? Ну,— третього?

З нею діловито торгується молодий релігійний тамбовський хлопець Байков і усманський татарин, кульгавий Ібрагім.

Вона стоїть перед ними, відкривши перса, сніг тане на шкірі в неї; струснувши плечима, як та циганка, вона лається:

— Кацапи, ну, швидше! Анциболоти, чи ви де знайдете таку сласть, як у мене, стерво собаче!

Вона зневажає руських мужчин. Голос у неї грудний, сильний, гарне лице осяяне очима кішки. Ібрагім веде її під накриття пакгаузу, а її товариші, кинувши на санчата мішок чи лантух,— ідуть собі геть.

Мені огидна безсоромність цієї жінки і до туги жаль її прекрасного, сильного тіла. Ібрагім називав Льоску собакою і плювався, згадуючи її пестоші, а Байков тихо й замислено говорить:

— Таких убивати треба б...

У свята, чепурно прибрана, в рипучих козлових черевиках, в яскравочервоній хустині на густому каштанового кольору волоссі, вона, приходячи до міста, обслуговує тілом своїм «інтелігенцію», ставлячись до всіх покупців однаково зухвало й презирливо.

Інколи вона в'язла до мене, я її проганяв з моєї дільниці, але одної теплої, ясної ночі, сидячи на приступках пакгаузу, я задрімав і, розплющивши очі, побачив перед собою Льоску; вона стояла, засунувши руки в кишені кожушанки, насупивши брови, ставну фігуру її уважно освітлював місяць.

— Не бійся,— не красти прийшла — гуляю.

По зорях — було вже геть за північ.

— Пізенько гуляєш.

— Баба — ночами живе,— одказала Льоска, сідаючи біля мене.— Чого ж це ти спиш? Чи тобі за сон гроші платять?

Витягла з кишені жменю насіння і, лузаючи, спитала:

— Ти буцім грамотій? То скажи, де той Оболак-город?

— Не знаю.

— Мати божа новоявилась там, ручками вгору малюють, а младенець Христос — у пелені в неї...

— Абалацьк...

— Де він?

— На Уралі десь чи в Сибіру.

Облизавши губи, вона сказала:

— Піти б туди, чи що? Не близький світ. А таки, ма-
буть, треба йти.

— Чого?

— На прощу, грішна тяжко. Все через вас, бахурів.
Покурити є?

Закуривши — попередила:

— Козакам — не кажи, гляди, що курю, в нас не
люблять, коли баба димить.

Дуже красиве було її строге обличчя, нарум'янене
зимовим повітрям, яскраво блищали темні зіниці в опа-
лових овалах білків.

Золота смужка сяйнула в небі — жінка перехрести-
лась, кажучи:

— Упокой, господи, душу! Отак і моя душа впаде.
Тобі коли скучніше, — в ясні ночі, чи в темні? Мені — в
ясні.

Заплювала вогник недокурка цигарки, кинула його і,
позіхнувши, запропонувала:

— Давай — побалуємось?

А коли я відмовився — додала байдуже:

— Зо мною добре, всі хвалять...

Я сказав кілька слів про її бридку безсоромність —
приятно й лагідно сказав. Не дивлячись на мене, вона
відповіла спокійним, рівним голосом:

— Це — з нудьги я втратила сором. Нудно, людино...

Дивно мені було чути з уст її слово «людина» — воно
прозвучало незвично, незнайомо. А жінка, закинувши го-
лову, дивлячись у небо, говорила поволі:

— Я не винувата; кажуть люди: гріх то гріх, а цінять
жінку з ніг. Не винувата я в цьому...

Посидівши мовчки ще хвилину, вона встала, оглянуп-
лась.

— Піду до начальника...

І неквапливо пішла по нитках колій, по рейках, ви-
сріблених місяцем, а я лишився, пригнічений словами:
«Нудно, людино...»

Мені в той час була незрозуміла «нудьга» людей, що
їх життя народжується й проходить на широких площинах,
в пустоті, яскраво осяюваній то сонцем, то місяцем, на
рівнинах, де людина ясно бачить свою нікчемність, де
майже нема нічого, що зміцнювало б волю до життя.

Круг мене мелькали люди, для яких усе, чим я жив,
було чуже, кожен з них відкидав своє віддзеркалення в

душу мені, і в безугавній зміні цих віддзеркалень я відчував себе приреченим на муку розуміти незрозуміле.

Ось передо мною буйно кружляє Африкан Петровський, начальник станції, широкогрудий, довгорукий богатир, у нього балухаті — рачачі — темні очі, чорне бородище, сам, як звір, обріс шерстю, а говорить — чужим голосом, тенором, і коли сердиться, то свистить носом, широко роздимаючи калмицькі ніздрі. Він — злодій, примушує вагарів лазити в вагони з вантажем портів Каспійського моря, вагарі тягнуть йому шовк, ласощі, він продає крадене і вряждає ночами на квартирі в себе «чернече життя». Він жорстокий, б'є по ушах і по зубах станційних сторожів, кажуть — до смерті забив свою жінку.

Поза службою він убирається в ясночервону шовкову сорочку, оксамитні шаровари, в татарські зелені сап'янці, носить лілову, гаптовану золотом тубетейку на чорній шапці кучерявого волосся; такий — він схожий на трактирного співака, одягненого в «боярський костюм».

До нього приходять помічник справника Маслов, лисий, круглий, голений, як той ксьондз, з носом хижого птаха й лисячими очима розпусної жінки; це дуже злий, хитрий, брехливий чоловік, у місті його продражнили — Актриса; заходить миловар Тихон Степахін, рудий, благообразний дядько, важкий, як віл, напівсонний, у нього на заводі робітники отруюються чимсь і гниють живцем; його кілька разів судили й штрафували за каліцтва робітників; приходять одноокій дякон Ворошилов, п'яничка, замурзаний, засмальцьований чоловічок, прегарний гітарист і гармоніст, рябе, вилицювате обличчя його в сірій щетині, товстій, як їжаків голки; у дякона маленькі випещені жіночі руки й гарне яскравосине око; дякона так і звуть — Крадене Око.

Приходять жвавй дівки з села та козачки із станиці, часом із ними — Льоска. В невеличкій кімнаті, тісно заставленій диванами, сідають до важкого круглого стола, заваленого копченою птицею, окостами, силою-силенною всякого соління, квашеними яблуками й кавунами, кислою качанною капустою, — посеред усієї цієї благостині блищить четверть горілки; Петровський і друзі його майже мовчки, довго жують, плямкають, дудлять горілку із срібної «братської» стопки, — в неї влазить чверть пляшки.

Понаїдалися. Степахін ригає, як башкир, хреститься;

диякон, ніжно всміхаючись, настроює гітару; переходять у велику кімнату, де нема меблів, опріч півдужини стільців, і починають співати.

Співають — чудово. Петровський — тенором, Степахін — густючим, м'яким басом, у диякона — гарний баритон, Маслов уміло втворює хазяїнові. У жінок теж хороші голоси, особливо вирізняється чистотою звука контральто козачки Кубасової, в Льоски голос крикливий, — диякон часто свариться на неї пальцем. Співають благоговійно, як співали б у храмі, і всі строго дивляться одне на одного, тільки Степахін, широко розкарячивши ноги, опустив очі, і обличчя в нього здивоване, ніби він сам не йме віри, що то з його горла безконечно лється оксамитний струмінь звука. Пісні до болю сумні, іноді врочисто співається щось церковне, найчастіше «Покаяніє».

Білки рачачих очей Петровського набігли кров'ю, він виструнчується всім тілом, як солдат у строю, і горлає:

— Дияконе — до танцю! Тихоне — шквар! Гуляй, душа!

— Почали! — озивається диякон, змахуючи гітарою, і хитромудрим перебором струн, із вправністю фокусника починає грати тропака, а Степахін — іде в танець. Дерев'яне обличчя милова осяяне мрійливою посмішкою, огрядне тіло його сповнене гнучкої звіриної грації, він плаває по кімнаті легко, як сом у вирі, увесь у красивих, ритмічних корчах і, безшумно виробляючи ногами химерні викрутаси, дивиться на всіх поглядом щасливої людини. Танцює він напрочуд гарно, і хоч козачка Кубасова, підвискуючи, знадливо й ловко ходить круг нього, Степахін затьмарює її невимовною красою ритмічних рухів могутнього тіла, — його танець п'янить усіх.

Африкан Петровський аж озвірів од радощів, горлає, свистить, крутить головешкою, витрушуючи з очей слюзи, диякон, переставши грати, обіймає Степахіна, цілує й, задихаючись, бурмоче:

— Тихоне! Богослужебно... Голубе! Все... все проститься!..

А Маслов кружляє біля них і гукає:

— Тихон! Цар! Талант! Душогуб!

Ці люди випили дві четверті горілки, та тільки тепер вони хмеліють, і мені здається, що це — сп'яніння від радощів, від взаємних ласк і похвал. Жінки теж похме-

ліли, очі їм жагуче горять, на щоках палкий рум'янець, вони обмахуються хусточками і збуджені, як застояні коні, яких вивели з темної стайні на широкий двір, на світло й тепло весняного дня. Льоска, напіврозтуливши рота, дихає важко, дивиться на Степахіна сердито, вологими очима і, погойдуючись на стільці, човгає по підлозі підошвами черевиків.

За вікнами свище й віє вітер, у комині гуде, білі крила шурхають у шибки — Степахін, обтираючи строкатою хусткою спітніле обличчя, говорить тихо й винувато:

— Через тії танці від хороших людей мені поваги ніякої нема...

Петровський люто обкладає хороших людей багатослівною закрутистою матірщиною. Жінки фальшиво верещать, бажаючи показати, що їм стидно, а сполучення сороміцьких слів переможно виявляють чарівливу гнучкість російської мови.

Знову грає диякон, а Петровський танцює, буйно, молодецьки, з тріском, з грюком і гуком, немовби рвучи й ламаючи якісь невидимі перешкоди; танцює Льоска; мов навіжений, незграбно стрибає Маслов. Тупіт, свист, вереск, безперервне мелькання барвистих спідниць, і відбиваючи закаблуками дрібушки, Петровський, люто, мстиво горлає:

— Ге-е-ех! Пропадаю-у!

Чути, як він скрегоче зубами. В цих несамовитих веселощах немає сміху, немає легкої окриленої радості, що підіймає людину над землею, це — майже релігійний захват; він нагадує радіння хлестів, танці дервішів у Закавказзі. В цьому вихорі тіл — неймовірна силища, і безвихідне борсання її видається мені близьким до відчаю. Всі ці люди — талановиті, кожне по своєму, страх талановиті; вони п'янять одне одного несамовитою любов'ю до пісні, до танцю, до жіночого тіла, до звияжної краси звука й руху; все, що вони роблять, схоже на богослужіння дикунів.

Петровський знімає мене з сторожування для участі в «чернечому житті», бо я багато знаю гарних пісень, незгірше вмію «проказувати» їх і можу, не п'яніючи, дудлити силу-силенну нелюбої мені горілки.

— Пешков, — шквар! — горлає він. Він горлає, навіть коли обіймає жінок, реве звірюкою, це його потреба.

Стаю до стіни й «шкварю». Навмисне вибираючи жалібні й красиві, я «проказую» пісні, намагаючись розкрити красу слова й почуття, сховану в них. І підкорюся силі їх безпросвітної журби, близької моїй душі, вороже заперечуваної розумом.

— Господи! — волає диякон, хапаючись за голову; його маленькі тендітні долоні зовсім тонуть у патлах сивуватого волосся. Степахін дивиться на мене вражено і, здається, заздрісно, лице йому сіпається неприємно. Петровський так зціпив зуби, що вилиці його повипиналися жовнами. А Маслов, посадовивши Кубасову собі на коліна, забув за неї й дивиться в підлогу, як хворий пес.

Не розумію, чого мені треба від цих людей, але іноді думалося, що коли наситити їх піснями до повноти душ,— тоді вони якось переміняться, виявлять себе зрозумілішими мені. Ось вони захоплено обіймають, цілують мене, диякон плаче.

— Розбійник,— каже мені Маслов, глядячи руку мою, Степахін мовчки цілує мене.

— Пий, все одно пропадеш! — реве Петровський, а Льоска, махаючи руками, каже:

— Закохалась я в нього, при всіх кажу — закохалась, аж жижки трясуться...

А за хвилину вони ненаситно вимагають іще чогось.

Знаю я, що вони люди безпутні, але — вони релігійно поклоняються красі, служать їй до самозабуття, впираються отрутою її і ладні вбити себе заради неї.

З цієї суперечності постає хмара каламутної туги й душить мене, а в них несамовитість захвату доходить до найвищої точки своєї, але — всі пісні вже переспівано, всі танці перетанцьовано.

— Роздягай баб! — горлає Петровський.

Роздягав завжди Степахін, він робив це не поспішаючи, акуратно розв'язуючи шнурочки, розстібаючи гапlickи й діловито складаючи в куток кофти, спідниці, сорочки.

Розглядали прекрасне тіло Льоски, обережно торкали її визивні перса, струнки ноги, чудовий живіт, ходили кругом жінок, зачудовано охаючи, і хвалили їхнє тіло з таким самим захватом, як пісню, танець. Далі знову йшли до столу в маленьку кімнату, їли, пили, і — починалось невимовне, кошмарне.

Тваринна сила цих людей не дивувала мене,— бугаї й жеребці сильніші. Але моторошно було спостерігати щось вороже в їх ставленні до жінок, красою яких вони — тільки-но — майже побожно захоплювались. У їхній хтивості я відчував домішку витонченої помсти, і здавалося, що ця помста виникає з розпуки, з неспромоги спустошити себе, визволити від чогось, що гнітило й спотворювало їх.

Пам'ятаю крик Степахіна, яким він приголомшив мене: він побачив відбиття своє в дзеркалі, його червоний вид побурів, посинів, очі несамовито вирячилися, він замимрив:

— Братці,— ось дивіться,— господи!

І — заревів:

— У мене — не людська пика — дивіться! Не людська ж,— братці!

Схопив пляшку й шпурнув у дзеркало.

— Ось тобі, дияволове рило, на!

Він був не п'яний, хоч і добре випив,— коли дякон став заспокоювати його, він до ладу говорив:

— Відчепись, отче... Я знаю ж,— нелюдським життям живу. Хіба я людина? У мене замість душі чорт медведячий, ну, відчепись! Нічого не вдієш з цим...

В кожному з них жило, ворушилося щось темне, страшне. Жінки верещали від болю їх укусів та щипків, але сприймали жорстокість як необхідне, навіть як приємне, а Льоска навмисне піддразнювала Петровського задрливими вигуками:

— Ану, ще! Ану, вщипни, ну?

Її котячі зіниці ширшали, і в ці хвилини було в ній щось схоже на мученицю з картинки. Я боявся, що Петровський уб'є її.

Якось, на світанку, йдучи з нею від начальника, я спитав: навіщо вона дозволяє мучити себе, глумитися над собою?

— Та він же сам себе мучить. Вони всі так. Дякон ось кусається, а сам плаче.

— А чого?

— Дякон — від старості, сил нема. А інші — Африкан зі Степахіним — тобі не збагнути, чого. А я й знаю, та сказати не вмію. Знаю я — багато, а говорити не можу, поки слова зберу — думки розбіжаться, а як думки дома — нема слів.

Вона, мабуть, і справді щось розуміла в цьому буйстві сил,— пам'ятаю, весняної ночі вона гірко плакала, промовляючи:

— Жалко мені тебе, пропадеш, як птиця на пожарі, в диму. Пішов би краще куди-інде. Ох, усіх жалко мені...

І ніжними словами матері, з безстрашною мудрістю людини, яка зазирнула глибоко в п'ятому душі й печально злякалась п'ятими, вона довго розповідала мені страшне й сороміцьке.

Тепер мені здається, що передо мною розгорталася тяжка драма боротьби двох начал — тваринного й людського: людина намагається зразу й назавжди задовольнити в собі тварину, звільнитись від її ненаситних вимог, а тварина, розростаючися в ній, все більше поневолює її.

А в той час ці розгульні свята плоті виклика́ли в мені огиду й тугу, змішані з жалощами до людей, особливо жаль було жінок. Але, знемагаючи від туги, я не хотів відмовитись від участі в шаленствах «чернечого життя»,— кажучи високим стилем, я був тоді охоплений «фанатизмом знання», мене полонив і вів за собою «фанатик знання — Сатана».

«Все треба знати, все треба зрозуміти»,— суворо, крізь зуби, говорив мені М. А. Ромась, посмоктуючи люльку, димно плював і стежив, як голубі пасма диму плутаються в сірому волоссі його бороди.

«Не подоба жити без виправдання, це означало б — живете безглуздо. Так що — звикайте зазирати в усі шпари та ями, може, там, десь, і запхано потрібну вам істину. Живіть безбоязно, не тікаючи від неприємного й страшного,— неприємно й страшно, бо незрозуміло. Он що!»

І я зазиравав усюди, не шкодуючи себе, і так пізнав багато, чого мені особисто краще б не знати, але про що розповісти людям — необхідно, бо це — їх життя, трудна, нечиста драма боротьби тварини в людині, яка рветься до перемоги над стихією в собі й поза собою.

Якщо в світі існує щось воістину священне й велике, то це тільки безперервно ростуча людина,— цінна навіть годі, коли вона ненависна мені.

А втім — пильно вникнувши в гру життя, я розучився ненавидіти, і не тому, що це трудно,— ненависть дуже легко дається,— а тому, що це марно й навіть принизливо, бо — зрештою ненавидиш щось своє власне.

Так, філософія — особливо ж моральна — нудна справа, та коли душа намуляна життям до крові й гірко плаче від невичерпної любові до «пречудової дрібниці» — людини, мимохіть починаєш філософувати, бо — хочеться втішити себе.

Проживши на станції Добринка три чи чотири місяці, я відчув, що далі — не можу, бо, крім несамовитих радень у Петровського, мене почала деспотично гнобити куховарка його, Марем'яна, жінка сорока шести років і на зріст два аршини десять вершків; зважена в багажній на вазі «Фербенкс», вона показала шість пудів тринадцять фунтів. На її мідному, місяцеподібному обличчі сердито блимали круглі, зеленкуваті очиці, нагадуючи окис міді, під лівим сиділа бородавка, воно завжди підозріливо хмурилося. Була вона письменна, з насолодою читала житія великомучеників і всією силою широченного серця свого ненавиділа імператорів Діоклетіана та Деція.

— Наскочили б вони на мене, я б їм усі баньки повідирала!

Проте лютість, звернена в далеке минуле, не заважала їй по-рабському трепетати перед Актрисою — Масловим. Під час п'яних вечерь вона usługувала йому особливо благоговійно, заглядаючи в його брехливі очі поглядом щасливої собаки. Іноді він, прикидаючись п'яним, лягав долі, бив себе в груди й стогнав:

— Недобре мені, недобре-е...

Вона злякано хапала його на руки і, як дитину, несла кудись у кухню до себе.

Його звали — Мартин, але вона часто, мабуть, із страху перед ним, плутала його ім'я з ім'ям хазяїна й називала:

— Мартикан.

Тоді він, зриваючися з підлоги, противно верещав:

— Що-о? Як?

Притиснувши руки до живота, Марем'яна кланялась йому в пояс і просила хрипким од переляку голосом:

— Прости, Христа ради...

Він ще більше лякав її свистячим, тонким верещанням, — тоді здоровенна баба мовчки, винувато кліпала очима, з них вискакували мутнозелені сльозинки. Всі реготали, а Маслов, буцаючи її головою в живіт, лагідно говорив:

— Ну,— йди, опудало! Йди, нянько...

І, коли вона обережно виходила, розповідав, не без гордості:

— Буйвол, а серце — незвичайної ніжності...

На початку нашого знайомства Марем'яна й до мене ставилась добродушно й лагідно, як мати, але одного разу я сказав їй щось несхвальне про її рабську покору Актрисі. Вона аж відсахнулась від мене, мовби я її окропом ошпарив. Зелені кульки її очей набігли кров'ю, побуріли, важко присівши на осліні, задихаючися в лютому обуренні, гойдаючися всім тілом, вона бурмотіла:

— Мо-молокососе,— та ти що це? Це — про нього, ти? Отаким-о словом? Та я тебе... та він тебе... тебе треба на млині змолоти! Ти — з глузду з'їхав чи що? Він — усім святим святий, а ти... ти — хто?

І крикнула, несподівано густо:

— Отруїти тебе, вовча твоя душа! Геть!

Я був ошелешений цим вибухом несамовитої люті і, хоч був юний, відчув, що грубо зачепив щось воістину священне або щось наболіле. Але — як я міг здогадатися, що ця маса жиру й м'яса, розміщена на величезних кістках, носить у собі щось недоторканне й таке дороге для неї? Так учило мене життя розуміти рівноцінність людей, поважати те, що таємно в них живе, вчило обережніше, дбайливіше ставитись до них.

Після цього Марем'яна, люто зненавидівши мене, зіпхнула на мої плечі силу-силенну обов'язків по хазяйству начальника станції. Змінюючися з чергування, після безсонної ночі, я мусив колоти й носити дрова на кухню і в кімнати, чистити мідний посуд, топити печі, порати коня Петровського й робити ще чимало чого, що забиравало майже половину мого дня, не лишаючи часу для книг і для сну. Куховарка безцеремонно нахвалялася:

— Затираню до того, що на Кавказ утечеш!

«Кавказ вимагає звички»,— згадав я вислів Барінова, написав до начальства в Борисоглебськ прохання, в якому — віршами — змалював Марем'янине тиранство. Прохання мало успіх: незабаром мене перевели на вантажну станцію Борисоглебська, доручивши мені стерегти й латати брезенти та мішки.

Там я познайомився з чималою групою інтелігентів. Майже всі вони були «неблагодійні», скуштували тюрми й заслання, вони багато читали, знали іноземні мови, все

це — виключені студенти, семінаристи, статистики, офіцер флоту, двоє офіцерів армії.

Цю групу — чоловік шістдесят — зібрав у містах Волги такий собі М. Є. Ададуров, ділок, що запропонував правлінню Грязе-Царицинської залізниці викоренити силами таких людей нечуване розкрадання вантажів. Вони щиро заходилися коло цієї справи, викривали шахрайства начальників станцій, вагарів, кондукторів, робітників і один перед одним вихвалялися вдалим виловлюванням злодіїв. Мені здавалося, що всі вони могли б і мусили робити щось інше, відповідніше їх гідності, здібностям, минулому, — я тоді ще неясно розумів, що в Росії заборонено «сіять розумнее, добрее, вічне».

Я йшов посередині між первісними людьми міста й «культуртрегерами» своєрідного типу, і мені було добре видно непримиренну відмінність цих груп.

Все місто, звичайно, знало, що «ададурівці» — «політики, з тих, яких вішають», і, пильно стежачи за роботою цих людей, ненавиділо, боялось їх. Страшно було підмічати люти, боягузливо-мстиві погляди обивателів; вони ненавиділи «ададурівців» і за страх, як особистих ворогів своїх, і за совість, як ворогів «віри й царя».

Мій знайомий токарь Павло Крюков, сидючи зі мною в шинку за пляшкою пива, голосно міркував:

— Як можна допускати до діла таких людей? Їх треба гнати на безлюдні острови, в Робінзони їх віддати! А — щонайкраще — перевішати! Два роки тому вішали їх у Пітері.

Крюков був чоловік вельми начитаний, захоплювався географією й віршами Жуковського, мав штук двадцять хороших книжок і серед них «Процес 1-го березня». Таємниче даючи мені цю книгу, він сказав:

— Ось почитай — які вони! Бережись, гляди, — ні за що погублять.

Так міркував не один він, розуміється.

Я познайомився з літератором Старостіним-Маненковим — він служив у канцелярії вантажного відділу Грязе-Царицинської залізниці.

Середній на зріст, повний, Старостін нагадував скопця безволосим обрзеклим обличчям і безбарвними мертвими очима; важка хода, невпевнені рухи посилювали цю подібність. Його дрябле тіло було вмістилищем різноманітних хвороб, помисливість підсилювала й загострювала їх.

Він безнастанно охав, кречав, кашляв і плював у всіх напрямках, в ящик з-під макаронів, що служив йому для рваного паперу, в вазони на підвіконні, в попільничку й просто на підлогу, до дверей. Натужиться, плюне, подивиться на результат і, скрушно похитуючи лисуватою головою, скаже:

— Кепсько!

Вечорами, в своїй маленькій кімнатці, з кумачевими фіранками на вікнах, вазонами фуксій та герані на підвіконні, з іконою мучеників Кирика та Улити в кутку, він, сидючи біля стола, тяжко навантаженого стосами пописаного паперу, пив невеличкими чарочками горілку, заїдав головою цибулі й нарікав, тонко звискуючи:

— Глеб Успенський глумиться з мужика, а я пишу кров'ю серця! Ти,— читаюча людина,— ну скажи мені: де, в чому, яка різниця між Успенським і Лейкінім? Проте — його друкують у найкращих журналах, а — я...

Оповідання Старостіна друкувалися в провінціальних газетах, але одно чи два були вміщені, здається, в журналі «Дело»; Старостін любив, щоб йому нагадували про це.

Я — нагадував.

— А багато? — сумно, але вже не так жалібно вигукував він.— Хіба це багато, коли я...

Він сповз із стільця додолу, поліз на чотирьох під широке ліжко і, виволікши звідти великий пакунок, зав'язаний в сіру хустку, ляпнув по пакунку долонею, збив хмару пилюки, закричав, задихаючись:

— Ось — усе готове! Соком серця написано! Так-так! Кр-ров'ю...

Лице йому багровіло, очі заходили п'яною сльозою.

Але одного разу, тверезий, він прочитав мені щойно написане ним оповідання про мужика, який, під час пожежі, врятував від загибелі в огні улюбленого коня становаго пристава, а пристав, за годину до цього подвигу, вибив героєві-мужикові два зуби за крадіжку шворня. Мужик дуже попівся, геройствуючи, його поклали в лікарню.

Прочитав Старостін цю зворушливу історію й радісно заплакав, забурамотів захоплено:

— Як це добре, як задушевно написано! М-да, брат, м-да! Учися, вникай в душу...

Оповідання дуже не сподобалось мені, проте — я теж мало не заплакав, бачачи радість автора; його щире почуття так само щиро хвилювало й мене.

Але — чому ж плакав цей неприємно смішний чоловік? Я попросив його дати мені рукопис і вдома ще раз перечитав його. Ні, — оповідання було написано солоденько й нарочито жалібно, як пишуться фальшиві прохання «нешчасних страдників» добрим і багатим вдовам. А все-таки — чим же викликані щирі сльози автора й ця дитяча радість його?

— Не подобається мені оповідання, — признався я Старостіну.

Любовно складаючи сторінки рукопису, він зітхнув.

— Грубий ти! І — нетямущий.

— Що вас зворушує в ньому?

— Душа! — сердито гукнув він. — Душа в ньому сяє!

Погримавши на мене, скільки йому хотілось, він випив горілки й значливо заговорив:

— Учись! Ось — вірші пишеш ти, це безглуздо. Щого — не треба. Надсона з тебе не буде, в тебе не та за-кваска, в тебе — серця нема, ти людина груба. Затям собі: на віршах Пушкін погубив свій неабиякий талант. Проза — ось справжня література, свята, чесна проза!

Він сам правив мені за уособлення цієї святої прози, а густий чад її вже й тоді душив мене.

У Старостіна була полюбовниця, його квартирна хазяйка, жінка з півпудовими грудьми й задом, що не вмівався на стільці. В день її іменин Старостін урочисто підніс їй широке плетене крісло, це дуже зворушило жінку. Тричі поцілувавши коханого в губи, вона сказала, звертаючись до мене:

— Ось, молодий юначе, вчіться у старших, як треба догоджати дамі.

Старостін стояв поряд неї, щасливо посміхався й смикав пальцями свої сирі вуха, м'які, як у собаки.

Був яскравий день наприкінці березня, на вікнах рясно цвіли фуксії, в кімнату вливався веселий шемріт весінніх вод, — в кімнаті стояв густий дух гарячих пиріжків, мила, й тютюну.

Юність і малописьменність не заважали мені тривожно відчувати сховані в «святій, чесній прозі» можливої тяжких і пошлх драм.

Мріючи про якісь великі подвиги, про яскраві радощі життя, я стеріг мішки, брезенти, щити, шпали й дрова від розкрадання козаками сусідньої станиці. Я читав Гейне й Шекспіра, а ночами бувало, раптом згадавши про дійс-

ність, що тихенько гнила навколо, годинами сидів чи лежав, нічого не розуміючи, ніби приголомшений ударом палиці по голові.

В місті, наскрізь просякнутому запахами сала, мила, гнилого м'яса, міський голова запрошував духівництво правити молебні про вигнання чортів з колодязя, на дворі в нього.

Вчитель міської шксли шмагав по суботах у лазні свою жінку; часом вона виривалась від нього і, гола, товста, бігала по саду, а він гасав за нею з різками в руках.

Вчителеві сусіди запрошували знайомих дивитись на цей спектакль крізь щілини в паркані.

І я ходив дивитись — на публіку; побився з кимось і мало не попав у поліцію. Один з обивателів умовляв мене:

— Ну, чого ти розпалився? Таж на таку штуку всякому цікаво поглянути! Такої дивини і в Москві не покажуть.

Залізничний конторник, у якого я наймав куток за карбованця в місяць, щиро запевняв мене, що всі євреї не тільки шахраї, а ще й двох статей кожен. Я сперечався з ним, і ось уночі він, у супроводі жінки й шуряка, підійшов до мого ліжка, бажаючи пересвідчитися: чи я бува — не єврей? Треба було вивихнути йому руку й розбити пику його шурякові, щоб відкараскатись од них.

Справникова куховарка підмішувала в коржики своєї місячної крові й годувала ними свого знайомого машиніста, щоб викликати в нього ніжне почуття до неї. Куховарчина подруга розповіла машичистові про те страшне чаклунство, — сердега перелякався, прийшов до лікаря й заявив, що в животі йому щось вовтузиться, рохкає. Лікар висміяв його, а він, прийшовши додому, заліз у погріб і там повісився.

Я розповідав про всі ці й подібні їм події «ададурівцям», — вони ставились до них як до забавних анекдотів і весело реготали, мені на подив.

Розповідаючи, я шукав пояснення фактам, але не знаходив пояснення. Повісті мої оцінювались як смішні чи погані анекдоти, і найчастіше слухачі втішливо говорили мені:

— Не звертайте уваги на цих людей, просто — вони з жиру казяться!

Але я бачив, що хоч вони живуть лише для того, щоб їсти, і найбільше люблять припасати всяку їжу, ніби до-

жидаючи всесвітнього голоду, проте — це вони командують життям, вони брудно й тісно ліплять його.

Після всього, що я бачив, життя хороших, розумних інтелігентів здавалось мені нудним, безбарвним, воно тяглося немовби остронь від божевільної, темної метушні, що створювала липкий побут нескінченних буднів. Чим уважніше спостерігав я, тим бентежніше й тривожніше почував себе. Мені здавалося, що інтелігенти не усвідомлюють своєї самотності в маленькому, брудному місті, де всі люди чужі, ворожі їм, не хочуть нічого знати про Михайловського, Спенсера й анітрохи не цікавляться питанням про те, якою є значною роль особи в історичному процесі.

На вечірках інтелігенти обережно залицялись до якихось сіреньких жінок, дві з них — сестри — були надивовижу схожі на летючих мишей. Кремезний, клишоногий Мазін, колишній офіцер флоту, захоплюючись Шопенгауером, красномовно й палко говорив про «метафізику кохання», «інстинкт роду», — коли він трохи гаркаво промовляв ці слова, летючі миші, підбгавши ноги, опускали чорненькі очіці, щільно куталися в свої крилаті сіренькі тальмочки, мовби побоюючись, що слова філософа можуть оголити їх тіла.

І незабаром Мазін одержав од брата летючих мишей, крупного чиновника правління залізниці, таку записку:

«Коли Ви, добродію, не перестанете в присутності моїх сестер розмовляти про метафізики кохання, то я вам, по-перше — пику наб'ю, а по-друге — подам скаргу на вас Начальникові залізниці».

Придивлявся я до всього цього, прислухався й згадував ночі в Петровського, де, оголено до глибини своєї, розігравалась буйна й темна драма інстинкту і, засліплюючи розум, показувала шалені, одчайдушні гри кохання. Напівдикі люди, злодії та п'яниці підіймалися до екстазу, чудово й уміло виспівуючи гарних, сердечних пісень свого народу, а «філософи», «радикали», «народники» нескладно співали ниючі, банальні віршики: «То не дощик осінній, дрібний», «Там, де тванний Булак» або:

Коперник все життя трудився.
Щоб всім довести рух землі,
Дурний!..

У мене невістачало ні розуму, ні фантазії, ніяких сил, щоб з'єднати ці два світи, роз'єднані глибокою прірвою взаємного відчуження.

Ось і тепер, коли я пишу про те, що було понад тридцять років тому, — пишу і ясно бачу перед собою тих і цих людей, я відчуваю цілковите безсилля змалювати словами постаті короткозорих книжників в окулярах і пенсне, в штанях «навипуск», в різноманітних піджаках і одноманітно строкатих мантіях книжних слів. І це не тому, що одні грубі, кострубаті, їх легко взяти, а другі гладенько вилошені утюгами книг, — ні, тут, на мій погляд, дана глибока, майже племінна, в усякому разі — внутрішня роз'єднаність¹.

За вікнами, в темряві, розпанаханій вогнями станції, з залізним гуркотом плазують важкі, червоноокі змії поїздів, ходять, гойдаючи різними ліхтарями, кулясті фігури мастильників, кондукторів. Шибки обдає дим, пара, і, коли свистять локомотиви, шибки відгукуються тихим, ниючим звуком. Там, у ночі, тяжко йде життя, нічим не зв'язане з буйним радінням за красу, замкнутим у цій кімнаті.

По один бік безтямно й безвихідно борсається сила інстинкту, по другий — б'ється приборканим птахом розум, замкнений у брудній клітці побуту. Я думаю, що в жодній країні світу творчі сили життя не відірвані так далеко одна від одної, як це сталося в нас на Русі. Коли я, майже з жахом, розповідав про нічні радіння в Петровського, я іноді відчував потаємні заздрощі людей «культури» до радощів життя дикунів, і часто-густо мені здавалося, що втіхи Петровського осуджують не по суті, а — зовнішньо, формально, з почуття «пристойності».

Тільки П. Є. Баженов сказав, глибоко зітхаючи:

— Ф-фа! Як це жахливо!

І, подумавши, покусавши бороду, додав:

¹ Тривожне відчуття духовної відірваності інтелігенції — як розумного начала — від народної стихії все життя більш чи менш настирливо переслідувало мене. В літературній роботі мойй я не раз торкався цієї теми, нею викликано оповідання «Мій супутник» та інші. Поступово це відчуження перероджувалося в передчуття катастрофи. 1905 року, сидючи в Петропавловській фортеці, я намагався розробити ту саму тему в невдалій п'єсі «Діти сонця». Коли розбрат волі й розуму є тяжкою драмою життя індивідуума, — в житті народу цей розрив — трагедія.

— Я б між ними пропав, як бик у трясовині. Що дужчі рухи — то скоріше засмоктєе трясовина. Так. Я розумію, що вабить до них отаких, як ви — ми живемо прісним життям, буденно й дріб'язково. А там — майже епос, епічне життя. Знаєте — цей Петровський давно вже під судом, але — в нього є «сильна рука» в правлінні. Нещодавно в нього був обшук у новій справі: крадіж чаю з вагона. Він витяг із стола папір і сказав, подаючи його слідчому: «Тут чесно списано все, що я вкрав».

Насупившись, Баженов задумано прикрив очі, закинув руки свої за шию, помовчав, далі посміхнувся, кажучи:

— Чесно — вкрав. Тільки руська людина може сказати так, запевняю вас! Ми, здається, й справді покликані поєднувати непоєднанне. Страшно розважаємось, жорстоко любимо... І так далі, в цьому дусі...

Вставши з стільця, він потягнувся, широко розвів руки й докінчив:

— А все ж таки — хороший народ ми, росіяни! Через те, мабуть, і нещасні над міру...

Баженов був один з небагатьох людей, що виклика́ли в мене почуття глибокої симпатії й щирої пошани. Томський семінарист, він, після довгих клопотань, вступив до київського університету, але з другого курсу його виключили за «неблагонадійність», і кілька місяців він сидів у тюрмі. Волохатий, схожий на перевдягненого священика, він рухався з обережністю силача, і це надавало його кремезній, високій постаті великопанської поважності, незвичної в семінаристі. У нього був напрочуд м'який голос, проте він не мав слуху і ставився до музики майже во-роже, кажучи:

— Вона кличе в хаос.

З його широкого, рябого обличчя в темній широкій бороді дивились лагідно примружені, сірі очі. Щось поблажливо розумне відчував я в його ставленні до мене й до всіх людей. Він добре оповідав мені історію розвитку християнства, цікаво говорив про секти перших віків, допомагав мені читати «Історію індуктивних наук» Уевелля. Розмовляючи, він безшумно й легко походжав по кімнаті, засунувши руки в кишені штанів, і, підвівши брови, різко кивав головою, — єдиний жест, яким він підкреслював найзначніші місця своєї мови. Але часом, серед фрази, не доказавши її, він замислювався, прикусивши

тубами волосся бороди, чухаючи мізинцем високий, подзьобаний віспою лоб, і довго стояв безмовно. Ці моменти завжди чомусь неясно тривожили мене. Якось я спитав: про що він думає?

— Страшно багато розуму витрачено без пуття, страшенно багато! — тихо сказав він. — І — якого розуму!

Він часто й переконливо говорив про красу й силу мислі:

— Зрештою, батечку мій, усе вирішує розум, — він саме і є той важіль, який, згодом, переверне цілий світ.

— А — точка опори? — спитався я.

— Народ, — переконано одказав він, мотнувши головою. — Зокрема — ви, ваш мозок!

Я дуже любив його, щиро вірив йому.

Тихого вечора, лежачи з ним у степу, я розповів йому, як говорив поліцейський Никифорич про жалість і толсто-вєць про евангеліє та Дарвіна.

Уважно й мовчки вислухавши мене, він відповів:

— Дарвін — це та істина, якої я не люблю, як не любив би пекла, коли б воно було істиною. Та, бачите, батечку мій, — що менше тертя в частинах машини, то краще вона працює. В житті — навпаки: що сильніше тертя, то швидше йде життя до своєї мети, до більшої розумності. А розумність — ото і є справедливість, гармонія інтересів. Міркуючи послідовно — необхідно визнати боротьбу благим законом життя. І тут ваш поліцейський має рацію: коли життя — боротьба, жалість — недоречна.

Він задумався, лежачи горілиць, дивлячися в небо широко розплющеними очима.

Сонце, опустившись в хмару, розжарило її й розтопилося в ній, обернувшись на велетенське багаття червоного вогню, червоне проміння лягло на степ, на сиві стебла торішніх билинок бризнуло білорожевою рососою. Пахощі весняних трав і квітів стали духмяніші, міцніші, п'янкіші.

Баженов раптом сів, запалив цигарку, але зразу ж одкинув її, похмуро кажучи:

— Я думаю, що гуманізм уже спізвився ввійти в життя, — спізвився тисячі на дві роки. Ну, мені треба йти до міста, — ідете?

В кінці травня мене перевели за вагаря на станцію Крутую Волго-Донської вітки, а в червні я одержав із Борисоглебська від приятеля палітурника листа, в якому палітурник повідомляв мені, що Баженов застрелився в

полі, біля кладовища. В листі була вкладена записка Баженова:

«Миша, продай мої речі й заплати хазяям квартири 7 крб. 30 коп. А книги Уевелля оправ і пошли на Крутую, Пешкову, Максимичу, «головатому». Спенсера — також йому. Решту — тобі. Пачку книг латинською та грецькою пошли в Київ, адресу вкладено в них. Прощавай, друже. Б.»

Прочитавши записку, я відчув приголомшливий удар у серце. Трудно було помиритися з відходом із життя такого, здавалось, міцного духом, тверезого чоловіка.

Що вбило його?

Мені пригадувалось, що якимось, в трактирі, частуючи мене пивом і трохи захмелівши, він раптом сказав мені:

— Знаєте, Максимовичу, яка найкраща пісня в цьому світі?

Перехилився через стіл і, дивлячись у вічі мені очима доброго ведмедя, тихенько, м'яким баском, проспівав печально:

Quand j'étais petit —
Je n'étais pas grand,
J'allais a l'école
Comme les petits enfants...¹

Проспівав, і — очі його зробилися вологими.

— Прегарна пісенька, слово честі! Така простота в ній і знаєте, така смішна печаль...

Він переказав слова пісні російською мовою, я не зрозумів, чим захоплюється в ній, мало не до сліз, ця волохата, велика, розумна людина...

Потім — я бачив немало людей, убитих «смійною печаллю».

...Через кілька місяців, життя, суворо, але дбайливо виховуючи мене, нагадало мені про Петровського, примутивши пережити одне з найтяжчих вражень буття мого.

У Москві, в брудному трактирі, десь коло Сухаревої вежі, до столу проти мене сів довгий, худий чоловік в окулярах; його кістляве обличчя, гостренька борідка, ріденькі — в стрілку — вуса нагадали мені Дон-Кіхота з малюнків Доре. На ньому висів синій піджак, явно чужий; нанкові сірі штани з латками на колінах були смійно ко-

¹ Як я був маленький —
Я не був великий,
Я ходив до школи,
Як маленькі дітки (франц.) — Ред.

роткі; на одній нозі — гумова калоша, на другій — якийсь шкарбан. Покручуючи кінчики вусів, гострі, як швайки, він голодно оглянув мене мутними очима, встав, приліпивши окуляри до сивих брів, і, похитуючися, розводячи руками як сліпий, підійшов до мене:

— Присяжний повірений Гладков!

Брудними пальцями розписався з розчерком у повітря й повторив значуще:

— Олексій Гладков!

Говорячи хрипко, він крутив шиєю, немовби його давила петля, невидима мені.

Звичайно, він виявився людиною найблагороднішого серця, постраждав за некорисливе служіння правді й тепер скинутий ворогами її «на дно життя». Нині він очолює орден «Преподобної Аквавіти», живе з переписування ролей для театрів, з захисту гнаних невинностей, а також «стрільбою по серцях і кишнях старцелюбових купчих».

— Росіянин — а баба його найпаче! — любить страждати: страждання — чи оповідання про нього — суть духовна гірчиця, без якої ніщо не лізе в серце, ожиріле від різноманітної та щедрої поживи тілесної.

Я вже немало посперігав людей цього типу, звук ставитись до них недовіриливо, але — завжди з напруженим інтересом; в людині, що вперто лізе кудись нагору, цілком розумним є інтерес до людей, що звалилися звідти. А потім так звані «пропащі люди», темні грішники, часто бувають духовно багатші й навіть красивіші за визнаних праведників, у яких я ще в юності моїй помічав щось спільне з восковими фігурами паноптикумів.

Години через дві я лежав поруч із Гладковим на нарах похмурої нічліжки. Заклавши руки під голову, витягнися жердинуватим тілом своїм, адвокат потішав мене афоризмами вовчої злості, борідка його стирчала чортовим хвостиком, здригаючись, коли він кашляв; був він зворушливо жалюгідний у безсилій злобі своїй і весь, як їжак, прикрасився голками їдких слів.

Над нами звисала склеписта стеля підвалу, по стіні текла руда, в запахом слизота, з долівки вставав кислий дух гниючої землі, в сутінку марили й хропли тіла, вкунтані лахміттям. Вікно, з товстими залізними ґратами, дивилося в яму, викладену цеглою, в ямі сидів кіт; мабуть, хворий, він стражденно нявчав. На нарах, під вікном, си-

дів по-турецьки потворно гладкий волохатий чолов'яга, латав штани при світлі недогарка й кришко гув:

Взбранный воеводи побідительная,
Но яко ізбавльшися од бід,
Благодарственная возписуем ті
Раби твої, богородице!

Проспіває, звучно плямкне товстими губами й — починає тягти спочатку той самий гімн.

— Пимен Маслов — хімік, геніальна людина, — сказав про нього Гладков.

У цій ямі валялося ще кілька геніальних людей, поміж ними «славетний» піаніст Брагін, маленький і моторний, мов юнак, а в густій шапці хвилястого його волосся — сиві пасма й під очима — сині мішки. Мене вразила двоїстість його обличчя: печальний красі жіночих очей непримирно суперечила крива посмішка, губи в нього були тонкі, злостива посмішка ця здавалась приклеєною до них неспорушно, назавжди.

Вранці Гладков сказав мені:

— Зараз ми висвячуватимемо в кавалери «Аквавіти» новонаверненого, он — того! Подивися, церемонія прецікава.

Він показав мені на молодого, кучерявого чоловіка в самій сорочці без штанів; чоловік був давно п'яний, аж синій, голубі зіниці його очей безтямно застигли в кривавій сітці білків. Він сидів на нарах, перед ним стояв гладкий хімік, розмальовуючи йому щоки фуксином, брови й вуса — паленим корком.

— Не треба, — мимрив кучерявий, пацаючи голими ногами, а Гладков говорив мені, підкручуючи вуса:

— Купецький син, студіозус, п'ятий тиждень п'є з нами. Все пропив — гроші, одержу...

З'явилась кругла, жирна баба з проваленим чи перебитим переніссям і нахабними очима; вона принесла сувій рогожок і кинула його на нари, сказавши:

— Облачення — готове!

— Одягаться! — гукнув Гладков.

П'ятеро похмурих людей примарно рухалися в темряві підвалу, сірі, кострубаті; «піаніст» ретельно роздмухував жар у каструлі. Люди зрідка, буркотливо перекидалися короткими словами:

— Починай.

— Легше!

— Стій, куди?

Висунули нари насеред підвалу. Маслов нап'яв на себе ризу з рогожі, надягнув картонну камилавку, а Гладков облачився дяконом.

Четверо людей схопили кучерявого студента за ноги й за руки.

— Не треба — прошу! — зітхнув він, коли його поклали на нари.

— Хор готовий? — крикнув адвокат, розмахуючи каструлею і обкурюючи лежачого; в ній тріщав жар, з неї здіймався синій дим тліючого листя з віника, чоловік, лежачи на нарах, морщився, кашляв, заплющивши очі, дригав ногами, як муха, стукаючи п'ятами об дошки.

— Вонме-ем! — виголосив Гладков; убраний в рогожу, він став карикатурно страшним; якимось особливо різко крутив шиєю, задирав голову й кривив лице.

Маслов, стоячи в ногах студента, гугняво, співучим голосом заговорив:

— Братіє! Возопим ко дияволу о упокоєнні свіжезагиблого во пиятиці й розпутстві вавілонстім болярина Іакова, да прийме його сатана з честію і радостію і да погрузить у мерзоту пекельну вовіки вікі-ів!

П'ятеро кудлатих голодранців, тісним гуртом стоячи по правий бік нар, похмуро завели блюзнірську пісню; хрипкі голоси лунали в кам'яній ямі глухо, підземно. Роль регента виконував Брагін, красиво диригуючи правою рукою, пересторожливо піднявши ліву.

Трудно було здивувати мене безсоромністю, — багато бачив я її в різних формах. Але ці люди співали щось невимовно мерзотне, виявивши сполученням безсоромних слів та образів воістину дияволову фантазію, безмежну зіпсутість. Ні перше, ні потім, до цього дня, я не чув нічого, що було б таким витончено й відчайдушно скабрезним. П'ять горлянок виливали на людину потік отруйної твані, вони робили це без захоплення, а як щось заведене, вони не бавились, а — служили, і ясно було: служать не вперше, церемонія знищення людини розвивалася рівно, зв'язно, врочисто, як у церкві.

Пригнічений, я слухав все більше закрутисто мерзотні вигуки Гладкова, цинічне читання «хіміка», глухе ревіння хору й дивився на чоловіка, якого живцем ховали, відправляючи над ним блюзнірську літургію.

Склавши руки на грудях, він ворушив губами, нечутно бурмотів і кричав щось, лупав витріщеними очима, дурнувато посміхався і зненацька церелякано здригався, намагаючись зіскочити з нар, — хористи мовчки придавлювали його до дощок.

Мабуть, «церемонія» здалася б не такою огидною, якби брудні примари дивились на неї як на розвагу, гру, якби вони сміялися, хоч би й сміхом циніків, сміхом відчаю «колишніх людей», понівечених життям, гірко скривджених ним. Але вони ставились до свого діла з понурою напруженістю вбивць, вони поводитись, як жерці, приносячи жертву духові хворобливо й мстиво розгнужданої уяви.

Знеможений, онімілий, я відчував, що страшенний тягар давить мене, занурюючи в невилазну багнюку, що ці примарні люди відспівують, ховають і мене. Пам'ятаю, що я дурнувато й розгублено всміхався, і був момент, коли я хотів просити:

«Облиште, це погано, це — страшно і зовсім не жарт!»

Найдужче різав вухо й серце тонкий голос «піаніста»; піаніст надсадно вив, заплющивши очі, задерши голову, випнувши кадик; його витя, покриваючи хрипкі голоси інших співаків, плавало в димному сутінку і якимось надто похитливо оголювало мерзотність слів. Мене мучило звірине бажання завити, заричати.

— Могила! — гукнув Гладков, вимахуючи кадилом-каструлею.

Хор на всю силу грянув:

Гряди, гряди,
Гроб, гроб...

і — ввійшла баба з проваленим носом, гола-голісінька, вона йшла, пританцьовуючи, її дрябле тіло здригалось, груди капшукамі спадали на живіт, живіт звисав жирним лантухом на товсті ноги в бузкових плямах шрамів та виразок, у синіх вузлах вен.

Маслов зустрів її сороміцьким жестом, диякон Гладков повторив цей жест, баба, вигукуючи якусь гідь, прилягла до них по черзі; хористи підняли її за руки, за ноги й поклали на нари поряд з покійником.

— О-о, не треба! — крикнув він верескливо, спробував опустити ноги з нар, але його притисли до дощок,

і під новий, майже до танцю, а все-таки похмурий мотив огидної пісеньки, баба, нахилившись над ним, трусячи брудно-сірими капшуками грудей, почала мастурбувати його.

Тут я пригадав Королеву Марго — найкраще видіння всього життя мого, — в грудях гаряче вибухло щось, я кинувся на цих нелюдів і став бити їх по пиках.

...Надвечір я знайшов себе під насипом залізничної колії, на купі шпал, пальці рук моїх були розбиті, юшились кров'ю, ліве око закрила гуля. З неба, брудного, як земля, сівся осінній дощ, я зривав жмути мокрої в'ялої трави й, витираючи нею лице, руки, думав про те, що було показано мені.

Я був здоровий, мав неабияку силу, міг дев'ять разів, без поспіху, істиво перехреститись двопудовою гирею, легко носив по два п'ятипудові лантухи муки, але — в цю годину я почував себе цілком обездушеним, безсилим, як хвора дитина. Мені хотілось плакати від гіркої образи. Я жагуче прагнув причаститись тієї краси життя, якою так спокусливо дихають книги, хотів радісно полюбуватись чимось таким, що зміцнило б мене. Вже настав для мене час зазнати радощів життя, бо все частіше я відчував припливи й поштовхи злоби, — темною гарячою хвилею вона здіймалася в грудях, засліплюючи розум; сила її обертала пильну мою увагу до людей, на бридливе, тяжке презирство до них.

Було до болю прикро, — чому я зустрічаю так багато брудного й жалюгідного, тяжко дурного чи чудного?

Було страшно згадувати «церемонію»: в нічліжці, свердлив вухо крик Гладкова:

«Могила!»

І розпливалось перед очима гідке тіло баби, — купа злої і похитливої мерзоти, в яку хотіли закопати живу людину.

І тут, згадавши розперзаність «чернечого життя» Петровського, я відчув, яке невинне шаленство плоті здорових людей в порівнянні з безумством гнилля, що не втратило зовнішнього вигляду людини.

Там було якесь ідолопоклонство красі; там напівдикі люди молилися з надміру сил, вважаючи цей надмір за гріх і кару, можливо, бунтуючи, в примарній надії на свободу, боячись «погубити душу» в захланній спразі тіла.

Тут — безсилля поникло аж до похмурого відчаю, до мерзенного, мстивого осміяння того інстинкту, який безугавно, переможно засіває спустошені смертю ниви життя і є збудником усїєї краси світу; тут по-свинському підривалї саме коріння життя, отруюючи гноем хворобливої уяви таємничо прекрасні джерела її.

Але — що ж це за життя там, нагорі, звідки люди вадають так жахливо низько?

ПРО ПЕРШЕ КОХАННЯ

...Тоді ж доля, з метою виховання мого, примусила мене пережити трагікомічні тривоги першого кохання.

Компанія знайомих зібралася кататись на човнах по Оці, мені доручили запросити на прогулянку подружжя К.; вони недавно приїхали із Франції, але я ще не був знайомий з ними. Я пішов до них увечері.

Жили вони у підвалі старого будинку; проти нього, не висихаючи цілу весну і майже ціле літо, простяглась через усю вулицю брудна калюжа; ворони й собаки користувалися нею як дзеркалом, свині брали в ній ванни.

В стані деякої задумливості ввалився я в квартиру незнайомих мені людей, мов камінь, що скотився з гори, і — викликав дивне сум'яття мешканців її. Передо мною, заступивши двері до суміжної кімнати, похмуро став товстенький, середній на зріст чоловік, з русою широкою бородою і добрим поглядом голубих очей.

Поправляючи костюм, він непривітно спитав:

— Що вам треба?

І повчально додав:

— Перше, ніж ввійти, — треба стукати у двері!

За його спиною, у присмерку кімнати, метушилося і тріпотіло щось схоже на великого білого птаха, і почувся дзвінкий, веселий голос:

— Особливо, — якщо входите до одружених людей...

Я сердито спитав: чи ті вони люди, кого мені треба?

І коли чоловік, схожий на благополучного крамаря, відповів ствердно,— пояснив йому, чого я прийшов.

— Вас прислав Кларк, кажете? — солідно й задумливо погладжуючи бороду, спитав чоловік і в ту ж мить здригнувся, повернувся дзигією, болісно вигукуючи:

— Ой, Ольго!

По судорожному рухові його руки мені здалося, що його вщипнули за ту частину тіла, про яку звичайно не говорять,— очевидно через те, що вона міститься трохи нижче поперека.

Тримаючись за одвірки, на його місце стала струнка дівчина, з усмішкою розглядаючи мене синюватими очима:

— Ви — хто? Поліцейський?

— Ні, це тільки штани,— ввічливо відповів я, а вона — засміялась.

Не образливо, бо в очах її сяяла саме та усмішка, якої я давно чекав. Як видно, сміх її був викликаний моїм костюмом; я був у синіх шароварах городового, а замість сорочки я носив білу куртку кухаря; це дуже практична річ: вона добре заміняє піджак і, застібаючись на гачки до горла, не потребує сорочки. Чужі, мисливські чоботи і широкий бриль італійського бандита чудово завершували мій костюм.

Втягнувши мене за руку в кімнату, штовхнувши до стільця, вона спитала, стоячи передо мною:

— Чому ви так смішно одягнені?

— Чому — смішно?

— Не сердьтеся,— дружньо порадила вона.

Дуже дивна дівчина,— хто може сердитись на неї?

Бородатий мужчина, сидючи на ліжку, скручував цигарку. Я спитав, показавши очима на нього:

— Це — батько чи брат?

— Чоловік! — переконано відповів він.

— А — що? — сміючись, спитала вона.

Подумавши, розглядаючи її, я сказав:

— Пробачте!

В такому лаконічному тоні розмова тривала хвилин п'ять, але я почував себе здатним нерухомо сидіти в цьому підвалі п'ять годин, днів, років, дивлячись на вузьке, овальне личко дами і в її ласкаві очі. Нижня губа маленького рота її була товща од верхньої, наче припухла, густе волосся каштанового кольору, коротко обрізане і лежить на голові пишною шапкою, обсіпаючи кучерями

рожеві уші й ніжно рум'яні дівочі щоки. Дуже гарні руки у неї, — коли вона стояла у дверях, тримаючись за одвірки, я бачив їх голими до плеча. Одягнена вона якось особливо просто у білу кофточку з широкими рукавами в мереживі і в білу-таки, гарно пошиту спідницю. Але найкраще в ній — її синюваті очі: вони променіють так весело, ласкаво, з такою дружньою цікавістю. І — в цьому немає сумніву! — вона посміхається саме тією усмішкою, яка абсолютно необхідна серцю людини двадцяти років, — серцю, враженому грубістю життя.

— Зараз піде дощ, — повідомив її чоловік, обкурюючи бороду своєю димом цигарки.

Я глянув у вікно: на безхмарному небі розгоралися зорі. Тоді я зрозумів, що заважаю цій людині, і пішов у настрої тихої радості, як після зустрічі з тим, чого давно вже і потай від себе шукав.

Цілу ніч ходив по полю, бережно любуючись ласкавим сьйвом синюватих очей, і на світанку був непохитно переконаний, що ця маленька дама — зовсім не до пари бородатому похтієві з добрими очима ситого kota. Мені навіть шкода стало її — бідолашна! Жити з чоловіком, у якого в бороді ховаються хлібні крихти...

А на другий день ми катались по каламутній Оці, під крутим берегом із широких пластів різнобарвного мергелю. День був найкращий від створення світу, чудово виблискувало сонце у святково яскравому небі, над рікою носився запах дозрілих суниць, всі люди згадали, що вони справді прекрасні люди, і це насатило мене веселою любов'ю до них. Навіть чоловік дами мого серця виявився чудовою людиною: він сів не в той човен, де сиділа його дружина і де я був гребцем. Цілий день він поводився ідеально розумно — спочатку розповів усім багато цікавого про старого Гладстона, а потім випив глечик чудового молока, ліг під кущ і аж до вечора спав спокійним сном дитини.

Звичайно, наш човен приїхав першим на місце пікніка, і, коли я на руках виносив мою даму з човна, вона сказала:

— Який ви силач!

Я почував себе здатним перекинути яку завгодно дзвіницю в місті і заявив дамі, що можу нести її на руках до міста — сім верст¹. Вона тихенько засміялась, приголу-

¹ Певно — не доніс би.

бивши мене поглядом, весь день передо мною сяjali її очі, і, звичайно, я переконався, що вони сяють тільки для мене.

Далі все пішло із швидкістю, цілком природною для жінки, яка вперше зустріла небаченого нею, цікавого звіра, і для здорового юнака, якому потрібні пестоші жінки.

Незабаром я довідався, що вона, незважаючи на свою зовнішність дівчини, старша від мене на десять років, виховувалась у белостоцькому інституті «благородних дівць», була нареченою коменданта Зимового палацу, жила в Парижі, вчилася живопису і навчилася акушерства. Потім виявилось, що її мати теж акушерка і приймала мене в годину мого народження,— в цьому факті я добачив якесь приречення долі і страшенно зрадив.

Знайомство з богемою та емігрантами, зв'язок з одним із них, потім напівкочове, напівголодне життя в підвалах і в мансардах Парижа, Петербурга, Відня — все це зробило інститутку людиною забавно плутаною, на рідкість цікавою. Легка, жвава, наче синиця, вона дивилася на життя і людей з гострою цікавістю розумного підлітка, жваво виспівувала французькі пісеньки, красиво курила цигарки, майстерно малювала, непогано грала на сцені, вміла гарно шити сукні, робити капелюшки. Акушерством вона не займалася.

— У мене було чотири випадки практики, але — вони дали сімдесят п'ять процентів смертності,— говорила вона.

Це відштовхнуло її назавжди від посередньої допомоги справі умноження людей, про її пряму участь в цій поважній справі свідчила дочка її — мила і гарна дитина років чотирьох. Про себе вона розповідала тим тоном, яким говорять про людину, коли її добре знають і вона вже досить набридла. Але іноді вона начебто дивувалася, кажучи про себе, її очі красиво темнішали, і світилася в них — мелькала — легка усмішка збентеженості; так усміхаються сконфужені діти.

Я добре відчував її гострий, чіпкий розум, бачив, що вона культурно вища за мене, бачив її щиросердо поблажливе ставлення до людей; вона була незрівнянно цікавіша від усіх знайомих панночок і дам, недбалий тон її оповідань дивував мене, і мені здавалося: ця людина, знаючи все, що знають мої революційно настроєні знайомі, знає

щось понад тим, щось цінніше, але — вона дивиться на все здалеку, збоку, спостерігаючи, з усмішкою дорослого, пережиті нею милі, хоч часом небезпечні забави дітей.

Підвал, в якому вона жила, поділявся на дві кімнати: маленьку кухню, вона ж правила і за передпокій, і більшу кімнату з трьома вікнами на вулицю, з двома — на засмічений, брудний двір. Це було зручне приміщення для майстерні шевця, але не для витонченої жінки, яка жила в Парижі, у священному місті Великої революції, в місті Мольєра, Бомарше, Гюго та інших яскравих людей. Було ще багато невідповідностей картини з рамою, всі вони страшенно дратували мене, викликаючи — крім інших почуттів — жаль до жінки. Але сама вона ніби не помічала нічого, що, на мій погляд, мало б ображати її.

З ранку до вечора вона працювала, вранці — за куховарку і покоївку, потім сідала за великий стіл під вікнами, цілий день малювала олівцем, з фотографій, портрети обивателів, креслила карти, розфарбовувала картограми, допомагала чоловікові складати земські збірники по статистиці. З відчиненого вікна на голову їй і на стіл сипався з вулиці порох, по паперах снували товсті тіні від ніг перехожих. Працюючи, вона співала, а стомившись сидіти — вальсувала із стільцем або гралася з дівчинкою і, незважаючи на силу брудної роботи, завжди була охайна, наче кішка.

Її чоловік був благодушний і лінивий. Він любив читати, лежачи в постелі, перекладні романи, особливо Дюма-батька. «Це освіжає клітини мозку», — говорив він. Йому подобалось розглядати життя «з точки зору строго наукової». Обід він називав «прийманням їжі», а пообідавши, говорив:

— Підвіз харчової кашки із шлунку до клітин організму вимагає абсолютного спокою.

І, забувши витрусити крихти хліба з борода, лягав у ліжку, на кілька хвилин поринав у читання Дюма або Ксав'є де-Монтепена, а потім, годин дві, лірично поєстигував носом, світлі, м'які вуса його тихо ворушилися, немовби в них лазило щось невидиме. Прокинувшись, він довго і замислено дивився на тріщину в стелі і — раптом згадував:

— Адже Кузьма неправильно витлумачив учора думку Парнеля!

І йшов викривати Кузьму, кажучи дружині:

— Ти, будь ласка, докінчи за мене підрахунок безкінних Майданської волості. Я — скоро!

Повертався він десь коло півночі, іноді — пізніше, дуже задоволений.

— Ну, знаєш, доконав я сьогодні Кузьму! У нього, шельми, пам'ять на цитати дуже розвинена, але я перед ним і в цьому не поступлюся. Між іншим — він зовсім не розуміє східної політики Гладстона, дивак!

Він весь час говорив про Біне, Ріше та гігієну мозку, а в негоду, залишаючися вдома, займався вихованням дівчинки його дружини — дитини, що випадково народилася десь по дорозі між двома романами.

— Льольо, коли ти їси, треба добре жувати, це полегшує травлення їжі, допомагаючи шлункові швидше перетворити харчову кашку в легко засвоюваний конгломерат хімічних речовин.

А по обіді, привівши себе «у стан абсолютного спокою», клав дитину на постіль і розповідав їй:

— Отже, коли кровожерливий честолюбець Бонапарте узурпував владу...

Дружина його судорожно, до сліз реготала, слухаючи ці лекції, але він не сердився на неї, не маючи для цього часу, бо невдовзі засинав. Дівчинка, погравшись його шовковою бородою, теж засинала, згорнувшись клубочком. Я дуже подружився з нею, вона слухала мої оповідання з більшим інтересом, ніж лекції Болеслава про кровожерливого узурпатора і сумну любов до нього Жозефіни Богарне; це викликало у Болеслава забавне почуття ревнощів.

— Я — протестую, Пешков! Спочатку дитині треба прищепити основні принципи ставлення до дійсності, потім уже знайомити з нею. Коли б ви знали англійську мову і могли прочитати «Гігієну душі дитини»...

Він знав англійською мовою, здається, тільки два слова «гуд бай»¹.

Він був удвоє старший од мене, але відзначався цікавістю юного пуделя, любив поплескати язиком і показати себе людиною, якій добре відомі всі таємниці не тільки російських, а й зарубіжних революційних гуртків. А втім, можливо, що він і насправді був обізнаний, до нього ча-

¹ До побачення (англ.) — Ред.

стенко приїжджали таємничі люди, вони всі тримались, як актори-трагіки, яким випадково довелось грати ролі простаків. У нього я бачив нелегального Сабунаєва в рудому, невміло надітому парику, у пістрявому костюмі, який був смішно вузький і короткий для нього.

А одного разу, прийшовши до Болеслава, я побачив у нього верткого чоловіка з маленькою голівкою, дуже схожого на парикмахера, він був у картатих брючках, сіренькому піджачку і рипучих черевиках. Витіснивши мене в кухню, Болеслав пошепки сказав:

— Це — чоловік з Парижа, з важливим дорученням, йому конче треба бачити Короленка, то ви йдіть, влаштуйте це...

Я пішов, — але виявилось, що Короленкові показали приїжджого на вулиці, і В. Г. проникливо заявив:

— Ні, будь ласка, не знайомте мене з цим хлюстом!

Болеслав образився за парижанина і «справу революції», два дні складав листа Короленкові, випробував усі стилі, від гнівного і суворого до ласкаво докірливого, і потім спалив зразки епістолярної літератури своєї на припічку. Незабаром почались арешти у Москві, Нижньому, Володимирі, і виявилось, що чоловік у картатих брючках — знаменитий потім Ландезен-Гартінг, перший — з ряду — провокатор, якого я бачив.

А втім, чоловік коханої моєї був добрий хлопець, дещо сентиментальний і кумедно обтяжений «науковим багажем». Він так і говорив:

— Смысл життя інтелігента — невпинне нагромодження наукового багажу з метою безкорисливого розподілу його в товщах народної маси...

Моя любов, поглиблюючись, оберталась на страждання. Сидів я у підвалі, дивлячись, як, зігнувшись над столом, працює дама мого серця, і похмуро п'янів від бажання взяти її на руки, винести кудись із проклятого підвалу, захарашеного широким двоспальним ліжком, старовинним важким диваном, де спала дівчинка, столами, на яких лежали купи припалих пилем книжок і паперів. Повз вікна безглуздо мелькають чийсь ноги, іноді у вікно заглядала морда бездомного собаки; душно, з вулиці ллється запах гязі, нагрітої сонцем. Маленька дівоча фігурка, тихенько наспівуючи, скрипить олівцем або пером, мені

ласкаво посміхаються милі волошкові очі. Я люблю цю жінку до безпам'яті, до нестями і жалію її до злобної туги.

— Розкажіть іще що-небудь про себе,— пропонує вона.

Розповідаю, але через кілька хвилин вона каже:

— Це ви не про себе говорите!

Я і сам розумію, що все, про віщо я говорив, ще — не я, а щось, у чому я сліпо заплутався. Мені треба знайти себе в строкатій плутанині вражень і пригод, пережитих мною, але я не вмів і боявся зробити це. Хто і що — я? Мене дуже бентежило це питання. Я був лихий на життя,— воно вже підбило мене на принизливу дурість спроби самогубства. Я не розумів людей, їх життя здавалось мені невиправданим, безглуздим, брудним. В мені ворушилася витончена цікавість людини, якій для чогось необхідно заглянути в усі темні закутки буття, в глибину всіх таємниць життя, і часом я почував себе здатним на злочин з цікавості,— ладен був убити, тільки для того, щоб знати: що ж буде зо мною потім?

Мені здавалось, що, коли я знайду себе,— перед жінкою серця мого постане чоловік гидкий, облутаний густою, міцною сіткою якихось дивних почуттів і думок; маячний, кошмарний чоловік, він злякає її й відштовхне. Мені треба було щось зробити з собою. Я був певен, що саме ця жінка здатна допомогти мені не тільки відчутти справжнього себе, але вона може зробити щось чародійне, після чого я зразу звільнюся з полону темних вражень буття, щось назавжди викину із своєї душі і вона спалахне вогнем великої сили, великої радості.

І недбалий тон, яким вона говорила про себе, і її поблажливе ставлення до людей вікликало у мене певність, що ця людина знає надзвичайне. У неї є свій ключ до всіх загадок життя, через це вона завжди весела, завжди впевнена в собі. Може, я любив її найбільше за те, чого не розумів у ній, але я любив її з усією силою і пристрасною юності. До болю важко було мені стримувати цю пристрасність,— вона вже фізично спалювала й знесилювала мене. Для мене було б краще, коли б я був простіший, грубіший, але — я вірив, що відносини до жінки не обмежуються тим актом фізіологічного злиття, що його я знав в його убого грубій, тваринно простій формі,— цей акт викликав у мене майже огиду, незважаючи на те, що я був

сильний, досить чуттєвий юнак і мав легко збуджувану уяву.

Не розумію, як могла скластися і жити в мені ця романтична мрія, але я був непохитно впевнений: за тим, що відоме мені, є щось незнане і в ньому криється високий, таємний смисл стосунків з жінкою, щось велике, радісне і навіть страшне таїться за першими обіймами,— відчувши цю радість, людина зовсім перероджується.

Мені здається, я виніс ці фантазії не з романів, прочитаних мною, але виховав і розвинув їх з почуття заперечення проти дійсності, бо:

«Я в світ прийшов, щоб не погоджуватись».

Крім цього, у мене був дивний, неясний спогад: десь, за межами дійсного і колись в ранньому дитинстві, я пережив якийсь сильний спалах душі, солодкий трепет відчуття, вірніше — передчуття гармонії, пережив радість, світлішу від вранішнього сонця, на сході його. Може, це було ще в ті дні, коли я жив в утробі матері, і цей щасливий спалах її нервової енергії передався мені гарячим поштовхом, який створив душу мою і вперше запалив її до життя, може, цей зворушливий момент щастя матері моєї відбився в мені на все моє життя трепетним сподіванням незвичайного від жінки.

Коли не знаєш — вигадуєш. І найрозумніше, чого досяг чоловік — це вміння кохати жінку, поклонятись її красі; від кохання до жінки народилося все прекрасне на землі.

Одного разу, купаючись, я стрибнув з корми баржі у воду, вдарився грудьми об наякорник, зачепився ногою за канат, повис у воді вниз головою і захлинувся. Биндюжник витяг мене, відкачали, подряпавши мені всю шкіру, у мене пішла кров горлом, і я мусив лягти в постіль, ковтаючи лід.

До мене прийшла моя дама, сіла на ліжко і, розпитуючи, як все це сталося зо мною, почала гладити мені голову легкою милою рукою, а очі її, потемнівши, дивились тривожно.

Я спитав: чи бачить вона, що я люблю її?

— Так,— сказала вона, посміхаючись обережно,— бачу, і це дуже погано, хоч я теж полюбила вас.

Звичайно, після її слів вся земля здригнулась, і дерева

в саду закружляли у веселому танку. Я зацікавив од несподіванки, здивування й захвату, ткнувся головою в коліна її і коли б не обняв її міцно, то напевне вилетів би у вікно, як мильний пузир.

— Не ворушіться, це шкодить вам! — строго заважала вона, намагаючись перекласти мою голову на подушку.— І — не хвилюйтесь, а то — я піду! Ви взагалі зовсім безумний чоловік, я не думала, що такі бувають. Про наші почуття і відносини ми поговоримо, коли ви встанете з ліжка.

Все це вона говорила дуже спокійно і невимовно ласкаво усміхалась потемнілими очима. Вона скоро пішла, залишивши мене в радісному вогні надій, у щасливій певності, що тепер, з її доброю допомогою, я окрилено знімусь у сферу інших почуттів і думок.

Через кілька днів я сидів у полі над яром; внизу, в чагарнику, шелестів вітер. Сіре небо загрожувало дощем. Діловито, сірими словами, жінка говорила про різницю наших років, про те, що мені треба вчитись і що передчасно для мене вішати на шию собі жінку з дитиною. Все це було гнітюче правильно, говорилося тоном матері і ще більше збуджувало любов, повагу до милої жінки. Мені було сумно і солодко слухати її голос, ніжні її слова,— уперше зо мною говорили так.

Я дивився в пашу яру, де кущі, погойдувані вітром, текли зеленою рікою, і присягався собі заплатити цій людині за ласку її всіма силами своєї душі.

— Перше ніж вирішити щось, нам треба добре подумати,— чув я тихий голос. Вона стьобала себе по коліну зірваною гілкою ліщини, дивлячися в сторону міста, що ховалося в зелених пагорбах садів.

— І, звичайно, я повинна поговорити з Болеславом, він уже дещо відчуває і поводить дуже нервовно. А я не люблю драм.

Все було дуже сумно і дуже хороше, але треба ж було, щоб сталося щось пошленьке і смішне.

Шаровари мої були широкі в поясі, і я сколював пояс великою мідною шпилькою, дюймів у три завдовжки,— тепер немає таких шпильок, на щастя закоханих бідняків. Гострий кінчик проклятої шпильки весь час делікатно дряпав шкіру мені,— необережний рух — і вся шпилька вп'ялася в мій бік. Мені вдалося непомітно витягти її і — з жахом я відчув, що з глибокої ранки сильно потекла кров,

змочуючи шаровари. Нижньої білизни в мене не було, а курточка кухаря — коротенька, до пояса. Як я встану й піду в мокрих шароварах, приклеєних до тіла?

Розуміючи комізм ситуації, глибоко обурений його образливою формою, я, в шаленому збудженні, почав говорити щось неприродним голосом актора, який забув свою роль.

Послухавши кілька хвилин мої слова, спочатку — уважно, потім — з явним здивуванням, вона сказала:

— Які пишні слова! Ви раптом стали зовсім не схожі на себе.

Це остаточно приголомшило мене, і я замовк, як удавлений.

— Пора йти, збирається на дощ!

— Я — залишуся тут.

— Чому?

Що я міг відповісти їй?

— Ви — розсердились на мене? — ласкаво заглянувши мені в обличчя, спитала вона.

— О, ні! На себе.

— І на себе не треба сердитись, — порадила жінка, вставши на ноги.

А я — не міг встати, сидячи в теплій калюжі, мені здавалось, що кров моя, витікаючи з боку, дзюрчить струмком, ще мить і жінка почує цей звук і спитає:

«Що це?»

«Йди собі!» — в думці благав я її.

Вона милостиво подарувала мені ще кілька ласкавих слів і пішла понад яром, по краю його, мило похитуючись на струнких ніжках. Я стежив, як її гнучка маленька постать, віддаляючись, зменшується, і потім ліг на землю, вражений ударом свідомості, що моє перше кохання буде нещасливе.

Звичайно, так і сталося: її чоловік пролив широкий потік сліз, сентиментальної слини, жалісних слів, і вона не зважилась перепливти на мою сторону через цей липкий потік.

— Він такий безпорадний, а ви — сильний! — із сльозами на очах сказала вона. — Він каже: «Якщо ти підеш від мене — я загину, як квітка без сонця...»

Я зареготав, пригадавши коротенькі ніжки, жіночі стегна, круглий, кавунчиком, живіт квітки. В бороді його жили мухи, — там завжди була пожива для них.

Вона, посміхаючись, зауважила:

— Так, це смішно сказано,— а все-таки йому дуже боляче!

— Мені — теж.

— О, ви молодий, ви сильний...

Тут, здається, вперше, я відчув себе ворогом слабких людей. Згодом, у більш серйозних випадках, мені дуже часто доводилося спостерігати, як трагічно безпорадні сильні в оточенні слабких, як багато витрачається найціннішої енергії серця і розуму на те, щоб підтримати безплідне існування приречених на загибель.

Незабаром, напівхворий, у стані, близькому до божевілля, я пішов з міста і майже два роки блукав по дорогах Росії, як те перекотиполе. Обійшов Поволжя, Дон, Україну, Крим, Кавказ, пережив без ліку багато різних вражень, пригод, погрубішав, озлився ще більше і все-таки зберіг нетлінно в душі любий образ цієї жінки, хоч бачив краших і розумніших за неї.

А коли, через два з лишком роки, восени, в Тифлісі, мені сказали, що вона приїхала з Парижа і, довідавшись, що я живу в одному місті з нею,— зраділа, я, двадцяти-трьохлітній міцний юнак, уперше в житті знепритомнів.

Я не зважився піти до неї, але незабаром вона сама, через знайомих, запросила мене.

Мені здалось, що вона ще краща й миліша, все та сама фігура дівчини, той самий ніжний рум'янець на щоках і ласкаве сяйво волошкових очей. Чоловік її лишився у Франції, з нею була тільки дочка, жвава і граціозна, наче козлятко.

Коли я прийшов до неї,— над містом з громом і блискавкою понеслася буря, загуділа злива, по вулиці, з гори Св. Давида, нестримно котилась могутня ріка, вивертаючи каміння вулиці. Од завивання вітру, сердитого плескоту води, гуркоту якихось руйнувань двигтів будинок, дзеленьчали шибки у вікнах, кімната наливалася синім вогнем, і немовби все навколо падало у бездонну мокру прірву.

Злякана дівчинка зарилась у постіль, а ми стояли край вікна, засліплювані спалахами неба, і говорили — чомусь пошепки.

— Вперше бачу таку грозу,— шелестіли поруч зо мною слова коханої жінки.

І раптом вона спитала:

— Ну, що ж — вилікувались ви од кохання до мене?

— Ні.

Вона, як видно, здивувалась і все так само пошепки сказала:

— Боже мій, як змінились ви! Зовсім інша людина.

Поволі опустила у крісло біля вікна, здригнулася — зажмурилась, засліплена моторошним сяйвом блискавки, і шепоче:

— Про вас багато говорять тут. Навіщо ви прийшли сюди? Розкажіть мені, як вам жилося?

Господи, яка вона маленька і хороша вся!

Я розповідав їй до півночі, немовби сповідаючись. Грізні явища природи завжди впливають на мене збудливо, насичуючи буйними веселощами. Мабуть, я розповідав добре — в цьому переконували мене її увага і напружений погляд широко розплющених очей. Лиш іноді вона шепотіла:

— Це жахливо.

Ідучи від неї, я помітив, що вона попросилася зо мною без тієї поблажливої усмішки старшого, яка — в минулому — завжди трохи ображала мене. Ішов я мокрими вулицями, дивлячись, як гострий серп місяця ріже пошматовані хмари, і в мене паморочилось у голові од радості. На другий день я послав їй поштою вірші, — вона потім часто декламувала їх, і вони затрималися в пам'яті моїй.

Пані моя!

За ласку, за погляд ясний
Ладен у рабство вправний фокусник,
Який так добре знає
Забавне те мистецтво
Створювати маленькі радощі
З нічого, із пустих дрібниць.
Візьміть же веселого раба!
Може, з найменших радощів
Він створить велике щастя, —
Хіба ж не створив хтось цілий світ
З нікчемних пилюнок матерії?

О, так! Світ створений невесело:
Скупі й мізерні радощі його!
Але все-таки в нім є немало забавного,
Хоч би й ось: Ваш покірний слуга,
І — є щось прекрасне в нім, —
Це я говорю так про Вас!

Ви!
Але — годі!

Що значать тут цвяхи слів
В порівнянні з Вашим серцем,
Першим серед квіток
Бідної на квіти землі?

Звичайно, це ніякі не вірші, але це було зроблено з веселою щирістю.

Ось я знову сиджу проти людини, яка здається мені найкращою в світі і тому — необхідною для мене. На ній голуба сукня; не приховуючи красивих обрисів її фігури, вона огорнула її м'якою, запашною хмаркою. Бавлячись китицями пояса, вона говорить мені незвичайні слова, я стежу за рухом її маленьких пальців з рожевими нігтями й почуваю себе скрипкою, яку любовно настроює вправний музикант. Мені хочеться вмерти, хочеться якось вдихнути в душу собі цю жінку, щоб назавжди лишилася там. Тіло моє співає в томливому напруженні, сильному до болю, і мені здається, що в мене зараз розірветься серце.

Я прочитав їй моє перше оповідання, щойно надруковане, але не пам'ятаю, як вона оцінила його, — здається, вона здивувалася:

— Он як, ви почали писати прозу!

Наче крізь сон, звідкись іздалеку, я чую:

— Багато думала я про вас ці роки. Невже це через мене довелося вам зазнати так багато тяжкого?

Я кажу їй щось про те, що в світі, де живе вона, немає нічого тяжкого й страшного.

— Який ви милий...

Мені до нестями хочеться обняти її, але у мене по-ідіотському довгі, незграбно важкі руки, я не смію торкнутись тіла її, боюсь зробити їй боляче, стою перед нею і, хитаючись під бурхливими поштовхами серця, бурмочу:

— Живіть зо мною! Будь ласка, живіть зо мною!

Вона сміється тихенько і — збентежено. Сліпуче сяють її милі очі. Вона йде в куток кімнати і говорить звідти:

— Зробимо так: ви йдете в Нижній, а я залишуся тут, подумаю і напишу вам...

Шанобливо уклоняюсь їй, як це зробив герой якогось романа, прочитаного мною, і йду. Повітрям.

Взимку вона, з дочкою, приїхала до мене в Нижній. «Бідному женитись і — ніч коротка» — насмішкувато-сум-

но говорить мудрість народу. Я перевірів особистим досвідом глибоку правду цього прислів'я.

Ми зняли, за два карбованці на місяць, особняк — стару баню в саду у попа. Я оселився в передбаннику, а дружина в самій бані, яка була і вітальнею. Особнячок був не зовсім придатний для родинного життя, він промерзав у кутках і по пазах. Ночами, працюючи, я закутувався в усю одежу, яка була у мене, а поверх неї — в килим і все-таки нажив серйозний ревматизм. Це було майже надприродним при моєму здоров'ї і витривалості, якими я в ту пору відзначався і хвастався.

В бані було тепліше, та коли я топив пічку, все наше житло наповнювалось задушливим запахом гнилі, мила і парених віників. Дівчинка, гарненька фарфорова лялька з чудовими очима, нервувала, в неї боліла голова.

А навесні баню почала відвідувати сила павуків і мокриць, — мати і дочка до судорог боялись їх, і я мусив убивати комах гумовою калашею. Маленькі вікна густо позаростали кущами бузини і здичавілої малини. В кімнаті завжди було похмуро, а п'яний примхливий піп не дозволяв мені викорчувати або хоча б підрізати куші.

Певна річ, можна було б знайти зручніше житло, але ми заборгували попові, і я дуже подобався йому, він не випускав нас.

— Звикнете! — говорив він. — А то сплатить боржки та й їдьте, хоч би й до англійців.

Він не любив англійців, твердячи:

— Це нація лінива, вона нічого не видумала, крім пасьянсів, і не вмє воювати.

Був він чолов'яга величезний, з круглим червоним обличчям в широкій рудій бороді, пиячив так, що вже не міг служити в церкві, і — до сліз страждав від любові до маленької гостроносої і чорнявої швачки, схожої на галку.

Розповідаючи мені про підступність її, він змахував долонею сльози з бороди і говорив:

— Розумію, — негідниця вона, але нагадує мені великомученицю Фіміаму, і за те — люблю!

Я уважно переглянув святці, — святої такого імені не було в них.

Обурюючись моїм невір'ям, він потрясав душу мою такими доводами на користь віри:

— Ви, синку, погляньте на це практично: невір'ючих — десятки, віруючих же — мільйони! А — чому? Тому

що як риба ця не може існувати без води, так само і душа не живе поза церквою. Переконливо? А тому — вип'ємо!

— Я не п'ю, у мене ревматизм.

Встромивши виделку в шматок оселедця, він погрозово піднімав її вгору і говорив:

— І це — від невір'я!

Мені було болісно, до безсоння соромно перед жінкою за цю баню, за те, що часто не можна було купити м'яса на обід, іграшку дівчинці, за всі ці прокляті, іронічні злидні. Злидні — порок, який мене особисто не бентежив і не мучив, але для маленької тендітної інститутки і особливо для дочки її — це життя було принизливе, убивче.

Ночами, сидючи в своєму кутку за столом, переписуючи прохання, апеляційні та касаційні скарги, пишучи оповідання, я скреготав зубами і проклинав себе, людей, долю, кохання.

Жінка трималася великодушно, наче мати, коли вона не хоче, щоб син бачив, як тяжко їй. Жодної скарги не зірвалося з її уст на це підле життя; чим скрутніше складалася умови, тим бадьоріше звучав її голос, веселіше — сміх. З ранку до вечора вона малювала портрети попів, їх покійних дружин, креслила карти повітів, — за ці карти земство дістало на якійсь виставці золоту медаль. А коли не було вже замовлень на портрети, вона робила з клаптів різних тканин, соломи і дроту наймодніші паризькі шляпи для дівиць і дам нашої вулиці. Я нічого не тямив у жіночих капелюшках, але, очевидно, в них крилося щось без краю комічне, — майстриця, приміряючи перед дзеркалом зроблений нею фантастичний головний убір, задихалася від судорожного сміху. Але я помітив, що ці капелюшки дивно впливають на замовниць, — прикрасивши голови свої строкатими гніздами для курей, вони ходили по вулиці якось особливо гордо, випинаючи животи.

Я працював у адвоката і писав оповідання для місцевої газети по дві копійки за рядок. Увечері за чаєм, якщо у нас не було гостей, моя дружина цікаво розповідала мені про те, як цар Олександр II відвідував белостоцький інститут, частував благородних дівиць цукерками, від них деякі дівиці дивним чином вагітніли, і нерідко та чи інша вродлива дівчина зникала, їдучи на полювання з царем у Беловезьку Пущу, а потім виходила заміж у Петербурзі.

Моя дама цікаво розповідала мені про Париж; я вже

знав його з книжок, особливо із солідної праці Максима дю-Кан, вона вивчала Париж по тавернах Монмартра і метушливому життю Латинського кварталу. Ці оповідання збуджували мене сильніше од вина, і я складав якісь гімни жінці, почувуючи, що саме силою кохання до неї створена вся краса життя.

Найбільше подобались мені й захоплювали мене оповідання про романи, пережиті нею самою, — вона говорила про це надзвичайно цікаво, з одвертістю, яка часом сильно бентежила мене. Посміюючись, легкими словами, наче штрихи тонко загостреного олівця, вона вирисовувала комічну постать генерала, її нареченого, який, вистрілюючи в зубра раніше за царя, закричав услід пораненому бикові:

— Пробачте, ваша імператорська величність!

Розповідала вона про російських емігрантів, і завжди в словах її я відчував приховану усмішку поблажливості до людей. Часом щирість її доходила до наївного цинізму, вона смачно облизувала губи гострим рожевим язиком кішки, а очі її блищали якось особливо. Іноді мені здавалось, що в них виблискує вогник гидливості, але частіше я бачив її дівчинкою, яка до самозабуття грається з ляльками.

Якось вона сказала:

— Закоханий росіянин завжди дещо багатослівний і важкий, а нерідко — гидкий своєю красномовністю. Красиво любити вміють тільки французи, для них кохання — майже релігія.

Після цього я мимоволі почав ставитись до неї стриманіше й бережливіше.

Про жінок Франції вона говорила:

— У них не завжди знайдеш пристрасну ніжність серця, але вони чудово заміняють її веселою, тонко розробленою чуттєвістю, — кохання для них мистецтво.

Все це вона говорила дуже серйозно, повчальним тоном. Це були не зовсім ті знання, яких я потребував, але — все-таки це були знання, і я слухав її жадібно.

— Між росіянками і француженками, мабуть, така ж різниця, як між фруктами і фруктовими цукерками, — сказала вона якось місячної ночі, сидючи в садовій альтанці.

Сама вона була цукеркою. Її страшенно здивувало, коли, в перші дні нашого подружнього життя, я, розуміє-

тсья, натхненно, виклав їй свої погляди романтика на відносини чоловіка і жінки.

— Це ви — серйозно? Ви справді так думаете? — запитала вона, лежачи на руках у мене, в блакитному світлі місяця.

Рожеве тіло її здавалось прозорим, від нього йшов хмільний, гіркуватий запах мигдалю. Її тоненькі пальчики задумливо гралися гривовою мого волосся, вона дивилася в обличчя мені широко, тривожно розкритими очима і посміхалась недовірливо.

— А, боже мій! — скрикнула вона, зскачавши на підлогу, і почала замислено ходити по кімнаті із світла в тінь, сяючи в місячному промінні атласом шкіри, безшумно торкаючись підлоги босими ногами. І, знову підійшовши до мене, гладячи долонями щоки мої, сказала тоном матері:

— Вам треба було почати життя з дівчиною, — так, так! А не зо мною...

Коли ж я взяв її на руки, вона заплакала, тихенько кажучи:

— Ви почуваете, як я люблю вас, так? Мені ніколи не доводилось зазнати стільки радості, скільки я маю з вами, — це правда, повірте! Ніколи я не любила так ніжно і ласкаво, з таким легким серцем. Мені напрочуд хороше з вами, але все-таки — я кажу: ми помилились, — я не те, що потрібне вам, не те! Це я помилилась.

Не розуміючи її, я був переляканий її словами і поспішив погасити її настрій радістю пестоців. Але все-таки ці дивні слова лишилися в пам'яті моїй. А за кілька днів вона, із сльозами захвату, знову тужно повторила ці слова:

— Ах, якби я була дівчиною!..

Пригадую, цієї ночі в саду лютувала віхола, у шибки стукали гілки бузини, у комині вовком завивав вітер, в кімнаті у нас було темно, холодно і шаруділи, повідставивши, шпалери.

Заробивши кілька карбованців, ми запрошували знайомих і влаштовували пишні вечері: їли м'ясо, пили горілку й пиво, їли тістечка і взагалі — розкошували. Моя парижанка, маючи прекрасний апетит, любила російську кухню: «сичуг» — коров'ячий шлунок, начинений гречаною

кашею та гусячим смальцем, пироги з риб'ячими жирами й соминою, картопляний суп з бараниною.

Вона організувала орден «Ненажерливеньких животиків» — десяток людей, які, люблячи ситно поїсти й добре випити, естетично тонко знали і красномовно, безперестану говорили про смачні таємниці кухні, а я цікавився таємницями іншого характеру, їв мало, і процес насичення не захоплював мене, лишаючись поза моїми естетичними потребами.

— Це — пусті люди! — казав я про «ненажерливеньких животиків».

— Як і кожен, коли його добре струснути,— відповідала вона.— Гейне сказав: «Усі ми ходимо голі під нашою одежею!»

Цитат скептичного тону вона знала багато, але, мені здавалося, не завжди вона вдало й доречно користалася ними.

Їй дуже подобалось «струшувати» ближніх чоловічої статі, і вона робила це дуже легко. Невгамовно весела, дотепна і гнучка, як змія, вона швидко запалювала навколо себе гомінке збудження, викликаючи емоції не дуже високої якості. Досить було чоловікові порозмовляти з нею кілька хвилин, і в нього червоніли уші, потім вони ставали ліловими, очі, м'ясоно зволожуючись, дивились на неї поглядом, яким дивиться цап на капусту.

— Магнітна жінчина! — захоплювався один заступник нотаря, невдаха дворянин, з бородавками Дмитра Самозванця і животом з церковну баню.

Білобрисий ярославський ліцеїст складав їй вірші — завжди дактилем. Мені вони здавалися огидними, вона — реготала над ними до сліз.

— Навіщо ти збуджуєш їх? — питав я.

— Це так само цікаво, як ловити окунів. Це називається — кокетування. Нема ні одної жінки, що поважає себе, яка не любила б кокетувати.

Іноді вона питала, посміхаючись, заглядаючи в очі мені:

— Ревнуєш?

Ні, я не ревнував, але все це трохи заважало мені жити, я не любив пошлых людей. Я був веселим чоловіком і знав, що сміх — чудова властивість людей. Я вважав циркових клоунів, гумористів відкритих сцен і коміків театру — бездарними людьми, впевнено почувуючи, що

сам я міг би смішити краще за них. І нерідко мені вдавалося розсмішити наших гостей до болю в боках.

— Боже мій! — захоплювалась вона. — Яким чудовим коміком міг би ти бути! Іди на сцену, іди!

Сама вона з успіхом грала в аматорських спектаклях, її запрошували на сцену серйозні антрепренери.

— Я люблю сцену, але — боюся куліс, — сказала вона.

Вона була правдивою в бажаннях, думках і словах.

— Ти — надто багато філософствуєш, — повчала вона мене. — Життя, по суті, просте і грубе; не треба ускладнювати його шуканням якогось особливого смислу в ньому, треба тільки навчитися пом'якшувати його грубість. Більшого за це — не досягнеш нічого.

В її філософії я почував якийсь надмір гінекології, і мені здавалось, що евангелієм для неї є «Курс акушерства». Вона сама розповідала мені, як приголомшила її якась наукова книжка, перша, прочитана нею після інституту.

— Наївне дівчиство, я відчула удар цеглиною по голові; мені здалося, що мене скинули з хмар у болото, я плакала від жалю за тим, у віщо вже не могла вірити, але незабаром відчула під собою хоч жорстокий, але — твердий ґрунт. Особливо жаль мені було бога, я так добре, близько відчувала його, і раптом він розвіявся, як дим цигарки, а разом з ним зникла мрія про небесне блаженство кохання. А всі ми, в інституті, так багато думали, так гарно говорили про кохання!

Погано впливав на мене її інститутсько-паризький нігілізм. Бувало вночі, вставши з-за столу, я йшов дивитись на неї, — в постелі вона здавалася ще меншою, тендітнішою, красивішою, — дивився і з великим болем думав про її надламану душу, про заплутане життя. І жаль до неї збільшував моє кохання.

Літературні смаки наші непримиренно розходились: я з захватом читав Бальзака, Флобера, їй більше подобались Поль Феваль, Октав Фейльє, Поль де-Кок і особливо — «Дівця Жіро, моя дружина», — цю книгу вона вважала за найдотепнішу, а мені вона здавалась нудною, як «Кримінальний кодекс». Незважаючи на все це, наші відносини склались дуже добре, ми не втрачали інтересу одне до одного, і не згасала пристрасть. Але на третій рік спільного життя я став помічати — в душі моїй щось зловісно поскрипує і — все виразніше, помітніше. Я без-

настанно, жадібно вчився, читав і почав серйозно захоплюватися літературною роботою; мені все більше заважали гості, люди мало цікаві, вони кількісно розростались, бо я і дружина стали заробляти більше і могли частіше влаштувати обіди й вечери.

Йй життя здавалось чимось подібним до паноптикуму, а через те, що на мужчинах не було застережного напису «Просять руками не займати», то вона іноді підходила до них дуже необережно, а вони оцінювали її цікавість занадто вигідно для себе, і на цьому ґрунті виникали непорозуміння, які я змушений був розв'язувати. Я робив це часом не досить стримано і, мабуть, завжди дуже невміло; людина, якій я нам'яв вуха, скаржилась на мене:

— Ну, гаразд, визнаю, я винен! Але — крутити мені вуха, та що я,— хлопчисько, чи що? Я майже вдвоє старший за цього дикуну, а він мені — вуха мне! Ну, вдарив би, все-таки це пристойніше!

Очевидно, мені бракувало вмілості карати ближнього в міру його самоповаги.

До моїх оповідань дружина ставилася досить байдуже, але це нітрохи не зачіпало мене до певної пори: я сам тоді ще не вірив, що можу бути серйозним літератором, і дивився на мою роботу в газеті тільки як на засіб до життя, хоч уже частенько відчував приплив гарячої хвилі якогось дивовижного самозабуття. Але, якось уранці, коли я читав їй написане вночі оповідання «Старуха Ізергіль», вона міцно заснула. В першу хвилину це не образило мене, я тільки перестав читати і замислився, дивлячись на неї.

Схиливши на спинку старезного дивана маленьку, любу мені голову, відкривши трохи рота, вона дихала рівно і спокійно, як дитина. Крізь віття бузини у вікно дивилось вранішнє сонце, золоті плями, немов якісь химерні квіти, лежали на грудях і колінах жінки.

Я встав і тихенько вийшов у садок, почувуючи біль глибокого уколу образи, пригнічений сумнівом у моїх силах.

За всі дні, прожиті мною, я бачив жінок тільки в тяжкому, рабському труді, у бруді, в розпусті, в злиднях або в напівмертвій, самовдоволеній, пошлій ситості. Було в мене тільки одне чудове враження дитинства — Королева Марго, але від нього відділяв мене цілий гірський хребет інших вражень. Мені думалось, що історія життя Ізергіль повинна подобатися жінкам, здатна збудити в них жа-

добу волі, краси. І — от, найближча мені не зворушена моїм оповіданням,— спить!

Чому? Чи не досить гучний дзвін, вилитий життям у моїх грудях?

Цю жінку я прийняв серцем моїм замість матері. Я ждав і вірив, що вона здатна напоїти мене п'яним медом, який збуджує творчі сили, сподівався, що її вплив пом'якшить грубість, прищеплену мені на шляхах життя.

Це було тридцять років тому, і я згадую про це з усмішкою в душі. Але в ту пору незаперечне право людини спати, коли їй хочеться,— боляче вразило мене.

Я вірив: якщо говорити про сумне весело, печаль зникне.

І я підозрівав, що в світі хитромудро діє хтось, кому приємно втішатися стражданнями людей; мені здавалось, що існує якийсь дух, творець життєвих драм, і спритно псує життя, я вважав незримого драматурга особистим моїм ворогом і старався не піддаватися його хитрощам.

Пригадую, коли я прочитав у книзі Ольденбурга «Будда, його життя, вчення і громада»: «Всяке існування — є страждання» — це глибоко обурило мене,— я не дуже багато звідав радостей життя, але гіркі муки його здавались мені випадковістю, а не законом. Уважно прочитавши солідну працю архієпископа Хрісанфа «Релігія Сходу», я ще з більшим обуренням відчув, що вчення про світ, засновані на страху, зневірі, стражданні,— абсолютно неприйнятні для мене. І, тяжко переживши настрій релігійного екстазу, я був ображений безплідністю цього настрою. Відраза до страждання викликала в мені органічну ненависть до всяких драм, і я не погано навчився обертати їх у смішні водевілі.

Певна річ — можна було б не говорити всього цього тільки для того, щоб сказати: між мною і жінкою на-зрівала «сімейна драма», але ми обоє чинили дружний опір розвиткові її. Я трохи пофілософствував тому, що мені схотілося згадати про забавні звивини шляху, яким я йшов шукати самого себе.

Моя жінчина, через веселу природу свою, теж була нездатна до драматичної гри вдома,— до гри, якою так люблять захоплюватись над міру «психологічні» росіяни тієї й другої статі.

Але — сумовиті дактилі білобрисого ліцеїста все-таки впливали на неї, як осінній дощ. Круглим, красивим почерком він ретельно списував аркушики поштового паперу і потай пхав їх усюди — в книжки, в капелюх, в цукерницю. Знайшовши ці акуратно складені аркушики, я подавав їх дружині, кажучи:

— Прийміть сію чергову спробу вразити серце ваше!

Спочатку паперові стріли Купідона не впливали на неї, вона читала мені довгі вірші, і ми одностайно реготали, зустрічаючи пам'ятні рядки:

Днями, ночами — я з вами щохвилі,
В серці карбуються образи милі:
Порух руки і кивок голови.
Наче голубка, воркуете ви,
Яструбом — в думці — я лину над вами.

Але одного разу, прочитавши таку доповідь ліцеїста, вона замислено сказала:

— А мені його шкода!

Пригадую — я пожалів не його, а вона з тої хвилини перестала читати дактилі вголос.

Поет, кременний хлопень, старший за мене років на чотири, був мовчазний, мав пристрасть до спиртних напоїв і був на диво усидливий. Прийшовши у свято на обід, о другій годині дня, він міг нерухомо, не сказавши ні слова, сидіти до другої години ночі. Він був, як і я, діловодом у адвоката, дуже дивував свого добродушного патрона неухважливістю, до роботи ставився недбало і часто говорив сиплуватим басом:

— Взагалі — все це дурниця!

— А що ж не дурниця?

— Як вам сказати? — питав він задумливо, зводячи до стелі сірі, нудні очі, і — не говорив більш нічого.

Він був якось особливо важко і немовби напоказ — нудний, це найбільше дратувало мене. Напивався він повільно; п'яний, іронічно фиркав носом, крім цього, я нічого особливого не помічав у ньому, бо — існує закон, в силу якого, з точки зору чоловіка, людина, що залицяється до його дружини, завжди погана людина.

Звідкись з України багатий родич прислав ліцеїстові по п'ятдесят карбованців на місяць — великі гроші на ті часи. У свята ліцеїст приносив дружині свої цукерки, а в день її іменин подарував їй будильник — бронзовий пень, а на ньому сова роздирає вужа.

Ця огидна машина завжди будила мене на годину й сім хвилин раніше, ніж було треба.

Покинувши кокетувати з ліцеїстом, дружина почала ставитись до нього з ніжністю жінки, яка чуває себе винною в порушенні душевної рівноваги чоловіка. Я спитав, чим, на її думку, повинна завершитись ця сумна історія?

— Не знаю, — відповіла вона. — У мене немає до нього виразного почуття, але — мені хочеться струснути його. В ньому заснуло щось, і, здається, я могла б його збудити.

Я знав, що вона каже правду, — їй всіх і кожного хотілося збудити, в цьому вона дуже легко досягала успіху: збудить ближнього, і в ньому прокинеться тварюка. Я нагадував їй про Цірцею, але це не вгамовувало її прагнення «струшувати» чоловіка, і я бачив, як навколо мене поступово зростало стадо баранів, биків і свиней.

Знайомі великодушно розповідали мені потрясаючі жахливі легенди про сімейний побут мій, а я був прямодушний, грубий і попереджав творців легенд:

— Я битиму вас!

Деякі — брехливо виправдувались; ображався — мало хто і не дуже. А жінка говорила мені:

— Вір мені — грубістю нічого не вдієш, тільки ще гірше почнуть говорити! Ти ж — не ревнеш?

Так, я був надто молодий і певний себе, щоб ревнувати.

Але — є почуття, думки і догадки, про які говориш тільки коханій жінці і не скажеш більш нікому. Є така година відносин з жінкою, коли стаєш чужим самому собі і розкриваєш себе перед нею, як той, хто вірує, перед богом своїм. Коли я уявляв собі, що все це — дуже і тільки моє — вона, в інтимну хвилину, може розповісти комусь іншому, мені ставало тяжко, я чував можливість чогось, дуже схожого на зраду. Може, це побоювання і є корінням ревності?

Я чував, що таке життя може звихнути мене з шляху, яким я йду. Я вже починав думати, що іншого місця в житті, крім літератури, — немає для мене. В цих умовах неможливо було працювати.

Від великих скандалів мене утримувало те, що в плінні життя я навчився ставитись до людей терпимо, не втрачаючи, проте, ні душевного інтересу, ні поваги до них. Я вже й тоді бачив, що всі люди більш або менш грішні перед невідомим богом абсолютної правди, а перед люди-

ною особливо грішать визнані праведники. Праведники — ублюдки від з'єднання пороку з чеснотою і з'єднання це не є гвалтування пороком чесноти або навпаки, а природний плід їх законного шлюбу, в якому іронічна необхідність грає роль попа. А шлюб є таїнство, силою якого дві яскраві протилежності, з'єднуючись, породжують майже завжди — нудну посередність. В ту пору мені подобались парадокси, як морозиво хлопчикові, гострість їх збуджувала мене, як добре вино, і парадоксальність слів завжди згладжувала грубі, образливі парадокси фактів.

— Мені здається, буде краще, коли я виїду, — сказав я дружині.

Подумавши, вона погодилась:

— Так, ти маєш рацію! Це життя — не для тебе, я розумію!

Ми обоє трошки і мовчки посумували, міцно обнявши одне одного, і я виїхав з міста, а незабаром виїхала й вона і пішла на сцену. Так скінчилась історія мого першого кохання, — хороша історія, незважаючи на її поганий кінець.

Нещодавно моя перша жінка померла.

На похвалу їй скажу: це була справжня жінка! Вона вміла жити тим, що є, але кожен день для неї був передднем свята, вона завжди чекала, що завтра на землі розквітнуть нові, незвичайні квіти, звідкілясь прийдуть надзвичайно цікаві люди, розгорнуться дивовижні події.

Ставлячись до злигоднів життя насмішкувато, напівзневажливо, вона відмахувалась від них, наче від комарів, і завжди в душі її трепетала готовність радісно здивуватись. Але — це вже не наївний захват інститутки, а здорова радість людини, якій подобається строката суєта життя, трагікомічно заплутані зв'язки людей, потік маленьких подій, що миготять, як порошинки в промені сонця.

Не скажу, щоб вона любила ближніх, ні, але їй подобалось розглядати їх. Іноді вона прискорювала або ускладняла розвиток буденних драм між подружжям або закоханими, вміло збуджуючи ревності одних, сприяючи зближенню інших — ця небезпечна гра дуже захоплювала її.

«Кохання й голод правлять світом», а філософія — нещастя його, — говорила вона. — Живуть — для кохання, це — найголовніше в житті.

Серед наших знайомих був чиновник державного банку: довгий, худорлявий, він ходив повільною і важкою ходою журавля, старанно одягався і, дбайливо оглядаючи себе, ударами сухих, жовтих пальців збивав нікому, крім нього, невидимі порошинки з свого костюма. Оригінальна думка, яскраве слово були ворожі йому, так ніби гребували його мовою, важкою і точною. Розмовляв він поважно, статечно і, перед тим як сказати що-небудь, завжди незаперечно, розправляв холодними пальцями рудуваті, ріденькі вуса.

— З бігом часу наука хімії набирає все більшого значення в промисловості, що обробляє сировину. Про жінок цілком справедливо сказано, що вони — примхливі. Між дружиною і коханкою немає фізіологічної різниці, а лише юридична.

Я серйозно запитував дружину:

— Чи ти маєш силу твердити, що всі нотарі — крилаті?

Вона відповідала винувато й сумовито:

— О, ні, в мене не вистачить сил на це, але — я стверджую: смішно годувати слонів некруто звареними яйцями!

Наш приятель, послухавши хвилин дві такий діалог, проникливо заявляв:

— Мені здається, що ви кажете все це абсолютно несерйозно.

Якось, боляче забившись коліном об ніжку стола, він поморщився й сказав цілком впевнено:

— Щільність — незаперечна властивість матерії...

Бувало провівши його, приємно збуджена, гаряча й легка, дружина казала, напівлежачи на колінах у мене:

— Ти глянь, який він бездоганно, завершено дурний! Дурний у всьому, навіть хода, рухи — все безглузде. Він мені подобається як щось зразкове. Погладь мої щокі!

Вона любила, коли я, ледве дотикаючись пальцями шкіри обличчя, розгладжував майже непомітні зморшки під милими очима її. Зажмурившись, щулячись, як кішка, вона муркотіла:

— Які дивно цікаві люди! Навіть, коли людина нецікава для всіх, — вона збуджує мене. Мені хочеться заглянути в неї, мов у коробочку, а що як там зберігається щось нікому не помітне, ніколи не показане, тільки я одна, і я перша, побачу це.

В її шуканнях «нікому не помітного» не було напру-

ження, вона шукала з приємністю й цікавістю дитини, яка вперше прийшла в кімнату, незнайому їй. І часом вона справді запалювала в темних очах безнадійно нудної людини гострий блиск напруженої думки, але — частіше ви-кликала вперте бажання мати її.

Вона любила тіло своє і, гола, стоячи перед дзеркалом, милувалась:

— Як це добре зроблено, — жінка! Яке все в ній гармонійне!

Вона казала:

— Коли я гарно вбрана, я почуваю себе здоровішою, дужчою, розумнішою!

Так і було: гарно вбрана, вона ставала веселішою, до-тепнішою, її очі сяяли переможно. Вона вміла гарно шити собі сукні з ситцю, носила їх, як шовк і оксамит, і, одяг-нена завжди дуже просто, здавалась мені одягненою чу-дово. Жінки захоплювались її убранням; певна річ — не завжди щиро, але завжди дуже голосно, вони заздрили їй, і, пригадую, одна з них сумно сказала:

— Моя сукня втриє дорожча од вашої і вдєсятеро гірша, — мені навіть боляче й прикро дивитись на вас!

Певна річ, жінки не любили її, звичайно, розпускали плітки про нас. Знайома фельдшериця, дуже гарна з себе, але ще більше — нерозумна, великодушно остерігала мене:

— Ця жінка висмокче з вас усю кров!

Багато чого навчився я біля своєї першої дами. Але все-таки мене боляче палив розпач непримиренної різниці між мною та нею. Для мене життя було серйозною зада-чею, я надто багато бачив, думав, і жив у безнастанній тривозі. В душі моїй безладним хором кричали питання, чужі духові цієї милої жінки.

Якось, на базарі, поліцейський побив благообразного старика, одноокого єврея, за те, що єврей нібито вкрав у торговця пучок хрину. Я здивав старого на вулиці — ви-валений в поросі, він ішов повільно, з якоюсь картинною врочистістю, його велике чорне око строго дивилось у по-рожнє пекуче небо, а з розбитого рота по білій, довгій бороді тонкими струмками бігла кров, забарвлюючи срібло волосся в яскравий пурпур.

Тридцять років тому було це, і я от зараз бачу перед

собою цей погляд, звернений у небо з мовчазним докором, бачу, як тремтять на обличчі в старого срібні голки брів. Не забуваються образи, завдані людині, і — хай не забудуться!

Я прийшов додому зовсім пригнічений, знівечений тугою і люттям. Такі враження викидали мене з життя, я став чужою людиною в ньому, людиною, якій навмисне — щоб мучити її — показують усе брудне, безглузде, страшне, що є на землі, все, що може образити душу. І от у ці години, в ці дні особливо ясно бачив я, яка далека від мене найближча мені людина.

Коли я розповів їй про побитого єврея, вона дуже здивувалась.

— І — від цього ти божеволієш? О, які в тебе погані нерви!

Потім спитала:

— Ти кажеш — вродливий старик! Але — як же вродливий, коли він — одноокий?

Всяке страждання було вороже їй, вона не любила слухати оповідань про нещастя, ліричні вірші майже не зворушували її, жаль до людей рідко спалахував у маленькому, веселому серці. Її улюбленими поетами були Беранже і Гейне, людина, яка мучилась — сміючись.

В її ставленні до життя було щось близьке до віри дитини в безмежну спритність фокусника: всі показані фокуси цікаві, але найцікавіший ще попереду. Його покажуть потім, може — завтра, але — його покажуть!

Я думаю, що і в хвилину смерті своєї вона все ще сподівалась побачити цей останній, абсолютно незрозумілий, на диво страшний фокус.

ПРИМІТКИ

До восьмого тома ввійшли твори, написані М. Горьким в 1912—1923 роках.

Автобіографічні повісті «Дитинство», «В людях», «Мої університети» до включення в зібрання творів у виданні «Книга» 1923—1927 років неодноразово редагувалися М. Горьким.

Всі оповідання та нариси, що входять у цей том, крім нарису «Із спогадів про В. Г. Ксроленка», також неодноразово редагувалися М. Горьким. Востаннє більшість із них редагувалась письменником при підготовці зібрання творів у виданні «Книга» 1923—1927 років.

Переклади текстів і приміток до цього тома здійснені за десяти-тим, тринадцятим, чотирнадцятим та п'ятнадцятим томами видання: М. Горький, Собрание сочинений в 30-ти томах, Гослитиздат, Москва.

ПОВІСТІ

ДИТИНСТВО

Вперше надруковано в газеті «Русское слово», 1913 — № 196, 25 серпня; № 208, 8 вересня; № 213, 14 вересня; № 219, 22 вересня; № 224, 29 вересня; № 230, 6 жовтня; № 236, 13 жовтня; № 260, 10 листопада; № 266, 17 листопада; № 271, 24 листопада; № 277, 1 грудня; № 283, 8 грудня; № 289, 15 грудня; № 295, 22 грудня; № 299, 29 грудня; 1914 — № 4, 5 січня; № 12, 16 січня; № 18, 23 січня; № 24, 30 січня.

Розділ перший був опублікований у більшовницькому журналі «Просвещение», 1913, № 9, вересень.

Окремою книгою повість вперше видана І. П. Ладизжниковим, Берлін (без позначення року видання). Текст видання І. П. Ладизжникова був знову відредагований автором і з посвятою: «Синові моему присвячую» опублікований у двадцятому томі зібрання творів у виданні «Жизнь и знание», Петроград, 1915. Цей текст відтворений у виданні З. І. Гржебіна, з якого друкувались всі наступні видання повісті.

Перші начерки, пов'язані з роботою М. Горького над художньою автобіографією, датуються весною 1893 року — в цей час письменник працював над «Викладанням фактів і дум...» та «Біо[графією]» — творами, дуже близькими «Дитинству» за змістом.

В 1906 році, перед від'їздом з Америки, М. Горький писав І. П. Ладизжникову: «Дуже багато різних літературних планів і, до речі, думаю взятись за автобіографію...» (Архів О. М. Горького). Про свій намір написати автобіографію М. Горький повідомив також К. П. Пятницького в перших числах січня 1910 року (щоденник К. П. Пятницького, що зберігається в Архіві О. М. Горького).

В одному з листів із Капрі, що приблизно датується весною 1910 року, М. Горький писав. «Я непогано знаю російський побут і російську літературу, і я, не без жалю, скажу: ніхто не видумує менш за мене. Коли-небудь я напишу свою автобіографію і у ній документально — з посиланням на особи й місця — виправдаю всі, іноді начебто неймовірні події і настрої душ у моїх оповіданнях» (Архів О. М. Горького).

Над «Дитинством» М. Горький працював в основному, мабуть, в 1912—1913 роках; 29 січня 1913 року він писав видавцеві газети «Русское слово» І. Д. Ситіну у відповідь на його запрошення співробітничати в газеті: «...можу запропонувати вам ряд маленьких нарисів зі спогадів дитинства мого,—певен, що вони можуть бути цікаві» (Архів О. М. Горького).

3 серпня 1913 року в газеті почалося друкування «Дитинства», яке М. Горький надсилав до редакції окремими розділами. Послідовність у друкуванні тексту в «Русском слове» і в наступних виданнях збережена, за винятком розділів п'ятого і шостого: розділ п'ятий в «Русском слове» і в окремому берлінському виданні був шостим, а шостий — п'ятим.

В процесі роботи М. Горький мав намір змінити первісний заголовок повісті. Про це він писав одному з редакторів «Русского слова». «Посилаю IV розділ нарисів; їх слід було озглавити «Бабуся», а не «Дитинство». Чи не згодиться ви змінити заголовок? (Архів О. М. Горького). 26 вересня 1913 року в листі до І. П. Ладизникова М. Горький також писав про те, що «Дитинство» слід озглавити «Бабуся». (Архів О. М. Горького).

Але вже в наступному листі до редакції «Русского слова» М. Горький відмовився від цієї назви. «Поміркувавши, вважаю,—писав він,—що даремно потурбував Вас і що заголовок не слід міняти. Так і залишимо «Дитинство» (Архів О. М. Горького).

«Дитинство» — перша частина автобіографічної трилогії («Дитинство», «В людях», «Мої університети»). Про трилогію, як про твір автобіографічний, неодноразово писав сам М. Горький (листи до А. С. Макаренка, І. Д. Ситіна, Л. П. Гросмана, І. О. Груздьова. Архів О. М. Горького).

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції М. Горький у переписці з читачами вказував на виховне значення повісті «Дитинство» для радянської молоді. Так, наприклад, в 1925 році в листі до А. С. Макаренка, який керував на той час дитячою колонією безпритульних, він писав: «Мені хотілось би, щоб осінніми вечорами колоністи прочитали мое «Дитинство», з чого вони побачать, що я зовсім така сама людина, як і вони, тільки з юності умів бути наполегливим у своєму бажанні вчитись і не боявся ніякої праці. Вірував, що дійсно: «вчення і труд усе перетруть» (Архів О. М. Горького).

Повість «Дитинство» вклочалась до всіх зібрань творів.

Друкується за текстом берлінського видання І. П. Ладизникова, яке відредагував М. Горький для видання «Жизнь и знание» з виправленнями по авторизованому машинопису, що зберігся, та прижиттєвих публікаціях (Архів О. М. Горького).

На сторінці 70 взята в прями дужки приставка «при», внесена в текст редакцією.

В ЛЮДЯХ

Вперше в уривках надруковано в газеті «Русское слово», 1915, № 251, 1 листопада (розділ I, кінчаючи словами: «Наревівшись до втоми, ми заснули»); № 257, 8 листопада (розділ V, кінчаючи словами: «... вони були схожі на солдатів»); № 263, 15 листопада (розділ VII); № 274, 29 листопада (розділ IX); № 280, 6 грудня

(розділ XX). Повністю повість вперше опублікована в журналі «Летопись», 1916, № 1—12, січень—грудень. Окремою книгою повість вийшла у видавництвах: І. П. Ладижнікова, Берлін (без позначення року видання), «Парус», Петроград, 1918, і двічі у видавництвах З. І. Гржебіна, Берлін, 1921 і 1922.

Повість написана М. Горьким в 1914 році: 14 грудня видавець І. Д. Ситін телеграфував М. Горькому, прохаючи його дозволу надрукувати в газеті XIX розділ повісті. При цьому І. Д. Ситін вказував відповідні сторінки авторського рукопису (з 286 по 291 включно) і прохав дати розділові окрему назву (Архів О. М. Горького). Рукопис, на який посилався І. Д. Ситін, до нас не дійшов.

В грудні 1914 року (№ 297 від 25 грудня) в газеті «Русское слово» був вміщений нарис М. Горького «В театрі і цирку» з приміткою: «Розділ з нового твору М. Горького «В людях», який буде надрукований в 1915 році в «Русском слове».

Нарис цей, однак, у жодний з друкованих текстів повісті «В людях» не ввійшов. У цьому виданні він публікується як самостійний твір (див. том 14 цього зібрання творів).

Повість «В людях» включалася до всіх зібрань творів.

Друкується за виправленим М. Горьким текстом видання З. І. Гржебіна, 1922, звіреному з двома авторизованими машинописами (Архів О. М. Горького).

МОЇ УНІВЕРСИТЕТИ

Вперше надруковано в журналі «Красная новь», 1923, № 2, березень—квітень; № 3, травень; № 4, червень—липень, в циклі «Автобіографічні оповідання». До циклу входили твори: «Час Короленка», «В. Г. Короленко», «Про шкоду від філософії», «Мої університети», «Сторож», «Про першу любов». В кожному номері публікація супроводжувалась вказівками: «Продовження далі», «Продовження»; передостання публікація закінчувалась вказівкою: «Закінчення далі». Окремою книжкою повість вперше вийшла у видавництві «Книга», 1923.

Першу згадку про роботу над повістю маємо в листі М. Горького до М. Ф. Андреевої від 28 лютого 1922 року. Пізніше, в листі до Г. Д. Уеллса від 16 квітня 1922 року, М. Горький також сповіщає, що, живучи у Шварцвальді, він протягом трьох місяців (січень—березень) писав третю частину автобіографії (Архів О. М. Горького).

Четвертого серпня 1925 року, відповідаючи на запитання свого знайомого А. Є. Богдановича, чи буде він продовжувати свої спогади—М. Горький писав: «Про А. М. Калюжного, Афанасьєва, Ланіна у мене написано багато, але... друкувати не буду, може, вдасться переробити» (Архів О. М. Горького). У тому ж листі, маючи на увазі свої спогади про 1890 роки, М. Горький сповіщає: «Написати про ці роки я міг би іще багато, але свідомо придивив себе, бо маю намір написати дещо на зразок хроніки від 80-х років до 918-го («Життя Кліма Самгіна».—*Ред.*). Вже пишу» (Архів О. М. Горького).

Повість «Мої університети» відображає казанський період життя М. Горького (1884—1888 роки).

В ряді листів і літературних статей М. Горького містяться цінні спогади про характер політичних гуртків, в яких брав участь пись-

менник. Так, наприклад, в листі до А. А. Белозерова від 24 квітня 1927 року М. Горький, характеризуючи керівників різних нелегальних гуртків у Казані 1880-х років, говорить про гурток М. Є. Федосєєва: «Сергій Григо[рович] Сомов — колишній ялutorовський засланиць, організатор революційного еклектичного гуртка в Казані, приятель Кароніна-Петропавловського. П. Ф. Кудрявцев був членом народницького гуртка Попова. В Казані того часу існував чисто марксистський гурток Федосєєва» (Архів О. М. Горького).

Роль М. Є. Федосєєва в пропаганді марксизму, його боротьба з народництвом охарактеризовані в статті В. І. Леніна «Кілька слів про М. Є. Федосєєва».

«М. Є. Федосєєв,— писав В. І. Ленін,— був одним з перших, хто почав проголошувати свою приналежність до марксистського напрямку. Пам'ятаю, що на цьому ґрунті почалася його полеміка з М. К. Михайловським, який відповідав йому в «Русском богатстве» на один з його нелегальних листів... Федосєєв користувався надзвичайною симпатією всіх, хто його знав, як тип революціонера старих часів, який цілком був відданий своїй справі...

В усякому разі, для Поволжя і для деяких місцевостей Центральної Росії роль, відіграна Федосєєвим, була в той час надзвичайно висока, і тодішня публіка в своєму повороті до марксизму безперечно відчувала на собі і дуже і дуже великих розмірах вплив цього надзвичайно талановитого і надзвичайно відданого своїй справі революціонера» (В. І. Ленін, Твори, вид. 4-те, т. 33, стор. 399—400).

«Мої університети» належали до числа любимих В. І. Леніним творів М. Горького. 28 січня 1924 року, розповідаючи про останні дні життя Володимира Ілліча Леніна, Н. К. Крупська писала М. Горькому: «Вечорами я читала йому книги, які він відбирав з пачок, що прибували з міста. Він відібрав Вашу книжку «Мої університети». Спочатку він попрохав прочитати йому про Короленка, а потім «Мої університети» (журнал «Октябрь», 1941, кн. 6, червень, стор. 20).

В статті «Що подобалось Іллічу з художньої літератури?» Н. К. Крупська розповідає: «Останні місяці життя Ілліча. За його вказівкою я читала йому белетристику, вже увечері, звичайно. Читала Щедріна, читала «Мої університети» Горького» (Зб. «Ленін о культурі и искусстве», «Искусство», М., 1938, стор. 121).

В статті «Ленін і Горький» Н. К. Крупська писала про В. І. Леніна: «...пам'ятаю, як слухав він «Мої університети» в останні дні свого життя» («Комсомольская правда», 1932, № 222, 25 вересня).

Повість «Мої університети» включалась до всіх зібрань творів.

Друкується за авторизованим текстом коректури шістнадцятого тома зібрання творів у виданні «Книга» (Архів О. М. Горького).

ОПОВІДАННЯ, НАРИСИ, СПОГАДИ

ВИПАДОК ІЗ ЖИТТЯ МАКАРА

Вперше надруковано в «Сборнике товарищества «Знание» за 1912 год», книга тридцять дев'ята, СПб., 1912, і водночас, разом з оповіданням «Народження людини», окремою книгою у видавництві І. П. Ладизжикова, Берлін.

Оповідання написане М. Горьким на початку 1912 року: в першій половині березня 1912 року, надсилаючи рукопис оповідання в видавництво І. П. Ладижнікова, М. Горький повідомляв, що оповідання вже друкується в тридцять дев'ятому «Сборнике товарищества «Знание», який надійде в продаж у березні або на самому початку квітня 1912 року (Архів О. М. Горького).

В основу оповідання покладено факт із життя М. Горького, який відноситься до періоду його життя в Казані. Згадуючи про це в автобіографічній повісті «Мої університети», М. Горький писав: «У грудні (1887 року.— *Ред.*) я вирішив убити себе. Я пробував описати мотив цього рішення в оповіданні «Випадок із життя Макара»... Якщо не говорити про літературну цінність оповідання — в ньому для мене є щось приємне, — наче я переступив через себе».

Оповідання включалося до всіх зібрань творів.

Друкується за текстом, підготовленим М. Горьким для зібрання творів у виданні «Книга».

ІЗ СПОГАДІВ ПРО В. Г. КОРОЛЕНКА

Вперше надруковано в книзі «Жизнь и литературное творчество В. Г. Короленко. Сборник статей и речей к 65-летию юбилею», Пгр. (1918). Частково ввійшло в нарис «Час Короленка».

Написано, очевидно, влітку 1918 року: ювілейна дата В. Г. Короленка — 15/28 червня 1918 року.

До зібрання творів не включалося.

Друкується за текстом збірника «Жизнь и литературное творчество В. Г. Короленко», звіреним з авторизованим машинописом твору (Архів О. М. Горького).

«ЧАС КОРОЛЕНКА»

Вперше в ранній редакції входило в твір «В. Г. Короленко. Розділ із спогадів», надрукований у журналі «Летопись революции», 1922, книга І. Як самостійний твір увійшло першим оповіданням у серію «Автобіографічні оповідання», опубліковану в журналі «Красная новь», 1923, №№ 1—6, січень—листопад.

В серію входили також твори: «В. Г. Короленко», «Про шкоду від філософії», «Мої університети», «Сторож», «Про перше кохання».

Оповідання «Час Короленка» пов'язане з нездійсненим наміром М. Горького написати книгу «Серед інтелігенції».

В окремому виданні, що вийшло під назвою «Мої університети» (видання «Книга», 1923), М. Горький дав таку послідовність автобіографічних творів, що склали окрему збірку: «Мої університети», «Сторож», «Час Короленка», «Про шкоду від філософії», «Про перше кохання», «В. Г. Короленко».

Починаючи з 1923 року, оповідання «Час Короленка» включалося до всіх зібрань творів.

Друкується за текстом шістнадцятого тома зібрання творів у виданні «Книга», звіреному з авторизованим машинописом і коректурою вказаного видання (Архів О. М. Горького) і з першодрукованим текстом.

Вперше надруковано як частина обширнішого твору «В. Г. Короленко. Розділ із спогадів» у журналі «Летопись революции», 1922, книга I.

В листах до І. П. Ладизжнікова від 10 і 16 лютого 1922 року М. Горький повідомляв, що написав твір про В. Г. Короленка (Архів М. Горького). Очевидно, нарис за первісним задумом М. Горького повинен був увійти до книги «Серед інтелігенції» (див. примітки до оповідання «Час Короленка»).

У журналі «Красная новь», 1923, № 1, січень—лютий, нарис був надрукований із стилістичними виправленнями в серії «Автобіографічні оповідання».

Підготовляючи текст нарису для зібрання творів у виданні «Книга», М. Горький у 1923 році дописав заключну частину (останні 12 абзаців).

Починаючи з 1923 року, нарис «В. Г. Королєнко» включався до всіх зібрань творів.

Друкується за текстом шістнадцятого тома зібрання творів у виданні «Книга», звіреному з авторизованою коректурою цього видання (Архів О. М. Горького) і першодрукованими текстами.

ПРО ШКОДУ ВІД ФІЛОСОФІЇ¹

Вперше надруковано в серії «Автобіографічні оповідання» в журналі «Красная новь», 1923, № 1, січень—лютий.

Заняття М. Горького філософією з М. В. Васильєвим і настрої, описані в оповіданні, відносяться до 1893—1894 років, про що О. М. Горький повідомляє в листах І. Б. Галанту (Архів О. М. Горького). За свідченням З. В. Васильєвої, М. Горький у той час писав філософський щоденник. Зошит залишився у Васильєвих і зберігався до 1916 року, коли був загублений при переїзді З. В. Васильєвої з Нижнього-Новгорода в Самару (Архів О. М. Горького).

Починаючи з 1923 року, оповідання включалося до всіх зібрань творів.

Друкується за текстом шістнадцятого тома зібрання творів у виданні «Книга», звіреному з авторизованим машинописом і коректурою вказаного видання (Архів О. М. Горького) і з першодрукованим текстом.

СТОРОЖ

Вперше надруковано в серії «Автобіографічні оповідання» в журналі «Красная новь», 1923, № 5, серпень—вересень.

Частина цього оповідання (про «ададуровців» і письменника Старостіна-Манєнкова) спершу входила до твору «В. Г. Короленко. Розділ із спогадів», надрукованого в журналі «Летопись революции», 1922, книга I (див. примітки до нарису «Час Короленка»).

Починаючи з 1923 року, оповідання включалося до всіх зібрань творів.

Друкується за текстом шістнадцятого тома зібрання творів у виданні «Книга», звіреному з авторизованим машинописом і коректурою вказаного видання (Архів О. М. Горького) і з першодрукованим текстом.

ПРО ПЕРШЕ КОХАННЯ

Вперше надруковано в серії «Автобіографічні оповідання», в журналі «Красная новь», 1923, № 6, жовтень—листопад.

Починаючи з 1923 року, оповідання включалося до всіх зібрань творів.

Друкується за текстом шістнадцятого тома зібрання творів у виданні «Книга», звіреному з авторизованими машинописом і коректурою вказаного видання (Архів О. М. Горького) і з першодрукованим текстом.

З М І С Т

стор.

ПОВІСТІ

Дитинство. <i>Переклад І. Сенченка</i>	7
В людях. <i>Переклад І. Сенченка</i>	193
Мої університети. <i>Переклад І. Сенченка</i>	483

ОПОВІДАННЯ, НАРИСИ, СПОГАДИ

Випадок із життя Макара. <i>Переклад А. Головка</i>	605
Із спогадів про В. Г. Короленка. <i>Переклад А. Головка</i>	635
«Час Короленка». <i>Переклад Г. Ігнатовича</i>	640
В. Г. Короленко. <i>Переклад А. Головка</i>	666
Про шкоду від філософії. <i>Переклад М. Рудинської</i>	684
Сторож. <i>Переклад М. Лукаша</i>	696
Про перше кохання. <i>Переклад М. Рудинської</i>	722
Примітки	751

Оформлення
художнича *М. Пікалова*

Редактор *М. Леценко*
Художн. редактор *К. Калужін*
Техн. редактор *Л. Назиміренко*
Коректори *Г. Горlach, О. Словенко*

*

М. ГОРЬКИЙ.
Сочинения, том 8.
(На українском языке)

*

БФ 03646. Здано на виробництво 2. VI. 1953 р.
Підписано до друку 19.VIII. 1953 р. Формат
паперу 84×108/32. Папер. арк. 11,94. Друк. ар-
кушів 39,155+1 вкл. Обліково-видавн. арку-
шів 41,444. В друк. аркуші 70176 ав. Ціна 11 крб.
Зам. 75 Тираж 20000.

*

Надруковано з матриць Київської
Книжково-журнальної ф-ки в 4-ій поліграф-
фабриці Голоовидаву Міністерства
культури УРСР, м. Київ, пл. Калініна, 2.